

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

*

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

NEGYEDIK KÖT.

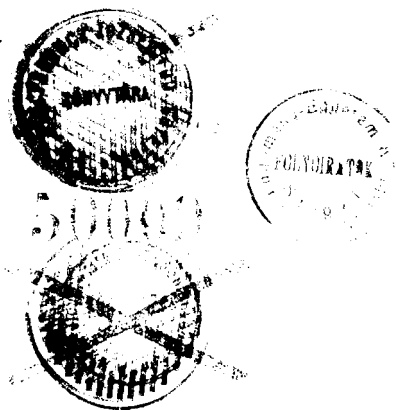

1895. ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1895.

Hornyánszky V. Budapest.

TARTALOM.

ELSŐ SZÁM.

	Lap
A felelősség elve a magyar alkotmányban. (I.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézá</i> tól	1
Tolsztoj és a keresztény vallás. — <i>n—n.</i>	29
Az orosz agrár-reformok. — <i>Várnai Sándor</i> tól	47
Spencer Herbert etikája. (I.) — <i>Dr. Lechner László</i> tól	62
Az álom lélektana. (I.) — <i>Beljak B. Páltól</i>	83
Új eredmény a physiologiai aesthetikában. — <i>Dr. Pekár Károly</i> tól	99
IRODALOM: <i>Concha Győző</i> : «Politika.» — <i>y—</i> <i>Pászthory János</i> : «Schopenhauer és a keresztény vallás.» <i>Dr. Szlávik Mátyás</i> . — <i>Kováts Gyula</i> : «Az utolsó két egyházpolitikai javaslat.» — <i>r—s.</i> — <i>Szathmáry György</i> : «Hüppe: Lengyelország alkotmánytörténete.» <i>N. E.</i> — «Archives de l'anthropologie criminelle.» — «Nuova Antologia, rivista di scienze, lettere ed arti.» — «Revue philosophique.» — «Revue d'économie politique.» — <i>n—r.</i> — «Mind.» (10—12. sz.) — <i>r—ó.</i>	103

MÁSODIK SZÁM.

A felelősség elve a magyar alkotmányban. (II.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézá</i> tól	161
Az aesthetikai érzések psychológiája. (I.) — <i>Dr. Pekár Károly</i> tól	193
Epikuros tana az élvezetről. (I.) — <i>Jannsentől</i>	211
Parlamenti reform. (I.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	229
Classicismus és romanticismus. — <i>Bodnár Zsigmond</i> tól	242
Spencer Herbert etikája. (II.) — <i>Dr. Lechner László</i> tól	253
Az álom lélektana. (II.) — <i>Beljak B. Páltól</i>	273
Újabb eredmények a physiologiai aesthetikában. — <i>Dr. Pekár Károly</i> tól	283
Munkás-élelmezés. — <i>n—r.</i>	287
IRODALOM. «Aus dem Leben König Karls von Rumänien.» — <i>n—r.</i> — <i>Tóth Béla</i> : «Szájrul szájra.» <i>Bellerszegi.</i> — «Revue philosophique.» — <i>Journal des Economistes.</i> — «Contemporary Review.» — <i>n—r.</i>	293

HARMADIK SZÁM.

	Lap
A felelősség elve a magyar alkotmányban. (III.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézá</i> tól	321
Epikuros tana az élvezetről. (II.) — <i>Jannsentől</i>	354
Ékesszólás a művészetek közt. — <i>Hegedűs Istvántól</i>	379
Egy humanista költő. — <i>Várnai Sándortól</i>	400
Parlamenti reform. (II). — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	420
IRODALOM. «Annales de l'école libre des sciences politiques.» — «Revue philosophique.» — «Revue politique et parlementaire.» — <i>n—r.</i> — <i>Stange</i> : «Die christliche Ethik in ihrem Verhältniss zur modernen Ethik.» — <i>Gutberlet</i> : «Die Willensfreiheit und ihre Gegner.» — <i>Dr. Szilávik Mátyás</i> . — «Kossuth iratainak V. kötete.» — <i>Dr. Simon József Sándor</i> : «Az egységes és realis természet-philosophia alapvonalai.» — <i>Dr. Finkey Ferencz</i> : «Az egység és többség tana a büntető jogban.» — <i>n—r.</i>	432

NEGYPEDIK SZÁM.

A felelősség elve a magyar alkotmányban. (IV.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézá</i> tól	464
Az aesthetikai érzések psychológiája. (II.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	500
Parlamenti reform. (III.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	523
Renan Ernő. — <i>Bodnár Zsigmondtól</i>	554
Házasságjogunk reformja nemzetközi viszonyulataiban. — <i>Várnai Sándortól</i>	565
IRODALOM. «Revue politique et parlementaire.» — «Revue philosophique.» — <i>n—r.</i> — «Revue Occidentale.» <i>K—n.</i> <i>Max Vernon</i> : «Allgemeine Physiologie.» <i>Heller Ágost.</i> — <i>Dr. Ferdinandy Géza</i> : «A királyi hatalom és méltóság Magyarországon.» — <i>Szilágyi Sándor</i> : «A magyar nemzet története.» — <i>Fraknói Vilmos</i> : «A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig.» — <i>Décsi Lajos</i> : «Bogáti Fazekas Miklós élete és írói működése.» — <i>n—r.</i> — «Dr. Simon József Sándor és az «Athenaeum.» — <i>Földes Béla</i> : «Társadalom- és gazdaságpolitikai könyvtár.»	573

A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

— Első közlemény. —

Bevezetés. Erkölcs, jog és felelősség.

A felelősség érzete mint erkölcsi érzület, és a felelősség mint jogi intézmény, teszi lehetségessé az emberek társas együttélését.

A felelősség erkölcsi érzülete volt első korlátja az emberi szabad cselekvés féktelenségének, és ez tette lehetővé először azt, hogy a physikailag erősebb is tekintetbe vegye és respectálja a physikailag gyöngébbnek érdekeit, mert csak így biztosíthat azok részéről külső kényszer nélkül is belső tiszteletet, ragaszkodást és odaadást önmaga iránt, mert csakis így leendő képes a nála egyenkint gyöngébb, de együtt mégis erősebb egyeseknek egyesített erejét saját erejének és hatalmának növelésére felhasználni.

Az erkölcsi felelősség érzete tehát a leghatalmasabb eszköz a társas rend és az egyéni és a közérdek biztosítására, de egyszersmind legkevésbé nyújt külső garantiát, mert mint bensőnkben honoló érzület, az embert csak saját lelkiismeretével szemben kötelezi, ennél fogva egészen subjectiv természetű, mely ha külső behatások által felidézhető és fokozható is, mindazonáltal kényszerrel meg nem valósítható, s azokkal szemben, kik a lelkiismeretnek nem ellenőrizhető szózatára nem sokat adnak, hatálytalan.

Minthogy tehát a társas együttélés erkölcsi rendje, mely az erkölcsi felelősség érzületén alapszik, soha sem volt és soha sem lesz elégséges a békés társas együttélés biztosítására, mert mindenütt és mindenkor fognak akadni egyesek, a kikben az erkölcsi felelősség érzülete többé-kevésbbé hiányzik; egy külső állandó rendnek is kellett keletkeznie ahhoz, hogy az emberi társas együttélés biztosítható legyen, hogy annak oltalma alatt úgy az emberi társaság, mint annak egyes tagjai, zavartalanul fejlődhessenek tökéletesbülésük felé, mely állandó külső rend kényszerrel hathasson oda, hogy az, a kiből hiányzik vagy fejletlen az erkölcsi felelősség érzülete, a mások békéjének és szabadságának megsértésétől való tartózkodásra szoríttassék.

Ezen állandó külső rend a jogrend, mely az ember erkölcsi, azaz belső világának szabályaiból fejlődött, és annak befolyása alatt fejlődik ma is a folytonos tökéletesbülés útjain.

Ha az erkölcsi felelősség érzülete minden emberben egyaránt és erőteljesen ki volna fejlődve, akkor az emberi társas élet biztosítására ez is elégséges volna, sőt sokkal inkább elégséges volna, mint a jogrend. Akkor feleslegessé válna a vallás, az állam, az alkotmány, a jogszabályok rendszere, és minden emberi intézmény, a melyben az emberiség úgy a múltban, mint a jövőben, boldogulásának eszközeit keresi.

Erkölcsi rend képzelhető jogrend nélkül, de jogrend nem képzelhető el erkölcsi rend nélkül, mert ha a jogrend külső szabályai nem az erkölcsi rend kisugárzását képezik, az oly jogrend az emberi szabad cselekvést korlátozni és fékezni alkalmas lehet ugyan, de az emberiség nemesbülése-, előhaladása- és az emberi életviszonyok kellemessé tételére közreműködni képes nem leend.

A jogrend feladata külső eszközök segítségével törekedni annak biztosítására, a mit belső hatalmával az erkölcsi rend

is képes volna biztosítani akkor, ha minden emberben egyaránt ki volna fejlődve az erkölcsi felelősség érzülete. A jog és az erkölcs tehát azon szoros és folytonos vonatkozásban vannak egymással, hogy a jogrendnek, ha feladatát be akarja tölteni, az erkölcsi renddel nem szabad ellenkeznie, hanem azt mindenben támogatnia kell, gyakran még oly eszközök segélyével is, a melyek az erkölcsi szabályoktól eltérnek. Így pl. az erkölcsi szabály azt mondja, hogy ölni nem szabad, a jogrend is elismeri e szabályt: és azt, a ki ez ellen vét, t. i. a gyilkost, mégis halállal bünteti.

A jogrend egészséges fejlődésének legtermészetesebb biztosítója az erkölcsi világrend felőli fogalmak tisztasága, nemessége, és az erkölcsi felelősség érzetének minél általánosabb elterjedtsége; míg másrésről fejlesztésének legerősebb rugója éppen az erkölcsi felelősség érzetének egyesekben észlelt kisebb-nagyobb, vagy éppen teljes hiánya.

Mert minél magasabbak és minél nemesebbek valamely népnél az erkölcsi fogalmak, annál igazságosabb és tökéletesebb lesz azon nép jogrendjének belső tartalma is. Továbbá minél általánosabb az erkölcsi felelősség érzülete, annál nagyobb lesz a külső hatalom is, mely a helyes jogrend megvalósítására törekedni fog. De minél nagyobb az az ellentét, melybe egyesek erkölcsi érzületük hiányosságánál fogva az általános felfogással és érzülettel szemben jutnak, annál erőteljesebb lesz a törekvés az ilyenekkel szemben külső kényszereszközök alkalmazására, s annál hathatósabb külső kényszereszközök fognak alkalmazásba vétetni az ellenszegülés megtorlására.

Az erkölcsi fogalmak nemesítésének, az erkölcsi felelősségérzet fokozásának és terjesztésének eszközeül a vallási tanok szolgálnak, melyek külsőleg is megérthető és alkalmazható szabályokba foglalják egybe az erkölcsi világ belső természetű fogalmait, s mintegy szemlélhetővé teszik az

ember belső értékét, hivatását, és az erkölcsi tökélyhez, az istenséghez való viszonyát.

A vallási rend mintegy átmenetet képez a belső és külső világrend között, mert a vallási szabályok külső formáságai és az ezek betartására irányuló külső kényszer-eszközök képezik csiráját a jogrendnek és a jogi kényszer-eszközöknek, viszont a vallás tanai keltik fel az emberben az erkölcsi érzelmeket és alkotják meg az erkölcsi fogalmakat. A jogrend pedig a vallástól csak a társas együttélés fejlettségének magasabb fokán válik önállóvá, és hol a valóság, hol az összesség, vagyis az állam, hol az egyesek érdekei biztosításának eszközévé.

Az erkölcsi felelősség érzülete mellett ekként a jogi felelősség tudata is megszületvén, egyik a másikat kiegészíti, pótolja, helyesbíti, és az erkölcsi fogalmak nemesbülését és a jogrend tökéletesbülését teszi lehetővé.

A mily kezdetlegesek voltak az erkölcsi fogalmak és a vallási szabályok az őskori népeknél, épen oly kezdetleges volt azoknak jogrendje is. A jog és a vallás ott össze volt zavarva, és az, a ki a hatalmat bírta, nemcsak a nyers erőre támaszkodott, hogy azt biztosítsa, hanem a vallást is erre használta fel, és nem elégedett meg azzal, hogy hatalmát az istenség megbízásából származtatta, hanem önmagát is felsőbb lényektől származtatta, hogy ez által hatalmának jogosságát erkölcsileg is igazolja.

Ez az oka annak, hogy igen sok régi népnél theokratikus államszervezetre találunk, a melyből később a despotia fejlődik ki, a mely despotia egyetlen korlátját csak abban leli, a miből hatalma származott, t. i. a vallás szabályaiban, melyek most már épen úgy uralkodnak a despotia erkölcsi világa felett, mint az alattvalóké felett.

A fejlettség magasabb fokán tehát az anyagi és az erkölcsi hatalom már nem egy kézben van összpontosítva

és a papi hatalom még ott is különválnak és fejlődik tovább az állami hatalomtól, a hol az uralkodó egyúttal vallási főnök is marad, de ha e két hatalom egymástól különválnak is, egymásra befolyást gyakorolni nem szűnnek meg ezután sem. De a despotikus hatalom épen túltengésében találja korlátját.

A despotikus hatalom ugyanis idővel főképen hódítás által oly széles kiterjedést nyer, hogy azt érvényesíteni egy ember képtelenné válik. Ekként a hatalomnak átruházása és megosztása válik szükségessé, a minek az lesz a természetes következménye, hogy egyik anyagi hatalom mellett másik is keletkezik, mely az előbbinek alá-, vagy mellérendelve, a hatalmi körök és fokozatok egymás alatti és egymás mellettségének egész rendszere keletkezik.

Az állam feje továbbra is a jog felett állónak tekintetik, a ki senki által felelősségre nem vonható, de azok, a kikre hatalmát átruházta, neki beszámolni tartoznak arról, hogy a rájuk ruházott hatalmi körben miképen jártak el és így az egyes hatalmi közegek jogilag felelősekké lesznek az államfővel szemben, az államfő azonban továbbra is csak az erkölcsi felelősség érzülete által korlátoztatik abban, hogy hatalmával vissza ne éljen.

Midőn azonban az államfő kezéből az elkerülhetlen átruházások következtében az anyagi hatalom egy része kisiklik, és mások kezébe megy át, oly hatalmi tényezők keletkeznek az államfő mellett, melyek az államfő akaratával dacolni is képesek lesznek: a minek természetes következménye azon törekvés, hogy az átruházott hatalom birtokosai hatalmukat azzal is elismertessék, a kitől az tulajdonképen származik. A teljhatalmú uralkodó ekképen eleinte tényleges, később már jogi korlátok közé is szoríttatik, a melyeket ha megsért, azoknak elismerésére kényszeríttetik, vagy megtorlásképen a hatalom tőle elvétetik. Ily módon új hatalmi rendszerek keletkeznek, melyekben a kormányzottak egy

része, később azok nagyobb és nagyobb része befolyást akar szerezni az állami ügyek intézésére, és jogszabályok keletkeznek, hogy ezek szerint intéztessenek az állami ügyek a hatalom birtokosai által s megsértések esetében a jogsértő közegek felelősségre vonassanak.

Ilyképen még a korlátlan egyeduralkodó államokban is a fejlődés iránya megváltozik, s az államfő cselekvési körének korlátai annyira szaporodhatnak, hogy a kormányzottak az állami hatalom részeseivé, a hatalom birtokában lévők pedig a kormányzottaknak csak megbízottáivá válnak, az államfő pedig csak korlátolt jogkörrel rendelkezhet, minél fogva most már az erkölcsi felelősség érzülete mellett nemcsak az államfővel, hanem a kormányzottakkal szemben is fontos szerepre tesz szert a jogi felelősség tudata az állami szervezet működésében: a jogi és erkölcsi tényezők pedig akként rendezkednek el az állami életben, hogy a jogi hatalom főképen az államkormánykezelőnél, az erkölcsi hatalom pedig a kormányzottaknál találja nehézkedési pontját. De úgy az egyik, mint a másik végképen egyiknél sem hiányozhatik; mert a hol a jogi hatalom mindig csak kényszereszközhöz kénytelen folyamodni akaratainak érvényesítése végett, mivel nem támogatják az általános erkölcsi érzület által, ott a kormányzat lehetetlenné válik és hova-tovább az állami szervezet felbomlását eredményezi; viszont a hol az erkölcsi hatalom teljesen nélkülözi a jogos akarat érvényesítésére az anyagi erőt, ott az erkölcsi hatalom elveszti súlyát és megsemmisül, mivel ott a hatalom birtokosai cselekvésének korlátját ismét csak az erkölcsi felelősség érzülete képezi, a mi e felelősség érzületének gyöngülésével megint csak nyomasztó zsarnokságra vezet.

Az állami szervezet egészséges működése tehát csak ott van biztosítva, a hol az erkölcsi hatalom és felelősségérzet a jog anyagi hatalmával és a jogi felelősségérzet tuda-

tával párosulva hatja át a közintézményeket, és a hol a jogrend megfelel a nép erkölcsi fogalmainak és érzületének s mintegy ama nép erkölcsi felfogásának és tulajdonságainak kisugárzását képezi. A mint Szt. István mondja I. könyvének 8. fejezetében: «Quis Graecus regeret Latinos, Graecis moribus? Aut quis Latinus Graecos, Latinis regeret moribus?»

De az erkölcsi tényezők szerepe mindenkor túlsúlyban van a jogi tényezőké felett, mert az erkölcsi tényezők azok, a melyek az egyént az állammal bensőbb viszonyba hozzák, a hatalmi szervek működésének helyes irányt szabnak, az egyént a köz érdekében való működésre sarkalják és áldozatkészségre készítenek, a jogszabályok ellenben csak a működési köröket határozzák meg és a felelősségre vonás eseteit és módját praecizirozzák, tehát az állami szervezet működését szabályozzák, rendszeressé teszik, de az állami szervezetet nem azok éltetik és — legalább nem közvetlenül — azok fejlesztik tovább.

A jogrend mindenesetre befolyással van az erkölcsi tényezők fejlődésére is, de csakis az erkölcsi tényezők segítségével képes elérni üdvös eredményeket.

Hiszen csak gondoljunk arra, hogy ott, a hol az államot alkotó egyének mindenike csak azért tartózkodnék a tiltott cselekményektől, mert félne a büntetéstől, és nem egyúttal azért is, mert azoknak ellenmond saját lelkiismerete és önmaga előtti becsülete, lehetne-e ott arra gondolni, hogy a büntetéstől való félelem, vagyis a jogi felelősség tudata, képes leend a jogrendet fentartani? Ily viszonyok között az állam polgárainak nagy része büntetettessé válnék, azon reményben, hogy az általa elkövetett büntetendő cselekmények nem fognak az igazságszolgáltatás tudomására jutni, és csak a felénkebb rész tartózkodnék azoknak elkövetésétől. Hiszen kell-e arra fényesebb bizonyíték, hogy a legszigorúbb fenyték sem képes valamely jogrendet állan-

dóvá tenni, ha az a nép közérzete által nem szentesítetik, mint az, hogy a Bach-korszak alatt hazánkban inaugurált rendszer csupán a magyar nemzet passiv ellenállása által megdöntetett, sőt azon intézmények, melyek azon rendszerből az alkotmányos kormányzat által is sértetlenül fentartattak, mint a dohány-monopolium, ma sem tartatnak tiszteletben az állam polgárainak legnagyobb része által, hanem a dohánycsempészet mindaddig általánosan dívott, a míg a saját használatra való termelés el nem tiltatott, és ezáltal szinte lehetetlenné nem tétetett.

Másrészről épen így fajulna el az állami élet az egyes hatalmi tényezők mérkőzésévé, a melyek végeredménye az állami szervezet és jogrend felbomlása volna; ha az állami szervek helyét betöltő egyénekből hiányzanék az erkölcsi felelősség érzete és azon erkölcsi érzelmek, melyek őket hivatásuk helyes betöltésére sarkalják, és ha ezek a kezökbe jutott hatalmat mindenkor saját önző céljaik elérésére fordítanák, azon reményben, hogy a kezökben lévő hatalom segítségével sikerülend nekik megakadályozni a jogi felelőségre vonást. Kell-e erre fényesebb példa azon zavaroknál, melyek hazánkat dúlták az Árpádház kihalása és Mátyás halála után, daczára annak, hogy soha annyi jogszabály nem korlátozta a hatalom kezelőit, és soha oly világosan kifejezve nem volt a jogi felelősség, mint épen azon időkben.

A jogrend igen is alkalmas arra, hogy ellene vétő, szabadsági körüket túllépő egyeseket külső kényszereszközök segítségével az általános erkölcsi érzületre támaszkodva megzabolázzon; de tehetetlen ott, a hol hanyatlásnak indult az általános erkölcsi rend, a hol hiányzanak az erkölcsi tényezők. S ilyenkor elmondhatjuk, hogy hiába jók az intézmények, ha rosszak az emberek, ha nincsenek jó erkölcsök. A jogrend alkalmas arra, hogy meggátolja a gonosz példa általános utánzását, de gyöngé arra, hogy ott, a hol a gonosz

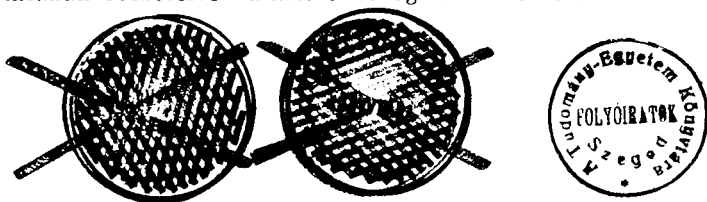
példa az általános, és a jó csak ritka kivétel, képes legyen önmagát fentartani.

Az állam nem gép, a melynek ha mechanismusa jó, jól is működik, az állam élő szervezet, mely hogy élhessen és hasznosan működhessék, nem nélkülözheti a jóra törekvő lelket, az egészszet és az egyeseket átható és igazgató erkölcsi erőt. A jól megszerkesztett gép kerekei nem támadnak egymás ellen, mert nem élnek, de az állami szervezet szervei emberek, kik egymás ellen is ronthatnak, — akár mily részletesen is van körülírva hatáskörük — ha hiányzik belőlük az egészszet és az egyeseket átható és összetartó erkölcsi erő. A mely népben hiányzik a hazafias áldozatkészség erkölcsi tulajdonsága, az a nép nem leend képes hosszabb életű államot alkotni.

A felelősségre vonás lehetősége mindenesetre hatékony eszköz azonban arra, hogy az egyes szerveket betöltő egyéneket hatáskörükön belől megmaradni és azt az állam érdekében felhasználni külsőleg is kényszerítse, de azért mindennütt kell, hogy az erkölcsi felelősségérzet dominálja a szerveket betöltő egyének túlnyomó részét. Ha ez megvan, a jogi felelősség az állami szervezet működésének igen hatalmas szabályozója leend, de ha hiányzik, tartalom nélküli marad.

De a jogi felelősséget az egyeduralkodó alkotmányokban magára az államfőre is kiterjeszteni még ma sem sikerült, főképen azért, mert az a forradalom jogát iktatná törvénybe. Erre azonban nincs is szükség, mert hiszen a korlátolt monarchiák mai alkotmányában különben is megtalálták az expedienst arra, hogy a monarcha jogos eszközökkel jogtalan cselekményeket ne vihessen véghez. Erről azonban más helyütt beszélek.

Mint fentebb említém, némely államokban az alkotmány akként fejlődött, hogy a kormányzottak az állami hatalom gyakorlásának részeseivé váltak, ennél fogva természetes volt az

a törekvés is, hogy a kormányzat a kormányzottak akarátának megfelelően vitessék. Módot kerestek tehát arra, hogy a kormányhatalom kezelői a kormányzat irányára nézve a kormányzottak által befolyásolhatók legyenek, és ha a közvéleménnyel ellentétbe jutnak, helyüket elhagyni és a közvélemény irányzatát képviselő egyéneknek átadni kényszerüljenek.

Ezen cél elérése végett a kormányzat kezelői felelőssé tétettek nemcsak a részükre körülírt jogkör betartásáért, hanem azért is, hogy a kormányzat iránya megfeleljen a közvélemény által követelt politika irányának.

Ekként a jogi felelősség intézménye mellett a politikai felelősség intézménye fejlődött ki, melynélfogva a kormányzat kezelői nemcsak a jogszabályokban meghatározott esetekben vonhatók felelősségre, hanem minden kormányzati cselekményeik miatt még akkor is, ha azok a jogi korlátokat át nem lépik, csupán azért, mert a kormányzottak megvonják tőlük a bizalmat, melyen hatalmuk erkölcsi alapja nyugszik.

A míg azonban a jogi felelősségrevonás esetei jogszabályokban, vagy legalább általános jogelvekben meg vannak határozva, és ezáltal annak érvényesítésében a kormányzottak, illetőleg azoknak képviselote korlátoztatik: addig a politikai felelősségrevonás esetei korlátlanok, és a felelősségrevonás módja, eszköze, vagy csupán erkölcsi értékkel bír, vagy azt oly intézmények képezik, melyek segítségével a kormányzat kezelőinek a továbbkormányzás lehetetlenítettik.

A politikai felelősség alkalmazásában korlátot csupán erkölcsi momentumok képezhetnek. Ez oka annak, hogy a modern állami életben, mely főképen a politikai felelősségrevonás alkalmazása vagy nem alkalmazása körül forog, az erkölcsi momentumok oly fontos szerepet játszanak, mint sohasem annakelőtte. Mert ha a kormány akkor sem akarná másnak átadni helyét, ha tekintélyét eljátszotta és nélkülözi a közbizalmon alapuló erkölcsi basist: akkor a forradalom

veszélyébe sodorhatná az államot; viszont, ha a kormányzottakat, illetőleg ezeknek képviselőit nem korlátozná a politikai felelősségrevonás tekintetében az ebből eredhető vészes következményekkel járó erkölcsi felelősség érzülete: akkor az egyes pártok közötti tusák a hatalom birtokáért a kormányzati rendszernek oly gyakori változását vonhatnák maguk után, hogy a helyes rendet anarchia váltaná fel, és az államkormány úgy járna, mint a forgószélbe keveredett hajó, mely zátony nélkül is megfeneklik és tova haladni képtelen.

Semmi sem mutatja ki fényesebben azon közjogi írók tévedését, a kik megelégedve az ethikai momentumokról, az állami életet tisztán jogszabályok által regulázottnak, az államot pedig pusztán jogszabályok alkotta gépezetnek tekintik, mint épen az a kormányzati forma, melyben a jogi és politikai felelősségrevonás lehetősége játszsza a főszerepet, a melyet közönségesen parlamentarismusként szoktunk nevezni; mert ebben az ethikai momentumok elmaradása esetén az állami élet nem állana egyébből, mint az egyes hatalmi tényezők örökös harcából, minthogy mindenik államhatalmi tényezőnek állanak rendelkezésére oly eszközök, a melyek segítségével egymás működését megakaszthatják, és ebben őket csakis erkölcsi momentumok korlátozhatják.

A modern államok legtöbbjében elfogadott parlamentarizmus kormányzati rendszer életképessége főképen az illető nép politikai erkölcsének fejlettségétől függ és a hol a politikai erkölcsök fejletlenek, ott nem az állami szervezet összhangzó működését, hanem ellenkezőleg az állami élet folytonos zavarait és az állami szervezet bomlását eredményezi. hol zsarnokságot, hol anarchiát hagyva maga után, vagy pedig a parlamentarizmus merő formasággá sülyed, melyben a parlamentarizmus elv. tulajdonképen nem is érvényesül.

◀Nemzetek életében a jog nem az egyedül, nem a legfőbb irányadó. s a hol a jog az erkölcsi igazsággal ellentétbe

jó, ott a természetes erők kezdetleges küzdelme, a forradalom tör elő, hogy új jogot állítson a belső igazoltságát elvesztett réginek helyére» — mondja Concha.¹

A jog változhatik, de az erkölcsi igazság mindig ugyanaz marad. És a természetes erők kezdetleges küzdelme mindaddig tart, a míg az állami jogrend az erkölcsi renddel kellő összhangba jut. A formai jog egy ideig képes ugyan lenyűgözni az anyagi igazságot, de az anyagi igazság elvégre is érvényre jut, és megtalálja idővel a helyes formát, a melyben azután legkönnyebben érvényesül. Példa erre az angol alkotmány, a melyben a fejlődés folyamán nem egyszer tört ki a harc a különböző hatalmi factorok között, majd egy véres forradalom után még hosszas küzdelmek következtek, míg végre az alkotmány mai formáját elérte és mintájául szolgál az egész művelt világnak. A magyar állami életben és alkotmányban azonban az államjog formái még mindig nem érték el azt a fokot, hogy abban az anyagi igazság nyerhessen megvalósulást, mert azon formák, a melyeknek továbbfejlesztése által ezen cél eléréthetett volna, nagyrészt idegenből recipiáltakkal cseréltettek ki, és így még nem simulhattak eléggé a nemzet erkölcsiéhez és jogi meggyőződéséhez. A magyar alkotmány mai formáiban még igen sok tekintetben hiányzik a belső tartalom, mint fiatal fának virágaiban a gyümölcsöt termő erő.

Történelmi fejlődés a magyar alkotmányban.

Mielőtt a felelősség elvének a mai magyar alkotmányban való érvényesülését és annak formáit vizsgálónk, szükségesnek látom ezen kérdést a történelmi fejlődés szempontjából is megvilágítani, mert a magyar alkotmány történelmileg

¹ Újkori alkotmányok I. 169. l.

fejlődött, ennél fogva a mai alkotmány megértéséhez is csak a történelem adhatja meg a kulcsot. Tudnunk kell ugyanis, hogy a magyar alkotmány a felelős királyság intézményéből indult ki, és csak sok százados fejlődés után jutott oda, hogy a királyság felelőtlenége és a király tanácsosainak felelőssége oly megdönthetetlen elvévé vált alkotmányunknak, hogy annak egyik sarkkövét képezi: de egyszersmind tudnunk kell azt is, hogy éppen azon történelmi előzmények, melyek a jogilag felelősségre vonható királyság intézménye és a tényleges állapot közötti dissonantiákat okoztak, okozták egyúttal azt is, hogy a felelősség elve a magyar alkotmányban még mindig nem érvényesül oly módon, mint az alkotmány külső formáinak megfelelően annak érvényesülni kellene és lehetne. A magyar parlamentarismus mai hibáinak és kinövéseinek gyökerei visszanyúlnak az ezer éves múlt talajába, és oly erőteljesek még mindig, hogy mindaddig nem fognak abból kiveszni, a míg a múlt idők hibái és mulasztásai helyre nem üttetnek, és a nemzeti aspirációkkal összhangba nem hozatnak azon tényleges állapotok, melyeket exponált geographiai fekvésünk, ethnographiai viszonyaink, és Ausztriával szemben fennálló helyzetünk szültek.

Mert míg Angliában a mai alkotmány a nemzet és a királyság közötti küzdelemnek az eredménye, mert a míg az észak-amerikai alkotmány az amerikai gyarmatoknak az anyaország elleni szövetekezésén épült fel, mert a míg a belga alkotmány egy függetlenségét kivívott nemzetnek alkotása: addig a mai magyar alkotmány hol a nemzetnek a királyság, hol a köznemességnek az oligarchia, hol ismét a nemzetnek idegen hatalom ellen folytatott küzdelmeiből fejlődött ki, és így mindig új és új formát kellett annak felvennie, hogy a változott viszonyokhoz, a küzdelem változó irányához alkalmazkodjék, minek következtében a végleges kifejlődésben más európai népek alkotmányához képest éppen

a felelősség elvének érvényesülése tekintetében elmaradt; és így a nemzet arra kényszerült, hogy az alkotmány formáját bizonyos intézményekben idegenből recipiálja, a mely receptio azonban épen a magyar alkotmánynak történelmi természete folytán nem bizonyult oly szerencsésnek, mint azt a receptio idejében általában hitték. Ezen csalódásnak azután az az eredménye, hogy igen sokan az intézmények helyességében elvesztik bizalmukat, minthogy pedig azon álláspontra, a hol a történelmi fejlődés megszakadt, a visszatérést lehetetlennek tartják, elhiszik, hogy a magyar nemzet akarátának érvényesítésére képtelen, és resignatióval visszavonulnak a közélettől. Mások felhasználva az alkotmány gyöngéit, önhaszonvadászatra használják a politikát, ismét mások látva a hézagot, mely ősi intézményeink és mai alkotmányunk között fennáll, a kérdést csak úgy vélik megoldhatónak, ha figyelemre nem méltatva ősi intézményeinket és nemzeti karakterünket, mindent a külföldön jónak látszó intézményekkel akarnak kicserélni, meg nem gondolva azt, hogy egy recipiált intézményt a nemzet még képes lehet idővel saját geniusának megfelelően viszonyaihoz képest átalakítani, de ha azok tömegesen recipiáltatnak, akkor egy sem fog beválni, és a nemzet válság elé sodortatik.

Csak kevesen vannak, a kik felismerik a helyzetet, és a történelemből vett tanulságokon okulva bíznak benne, hogy a magyar nemzet a parlamentarismust is képes lesz idővel úgy átalakítani, hogy az a nemzeti hagyományokkal, alkotmányunk avultnak hitt intézményeivel és hazánk speciális viszonyaival meg fogja találni az összekötő kapcsokat; mert hiszen a parlamentarismus alapelve, a kormányzat felelőssége nemcsak hogy nem ismeretlen régi alkotmányunkban, hanem a felelősség oly irányú intézményének nyomaira is akadunk abban, mely más újkori alkotmányokban ismeretlennek mondható.

De hogy az itt mondottak megérthetők, és a magyar parlamentarismus jövője kifejthető legyen, látnunk kell a felelősség intézményének történelmi fejlődését a legrégebbi időktől kezdve.

I. Az Árpádok alatt.

A vérszerződés pontjaiból és más történelmi adatokból arra következtethetünk, hogy a magyar nemzet ősi alkotmánya a törzsszervezetet élő egyes törzseknek a vezér közössége által szorosabbra fűzött szövetségén alapult. A törzsszervezetben a souverain hatalom a törzs szabad és fegyverviselő tagjainak összességénél van, és a törzs főnöke és előjárói nem egyebek, mint a törzsgyűlés határozatainak végrehajtó közegei, kik minden cselekményeikért a törzsgyűlésnek számot adni tartoznak.

A szövetséges törzsszervezetben a szövetségi alkat még inkább érvényre emelte a népsuverainitás elvét, mert a szövetség csakis a vérségi rokonság és az érdekek közösségének köszönhető létét, a törzsek megegyező akaratán alapult, és így nem tételezhető fel, hogy a törzsek szövetségéből keletkezett nemzet élére állított szervek, mint a vezér, a nagygyula (Γούλας), a harkász (χαρκᾶς), nagyobb hatalmi önállóságot élvezzenek a nemzettel szemben, mint saját törzseikkel szemben, a mikor ott is csak törzsfőnökök voltak és így a törzsgyűlésnek számot adni tartoztak.

A vezérnek, fejedelemnek, és a nemzeti nagybiráknak felelőssége tehát már magában a szövetséges törzsszervezet természetében rejlik. De a vezér erkölcsi felelősségének növelésére, a vérszerződés megtartása iránti erkölcsi kötelezésére is súlyt fektettek őseink, a mennyiben a vérszerződést vallásos szertartások között esküvel erősítették meg, s ezenfelül maga a vérszerződés tartalma is a mellett szól, hogy a vezér jogilag is felelősnek tekintett.

Az első három pont ugyanis a nemzet és a vezér kölcsönös kötelezettségeit állapítja meg, a 4., 5. és 6. pontban pedig azon jogi kényszereszközök határozatnak meg, melyek ez első három pontnak épségben maradását biztosítani hivatvák.

Minthogy pedig a nemzetgyűlés oly szerve volt a törzsek szövetségének, mint a törzsgyűlés a törzseknek, elmondhatjuk, hogy a nemzetnek és a törzseknek összes előjárói felelősek voltak a nemzetgyűlésnek, illetőleg a törzsgyűlésnek.

De hogy ez így volt, világosan kitűnik a vérszerződés 5. pontjából, mely azt mondja: hogy ha valaki Árpád és maradékai vagy a nemzetségfők közül az eskü pontjait meg akarná szegni, átok alatt legyen mindörökké. Az átok pedig a középkori fogalmak szerint jogfosztást jelent.

A vezérnek katonai hatalma azonban lehetőségessé tette, hogy az a folytonos háborúskodások közepette annyira megizmosodjék, miszerint Gejza vezér már nem vette figyelembe a nemzet jogait, hanem a nemzetgyűlések mellőzésével zsarnoki módon önkényűleg uralkodott, szóval a vezérnek tisztán katonai és végrehajtó hatalmát valóságos monarchiai hatalommá változtatta.¹

A monarchiai hatalmat szót István a királyság megalapításával már csak szervezte, jogi alapokra fektette, keresztény alakba öltöztette és bölcs mérséklettel állandósította, de nem maga létesítette.

Ámbár István intézményeiből látható, hogy mindent elkövetett arra nézve, miszerint a királyság tekintélyét emelje, hatalmát gyarapítsa, és a királyi hatalomnak Istentől származtatása, és az egyház általi királylányá kenetés és koroná-

¹ V. ö. szerzőnek «A koronázás közjogi jelentősége» című művével. 6. l.

zás intézménye által azt a nemzet előtt mint felelőtlent elismertesse, mindazonáltal éreznie kellett, hogy a még pogány és ősi intézményeihez ragaszkodó nemzet sem őt, sem utódait nem tartja felelőtlen uralkodónak, hanem megírtóndíthatik, hogy utódai alatt támad fel a királyság és a kereszténység ellen, mi a nemzetnek Európából való kiűzetését is vonhatja maga után.

Istvánnak ez iránti aggodalmai kitűnnek I. könyvének 4. fejezetéből. a hol Imre fiához így szól:

«Ha békességes leszesz, királynak fogsz mondatni, és király fiának, és szeretni fognak az összes katonák. Ha haragos, kevély, irigy, békételen leszesz, és a comesek és főemberek fölé emeled fejedet, minden bizonynyal katonaid ereje s királyi méltóságod hanyatlása lesz és idegeneknek adják országodat.

Ettől felve, az erények szabálya szerint bánj a comesek életével, hogy téged kedvelve, mindenkor sértetlenül ragaszkodjanak a királyi méltósághoz, ekkép a te országod békében legyen.»

És a következmények igazolták Istvánnak ez intelmeiben kifejezett aggodalmait. Pétertől kezdve Salamonig egy király sem a trón békés birtokában végezte be életét. A nemzet nem tekintette koronás királyait felelőtlen urának, s ha terhes volt uralma, elűzte és másnak adta a királyságot. I. Gejza, szent László és Kálmán uralkodása volt csak képes a királyságot megszilárdítani és a folytonos belvillongásoknak ezáltal határt szabni. Imre korában pedig a koronás király tekintélye már oly magasán állott a nemzet előtt, hogy Imrének elég volt felkent királyi voltára hivatkoznia, hogy egy kéz se merjen ellene emelkedni akkor, midőn lázongó öcsésének táborába ment és őt letartóztatta.

A nemzet, mely még István közvetlen utódai alatt oly gyakran nyúlt fegyverhez királyai ellen, most már, a királyi

tekintély emelkedésével, inkább erkölcsi biztosítékot keresett az ellen, hogy jogai és szabadságai nem fognak megsértetni, mintsem hogy fegyverhez nyúlt volna; részint azért, mert a koronás király ellen fegyverre kelni, tiltá kereszténynyé vált erkölcsi érzülete, részint azért, mert a fegyveres ellenállást nem tartotta célravezetőnek az egyes királyok hatalmát támogató és már jelentékeny hatalomra szert tett főurak ellenében.

A nemzet a király erkölcsi felelősségének növelésére a keresett biztosítékot a koronázás intézményének államjogi intézménynyé tételeiben vélte megtalálni, a mennyiben II. Andrástól kezdve megkívánta, hogy a király koronáztatása alkalmával esküt tegyen az ország jogainak és szabadságának fentartására, sőt III. Andrástól kezdve feltételeket is kötött ki, a melyeknek megtartására a királytól koronáztatása alkalmával esküt kívánt, ezáltal vélvén annak erkölcsi felelősségérzetét növelni.

De e mellett nem mulasztja el a nemzet a jogi biztosítékokra is kiterjeszteni figyelmét, különösen akkor, a mikor meggyőződhetik arról, hogy az erkölcsi biztosítékok már nem elégségesek, és arról, hogy a bajoknak oka nem is annyira a király, mint inkább kormánya, tanácsosai, kedvelt emberei.

Szent István óta a nemzet nem gyakorolt befolyást sem a királyi kormányzat közegeinek megválasztására, sem az ő működésükre, mert hiszen a királyi kormányzat főtisztviselői eredetileg a német minta szerinti királyi udvari tisztviselők voltak, a kiket a király tetszése szerint nevezett ki, vagy bocsátott el. A mikor azonban ezen udvari tisztviselők az ország főtisztviselőivé válnak, nem sokáig várat magára a nemzetnek az a törekvése sem, hogy ezek választására és működésükre is befolyást nyerjen.

Mindaddig, a míg a nemzetnek nem volt befolyása a királyi főkormányra, az elégedetlenek törekvései magának a királynak személye ellen irányultak, és noha a királyság fele-

lőssége szabályozást egyáltalában nem nyert, a nemzet mégis — a mint a történeti események bizonyítják — felelősnek tartotta a királyt, s ha csordultig telt a pohár, fegyverhez nyúlt. De épen azért, mert a királynak a trónról való elmozdítása csakis forradalom által, belháború útján volt lehetséges, a királynak azon felelőssége, mely a történelmi események tanúsága szerint kétségtelenül élt a nemzet jogi meggyőződésében, hatálytalan maradt mindenkor, a mikor a visszaélések nem voltak még oly nagyfokúak, hogy a nemzet nagy részét ily végzetes elhatározásra kényszerítsék, és a mikor nem volt a nemzetnek eme lépésében kire támaszkodnia.

II. András korában a zavarok ismét oly fokra hágtak, a főurak oly hatalmaskodásokra vetemedtek, és a király ezekkel szemben oly erőtlennek bizonyult, hogy a viszonyok minden irányban tűrhetetlenekké váltak. A király trónjának biztosítása érdekében a hatalmasabbak hűségét azzal akarta biztosítani, hogy a várjóságok eladományozásával kenyerezte le őket, mi által azoknak hatalmát saját hatalmának csökkentésével felette növelte, s azonfelül visszaéléseiket büntetlenül elnézte.

A mikor a helyzet már tűrhetetlen volt és a nép már fegyverre kelt, Béla, a király fia állott az elégtelennek élére, a minek következménye az volt, hogy a bajok orvoslására az 1222-ik esztendőben közönséges országgyűlés hivatott össze, vagyis oly országgyűlés, a melyen az összes nemeség megjelent.

Ezen országgyűlésnek alkotása, az arany-bulla, mely úgy keletkezési történeténél, mint alakjánál és tartalmánál fogva elhatározó irányt adott a magyar alkotmány további fejlődésének, nem keveset tartalmaz a felelősség elvének érvényesítése tekintetében sem. és első írott törvény, mely a nemzetnek befolyást biztosít az országos kormányzatra is.

E tekintetben a bullának 1., 14. és 31. cikkei tartalmaznak figyelemreméltó kifejezéseket.

Az első cikk, mely szorosan összefügg a 14. cikkel, így szól: «Rendeljük (t. i. a király), hogy a szent király ünnepét, minden évben, Fehérvárott tartozunk megülni, kivéve azon esetet, ha valami legyőzhetetlen akadály vagy betegség által gátoltatnánk. És ha mi ott nem lehetnénk is, ott lesz helyettünk a nádor, meghallgatja helyettünk az ügyeket, és ott szabad legyen megjelenni minden nemesnek, a ki akar».

A szent király ünnepének ezen megünneplése alatt közönséges országgyűlést kell érteni, a melyen a király törvényt ül az országgyűlés részvétele mellett. Hogy ezen törvénykezési gyűlés nem egyéb, mint a régi nemzetgyűléseknek újabb kiadása, a hol elintéztetnek a panaszok és megszámoltatnak a főtisztviselők, azt leginkább bizonyítja a bulla 14. cikke, mely így szól:

«Ha valamely várispán nem viseli magát várispánságához illően, vagy vára népét megrontaná, ez rá bebizonyíttatván, az *egész ország színe előtt* méltóságától csúfosan fosztassék meg, s kényszeríttessék az elragadottak visszaadására.»

Itt a «coram omni regno» nem jelenthet mást, mint az első pontban említett országgyűlést.

Itt van tehát először kimondva az országgyűlésnek azon — kétségekivül a nemzetgyűlések jogköréből átvett — joga, hogy a királyi tisztviselők ellen panaszt emelve, azoknak megbüntetését követelhesse.

Igaz, hogy itt csak a comesekről és nem egyszersmind a nádorról és országbíróról tétetik említés, de valószínű, hogy ezt a most említett főméltóságokra is értették, mert hiszen ők is viseltek várispáni hivatalt.

Az arany-bulla nem elégszik meg a királyi tisztviselők jogi felelősségének kimondásával, hanem biztosítékot keres a

királylyal szemben is, és e biztosítékot a nádorban keresi, neki tévén kötelességévé, hogy a királyt a bullától eltérni ne engedje, mondván a 31. cikkben: «A nádor az írást mindenkor szeme előtt tartván, sem ő maga el ne térjen a mondottak valamely pontjától, sem a királyt, sem a nemeseket, sem másokat eltérni ne engedjen, hogy ők is örvendhessenek szabadságuknak, hogy irántunk (t. i. a király iránt) és utódaink iránt mindig hívek legyenek és a királyi korona iránt tartozott tisztelet és engedelmesség meg ne tagadtassék». Azon esetre pedig, ha a király szegné meg a bulla pontjait, törvénybe foglalja a magyar nemzet azon jogát, mely szent István utódai alatt (Péter, Samu, Endre és Salamon ellenében) a nemzet jogi meggyőződéséhez képest, nem egyszer érvényesített is, t. i. a király felelősségének elvét, mondván: «Hogyha pedig mi, vagy valaki utódaink közül bármikor vétkeznék ezen rendeletünk ellen: szabadságukban álljon a püspököknek, a főuraknak s az ország nemeseinek együtt és egyenkint, mind most, mind a jövőben e levél erejénél fogva ellenmondani, és ellenállani nekünk és utódainknak felségsértési bűn nélkül».

Az utat és módot, a melyen a nádor a királyt a törvényszegésben meggátolja, vagy a bulla végrehajtására bírja, ezen törvény nem határozza meg, sem a nádor felelősségéről nem intézkedik, de már ezáltal megtétetett az első lépés arra, hogy az ország első tisztviselője, a nádor is, világosan felelőssé tételessék az országgyűlés előtt.

Ez meg is történt nemsokára az 1231. évi közönséges országgyűlésen kiadott decretummal, melynek 3. pontjában kimondatik: «hogyha a nádor időközben rosszul intézné a király és az ország ügyeit, esedezni fognak nekünk (t. i. a királynak), hogy annak helyére alkalmasabbat helyezzünk, a kit akarunk, és mi engedni fogunk kérésüknek».¹

¹ Kovachich: Vest. Com. 102. l.

Nem tűnik-e ki a decretum ezen rendelkezéséből a mai parlamentarizmus rendszerhez való hasonlatosság, mely szerint a király nincsen az országgyűlés akaratához kötve az ország első tisztviselőjének megválasztásánál, de hogyha az az országgyűlésnek nem tetszik, elmozdítását kívánhatja a királytól?

E szerint tehát a nádor felelős volt a bulla betartásáért és a király által való betartatásáért is, miáltal részben a király cselekményeiért is a nádor tétetett felelőssé.

A mi az ellenállási jogot illeti — a mi nem egyéb, mint a király cselekményei törvényességének felülbíráására a nemzet összességének és egyeseinek megadott jogosítvány — ez nem sokaig volt érvényben. mert az 1231. évi decretum záradéka az ellenállási jogról említést sem tesz, hanem azt a következő intézkedéssel helyettesíti: «Önként beléegyeztünk, hogy, ha akár mi, akár a mi fiaink és utódaink, ezen általunk engedélyezett szabadságot megtörni akarnák, az esztergomi érseknek — előrehocsátva a törvényes megintést, hatalma legyen minket és őket megátkozni.¹

Az egyházi átokról tétetik még említés az 1267. évi decretum záradékában,² az 1298. évi 7.,³ 20., 21.⁴ és 41. törvénycikkben,⁵ azzal a különbséggel, hogy itt a kalocsai érsek a főpapok megegyezésével van hivatva az egyházi átkot kimondani. Utoljára tétetik erről említés I. Ulászló idejében ugyanezen törvényeknek újbóli kiadása alkalmával, mígnem az, mint soha alkalmazásba nem vett intézmény, alkotmányunkból végképen kivesz, és helyét ismét az ellenállási jog foglalja el, a mennyiben azt Nagy Lajos és Mátyás, valamint az utánok következő királyok újból megerősítik.

¹ Kovachich Vest. Com. 122. l.

² Ugyanott 142. l.

³ Kovachich : Suppl. I. 110. l.

⁴ Kovachich : Suppl. I. 117. l.

⁵ Ugyanott I. 136. l.

Méltán mondja tehát Kiss István,¹ hogy «hazánkban, míg az arany bullának ellentállási záradéka el nem töröltetett, a király felelős volt uralkodói cselekvényeiért: a nemzet szabad tagjainak jogukban állott neki fegyveresen ellentállani». Majd így folytatja alább: «vajjon nem volt-e meg az ellentállásra törvényesen feljogosított nemesekben, illetőleg az excommunicatióra egy ideig jogositott esztergomi érsekben s azután a kalocsaiban is, az a hatalom, mely a királyt kérdőre vonja, illetőleg megbünteti? Ezek igen is fel voltak jogosítva a törvények által arra, hogy a királyt ellenőrizték s törvenysértés esetében fölszólaljanak. A mi pedig a kérdőre vonást s illetőleg a büntetést illeti: lehetett-e azon régibb időkben egy fejedelemre nézve szigorúbb felelősség és nagyobb büntetés annál, ha alattvalói fegyveresen ellenállhattak neki büntetlenül, — vagy ha az alattvalói hűség alóli feloldással akkor egyértelmű excommunicatio mondathatott ki a királyra?! — a mint amazt az aranybulla ellentállási záradéka megengedte s emezt az 1231: 3. és az 1291: 41. t-czikk rendelték. Ezek ugyan nem modern büntetések s ama felelősség sem modern; de azon kort nem is lehet helyesen a mai kor intézményei szerint megítélni».

De a nemzet nem elégedett meg azon jogi garantiákkal, melyek alkotmánysértésért és rossz kormányzatért a királyt tették felelőssé, mert úgy az ellenállási jog, mint az excommunicatio is, csak mint ultima ratió volt alkalmazható, a mi azután ezen eszközöket egyúttal hatálytalanná tette. Mint-hogy pedig a nemzetnek be kellett látnia, hogy a rossz kormányzat oka nem is annyira a király, mint inkább tanácsadói, kormánya, ezek ellen kellett magát biztosítania.

A főtisztviselők creálására a nemzet befolyása először III. András 1291. évi decretumának 9. cikkében biztosittatik.

¹ Magyar közjog 471. l.

Ezen törvény kimondja : «a nádort, tárnokmestert, cancellárt és országbíró, országunk régi szokása szerint, országunk nemeseinek tanácsával fogjuk választani».¹

A régi szokásra való hivatkozás aligha egyébnek a következménye, mint a vezérek korabeli azon szokás eleven emlékének, hogy a nemzet maga választotta főtisztviselőit. Mert hogy Szt. István óta nem az országgyűlés választotta a főtisztviselőket, az több, mint bizonyos, már pedig «országunk nemeseinek tanácsa alatt nem a királyi tanács, hanem az országgyűlés értendő, mert különben a «tanácsosaink» kifejezés használtatnék.

A 31. cikk pedig még tovább megy, és a kormányzat felelősségét világosan érvényre emeli, mondván : «Minden esztendőben egyszer országunknak mind bárói, mind nemesei tartoznak megjelenni Fehérváron a közönséges országgyűlésen, megvizsgálandók az ország összes helyzetét, a bárók magukviseletét, hogy közülök mindegyik miképen járt el megyéjében, és hogy tartotta meg az ország törvényeit, hogy ott rögtön elvehessék érdemeik jutalmát, vagy bűneik büntetését, a mi tanácsosaink által hozandó ítélet szerint».²

Kétségtelen, hogy itt bárók alatt nemcsak az országos főméltóságok, hanem a főispánok is értendők, a kiknek creálására az országgyűlésnek nem volt közvetlen befolyása, különben ennek a kitételnek : «miképen jártak el megyéikben», nem volna értelme.

Annak, hogy a király és tanácsosai az országgyűlés által vádolt főemberek felett igazságosan fognak ítélni, biztosítékát az képezte, hogy az országgyűlés színe előtt tartoztak ítélni, és így az összes nemesség jelenlétének morális pressiója alatt.

¹ Ladányi Magyar Alkotmánytörténet. I. 122. l.

² Ladányi Magyar Alkotmánytörténet. I. 122. l.

«E két cikkben együtt — mondja Ladányi — ki ne látná, ha nem is a nemesség tömegének, legalább az indítványozóknak, vezetőknek olyan politikai fejlettségét, a milyen lehetséges volt már e korban. Ki nem látná, hogy itt törvényes jogot szerzett a nemzet a legfőbb tisztviselők választására s megszámloltatására. Azon államtan csirái ezek, a melyet a későbbi századok parlamentaris kormánynyá fejlesztettek.»¹

És valóban, nincsen-e kimondva a 9. cikkben az elv, hogy az ország kormányzatának élére csak oly férfiakat alkalmazzon a király, a kik bírják a nemzet bizalmát; nincsen-e kimondva a 31. cikkben a kormánynak és a királyi tisztviselőknek az országgyűlés előtti felelőssége; nincsen-e kimondva benne az országgyűlés bevádlási joga, és nem bíztat-e meg az ítélet meghozatalával a király és tanácsosai?!

Az 1298. évi országgyűlésen alkotott 23. t.-cz. pedig ezeken felül még oly intézkedést is foglal magában, melyhez hasonlót azon korban sehol sem találunk, s a mely már akkor megoldja azon nehéz problémát, hogy miképen lehet az uralkodó felelőtlenségét megvalósítani a nélkül, hogy törvénytelen cselekvésre neki a jog megadassék.

E nevezetes cikk így szól:

«Hogy királyunk udvara minél méltóságosabban igazgattassék, és hogy Magyarországot minél helyesebben lehessen kormányozni; elhatároztuk, miszerint királyi urunk vegyen maga mellé minden három hónapra két-két püspököt, az ordó kívánalma szerint, egyet az esztergomi, egyet a kalocsai suffraganeusok közül és ugyanannyi nemest az ország összes nemeseinek képeben (quasi omnes Nobiles Regni), a kiket most választottunk, ezeknek a királyi javakból gondoskodják kellő fizetéséről, és ha a király úr ezt tenni elmulasztana

¹ Ladányi: Magyar Alkotmánytört. I. 123. l.

bármit tenne ezen mellé alkalmazandók tanácsa nélkül, akár valami nagyobb adomány, akár méltóságok adásában, akár más fontos dolgokban, az érvénytelen legyen.»¹

Ezzel szemben a király felelőssége háttérbe kezd szorulni — a mint ez az alább következő törvényekből kiolvasható és csak bizonyos esetekre tartatik fenn az egyházi átok, az ellenállási jogról pedig említés egyáltalában nem tétetik.

Így az 1298. évi decretum 7. cikkének² ezen szavai: «denunciando omni Privilegio, si quod habet de eo, quod excommunicari non possit» (lemondván azon kiváltságáról, tudniillik a király, hogy őt megátkozni nem lehet), arra enged következtetni, hogy a királynak egyházi átokkal való sújtását a nemzet általában kizártnak tekintette, és csak bizonyos esetekben tartotta azt megengedhetőnek, de nem minden törvénysértés miatt. Ily különös esetek voltak, ugyancsak a 7. cikk szerint, ha a király a gonoszok megbüntetéséről nem gondoskodnék, vagy a kiszabott büntetést alkalmazni, hanyagságból elmulasztaná; továbbá a 21. cikk szerint, ha az országnak bárki által elfoglalt részét visszavenni elmulasztaná.³

Ezzel ellenmondásban áll a 41. cikk értelme,⁴ a mely szerint a király a törvények és a koronáztatása alkalmával írásban kifejezett szabadságok megsértéseért szintén egyházi átokkal sújtható, mindazonáltal nem lehet eltagadni azon, az előbb idézett szavakból kiolvasható irányzatot, hogy a király jogi felelőssége mindinkább elhomályosodik és háttérbe szorul a király tanácsosainak felelőssége mellett.

Magyarország tehát már a XIII. század végén, vagyis

¹ Kovachich: Supplement I. 119. l.

² Kovachich Supplement. I. 110. l.

³ Ugyanott I. 118. l.

⁴ Ugyanott I. 136. l.

a mikor a nemzet és a királyság közötti küzdelem befejeződött és a nemzet győzedelmével végződött, oly alkotmánynyal dicsekedhetik, a melyben — eltekintve a koronázás intézményében rejlő mélyreható erkölcsi momentumoktól, — a jogi felelősség elve az egész államkormányzatban keresztül volt vive és jogszabályok által biztosítva, s a melyben az akkori nemzetnek (a nemességnek), a közönséges (tömeges) országgyűléseken az egész államkormányzatra részint a főtisztviselők választása, részint azoknak felelősségre vonása útján közvetlen befolyása volt, és a törvényhozásban a királyiál egyenlő részt vett.

És ha ezen alkotmány nem termette meg azon gyümölcsöket, melyeket megteremni hivatva lett volna, ha ezen alkotmány nem biztosította a belrendet és békét, annak oka nem annak tökéletlensége, sem a nemzet politikai érettségének hiánya volt: hanem egyrésről az Árpádház kihalásával beálló trónviszályok és az ezzel járó külföldi beavatkozások, másfelől a nyugati állambomlasztó eszméknek, a feudalismus rendszerének el nem hárítható befolyása.

Sőt ellenkezőleg, bátran mondhatjuk, hogy csakis a köznemességnek az állami ügyekre való nagymérvű befolyásának köszönhető, hogy a külföldről behatoló állambomlasztó eszmékkel és hatalmi befolyásokkal szemben megmenthető volt az állami egység és megmaradt a közhatalmi királyság.

De most egy új ellenséggel kellett megküzdeni úgy a köznemességnek, mint a közhatalmi királyságnak, és ez azon oligarchiának — mely még a nemzet és királyság közötti küzdelem alatt, különösen II. András idejétől kezdve igen elhatalmasodott — egyéni függetlenségre és önálló uralomalapításra való törekvése vala.

Ezen küzdelemnek nem lehetett más eredménye, mint vagy az oligarchia győzelme esetén az állami egység föl-

bomlása, vagy a királyság győzelemre juttatása esetén az alkotmányos nemzeti vívmányoknak megsemmisülése; mert az, hogy a köznemesség is megóvja egyéni szabadságát, e mellett megtartsa az állami kormányzatra is közvetlen befolyását, már csak azon okból is lehetetlen volt, mivel akkor az oligarchia uralma is erősödött volna a királylyal szemben, és a végeredmény megint csak a még szervezetlen köznemességnek teljes elnyomása lett volna.

A köznemesség tehát feláldozta egyelőre politikai jogait, hogy a királyi hatalmat elég erőssé tegye az oligarchia államhontó hatalmával megküzdeni, és így az eredmény az oligarchia megfékezése, de ezzel együtt az alkotmányos vívmányoknak megsemmisülése is vala.

Dr. Ferdinandy Géza.

TOLSZTOJ ÉS A KERESZTÉNY VALLÁS.

A nagy orosz írónak, a keresztény philosophia mélyelméjű gondolkozójának az a tulajdonsága, mely által nevének halhatatlanságot biztosított, az ő mystikus elmélyedése az igazság keresésébe, s az a gyermek egyszerűség, melylyel a legmagasabb vallási és erkölcsi igazságokat felszínre hozza. Minden művén átvonul az a fenkölt hang, mely Isten országának e földön való megvalósításából s a világnak a szeretet és az evangélium által való megváltásából meríti legszebb inspiratióit, s az őskeresztény asketismus szellemének legtisztább megnyilatkozásával példázza az erkölcsi megújulás művét.

Vallás-philosophiai és theologiai nézeteinek elvont tételeivel azonban csak most találkozunk egy irodalmi válaszában, melyet a német ethikai társaságnak egy hozzá intézett felhívására küldött. Két kérdés foglaltatott e felhívásban: egyik, hogy hogyan értelmezi Tolsztoj a *vallás* szót, és másodszor, hogy vajjon elfogadja-e a vallástól független erkölcsiség lehetőségét. Erre a két kérdésre felel meg Tolsztoj, s fejtegetései a mily erős kritikát alkalmasok kihívni nem egy tekintetben, ép oly szép tanuságtételei a keresztény meggyőződésnek.

Tolsztoj háromféle értelmet tulajdonít a *«vallás»* szónak. Először, mely szerint a vallás Isten által az embereknek tett igazi kijelentés, honnan az Istennek az emberek

által való tisztelete is ered, s ez az igazi hívők álláspontja; másodsor, hogy a vallás babonás tények lánczolata, mihez képest az Isten tisztelete is merőben babonássá fajul, — így értelmezik a vallást általában a skeptikusok; és harmadszor az a jelentés, mely a vallásban csak a felvilágosult emberek által a nagy tömeg vigasztalására, leigázására és szenvedélyeik megfékezésére kigondolt rendszert mutatja elének azok részéről, kik bár tanai iránt közönyösek, de azt az emberi-ség kormányzására hasznos eszköznek vélik.

Kissé burleszk hasonlattal élve, most a nagy orosz író az első meghatározást azzal az állásponttal azonosítja, mint mikor valaki úgy beszél a maga kedvencz nótájáról, mintha azt mindenki ismerné. A másik felfogás azéhoz hasonló, a ki sem nem érti, sem nem szereti a zenét s nem tartja azt egyébnek haszontalan foglalkozásnál; végre a harmadik megfelel azok álláspontjának, kik ugyan nem sokat törődnek a zenével, de jónak látják azt a táncztanításra.

Mindezen eltérések — mondja Tolsztoj — abban találják magyarázatukat, hogy nem a zene lényegéből indulnak ki, hanem csak a meghatározó subjectiv álláspontjából. Épen így áll a dolog a hit tekintetében is. Az első értelmezés a vallás eszméje helyett annak a hite szempontjából beszél, a ki a vallásban hiszen, a második annak a szempontjából tekinti a kérdést, a ki a vallásban nem hiszen, a harmadik pedig azok szempontjából, a kik minden vallásban hisznek.

«De mi hát a hit? — kérdi Tolsztoj — mért hisznek az emberek abban, a miben hisznek? Mi a hit? honnan eredt?»

A felvilágosult osztályok többsége szerint eldöntött kérdés, hogy minden vallás lényeges eredete a természet erőinek megszemélyesítésében, istenítésében lelhető fel, melynek forrása ismét a természet megfoghatlan jelenségeinek babonás félelme. Ha imitt-amott emelkedik is egy-egy hang, mint a Müller Miksáé, ki a vallásnak más értelmet és eredetet tulaj-

donit: e hang elvész abban a majdnem egyértelmű elismerésben, hogy a vallás a babona és tudatlanság szüleménye.

Még nem rég is, e század kezdetén, a legfelvilágosultabb gondolkozók, ha visszaütötték is a catholicismust, protestantismust és az orthodox hitet, mint a mult századbeli encyclopaedisták, de nem tagadták, hogy a vallás nélkülözhetlen volt és marad mindnyájunk életében. Nem említve a deistákat — mint Bernardin St. Pierre, Diderot és Rousseau — Voltaire emléket emelt az istenségnek, Robespierre ünnepet rendelt a legfőbb Lény tiszteletére. De ma már Comte Ágost frivol és felületes tanai után, a ki, a francziák legnagyobb része példájára komolyan hitte, hogy a kereszténység semmi más, mint a catholicismus, s ezért a catholicismusban látta a keresztény szellem teljes megvalósulását a művelt tömeg is elfogadta, hogy a vallás az emberiség fejlődésének csak egy avult stadiuma, mely akadályozza haladását. Elfogadta, hogy az emberiség két perioduson küzdött át már magát: a vallásin és a metaphysikain, s most a harmadik és legmagasabb fejlődési fokot érte el, a tudományost.

Amde ha megegyeznénk is abban, hogy a vallás eredetét bizonyos titokzatos lényeknek a természet felfoghatlan erői félelme által előidézett és fölébresztett tiszteletére kell visszavezetnünk, habár Sokratest, Descartes-ot, Newtont bizonyynyal nem az vezette az istenhivésre, mindjárt utána föltozul a kérdés: honnan támad az emberben egy láthatatlan, természetfölötti lény eszméje? Hisz ha az ember fél a dörgéstől, villámlástól, félhet a nélkül is, hogy azért szükségkép egy láthatatlan és természetfölötti Jupiterre kellene gondolnia, a ki mennyköveivel az embereket agyonsujtja. Ha a halál megjelenülne az emberek előtt, halálra rémülnének. Miért találnának fel tehát kísérteteket, hogy képzeletben velük foglalkozzanak? Nyilvánvaló, hogy ha egy örökkévaló mindenható lény létezését teszik föl, erre nem csupán félelem, hanem

valami más ok is kell, hogy vezesse őket, s ebben kell keresni a vallásnak is lényegét.

Különben is mindenki tudja, hogy a vallásos érzést kora gyermekkorában sem valami külső, érzéki ijesztő jelenés, hanem ellenkezőleg inkább saját gyarlóságának, elhagyatottságának és bűnösségének belső tudata fejlesztette ki. Ezzel behizonyítottnak vehető úgy a külső, mint a belső tapasztalat útján, hogy a vallás nem az ismeretlen természeti erők babonás félelme által gerjesztett istenhitben áll, a mi különben is csak az értelmi fejlettség kezdetleges állapotában fordulhat elő, hanem valami egyébben, a mi egészen független a félelemtől és a műveltségi foktól.

És valóban, a mint az ember csecsemőkora állati existenciájából észszerű lény tudatára ébred, nem kerülheti ki figyelmét, hogy a körülötte levő élet hogyan újul meg szünetlenül, állandóan alárendelve valami örök törvénynek, csak ő maga, a kit az egész világegyetemtől különálló lénynak tart, van halálra s a határtalan tér- és időben való eltűnésre rendeltetve, tettei felelősségének kínzó tudatával, hogy ha nem cselekedett jól, jobban is cselekedhetett volna. E pillanatnyi, múló, állhatatlan lét mit keres az örökkévaló, vég nélküli világegyetemben?

Ezt a kérdést nem lehet elkerülni. Elébünk kerül mindenütt, s a válasz, melyet rá adunk, magyarázza a vallás lényegét. Miért élek s hogyan viszonyulok a körültem levő mindenséghez? Nincs oly vallás — mondja Tolsztoj — akármily finomult vagy akármily kezdetleges, mely ne az embernek a környező mindenséghez, vagy annak végokához való viszonyából indulna ki.

Csakhogyan e viszony kifejezése sokféle lehet, s a faj és idő föltételeiben gyökerezik, melyek közt valamely vallás alapítója élt és tanított. Azonkívül ezen viszony kifejezése sok félremagyarázásra és helytelen értelmezésre is okot szol-

gáltat a hívek és követők részéről. Mindamellett Tolsztoj a létező vallási viszonyulatok valamennyiét három főtypusra vezeti vissza: 1. a primitív személyes viszony; 2. a pogány társas családi vagy állami viszony s 3. a keresztény vagy isteni viszony. Hozzáteszi azonban, hogy szorosan értve az ember csak két módon viszonyulhat a mindenséghez: személyes módon, a mi nem egyéb, mint az életnek, mint egyéni boldogulásnak való felfogása, külön vagy másokkal együttesen, — s keresztény módon, a mely az életet úgy tekinti, mint annak szolgálatát, a ki az embert a világra küldte. A társas viszony csupán a személyesnek kibővülése.

Az első felfogásból eredtetni az összes régi pogány, valamint az újabb, kevésbé tisztult vallásokat, mint a buddhizmust, taoizmust, mohamedanizmust és a kereszténységet is, elfajult fejlődési irányában. E felfogás alap gondolata abban áll, hogy az ember önmagát kielégítő lény s létezésének célja egyedül az, hogy a személyes boldogság minél nagyobb mértékét szerezze meg önmagának a világból, bármennyi szenvedés háramlik is abból más teremtményekre. Ide számítja továbbá Tolsztoj a modern spiritizmust is, mely szintén az egyén fenmaradásán és boldogságán alapszik, ép úgy minden pogány babonát, jövő üdvösséget, szentek közbenjárását stb. Szerinte a buddhizmus is csak negatív pogányság, mert habár követőitől lemondást követel a világi gyönyörökről, sőt magáról az életről is, azért mégis az önmagát kielégítő s örök boldogságra, vagy inkább fájdalomnélküliségre rendelt személyiség elvén alapszik. Míg ugyanis a pogányság azt tanítja, hogy a világegyetem az egyén érdekeit szolgálja, addig a buddhizmus tana abban culminál, hogy a világegyetemenek el kell múlnia, mert az emberi nyomornak létrehozó factora.

Az ember és az universum viszonyának második vagyis társas pogány felfogása az emberi civilisatio második lépéső-

foka, mely már elismeri, hogy az élet célja nem az egyesek boldogulása, hanem bizonyos csoportozatok, p. o. a család, törzs, állam, nemzet, sőt az egész emberiség boldogsága. Ide tartozik, vagy legalább ide soroz az orosz philosophus minden patriarchalis és társadalmi vallást, a chinaiakét, japánokét, a zsidó választott népét, a rómaiak államvallását, a mai államegyházak vallását, melyeknek keresztény elnevezését Tolsztoj kifogásolja, végre a positivismus emberiségi vallását. Ezen vallásrendszerek jellegző tulajdonságait ismeri fel China és Japán ős-imádásában, Róma császár-imádásában, a zsidók számos szertartásaiban, a keresztény Te Deumokban stb.

Harmadik és Tolsztoj által egyedül kereszténynek tartott vallási viszonyulat, melyre az emberiség — mondja Tolsztoj — most tér át, az az eszmény, mely az emberi élet célját nem az egyéni, sem nem a társasági törekvések sikerében látja, hanem egyes-egyedül az embert teremtő Legfőbb Akarat, s az egész mindenség szolgálatában, ezen Legfőbb Akarat céljai megvalósítására. Ennek az eszmének csiráit fedezi ő fel a reánk maradt legmagasztosabb vallási tanokban, a pythagoreusok, essenusok, aegyptomiak, persák, braminok, buddhisták, taoisták egyes tanításaiban, melyek azonban betetőzésüket a kereszténység valódi és romlatlan magyarázatában nyerték. Szétszórt nyomait szolgáltatják ennek a vallásos világnézetnek a modern unitariusok, universalisták, queckerek, nazarenusok és orosz sectarianusok testületi élete, s valamennyi rationalista sectáé, egyházi beszédeikkel, zsoltáraikkal, szentkönyveikkel és belső vallásos életükkel.

Minden ember és minden nemzet vallási fejlettsége — folytatja Tolsztoj — a három typus valamelyikének felel meg, s épen ez alkotja igazi vallási világát, eltekintve minden névleges felekezeti hovatartozástól. Oly benső lélektani

postulátumnak tartja Tolsztoj a vallási eszmélkedés e hármas irányát, hogy azokon kívül nem is képzel értelmes lényt. Még azok is, kik a keresztény cultust magukra nézve azon a jognak vélik nélkülözhetőnek, mivel szellemi fejlettségüknek oly magaslatára jutottak, a hol állítólag nincs szükségök vallásra, eldobva maguktól a kereszténységet, csak a primitív pogányság, vagy a társas-családi államvallás valamelyik alakjához csatlakoznak tudtokon kívül is. Mert ember vallás nélkül, tehát a világegyetemhez való viszonya egy vagy más alakban való átértése nélkül ép oly lehetetlen, mint ember szív nélkül.

Észrevehettük eddig is, hogy Tolsztoj teljesen a bölcséleti megismerés különböző fokára fekteti a vallási eszme tökéletesedő jelentkezései sorát. Igaz, hogy ő ezt a viszonyt egészen ellenkező szempontból nézi, mert azt mondja, hogy az ember és az universum kölcsönviszonya tévesen magyaráztatik a tudományos vagy philosophiai speculatio tárgya gyanánt, mert a philosophia nem lenne képes ezt a viszonyt formulázni, ha arról bizonyos előzetes fogalmaink vagy sejtelmünk nem volna. De ezzel nem kerüli ki annak az ellenvetésnek súlyát, hogy az ember és világa közötti kapcsolat subjectiv és objectiv gondolata nem a historiai fejlődés tényei, hanem egymásmellett és egyidőben jelentkező oldalai kettős felfogásunknak és a vallás legmagasabb szemlélődései épen azon fenomenalis kettősség egy és változatlan alapja keresésére irányulnak. Azonkívül Tolsztoj feledi, hogy az egyén, az állam, az emberiség, az universum csak magasabb léteységek lánczolata, melyeken át az emberi gondolat az isteneszméhez fölemelkedik, de minden következő organismus magába veszi föl a másikat, és minden előbbi a magasabb létszervezet közös jegyeit hordja magában, úgy hogy a vallási eszme ezen különböző megnyilatkozásai tartalmilag nem különböznek egymástól. Az, a mit Tolsztoj a Legfőbb Akarat

céljai szolgálatáról és megvalósításáról mond, mint a vallási felfogás legmagasabb nyilvánulásáról, voltaképp nem ellenkezhetik az ember mint erkölcsi lény öncéljaival, sem a család, állam, nemzet vagy emberiség közös aspirációival, különben kételkednünk kellene ezen Legfőbb Akarat észszerű és erkölcsi természetében.

Kész bizonyyságot szolgáltat különben erre maga Tolsztoj, mikor szépen kifejti, hogy valamint az ember nem szabhatja meg mozgási irányát, hanem minden mozdulatot parancsoló kényszerűséggel tesz, úgy a tudomány és a bölcsелем sem tüzi ki maga azt a célt, melynek irányában az igazságot kutatja, hanem követi azt az utat, melyet már a vallási meggyőződés tört az emberek elméjében. Így követte Plato philosophiája is azt a pogány életnézetet, mely az egyén és az egyének társasága, az állam jóléte maximumának biztosítását ismerte feladatául, míg a középkor keresztény egyházi bölcselme ugyanezen pogány gondolattól vezérelve, kereste az üdvözülés módjait s csak theokratikus kiépítésében ölelte föl magába a társadalom boldogítását. Ellenben Hegel, valamint Comte philosophiája már az élet állam-társadalom-vallási felfogásán alapul: Schopenhauer és Hartmann pessimismusa pedig, szabadulni óhajtva a zsidó vallási hagyományoktól, önkéntelen is a buddhismusba tévedt bele. Így volt a philosophia mindig azon eszmék kutatási módszere, melyeket a vallási benyomás hagyott az emberiség gondolkodásában.

Ugyanazért e theoriát alkalmazza Tolsztoj a positiv tudományokra is. Annyi tudomány van, a hány vallás. Minden vallásnak van bizonyos gondolköre, melyet tanulmányoz, és minden tudomány magán hordja bélyegét annak a vallásnak, melynek szempontjából kutatásai kiindulnak. Így a renaissance korában följújtott és jelenleg keresztény czím alatt virágzó pogány tudomány, mindig azon föltételek vizsgálata volt, me-

lyek mellett az ember legnagyobb jólétét érhetette el. A bráhmán és buddhista tudomány mindenha azon viszonyokat vette tanulmánya tárgyául, melyek folytán az ember megszabadulhat földi siralmaitól. A zsidó tudomány, illetőleg a Talmud ismerete azokat a körülményeket fejti ki, melyek között a választott nép elhivatása legmagasabb színvonalára emelkedhetik. Végre a keresztény egyház tudománya mindig azt kutatta, hogyan üdvözülhet az ember, s ezt Tolsztoj igaz keresztény tudományánál a Legfőbb, az isteni akarat céljainak megismerése fogja helyettesíteni.

Ezt a kissé különösnek tetsző elméletet Tolsztoj azzal próbálja indokolni, hogy a bölselem és a tudomány elégtelenek az embernek a világegyetemben elfoglalt helyzete feltüntetésére, mert eszmefejtéseik alapja csupán az emberi értelem, már pedig az embernek az universumhoz való viszonyát nem csupán az értelem határozza meg, hanem szellemi erői által támogatott érzéki felfogása. Bármint sikerüljön is meggyőznünk valakit arról, hogy az eszme a való lét, hogy az anyag atomok csoportozata, hogy az élet testiség és akarat, hogy a hő, fény, mozgás, villamosság ugyanegy erő különböző nyilatkozatai: nem magyarázhatjuk meg azzal egy kínból, gyönyörből, reményből és aggodalomból összegyűrt lénynak a világhoz való helyzetét. Ezt csak a vallás magyarázhatja, mikor azt mondja: «a világ érted van, szedd életed gyümölcseit»; vagy pedig: «Isten választott népéből való vagy, szolgálj e népet, teljesítsd Istened parancsait s népeddel együtt részese leendesz a legfőbb üdvösségnek»; avagy ismét: «semmi sem vagy egyéb, mint egy korlátlan akarat eszköze, mely téged a világba küldött, hogy küldetésedet elvégezd: ismerd meg ezt az akaratot és hajolj meg neki, mert ez az egyetlen tökély, melyet elérhetsz».

Innen az, hogy míg a bölselet és tudomány megértéséhez tanulmány és készség szükséges, addig a vallás

megértéséhez ezek egyike sem kívántatik. sőt a fölösleges tudás inkább akadály. Egy embernek, hogy a világban elfoglalt helyzetét megértse, nincs szüksége tudományra, csak le kell mondani a világi hiúságokról s öntudatára jutni gyarlóságának, a mi az evangélium szerint leginkább gyermekek és együgyűek sajátja. Ezért látjuk, hogy a legegyszerűbb, legtanulatlanabb emberek sajátítják el oly tisztán a legmagasabb keresztény életfelfogást, míg a legképzettebbek nyers pogányságban vannak elmerülve. Példának okáért magas látkörű és felvilágosult emberek teszik magukévá az élet azon schopenhaueri felfogását, mely a személyes jólérzés és fájdalomtlanság biztosításában áll, vagy a tanult egyházfők azon meggyőződését, mely a lelki üdvösséget a kegyzserekhez látja kötve, holott ugyanakkor egy olvasni sem tudó orosz sectarianus paraszt a legkönnyebb eszközökkel jut el ugyanazon magas életfelfogásra, mely a világ legnagyobb bölcseit, egy Epictetust, Marcus Aureliust, Senecát jellemzi.

Ki kell jelentenünk, hogy ennek a mystikus, sejtelmes ösztönnek, mely tehát sem nem tudományos, sem nem philosophikus, hanem a szó legteljesebb értelmében közvetlen természetű, maga Tolsztoj sem bír más nevet adni, mint a mit theologiai értelemben *kijelentésnek* nevezünk. Tényleg úgy magyarázza azt, mint a végtelen szellem megnyilatkozását az emberben.

De arra sem bír Tolsztoj feleletet adni, hogy van az, hogy ezer évvel ezelőtt az emberek képtelenek voltak megérteni, hogy létezeljaikat nem meríti ki az egyéni boldogulás, s hogy sok időnek kellett eltelnie, míg eljött a kor, a midőn az élet magasabb család-állam-társadalmi eszmenye föltárult gondolkozásuk előtt. És mikor végre a keresztény világfelfogás győzelmesen tört utat magának az emberi civilisatióban, honnan van az, hogy épen egy bizonyos időben, egy bizonyos helyen, egy bizonyos embernek vagy embereknek jelentkezett először?

Hagyjuk e kérdéseket, melyekre úgy sem nyerünk Tolsztojtól feleletet, s vizsgáljuk inkább, hogy minek tulajdonítja ő a keresztény humanizmus terjedésének akadályait? Oka ennek Tolsztoj szerint, hogy korunk vezérszellemei a renaissancától föltámasztott pogány életphilosophia által kalauzoltatva, nemcsak hogy nem értik az igazi kereszténység szellemét, mely az emberiség jövője irányát mutatja, de nem is igyekeznek azt megérteni. Tudományukban elszakadva a kereszténységtől, s látva, hogy tudományuk azzal össze nem egyeztethető, nem azt következtették ebből, hogy tudományosságuk 1800 évvel mögötte maradt a kereszténységnek, hanem hogy a kereszténység maradt hátra 1800 évvel. És innen az, hogy korunk tudományossága, daczára az anyagi világ tüneményei kutatásának terén elért sikereinek, az emberi életre nézve vagy értéktelen maradt, vagy éppen veszedelmes eredményekkel járt.

* * *

Munkája második részében Tolsztoj az erkölcsi érzés alapjait vizsgálja, szoros összeköttetésben az ember vallásos természetével. «Ha a vallás — úgymond — az embernek e világban elfoglalt helyzetéről alkotott fogalma, mely kihat élete belső alakulására, akkor az erkölcsiség az emberi cselekedetek azon kriteriuma, mely e felfogásból önként foly. Mivel pedig az ember vallási viszonyulatának három ily felfogását tanultuk ismerni, tehát erkölcsi rendszerről is háromról lehet szó, t. i. a primitív, vad, individualistikus, a pogány család-állami vagy társadalmi, s a keresztény-isteni morálról.

Az első a pogány vallások azon közös tantételéből foly, melynek ismervét az egyén öncélú meghatározásában láttuk, s melyhez képest a morál célja mindaz, a mi az egyes ember elégedettségét biztosítja. Ebből az elméletből támadt az epikureizmus, s a mohamedanizmus erkölcsitana, mely itt

és a túlvilágon minden boldogságot ígér az egyénnek, valamint a keresztény-egyházi erkölcstan, a személyes üdvözülésről szóló tanával s az utilitarismus. De ide sorozza Tolsztoj a buddhista morált is, a maga szenvedőleges boldogság-eszményével, s a pessimisták tanításait.

A második erkölcsi eszményből vezeti le Tolsztoj mindazokat az erkölcsi tanokat, melyek az emberiségtől odaadást követelnek bizonyos általánosabb életszervezethez, melynek jólétre juttatása az élet célja. Az egyes ember vágyai és szükségletei csak ezen az életkörön belül találhatnak kielégítést. Ilyen a görög-római világ morálja, mely az egyént a társadalomnak áldozza fel; China erkölcsi rendszere, a zsidó erkölcstan, mely a választott nép hivatásának s a mai keresztény-állammorál, mely az állam jólétének rendeli alá az egyes ember érdekeit. Ezt a felfogást tükrözi vissza a nők helyzete is, kiktől önfeláldozást követelünk a család s különösen a gyermekek érdekében.

A harmadik álláspont jelzi itt is a legmagasabb erkölcsiségi ideált, mely az ember magatartását a legfőbb akarat-hoz viszonyítja, s a mit Tolsztoj kifejezve lát a pythagorikus, stoikus, buddhista, bramán és taoista iskolák eszméiben, továbbá az igaz keresztény erkölcsi parancsban, mely nemcsak az egyéni akaratról való lemondást, nemcsak a személyes, de sőt a családi, társadalmi és állami érdekeknek is háttérbe szorítását követeli meg az isteni akarat beteljesedésére való tekintettel.

Ámde itt is vajjon minő értéket tulajdoníthatunk a Tolsztoj szép elmélete szerinti morálnak, ha tudjuk, hogy az teljesen önkénytelen, mert hiszen rögtön hozzáteszi Tolsztoj, hogy „minden ember, bármit valljon vagy prédikáljon is morál gyanánt névleg, bármelyik álláspontot higgye is igaznak, ettől egészen függetlenül csak a három jelzett vonatkozás valamelyikében találja meg igazi, *őszinte* moralitása

mértékét». E szerint például hiába akar valaki a társadalom, az emberiség, az istenakarat eszményeiért lelkesülni, ha a világhoz való viszonyát máskép, egyéni boldogulása céljában látja, cselekedeteit mindig az a rugó fogja intézni, mert nem is cselekedhetik máskép, míg a világhoz való viszonyának felfogása nem módosul. Viszont hármít beszéljen is keresztény erkölcsi meggyőződésről az, a kinek a világgal szemben elfoglalt álláspontját a család, törzs, haza vagy nemzet szolgálata szabja meg, azért erkölcsi természete mégis család- és állam-erkölcsi jellegű lesz, s ha választani kell maga és a társadalom java, vagy Isten akaratának végrehajtása közt, cselekvősege inkább embertársai java felé fog hajlani, mert abban ismeri föl létezése célját.

Az erkölcsiség ekkép nem függetleníthető a vallástól, mert nemcsak hogy annak kisugárzása, de egyenesen benne is foglaltatik. Látni ezt azoknál a nem-keresztény bölcselők-nél, kik meggyőződve arról, hogy a keresztény morál nélkülözhetlen, úgy akarják azt a maguk nem-keresztény philosophiájukból levezetni, mintha a keresztény erkölcsstan az ő pogány vagy társadalmi rendszerük függeléke volna. Pedig a pogány philosophia határozottan ellenmond a keresztény eszménynek. A pogány alapon álló bölcselmi rendszerek ezen lehetetlen egyeztetési kísérletének a létező keresztény morállal — tulajdonítandó az új philosophia rettenetes abstractiója, érthetlensége, szeretethiánya s az élettől való elzárkózása. Tolsztoj e gáncs alól csak Spinozát veszi ki, kinek philosophiája — habár nem is volt keresztény — igazi keresztény vallásos alaphól indult ki, valamint Kantot, ki etikáját merészen függetlenítette metaphysikájától. Ellenben Schopenhauernél látszik már az ethika és metaphysika mesterséges egyeztetésére való fáradságos törekvés.

Lehetetlen mindezek után tagadni, hogy a keresztény ethikának eredeti és szilárd talapzata van, mely független a

philosophiától. Belátta ezt a boldogtalan Nietzsche is, mikor elismerte, hogy minden erkölcsi szabvány a létező nem-keresztény philosophia álláspontjából csupa álság és hypokrizis és hogy jobb, előnyösebb, észszerűbb az emberre nézve, hogy az «Übermensch» társadalomnak legyen tagja, semmint hogy ahhoz a tömeghez tartozzék, melynek e társadalmi állapot lépcsőjéül kell szolgálni. A pogány vallásos életfelfogás semmi philosophiai combinatiója nem képes bebizonyítani, hogy jobb és észszerűbb egy emberre nézve nem saját óhajtott, elérhető és felfogható céljainak, vagy családja és társadalma céljainak élni, mint mások céljainak, melyek előtte érthetetlenek és elérhetetlenek a maga elégtelen eszközeivel. Az a philosophia, mely a lét eszményét az ember boldogulásában látja, sohasem bizonyíthatja be gondolkozó lényeknek a halál örökké jelenlevő tudatával szemben, hogy neki le kell mondania saját óhajtott, érthető és bizonyos boldogságáról, nem mások bizonyos boldogsága érdekében, mert hiszen önfeláldozásának sohasem ismerheti következményeit, hanem csak azért, mert így *kell* tennie, mert ez *categoricus imperativus*.

Mondjuk — vagyis mondja Tolsztoj — ezt lehetetlen megbizonyítani pogány-bölcselemi álláspontból. Ehhez szükséges, hogy az ember egész világi helyzetét akkép lássa, hogy nincs más út rendelkezésére, mert élete célja csupán a teremő akarátának való engedelmeskedés, mely azt kívánja, hogy életét adja az emberiség szolgálatának. Ily beismerésre pedig csak a vallás vezethet.

Előttünk azonban egészen világos, hogy ebben sincs feloldhatlan ellenmondás a Tolsztoj neo-christianizáló és a pogány philosophia eszménye között. Mert a világfejlés törvénye nem lehet más, mint ezen mindenek fölött álló akarát megvalósulásához fokozatosan közelgő tükély. Hiszen mi más végső alkalmazásában a keresztény világ nagy erkölcsi elve,

az önfeláldozás, a lemondás, az önmegtagadás Isten országának nem e földi életből vett örömeiért, mint a pogány közeszmény teljes megtisztulása. végső kibővülése a nemzet és állam határain túl a valódi világszellem, a humanismus eszményéig. A görögök, rómaiak. igaz, nem sokat törődtek a földöntúli élettel, de vajjon nem voltak-e azért nagy és tiszteletreméltó, majdnem keresztényi erényekre képesek: odaadásra, önfeláldozásra, lemondásra a maguk szűkebb eszményük, a haza, az állam, a szabadság iránt? Tolsztojnak könnyű a feladata, mikor a stoikus, a pythagoreikus philosophiai iskolákat egyszerűen kiszakítja a classikus ó-kor cultur-életéből; de vajjon nem összefüggő szoros productumai voltak-e ezek a legteljesebb virágzásra jutott görög-római civilisatiónak, s nem épen belőlük nyerte-e legnemesebb gondolatait a keresztény erkölcsan?

Nehezebb ennél a keresztény ethika és a pogány tudományosság alaptételei kiegyeztetése azon a téren, mely Tolsztoj elmelkedéseinek utolsó phasisát képezi, t. i. a fejlődéstani elvek szempontjából. Semmi sophisma nem vitathatja el, hogy az evolutionismus hypothesise elválaszthatatlan a létért való küzdés és az alkalmasabb kiválása theoriáitól, a mi pedig azt jelenti, hogy minden embernek, ha fenn akar maradni, vagy ha társadalmát fenn akarja tartani, igyekezni kell, hogy erősebb legyen, vagy hogy társadalmát erősebbé tegye a kevésbbé erős és alkalmas szervezetek hátrányára.

Ebben a pontban Tolsztoj mindenekelőtt Huxleynek egy felolvasásával száll szembe, melyben a hírneves angol tudós az ethikai fejlődés tételeit következőkben fejtegette. A kiválás törvénye nyilvánvalólag ellenkezik az erkölcsi törvénnyel. Tudta ezt a régi görög és hindu világ is, s azért mindkettőnek philosophiája és vallása az önmegtagadásban csucsosodott ki. Ez azonban Huxley szerint nem a helyes conclusio, hanem a helyes ez. Van egy kosmogonikus tör-

vény, mely szerint minden teremtmény küzdelmet folytat a létért egymással, s csak a győztes marad fenn. Az ember is alá van vetve e törvénynek, s általa lett az, a mi. De ez a törvény ellenkezik a moralitással. Hogyan egyeztetendő tehát ki azzal? Egyszerűen úgy, hogy létezik egy társadalmi fejlődési processus, mely a kozmikai processus feltartóztatására s ethikai elvvel való helyettesítésére törekszik, s melynek eredménye többé nem az »erősebb», hanem az ethikai értelemben vett »jobb» túlélése lesz.

Azt is megmondja Huxley, milyen bázison történik ez a processus. Az emberek ugyanis, csak úgy, mint az állatok, társaságban szeretnek élni, s azért mindinkább elnyomni, kiirtani hajlandók maguk közt az oly törekvéseket, melyek a köz fennállására veszélyesek. Tehát Huxley az indulatoknak a köztársadalom fennállása érdekében való megfékezésében, a büntetéstől való félelemben látja az ethikai processust. Tolsztoj ennek ellene mond. »Azt hiszi Huxley — kiált fel metsző ironiával — hogy Angliában, a maga ir elnyomásával, a gazdagok esztelen fényűzésével, opium- és szesz-üzérkedésével, véres háborúival, kereskedelmi és politikai érdekből indított népirtásaival, titkos bűneivel és hypokrizisével — mindenki, a ki nem lépi át a rendőri tilalmat, erkölcsös ember?»

Az erkölcsiség — folytatja — állandó fejlődés tárgya, ennél fogva a társadalom intézményes rendjének kötél és verpad segélyével való fentartása — a melyekre, mint a moralitás eszközeire, Huxley czéloz — nemcsak nem megóvása, de egyenes megsértése az erkölcsi rendnek. Ellenben a fennálló szabványok minden oly túllépése, mint a milyen Krisztusé és tanítványaié volt, a római provincia rendeleteivel szemben, vagy mint a milyen a létező intézményeknek való ellenszegülés olyanok részéről, kik vonakodnak résztvenni az esküdtszéki ítéletekben, katonai szolgálatban, katonai czé-

lokra szolgáló adó fizetésében, nemcsak nem ellenkezik a moralitással, de annak egyenes föltétele. Ily módon az a kannibal is áthágja társadalma törvényeit, ki vonakodik résztvenni az emberevésben. Tehát habár a társadalom szabványainak áthágásai lehetnek erkölcstelenek is, de viszont minden igazi morális mozgalom, mely az erkölcsiség ügyét előbbre vinni alkalmas, csak a társadalom egy vagy más intézkedésének átlépésével valósulhat meg. Következésképp, ha léteznék a társadalomban oly törvény, mely a személyes jó feláldozását követelné az egész társadalmi gépezet egysége megőrzése érdekében, az nemcsak hogy ethikai elv nem volna, hanem egyenesen a létért való küzdelem törvénye lappangó, rejtett formában. Csak a létért való harc alanyai változnának át egyénekből az egyének agglomeratióivá, de a küzdelem nem szűnne meg, csak fegyvere az erősebbet találná. Ha a létért való küzdelmet az élet örök törvényeként elfogadjuk — pedig ezt Tolsztoj is elfogadja — akkor a társadalmi haladás theoriáját ebből lehetetlen levezetni, mert ez küzdelem állandósítása a családok, fajok és államok között, fokozott kegyetlenséggel és fokozott erkölcstelenséggel.

Sőt még ha megengednők is, hogy ezer év múlva az egész emberiség egy családdá válik, eltekintve az emberiség és az állatvilág közt folytatódó harctól, a küzdelem újult erővel törne ki az egységes szervezet alkotó részei közt, a családok, fajok, nemzetek kebelében, csak úgy, a mint most is tovább folyik a harc az állam szervezetén belül, ép úgy, mint azon kívül. És ha néha mégis a gyöngébb fél is megtartatik az életnek a családban vagy államok életében, ez nem a szervezett társadalomnak, hanem az egyesekben élő önmegtartóztatásnak és szeretetnek köszönhető. Ha két árva gyermek közül csak az erősebbik él meg, holott a kellő anyai gondozás mellett mindkettő megélhetne, ez nem a családi szervezetnek lenne a következménye, hanem annak, hogy

az anyai szív érző és odaadó. Már pedig ahhoz semmi köze a társadalmi haladásnak. Azt állítani, hogy a társadalmi haladás tényezője az erkölcsi életnek, annyi volna, mint azt mondani, hogy egy kályha beállítása meleget okoz. Valójában a kályhába be lehet gyújtani s akkor meleg lesz, vagy nem gyújtunk be s akkor hideg marad. Így a társadalmi formák is bírhatnak erkölcsi tartalommal, s akkor erkölcsileg befolyásolják a társadalmat, vagy pedig nem bírnak erkölcsi tartalommal s ekkor befolyásuk sincs. A keresztény morál azonban nem alapítható pogány életnézletre, sőt nem is egyeztethető össze azzal.

Lehet etikai tanulmányokat, világi kathekizmusokat írni, de ha az emberek azt hiszik, hogy ezzel irányozhatják az emberiséget, csalódnak, mert az emberiséget nem ezek az értekezések és kathekizmusok irányozzák, hanem az élő hit. Világi erkölcs- és életszabályok, ha vallási meggyőződésen nem alapulnak, hasonlítanak ahhoz, mint ha valaki, a ki a zenéhez nem ért, kezébe venné a karmesteri pálczát, s elkezdene hadonázni vele a zenészek előtt. A zene tovább hangozhatnék még egy ideig, mintegy önmagától, de világos, hogy a karmesteri bot minden ütemverése sem volna elégséges arra, hogy egyetlen hangot is kihozzon. Pedig így akarnak tenni korunk azon emberei is, kik erkölcsre akarják oktatni a népet, a nélkül, hogy azt a vallásos érzés felköltésére alapítanák. Erkölcsiséget a vallástól függetlenül akarni beleoltani az emberekbe — fejezi ki Tolsztoj — annyi, mint mikor a gyermekek a kitépett plántát gyökerei nélkül akarják más földbe ültetni. Vallás nélkül nincs igaz, őszinte erkölcsösség, ép úgy, a mint gyökér nélkül nincs plánta.

Természetes, hogy Tolsztoj fejtegetéseinek ez utolsó, fényesen argumentáló része, mely az egyszerű igazság oly mindent lefegyverző erejével hat, csak a legmélyebb meggyőződés visszhangját keltheti bennünk is.

n—n.

AZ OROSZ AGRÁR-REFORMOK.

Oroszország törvényhozása ma a társadalompolitikai kérdések egész sorával vajudik, melyek bár az orosz birodalom speciális viszonyaiból kelve életre, mindazáltal élénken foglalkoztatják a külföldi szakköröket is, mert nagy lépéssel hozzák közelebb a megoldáshoz az agrár-állam legfontosabb feladatait, a földbirtok s ezek között első sorban a kisbirtok hitelszükségeinek czélszerű kielégítését, bár az erre vonatkozó lépések eredménye még elvárandó, mielőtt gyakorlati értékek felett végleges ítélet volna mondható.

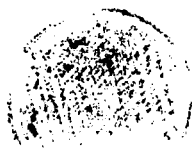
Sehol annyira, mint Oroszországban, a föld nincs hozzá-nőve művelőjéhez; sehol annyira igaznak nem bizonyult az az elv, hogy egy böles politikának egyforma feladata a földtulajdont, a tőkét és a munkát védeni. A nagy birodalom népességének négyötödét képező földművelő osztály első helyen áll azok között, melyek az államélet minden ágában megindult reformmunka figyelmét foglalkoztatják. A jobbágy-felszabadítás nagy műve sem a parasztokat, sem a földesurakat ki nem elégítette; a népnek nem volt ideje még alkalmazkodni a gyors változásokhoz, s másfelől azok a törvényhozási alkotások, melyek az új gazdasági aerát bevezették, sokkal kapkodóbb, töredékesebb jellegűek voltak, hogy sem biztos alapra állíthatták volna a birodalom gazdasági fejlődését. Hiányzott bennök az összefüggés, a cél egysége s nem képezték egy teljes, jól átgondolt egésznek részeit.

Ezekre az előzményekre szükséges visszavinnünk azokat a jelenségeket is, melyek Oroszországban a föld felszabadulása óta szakadatlanul foglalkoztatják a kormányt és a közvéleményt, hogy a gazdasági hitel szervezésével vessen gátot a földbirtok fenyegető eladósodásának, melynek szála egészen a múlt század közepéig nyúlnak vissza Oroszország gazdasági fejlődésében.

A földbirtoknak nyújtott előlegek Erzsébet cárnő alatt. 1754-ben léptek először életbe és pedig mindjárt eleinte 6%-kal, 3 évi időtartamra. II. Katalin 20 évre hosszabbította meg a kölcsön idejét, de 8%-ra emelte a kamatot. 1824-ben a lejárat 24 évig terjesztetett ki, s 1830-ban a kamat ismét 6—7%-ra csökkent alá. Végre 1841-ben az előlegügy végleges rendezést nyert és a földbirtok minőségéhez mérten a bankok «lelkenként» (jobbágyonként) 50—70 rubelt előlegeztek, 10 rubel pótkölcsönhöz való joggal.

Kezdetben ezek a hosszú lejáratú kölcsönök meglehetősen rendetlenek voltak; a kölcsönbankok és segélypénztárak működésüket csakis rendkívüli esetekben terjesztették ki ezekre, például háborús időkben, a melyekre újabb stagnáció következett rendszeren. Mindazáltal 1859-ben, a jobbágy-felszabadítás küszöbén már 11 millió férfijobbágy közül több mint 7.107,185 lélek volt lekötve, körülbelül 425 millió rubelnyi összegig.

Jött azonban az állami hitelintézetek reformja, s az általános nivellálási láz a II. Katalin bölcs előrelátásának köszönhetett segélypénztárakat is áldozatul dobta, melyek pedig hosszú lejáratú törlesztéses kölcsöneikkel a földbirtokra nézve a vidéki bankokat pótolták. Minden fenekestől felfordult: az összes hitelműveleteket az ujonnan alapított oroszországi bank monopolizálta, a nélkül, hogy sikerült volna azt ép oly függetlenné tenni, mint a franczia vagy angol bankot. S mind ezt éppen akkor, mikor a jobbágyság föl-

szabadítása folytán a nemességnek legtöbb szüksége lett volna hitelre.

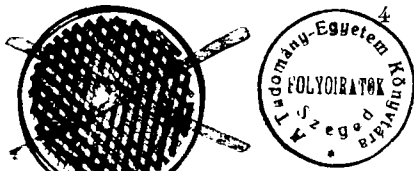
A földbirtoknak az állami hiteltől való megfosztása a földművelőt és a birtokos osztályt uzsorások kezeibe játszta. Ezer és ezer nemes családtól vonta el az a földjein való lakhatást, s ez az elszegényedés vetette meg ágyát Oroszországban első ízben a nihilizmusnak.

Magas kulturájú országokban a productiv hitel, elegendő mennyiségben és mindenki által könnyen hozzáférhetőn, hamar kiszorítja az uzsorát, holott a gazdaságilag kevésbé fejlett népeknél, s ezek közé kell számítani ma még az orosz is, a fogyasztási hitel csaknem az egyetlen káros formája a kölcsönzésnek. Amaz rendesen a termelendő javak számlájára megy, holott emennek jellege az adósság állandósága, a már előbb szerzett javak számlájára nyújtott előleg.

Ehhez Oroszországban még egy más ok is járul. Az orosz állam erélyes és reformtervektől buzgó kormányzata vezetése alatt sokkal gyorsabban fejlődött ki, semhogy lépést tarthatott volna a nemzet productiv erőinek is fejlődésével s ezért emésztő budgetjének terhe nyomasztóbb és aránytalanabb mint bárhol másutt. úgy hogy sok esetben az egyes bármit tegyen is, képtelen személyes szükségletei fedezetén kívül az állam súlyos terhei hordozására is. Míg a földbirtokos, vele született renyhességében, azért kölcsönöz, hogy pótolja azt a hézagot, melyet zsebében a jobbágyfelszabadítás okozott, addig a paraszt, ki tudatlan és hijjával van minden alkalmas földművelési eszköznek, azért vesz kölcsön, mert szükségét szenved.

Már pedig oly embereknek adni kölcsön, kik a tönk szélén vannak, alig mondható előnyös üzletnek. A hitel ily körülmények között nem lehet olcsó. A dolog még megjárja ott, a hol ingatlan köttetik le, daczára a jelzálog-rend-

Athenaeum.

szer hiányos szervezetének. A földbankok amortisációjával 6—8% évi kamatot vesznek, magánosok pedig 10-et, sőt 12-öt. Úgyde ma már nagyon kevesen vannak azok, a kik hypothekát adhatnak, a nagybirtok már jó részben le van kötve, a parasztbirtokok pedig nem szolgálhatnak zálogul, mert törvény szerint lefoglalhatlanok.

Marad tehát csak az ingó hitel és a személyi hitel, egyszerű kötelezvényre.

Legtöbbször ily körülmények között a jövő évi aratásra adott előleg szolgált alkaimúl a zsidó és keresztény üzéreknél a termés olcsó árakon való megszerzésére. És a «kulak» — így hívja az orosz az uzsorást — ritkán vesztí el tőkéjét és kamatait. A hosszú lejáratot nem szereti, egy hónapra, legfeljebb kettőre kölcsönöz: hetenként 5% nem is sok; pedig ez 260%-ot tesz ki egy éven át. S még ezzel sem elégzik meg a «kulak», hanem adósait mindenféle természetbeli szolgáltatásokra, aratásra, fuvarozásra kötelezi, a mit a gabnában vagy készpénzben teljesített visszafizetéshez számítva, legalább 400—500 perczent kamatot kapunk.

Még egy más módja is létezik a szorult helyzet kiaknázásának, mely szintén mindig be szokott ütni. A kulak ugyanis nem szerezhethív meg végleges czímen parasztladósai földtulajdonát, a törvény által biztosított lefoglalhatlansága és elidegeníthetlensége miatt, egyszerűen azt cselekszi, hogy bérbe veszi azt s ekkor a haszonbér összegébe tudja be kölcsönzéseit. Így aztán teljesen depossedálva, habár jogilag még mindig tulajdonosa a földnek, a paraszt kénytelen a közelben keresni munkát; de sokszor műveli saját földjét verejtékével a kulak javára, a ki kegyelemből csak, ha néhanéha egy-egy falat kenyérben, vagy pohárka pálinkában részesíti. Így játszható ki a legmessedbre menő birtokvédelem is Oroszországban, holott ha a paraszt eladhatta volna föld-

jét, legalább kifizethette volna adósságait s megmaradt néhány rubeljével új életet kezdhett volna.

A kormány — mondja Kokorev «Gazdaság forradalom» című művében, kinek alkalmá volt e tárgy felől Knyajevics, akkori pénzügyminiszterrel értekezni — belátta, hogy a földművelést nem lehet hitel nélkül hagyni ép akkor, mikor a jobbágyság felszabadítása a nemesi osztályt megfosztotta az ingyen munkától, mert a fizetett munkásokhoz, az új és tökéletesített gazdasági gépek beszerzéséhez a birtokos osztálynak pénzre volt szüksége. «De mit tegyek ezekkel az urakkal?» fakadt ki végre Knyajevics. «Ők ragaszkodnak ahhoz, hogy mindenki önmagát rántsa ki a bajból a maga hatáskörében.» «Ekkor hallottam első ízben — jegyzi meg Kokorev — hogy «ezek az urak» az új eszmék öt-hat fanatikus hívőjéből álló klikk voltak, kik folytonos ostrom alatt tartották a főhivatalnokokat és az előkelő hölgyek szalonjait, hogy propagandát szerezzenek s kezökbe ragadják a befolyást. Mind e nagy reformátorok Tagoborszkij tanítványai voltak s lassanként elveik nemcsak párthíveik gondolkodásába mentek át, de úgyszólván behatoltak a ministeri szobák falai közé is.»

E theoretikusoknak egész mániája abban állt, hogy fittyet hányva az ország reális érdekeinek, összes tudományait idegen könyvekből merítették. A magát szabadnak érező sajtó tömjénezése növelte önbizalmukat, mely magasztalásokkal halmozta el őket a pálinkára behozott fogyasztási adó miatt is, nem gondolva meg, hogy ebben is egyenesen Ausztriát majmolták s az nem gátolta, hogy az eredmény az iszákosságnak oly nagy mérvű elharapózása lett, miszerint több, mint két millió paraszt jutott teljesen tönkre, teheneiknek, lovaiknak, gazdasági felszereléseiknek eladogatása miatt

A földbirtokos-osztálynak a jobbágyfelszabadítás következtében szenvedett vesztesége, csupán a férfijobbagyokat

véve alapul, legkevesebb 750 millió rubelt tett ki. Azonkívül a nemesi osztály elvesztette földjeinek egyharmadát, azaz 105 millió deszjatinból 34 millió deszjatint. Igaz, hogy a parasztok dotációjába elvont földekért a tulajdonosok kárpótlást nyertek, de a kárpótlásból le lett vonva a régi hitelintézetek által nyújtott előlegek teljes összege s a többlet öt és ötödfél százalékos váltáspapírokban helyeztetett el, s ez értékek beváltásánál a tulajdonosok ismét elvesztették előbbi tőkéik egyharmadát, s aztán egynegyedét, úgy hogy a jobbágyok felszabadítását követő első tíz év alatt a birtokos osztály alig kapott 200 milliót kézhez.

Olcso hitelt teremteni: ez vált ily körülmények közt mihamar az orosz gazdasági mozgalmak jelszavává, segítve még az adóknak a Visnegradszkij és legutóbb a Witteminiszterium által a végletekig feszített felcsigázásától s az 1891. és 92-diki inséges évek csapásaitól is.

A földhitel-szervezés részben a szövethkezeti eszme kifejtésére nyitott tért, habár ennek eredményei nem mindenütt mutatkoztak kedvezőknek, de mindenesetre az orosz önkormányzati intézmények sajátságos jellegére alapítják fennállhatóságukat. Mikor a föld népe szabad lett, egyúttal visszakapta részben azt a régi községi autonómiát, mely kétszázötven évi rabszolgaság daczára is mély nyomokat hagyott hátra a nép lelkében. De épen mivel tartottak a szabadság túlkapásaitól, óvatosságból jónak látták a parasztot föltétlenül kiszolgáltatni a községi igazgatásnak, ezt pedig viszont a nemességből választott hatóság éber ellenőrzése alá helyezni.

A föld ily körülmények közt nem személyes tulajdona a parasztságnak, hanem községi tulajdon. Igaz, hogy néhol föl van osztva végleg a lakosság arányában, de sokhelyt a felosztás csak egy, két, három évi művelés tartamára történik és mindkét esetben függő viszonyban marad a községtől és súlyos szolgalmi jogoknak alávetve, a milyen pél-

daul a közös legeltetés. Maga az ember is állandó függésben áll a községtől, ki nem költözhetik, elutaznia nem lehet, saját földjén sem vadászhat, saját házában sem kereskedhetik szomszédjai beleegyezése nélkül, a mely beleegyezés kinyerése pedig sokszor bizonytalan és költséges. Az egyén semmi, a község minden. Ekkép a föld népe ugyanakkor, mikor rabságából felszabadított, újból lánczra lőn verve, hogy meg legyen védelmezve önmaga és mások ellen. És ez a sajátságos viszony az, a mely a korlátlan felelősségre alakult szövetkezeteknek bizonyos fokozott létjogosultságot ad Oroszországban.

A mir-szervezet mellett könnyűnek látszott az adó-behajtásnál már is régóta életben levő egyetemleges felelősség elvét kiterjeszteni a földhitelintézetek működésére is. A fennálló adórendszer mellett az orosz fiskus kiveti az adót bizonyos csoportok szerint s e csoportokra bízza, hogy azt szétosztzák magok közt, a befolyásért vállalt solidáris felelősség terhe mellett. És ez a fiscalitás szempontjából végtelenül megkönnyíti a kezelést, különösen vagyontalan és végrehajtható alapot nem nyújtó községi tagokkal szemben. kikkel szemben a községnek sokkal erélyesebb és hathatóssabb végrehajtási módozatai állnak rendelkezésére, mint az államnak, mert a rossz fizetőtől elveheti földjét és másnak adhatja haszonbérbe, sőt valóságos rabszolgai állapotba helyezheti a késlekedő adófizetőt, kényszermunkába fogva őt, melynek bérét maga veszi fel.

Állami földhitelbank felállításán senki sem gondolkozott, mindenekelőtt azért, mert a jobbágyság felszabadítása után a földbirtok ára nagyon is problematikussá vált, azután meg azért is, mert az orosz értékek árfolyama, még az 50%-osoké is 65%-ra hanyatlott. Oroszország minden gondját a vasútak kiépítése, a hadügyi újjászervezés és a költségvetés deficitje vette igénybe; a szerencsétlen krimi hadjárat

után pedig a gazdálkodó osztály jobban érezte a pénz hiányát, mint valaha. Az 1873. év vége felé a magánbirtokokra nehezedő jelzálog-adósság már meghaladta a 150 millió rubelt, később pedig még rohamosabban emelkedett, úgyannyira, hogy 1880 végén, tehát nem egészen húsz évvel a jobbágyság felszabadítása után ugyanazt a magasságot érte el, mint a napoleoni háborúktól a krími hadjáratig terjedő idők alatt. Hogy a földbirtoknak forgó tőkét bocsássanak rendelkezésére, földbankokat kezdtek alapítani, kezdetben kölcsönösségi alapon. A Cherson-vidéki bank, melynek sikerült maga iránt fölkelteni a közbizalmat, csakhamar egész Déloroszország földhitelbankja lett. A jelzálogkölcsön-társulat, mely a nyugati tartományokban működött s a célja inkább politikai, mint gazdasági volt, egészen eltűnt. Viszont a szentpétervári kölcsönös földhitel-társaság a kormánytól 5 millió rubel subventiót eszközölt ki, a mi némileg pótolta részvényeseinek a külföldi bankárok által követelt állami garantiáját. Ez az intézet lett aztán azoknak az orosz tartományoknak jelzálog-bankja, melyekre a chersoni és a balti hitelintézet nem terjesztették ki működésüket.

A vidéki vagy közönségesen úgynevezett városi bankok részben régi vagy német eredetűek. A moszkvai példánakokáért 1862-ben alakult, oly formán, hogy a moszkvai hatóság néhány kölcsönvevőnek 193,000 rubelt előlegezett. Ezek aztán, a polgármesterrel élükön összeállva, egyetemleges felelősséget vállaltak s kötvényeket bocsátottak ki. Idővel a hatóság részvétele egyszerű felügyeletre maradt szorítva s a bank megélhetett saját erejéből. Közgyűlését most a kölcsönvevők és kötvény-birtokosok alkotják, van igazgató-tanácsuk s szótöbbséggel választott zálogbecslő-bizottságuk. A vállalat szigorúan helyi érdekű s idegeneknek nem kölcsönöz pénzt.

Ritka vidéki földhitelintézetnek van alaptőkéje, mint

pl. a titliszinek, s ez is a nemesek önkéntes adományaiból s államsegélyből gyűlt össze. Legtöbbször az intézetek csupán tartaléktőkével rendelkeznek, melyek a nyereségből táplálkoznak. Néha a tartaléktőke is jelentékeny, mint pl. a lengyelországi földhitelintézetnél, máskor, mint a pétervári városi banknál, $\frac{3}{4}\frac{0}{0}$ -át sem teszi ki a kötvényeknek. Arra, hogy ezeknek tizedrészét elérje, példa nincs.

Mindössze most a vidéki földhitelintézetek körülbelől 646 milliónyi jelzáloghitellel rendelkeznek, melylyel szemben hasonló összeget bocsátottak ki kötvényekben, tartaléktőkéjük 25 millió rubelre tehető, alaptőkéjük egy millió. A kölcsönösség, a szövetkezet eszméjében rejlő ezen erő majdnem példátlan másutt, mert milliárdokat mozgat meg és hoz forgalomba. Csak az orosz patriarchalis erkölcsök teremnek ily intézményeket, azzal az ösztönszerű bizalommal, mely a még ifjú és szűz földhöz vonzza a romlatlan lelkeket.

Később még más magános részvény hitelbankok alakultak, melyek míg egyfelől elkerülték azt a hibát, hogy értékgorgalmuk alapjául ez egységes valutát vegyék, a mi roppant sokat ártott a kölcsönös földhitelintézet virágzásának, addig másfelől működésüket minden áron széles alapokra akarván fektetni, s ebben csak saját anyagi érdekeiket tartván szem előtt, oly túlzott hiteleket nyújtottak a gazdálkodó közönségnek, a mi a föld és a bérlet árának felhajtását vonta maga után s a birtokos osztályra igen súlyos évi törlesztéseket rótt.

A jelzáloghitel-szervezet módosítása több ízben foglalkoztatta a magánbankok képviselőinek Pétervárott összeült congressusát. Sajnos, a congressus munkálatait oly homály borította, mintha valamit rejtegetni lett volna oka. Így az egyetlen eredmény a kibocsátandó jelzálog-kötvények számának korlátozása lett s a jelzáloghitel egyéb nagyfontosságú

kérdései, így a földbecslés, s a földhitel-speculációk szükségnek mutakozó megszorítása alig érintettet.

Az ez időben fennállt tizenkét jelzálogbank csak nehezen birt piacot találni kötvényeinek. Hogy zavarukból kissegitse őket, erre vállalkozott a Rosenthal izraelita bankár kezdeményezéséből alakult pétervári «Központi orosz földhitelbank». Célja volt a vidéki földbankokkal szemben ugyanazt a szerepet játszani, mint a kormány a vasúttársulatokkal szemben, azaz, egyetlen érczadóssággá convertálni a különböző papír jelzálog-értékeket. A központi bank életbelépte erős polemiait hívott ki maga ellen, voltak, kik azt jósolták, hogy speculáns hajlamai gyászos befolyást fognak gyakorolni az orosz földhitelre, vagy pedig részvényeseit fogják tönkřejuttatni. Ez utóbbi következett be.

Ámde a közép- és nagybirtok hitelszükségleteinek kielégítésével még nem volt minden cél elérve. A kis gazdák nagy tömege, a nemzetgazdasági termelés e hatalmas factorai legalább is ép olyan hitelt igényeltek, mint a többi osztályok. E cél megkönnyítésére egy 1869-diki törvény intézkedett a Lugunin kezdeményezésére alakult külön «kölesön és takarékpénztárakról». Roppant zajt ütött a sajtó a Schultze-Delitsch-féle népbankokat utánzó ezen vállalatokból, pedig tulajdonképen csak meddő hajtásai voltak egy orosz földre plántált idegen intézménynek.

Az 1880-diki inséges év után, mely a kirgiz puszták általános takarmányhiánya mellett rendkívül lenyomta az iga jóság árát s Oroszországnak is meghozta az amerikai, indiai és ausztráliai gabona versenyt, a mezei népesség nem talált jövedelmező munkát. Bunge, az akkori pénzügyminis-ter, hogy az államhitelt megnyissa a kisbirtokos osztály előtt s a parasztbirtokok vásárlását is elősegitse, egy új állam-bankot, a földművelői bankot létesítette 500,000 rubel alap-tőkével. Az új intézményt a radikálisok örömmel, a komoly

politikusok ellenben aggálylyal fogadták. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a földmivelői bank, nem is szólva a föld okszerűtlen kihasználására nyújtott fölbátorításról, abban is ártott, hogy állami pénzen paraszt uzsorások és paraziták czéhei alakulására nyújtott segédkezet, kik syndicatusba álltak össze a szegény emberek kiszípolozására s úgyszólván egész paraszt arisztokrátiát képeztek köztük. Aztán meg pénzt adni a parasztnak birtokvásárlásra, épen nem volt elegendő, hanem módot kellett volna nyújtani nekik a szükséges gazdasági eszközök és igazállomány beszerzésére is.

Különben a földmivelői bank eszméje Ignatiev volt titkárától, Vojejkovtól eredt. Balsikerét eléggé mutatja 1890. decz. elseji mérlege, melyből kitűnik, hogy azon földterületeknek, melyekre a parasztnak 379.000 rubelnyi $4\frac{1}{2}\%$ -os kölcsön nyújtatott, $12\frac{1}{2}\%$ -ra a bank számlájára maradt a birói árverés sikertelensége miatt. Ma is kétséges, hogy vajjon Oroszországra nézve előnnyel járna-e a birtok felosztásának az a rendszere, melynek a földmivelői bank kívánt propagandát csinálni. Bar igazat adunk Stuart Millnek abban, hogy a kisbirtokrendszer koránt sem jár szükségkép együtt a termelés csökkenésével, de tény, hogy a parasztbirtokosok által mivel kisbirtokokból csak akkor várható kedvező eredmény, ha azok nem túlságosan kicsinyek, s mindenesetre elegendők arra, hogy a család egész idejét igénybe vegyék, s így fölmentsék attól, hogy vagy nélkülöznie kelljen saját gazdaságában, vagy napszámba járnia, mert csak így valósulhat a parasztbirtokrendszernek az a gondolata, mely a bérelt munka mellőzésével, a jövedelem és bér közötti különbségek elenyésztetésében, illetőleg azok egykézben való összpontosításában nyilvánul,

Elkerülte figyelmét az orosz gazdasági politikanak az is, hogy más helyeken, hol ma életerős parasztbirtokosság létezik, az mint rendszer lassan, és történetileg fejlett ki, s

hogy ahhoz okvetlenül megkívántatik egyebek közt p. o. Franciaország és Belgium napos ege és hosszú nyara is s az úgynevezett «petit culture»-nek, minő például a gyümölcsstermelés és a konyhakertészet, felkarolása. Végül megdolandó marad még mindig, hogy állandó-e vagy pedig gyarapodó a népesedési arány valamely országban, s nem kíván-e már maga a talaj és éghajlat is nagyobb üzemű gazdaságot s nagyobb tőkeberuházást. Mindezek a tényezők együttvéve okozták azt, hogy Franciaországban, dacára a súlyos adóknak s a föld magas árának, mégis a parasztosztály az ország legnagyobb birtokvásárlója az ingatlan könnyű forgalma következtében, holott Oroszországban a sokkal kedvezőbb feltételek sem hozták létre a kívánt eredményeket.

Sokkal realisabb kezdeménynek bizonyult 1885-ben a nemesi bank megalapítása. oly célból, hogy a nemesi birtokok számára kevésbé terhes föltételek alatt nyújtson hitelt, mint a speculáns magánbankok és a kölcsönös földhitelbank. 1888. jan. 1-jén a magánföldtulajdon 711.300,000 rubelig volt jelzálogilag lekötve, azonkívül 439 millió rubelt kapott a parasztföldek váltsága fejében s $49\frac{1}{2}$ milliót a parasztok földbankja által eszközölt műveletekből. Vegyünk hozzá még mintegy 15 millió rubelnyi adósságot, melyet a magánföldbirtok a községi bankokban kötött, s a magánosoknál levő adósságokat. Az új adósságok egész összegéből körülbelül $80\frac{0}{100}$ illette a nemesi birtokokat.

*

A mint most áll a dolog, a nemesség nem igen hajlandó tovább $4\frac{1}{2}$ százalékot fizetni jelzálog-adósságára, csak $2\frac{1}{2}$ -et. Vagy a kamatlábat kell okvetlenül leszállítani a legközelebbi jövőben, vagy pedig a lejáratí időt meghosszabbítani. Hátra van még a melioratív hitellel való kísérlet, mely

eddig csak a lengyel királyságban vert még gyökeret, de a mely az orosz erkölcsöknek leginkább megfelelő volna. Daczára az orosz birtokososztály nagy könnyelműségének, a hitel élvezése terén, daczára a keserű csalódásoknak, melyek a személyi és jelzáloghitelügy terén való kísérletezéseket érték, nem sikerült eddig okszerűbb viszonyokat teremteni a hitel-élet körűl. Tanuja ennek a nemesi földbank, mely oly jelentékeny mértékben növelte, mint fentebb részleteztük, a birtokososztály jelzálogadósságait, a nélkül, hogy az agriculturát előmozdította volna s ily viszonyok közt a javító hitel észszerű módon létesítve, közvetlen célján kívül nevelő hatással is bírna. mert nem szaporítaná az elégtelenül fedezett földadósságok számát, sőt indirecte csökkentené azt, minthogy minden oly javítás, mely a föld járadékát növeli, ép ezáltal fokozza értékét is s kedvezően változtatja meg a földbirtokot terhelő adósságok arányát értékükhöz viszonyítva.

Egyelőre az orosz igazságügyi kormány csak a múlt évben terjesztett be törvényt az uzsora tárgyában, mely három szakaszában a következő rendszabályokat kívánta érvényre juttatni.

«1707. §. A ki uzsoravéttséget követ el. 1. azáltal, hogy oly föltételek alatt nyújt kölcsönt, a melyek közt az, a vét-kes tudtával az adósra nézve rendkívül súlyos terhet képezne: 2. ha szokásszerű tőkekölcsönzés mellett a kamat túl magas-ságát akár azzal leplezi, hogy ezt a főkövetelésbe tudja be, akár azzal, hogy költségekbe számolja el vagy más egyébként, két hónaptól tizenkét hónapig terjedhető börtönnel büntetendő. Ugyanezen büntetés alá esik az, a ki tudva uzsorakölcsön alapjául szolgáló adóslevelet megszerez, annak behajtását megkísérli, vagy kifizetését elfogadja.

1708. §. Az előbbi szakaszban megállapított véttség alá tartozó cselekményt üzletszerűen üzők, minden személyes

és rangbeli jogaiktól megfosztva, valamely távoli tartományba (Szibériát kivéve) való száműzetésre vagy pedig a jelen törvénykönyv 33. szakasza szerinti első vagy másodfokú kizárásra ítélandók.

1709. §. Tizenkét százalékot meg nem haladó kamat nem tekintetik túlságosnak. Az uzsora alapján kiállított adóslévél semmis, de a kölcsönadó jogosítva van visszakapni valósággal kölcsönzött tőkéjét az előzőleg teljesített fizetések levonásával.

Ezt a javaslatot a birodalmi tanács némely módosítással el is fogadta, vagyis az lényegében már törvényerőre is emelkedett. A birodalmi tanács csupán a városi és a falusi uzsora közt tett némely megkülönböztetést és súlyosbította a visszaeső uzsorások elleni rendelkezéseket s a kik az ügylet megkötése céljából tévedésbe ejtéssel, hamis okiratokkal vagy mámorító italokkal élnek. Mindamellett, midőn az első szakasznál az uzsoravétség megállapítását azon esetekre szorította, midőn a kölcsönadó a «hitelélvező szorult helyzete kiaknázásával (pénzben, természetben, vagy munkában) magának aránytalan és a helyi szokásokkal ellenkező előnyöket biztosít», ezzel lerontotta a törvény legelemibb biztosítékát, mert hiszen a kölcsönügyletnél a helyi szokást ép azok a föltételek alkotják, melyeket a környék egyetlen uzsorása tetszése szerint szab ki a föld megszorult szegény népére.

Az 1887. évi január 15-diki törvényczikk által a pénzügyministerium kebelében alkotott külön vasúti ügyosztály is, a szállítási tariffa ellenőrzésére, melynek első igazgatója a jelenlegi pénzügyminister, Witte volt, messze kiható lépést jelentett arra nézve, hogy jövőben a birodalom gazdasági szükségleteivel nagyobb összhangzatban álló tariffa-politika kezdeményeztessék. Ez új ügyosztály alkotásai már is érezhetők a mezőgazdaság minden ágában, mert rendezte a

gabona, a tenyészállat, a gazdasági ipar termékeinek tariffa-viszonyait, gabonaraktárakat készül állítani a vasútállomásokon, gondoskodik a gabona zsáknélküli szállításáról s fölhatalmazta a vasúttársulatokat a gabonaszállítványokra a kereskedelmi bankok segélyével nyújtandó előlegekre

Érdekes esetei ezek azoknak az utaknak, melyeken át az orosz állam rést nyit magának a magánvállalatokba való beavatkozásra. Vannak vállalkozások, melyeket csak az állam vihet sikeresen keresztül Oroszországban, mert csak ő szállhat szembe a váltoárfolyam esélyeivel az aranyfizetés átvállalása és teljesítése útján. A kényszerárfolyam kedvetlenítőleg hat a magánvállalkozásokra s ezzel útját egyengeti az államszocializmus fellépésének. Igaz, hogy ez szárnyát szegi a tőke felszabadulásának s megakasztja igen sokszor a magánspeculációt, de viszont aztán bizonyos általánosan megnyugtató hatással bír s egyaránt távol tartja a komoly válság veszélyét s azét a gyors meggazdagodását, melyre az észak-amerikai Egyesült-Államok nyújtanak példát. S ez így van jól egy oly birodalomban, hol sem sajtó, sem parlament, sem börze, tehát a nyilvánosság, a politikai élet s a magánspeculáció három legfontosabb szerve egyaránt hiányzik.

Várnai Sándor.

SPENCER HERBERT ETHIKÁJA.

— Első közlemény. —

Ha valaki Spencernek ethikáját kellően érteni és méltányolni akarja, annak nem szabad elfelejtenie, hogy az philosophiai rendszerében a zárókövet képezi. A *Data of Ethics* című munkának előszavában maga mondja, hogy a többi rész ennek csak előkészítője. (This last part of the task it is, to which I regard all the preceding parts as subsidiary.) Spencer előbb dolgozta ki a biológiát, psychológiát és sociológiát, és a nyert tudományos eredményeket alkalmazza most az ethikára. Ő tehát magasabb pontról szemléli e részt mint az olyan, kinek látóköre tovább nem terjed, mint az eddig szorosabb értelemben vett ethika; ő átlátja, hogy bizonyos alapelvek, melyek testi, lelki és társadalmi életünkre érvényesek, az ethikára is alkalmazhatók, sőt alkalmazandók. Ethikájának alapvető munkája a *Data of Ethics*; erre kell fektetni a tanulmánynak fősúlyát. Ő ugyan még megbírálja az ethikai rendszereket a *Social Statics* című művének elején is, de ez ifjabb korában megírt mű, melynek egyes tételeit az agg ember maga egyik-másik esetben hajlandó visszavonni. Az ethikanak többi részei (Part II—VI.) csak mintegy logikai következményei ezen alapvető műnek.

Az ethika a magaviseletnek egy neméről szól. Az ethika maga egy nagyobb egésznek csak egy részét képezi, és e nagyobb egész a magaviselet egyáltalában, tehát annak

általános tulajdonságaival kell bírnia az ethikai magaviseletnek is.

A philosophus szerint a magaviseletnek az az ismerető jele, hogy az czélokhoz alkalmazkodó tettekből (acts) áll, vagy a tetteknek czélokhoz való alkalmazkodásából. A magaviseletnek tekintetbe kell tehát vennie bármilyen tettnek czélokhoz való alkalmazkodását, legyen az egyszerű vagy bonyolult, viselkedjék valahogyan kitűzött céljának megfelelőleg az állat, a vadember, a művelt ember, viselkedjenek mindezek a külső környezettel vagy társaikkal szemben; ezen tágasabb értelemben vett viselkedésnek elveivel nem juthat ellentétbe az ethikai viselkedés, hiszen az ethikai viselkedés nem más, *mint a legmagasabb földi teremtménynek viselkedése társai iránt*, kikkel a legnagyobb összhangban kell élnie.¹ Ilyen szempontból véve a dolgot, az ethika körébe veendő a jog, az eddigi értelemben vett ethika és a társadalmi illemszabályok követelte magaviselet.²

A jó és rossz. Most más kérdésre kell világos feleletet adni. Ethikai szempontból a magaviseletet jónak vagy rossznak nevezzük; mit értünk az ethikai jó vagy rossz alatt? Hogy e kérdésre felelhessen, Spencer a jó és rossz szónak az élethen való mindennemű alkalmazását vizsgálja. E vizsgálat után azon meggyőződésre jut, hogy jónak azt a magaviseletet nevezzük, mely az élet előnyére van (which subserves life), rossznak azt, mely az élet processusát megaka-

¹ Mint alább látni fogjuk, az ethika az eszményi embernek viselkedéséről szól eszményi társadalomban.

² Az illemszabályok ethikai és társadalmi szempontból való tüzetes tárgyalását ugyan nem látjuk Spencer ethikájában, csak néha érinti meg e pontot, bővebben szól e kérdéstről a *Manners and fashion* című értekezésében; de egy német (sajnálatra csonka) mű kidomborítja a kérdésnek ethikai oldalát, ez Ihering R. műve: *Der Zweck im Rechte*. Ihering és Spencer nézeteiben sok-sok érintkező pontot találtam

dályozza, vagy megsemmisíti; a jónak véghatása kellemetes (pleasurable), a rosszé kellemetlen (painful). Így hozza ezt magával a világnak rendje is, mert ha megfordítva volna a dolog, megsemmisülne az ember és vele együtt a társadalom. Mindazok, kik a jót a tökéletességben, az erényességben, az indokoknak igazságában stb. keresték, a jónak ezen főntebbi értelmezését alattomban már föltételezték. A jó vonatkozhatik már most: 1. az emberre magára, 2. az utódokra és 3. a társakra; ennek következtében megkülönböztethetünk: 1. az önfentartásra irányult és helyesen berendezett tetteket; 2. a gyermekek boldogságára és tökéletes életükre irányult tetteket; 3. olyan tetteket, melyeknek célja az embertársak életének boldogabbá és tökéletesebbé való tétele.

Az ethika a szó szoros értelmében vett tudomány.

Ha vizsgálódásainkban egy lépéssel tovább megyünk, akkor nem kerülhetjük ki azon feladatot, hogy valamely alapjelleget keressünk, melynél fogva a fentebbi szempont szerint az erkölcsi cselekedeteknek jellegét pontosabban körülírjuk. Az utilitarismus megközelítette az igazságot, de el nem érte; az utilitarismus így szól: tapasztalás szerint ilyen vagy amolyan elv az általános jólétet tényleg előmozdítja, tehát erkölcsös; az ethika feladata azonban az, hogy az életnek általános *törvényeiből* és a meglétnek (existence) *föltételeiből* kiindulva, *levonja* mindazokat a cselekvési elveket, melyek a jólétet *sükségképen* előmozdítják.

Addig, míg az astronomiában csak észrebevással és az észrevett adatok felhalmozásával érték be, az nem volt a szó szoros értelmében tudomány, de miután a gravitatio elmélete alapján az astronomia adatait egy alaptényből le származtatva kifejtik, azóta valóságos tudomány. Ki kell tehát mutatni, hogy az életnek törvényei és a meglétnek föltételei szerint ilyen vagy amolyan cselekvési elv okvetle-

nül káros vagy üdvös (what conduct *must* be detrimental, and what conduct must be beneficial). Ez a keresett alapjelleg. — Visszatérve egy előbbi tételhez, mely így szól: erkölcsileg jó azon magaviselet, mely az életnek előnyére van, az ethika által fölvetendő kérdés így fog hangzani: melyek azon cselekvési elvek, melyek az életnek törvényei és meglétének föltételei szerint okvetlenül előnyére vannak, azt előmozdítják? Ha valaki az életnek törvényeit ismeri, ha valaki a körülményeket ismeri: akkor az erkölcsi cselekedet tisztán synthetikai úton vonható le, mint akármely más positiv tudományban az okok összegének ismerete az okozatnak ismeretét is magában foglalja. Ez az ethika eszményi célja, melyre törekedni kell.

Az ethikának mint tudománynak előkészítője a biologia, psychologia és sociologia. Ha meggondoljuk, hogy a biologia egyáltalában élettüneményekről szól; hogy a psychologia a lelki élet tünényeit vizsgálja és hogy a psychologiai processus csak úgy érthető igazán, hogy azt életprocessusnak vesszük, hogy a társadalmi tudomány életprocessusokkal foglalkozik; ha továbbá meggondoljuk, hogy a physikai tünények, mint olyanok, legáltalánosabb törvényeik szerint nem lehetnek ellentétben az előbbi tünényekkel: akkor méltányolhatjuk csak Spencernek ama törekvését, mely szerint az ethikának széles és mély alapot akar rakni, midőn előbb az ethikai alapkérdéseknek physikai, biologiai, psychologiai és sociologiai vonatkozásait vizsgálja.

1. Mire tanít a physikai tünényeknek vizsgálata? A magaviselet külső mozgásokban jelenik meg; megvizsgálhatjuk a külső mozgásokat tisztán mint *külső* tünényeket, minden tekintet nélkül a velük járó érzelmekre és eszmékre. Mentől magasabb fokú szervezetében valamely állat, mentől műveltebb fejlettségében az ember: annál változatosabbak a külső mozgások, annál határozottabbak, annál összefüggőbbek

és egymásutánjokban annál céltudatosabbak azok. Ez utóbbi pont egyenesen az alkalmazkodáshoz vezet bennünket; céltudatos külső mozgás csak a körülményekhez alkalmazkodó külső mozgás lehet.

2. Ha az ethika követelményeiről szólnunk, sohasem szabad szem elől téveszteni az embernek testi életét, annak föltételeit és követelményeit. Nagy hiba, ha azt gondoljuk, hogy megérthetjük azt az életet, melyről az ethika szól, ha nem tanulmányoztuk előbb az ember testi életét, sőt az életet egyáltalában. Ha az ember tudná, mily szerep jut a kellemetes és kellemetlen érzetnek a szervek fejlődésében, akkor ez érzeteknek ethikai fontosságát is átlátná, sőt az ethika megparancsolja, hogy minden tennél szemünk előtt tartsuk azt, milyen közvetlen vagy közvetett következménye van a személyi és társadalmi boldogságra vonatkozólag azon körülménynek, hogy testünk ép-e, egészséges-e stb. Testileg egészséges, friss ember magának s a társadalomnak boldogságára él e világon.

3. A psychologia arról tanuskodik, hogy a psychologiai élet fejlettebb és magasabb fokán a tett és indoka az alkalmazkodás szempontjából mindig bonyolultabb és változatosabb lesz; érzelmek, melyek későbbben fejlődnek, távolabbi és szélesebb körű igényeknek felelnek meg, erkölcsileg nekik kell uralkodniok az alsóbbak fölött (habár nem föltétlenül, mert bizonyos helyzetünkben önfentartásunk parancsolólag követelheti, hogy teszem mindenelekőtt éhségünket csillapítsuk). A felsőbbrendű érzelmek uralma csak növekedik, ha a társadalmi élet fejlettebb lesz és az ember magasabb intelligenciájával átlátja, hogy cselekvéseinek okszerűen mily üdvös vagy káros következményei vannak; mindaddig azonban, míg az embert kötelességeinek teljesítésére a félelem hajtja, mindaddig a morál csak külső hatással dicsekedhetik; való igaz, haladás van már abban, ha az ember azért érzi

magát *lekötelezettnek*, mert cselekvéseinek magára vagy társaira való szükségszerű jó vagy rossz hatása szerint határozza el magát, de pszichológiai szempontból az erkölcsi fejlődés legmagasabb fokát csak akkor éri el, ha az ember nem kötelességérzethől, hanem valóságos benső örömből cselekszik és cselekedhetik, ha az erkölcsi parancs a benső boldogsággal és magával való megelégedettséggel karöltve jár, mi csak eszményi állapot.

4. A társadalmi fejlődés kezdetén, minthogy a folytonos harcok külső ellenség ellen az együttműködést és disciplinát követeltek, az egyesnek érdeke a társadalmi érdeknek teljesen alája volt vetve; mentül inkább megszűntek a harcok és helyökbe lépett a békés foglalkozás, annál inkább lábra kapott azon felfogás, hogy az egyes nemcsak a társadalomért van itt, hanem megfordítva a társadalom az egyesért is, míg végre az eszményi társadalmi állapotban a kettőnek érdeke a legnagyobb összhangban lesz. Ezen végső eszményi állapot képezheti csak a tudománynak tárgyát. A valóságos *tudományos* ethika eszményi embereket és eszményi társadalmat tételez fel, azaz azon czélt tűnteti fel, mely felé törekedni kell, de egyes tételeit és követeléseit a mostani tökéletlen társadalmi állapotokra nem alkalmazhatni, a mostani nem eszményi állapot némileg jogossá teszi az utilitaristikus ethikának amaz álláspontját, mely szerint csak empirikus ethikai elvek szerint cselekedhetünk egyes esetekben.¹ Ilyen előbb említett ideális állapotban minden emberi

¹ Összefoglalva az egészet, azt mondhatjuk: az ethikai embernek 1. külső mozgásai a legváltozatosabbak, a leghatározottabbak és czéltudatosak; 2. testileg ép és friss ő; 3. lelkileg örömmel teszi azt, mit az ethika kíván; 4. egyéni érdekei teljes összhangzásban vannak a társadalom érdekeivel.

tehetségnek meglesz a megfelelő működési tere, mi teljes megelégedettséget és teljes boldogságot von maga után.¹

Az egoismus és altruismus igényeinek kiegyenlítése. A mostani tökéletlen társadalmi állapotban, mint láthatjuk, az egoismus az altruismussal harczol, mindkettőnek vannak jogos igényei. Azon ember, ki a többiek iránti csupa szeretetből maga koldussá és nyomorékká lesz; ki családját tönkreteszi és társainak végre csak terhére lesz: altruismusában ép úgy túloz és ép oly kevéssé cselekszik erkölcsileg dicsérendő módon, mint azon egoista, ki társait önző céljainak elérésére csak eszköznek tekinti. Az egoismus és altruismus igényeit ki kell egyenliteni; a törekvést ez igényeknek kielégítésére a mostani társadalmi életben világosan láthatjuk. Politikai szabadságra törekszünk, a munka és tőke közti érdekellentéteket meg akarjuk szüntetni, meg a jogoknak keresztülvitelét elérni oly módon, hogy mindenki megkapja fáradságának igazságos jutalmát a többiek kizárásával, szóval az *egyén* javát és boldogságát tartjuk szemeink előtt: másrészt a hatalomban a tömeget akarjuk részesíteni, azt szellemileg és erkölcsileg nevelni, emberbaráti társaságok által annak jólétét előmozdítani: íme az altruistikus törekvések.

¹ Az erkölcsi szabályokról Ihering így szól: In Bezug auf sie bin ich zu dem Resultate gelangt, dass alle sittlichen Normen im weitesten Sinne des Wortes (Recht, Moral, Sitte) lediglich das Wohl und Gedeihen der Gesellschaft zum Zwecke haben, in meiner Terminologie vom Zwecksobject ausgedrückt: dass die Gesellschaft das Zwecksubject des Sittlichen bildet. Sittlich und gesellschaftlich ist gleichbedeutend, überall, wo man sittlich sagt, kann man den Ausdruck mit gesellschaftlich vertauschen — alle sittlichen Normen sind gesellschaftliche Imperative. (Lásd Der Zweck im Rechte II. 103—4. és 204. l., hol azt mondja: az erkölcsnek célja der gesellschaftliche Eudämonismus.) — Spencer erre azt felelné: aláírom, teljesen egyetértek azon hozzáadással, hogy az erkölcsnek célja azon társadalmi jólét, melyben az egyén is teljes boldogságát leli.

A mostani társadalmi tökéletlen állapotra vonatkozólag Spencer így okoskodik: Az ember társadalmi lény; minthogy pedig a társadalom magasabb rendű szervezet, mint az egyes ember, célja is magasabb, mint az egyes emberé; a mostani állapot erkölcsi szempontból még mindig megkívánja, hogy az egyes ember magánérdekeit a közérdeknek vesse alá. Az egoismus és altruismus igényeinek kiegyenlítése manapság még lehetetlen, a kettő közti ellentét csak a jövő eszményi állapotban fog megszűnni. (The life of the social organism must, as an end, rank above the life of its units. — But if this is manifest, it is, by implication, manifest, that when social antagonisms ceases, this need for sacrifice of private claims to public claims ceases also.)¹

Az abszolút és relatív ethika közti különbség. Már többször volt alkalmam arra hivatkozni, hogy Spencer *tudományos* ethikájában eszményi embert és eszményi társadalmat tételez fel, tehát azon különbségről kell szólnom, melyet Spencer az «absolute» és «relative ethics» közt tesz. Az eszme már Spencer korai művében a Social Staticsban tisztán van odaállítva, az agg bölcselőben csak megerősödött az.

Spencer egy általánosabb elmékedést bocsát előre a tudományokról, ezt az ethikára alkalmazza oly módon, hogy összehasonlítván e szempontból az ethikát a mechanikával és physiologiával, elméletét élesebb világításba helyezi. «Tudományos igazságok, bármily neműek legyenek, csak oly módon érhetők el, hogy a zavaró, egymással összeütköző tényezőkre egyelőre ügyet nem vetünk és csak a fundamentalis tényezőket veszszük számba. Ha így in abstracto csak a fundamentalis tényezőket vettük számba, nem úgy, a mint azokat

¹ Lám tulajdonképen mégis mennyire közel áll Spencer és Ihering egymáshoz. Spencer szerint is *mostan* első sorban «das Wohl und Gedeichen der Gesellschaft» tartandó szem előtt.

a tényleges tünemény adja, hanem a hogyan az ideális elválasztás feltünteteti és ha ily módon az általános törvények meg vannak állapítva, akkor következtethetünk csak a konkrét esetekre oly módon, hogy az esetleges tényezőket hozzájuk még számbaveszszük. Csak úgy fedezhetjük fel a lényeges igazságokat, melyeket kerestünk, ha ügyet vetvén a lényeges elemekre, ezen (zavaró) tényezőket egyelőre ignoráljuk.» A mechanika *mennyiségtani* emeltyűkről, *mennyiségtani* ingákról állítja fel algebrai képleteit és nem veszi számba a tényleges emeltyű vagy inga anyagát, és ha a kilőtt golyónak pályafutását kiszámítja, vagy a tárgyak esésének törvényeit kideríti, először a levegőnek ellenállásától eltekint: szakasztott úgy cselekszik az ethika. Az csak eszményi embereket ismer eszményi társadalomban, nem pedig gyöngeségekkel és rosszaságokkal bíró embereket, kik a tényleges társadalmat alkotják. Talán még jobban megvilágítja az eszmét a physiologia és pathologia közti különbség. A physiologia az *ép, egészséges* testnek életét *normális* lefolyásában vizsgálja. Eféle kérdésekre: mi okozza a betegséget? miképen gyógyítjuk a hurutot? stb. — feleletet nem ad, az a pathológiának és therapiának a dolga. Szakasztott olyan az igazi ethikának a feladata: az is az ép, egészséges, normális ethikai életnek tárgyalása, gonosz, ostoba emberek elmékedései ki vannak zárva belőle. Az ethika az *életről* szól, ennek következtében az igazságok, melyek az életre egyáltalában vonatkoznak, az ethikára is illenek, még pedig az embereknek normális életére normális társadalomban. A tényleges társadalom a normális felé mindinkább közeledik, innen származik az ethikai «kell», a cél, mely szemünk előtt lebeg; de mielőtt a módokról szólhatunk, miképen közeledhetik a tényleges társadalom a cél felé: a célnak természetét kell ismernünk. (The Data of Ethics, Chapt. XV. — Soc. Stat. 72. l. és több helyen.)

Az ethika részei. Az ethikai kérdések az embernek magaviseletére vonatkoznak, a magaviselet kétféle szempontból lehet a vizsgálat tárgya: 1. az ember magaviselete, tekintet nélkül embertársaival való összeköttetésre; 2. az embernek magaviselete, tekintettel azon összeköttetésre és a hatásra, melyet az egyes ember magaviselete az embertársakra tesz. Midőn az ember magaviseletének hatását társaira teszzük vizsgálatunk tárgyává, megint két szempontból vizsgálhatjuk azt: *a)* vizsgálhatjuk azon feltételeket, melyek mulhatlanul szükségesek, hogy a társadalmi együttlét még csak fennállhasson és *b)* vizsgálhatjuk a magaviseletnek azon törekvéseit, melyek a társadalmi együttlétben az egyesek boldogságát még fokozni iparkodnak. Az ethika fog tehát szólni 1. az egyéni élet ethikájáról; 2. a jog- és igazságról; 3. a jötekonyságról (beneficence), mely negatív és pozitív alakban nyilvánulhat.¹

A tényleges ethikai nézetekből való általánosítások. Mielőtt Spencer emez alosztályoknak kidolgozásához fog. «The inductions of Ethics» czimű részében az egyes népeknek azon felfogását vizsgálja, mely néhány kiválóbb ethikai eszmére vonatkozik. E vizsgálatnál nagy előnyére váltak széles ethnologiai és sociologiai ismeretei, melyek lehetővé tették, hogy ethikai kérdésekben magas állást és széleskörű áttekintést szerezzen magának. Eme fejtegetéseknek részleteiről szólni helyén valónak nem találok, csak az ethikai eszméket sorolom fel, melyekről elmélkedik: támadás, rablás, bosszú, igazság, nagylelkűség, emberienség, őszinteség (veracity), engedelmesség, buzgó szorgalom (industry), mértékletesség, szemérem. Annál kiemelendőbbnek tartok két pontot, melyek vizsgálata ethikai szempontból igen fontos és szinte kikerülhetlen: 1. az egyik a kötelességérzetnek psychological

¹ Spencer ethikája szerint Part. III., IV., V., VI.

vizsgálata, mely kimutatja, micsoda elemekből kapja az amaz erőt, hogy az emberek kötelességüknek teljesítésére bensőleg ösztökélve, hogy ne mondjam, kényszerítve érzik magukat; 2. a másik pont az ethikai eszméknek viszonya az illető társadalmi állapothoz, melyben uralkodnak.

1. Az ethikai érzelmeket illetőleg Spencer különbséget tesz a «pro-ethical» és «ethical sentiments» között. Ha a közönséges életben körültekintünk és megvizsgáljuk, hogy az emberek legjava részének ethikai érzelmeiben melyek az alkotó elemek, azt fogjuk találni, hogy ott van először az auctoritásnak tisztelete, mely auctoritás előtt meghajolunk. ott van a kényszer érzete, mely arról győz meg, hogy az alkalmazkodás az ethikai auctoritáshoz kényszerrel is kivívható, ha nem akarjuk, hogy vele szembeszállván, mi legyünk a vesztesek. (Eleinte a kényszerítő hatalomnak külső képviselője valamely isten, király, hatalmas harczos volt, időmultával talán szokás, mely ellen senki sem mert vétetni, de még akkor is, midőn a kényszer belső és a lelki furdalásoktól való félelemként lép fel, még akkor is mint ethikai kényszer éreztetik ez.) Ilyen pro-ethikai elem az embertársaknak ítélete és azon félelemmel összekötött törekvés, hogy vele ellenkezésbe ne jussunk. De mindaddig, míg az ethikai «kell»-en (Soll, ought) a legkisebb lelki *kényszer* még észrevehető, mindaddig a megfelelő érzelem nem ethikai. hanem csak pro-ethikai érzelem, mely a valóságos ethikai érzelmeknek csak az útját egyengeti. A valóságos morális lelkiismeret nem tekint a cselekedeteknek eféle külső vonatkozásaira, hanem csak azt tekinti, milyen *benső* összeköttetés van a cselekvés és hatásai közt; azt vizsgálja, milyen föltételek kielégítése által van előmozdítva a boldogság, vagy elhárítva a boldogtalanság (but it is chiefly occupied with recognition of, and regard for, those *conditions*, by fulfilment of which happiness is achieved or misery avoided. Ethics. I. 338. 1).

Hosszú fejlődés szükséges, hogy a pro-ethikai érzelmek ethikai érzelmekké váljanak; azaz, hogy az ember cselekvéseiben csakis azon indok által vezéreltesse magát, hogy a boldogságot előmozdítsa, vagy a boldogtalanságot elhárítsa. Most még széltiliben pro-ethikai érzelmek hatják át az embereket cselekvéseik alkalmával.

2. Ezen elmélkedés átvezet a másik kérdésnek vizsgálatára: mi összeköttetés van az ethikai elvek tartalma és az illető társadalmi állapotok közt. Az ethikai elveket nem a magunk lelkéből teremtyük elő, hanem a környező társadalomtól, mint kész elveket kapjuk és lelkünk dispositiói szerint teszszük magunkévá, hogy igazi vérünnké váljanak; az egyik tényező tehát mindig a társadalom lesz. A társadalom pedig oly elveknek ad létet, melyek az együttlétnek a legmegfelelőbbek (ethics becomes nothing else than a definite account of the forms of conduct, that are fitted to the associated state. Ethics I. 465. l.). Ha az együttlétnek feltételei és módzatai változnak, változni fognak a megfelelő ethikai elvek is: ebből két dolog következik: 1. oly ethikai elvek uralkodnak, melyek adott körülmények közt a társadalomnak a legnagyobb életrevalóságot adják; Ihering ezt a »zweckbewusster Selbsterhaltungstrieb» elméletére vezetné vissza; 2. oly módon, a mint a társadalmi állapotok maguk az eszményi állapothoz közelednek, az ethikai elvek tisztábbakká, az ethikai érzelmek nemesebbekké lesznek, míg — mint láttuk — az eszményi állapotban a kötelességérzetnek kényszerítő mellékíze teljesen elenyészik és önszántunkból és örömmel teszszük azt, mit az absolut ethika kíván.

Az egyéni élet ethikája. Az egyéni élet ethikájánál szemelőtt tartandó, hogy az ethikai eszmék és érzelmek a szó legtágasabb értelmében vett életproductumok. Az élet maga vagy kívánt valami, vagy sem; ha kívánt valami, akkor mindazon magaviselet helyeslendő, mely arra czéloz,

hogy az tökéletessé váljék, ha az élet nem kívánt valami, akkor saját magunk alatt vágtuk a fát, etikáról szólni egyáltalában nem érdemes. E szempontból az eddig uralkodó ethika feltűnő egyoldalúságot tanúsított. A mint az emberek az etikát közönségesen felfogják, feladata nem más, minthogy tiltson, midőn az ember sokszor szívesen tenne valamit és parancsoljon, midőn az ember valamit tenni nem szeret. Ez rideg ethika. Az igazi ethika sokat helyesel, mit az ember szívesen tesz is. A társadalom egyénekből áll és csak akkor lehet teljesen tökéletes és boldog, ha az egyének egyenkint is azok, de mi több, az ép, egészséges és boldog ember egészen más gyermekeket nemz, ezeket egészen másképen neveli fel, családi és társadalmi kötelezettségeit egészen másképen teljesíti, mint a csenevész, megtört lelkű ember. Mindazon cselekvések, melyek a társadalmi együttlétet nem zavarják és az egyéni boldogságot még fokozzák, ethikai szempontból *nem közönyösek*, mint eddig gondolták. Hogy valaki egyék, igyék, aludjék és léleket vegyen, arról nem kell szólni az etikának, arról eléggé hangosan szól a természet, de hogy valaki azt egyék, mi legjobban ízlik és mi egyéniségének leginkább megfelel, arról eddig legfeljebb a higienia szólott, pedig igen is ethikai kérdés az. Ethikailag nem közönyös, ha valaki teszem egész délután odahaza guggol, vagy, midőn teste-lelke megkívánja, ártatlanul mulatozik, testét megerősíti, lelkét felfrissíti. Ilyen szempontból véve az ethika inkább azon szülőhöz hasonló, ki okossággal és szeretettel neveli fel gyermekét és nem, mint sokszor az eddigi ethika teszi, bottal és dörgedelmekkel.¹ A most említett szempontból tárgyalja a bölcselő a

¹ Sajnos, hogy vásott gyermeket sokszor másképen nem nevelni, a mostani emberek sem idealisok és így a mostani (relatív) ethika sokszor *kénytelen* ezt tenni.

tevékenységet, a nyugalmat, a táplálást, az ingerlést (stimulation), az önművelődést, a multságokat, a házasságot és a szülői helyzetet (parenthood). Bővebben nem akarok szólni e fejezetekről, csak pár szóval megemlékezni a házasságról és szülői helyzetről. Minthogy a házasság élet és a szülői állapot tartják fenn a társadalmat ethikailag helyeslendeők már társadalmi szempontból is, de helyeslendeők azoknál fogva is, mert sok oly nemes érzelmet és törekvést keltenek, sok oly örömet szereznek, melyeket az agglegény vagy aggszűz kevésbé ismer, az egyén általa boldogabbá lesz és ezen a czímen szólhat róla az egyéni élet etikája is. Csak ne legyen a házasság marriage de convenance.

Az egyéni élet etikájáról mondhatni, hogy csak nagyon általános elveket állíthatni fel; miképen keresse az ember a lehető szélsőségek és ellentétek közt boldogságát, milyen arányba helyezze egyes tevékenységeit, melyikre fektesse a főszűlyt, melyiket a többiek közül és mily mértékben szorítsa háttérbe, azt mind az egyesre és böles belátására kell bízni, mert mindenki maga ismeri legjobban magát és helyzetét. A társadalmi fejlődésben a mindinkább kifejlődő ethikai tapintat a legjobban fogja az egyest vezetni, az ethika csak a czélt tűzi ki és okolja meg.

A jognak alaptétele. Az egész jogphilosophiának és politikának alaptétele¹ a következő: *Minden embernek szabadságában áll, mindent tenni, mit akar, feltéve, hogy felebarátjának az övével teljesen egyenlő szabadságát meg nem sérti.* E tételhez (a Soc. Staticsben) következő sorites alapján jut Spencer: Isten akarja az emberek boldogságát:

¹ Fejtegetéseim kiinduló pontja rendesen a Social Statics című radicalis és sok tekintetben deductiv szellemben írt mű lesz, de ha szükségesnek látom, szóba hozom a Justicenek megfelelő tanát is. Minden egyes tételnél egybevettem e két művet.

e boldoságot az emberek csak képességeik által érhetik el; a boldogságnak létrehozatalára e képességeket gyakorolni kell; a képességek gyakorlata a szabadságot tételezi fel: ergo . . . (Soc. Stat. 172. l.) Spencer érezhette, hogy az előbbi sorites gyöngé bizonyítása az alaptételnek, mert ha a sorites egy tagja helytelen, vagy az összefüggés az egyes láncszemek közt megszakad, megrendül egyúttal a tételnek alapja is. A Justice című művében tehát a tétel helyességét szélesebb alapra akarta fektetni, és a természetből vett érvekkel támogatva a fejlődés eszméjébe beilleszteni.

Mint láttuk, a jog a magaviseletnek egy neméről szól. A magaviselet és hatása közti viszonyoknak egyes vonásait már állatoknál találhatni. — 1. Az állat faja csak úgy állhat fenn, ha az egyes állat nem talál akadályt abban, hogy táplálékát megszerezze, és ha minden állat fáradságának gyümölcsét csorbitatlanul élvezheti, kivételt csak az tesz, hogy az állat fia fáradság nélkül kap eledelt, az öreg állat pedig fáradsággal keres ételt, melyet nem élvez teljesen. — 2. A megélhetésnek ezen első törvényéhez egy másik törvény járul: ha az állatfaj seregekben él együtt, az egyik állatnak a másikat élete fentartására irányult törekvésében zavarnia nem szabad. — 3. Eredetére nézve később és csak egyes esetekre alkalmazható a faj fentartásának harmadik törvénye, mely szerint, ha az egész faj támadtatik meg, az csak úgy állhat fenn, ha egyes állat az életért való harczban az egész fajnak áldozatul esik. A mit már állatoknál találunk, az még inkább érvényes az emberek társas életében.

Az, hogy a gyermek fáradság nélkül élvez, a szüle pedig gyermekét nevelvén fárad, fáradságának gyümölcsét közvetlenül azonban csak részben élvezi, a családi életnek alapját teszi; jogi kérdésekben ez csak egyes specialis esetekben fordulhat elő; a fentebb említett három törvény

közül az utolsó harcziás időt, vagyis szintén specialis esetet tételez fel, általános törvény tehát az embereknél is csak az, hogy törekvéseiben senki akadályt ne találjon, fáradságának gyümölcsét mindenki csorbitatlanul élvezze és a társas élet érdekében felebarátját hasonló törekvésében ne zavarja.

Spencernek alaptételéhez igen közel áll Kant alaptétele, ki az Anfangsgründe der Rechtslehre-hez való bevezetésében így szól: Eine jede Handlung ist recht, die oder nach deren Maxime die Freiheit der Willkühr eines Jeden mit Jedermanns Freiheit nach einem allgemeinen Gesetze zusammen bestehen kann. (Kant. S. W. Herausg. v. Hartenstein, 27. l.) Már Spencer kiemeli a két tétel közti különbséget, Spencer tételében van pozitív elem (az ember mindent tehet), és negatív elem (csak mást ne zavarjon), holott Kant tételében inkább csak a negatív elem tűnik fel. Spencer mint az erélyes angol nemzetnek fia, a pozitív elemre fekteti a fősúlyt.

Az emberek alapjogai. Az alaptételből a következő jogtételek folynak:

1. Mindenkinnek joga van követelni, hogy testének épségét ne bántsák. (Mostani nem eszményi társadalmi állapotainkban e tétel módosul a fentebb említett föltételes harmadik törvény által, midőn az ember a hazáért meg életét is köteles odaadni, de eszményi társadalomban, midőn minden belső és külső megtámadás megszűnik, e tétel föltétlenül érvényes.)

2. Mindenki fel van jogosítva tetszése szerint mozogni és tartózkodása helyét tetszése szerint változtatni.¹

¹ E két tételt Spencer a Justice-ben két külön fejezetben tárgyalja. A Soc. Stat-ben összevonja ily cím alatt: The rights of life and personal liberty.

3. Mindenkinnek joga van a természet adományait (natural media) tetszése szerint használni.¹ (Mindenkinnek meg kell adni a szükséges világosságot, friss levegőt, szükséges meleget stb.)

Kiváló figyelmet érdemel Spencernek azon tétele, hogy mindenkinnek egyenlő joga van az anyaföldhöz; a magán földtulajdon voltaképen jogsértés. A földnek ősfoglalója javításokat tesz rajta, azt éveken át műveli és termőképességét emeli, erre építi tehát rendszerint tulajdonjogának címét. Erre Spencer azt feleli: Jogod van követelni, hogy a község fáradságodat és a tett javításokat megtérítse, *munkád* gyümölciséhez van jogod, de nem a földhöz, mely nem a te munkád gyümölcse, mely az emberiség, illetőleg az államé. (Soc. Stat. 137. l.)

Nagyjában ugyanazon álláspontot találni még a Justice című műben, de már módosítva, mely módosításoknak nyomait a Soc. Stat.-ben is megtalálhatni, midőn ezt olvassuk: «Legtöbb jelenlegi földbirtokos vagy közvetlenül, vagy közvetve, vagy saját vagy őseinek tettei által, birtokáért becsületesen szerzett értéket adott, gondolván, hogy törvényes úton fekteti be megtakarítását. Ezt megbecsülni és megtéríteni a társadalom egyik legbonyolultabb problémája. Az abstract morálnak azonban semmi köze sincsen ahhoz, miképen lábo-lunk ki e hinárból. Ha az emberek az igazságot megsértve a hinárba belemásztak, hadd mászszanak ki, a hogy tudnak». Nagyon radikális okoskodás ez. A Justice-ben pedig még jobban kiemeli a mai magán földtulajdon megváltásának nehézségeit.

A földnek tulajdona a művelődés kezdő állapotaiban közös tulajdon, vagy az egész község vagy a közös család

¹ A Soc. Stat.-nek megfelelő fejezete csak így hangzik: The right to the use of the earth.

birja. «Miképen lett ezen közös tulajdonból magántulajdon? A felelet általános természetére nézve kevés kétség foroghat fenn. Az erőszak (force) egyik vagy másik alakban az egyedüli megfelelő (adequate) ok, mely a társadalomnak tagjait arra bírja, hogy az általuk lakott területre való közös igényekről lemondjanak. Ezen erőszak származhatik vagy külső vagy belső támadótól, de mindegyik esetben katonai ténykedést tételez fel.» (Polit. Instit. 636. l.) A mindinkább fejlődő industrialismus, mert az egyéniségnek kedvez, látszólag megerősíti az egyéni tulajdont a földre; ez azonban csak látszat. A mint a militarismus sülyedésével újból helyre áll az egyéneknek azon egyenlő szabadsága, mely fennállott mielőtt a háború kényszerítő intézményeit és személyi rab-szolgáit létrehozta, úgy lehetségesnek látszik, hogy a köz-ségnek közös tulajdona a földre nézve, mely kényszerítő körülmények alapján nagy részben vagy teljesen magánosoké lett, a mindinkább fejlődő industrialismus által fog újból feléledni.» (Pol. Inst. 643. k. l.) Ennek jeleit a kisajátítások-nál már észrevehetni.

4. Ezen elmélkedés azon kérdésre vezet át, mire van ehát az embernek tulajdonjoga alapítva? Az embernek csak munkája gyümölcse van valóságos tulajdonjoga. Ingó vagyonnak tulajdonát úgy szerezzük meg, hogy fáradságunkkal birtokunkba ejtjük, vagy fáradságunkkal használhatóvá tesszük azt. Ilyen tulajdont vadnépek is ismernek, sőt annak nyomait még állatoknál is találhatni. Ugyancsak a fáradság és gyümölcse közti viszonyon alapszik az egész igazságosság, azon t. i., hogy senki se többet se kevesebbet ne kapjon, mint a mennyi fáradságának értéke. A kiválóbb munkaerő és tehetség ép úgy kapja jutalmát, a mint a rest, gyöngé és ügyefogyott megfelelő hátrányban legyen. (Pol. Inst. 700. l.) Corrolariuma ez a bevezető sorokban említett azon tételnek, hogy az állatfaj, az emberi társadalom

csak úgy állhat fenn, ha az egyes állat, egyes ember fáradságának gyümölcsét, *csorbitatlanul* élvezi.¹

5. A fáradságnak gyümölcséként nemcsak birtokba vett ingó tárgyak szerepelhetnek, hanem új eszmék, új felfedezések, becsülettel szerzett, jó hírnév — ez utóbbi sokszor pénzben kifejezhető értéket képvisel, — stb. stb.²

6. Szabad-e valamit végrendeletileg másra hagyni? Miképen származik ezen különös jog a jogoknak azon általános tételéből, hogy mindenkinek megvan a szabadsága azt tenni, a mit akar, ha másnak egyenlő szabadságát vele meg nem sérti? A tulajdonostól nem tagadhatni meg ama jogot, hogy tulajdonát elajándékozza. Ellenvetésül valaki mondhatná: Tegyük fel, hogy *A* tárgyat ajándékoz *B*-nek, melyre *C* és *D* talán mint ajándéokra számított és melynek használatáról már terveket készítettek. Midőn a tárgyat nem kapták meg, nem cselekedhetnek többé úgy, mint akartak volna, a jogformula második (negatív) része szerint jogsérelem történt rajtuk. Spencer szerint ez rabulistika, mert az ajándékozás nem a világ rendjének, hanem *A* tetszésének folyománya: *A* az ajándékozott tárgyat akár vissza is tarthatta volna, és *C* és *D* tervezgetésének vége lett volna. Az ajándékozott tárgy nem *C* és *D*-nek fáradsága által nyert gyümölcs és csak ahhoz van tulajdonjoguk, *megmarad a szabadságuk*, hogy *fáradságuk* által ilyen tárgyat szerezzenek; szabad cselekvésüknek köre csorbitatlanul maradt. Ha a tulajdonostól meg nem tagadhatni azt a jogot, hogy tulajdonát elajándékozza, azt sem tagadhatni meg, hogy az időt határozza meg, mikor akar tulajdonától megválni, a hagyaték pedig nem egyéb, mint későbbi időre elhalasztott ajándék (bequest

¹ Látni e tételből, hogy Spencer a communismust teljesen, a socialismust legnagyobb részben elítéli.

² Spencer mindezt »Incorporeal Property»-nek hívja a Justice című műben.

is a postponed gift); az elhalasztott idő ez esetben azonban az ajándékozó halála. Ha ezt a jogot megtagadjuk tőle, tulajdonjogát csorbitottuk meg. A hagyományozónak azonban nincs joga ahhoz, hogy végrendeletileg megszabja azt, miképen éljen az örökös a hagyományozott tárggyal. Halála után a hagyományozott tárgynak nem lehet többé ő a tulajdonosa, örököse helyébe lép és ennek teljes tulajdonjogát tiszteletben kell tartani. Ez utóbbi tételnek úgyszólván biológiai alapja is van. Első tételül azt találtuk, hogy a faj csak úgy állhat fenn, ha mindenki csorbitatlanul élvezi fáradságának gyümölcsét. Ez élvezésnek vége van az élet végével, az életet meghaladó időre amaz elvnek nincs biológiai alapja.

A fentebbi tétel azonban, hogy t. i. az öröknagyó hagyatékának miként való használatáról nem rendelkezhetik, a család érdekében némi módosítást igényel. 1. A világ folyamának normális rendje azt kívánná, hogy a gyermek nagykorú legyen, midőn a szüle meghal, de az számtalanszor nem esik meg; az apai kötelességnek folyománya meghatározni, miképen használtassék a kiskorú gyermek érdekében a hagyaték addig, míg a fiú nagykorúvá nem lesz. 2. A fentebbi tételnek még egy második módosítása is szóba jöhet: Tegyük fel, hogy valaki rendkívüli kitartással, erélylyel és gondolatainak megfeszítésével rendkívüli felfedezést tett, vagy becses dolgot állított elő, tegyük fel, hogy annak gyermeke nincsen, akkor az illető hagyományozott dolog ajándékképen marad a halála után fenmaradó társaság számára még akkor is, midőn ő e becses ajándéknak használatát megszabja. Megmarad azonban a társaságnak azon szabadsága, hogy az ajándékot nem fogadja el, ha becses voltát elismerni nem akarja, vagy hogy használatával megszabott módját változtatja, ha látja, hogy a megszabott használati mód a társadalomra nézve haszontalan, vagy éppen káros. A föltétel-

nek ezen második módosítása azonban esetről esetre mindig transactionnak a tárgya.

7. Ha az egyes emberek tárgyakat cserélnek, vagy szerződéseket kötnek oly módon, hogy másoknak jogkörét át nem lépik vele, senkinek szabadságát, hogy hasonlót tegyen. nem sértik meg, ha ilyen transactiókkal boldogságukat fokozhatni vélik. Teljes joguk van tehát ahhoz.¹ A jogalaptételnek további folyamánya még az, hogy mindenki tetszése szerint választhatja, kenyérkeresetének módját, nézeteit² szóban és írásban szabadon közölheti, s azt a vallást követheti, mely meggyőződésének legjobban megfelel.

Dr. Lechner László.

¹ Kivételt csak az tesz, ha valaki szabadságát eladja. A rab-szolga élete ellentétben áll azon biológiai törvénnyel, hogy mindenki csorbitatlanul élvezze fáradságának gyümölcsét, ellentétben áll az minden moralitás alapjával.

AZ ÁL OM L É L E K T A N A.

— Első közlemény. —

A physiologiai psychologia bizonyos parallelismust állított fel a merően physiologiai tünetek és az elvontabbaknak látszó lelki functiók közt. Már az is nyereség, hogy így e szak terminológiája áttetszőbb és tárgyilagosabb lett. Már az *öntudat psychologiai egyensúlyáról* is beszélünk. Az öntudat némikép az összes lelki képességek középpontján áll, physiologiai megokolása, vagy legalább is néminemű magyarázata nagyon is közvetett. Mint átlag a többi lelki tehetség physiologiai értelmezése, úgy az öntudaté is első sorban a dissolutio tüneteiből, a beteges és atrophikus állapotok symptomáiból lehetséges.

Az egy öntudatra nézve azon kivétel constatalható, hogy a szervezet normál fejlődési phásisai között is nagymérvű elváltozásokban jelentkezik. Bármely más tehetségünk elváltozása, akár pillanatnyi, akár huzamosabb, leginkább csak kóros vagy hypertrophikus állapotok nyomában jelentkezik; az öntudat ellenben, ha nem is huzamosabb időre, de rendszeresen és ismételten a legegészségesebb szervezeti állapotok közt is változik. Azon egészséges szervezeti állapot pedig, melyben nemcsak az öntudat egyensúlya zavartatik meg, de mintegy teljesen megszűnni látszik, mint könnyen eltalálható, az *alvás*.

Igaz, hogy a többi lelki képességek is pihenni látszanak alvás közben, de ezek csak az öntudat integránsai, járulékaik gyanánt tekinthetők, ha ugyanis az öntudatbeli állapot psychikus egyensúlya, a lelki állapot teljességének, illetve épségének normális mérlege. Az alvás tudvalevőleg egészen normális phasisa a szervezet állandó fejlődési menetének, és íme a legnehezebb lelki functio majdnem teljesen megszűnik benne. Már ebből a szempontból is rendkívül fontos és fölülte érdekes tárgy a lelki functiók, első sorban pedig az öntudatbeli állapotoknak alvás és álom közben lefolyó, kivételes átmeneti állapotai és elváltozásai. Az alvás és álom jelenségét és lefolyásának physiologiai és psychologiai phasisait első sorban az öntudatbeli egyensúly eltéréseinek szempontjából szándékozom megvilágítani.

Legelső sorban magával az alvás tünetenyével foglalkozom. Lényegében véve inkább physiologiai jelenség. Eddig kizárólag az orvosok foglalkoztak vele; de azt mondhatni, hogy csak azon időtől kezdve lett némikép érthetőbbé, mióta physiologiai alapon kezdték magyarázni. Ez idő szerint az alvás tulajdonképeni processusa, biologiai feltételei nincsenek véglegesen megállapítva. Pettenkofer, Heidenhain. Purkinje abban állapodtak meg, hogy az alvás az élő szervezet animalis és vegetativ élettüneteinek különleges összefüggésében keresendő. Arról senki sem kételkedik, hogy a molecularis anyagcsere és annak kiválóan az *ideganyag* állományában lefolyó váltakozása a lehető legközvetlenebbül összefügg az alvás tünetenyével. Meynert s vele az újabbak a *nutritiv attractio* elnevezésével írják körül ezen vegetativ processust. Mindennek, valamint a vérkeringés és alvásbeli különleges functionálásának — mert ennek is tagadhatatlanul nagy része van benne — közelebbi megállapítását és körülírását a szakszerű physiologusra bizzuk és az alvástünetenyek élettani magyarázatát a következőkben foglaljuk össze.

Ismeretes, hogy alvás közben az érzés, kivált a külső érzékek által közvetített érzés, a minimumra redukálódik. Ph. Chaslin (*Du rôle de rêve dans l'évolution du délire* című művében) Garniert idézi, a ki szerint alvás közben a *felfogás* (conception) *érzékléssé* (perception) válik. Azaz alvás közben az érzéklés funkciója tényleg és normálisan nem működik. De hogy van ez a központokból kiinduló indulatbeli, affectív, tehát tisztán emotionális ingerekkel? Vajjon ezek is szünetelnek-e alvás közben? Ezen kérdésre a feleletet megadni egyelőre nehéznek látszik. A physiologista psychologus úgy fogja magyarázni e jelenséget, hogy alvás közben lehetnek és feltűnhetnek úgy sensoriális, tehát a központok felé haladó centripetal, mint tisztán emotionális, a testfelület felé tartó centrifugál ingeráramok: de ezek az öntudat küszöbén alul allanak, tehát nem lesznek tudatosakká. Igen, de az öntudatlanságot nem mint előzményt, hanem mint a psychikus elváltozások eredményét kell tekintenünk.

Egy előbbi dolgozatomban (*Mozgás és érzés*) mint egy hypothesisit állítottam fel azon tételt, hogy a tudatos érzéklésben úgy a perceptio, mint az emotio érvényesül; ez egyéb-iránt köztapasztalati tény. De ebből a lehető legegyszerűsebben az is következik, hogy az ily tudatos perceptiónál — mely tehát az öntudatnak feltétele — a merően sensitív ingeráram, a merően emotionálissal találkozik. E hypothesisit az alvásra vonatkoztatva, úgy is lehet formulázni, hogy *az alvásban a merően sensitív ingeráram kikerüli a merően emotionális áramot* és viszont, a külső szervek perceptiói ily merően centrifugális áramok alakjában idegződnek ugyan be, de az öntudatot nem érintik, nem lesznek tudatosakká. Ugyanazt lehet állítani a központokból kiinduló affectív ingerekről, melyek a sensitív áramokat kikerülve, a tudatosság küszöbén alul maradnak.

Ezen hypothesisit csak annyiban tudom pozitív adatok-

kal támogatni, a mennyiben csakugyan számtalan esetet lehet felhozni arra nézve, hogy alvás közben lehet a külérzések által percipiálni, azaz, hogy vannak sensatiók, melyek ugyan a tudatosság küszöbén alul maradnak, de mégis előbb-utóbb fölmerülnek magának a tudatosságnak felszínére. Ph. Tissié (*Les rêves*. Paris, 1890. cz. művében) saját tapasztalatából hoz fel egy kiválóan érdekes esetet. Ő ugyanis egy este a már homályban szundikáló nővérének azt súgta fülébe, hogy Gambetta meghalt. A következő napon a nő semmi olyat nem árult el, mintha a tegnapi súgást appercipálta volna. De estefelé, különleges eszmetársítás útján, olvasván ugyanis egy nevelésről szóló czikket, arra a tudatra jött hirtelen, hogy Gambetta meghalt. Nem tudja, hol hallotta, azt is gyanítja, hogy álmodta. Íme, a tiszta sensitiv ingeráram beidegzése, mely a megfelelő emotionális ellenárammal nem erősödött meg.

De az alvás közti sensitiv perceptiók mellett szól az úgynevezett suggestio számtalan esete és jelensége. Tissié említett kimerítő szakmunkájában felhossa Bernheim alienista gyakorló-orvos tapasztalatait. Egy szobában tizenkét, részint természetes álomban, részint hypnosis útján elaltatott személy nyugszik. Ezen alvóknak megsűg egy vagy valóságos, vagy még inkább fictiv eseményt, mely állítólag köztük játszódtott volna le. Rövid időre, kivált a hypnotikusok — de az egészséges álomban elmerültek is — felébredvén és fölkelvén, készek esküdni rá, hogy a fictiv jelenet csakugyan köztük játszódtott le. Figyelemreméltó és nagyfontosságú Bernheim megjegyzése, hogy «sohasem szabad beszélni egy alvó ember előtt, és hogy ezen tapasztalatai megdöbbentő gyengeségét mutatják az ember tanúbizonyságának». (Tissié i. m. 158. l.) Fel lehetne itt hozni a hypnotizálás csodás, de sok esetben beigazolt tapasztalatainak számtalan esetét, melyek legalább is azt bizonyítják, hogy alvás közben is érzékelnek a külérzések;

de a nyomukban járó képek nem lesznek, legalább is mindjárt, tudatosakká. Véleményünk szerint ennek az oka az, hogy hiányzik a belülről támogató emotionális áram. Igen sok esetben természetesen a megfordított viszony érvényes és az áll be, hogy a külérzékelés nem corrigálja a belülről támadt hallucinatiót. Mily nagy szerepet játszik ezen subjectiv emotio ingere, esetleg annak a szerve, annak bebizonyítására kitűnő adatot hoz fel Binet Alfred *La psychologie du raisonnement* című művében, midőn egy, egyik szemére achromatikus hypnotizált egyénnel suggestio útján tarka keleti madarakat, vagy rikitő színekbe öltöztetett Harlekint és Pulcinellét szemléltet. Ha az achromatikus szemmel nézette vele a tarka-barka alakokat, miközben az egészséges szemét befödte, a hypnotizált személy látta az alakokat, de nem érzékelte a bemondott színeket, mind homályos szürkésnek látszott neki. Ellenben, ha az egészséges szemével szemléltette vele a csodás figurákat, a beteg nem győzte eléggé bámulni a színek élénkségét és változatosságát. Ezen körülmény legalább azt bizonyítja, hogy az affectiv inger, valamint a szerve is csak úgy szükséges az igazán tudatos érzetkép fölvevéséhez, mint a közvetlen érzékelés.

De térjünk át most magukra az emotionális ingeráramokra. Azt lehet hinni, hogy ezek csak az ébrenlét, vagyis a tudatlanság állapotában indulnak, spontán természetük legalább is azt akarná bebizonyítani. Hisz a tudatosság megszűntével a lelki működés minden kezdeményezése kizárva látszik lenni. És mégis az ellenkezőjét tapasztaljuk. Az ugyanis kétségbenvonhatatlan tény, hogy igenis ilyen emotiók, ilyen a központi szervekből kiinduló affectiv ingerek igen nagy számmal vannak. Nem ritka ugyanis az álomban beszélő emberek példája, a kik különben egészségesek. Továbbá ismeretes az az alvók különleges arczkifejezése és Maury *Le sommeil et les rêves* című, ezen szakban rendkívül fontosságú munká-

jában azt mondja: «az álomban az ember megnyilatkozik saját maga előtt a maga meztelenségében és veleszületett nyomorúságában». (I. m. 430. l.) Eddig mindig csak az egészséges és normális szervezetű egyénekről volt szó. Hogy az alvás közben az emotionális centrifugál ingerek renkívüli mennyiségben szerepelnek, annak bebizonyítására szolgál a somnambulismus rendkívüli, nagyon feltűnő eseteinek rokonsága. Az illusio, a mania esetei, melyekről James Sully, de kiváltképen Laségne *Les Sommeil* című művében beszámol.

Megjegyzendő, hogy ily hallucinációk és illusiók emotionális eseteiben, kiváltképen pedig a somnambulismus és mania példáinál az affectio és emotio rendkívül erős, de a tudatosság igen alacsony fokon áll. Ily képek nagyon is subjectívek, semmint a külső valósághoz csak némileg is mérve, arányítva volnának. Szóval az alvásban a merő sensitív és a merő emotionális ingeráram legtöbb esetben különválva, egymást kikerülve játszik közbe. Erre fektetem egyelőre az alvás nem annyira physiologiai, mint psychologiai magyarázatát. Egészen véve az álom alapjában inkább physiologiai processus-nak mondható, de olyannak, a mely széke, medre, hordozója a lelki tünetények és lelki functiók természetes lefolyásának.

Ha az alvás magában véve inkább biologiai tünet, az *álom*, a melyről itt bővebben akarunk szólni, inkább psychologiai, mint physiologiai jelenségnek tűnik fel. De mint minden más lelki actust, úgy — kivált ama fentemlített parallelismusnál fogva, mely a vegetatív és psychikus élet tünetei között constatalva van — szükséges az álom feltételeit és lefolyását physiologice is megfigyelés alá venni.

Álomnak közönségesen azon titokteljes lelki állapotot nevezzük, mikor az öntudat a minimumra szállván, a szellem mégis az érzetképek nagy sokaságával foglalkozik. Ezen képek többé-kevésbbé mind az öntudatosság küszöbén alul állanak; azért mondjuk, hogy többé-kevésbbé, mert egyesek az álom-

beli érzetképek és képsorozatok közül az öntudat jelentékeny fokára emelkednek. Tissie említett művében azt *veille en sommeil*-nek nevezi, a mint megfordítva *sommeil à veille* is előfordul. Legelső kérdés tehát az, melyek azok a vegetatív, splanchnikus, szóval physiologiai eltérések vagy functiók, melyek az érzetképek álombeli természetét feltételezik vagy előidézik. Feltűnő ugyanis azon különbség, a mely az ébrenlét és az álomállapot érzetképei között mindjárt az első tekintetre kivehető. Ph. Charlin említett kitűnő monographiájában ugyan azt mondja, hogy «álomkép szerkezete, elemei, alapjukban véve, azok, melyek az ébrenlét állapotában, de azok nem engedelmessékednek a társítás szokásos törvényeinek; a figyelem, mely bizonyos fokig mindig fennáll, bizonyos neme az erőltetett figyelemnek, az álmodó csak elszenvedti álomképeit, de nem igazítja azokat». (I. m. 11., 12. l.) Ugyanott felhossa a már fentebb említett Garnier-féle magyarázatot, hogy az álomban a fogalomalkotás az érzéklést helyettesíti. Felhossa azt is, hogy az álombeli érzetképek között a küzdelem egy neme érvényesül; valóságos *struggle for life*. Charlin ezen találó megjegyzéséhez semmit sem lehet hozzátenni, csak az a kérdés vethető fel, honnan való ezen összefüggéstelensége az álombeli érzetképeknek? Az álombeli képek tudvalevőleg nagyon intensívek szoktak lenni, sokszor az alakok változatlansága és a színek élénksége a csodálatosságig fokozódik. Ismeretes, hogy az ily affectív állapot az egészséges egyéneknél a fölébredés után úgyszólván egész napon át tart. Kivált a kellemes álombeli érzések igen sokáig maradnak fenn. Mindezek daczára mégis a tudatosságot nem képesek fölébreszteni, nem tudnak társulni, hanem a viharos felhőkhöz hasonlóan úzik, kergetik egymást vad rendetlenségben.

A felett egy perczig sem kételkedünk, hogy az álombeli érzetképek physiologiai feltételei ugyanazok lehetnek, mint az ébrenlét képeié. De épen azért az álombeli érzet-

képek eltérő voltának az okát is ezekben a physiologiai splanchnikus és vegetatív életfolyamatokban szeretnők felkutatni.

Az alvásnak magának némi physiologiai megokolását az előbbieken megkísérlettük. Kiválóan pedig sensitív és az emocionális ingeráramok abbeli viselkedését hangsúlyoztuk, hogy ezek alvás közben nem találkoznak, nem támogatják, nem rectificálják, nem *corrigálják* egymást. Minden plasticitásuk és intensitásuk daczára, mégis annyira subjectív, illusorius jellegűek, hogy a külvilág egy mozzanata sem nyújt objectív alapot logikai értékekre nézve. Hangsúlyoztam és adatokkal megvilágítottam azt is, hogy mindamellett a külső érzékek sensatioja meglehetősen erős lehet; bizonyítják ezt a hallási és tapintási álmoképzetek. De a centrifugális emotiókat indító ingerek is nagy számmal fordulnak elő, ezek a splanchnikus, úgyszólván szövetheli és vegetatív állapotok kifejezései; ilyen kifejezésekhez tartoznak azon affectív jellegű, az orvosok szerint *prognostikus* álomállapotok, midőn az egyed azt álmodja, hogy valami megharapta vagy kezét, vagy lábát és íme később csakugyan azon a helyen valószínű seb ütődik ki. Ide tartoznak mindazok a kóros elváltozások tünetei, melyek először az álomban, később és pedig állandóan ébrenlétkor jelentkeznek.

Igy kételkedni nem lehet, hogy vannak tisztán sensitív és tisztán emotionális ingerállapotok. De nem párosulnak, nem találkoznak, az öntudat szemléletig nem emelkednek. Az *emlékezés*, mint már egy más helyen kifejtettük, lévén *rudimentalisabb* psychikus tehetség, mint az öntudat, megmarad és működik alvás és álom közben is. De az is ki volt ott fejezve, hogy ilyféle emlékezés szorosan véve biologiai életfolyamat. Az emlékezés fentart és felidéz számtalan álombeli képet, de azok társítása vagy semmi, vagy nagyon laza. Az associatio belső szervei és pályái nem működnek a kölesönös összetartozás és összefüggés egész terjedel-

mében. Ez is bizonyára onnan van, mert az emotiók nem nyernek támpontot a sensatiókban és viszont; ezen mintegy üres és tartalmatlan voltuknál fogva elmarad a szomszéd képek odatapadása, vagyis maga az associatio ténye.

De lássuk a szervezeti feltételek egynémelyikét azok közül, melyek az álombeli érzetképek tartalmát és keretét befolyásolják. Legelső helyen a külérzések állandó és átmeneti dispositiói említendők. Tissié is avval kezdte kiváló becsű tanulmányát. Legelső helyen elővette a *tapintás* érzékét. Max Simon után idéz egynéhány érzetképet, milyen a játékkoczká érzete, mely az összegöngyölített és ujjai közé akadt lepedő érintéséből származik. Ilyen érzetképeket bárki hozhat elő saját álombeli érzékeléseiből. Ph. Charlin ugyan azt mondja, hogy a *hallás* szerve nem visz kiváló szerepet az álombeli érzetképek megalkotásánál, de Tissié, Laségue, Maury, de meg akárkinek a tapasztalata arról tesz tanúságot, hogy a hallásnak, illetve a hallási szerv affectióinak jelentékeny része van az álomalkotásban. Nemkülönböztetve van ez a *szaglással* is. A *látás* valószínűleg *entoptikus* izgalmak útján érvényesül oly nagy fokban az álomképek kialakításánál. De a behúnyt szemre ráeső és csak valamivel nagyobb mérvben izgató fényjelenségek döntő befolyást gyakorolnak az álomra. Ismeretes a gyakori tűzről való álomlátás. Az *izomzat* (musculatio) szintén szerepel az álomban. Ide tartozik Azam megfigyelése Felidán, a ki bilincsekbe verve érezte magát álom közben.

Szintolyan, vagy talán még nagyobb hatással vannak a vegetatív életfolyamatok, milyen a vérkeringés, a lélegzés, emésztés. Ezek a legegészségesebb egyéneknek is a legeleplezetlenebbül vetítik vissza functionális állapotait, illetve zavarait. Röviden a belszervi (splanchnique) elváltozások legcsekélyebb tünetei a legegészségesebben fejeződnek ki az álombeli érzetképek kialakulásánál. Ha csak az egészséges szer-

vezetet tartjuk szem előtt, azonnal rájövünk, hogy az izolált álombeli érzetképek a szervezet legelrejtettebb működéseit nyilatkoztatják ki, a mennyiben ezekben is érvényesülhet a tudatosság. Tagadhatatlan, hogy alvás közben minden vegetatív és sensitiv szerv működik ugyan, de inkább maga számára, mintegy a felsőbb érzékelés általános munkájától elszakadva. Ekkor folyik ugyanis a *reintegratio* fontos munkája; a szervek mintegy mindenik önönmagával van elfoglalva, az érzékelés irányát egyik sem vezérel, egyik egyenlő álláspontra helyezkedik a másikkal szemben, úgy hogy az egyed ép annyi *énre* esik szét, a hány, legalább is főbb splanchnikus és sensitiv szerve van. A psychikus tevékenység úgyszólván nullafokra száll ezen eloszlás folytán. Épen ebből kiindulólág Tissié is egész helyesen *splanchnikus* és *sensorialis* énről külön-külön tesz említést. Innen magyarázható ki némikép a személyiség megkettőződése (*doublement du la personnalité*). Mi a megkettőződésnél nem állapodunk meg. Tissié azt mondja, hogy «az álombeli állapotnál minden megváltozik, mert az öntudatbeli egyensúly meg van zavarva. Az én megkétszereződött splanchnikus énre és sensorialis énre. A splanchnikus énnak van tudomása magáról, mivel a vegetatív szervek szüntelenül működnek (szív, tüdő, agyvelő, epe stb.)» (i. m. 30 l.) A mint a splanchnikus szervek különfélék, úgy a splanchnikus énnak is többfélének kell lenni. És csakugyan nemcsak az adja elő magát, hogy az álomban más személynek látjuk magunkat, de énünk a legváltozatosabb állapotok közt találja magát. Akárhányszor azt álmodom, hogy egészen idegen testületnek, intézetnek, társaságnak stb. tagja' vagyok; de azért a belszervi és vegetatív emlékezés minden eddig megszerzett és pedig legközvetlenebb képeivel, illetve azok majdnem teljes tudatával.

Az egészséges szervezet álombeli állapota tehát az énnak valóságos *szétsugározásával* (*diradiation*) jár. Jelétül annak,

hogy hiányzik az érzetképek közötti tömör összefüggés, illetve azok társítása, akár a similaritás, akár a contiguitás rendje szerint. Ezen jelenséget még szembetűnőbbé teszik a szervezet kóros állapotai. Már a gyermek rémálmai a digestio és a congestio nyomában járó zavaroknak a kifolyásai. A felnőttek rémlátomásai cardiacus bántalmak, mitrális sérülések folyamányai. Az alkoholikusoknak felette izgalmas látományaik vannak. Laségue, Rousset, Artique, Motet s többen mások ismételve kiemelik, hogy míg a cardiacus betegek álomlátomásai szerfelett ködösek, kivált assystole időszakában, addig az alkoholikus látománya erős mozgásban levő képeket állít elő.

Mindezekben csak a legmindennapiasabb kóros elváltozásokról volt szó. Mert a hypnosis, a delirium, somnambulismus és a mania feltűnőbb eseteiről későbbben szólnunk. Az álombeli érzetképek physiologiai feltételei különben amaz álláspontoknál is, melyeket eddig előhoztunk, megerősítik a vegetatív szervek nagy befolyásáról szóló nézeteket az álomra vonatkozólag. Tissié szerint «a splanchnikus énnnek van tudomása a tonalitásról, talán a rhythmusról, de az idő fogalmát nem ismeri». Azért is egy másik helyen csak azt emeli ki, hogy «a sensorialis eredetű álomkép episodikus része az öntudatos állapotnak, de csak a splanchnikus én funkciójára támaszkodik». (l. m. 31. l.) Hozzátehetjük: a sensorialis én ismét csak a splanchnikus énnnek egyik részletes epizódja.

De most térjünk át az úgynevezett *somnambulismus* titokteljes eseteire, melyeket már nem annyira physiologice, mint inkább psychologice, illetve egyes esetek pontos megfigyelése és leírása által lehet csak tárgyalni. Ph. Tissié az álombeli állapotok három főosztályát különbözteti meg. Ezek közül az első *physiologiai*, a melynek általános tüneteiről már szólottunk. Másik az, a melyről most akarunk megemlékezni, a *somnambulikus* álomállapot. Erről Tissié azt mondja, hogy «jobbára oly intensiv formája az álomnak,

hogy helyt enged valóságos hallucinációnak, a mennyiben a gondolatot objectiválja». (I. m. 113. l.) A mennyiben itt leginkább a tudatosság egyensúlyára való figyelemmel óhajtuk meghatározni, vagy legalább is körülírni az álombeli állapotok tüneteit, a somnambulismusra nézve sietünk kiemelni, hogy benne szorosan véve a tudatosság sokkal magasabb foka észlelhető, mint az álom tisztán physiologiai alakjainál. Már Buillarger (*Hallucinations dans un état intermédiaire entre le sommeil et la veille* című műve) kiemelte a hallucinatio képeinek hosszú sorozatára, tartós voltára és magas fokú objectivitására vonatkozó nézeteit. Mondhatjuk tehát, hogy az érzetképek assotiatiója sokkal magasabb fokban érvényesül benne, mint a physiologiai álomban. A splanchnikus szervek intensívebb megrázkódtatása, afficiálása, a mely tovább tart, a sensorialis énbén is idéz elő hallucinációkat. Az egész jelenség még mindig titokzatos, legalább is sokkal homályosabb, mint a physiologiai álomállapot. Tissié, a ki ebben is a legavatottabb, csak annyit mond, hogy «a splanchnikus én hallucinálhat»; továbbá azzal iparkodik a somnambulikus álomállapotok tartósságát és nagyfokú tudatosságát feltüntetni, hogy ráutal a belszerveknek élesen kifejezett életműködésére az alvás idejében; kölcsönös összeműködésük sokkal önállóbb — nem lévén zavartatva a külbenyomások és belső reflex-ingerek által — a legkisebb intestinális életműködés összefüggésben van akármelyik vele rokon vegetatív szervvel.

Mindez azonban csak közvetett úton szerzett adatokkal való indokolásnak vehető. Mint megjegyeztem, a somnambulismus jobbra csak a megfigyelt eseteknek körülírása által határozható meg. Lássunk egynehányat ilyen esetek közül. Tissié Dupuy Pál és különösen a velocipedisták hygienikus állapotáról közölt megfigyelések közül főlemlíti egy 16 éves fiú esetét, a ki különben egészséges szervezetű volt. Egy

velociped-versenynél, a hol győztes is lett, annyira megfeszítette izomzatát, hogy a rákövetkező éjjel folyton oly helyzetben aludt, mintha kerékpáron ülne; lábait felváltva ki-ki nyújtogatta: csak a versenyről álmodott. Ez félig ébren-allapot volt, természetes az összes működő képek associatiója csak az egy kerékpározás izomzati tevékenységének hallucinációjában összpontosult. A hypnagogikus hallucinációk további eseteiben tagadhatatlan az, hogy a splanchnikus szervek bizonyos hypertrophiájában kell keresni, vagy legalább gyanítani a somnambulismus physiologiai alapját. Arnozan tanár egy negyvenéves hivatalnokról tesz említést, a ki egy éjjel valami fojtogatást érzett; később pár héttel rája Bordeauxban megfordulván, több rokonával találkozott. Az éstét látszólagos egészséges állapotban velük töltötte. Alig hogy lefeküdt, úgy éjfél tájban felkel, világot gyújt, belép egyik rokona szobájába és panaszkodik neki, hogy majdnem megfűt, kéri, segítsen rajta. Ez éppen orvos volt. Sthethoscopice megvizsgálta. Semmi elváltozást nem figyelt meg rajta. Reggel eljött hozzá Arnozan is. A mint tovább vizsgálják a somnambulismusra való hajlandóság okát, a beteg egyszerre elvesztette annak tudatát, hogy ő Bordeauxban van, az esteli találkozást, éjjeli járkálását hasonlóképen elfelejtette. Az orvosokon, Arnozan és Tissié azt tartják, hogy ezen fojtogatási hallucinációnak oka az agyvelőben székel, egészen psychikus eredetű.

Azon körülményből, hogy több somnambulikus hallucinatio napközben is folytatódik, legalább nagymérvű öntudatbeli zavarokat mutat, valóságos vita keletkezett: lehet-e szó nappali somnambulismusról? Vajjon a nappal is alvajáró csak folytatja-e éjjeli kóros álmait és ezekkel járó hallucinációit? A *Salpetrière-féle iskola* mindezt tagadja. Valószínűleg arra támaszkodik, hogy az egyes alvajárók eseteinél az öntudat nem mutat oly jelleget, mely a rendes nappali

időszak tudatát is magában foglalná. De Tissie különösen Charcot-ra támaszkodva megenged ily nappali alvajarást is (somnambulisme diurne). Charcot ezt egyébiránt *larvalis epilepsiának* nevezi. Charcotnak számos oly esete volt, midőn a beteg éjjel az ébrenlét, nappal meg az alvás és az álmodás összes tüneteit mutatta. Erre nézve azonban Tissiének volt egy classikus esete a 80-as évek végével, Bordeauxban, a hol most is orvoscodik. Ez esete egymagában összefoglalja mindazt, a mi a somnambulismussal csak némikép is összefügg és a mi benne csak érdekes és tanulságos előfordulhat. Ez ugyanis bizonyos Albert nevezetű egyén esete, a kit Tissie még 1887-ben kezdett gyógykezelti és tanulmányozni.

Legyen szabad ezen esetre nézve bővebben kiterjeszkednem.

Tissie 1888-ban kezdte kiváló figyelemmel kísérni betegét. Meggyőződést szerzett magának szervezeti külső és belső alakulatáról. «Elaltatom Albertet és a nélkül, hogy tudta volna, mit szándékozom vele tenni, orrát a következő parfümos szerekkel izgattam: alkalmaztam irist, citromot, valerianát, vaniliát, rózsavizet. stb. effélet. Ő semmit sem érzett, csak az iris ingerelte.» Majd később az utóbbi szerek is kezdtek hatni és pedig különböző módon. Az orvos erre más izgatási módokat alkalmazott; a többi közt csiklandozást is. Mikor a feje hátsó részét érintette, Albert azt mondta, hogy bottal ütötte valaki nyaka hátsó részén.

Tissie később (1889.) alkalmazta a suggestiót is. A suggestió behatása alatt Albert a hypnotisáltak összes tüneteit mutatta és majdnem azt lehetett volna hinni, hogy egy közönséges hysteriás hypnotisálttal van dolgunk, ha a további úgyszólván éveken át tartó viselkedése nem azt mutatta volna, hogy Albert a kizárólagos somnambulismus egy ritka esetét szolgáltatja. Tissie Albert esetét anyagul használta

fel inauguralis tételéhez: *Les alienés voyageurs* czimmel. És ezen utazási mánia, melyet Tissié kiemel és melynél-fogva őt egy új örök hollygó zsidónak elnevezi, szolgál indokul arra, hogy esetét a somnambulismus egyik neme gyanánt tekintsük. Albert ugyanis somnambulikus rohamainak idején háromszor beutazta Franciaországot, kétszer el is hagyta. Épen a legélesebb crisisek idejében, éhen, naponkint 70 kilométernyi utat megtéve, megfordul Európa több kórházaiban és fegyházaiban. Tissié a bordeauxi Saint André kórházban ismerte meg először. Megfordult Belgiumban, Hollandban, Németországban, Schweizban, Oroszországban, Törökországban és Algériában. Albert a többi közt meg is házasodott, de erre rögtön eltűnt ismerőseinek szeme elől. Mikor visszajött igen nehézkes, eltörődött volt. heves fájdalmakat szenvedett az úgynevezett cephalikus zóna táján. Ezen közben a viselkedése egyre veszít a tudatosságból, emlékképei között nagy hézagok támadnak, az idő és hely emlékképeit a legdurvább módon zavarja össze egymással. Felfájdalmakról panaszkodik szüntelen és összes külérzékeiben nagy zavarok jelentkeznek. Majd elhagyja a költözködési mániája, leküzdhetetlen álomosság fogja el. Sajátságos volt nála, hogy a hová megérkezett, eleinte semmi különöst nem vettek rajta észre; alkalmazták is. Rövidesen azonban avval végezte, hogy vagy kórházban, vagy börtönben találta magát. Önkívületben elkövetett visszásságainak (fugue) száma végnélküli. Nemsokára izomzatbeli atrophiaék jelentkeztek a legkülönbözőbb tagjaiban. Egy szakadatlan változata a mániának és a leghevesebb álmokórnak volt nála constatálható. Az emlékezés látszik nála a legnagyobb eltéréseknek alávetve lenni, igen sok visszásságára emlékezik, de minden idő, vagy helybeli sorozat összefüggése nélkül.

Tissié még többet elősorol szigorú megfigyeléseiből, melyeket Alberten véghezvitt. Végmegjegyzése, hogy Albert

esetében «a somnambulikus és hypnotikus álomállapot ugyanazon természetűnek látszik, mivel az egyik állapotban arra emlékszik, a mit a másikban megtett és vice versa» (i. m. 146. l.).

Albert esetében a legérdekesebbnek mégis csak az látszik lenni, hogy a somnatikus állapot az ébrenlét állapótól nehezen választható el. Charcotnak ítélete róla ez: «ez egy mindennapi somnambulikus hysterikus, a ki a foglyok osztályába tartozik».

Ritka pszichológiai problema, mivel már tartós voltánál fogva is rendkívül nehéz physiologiai származását kiputolni, jölehet kétségtelen, hogy vegetatív atrophia és hyperaesthesiák rohamosan egymásra következő tüneteiben találhatja egyedül indokát. Pathologiai szempontból az orvosnak felette nehéz nyilatkozni. Tissie is leginkább azon viszony szempontjából kísérte figyelemmel, a melyet az ébrenlét és az álomállapot szokásos viselkedése közt megállapított. A tudatosság egyensúlya nagy mérvben meg van zavarva a somnambulismus átmenetibb eseteinél is. Az érzetképek összefüggnek, de csak nagyon esetleges, úgyszólván abnormis csoportokban. A mánia arra enged következtetni, hogy a centrifugal ingerek nagyobb számmal lépnek fel benne, mint a külső érzékekből támadó centripetal áramok. Csak az az egy feltűnő, hogy az akarat, vagy legalább is az akarati figyelem, ha helyenkint fel is tűnik, mégis mint bármely más közönséges álombeli állapotban rendkívül gyöngé. Így a somnambulismus, ha pathologikus természetű is, tüneteinek kuszáltsága és abnormitása folytán eddig csak pszichologiai alapon volt némi behatóbb figyelemmel kísérhető. Megjegyzendő mégis, hogy az alvás állapota egészen más tünetek kíséretében jelenik meg a somnambulikusnál is, mint a szorosan vett ébrenlét állapota.

Beljak B. Pál.

ÚJ EREDMÉNY A PHYSIOLOGIAI AESTHETIKÁBAN.

Az astigmatismus aesthetikai értékesítése.

Egy eddig nem magyarázott aesthetikai jelenség physiologiai magyarázatát adom a következőkben. Egyik nagyobb munkámban* ugyanis a «szép érzés» physiologiai természetét vizsgálván, közelebbről foglalkoztam az egyes érzékszervek s így első sorban a szem physiologiai természetével, érzékelésének különös sajátosságaival s így a szabályszerű astigmatismussal is, s benne találok azon aesthetikai jelenség magyarázatát, hogy térszemléleti érzéki felfogásunk nem egyenletes a függélyes és vízszintes irányban, hanem vagy inkább a függélyes, vagy inkább a vízszintes irányban történik.

A szem physiologiai sajátosságait vizsgálván ugyanis, könnyen meggyőződünk, hogy épenséggel nem oly tökéletes, kívánnivalót hátra nem hagyó látószerv, mint valami pontos physikai műszere. A szemnek, mint műszernek, meg van a physikai hibái. Ily physikai hibája a physiologiai sajátossága a *gömbi eltérés: a szabályszerű astigmatismus*. Fénytörő felületei ugyanis: a porczhártya, a csarnokvíz, a

* Az *aesthetikai érzések psychológiája* kéziratban, melyből csak egy mutatványrész jött a «Philosophia Szemlé»-ben. Írtam 1890-ben, s így az itt tárgyalt jelenség magyarázatára is akkor akadtam.

Dr. P. K.

lencse s üvegetest nem felelnek meg a szabályos gömbszeleteknek; az emberi szem alakja kerületszerű, ellipsoid. Görbület-sugarai mások az egyik tengely, mások a másik tengely irányában, nevezetesen más a merőleges és más a vízirányos tengely irányában. Ily körülmények között azonban valamely tárgyról jövő, a merőleges és vízirányos tengely irányában haladó sugarak még a törő felületek közep-s ép e tűnemény oka folytán csúcspontjainak nevezett helyén esve szembe, sem egyesülhetnek egy képpontban. E rendellenességet, mivel rendes minden szemnél, hívjuk szabályszerű astigmatismusnak. A porczhártyáról pl. tudjuk, hogy görbületsugara a merőleges delelő síkjában jóval rövidebb, mint a vízirányos delelőjében. Ily körülmények között azonban a merőleges síkban a porczhártyára eső sugarak az erősebben görbült felületen nagyobb törést is fognak szenvedni, mint a vízszintes síkban, a kevésbbé hajlott felületre esett sugarak. Ha már most valamely merőleges és vízszintes irányban nagy és egyenlő kiterjedésű tárgy nézésénél úgy alkalmazkodik szemünk, hogy a merőleges irányt látja, akkor a vízszintes sugarak még összehajló nyalábban érik a recze-hártyát s képet nem adnak; ha pedig a vízszintes irányt látja, akkor a merőleges tengely sugarai már szétfutó nyalábban érnek a reczére s képet ott nem alkotnak. Az eredmény, hogy két egyenlő «egymással kereszteződő vonalat, melyek egy síkban vannak, egyszerre egyaránt élesen nem láthatunk». Ha a merőleget nézzük, nem látjuk jól a vízszintest; ha a vízszintest nézzük, nem látjuk jól a merőleget. Ha az egyik éles, elmosódott a másik. Ennyit tanít minden élettan az astigmatismusról. *Helmholtz* szerint, ha a merőleges 0.65 m.-re van a szemtől, a vízszintes 0.54 m.-re, akkor egyenlő világosan láthatók. És ezzel hallgat az élettan és *Helmholtz*.

A szépre, az építő-, faragó- és képi- művészetre nézve

pedig rendkívül fontos következmények folynak e tüneményből s rendkívül érdekes magyarázatát adja sok műelméleti szabálynak, egész természetesnek tartott, de meg nem magyarázott műszokásnak, ízlésiteletnek.

A festő sohasem fest *négyszöges képet*. vagy magasba vagy szélességbe kiterjedő négyszöget használ. Ott is, hol négyszögre kell festenie, inkább diszitményekkel átalakítja a négyszöget. A festők rég ismerték ez elvet s követték. A művészetek történelme alig mutat fel négyszöges festményt, quadratalakút, melynek mind a négy oldala egyenlő volna. Műtörténethúvások és kritikusok úgy magyarázták, hogy a szem nem képes áttekinteni egyszerre mind a két irányt és ezzel vége volt a kutatásnak. Csakugyan *a szem az oka* és pedig *a szem e fizikai hibája: a szabályszerű astigmatismus*. Ennél jobb magyarázatot alig kívánhatnánk. A mit a műgyakorlat ösztönszerűleg vallott és követett, — gondolom, csak Leonardoról mondják, hogy egyszer négyszögre próbált festeni, de akkor is karát valította, — a mit a műkritikus és aesthetikus feljegyzett és constatált; a mi ott sejtés, itt elvonás; *a physiologiai astigmatismusban természetű magyarázatát nyeri*. E vonatkozásáról seholsem olvastunk e physiologiai tünemény leírásában, pedig tág nyilvánulását látjuk az ember összes aesthetikus alkotásaiban. *Az ablak, ajtó, a színpad kerete, az épületek homlokzatoldala, szoborcsoporthok stb. mind egyirányú kiterjedésükkel e physiologiai tünemény, a szem ez optikai hibájának nyomát magukon viselik*. A szépérzék az érzéki kellemest figyelembe vette s nem alkotott olyat, mit a szem nem hogy nem élvez, hanem át sem tekinthetne. Bár nem az astigmatismusnak, de ép az áttekinthetőségnek szempontjából magát az *Eiffel-tornyot*, már e pusztán érzékszervi szempontból nem tarthatjuk a kedvező benyomást keltő jelenségek közé. Meghökkenhet, elrémíthet nagysága, de nem

tetszhetik, nem lévén benne a szép első eleme: az érzéki kellemes; ellenkezőleg, kellemetlen benyomással van érzékünkre. Még a fenséges érzetét sem keltheti lécszerű vázalakjával, hatalmas nagyságához képest. Csak különös, furcsa érzést kelthet bennünk; csak meghökkenhetünk, elbámulhatunk láttára (V. ö. a Revue scientifique 1889. évfolyamában levő közleményekkel).

Ez az aesthetikára nézve igen fontos physiologiai tünetmény híres physiologusoknak képezte kutatásuk tárgyát: Helmholtz, Senff, Donders, Knapp; de csak physiologiai tekintetben. Az aesthetikai értékesítés nyomára sem akadtunk.

Dr. Pekár Károly.

IRODALOM.

„*Politika*.” Irta *Concha Győző*. Első kötet. Alkotmánytan. Ára 6 forint. Budapest. Az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása. 1895. XII+619 lap.

Nevezetes munka úgy terjedelménél, mint külső és belső eleganciájánál fogva — egy oly szerzőtől, kinek érdemei úgy a közigazgatási jog magyar irodalmában, mint egyáltalán tudományos politikai irodalmunkban, már a 60-as évek óta ismeretesek hazánkban. Midőn azt hangsúlyozzuk, hogy *belső eleganciájánál* fogva is nevezetes, a matematikusokra gondolunk, a kiknek éppen „elegans” formuláik azok, a melyek gyakran nem éppen a legalkalmasabbak arra, hogy a szakirodalomban szerzőjüknek osztatlan elismerést biztosítsanak.

Pedig, tekintve az érdemteltjes, jeles szerzőt, nagyon szeretnénk volna, ha nem lett volna rá alkalom, hogy éppen az ő munkája kapcsán jussanak eszünkbe a matematikusok elegans formulái. De hát mi nem tehetünk róla; nekünk csak az előttünk fekvő tényekkel lehet leszámolnunk.

Nevezetes egy munka ez — ismételve be kell ezt vallanunk. Nevezetes pedig főleg azért, mert a tudományos gondolkodásnak oly sajátzerű alakja nyilatkozik meg benne, a minőt eddig magyar tudósnál nem tapasztaltunk; e mellett a nyugateurópai szakirodalomban nem mindennapi jártasságra vall. Kétségtelenül oly vonások, a melyek sokat ígérnek. A baj csak az, hogy a munkának előttünk fekvő kötete nagyjában véve — egyes részletektől eltekintve — nem az, a mit a munka címe mond, *nem* politika, azaz *politikai tudomány*, hanem egészen más valami. Hogy mi? Ez majd ki fog derülni jelen bírálatunk folyamán.

Különben e munka külső megjelenését tekintve, valódi eseményszámba mehet minálunk. 619 oldal és még csak az első kötet! Ekkora „*Politikát*“ még nem írtak és nem is bocsátottak közre Vörösmarty és Petőfi nyelvén. A *Kautz* is, a „*Politikai tudomány kézikönyve*“, meglehetősen jókora volt, de mindössze is egy kötet. *Concha* Győző „*Politikája*“ azonban túlsesz nemcsak a *Kautzén*, de még a német tudósok legnagyobb terjedelmű, hasontartalmú kézikönyvein is. Ha így folytatja, mint a hogy megkezdte, hát akkor *Concha* tanár előttünk fekvő munkája nagyobb terjedelmű kell hogy legyen, mire befejezve lesz, mint *Zacchariae* „Negyven könyve az állanról“ („*Vierzig Bücher vom Staate*, 1839.). Legalább így fogná kívánni ezt a belső részarányosság követelménye.

Egyébként nemcsak terjedelemben, de a kiállítás díszes voltára nézve is messze fölülhalad e könyv mindent, a mit nálunk a tudományos kézikönyvek irodalma eddig fölmutathat.

A jó öreg *Karvassy* közhasznú tankönyve, a melyből a mi atyáink a politikát tanulták, úgy viszonylik a *Concha* kézikönyvéhez papir, nyomás és boríték dolgában, mint a régi „Kétpisztolý“-féle ház alhoz a nagy bérpalotához viszonylanék, a mely azon a telken most elterül. Az igaz, az ára is jóval magasabb, mint a *Karvassyé* volt, sőt a több kötetre terjedő *Concha*-féle Politika legalább is három annyiba fog kerülni, mint a meennyibe az egy-kötetes *Kautz*-féle Politikai tudomány került. No de ez csak majd az egyetemi hallgatók szegény vagy legalább kevésbbé vagyonos szüleire fogna rászűlyosodhatni; épen ezért nem tehetvén föl még csak a legtávolabbról sem, hogy a szerző egy ily anyagi megterheltetést mindenáron el ne kívánt volna háritani a szegényebb sorsú, tehetséges és szorgalmas egyetemi hallgatóktól, illetve azok szüleitől, határozottan azt kell tartanunk, hogy szerző, bár a politika tanára a budapesti egyetemen, jelen kiadványát, a „*Politiká*“-t mégsem azért írta, hogy az vezér-fonalul szolgáljon az ő egyetemi előadásaihoz, s tankönyvül a vizsgálatokra, szigorlatokra készülő egyetemi ifjúságnak.

Ámde mindezek merő külsőségek.

A főkérdés a mű szakirodalmi értéke.

Hát ha erről van szó, úgy a *Concha* „*Politiká*“-ját a leg-behatóbb bírálatra érdemes kísérletnek kell neveznünk, mely egy figyelemreméltólag sajátyszerű írói individualitásra vall; a mnek

constatálásával egyúttal be kell vallanunk, hogy a *Concha* jelen kézikönyve több tekintetben, de különösen a szerzői önállóság tekintetében, határozottan fölötte áll a *Kautz* Gyula különben nagyérdemű „*Politikai tudomány*“-ának. De viszont van a *Kautz* könyvének is többrendbeli előnye, és különösen két előnye a *Conchának* fölött. Az egyik a jóval gazdagabb tartalom az *intézmények* ismertetésében; a másik előnye pedig az a rendkívül becses *bibliographiai* apparatus, a melylyel *Kautz* a maga szövegét jegyzetszerűleg folyton és szakadatlanul kíséri. Viszont azonban, ha teljesen egyenrangú szakolvasottsága daczára is kisebb bibliographiai apparatussal dolgozik is *Concha*, mint *Kautz*: azt is be kell ismernünk, hogy *Concha* sokkal behatóbban méltatgatja, sőt gyakran részletekbe mélyedőleg, sokkal tüzetesebb bírálatnak veti alá az általa idézett külföldi szakirodalmi műveket és ezek egyes elméleteit, mint a hogy ezt *Kautz* cselekszi. De ennek is megvan a maga nyitja.

A *Kautz*-féle bibliographiai jegyzetek oly útmutatást nyújtanak, a minőt valóban nem minden külföldi hírneves (hasontárgyú) kézikönyvből szerezhetni; igen, mert a *Kautz* munkája nem is akar egyéb lenni, mint egy minden ízében jóra való egyetem is vezérfonal; a *Concha* könyvének azonban magasabb ambíciói vannak. A mi igen természetes, miután a *Concha* jelen munkája szemlélatomást egy hosszú évek során át hévteljes buzgalommal folytatott önálló gondolkodás eredménye, a mit *Kautz* — tekintve az ő kézikönyve tulajdonképeni főadatát — egyáltalán nem is vándorol magának.

A *Kautz* könyvében majdnem minden egyes tétel azon német, illetőleg francia szakíró sajátja is, a kit *Kautz* a legjobb hiszemmél irányadó tekintélynek ismer el az illető kérdésben; ezen tételek lelkiismeretes összeböngészgetésében és nem kevésbé lelkiismeretes összeállításában legfőlebb egy vezérgondolat vezet *Kautzot*, az. hogy mint lehessen az arany középút — *juste milieu* — politikáját a lehető legplausibilisebb színben feltüntetni, a mi — miként már *Pulszky Ágost* is megjegyezte — (Budapesti Szemle, 1878.) nem épen a legszellemesebb theoria minden eshetőséggel szemben.

Concha szintén kölcsönöz. sűrűn kölcsönöz gondolatokat, eszméket, sőt tételeket is, de nagyjában véve mégis azt mondhatni, hogy *Conchának* saját rendszere, saját iránya és saját

felfogása van, és a hol nem sarkadzik önként természetes könynyedséggel a saját egyéni fölfogásából valami egyénileg jellemző új gondolat, ott az ő dialectikai ösztönzetének egész erőfeszítésével igyekszik mindenáron valamit mondani, a mit mások még nem mondtak, vagy pedig a már mások által elmondottat jobban kiköszörülve vagy jobban átszűrve elmondani, mint a hogy ezt mások elmondották volt.

És ez épen az, a mi a *Concha* könyvének nem válik mindig hasznára, mert az említett szellemi erőfeszítés vajmi gyakran csakis oly eredményeket hoz nála létre, a melyek hasonlíthatlanúl csekélyebb tudományos értékkel bírnak, mint a minő beccsel bírt volna azon *intézmények* és *törvények* beható ismertetése, a melyeket ő jogtudós létére tényleg elhallgat, és talán csakis azért hallgat el, hogy annál nagyobb tért nyithasson fönnebb említett módon való philosophálgatásának.

Ámde térjünk át a részletekre.

Szerző szembeszökő műgonddal írt Előszavában határozottan tiltakozik az ellen, hogy az ő jelen munkája *publicistikai* természetű; másfelől kijelenti azt is, hogy e munkájának „tárgya nem az *országolás* (sic) művészetének, hanem a nemzetenkint élő emberek együttléti és fejlődési törvényeinek tudománya“. Hogy nem publicistikai munka, azt készségesen elismerjük; sőt tekintve az első kötet tartalmát, még azt is el kell ismernünk, hogy tárgyánál fogva nem abba a tudományágha vág, melyet a német tudósok így szoktak nevezni, hogy „*Politik als Kunst*“. De hogy szerzőnek föntidézett kijelentése (Előszó V. l.) homlokegyenest ellentétben áll azzal, a mit ugyancsak az „*Előszó*“ VIII. lapján az ő elméletének céljául kitűz: ez tagadhatatlan. Mert míg ott (az V. lapon) jelen munkájának tárgyául „a nemzetenkint élő emberek együttléti és *fejlődési* törvényeinek tudományát“ állapította meg: addig itt, a VIII. lapon szóról szóra a következő vallomást teszi: „Elméletemben az országlásnak együttléti, *nem fejlődési* jelenségeire van a főszó fektetve, mert a *fejlődés*, az egymásután *törvényeit lehetetlen* megállapítani, mielőtt a vizsgált jelenség természete, az elemeinek együttlétének uralkodó szükségképiség *földerítve* nincs. Már pedig kétségtelen, hogy az állami élet alapjelenségei tekintetében *még igen sok* a földeríteni való“.

Nem e megjegyzését helytelenítjük, de méltán azt kérdez-

hetjük, hogy ha e megjegyzése helyes, a mint hogy helyes is, hát akkor ugyan hogy mondhatja szerző, mindjárt az ő Előszavának első mondatában, hogy jelen munkájának a tárgya „a nemzetenkint élő emberek együttléti és *fejlődési törvényeinek* tudománya?” Avagy talán a nemzetenkint élő emberek *fejlődési törvényeiből* lehet „tudomány”-t csinálni már ma, midőn a szerző szerint „a fejlődés törvényeit megállapítani lehetetlen?” (VIII. lap.)

„Munkám az *országglás* elemzését tűzi ki főczélul; de mivel az elemzés helyességét csak a bizonyítja, ha az elemzett dolog összjelenségeit magyarázni bírja, ép oly súlyt fektettem arra, hogy az elemek, az *egyes állami intézmények összefüggését, ható okát, célját* föltüntessem s így a rendszer munkámban nem egyedül a *megértés* könnyítésére szolgál, hanem magának a kutatót, megismerni kívánt dolognak képe, természete.” Így szól szerző a VIII. lapon. És e mondataiban benne van csakugyan az ő egész munkájának „*képe*“, „*természete*“ is.

„*Országglás*”-ról beszélni folyvást, a nélkül, hogy megmondaná, hogy mit is ért hát tulajdonkép ezen legalább is furcsa szó alatt, ez nem annyira *államtudósra*, mint *állambölcsészre* vall szintűgy, mint az a körülmény is, miszerint az „*egyes állami intézmények összefüggését, ható okát és célját*” igyekszik föltüntetni, a nélkül, hogy az egyes állami intézményeket kellő részletességgel, lehetőleg kimerítőleg minden ízökben ismertetné. Mert hogy ezt szerző nem cselekszi, erről meggyőződhetik bárki is, a ki e vaskos kötetet, mely pedig „*Alkotmánypolitika*” címet visel, figyelmesen áttanulmányozza. De jellemzők szerző fentközölt enuntiatiójának végszavai is. (VIII. l.) Ezek is a *bölcsészre* valának mindenkifölött; mert ugyancsak kinyissa az az ember, a ki *nem philosophus*, az ő lelki szemeit, hogy a különbözetet a „*megértés megkönnyítésére szolgáló*” „rendszer” és a „magának a kutatót, megismerni kívánt dolognak *képét*” nyújtó, „természetét” bemutató írói törekvések közt föl tudja ismerni.

Szerző keblét hazafias hév tölti el, ez szép és tiszteletreméltó: de nem hiszszük, hogy szerzőnek azon nemes elhatározása, miszerint a „tudomány *magyar* érdekeinek” „hódoljon első sorban” (IX. l.) a legszerencsésebb megtestesülést nyerte volna jelen kötetében. Mert szerző oly különböző jelentőségű honfirtársakat emleget, idéz, méltat egész komolyan, hogy az ember

szinte elcsodálkozik, kivált ha azt látja, hogy egészen jelentéktelen írókat éppen annyira sző bele a maga hivatkozásaiba, mint valódi jeleseinket. Az igaz, hasonló értelemben járt el *Kautz* is azon kiadásában, az ő „Politikai tudományának“, a mely éppen az 1875-iki fusio reményteljes idejében látott napvilágot. *Kautz* is egész komolyan emlegetgetett, idézgetett *akkori* kiadásában mindenkit, ha csak egy-két hírlapi cikkeik révén is, mint hivatkozásra méltó politikusokat; de *Kautz* belátta ezen eljárásának helytelenőségét, és már a következő kiadásában ismét szépecskén kihagyta az illetőket a szövegéből. Reméljük, hogy netáni második kiadásában szintígy fog majd eljárni *Concha* tanár is. Bizonyára nem fog hátrányára válni munkájának. Hanem abban igenis igazat adunk szerzőnek, hogy az „csakugyan megszégyenítő állapot reánk, hogy a külföld mellett, a hol egy *Fullmerayer*, *Schmidt Julian*, *Cherbuliez*, *Laboulaye*, *Bluntschli* az államtudomány legelső termékeivel együtt, s a legnagyobb részletességgel tárgyalták a XIX. század uralkodó eszméit, hazánkban 40 év alatt nem akadt *Eötvösnek*, mint állambölcselőnek, méltatója. és *Csengerynek* egy tárczáján, *Brassainak* *Eötvös* módszerét illető kritikáján, végül *Trefortnak* aphoristikus kísérletén kívül, mely a figyelmet újra *Eötvös* felé akarta terelni, egyedül *b. Kemény Gábor* és *Mocsáry Lajos* behatóbb dolgozatára mutathatnak, a kik azonban csakis nemzetiségi tanával foglalkoztak“. (XXI. l.)

Most azonban jön ismét valami, a mi ríktó színekkel ecseteli szerzőnek állambölcsészi hajlamait. „Tudom, tárgyalásom elvont, bonczoló módja nem fog helyeslésre találni, de ezen segíteni nem bírtam.“ Így nyilatkozik szerző egész őszintén. (XI.) Fogadja ezért legőszintébb részvétünket. De már csakis a legnagyobb mérvű sajnálkozással vehetjük tudomásul azon indokolását, a melylyel beigazolhatni véli, hogy hát miért nem volt képes ő — a tagadhatatlan szellemes jogtudós, és nem kevésbé tagadhatatlanul buzgó, jeles olvasottságú politikus — ezen az önalkotta állapoton segíteni. Szerző ezt imígyen okolja meg: „Az országglás (!) jelenségeinek kutatásában az a nehézség, hogy a köznek (!) számtalan erőből, különböző szálakból alakult szövedékében (!) ki kell gombolyítani, el kell szigetelni tudni az országgló (!) szálakat, a mi csak erős értelmi elvonás mellett lehetséges. A feladat abban áll, hogy az állami élet jelenségeit legegyszerűbb elemeikre vezessük vissza, azaz a közélet hasz-

nál a politikai *kitételek* helyére, a melyek *oldatlan állapotban* jelzik a jelenségeket, ezek elemeit tegyük, a mi szükségkép idegenszerű lesz a *közjog*, a *sajtó*, a *politikai szónoklat* szintetikus frazeológiájához szokott olvasóra.“ (XI. l.) Bizony idegenszerű ez mi ránk nézve is, a kik még mindig nem bírtuk megérteni, hogy hát mit is ért szerző tulajdonkép az „*országglás*“, meg az „*országgló szálak*“ alatt? Kíváncsiak lennénk, hogy ugyan hogy fejezné ki szerző nemcsak az *országglást*, meg az *országgló szálakat*, hanem imént közölt egész indokolá-át francziául, angolul, vagy akár csak németül is? Mi teljességgel nem bírtuk megérteni, hogy hogyan lehet ily fejtegetésbe ereszkedni, egy oly munkában, melynek ez a címe, hogy „*Politika*“!

Igen ám, de szerzőnek már magáról a *Politikáról* is egészen más fogalma van, mint a mely fogalmak az államtudományi irodalomban valaha e tárgyról ismeretesek voltak. Igaz, meghatározást a *Politikáról* szerző nem ad, csak sejteni engedi, hogy mit értünk alatta. „A *politika* a nemzetekkel, mint életüket irányzó személyekkel foglalkozik. Minthogy azonban a nemzetek élete éppen úgy áll a más nemzetekre, mint saját elemeikre gyakorolt, illetve ezektől szenvedett befolyásokból, a politikának körébe kell vonnia az egész emberiségnek és az egyéneknek életét is ez irányzás szempontjából. Az egész emberiségnek csak mint a nemzetek összességének lévén realitása, a politika másodsorban az emberiség életének is a tudománya, a mennyiben az emberiség eszméjét és ennek az egyes nemzetek által való befolyásoltatását szükségkép magában foglalja. Minthogy továbbá az egyes ember egyéni léte nemzetéhez kötött, a politika az egyéniség életének legfőbb elemeit szintén felföleli.“ (1. l.)

Mindezekből természetesen még mindig nem tudjuk meg, hogy mi is hát tulajdonkép az a „*politika*“? Legfőlebb csak sejthetjük, hogy mit akar szerző a *politika* alatt voltaképen érteni; de e sejtelmeink közepette meg azután, azt kell kérdeznünk szerzőtől, hogy: ugyan kérem, „*Politika*“-e ez? Avagy pedig elvont bölcsekedés az *összes emberi társadalom* fölött?

De ha nem mondta meg szerző, hogy mit értsünk az „*országglás*“ és az „*országglási szálak*“ alatt: azt talán csak mégis megtaláljuk az ő 619 lapnyi vaskos kötetében, még pedig

az ő művének *első*, tehát rendszeres, fogalommeghatározó bevezetésre hivatott kötetében, hogy hogyan határozza meg szerző az állam fogalmát?

Hát szerző, miután 175 lapon át szorgalmasan végig bölcsekedik a politikáról, az „országslás és egyéb emberi életjelenségek”-ről, s ezen kereten belül az „ember világaról”, az „emberi élet alanyai”-ról, majd pedig az „emberiség élete” czimén a „világállam”-ról, a „világébéké”-ről és az „egyén élete” czimén az „érdek és felebaráti szeretet viszonyá”-ról, a „conservatív és liberális elvek értéke”-ről, a „birtokról, mint az osztálytagosulás alapjá”-ról, a „rendek”-ről és „osztályok”-ról — még mielőtt az állam fogalmát meghatározni még csak meg is kísérléte volna, végre a 190. lapon rákezd egy fejtegetésre, a melynek eredményeképz azután a 192. és 193. lapon ekként domborítja ki az állam fogalmát: „A nemzet önmagát irányzó állapotában, azaz szabadságában (!) állam. Az állam így felfogva, az erkölcsi világnak az az alakulata, a melyben az emberiségnek valamely töle sajátos tulajdonságok által különváló része, bizonyos földterületen személyiséggé emelkedve, az ember eszméjét különös (!) alakban saját öntudatos akaratával és külső (!) hatalmával valósítja meg, az egyes emberi célok, illetve közületek (!) összhangzó irányzása által.”

Ez tehát a meghatározás, a mely az államot bizonyos föltételek alatt magával a „nemzet” fogalmával azonosítja. Már dr. Bokor József kimutatta az általa szerkesztett „*Philosophiai Szemlé*”-ben, hogy hová vezet az, ha az államot a meghatározásban a *nemzettel* azonosítjuk! Nem valamely külföldi tudósra, pl. az államfogalom meghatározásainak történetével tüzetesen foglalkozó Rottenburggra vagy Funck Brentanóra hivatkozunk ezúttal, de hazánkiára, dr. Bokor Józsefre, már csak azon okból is, mert maga Concha hévteljes emphasissal hangsúlyozza, hogy „addig bizonyosan nem lesz erős, szervezett magyar tudomány, míg saját íróinkkal behatóan nem foglalkozunk, saját gondolatvilágunk szervezésebb összefüggését meg nem teremjük, miután a tudomány nem egyes emberek szétszórt gondolatainak gyűjteménye, hanem hosszú történelmi sorozatban következő nemzedékek egymásra ható gondolkodó tevékenységének az egésze”. (Előszó IX. l.) Azt hisszük tehát, hogy Concha csakis a saját szerzői programjának tett volna eleget, ha dr. Bokor József hazánk-

fiának a „*Philosophiai Szemlé*“-ben közzétett fejtegetéseivel szemben határozott állást foglalt és *Bokor* érvelését megczáfolta, vagy pedig annak meggyőző erejét belátván, tartózkodott volna az „*állam*“ fogalmának meghatározását olyképp megkísérteni, mint a hogy ezt a budapesti egyetem buzgalomtelt politika-tanára e művében tényleg megkísérteni jónak látta.

De tett *Concha* egy másik kísérletet is az állam fogalmának meghatározására ugyanebben a művében, még pedig a 188. lapon. Itt azt mondja *Concha*, hogy „Az állam az ember egyetemes eszméjének megvalósulása öntudatos személyiséget alkotó nemzetnek irányzó, országló tevékenysége által“.

E szerint *Concha* három meghatározást ad az *állam* fogalmáról, a melyek közül mind a háromban más a *genus proximum*. Az egyikben maga a „*nemzet*“, a másokban „*az erkölcsi világ-nak bizonyos alakulata*“, a harmadikban pedig az „*ember egyetemes eszméjének megvalósulása*“ a *genus proximum*.

E három meghatározás közül az első némi *államtudományi* zamattal bír ugyan, de már alapjában teljesen el van hibázva; a két utóbbi meghatározás pedig oly messze esik az *államtudománytól*, mint a politika a metaphysikától, vagy legalább is az etikától. Ez utóbbiakkal tehát teljesen fölösleges foglalkoznia a komoly bírálóknak; legfőlebb annyit jegyezhetünk meg, hogy e két utóbbi meghatározási kísérletből is kitérünk, miszerint a *Concha* előttünk fekvő könyve *nem politika*, hanem — miként már fentebb is mondtuk — egészen más valami. Az első meghatározási kísérletére azonban — mely szerint az *állam* nem egyéb, mint „*a nemzet önmagát irányzó állapotában, azaz szabadságában*“ — mégis lehetetlen egy-két érdemleges megjegyzést is nem tennünk.

Nem *Concha* az első, a ki az állam meghatározásához a „*nemzet*“ fogalmát állítja föl *genus proximum*-ul. Maga a még mindig leginkább közkezen forgó államtani kézikönyv nagyérdemű szerzője, a néhány év előtt elhalt *Bluntschli* is adott egy terjedelmesebb meghatározása mellett egy rövidebb meghatározást, a melyhez úgy viszonylik a *Concha* nemzet-es meghatározása, mint a csirke a tyúktojás szikcsirájához. „*Der Staat ist die politisch organisirte Volksperson eines bestimmten Landes*“ — „Az állam a politikailag megszervezett népszemélye valamely meghatározott

országának“. ¹ Megjegyzendő, hogy *Bluntschli* a „*Volk*“ alatt ugyanazt érti, a mit más írók többnyire a *nemzet*, vagyis a „*Nation*“ alatt értenek. *Bluntschli* ezen meghatározásában van még bizonyos jogászias mozzanat, mely az „*állam*“ fogalmát a „*nemzet*“ fogalmától lényegileg megkülönbözteti: de a *Concha* meghatározásából hiányzik ez a mozzanat; hisz az „*önmagát irányzó állapota*“, „*azaz szabadsága*“ a „*nemzetnek*“ még csak annyira sem különbözteti meg az *államot* a *nemzettől*, mint a *Bluntschli* által hangsúlyozott „*politisch organisirte Volksperson*“ fogalma. Azután *Bluntschli* hozzáteszi: „*eines bestimmten Landes*“. A meghatározás ezen eleme is hiányzik a *Concha* államának meghatározásából. Így tehát a *Concha* államának fogalma — a *nemzet* fogalmával, azon egyetlen föltétel alatt, hogy t. i. a *nemzet* „*önmagát irányzó állapotában, azaz szabadságában van*“.

Nó már egy ilyen meghatározása az *állam* fogalmának lehet bölcsészetiileg nagyon szellemdús és nagyon eredeti, de tény, hogy nem *államtudományi* kézikönyvbe való. Ezt fogja magában minden szakértő gondolni, és még inkább föl fogja e meghatározás tarthatatlanságát ismerni, ha megtudja, hogy minő meghatározást ad *Concha* a „*nemzet*“ről ugyane munkájában. A 63. lapon ezt mondja szerző: „*Nemzet* alatt öntudatos akaratú s cselekedni bíró oly emberi *közületet* (sic) értünk, melynek az egyetemes emberiről sajátos *eszméje*, e sajátosságnak az *emberiségre értéke* van, s azt a maga öntudatos erejével valósítja“.

Tehát „*közület*“ a *nemzet* a *Concha* elmélete, illetve meghatározása szerint. Hogy mit ért *Concha* a „*közület*“ alatt, ezt megtudjuk a 34. lapon, a hol így szól: „A végtelennek, a szelleminek egyetemes érvényre jutása a véges fölött, akár mint teljes legyőzés, akár mint átalakítás, önelhatározó. öntudatos ténykedés által teszi ki az emberi életet, a melyet egyesek és *közületek*, azaz *természetes* egyének és ilyenek kapcsolatából álló *lelki egészek* élnek“. E szerint „*közület*“ alatt a természetes egyének kapcsolatából álló lelki egészt kívánja értetni szerző, a ki azonban e meghatározás után nyomban constatálja, hogy van ám a világon nemcsak *közület*, de *köz* is, és hogy ez utóbbi korántsem tévesztendő össze amazzal; mert hát: „A *közben* is egyének az élet organumai, de éppen csak organumok, tagok, nem többé független, bevégzett lények, a minők egyéni külön céljaikra“. (34. l.)

¹ Allgemeine Staatslehre. 24. l.

Tessék már most ebből tisztán, világosan megérteni, hogy mi a „nemzet“ és ennek folytán mi az „állam“?

De legyünk lelkiismeretesek lehetőleg minden irányban szerző szellemes elmélkedéseivel, illetve meghatározásaival szemben. Ne hallgassuk el azt se, hogy miként határozza meg szerző a „nép“ fogalmát, ellentétben a „nemzet“ fogalmával. Talán a „nép“ fogalmának meghatározásából jobban meg fogjuk érthetni a „nemzet“ s ennek folytán az „állam“ fogalmát, mint a „közület“-ből, meg a „köz“-ből.

„Az emberiség nem egyes, természetes egyéneknek, hanem a föld színének alakulása, közös testi-lelki tulajdonok következtében elkülönült egyéncsoportoknak, *népeknek* kapcsolata.“ (66. l.)
 „A *nép* az *emberinek* sajátos *megjelenése* benső kapcsolatokkal összefűzött egyéncsoportban, mely sajátosságnak öntudatos vagy öntudatlan, erős vagy gyenge, az emberiségre értékes vagy értéktelen volta szerint marad a nép nép, vagy emelkedik nemzetté.“ (68. l.)

Álljunk csak meg egy kissé. Jellemző ugyan, hogy szerző a *nép* alatt nem egyéncsoportot ért, hanem az emberinek „*sajátos megjelenését* — az egyéncsoportban“; no de ne törődjünk ezzel, hisz szerző minden lépten-nyomon elárulja, miszerint gyönyörű olvasottsága daczára élethalálra ragaszkodik a „*Gemeine*“ meg a „*Gemeinwesen*“ közti különbség fölött töprengő német tudósok *abstract* nyelvezetéhez, — ne törődjünk most mi ezzel, hanem mondjuk ki nyíltan, hogy mit is ért hát *Concha* voltaképen a „*nép*“ alatt a mi nézetünk szerint?

A „*nemzetiség*“-et érti alatta tulajdonképen, azaz hogy ugyanazt érti alatta, a mit az államtudomány újabb színvonalán a „*nemzetiség*“ alatt szoktak a szakemberek érteni, érti pedig ezt alatta, a nélkül, hogy saját maga észrevenné. Itt-ott azonban oly módon fejezi ki magát, mintha a „*Völkerschaft*“ fogalma lebegne csakis az ő szemei előtt, midőn a „*nép*“-ről beszél. Nem csoda azután, ha a „*nemzetiség*“ fogalmáról nem bír adni oly meghatározást, a melyből kiviláglanék az a lényeges különbség, a mely a *nemzet* és a „*nemzetiség*“ fogalma közt a tudomány mai állása szerint fönforog.

De a *nemzet* fogalmát most már, miután a „*nép*“ fogalmáról szóló meghatározását ismerjük, még kevésbbé vagyunk képesek megérteni, mint annakelőtte. Hogy ez így van, azt

hiszem, keserűen fogják tapasztalni mindazok, a kik államtudományukat a *Concha* jelen munkájából lesznek kénytelenek meríteni; és minthogy az *állam* *Concha* szerint = „*nemzet a szabadságában*“: alig hiszem, hogy legyen ember, a ki, ha még eddig nem tudta, hogy mi az *állam*, a *Concha* könyvéből tiszta világos fogalmat legyen képes magának alkotni az „*állam*“ felől; ha pedig tudta, hogy mi az *állam*, még mielőtt e könyvet a kezébe vette: alig hiszem, hogy az ilyen ember e könyv áttanulmányozása folytán e fogalmában meg ne zavarodjék.

Annak illusztrálására, hogy szerző mit tart „*Politiká*“-nak, álljanak itt következő bevezető elmélkedései azon 30. §-ából, melynek ez a címe: „*A felebaráti szeretet*“. Fölösleges tán kijelentnünk, hogy efélét még eddigelé nem olvastunk semmiféle angol, franczia, német vagy olasz „*Politiká*“-ban.

„Az emberi egyénben — mondja *Concha* — midőn önmagát, érdekét, mindenáron és minden módon érvényre emelni törekszik, szellemisége hat, melynélfogva egyéni létét kiterjeszteni, korlátoltságából kiemelni s a kívül levőt magának alárendelni törekszik, csakhogy szellemiségét (sic) a maga különös *véges énjének* (sic) *alzatához* (sic), egyéniségéhez fűzve bírja *egyedül képzelni* (sic). Önző érdekének szertelen érvényesítésében az ember sokkal rosszabb, mint az állat, mely léte *közzel* (sic) fentartásán túl *nem érvényesíti egyéniségét*. Az embernek ez az *erkölcsi* gonoszsága azonban magasabb *végtelen* (sic) lényegének (sic) nyilvánulása; az állat csak azért jobb, mert *valója* teljesen meghatározott (!), míg az ember jóban, rosszban önmagát meghatározni bíró lény.“ (109. l.) De ne folytassuk szerzőnek ezen mélységes elmélkedéseit, sőt még csak azt se kérdezzük szerzőtől, hogy vajjon ismer-e hát olyfajta „*gonoszsgot*“, a mely nem lenne egyúttal — miként ő magát kifejezi — „*erkölcsi gonoszsg*“ is egyúttal, hanem pl. *matematikai, fizikai, metaphysikai, geographiai*, vagy *aesthetikai gonoszsg* — csupán? Mondom, még csak ezt se kérdezzük szerzőtől, hanem vegyük szemügyre csak azt az eredményt, a melyet szerző minde fejtegetéseiből utóvégre is levonni jónak lát az ő „*Politika*“ című munkájában.

Hát a végeredmény ekként hangzik: „Csak a munkás felebaráti szeretet teszi a köznek egyetemes fejlődését lehetségessé. ezért nem lehet az *emberi művelődést a keresztény világelfogástól*

elváltan képzelni, minthogy ennek központja a felebaráti szeretet". (110. l.)

Hát hiszen mindez nagyon szép dolog és a mai hitetlen, tudományos világban csak becsületére válik a buzgó szerzőnek, hogy ezt ily bátran ki is meri mondani. Ámde, ha már ily nagy feneket kívánt keríteni a dolognak, vajjon nem sokkal inkább beillett volna-e ezen keresztény-socialistikus zamatú elmélkedése, ha azt igyekezett volna kimutatni, hogy az emberi művelődést és ennnélfogya a „köz” állandó és nemes forrásából csergedező nagy érdekeit, a felebaráti szeretetben gyökerező keresztény világfelfogás már csak azért is hathatósabban képes előmozdítani, mert keresztény felfogás nélkül valódi felebaráti szeretet, e nélkül pedig valódi joggyenlőség nem képzelhető, valódi joggyenlőség nélkül pedig az emberi művelődés sem lehet a szó komolyabb értelmében egyetemes, a mint ezt a *kasztrendszer*en alapuló aegypti, babyloniai, hindu stb. művelődés fejlődése minden nyomon szemlélhetővé is teszi.

Az *osztályok* és *rendek*, valamint egyáltalán a társadalmi, illetve állampolgári *tagoltság* is tüzetesen foglalkoztatják szerzőt, a mi természetes is, mert hisz mindezek csakugyan beletartoznak már a „*Politika*” keretébe. Sajnálattal vesszük azonban észre, hogy szerző e kérdésekben is inkább bölcseleksedik, mint államtudományt űz és pozitív ismereteket nagyon sovány adagokban nyújt a műve előrehaladottabb tanítványainak, kivált ha ezek amúgy sem tájékozatlanok az összehasonlító jogudománynak idevonatkozó ágában.

Fejtegetései e téren merőben általánosságokban mozognak, de még ezen általánosságok kifejtésében sem jut az ő elmélete mindig államtudományilag kellő szabatosságra, sőt nem ritkán még tudományosan megállhatóknak sem mondhatók az ő nagy buzgalommal, szemlátomást izzasztó fejtöréssel kieszelt egyetemlegiesítései. Miért? Nem mintha az értelmi erő, vagy a szak-képzettség lenne fogyatékos a tudós és szellemes, fáradhatatlan szerzőben; de csakis azért, mert ismét felül a német tekintélyeknek; s ezek alaptételeiből indulván ki, ide-oda eszmélkedik, okoskodik, de helyes irányban egyáltalán nem képes — a német befolyás alatt — haladni, még kevésbbé célhoz jutni.

Példa erre mindjárt az ő 42. §-a, mely a kétségbeejtőleg *németes* címet viseli: „A közület (!) tagosulása karok (sic) és

rendek szerint". Ez a kifejezés: „karok” (sic) a magyar, illetve a *spanyol* államjogra („*brazos*”) emlékeztet; ámde ez csak merő külsőség, zsinóros diszitmény itt. A dolog lényegére nézve ez az egész elmélkedése annyira németes, hogy az ember szinte látja a „lehrzüchtig” német egyetemi tanárt, *Gareist*, mellette, a mint ez az ő „*Allgemeines Staatsrecht*”-je számára kiizzadja azt a definitiót, a melyet azután a rendiségnek örök időkre szóló beigazolására a lehető legloyalisabb kétértelműséggel értékesíthet is a *Marquardsen*-féle gyűjteményes munkában. Halljuk csak, mit mond a német tudós, *Gareis*, az ő „*Allgemeines Staatsrecht*”-jében a „rend” („*Stand*”) fogalmáról? Az „*Allg. Staatsrecht*” 753. lapján így kezdi rá *Gareis* tanár: „Diejenigen Personen, deren Lebensverhältnisse ausserlich ähnlich sind, bilden einen Stand”. És mit mond *Concha*? a mi derék, tudós és szellemes jó magyar Conchánk? Azt mondja, hogy „a karok és rendek nem egyebek, mint az egyenlő munkájú, az egyhivatású egyének szoros összefüggésű csoportja”. (143. l.) Magyarizáltak látszik tehát egy kissé a *Gareis*-féle hagyományos német fölfogás a mi Conchánk fölfogásában a „karok és rendek” műszavának alkalmazása folytán: de csak látszik; voltaképen nem magyar ez a meghatározás, és nem is felel meg a valóságnak. Mert hát *Concha* ugyane §-ában a „munkások rendjé”-t hozza föl első sorban (145. l.) és nyomban rá az „értelmiség” (*intelligentia*, *honoratorok*) rendjét (145. l.); de hát az Isten szerelméért, mi közülük van pl. mindjárt a magyar (1848 előtti) rendi államjog szerint akár a munkásoknak, akár a „honoratorok”-nak a „karok és rendek”-hez? Nem hiszszük, hogy meg ne csóválja a fejét erre az érdemdús egri jogtanár, *Kiss István*, a ki pedig ugyan csak szívósan ragaszkodik a régi rendi magyar felfogáshoz még manap is az ő magyar közjogot tárgyzó munkájában; de egyáltalán is lehetetlen, hogy valaki, a ki a magyar államjogot, akár a most érvényben levőt, akár az 1848 előtti rendi államjogunkat szem előtt tartja, beleérthesse akár a „munkások”-at, akár a „honoratorok”-at a „karok és rendek” fogalmába. De hát melyik az az állam akár a múltban, akár a jelenben, a mely állam közjogának szempontjából jogosítva érezhetné magát szerzőnk a „munkások”-at és a „honoratorok”-at a „karok és rendek” közé odasorozni? Szerzőnk e téves eljárásának nyitja beviláglik mindjárt első pillanatra. Német tantételtől indult ki és csak azután

igyekezett az ő elmékedését magyarossá tenni az ősmagyar zamatú „karok és rendek” műszók könyörtelen alkalmazása által.

Szerzőnk egyébként így folytatja: „A munka különböző minősége teszi az alapját egyrészt a *közrendűek* (sic), polgárok (sic), másrészt a *tisztviselők*, hivatalbeliek megkülönböztetésének. E megkülönböztetés értelme az, vajjon a folytatott munka az *összesség* (sic) különös megbízásából, valamely magasabb hatalom akaratából vagy az egyesek önkéntes ténykedéséből ered-e”? (145. l.) Pár sorral fölnebb mint külön rendet különböztette meg szerzőnk az „*értelmiség*”-et, vagyis a „*honoratiorok*”-at a *munkásoktól*; azt ugyan nem mondja ki nyíltan, hogy a *munkások* is *közrendűek*: de lehetetlen, hogy szerző a „*közrendűek*” közé ne számítsa a „*munkások*”-at is. Igen, de néhány sorral alább meg azt mondja, hogy az egyesnek önkéntes vagy nem önkéntes ténykedéséből eredő munka teszi az alapját a „*közrendűek*” és a „*tisztviselők, hivatalbeliek*” megkülönböztetésének.

Mi következne már most szerző ezen fejtegetéseiből? Nem csekélyebb dolog, mint az, hogy a *nem* hivatalos állásban működő, gyakorló orvosok, mérnökök, építészek, tanárok, tudósok, művészek, sőt ügyvédek nem tartoznak az *értelmiség*, a *honoratiorok* közé, hanem a *közrendűek* közé; de már a *hivatalszolgák, hajdúk, éjjeli őrök* („*bakterek*”) fölötté állanak a „*közrendűek*”-nek, és föltétlenül a „*tisztviselők*” rendjébe, tehát egy határozottan fensőbb „*rend*”-be, szerző értelmében a „*karok és rendek*” fensőbb kategóriájába sorozandók: mert míg a *nem* hivatalos állásban működő tudósok, orvosok, mérnökök csakis az „egyesnek önkéntes ténykedéséből eredő munkát végeznek, addig a hivatalszolgák, hajdúk és bakterek „valamely magasabb hatalom akaratából”, vagy pedig az „összesség különös megbízásából” eredő munkát folytatnak.

Várva várjuk, hogy majd csak helyreüti valahogy utólag e csorbát az ő elméletében. Hasztalan várjuk; szerző nyomban e fejtegetéséből *Platonra* ugrik vissza, hogy ezen görög bölcsésznek elméletét azon „*ősi német rend* (!) megkülönböztetéssel” igazolja be, mely a „*Lehr-, Nähr- és Wahrstand*” (!) féle einevezésben ismeretes”. (145. l.) No, hogy ez a „*Lehr-, Nähr- und Wehrstand*” *rendi* megkülönbözteteskép szerepelt volna az „*ősi németek*”-nél: ezt alig tudná *Petz* vagy *Georg Waitz*, vagy akár *Gierke* is kimutatni. Vagy hogy szerzőnk példáját követve, effé-

lékkel foglalkozó *magyar* tudósra is hivatkozzunk, alig hiszem, hogy *Timon Ákos* képes lenne szerzőnk ezen állításának helyességét bevilágítóvá tenni.

Kevésbé kifogásolható lenne az, a mit szerző a 153. lapon (44. §. A különböző karok és rendek) hallat, ha tudós szerzőnk kissé szabatosabban alkalmazná a műszókat és a főnforgó tárgyhoz mértén logikaibb összefüggésbe igyekezett volna hozni az ő elegans irályfordulatait: „A *rendek* különbsége csak a munkamegosztási elv, vagyis *állásuk* jogcímének egyidejű figyelembevételével merített ki, s e szempontból alakulnak a születési, patrimonialis rendek (*földbirtokos* (?) *nemesség*, *városi patriciat*us, parasztság), *hivatási rendek* (papság, tudós testületek, orvosi, ügyvédi karok), *hivatálnoki rendek* (!) (katonatiszti karok, bírák, országos és helyi tisztviselők). Hogy mennyire nem szabatos műnyelvet ír itt szerzőnk, mutatja a „*földbirtokos*“ kategória akkor, midőn „*születési*“, „*patrimonialis*“ rendekről beszél, a „*nemesség*“ mellett. Hisz földbirtokosok óriási nagy számmal léteznek ma már minden államban, a nélkül, hogy egyúttal *nemesek* is lennének; viszont *nemesek* óriás számban csizmadiáskodnak pl. hazánkban is századok óta, a nélkül, hogy földbirtokuk lenne. Itt is az vezette bele ebbe a laza műnyelvezetbe szerzőnket, hogy oly német írók tantételeiből indult ki, a kik meg oly mesterek tantételeire esküsznek, a mely mestereik még a régi német viszonyokat tartották szem előtt, a feudalismusból alig még kikeczergett német államok viszonyait, a mely államokban az aránylag amúgy is csekély számú „*Adel*“ rendszerint alig volt képzeltető földbirtok nélkül.

Az sincs alaposan kifejezve, a mit Concha ugyancsak a 153. lapon a föntebbiek kapcsán mond, midőn így ír: „Végül a *vagyon nagysága* szerint is alakulnak *rendek*, és pedig a *főrend*, a *gentry*, a *polgárság*, a *köznép* (sic), a mely *rendi* tagozat azonban csak a *vagyon nagysága* következtében keletkező osztálytagozat elemzése után érthető“.

Ebben az alineában nagyon sok a kifogásolandó. Először is az, hogy a *vagyon nagyságára* csakis azt az osztályzatot alapíthatni ma már, hogy *nagy* adófizető (nagybirtokos, bankár, nagykereskedő, gyáros, nagyvállalkozó stb.); középadófizető, vagy röviden *középosztály* (középföldbirtokos stb.), kisbirtokos, kiskereskedő, kisiparos stb., továbbá *vagyontalan munkáosztály*, —

proletariatus Ilyen fajta tagoltságot lehet a „*vagyon nagyságának*” szempontjából constatalni; de ezek *nem rendek*, ép annyira nem rendek, mint a hogy *nem rendek* azok, a melyeket szerző itt fölhoz, még pedig a *vagyon nagysága* szerint sem azok; mert vannak *főrendiek*, a kiknek hasonlíthatlanul csekélyebb vagyonuk van, mint számos „*gentry*”-belinek vagy „*polgárnak*”; azután a „*gentry*”-beliek között vannak milliomosok, százezresek, párszortizezresek, sőt vannak nálunk minden kétségen fölül „*gentry*”-számba menő egyének, a kiknek az egész vagyonértékök (nem csupán „*activ*” vagyonértékök, de összes *névleges* vagyonértékök) legfőlebb annyit tesz ki, mint a mennyi egy-egy *oláh bányabirtokos parasztnak*, vagy *bánati sváb parasztnak* a biztos évi jövedelme.

Másodszor kifogásolható az, hogy *rendnek* nevezi *Concha* a *gentryt*, holott az még *Angliában* sem rend, pedig a mi embereink az ő *gentrys* ambíciójukat erre a téves fogalomra alapították csupán, midőn magukat mint előkelő származású köznemes, magasabb műveltségű és jelentékenyebb vagyonú, azaz nagybirtokos, vagy legalább is középbirtokos földbirtokosokat fölfelé a mi „*noblesse-titrée*”-nktől, „*nobility*”-nktől, vagyis a magyar hercegek, grófok és bárók társadalmi rétegétől. lefelé pedig a csekélyebb műveltségű, de vagyonos birtokosoktól, vagy viszont a vagyon nélküli. habár talán tanult és művelt köznemesektől megkülönböztetendő állásban akarták társadalmilag érvényre juttatni. Azóta persze kiterjesztették magukra ezt az államjogilag semmiféle jogosultsággal bíró „*gentry*” jelzőt még azok is, a kik nagyhirtelen fölgazdagodott nem-nemes birtokosok, bérlők magasabb tanfolyamot nem végzett és társadalmi műveltséggel sem bíró gyermekei, meg azok is, a kik nemes származásuk daczára nagyon csekély műveltséggel, nagyon kevés tanultsággal és még ennél is csekélyebb vagyonukával bírnak. és a kiket faluhelyen hagyományos szójárás szerint úgy hívnak, hogy „*gyenge ténsurak*”. Hogy egy ennyire *ruganyos* jelentőségű kifejezésből hogy volt képes *Concha* „*rendet*” constituálni, még pedig „*a vagyon nagysága*” szerinti *rendet* constituálni: ez valóban érthetetlennek látszik előttünk.

Harmadszor kifogásolandó az is, hogy szerző ugyanezen alineában a „*vagyon nagysága*” szerinti „*rendek*” közé számítja a „*polgárságot*” is, meg a „*köznép*”-et is.

Ugyan, kérem, mi ez? Ha szerző németek számára írta

volna meg a maga „*Politiká*“-ját pl. 1847-ben, a még érintetlenül *rendi* tagoltságú Porosz-, Bajor- vagy Szászországon és a *polgárságot* németül „*Bürgerstand*“-nak nevezte volna: akkor helyesen járt volna el; de *Concha* 1894-ben tette közzé a maga „*Politiká*“-ját magyarok számára; ugyan kiket érthet ő tehát a „*polgárok*“ mint rend alatt? Az *állampolgárokat* bizonyára nem, mert ezek, mint ilyenek, nem képeznek *rendet*; az 1848 előtti „*városi polgárok*“-at sem, mert ezek, mint ilyenek, létezni, az 1848-diki törvényhozás folytán már megszűntek; különben is *Concha* ugyane helyütt „*városi patriciatus*“-nak nevezi azok összességét; de nem értheti *Concha* a „*polgárok*“ alatt az összes *nem-nemes* magyar honosokat sem, mert hisz ebbe beletartoznék az is, a mit ő, *Concha*, ugyanitt „*köznépnek*“ nevez, és ezt a „*köznépet*“ mint „*rendet*“, élesen megkülönbözteti a „*polgárság*“-tól mint *rendtől* (153. l. s. köv.). Valószínűség szerint azon *városi nem-nemes* lakosságra gondolt, a melynek tagjai magukat hagyományos szokás szerint „*polgárok*“-nak szokták nevezni, ellentétben a parasztokkal, napszámosokkal stb. Igen ám, de ez a körülmény csak nem szolgálhat alapul egy tudományos elméletnek, melyet szerzője első sorban *magyar* tanulmányozók számára állít föl; hisz éppen nálunk, Magyarországon nevezgetik magukat 1848 óta, a régi *parasztok*, vagyis fölszabadult földművesek is „*polgárok*“-nak.

Öszintén sajnáljuk, hogy szerzőt ily tarthatatlan fejtegetésekbe és kifejezésekbe bonyolította belé a *német* Staatsphilosophok és Staatsrechtlehrerek tanaiból és kifejezéseiből kiinduló fölfogás!

Egyébként a német tudósok ilyen forma elméletei és kifejezései még érthetők, már csak azon többféle jelentőségnél fogva is, melylyel a „*Stand*“ szó a német nyelvben egyáltalán bír. Igen, mert a német nemcsak azt érti a „*Stand*“ alatt, a mit mi „*Rend*“-nek nevezünk és a mit „*Ordo*“-nak, „*Ordre*“-nek, „*Order*“-nek stb. nevezték Európászerte; vagyis a német nemcsak *államjogi* fogalmat ért alatta, hanem ért alatta *társadalmi állást* is, mely bizonyos kenyérkereseti foglalkozást élet-hivatásszerűleg űz; ily értelemben használja a német még e szótakat is, mint: „*Bäckerstand*“, „*Schusterstand*“, „*Schneiderstand*“ stb. Ámde hogy miként bonyolódhatott bele a jeles magyar jogtudós, *Concha* ebbe a németnyelvi specialitásba annyira, hogy egy egész

elméletet építsen rá erre a németnyelvi specialításra; ezt csak sajnálattal vehetjük tudomásul, de teljességgel nem bírjuk megérteni, és ugyan annyival inkább nem, minthogy már Előszavában is oly lelkesen hangsúlyozta *Concha*, miszerint e műve megírásánál az ő célja az volt, hogy a „gondolkodásnak a magyar irodalomban, közéletben szétszórt irányait, egyes darabjait gyűjtögetve, méltatva a magyar tudomány önálló világának erőteljesebb formálódásához az utat tehetsége szerint egyengesse”. (Előszó IX. 1)

A mit szerző a 160-tól a 184-dikig a különböző „*Osztályok*”-ról s ezeknek a „*Rendek*”-hez való viszonyáról stb. elmond, ez még csak jobban megerősíthet bennünket azon ítéletünkben, melyet csak imént a „*Karok és Rendek*”-re vonatkozó fejtegetéseiről mondtunk. Azt helyesen cselekedte szerző, hogy az ő §§-ait az „*Osztályok*”-ról megírta; sőt még az ellen sincs nagyon sok kifogásunk, hogy úgy írta meg, a hogy épen megírta; de a „*Karok- és Rendek*”-ről, valamint egyáltalán a „*Rendek*”-ről egy tudományos (és nem csupán csak bölcséleti) munkában, a mely ezt a címet viseli: „*Politika*”, csakis az egyes államok pozitív államjogának értelmében lett volna tanácsos írnia és egyetemeslegiesítéseit csakis pozitív államjogi mozzanatokból lett volna szabad levonnia.

Sokkal jobb, sőt tekintve a magyar szakirodalom idevonatkozó termékeinek túlnyomó részben csakis gyarlónak mondható fejtegetéseit, becsesnek mondható azon része a *Concha* „*Politika*”-jának, a mely a *Nemzet Souverainitásával* (216—253. l.) tüzetesen foglalkozik. Nem írónk alá, kivétel nélkül, azt sem mind, a mit szerző itt elmond; de hát áttanulmányozván e szakaszát, lehetetlen be nem vallanunk, hogy e szakasz csakugyan *államtudományi* természetű és mint ilyen, alapos államjogi tanulmányokon alapszik, e mellett tiszteltetreméltó körütekintéssel és nem kevésbé tiszteltetreméltó jogi éllel van megírva.

Nem mondhatunk ekkora dicséretet az „*Államhatalmak*”-ról (75. §) szóló fejtegetéseire. Nagyon belemélyedt szerző e tárgyba is, de midőn valami mélységesen önálló elméletet igyekszik kikészíteni szerzőnk, izzasztó fáradtsággal fog ugyan e földadatának megoldásához, de a megoldás mégsem sikerül neki annyira, mint a hogy mi ezt a sikert neki őszintén kívántuk volna. Így, hogy csak egyet említsünk, nagyon furcsa eredményre jut

szerző, midőn (281. l.) az „*alkotmányozó hatalom*“-ról értekezik. „Az alkotmányozó hatalom tehát anyagi, tárgyi szempontból való *felosztása* (sic) a *souverain akaratnak* (sic). Az alkotmány a tárgya itt a *souverain akaratnak*, a mint más esetben p. o. a pénzügy, a közoktatás, ennélfogva helytelenül említették együtt a törvényhozó, a végrehajtó hatalom, szóval a *formai* (sic) államhatalmak mellett, ép oly helytelenül, mintha ezekkel egy sorba állítanók a pénzügyi, a közoktatási hatalmat.“ (281. l.) „Az alkotmányozó államhatalom *anyagi* (sic) *államhatalom*, úgynevezett anyagi *felsőjog* és semmi esetre sem lesz belőle a souverainitás gyakorlóinak különbsége miatt a fennebb megállapított *formai* (sic) államhatalmak mellett egy külön negyedik *formai* (sic) államhatalom“. (282. l.) Nem hiszszük, hogy ebben a fejtegetésben elejétől fogva mindvégig kifogástalan logikai összefüggést bírhatna fölfedezhetni akár *Brassai Sámuel*, akár *Szilágyi Dezső*: de hát ha szerző az *államhatalmakról* oly meghatározást ad, a minőt nála *ritkított betűkből* olvasunk a 273. lapon: akkor azután ne csodálkozzunk, hogy utóvégre oly abstrus erőfeszítéssel végzi, mint szerző az alkotmányozó hatalomnál. (Szerzőnk ugyanis következő definítiót ad (273. l.) még pedig ritkított betűkkel az *államhatalmakról*: „Államhatalmak alatt a *souverain akaratnak* (sic) azokat az *irányait* (sic), *functióit*, illetőleg (sic) azokat a szerveit értjük, a melyek a *souverain akarat* létrejöttéhez és megvalósulásához önállóan, azaz a *souverain akarat-képződés* (!) egyik *mozzanatának* (!) megteremtése által *hozzájárulnak*“. Tehát csak „*hozzájárulnak*“ (sic).)

Hogy mennyire nem alkalmas szerző mondatkötése arra, hogy magát tisztán, világosan megértethesse, ennek megvilágítására közöljük a következő alineát a 273. lapról:

„Nem szükség bizonyítani, hogy a *souverain akarat* belső elhatározása leglényegesebb a *souverain akaratra*, valamint hogy annak létrejöttéhez önállóan hozzájárul, ennélfogva annak a szervnek önállóságát sem, melyet e mozzanat létrehozása illet, vagyis a törvényhozó szervét.“ (273. l.)

Néhai b. e. *Horváth Cyrill* és *Kerkápoly Károly* is sokat beszéltek egykor a „*levés*“, „*lét*“, „*létel*“ és „*létezés*“ közti különbségről, meg azután a „*külső-belsőről*“ és a „*belső-külsőről*“, de hát ők legalább értelmesen tagolt mondatokban hirdették a magyaroknak az ő tanaikat!

Azt mondja szerzőnk, hogy „*Nem szükség* bizonyítani, hogy a souverain akarat belső elhatározása leglényegesebb a souverain akaratra, valamint hogy annak létrejöttéhez önállóan hozzájárul“. (273. l.) Meghiszszük azt, hogy ezt bizonyítani nem szükséges. De hát az ég szerelméért, mi szükség *ilyen* fejtegetésekkel áraztani el, egy nem bölcséleti, de *tudományos* kézikönyvet? A néhai híres sárospataki tanár, *Kövi*, de még talán a nem épen valami ős zamatúlag magyarságos jogtudósunk, *Wenczel Gusztáv* sem írt volna le soha ilyen constructiót. A jó öreg *Karvassy* meg épen nem!

Semmiképen sem helyeselhetni, hogy *Concha* csak a 85. §-ban, a 347. lapon kezdi meg az „*Államformák*“ tárgyalását, és mégis már a 289. lapon, midőn még csak az „*államhatalmak*“-ról beszél, ugyancsak emphasissal hirdeti, hogy „a *parlamentaris* alkotmány létezése és működhetése az erkölcsi erő meglételétől függ“; valamint ugyancsak eszmélkedik már itt (289. és 288. l.) a fölött is, hogy az *északamerikai köztársaság presidentiális alkotmánya*, és „a csak a (sic) felelős, de nem parlamentáris kormányú mérsékelt *monarchiák* mért tartják „a hatalmak szoros jogi elkülönülését fenn“. Ez az előrenyalábolás bizonyára nem vall egy szerencsésen, már előre tervszerűleg jól átgondolt anyagbeosztási methodikára; és hasonló előrenyalábolást más helyütt is bőven találhatunk *Concha* „*Politiká*“-jában. Valóban e vonás nem szaporíthatja e munka fényoldalait.

Másfelől el kell ismernünk, hogy azok a tudománytörténelmi megjegyzések, a melyekkel *Concha* az államhatalmi elméletéről szóló szövegét, egész a 303. lapig folytonos *petitben* követi, jelentékeny becsűek. Ezen nagyterjedelmű jegyzetből láthatni, hogy mennyire más „*Politiká*“-t írhatott volna *Concha*, ha mellőzve minden bölcselkedési s egyáltalán minden dialektikai viszketeget, tisztán *tudományos* téren, tisztán a *tudomány* követelményeinek megfelelőleg igyekezett volna fölépíteni a maga művét! Ebből a nagyterjedelmű jegyzetéből *Conchának*, mely átöleli az európai szakirodalom összes nevezetesebb termékeit, és a mely mindvégig beható kritikai mérlegelésnek a tanubizony-sága, valóban nagyon sokat tanulhatni.

Ugyanezen elismeréssel tartozunk azon nagyterjedelmű jegyzete iránt is, melyben *Concha* a *souverainitásról* szóló tanok történetét méltatja széles olvasottsággal és beható, éles elmére valló

kritikával. (320—340. l.). Az „*Államformák*“-ról írt szövegében szintén sok helyeset, sok becseset találunk (347—380. l.); de a pálmát itt is a szerző nagyterjedelmű jegyzete ragadja el az ő saját szövege elől. Tagadhatlan tudományos értékű kritikával bonczolgatja *Concha* e nagyterjedelmű jegyzetében, mely a 380. laptól egész a 387. lapig terjed, az államformákról úgy a multban, mint a jelenben, *Aristotelestől Roscherig* fölállított összes nevezetesebb elméleteket, és nem vitatható el szerzőtől, hogy nem egy helyütt ugyancsak a fején találja a szegyet. Így pl. nagyon helyes, nagyon találó az, a mit *Roscher* legújabb munkájáról, illetve az ebben megnyilatkozó állammorphologiai tanról mond: „*Roscher* nagy műve az államformákról (*Politik, geschichtliche Naturlehre der Monarchie, Aristokratie und Demokratie*. 1892.), mely egyenesen azt akarja bizonyítani, hogy az *aristoteli* felosztás még mindig nem avult el, az uralmi és kormányformák teljes összevegyítése által igen alkalmas az *avatatlan* előtt az *újabb* tisztázások vívmányait elhomályosítani s részletessége ellenére *nem* vesz tudomást az államformák tanát illető sociologikus kutatásokról“. (392. l.)

A szövegben azonban *Concha* épen nem mondja el mindazt, a mit egy oly tudós, ki ily jegyzetet képes írni a szöveghez, az államformákról, a tudomány legújabb színvonaláról bizonyosan elmondhatna. Mert hát a monarchiával, választott királysággal, aristokratikus köztársasággal, demokratikus köztársasággal és a képviseleti demokrátiával — már mint államformákkal — még épen nincs kimerítve az állammorphologiai kategoriák azon nagy csoportja, melyet a XIX. század utolsó évtizedének közepe táján kell hogy tüzetesebben vegyen tudomásul mindaz, a ki behatólag és rendszeresen óhajt foglalkozni az államtudománnyal.

Persze, ha valaki ily vastag könyvet ír „*Politika*“ cím alatt és ennek a vastag könyvnek a $\frac{9}{10}$ -részét bölcselő dialektizálásnak szenteli: nem igen maradhat számára elegendő tér, hogy kellő körültekintéssel tárgyalja az *államformák* elméletét!

Ne vegye rossz néven tőlünk a tudós szerző, hogy ezt a folytonos dialektizálgatást minduntalan a szemére vetjük; de nem tehetünk másként, mert úgy a hazai tudományos irodalom érdekében, mint magának szerzőnek érdekében őszintén sajnáljuk, hogy ő e munka megírásánál ily útra tévelyedett. Meggondolhatta volna a tudós szerző, hogy *két* ily *külön* dolgot, a

positiv államtudomány rendszerének fölépítését és a bölcselő dialektikát egyugyanazon munkában egymásba olvasztani nemcsak hálátlan, de veszélyes kísérlet is. Hisz non omnia possumus omnes. Mutatja ezt azon körülmény is, hogy valamint egyfelől az *államtudományi* földolgozás nem sikerült szerzőnek igen sok tekintetben, úgy mint bizonyára óhajtott volna minden magyar tudományos ember: szintűgy nem sikerülhetett neki a bölcsészeti mozzanatok földolgozása sem a kívánt mértékben. Sőt a bölcsészeti szakirodalom egyes termékeinek, illetve ezek államtudományilag értékesíthető elméleteinek per tangentem kritikája sem több helyütt.

Nagy baj azután a szerzőnek egészen sajátyszerű nyelvezete, irálya is. Minden inkább ez, csak nem átlátszólag világos, és minden inkább, csak nem magyaros. Nem is kívánatos, hogy *Imre Sándor* vagy *Baksay Sándor* valahogy *Concha* e munkájában kezdjenek lapozgatni, mert akkor vajmi könnyen például hozhatnák föl e tőzsgyökeres jeles magyar nyelvtudósunk, illetve ez utóbb említett nem kevésbbé tőzsgyökeres jeles magyar írónk, a *Concha* mondatfüzését, sőt már szókötését is arra nézve, hogy hogyan *nem kell* magyarul írnia. A styl dolgában egyébként a *Concha* munkája elegánsabb, mint bármelyik a „*Politika*“ eddigi kézikönyvei közül. Csak a magyarsága volna jobb! No meg azután a szelleme, a tudományos szelleme ne lenne annyira *németes*, a jeles magyar szerző szándéka ellenére is oly megdöbbentőleg *németes*!

Valóban *Concha* évtizedeken át buzgalomtelt hévvel folytatott gondolkodása és fáradságos szakirodalmi tanulmányai után egyenesen oda jutott el, a hova épenséggel eljutni nem akart: a *magyar geniusnak* akart áldozni és ezen határozottan föltett szándéka ellenére — létrehozott egy ha nem is minden ízében, de lényegénél fogva mégis határozottan *németes* szellemtől áthatott könyvet.

Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy a németektől kölcsönözte gondolatait; ezt állítani *Concha* e művéről legtávolabbról sem lenne igazságos. De igenis el nem vitatható, hogy *Concha* német fölfogásból indult ki a legtöbb esetben, a nélkül, hogy ezt észrevenné; még az *angoloktól*, *franciáktól* és *olaszoktól* is azt látszik legörömostebb elfogadni, a mit e nagy culturnemzetek gondolkodói a *német* bölcsészekről és *német* juristáktól recipiáltak.

Ez kár.

Concha hasonlíthatlanul fényesebb szolgálatot tenne úgy a hazai tudománynak, mint szerzői nevének, ha egy netáni második kiadás alkalmából letöröltetné a munkája címét, a „*Politikát*“, és más, a könyv tartalmának megfelelőbb címet adna neki, azután egy egészen más könyvet írna a „*Politika*“ címe alatt, mert a mostani könyve lehet talán „*társadalmi bölcsészet*“, sőt lehet jó részben „*állambölcsészet*“ is; de határozottan nem — „*Politika*“ és épenséggel nem — **magyar** „*Politika*“.

—y—

* * *

„*Schopenhauer és a keresztény vallás.*“ E cím alatt az „*Athenaeum*“ mult évi folyamának 4-ik számában egy figyelemre méltó tanulmány jelent meg *Pászthory János* tollából. A tanulmány eleje és veleje az, hogy „*Schopenhauer vallásphilosophiája s a keresztény vallásnak alapdogmái azonosak*“, a miért is meg akarja védelmezni azon méltatlan megtámadás és gyanúsítás ellen, a melylyel a felekezeti elfogultság illeti Schopenhauert, a pessimismus ezen katexochen viadorát, s érdekes fejtegetéseinek eredményét abba a nehéz tételbe foglalja össze: csakis a rosszakarat vagy abszolút tájékozatlanság lehet forrása azon nemtelen támadásoknak, melyeket az előítélet és elfogultság e kiváló nagy szellem ellen folytat.

Leszünk bátrak szemébe nézni e súlyos ítéleteknek, a nélkül, hogy a „felekezeti elfogultság“, vagy különösen „az abszolút tájékozatlanság“ vádjá érhetne bennünket.

Mindenekelőtt éppen nem találó szerző felfogása Schopenhauer összrendszeréről, a midőn szerinte „nem létezik a philosophiai rendszer, mely olyan kevés elemből volna összetéve, mint Schopenhaueré; miért is az egész műretek egy tekintetre átnézhető s egybefoglalható“. Ellenkezőleg: Schopenhauer „immamens dogmatismusa“, a bölcsellettörténetírók egyező nézete szerint, szellemes *combinatio*, *mozaikszerű* s nem zárt és teljesen összevágó rendszer. Szellemes, de ellentmondásokkal teljes *ekklektikus bölcselő* ő, kinek általa is úgynevezett dogmatismusa idealismus-, realismus-, materialismus- és romantikából van összetéve, tehát világ-bölcséségnak mondható a szónak teljes értelmében véve. A régebbi és újabb philosophiai gondolatlemek feldolgozása, a természeti

s az emberi élet jelenségei iránt való érdeklődése s a nagyszámú példákkal és szellemes hasonlatokkal illusztrált élenk előadása tesz Schopenhauer műveinek olvasását oly tanulságossá és élvezetessé, de korántsem rendszerét egységessé s alapgondolatait „teljesen összévágókká és egyszerűekké“.

Ennyit általában Schopenhauer rendszerének szerkezetéről. s lássuk most már közelebbről annak a kereszténység vallásos világnézetével rokon és attól eltérő vallásos gondolatait.

Tudjuk, hogy a vallásról általában s a kereszténységről különösen főművének (A világ mint akarat és képzet) *Epiphirosophia*“ cz. függelékében értekezik, a hol a vallást a philosophiával egyetemben „az embernek eredeti metaphysikai szükségérzetére“ alapítja. *Vallási ideálja a világot megtagadó brahmanismus és buddhismus*, míg a keresztény theismusban „a cselekvés valódi moralitását megsemmisítő alaptévedést“ lát. Legrosszabb és legvadabb (sic) vallásalak a zsidóság és az islam a maga szegényes ledér optimismusával és theismusával. Szerinte *a kereszténység heterogen elemekből áll* s keletkezését egy földrajzi esetlegességnek köszöni. Ethikai része a buddhismusból, mint az emberiség ősvallásából való, s a mi benne maig is maradandó, az épen annak *a brahmanismussal és a buddhismussal egyező zsidómentes morálja*. A keresztény tan fénypontja — s ez vesztegette meg értekezőnk gondolkodását — az eredendő bűnről s a megváltó helyettesítő kiengeszteléséről szóló tan, mivel abban Schopenhauer symbolizálva és allegorizálva látja azt a philosophiai igazságot, hogy az akarat, mint a világ veleje, Ádámban *akarja* az életet s az istenemberben *tagadja* az életet. Az élet akarásáról annak megtagadására vezető átmenet az újjászületés, mint a természetes ember meghalása, a miért is a kereszténység legbensőbb lényege a teljes resignatio. A kereszténység körében található összes ellentétek philosophusunk szerint a fentebbiek értelmében az ó-szövetségi optimismus s az új-szövetségi (indiai) pessimismus ellentéteire reducálандók. Így p. o. az augustinismus, mivel annak központja az eredendő bűn dogmája, a kereszténység legmaradandóbb és leghelyesebben értelmezett alakja, míg a pelagianismus annak karrikaturája. S a mennyiben a protestantismus az askesist elvetette, a keresztény vallás alapigazságát tagadta meg. Általában véve tarthatatlan a keresztény theismus a maga személyes istenfogalmával, mivel az a bajt s a fájdalmat a világban meg

nem magyarázza. A pantheismus is elvetendő, mivel az már elvével sincs tisztácan, — *egyedül az atheismusban van az igazság!*

Ím ezek Schopenhauer vallásos nézetei, a melyeket Pászthory „a keresztény vallásnak alapdogmáival azonosaknak“ tart. E nézeteit a kereszténység történetével is törekedett beigazolni. Szerinte a kereszténység hátránya az, hogy „nem tiszta tan, hanem kizárólag historia“; ép azért Krisztus személyiségében annak positiv meghatározása helyett csakis az életakarat tagadásának personificatióját vagy symbolumát látja, s mint olyannak csodálja fenséges alakját, mély élettartalmát és magasztos költői igazságát. Az őskereszténység történetéből csak az augustinismus érdekli, s különös elismeréssel szól az anachorétákról s a német mystikusokról, a kiknek irataiból tisztán és világosan tűnik ki az, a mi az új-szövetségben „csak ködös fátyolon át“ észlelhető. Elismeri Luther reformatiójának jogosultságát és szükségességét is, de csak gyakorlati és nem elméleti szempontból, mivel szerinte egyik főhibája az, hogy a „rationalismusnak, mint pelagianus philisteri értelemnek ajtót, kaput, nyitott“. Optimista-rationalistikus eszméivel a régi zsidóság elhanyagolja az askesist, a keresztény vallás és morál ez életerejét.

Schopenhauer, a philosophus, nem valami nagy jövőt jósol a kereszténységnek. A tudás terjedésével hanyatlik a hit a nép körében, különösen mióta Kant „a theologia eddigi ancilláját emancipálta, s a vallásos hitnek eddigi philosophiai alapjait és támaszeit megingatta“. A XIX. század im megérett már a philosophiára! S mi lépjen az „elerőtlenedett s a komolyabb hittől csaknem egészen elhagyatott kereszténység“ helyére? „*Ex oriente lux!*“ emphatikus felkiáltással az indiai vallásokhoz, „mint a szent vallások szülőihez“ utasítja az európaiakat, s ezek közvetítésével a saját philosophiájához, mint olyanhoz, „mely a brahmanismus és buddhismustól függetlenül megtalálta e vallások igazi módját, rationalis módon megállapította a kereszténységet a maga igaz, tiszta tartalmában s földéritette annak azt a megdönthetetlen magvas igazságát, mely az életakarat megtagadásában s ezzel összefüggőleg a zsidó optimismustól ment askesis hirdetésében és gyakorlatában áll“.

Mint látjuk, Schopenhauer egész vallásos világnézetének alapja az ő *metaphysikájában* van, mely utóbbi viszont az ő

ethikájának támasztó pontját képezi. Hogyan lehetne összeegyeztetni Schopenhauer öntudatlan akaratát, mint a világ eredetét, valóságát és velejét a kereszténység intelligens világalkotójának és gondviselőjének a tanával? Azáltal, hogy ez az okozat a lét körébe lépve akarta az életet. Ádámban és Ádámmal nagy tartozást vett magára — tanítja Schopenhauer. Az élet tehát az akarat ősi tartozásának az elszenvedése, a fájdalom és unalom szüntelen változata s csupa kín és bűn. Van-e még itt az életnek positiv ethikai értéke? Hát csakugyan a halál a tényleges és végleges megváltás? Tudjuk, hogy a kereszténység is tanítja a világelet bűnösségét s az attól való megváltás szükségességét, de tanítja *ethikai* és nem metaphysikai értelemben. Nála a megváltás az önző bűnös akarat megtagadásával s az „új ember“ felöltözésével, míg Schopenhauernél e világ teljes megtagadásával azonos, vagy más szóval kifejezve: a lét s a nemlét helyére a kereszténységben az „ó ember“ bűnös életének s az „új ember“ megváltott és újjászületett életének elvi ellentéte lép. Schopenhauer főhibája épen az, hogy nála vallás és ethika teljesen a metaphysikán, mint a világlényeg tudományán alapul. ép azért azok önálló élethatalmainak megértésére nem volt képes. S mivel erkölcsstanának főfogalma pathologiai pessimismusa értelmében *a szentség metaphysikai fogalma*, mint az életakarat tagadása. azért ethikájában a valódi moralitás helyére egy, az akarat képességében kétségsbeeső s minden tevékeny erkölcsiséget megsemmisítő negatív jellegű asketikus világnézet lépett. Ethikája tehát voltaképen nem is morál, bár szerzője nem győzte eléggé hangsúlyozni, hogy az önmegtagadás által való megváltásnak, mint a Platon-féle „philosophiai halál“-nak az útjával s az e világot folyton akaró akarat elleni küzdelem hangsúlyozásával valódi keresztény eszmekörben mozog, s tényleg a külső meg-egyeztetés olyannyira megvesztegette az ő és ismertetője, *Pászthory* gondolatait, hogy ethikáját teljesen azonosnak tekintette a keresztényivel. Pedig az Istent s a világot a maga valóságában megtagadó pessimismusa a maga dualistikus gondolatelemeivel, tényleg a brahmanismus és buddhismus morálja *alatt* áll, a melyről méltán mondotta egyik kritikusa: hogy az ethikában utolsó ítéletet mond Schopenhauer rendszere saját maga fölött, a melynek ítélete ellen felebbezés nincsen. S rajta is bebizonyult annak igazsága, hogy *az alapgondolatokban való ellentmondás*, a mivel

telve van Schopenhauer ekklektikus metaphysikája, halálósabban hat valamely rendszerre, mint az egyes, alárendelt kifejtésekben nyilvánuló ellentmondások.

Schopenhauer vallásphilosophiájának e kritikai előadásából kitűnik, hogy e téren teljesen indiai talajon mozog, s csak anynyiban ismeri el a kereszténységet, a mennyiben a középkori multjának szerzetesi-asketikus jelenségeiben indiai példányképei ismétlődnek. Ép azért bár a kereszténységgel az eredmény tekintetében legalább külsőleg („eine Übereinstimmung lediglich der Worte, nicht der Kraft und des Geistes“) több ponton egyezik, s kifejtésében is több keresztény eszmének, p. o. a bűnnek s a megváltásnak befolyása alatt áll, azért mégsem fogadhatjuk el Pászthory ama nézetét, a mely szerint „bölcészünknek s a keresztény vallásnak alapdogmái azonosak“. Schopenhauer metaphysikai jellegű vallásphilosophiájában épen pseudomorális értelemben teljesen átalakított keresztény eszmékkal, s nem mint Deussen és Pászthory akarná, „megtisztult kereszténységgel“ van dolgunk, a miért is nagyszámú kritikusaival egyetemben visszadjuk „a világ mint akarat és képzet“ genialis szerzőjének azt a vádat, a melylyel kevés egyháztörténeti érzékkel a protestáns kereszténységet illette, s a mely nem más, mint hogy az ő pessimistikus és quietistikus jellegű philosophiája „egy teljesen eltompult, sőt elerőtlenedett kereszténység“, a melyben helye nincsen classikus költőnk Madách Imre ama igaz keresztény szellemi buzdító szózatának: „Mondottam ember, küzdj és bízva bízzál!“

Pászthory fejtegetéseinek fonalán azt is állítja, hogy Schopenhauer „transformatiója“ ugyanaz, a „mit a keresztény egyház igen jellemzően újjászületésnek, s a megismerést, a minek ez kifejtése: isteni kegyelemnek nevezi“. Pedig közelebről tekintve a dolgot, keresztény értelemben vett kegyelemhatásról vagy megszentelésről, tehát ennek objectiv eleme: vagyis az újjászületéssel és subjectiv eleme: vagyis a megtéréssel együtt szó sem lehet annál a philosophusnál, a ki metaphysikai alapon tagadja az akaratélet jellemének fokozatos fejlődését s a személyes halhatatlanságnak hitét, miért is az ő „palingenesiája“ a Platonféle lélek-vándorlás tanának egyik torzképénél egyébbnek nem tekinthető.

Ez vezet bennünket a *pessimismus s a keresztény vallásos*

világnézet egymáshoz való viszonyára, a melynek azonosságát — legalább a pessimismus Schopenhauer-féle alakjában — Pászthory is vitatja. Már az előzők nyomán is állíthatjuk, hogy a kereszténység sem nem pessimismus, sem nem optimismus, sem pedig a kettőnek összetétele. A kereszténység az igazság, és az sem pessimista, sem optimista nem lehet, mivel maga az igazság, tehát erkölcsi valami. A kereszténység hirdette ugyan a világba való lépése óta a világtól való visszavonulást, s kell is, hogy hirdesse, de a gonosz világnak kerülését. Nem érti tehát itt a kereszténység sem a kosmikus, sem a társadalmi, hanem csakis a bűnös világ kerülését. Nem a szellem és az anyag ellentétei a kereszténységnek, hanem szellem és érzékiség, vagyis a test, s a test ismét erkölcsileg s nem physikailag vagy metaphysikailag asketikus értelemben véve. A kereszténység a világnak igazi méltatása, igenis parányi a világ az örökkévalósághoz való viszonyában, de végtelen fontos és szükséges a fokozatos fejlődésre és tökéletességre való tekintettel, a melyben tehát jobb lenni, mint nem lenni! A kereszténység a világot az örökkévalóság fényében tekinti, tehát a véghetetlen fejlődés és tökéletesedés szempontjából ethikailag s nem metaphysikailag megítéli, s ezzel tanítja a vágy s az érzékiség fokozatos legyőzését s nem erőszakos kiölését. A világ nem is siralomvölgy, nem is a kínok és bűnök szakadatlan lánczolata, hanem Isten országa megvalósulásának egyik talaja. Így fogta azt fel Madách is, a midőn „Az ember tragédiája” című remek alkotású drámájának 15-ik színében így biztat;

»Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlennek érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége.
Fog korlátozni az arasznyi lét.
És biztosítva áll nagyság s erény.»

Mi is hiszszük, hogy a világfájdalom Werther idejére be kell következnie a józanság korszakának!

Dr. Szlávik Mátyás.

* * *

„Az utolsó két egyházpolitikai törvényjavaslat.“ Írta Kováts Gyula. Második bővített kiadás. Budapest. Révay Leó kiadása. 1894. Ára 2 korona.

Méltó feltűnést keltett megjelenésekor egy ily című kis röpirat a napi sajtóban, nem mintha egyetlen felszólalás lett volna, mely tisztán objectív és tudományos szempontból mutatott rá azon javaslatok félszegeire, melyek — s különösen az izraelita vallás receptiójáról szóló — a szabadelvű politika oly csalhatatlansági színébe öltöztetve mutattattak a laikus közönség elé, mert hiszen ezekre nézve már az „Athenaeum“ is elmondotta volt okadatolt véleményét (lásd III. évf. 1. sz.); hanem, mert Kováts röpiratának különös súlyt ad szerzőjének az egyház és állam kérdéseivel *ex asse* való foglalkozása s az a pártpolitikai tekinteteken felül álló objectivitás, mely benne a kathedra emberére vall. Emlékezhetünk rá, hogy Kováts röpiratának első kiadása közvetlenül kapuzárás, azaz a még hátralevő két törvényjavaslat feletti első förendiházi szavazás előtt látott napvilágot, a mit mindenesetre hátrányára kell felrónunk, mert az ily illetékes helyről jövő szózat talán sok elméhez megtalálta volna az utat, ha idején jön. De másfelől épen az a körülmény, hogy Kováts Gyula semmimily olyat nem akart nézetei kifejtésével elérni, a mi az actualis politika áramára való befolyással lett volna egyértelmű, nagy mértékben alkalmas növelni szavának tekintélyét s elismertetni kritikájának elfogulatlanságát.

Az egyházpolitikai reformok sorából eddig a vallások szabad gyakorlatáról s a receptióról szólók nyertek legkevesebb megvitatót. Kováts nem a kánonjog egyoldalú álláspontjáról tekinti a kérdést, hanem a magyar alkotmány történeti folytonossága szabja meg felfogásának az irányt. Nézetünk szerint is helyesen emeli ki szerző — mint a hogy folyóiratunk mult évfolyama 1. számának „Függő kérdések az állam és egyház újabb viszonyában“ című tanulmánya már rámutatott, hogy lehetetlen a logikai kapcsolatot megtalálni egyfelől a szabad vallásgyakorlat általános proclamálása, másfelől a receptionális rendszer célbavett kibővítése közt. Teljesen anachronistikusnak tartjuk mi is ezt a kapcsolatot, mely csak a codificationális dilettantismus legprimitívebb agyában születhetett meg, s bizonyára példa nélkül fog állani az európai legislatióban, hol a bevett vallások rendszerével már régen szakítottak. Alaposan és józanul mutatja

ki Kováts Gyula is, hogy hiszen „a vallásszabadság következtében az eddigelé bevett vallások nem maradnak meg ilyenekül. A hitkényszer eleste következtében a bevett vallások egyáltalán megszűnnek bevett vallások lenni.“ Minek akkor törvénybe iktatni egy oly rendelkezést, melynek értelme nincs, melyet kimondani egyszerűen nonszensz?

Kijelenti azonban szerző — s ebben is tökéletesen egyetértünk vele — hogy habár a recipiálásnak és teljes paritásnak ellene van is, korántsem tartja az izraelita vallás jogállását szűk keretek közé szoríthatónak. „Az 1867. évi XII. törvényczikkben kimondottuk, hogy polgári és politikai jogok tekintetében keresztény és izraelita egyenjogú. Most meg — úgymond — a vallás- és lelkiismeretszabadságot teszszük az állampolgárok politikai jogává.“ Csupán addig nem akar szerző elmenni, hogy az 1848: évi XX. t.-czikk 3. §-ának keretébe is belevonjuk az izraelita vallást. A 3. §. szerint ugyanis minden bevett vallásfelekezeti szükségletei közálladalmi költségen fedeztetnek. Szerinte azonban ezen jus sperativumnak történelmi háttere van, melynek keretében bizonyos, még nem tisztázott vagyoni jogi kérdések rejlenek.

A tudós szerzőnek bizonyára nem figyelmén múlt, hogy már itt ki nem domborította az izraelita vallás receptiója elleni argumentumai sorában azt a különösen fontost, hogy ma az államnak egyáltalán nincs is recipiáló hatalma s polgárainak csak külső cselekvési viszonyai érintik, de arra, hogy dogmatikai thesiseket recipiáljon, vagy ne recipiáljon, mi illetékessége sincs. Kiterjeszthet bizonyos jogokat az izraelita honpolgárokra is, így a felekezeti viszonyosságot, az 1868. évi LIII. t.-cz. illető szakaszai alapján, de egy vallási rendszer felett a maga egészében, mint valláserkölcsei tan felett bírói tisztet nem gyakorolhat, erre hiányoznak intellectuális szervei. Lényegileg az eddig bevett vallások receptiói sem voltak egyebek, mint a „liberum exercitium religionis“ külső cselekvényeinek biztosításai.

Második részében füzetének Kováts Gyula a vallások szabad gyakorlatáról szóló javaslatot veszi bonczkés alá, melyről véleménye, hogy az egész nem a jogállam, de a mult századi rendőrállam felfogására vall. Hibáztatja, hogy a jóváhagyás és elismerés közötti különbséget a javaslatokban összebonyolították s a jóváhagyást még dogmákra is kiterjesztették. Az állam a XIX-ik század végén még hitczikkelyeket is jóváhagyogat. —

„Indulóban vagyunk — teszi hozzá — azokba az időkbe, mikor keletrómai császárok hitvitákat döntöttek el az ektézisek, hemistikonok, eükükleionok korában. Az elismerendő vallásfelekezet lelkészétől, egyházi előljárójától megkivánt qualificatióról szólván, kárhoztatja, hogy a politikai jogok mellett annak teljes élvezete is megkivántatik, a mit — azt hiszszük, az igazság némi túlhajtásával — arra magyaráz, hogy még a választási jegyzékben is benne legyen a lelkész, az egyházi előljáró.

Véleménye az, hogy jobb lett volna az egész szektajogot magánjogi térre terelni s a magánjogi személyiség adományozását a törvényhozásnak tartani fenn. Háát ez a tiszta amerikai rendszer, s nekünk sem volna ellene semmi kifogásunk, sőt Deák Ferencz szemei előtt is tényleg ez lebegett; azonban úgy rémlik, mintha a füzet egy passusából kiindulva, Kováts Gyula mégse lenne föltétlen híve ennek a rendszernek, mert más helyütt aggályokat fejez ki azzal szemben. bár igen szép distinctióval írja, hogy „a vallásszabadság és a vallás szabad gyakorlata külön keretekben mozognak. Az előbbi individuális jog, az utóbbi társasági jog, mely az egyesülési szabadság talaján termett.“

A felekezetnélküliséget, a javaslatok ezen punctum saliensét, Kováts nem perhorrescálja, csak azt kívánná, hogy az nem az annus discretionis, a 18 év, hanem csak a nagykorúság, 24 év elérésével váljék lehetővé. Hiszen Szászország, Olaszország a vallásváltoztatás hatályához is 24 éves kort követel meg.

„Receptio és fülig vasba vert vallásszabadság“ — ezzel a kegyetlen ironiájú, de teljesen jogos szavakkal jellemzi a szerző a javaslatok szellemét, melyekkel szemben nagy nyomatékkel jegyzi meg, hogy „más jog is létezik a világon, nemcsak az állam statuálta jog“. Bátorság kellett annak a kimondásához is, a mit a 17. §-sal állít szembe, s a minek egyszerű igazsága oly könnyen átérezhető. Azt mondja ebben: „A vallás dolgát némileg mégis csak kosmopolitikus dolognak kell tartani. A míg egy nemzet idáig nem jutott, addig az nem is érett meg a vallásszabadságra. És ha már a vallások szabad gyakorlatát proclamáljuk, attól sem szabadna félnünk, hogy a vallásfelekezeteknek külföldi protectorai találnak lenni“.

Fájdalom, ritka ez a józan hang s ez a világos látás ma, a politikai intelligencia színvonalának azon ijesztő súlyedése közepette, melynek az egyházpolitikai reformok feletti discussiók

sajtóban és parlamentben oly szomorú képét vázolták. Komoly emberek előtt nem is kell védekeznie a szerzőnek az ellen a föltevés ellen, hogy szentszövetség idejébeli, Stahl féle eszméket terjeszt, midőn figyelmeztet, hogy nem szabad a rendezést úgy létesítenünk, hogy a történelmi jogot túlerősen meggyöngítsük. Függetlenségében, melyet az első kiadás által felidézett támadásokra válaszul csatolt a jelen második kiadáshoz, nagyon bölcsen megmagyarázza, hogy Magyarország, mely a koronázást mint közjogi actust tartja és vallja, már ennél fogva sem szakíthat teljesen a keresztény államisággal. Azáltal, hogy idők folyamán a koronaörök közé protestáns elemek is felvételtek, s hogy az ország nádora, bár protestáns, a koronázás actusában közvetlenül részes lehetett, a koronázásnak eredetileg katolikus symboluma, az általános keresztény államiság eszméjének hordozója lett. S ez teljességgel nem hazudtolja meg azért a szabadelvűséget, mert nagy és mély igazságot fejez ki szerző, mikor azt mondja, hogy *Magyarországon a szabadelvűséget mindig történelmi értelemben vették.*

De a kérdés nincs is úgy fölvetve — végezi Kováts Gyula becses fejtegetéseit — hogy a keresztény és a minden hittől eltekintő államiság között lehetne választani. Hiszen az izraelita vallás után a többi vallás szervezetei hasonló jogoknak részeseivé már nem lehetnének. Világos tehát, hogy a keresztény állam helyére nem is a vallásoktól eltekintő államot, hanem a keresztény és izraelita államiságot amalgamizáló államot állítanak, a mi valóságos monstrum volna.

„Ez — fejezi be szerző — nem lehet feladatunk, hanem igenis az, hogy az izraelita hitközségeknek annyi jogot adjunk, mennyit intézményeink keretében csak adhatunk.“

Mindezt érdemes volt a tizenkettedik órában is elmondani egy jeles és független tudósnak, kit a napi politika apró érdeklámlatai nem befolyásolnak meggyőződése nyílt és férfias kimondásában, s ki a jog- és alkotmányismeret a bonczoló és bíráló és erős logikája hatalmas fegyvereit képes harcra vinni az igazság mellett. A füzethez csatolt két törvénytervezet is mintája a minden casuistika nélküli, a szükségesen túl nem menő, praecis codificationális munkálatoknak, s azok elfogadása egy hamis helyzettől mutatna kivezető utat és követendő nyomot.

—r—s.

Hüppe: Lengyelország alkotmánytörténete. Fordította Szathmáry György. A M. T. Akadémia kiadása. 1894.

Szerencsés gondolat volt Akadémiánktól, hogy az általa kiadott művek díszes sorozatába fölvette Hüppe munkáját is a lengyel alkotmányról. Mert ámbár ép most van századik évfordulója annak a világra szóló eseménynek, hogy az egykor oly hatalmas Lengyelország hosszú haldoklás után kimult az államok sorából, de azért nem mondhatnánk, hogy életében rejlő tanulságot államtudományi irodalmunk megvonta, illetőleg hasznosította volna; ellenkezőleg, idevonatkozó reflexiókra csak elvétele találunk benne, mintha egészen kívül esnék szemlélődése körén. A mi annál sajnálatosabb, mert a lengyel állam multja fölötte tanulságos; az aranyszemek itt valóban a napon hevernek a látók számára. És ez különösen korunkra áll, a melyben a szabadság eszméi és az állam hatalmi intézményei erős küzdelmet folytatnak egymással. Igaz, hogy a lengyel államélet főkép negatív tapasztalatokat kínál, de végre is a politikai tudás szempontjából az, hogy mit kell tenni és hogy mit nem kell tenni, egyaránt fontos.

Már e szempontokból is örömmel fogadjuk Hüppe művének magyar kiadását, mert hiszszük, hogy képes lesz az érdeklődést felkölteni, a mire pedig nekünk magyaroknak még különös okaink is vannak. A nevezett munka minden figyelmes olvasója bizonyára azt a benyomást szerzi, hogy a lengyel alkotmány és alkotmányunk között, habár a későbbi fejlődésben eltérnek egymástól, de az alapvonásokra sok a hasonlatosság és így amannak alapján kifejlődő állami élet ismerete nem egy intézményünk politikai jelentőségének megvilágosításához fog járulni; sőt még a jogtörténeti kutatás előnyére is szolgálhat, mert nagy valószínűséggel állítható, hogy ez alkotmányok, később pedig a lengyel és az erdélyi alkotmány között jelentékeny kölcsönhatások voltak és egyes intézmények közös forrásra vezethetők vissza. Hüppe e vonatkozásokat ugyan még nem fejt ki eléggé; itt-ott hivatkozik a magyar alkotmányra, de hasonlatait inkább Angliából veszi, pedig nálunk rokonabb talajon találhatná meg. A szerzőnek azonban nem tehetünk azért szemrehányást, mert a mikor munkáját írta, a magyar alkotmánytörténet sem jogilag, sem politikailag nem volt még úgy kidolgozva, hogy egy idegennek és ilyen nagyszabású munkához útmutatással szolgálhatott volna.

Ettől tehát eltekintve, Hüppe műve igen előkelő helyre jogosult a politikai irodalomban és kétségkívül a hasonló tartalmúakat becsben messze felülmúlja. Valóságos psychologia ez a lengyel állam életére, melyet a szerző sok tudással, erős politikai érzékkel és beható analysis-sel tár elénk. Mindig mértéktartó, nem merül el apró-cseprő részletekben, a mire pedig egy ezeréves alkotmány ismertetésénél annyi az alkalom; de kellően méltányolja a fontosabb tételeket és egész virtuositással tudja harmonikus egészzé fogni össze.

A munka XIV részre van felosztva: A lengyel alkotmány lényege; a lengyel államjog forrásai; az államterület és felosztása; a társadalom szervezete; a német joggal élő városok; a hitfelekezetek; a királyi hatalom; az országgyűlés és államkormányzat; közgazdaság; hadügy; külügyek; jogszolgáltatás; végre a lengyel államjog irodalma.

Fölötte érdekes, a mint szerző a lengyel államjogi irodalomról nyilatkozik és az is sokban találó a mi irodalmunkra. Szerinte a közjog a lengyel és latin-magyar íróknál aránylag mostoha elbánásban részesült; főfigyelmét itt is a politikai és történeti irány absorbeálta. Szinte hihetetlen számú rőpirat és könyv került ki évenként a sajtó alól politikai tartalommal, tanácsokat, terveket, buzdításokat adva, de a tényleg és jogilag fennálló kristályosodásokat e nyomtatványok alig érintették. A legtöbb államjogi kérdés olyan „*szerencsés bizonytalanságban leledzett*“. Úgy hogy a lengyel jogélet alapos tanulmányozójának nem kis akadályokkal kellett megküzdeni. A kiindulásul szolgálható írott törvények pedig tökéletlenségektől és ellenmondásoktól hemzsegték.

Továbbá igen értékes és tanulságos rész még az alkotmány általános jellemzése. Lengyelországban a szó szoros értelmében *uralkodott* a szabadság és ennek túlságaiból eredt minden baj. Lengyelország feláldozta magát ezen kísérletezés közben, hogy az egyéni szabadságot az államban milyen kigondolható módon lehet elnyújtani. A souverainitásnak ez a tulajdonsága, hogy csak saját akarata által köthető meg, minden nemes emberre fennállott. De miként érvényesülhetett volna akkor az államhatalom és annak parancsolási joga? Ezeket az ellentéteket a lengyel állam sohasem tudta kiegyenlíteni, sőt a fejlődéssel csak nagyobbodtak. Volt ugyan idő, midőn Európa irigykedő bá-

mulattal szemlélte a lengyel szabad intézményeket, de egészben utánczókra aligha fognak találni. Az emberiség tapasztalat által halad előre, a mely pedig azt tanítja, hogy az uralkodás az állam hivatása, a szabadság annak csak üdvös korlátozása lehet. Itt találó Bluntschli mondása, hogy a mely nép a szabadságot az államhatalom tekintélyének hiányában keresi, az nem tartja meg szabadságát, az államéletre érettebb fog fölötte uralkodni.

A lengyel alkotmány fejlődése a középkorban rohamos, már ekkor vágyak és eszmények valósulnak meg benne, melyek nincsenek politikai összefüggésben a közviszonyok és társadalmi élet fejlettségével. Ez alkotmány már a XIV. században sokkal előbbre van, hogy úgy mondjuk, sokkal modernebb, mint bármely hűbéri szellemű alkotmány, melylyel a nagy államok élnek és így lett az állam korán érett, az egyoldalú, tüzes haladásban elgyengült és többé nem képes az egészséges léthez szükséges erőket megszerezni. Elvontan szemlélve, az igazság követelményei kevés államban nyertek oly fokú kielégítést, mint Lengyelországban; tényleg azonban a legmegbízhatatlanabb állammá válik, melynek intézményei, részben a legfontosabbak is, alkalmazhatlanul eszményiek. Minden polgár (nemes) csak a királynak tartozott engedelmeskedni, a kit, mint legméltóbbat, maga választott; csak a törvényt volt köteles megtartani, melyet, mint legjobbat, maga szavazott meg; de ha a király vagy törvény bántának őt, mindkettővel szemben ellenállhat. Látszólag az önkényt kizáró humánus tételek ezek; valóságban pedig a királyválasztás, a liberum veto és a confoederatiók ásóul szolgálnak Lengyelország sírjához. Nagy Frigyes mondotta már: „E nemzetnek szerencsétlensége, hogy törvényeit senki sem veszi komolyan, mert nincsen fékező hatalma“.

Lengyelországban a szabadság uralkodott és annyira kiterjedt, hogy az államnak hatásköre nem maradt és pedig nemcsak arra nézve, hogy jogtalanságot ne követhessen el, de arra sem, hogy általában tehessen valamit. Látszólag a nemesség a maga összességében gyakorolja a souverainitást, a valóságban pedig kifejlődik minden egyes nemes ember souverainitása. Ezáltal az államjog egész nemzetközi jogot nyer; csakis a nemzetközi jogban találjuk meg helyét a liberum veto-nak, a melylyel egy követnek az ellenmondása elégséges arra, hogy az országgyűlés munkája eredménytelen legyen, vagy a confoederatióknak,

a melyekben bizonyos számú nemes embernek a szövetsége a politikai hatalmak helyére állítja magát és állam helyett akar érvényesülni, sokszor érvényesül is. Végre is az állam úgy tűnik fel, mint több százezer kis államocska, vagy Raynal szerint kis zsarnokok szövetsége.

A munka fordítása is teljesen megfelel az igényeknek; nyelvezete magyaros és világos.

N. E.

* * *

Archives d'anthropologie criminelle stb. 15. juillet 1894.

Van Hamel: „La criminalité féminine aux Pays-Bas“. Ismerteti Loosjes Cornelisnek az amsterdami egyetemen bemutatott tudori thesisét az asszonyi bűntettek kérdésében általa összeállított első hollandi statisztikáról. Négy szempontot különböztet meg ebben a szerző: 1. a férfi és asszonyi bűntettek különbozleti statisztikáját; 2. az asszonyi bűntettek relativ statisztikáját, mely aránylag kevésbé magas, a mit Loosjes is, mint Lombroso, annak tulajdonít, hogy az asszonyi bűnösség természetes levezető csatornája a prostitutio; 3. az asszonyi bűntettek absolut statisztikáját, melylyel kapcsolatban kiterjeszkedik a különböző anthropologiai tényekre, mint test- és jellemalkat, továbbá a társadalmiakra (nevelés, oktatás, kor, társadalmi helyzet); 4. vizsgálja az asszonyi bűnösségnek a büntető törvényhez való viszonyát, a felelősséget és beszámítást gátló vagy kizáró speciális okokat, milyenek a psychosis és nevrosis, esetleg a menstruatio és terhesség, továbbá a büntető bíróság elnézését, főkép a francia esküdtszékeknél, végre a fennálló női börtönrendszereket.

A bírói statisztika adataiban 1851 óta két periodust különböztet meg a szerző: az első 1851-től 1886-ig, a második 1887-től 1891-ig. A kettő közé esik az új holland büntető-törvény életbelépte. Továbbá különbséget tesz az asszonyi bűnösség hullámzása közt általában és ugyana közt a különös delictumokhoz viszonyítva.

Az asszonyi bűnösség viszonylagos száma a bűntettek egész számához képest 1851-től 1855-ig 21 $\frac{0}{10}$ volt, 1887-től 1891-ig csak 12 $\frac{0}{10}$. Ez azonban nem a progressív javulás jele, hanem

számba kell venni a férfi-criminalitás emelkedését ugyanez idő alatt, s ez a látszólagos kedvezőbb arány oka. Azután a könnyebb delictumoknál az asszonyok része csökkent ugyan, de a súlyosabb delictumoknál állandó maradt, sőt emelkedett.

Viszonyítva az egyes delictumokhoz az asszonyi bűnösséget, itt a szerző eltekintett a csekélyebb kibágásoktól, a koldulást és csavargást kivéve. Az előbbinél az asszonyok részvétele határozottan csökken 1851 óta, még pedig 30 $\frac{0}{0}$ -tól egész 7 $\frac{0}{0}$ -ig. Ennek okát szerző részint a prostitutio emelkedésében, részint a nő társadalmi helyzete javulásában véli rejteni. A szemérem elleni delictumoknál ellenben a számok határozott emelkedést mutatnak, a mi annál meglepőbb, mert a férfiak contingense ebben a pontban állandó maradt. Jelentékeny a csökkenés (14 $\frac{0}{0}$ -ról 8-ra) a testi sértéseknél is, de részben itt is a férfi-contingens szaporodása billenti félre a mérleget, míg a többi delictumoknál, milyen az egyszerű és minősített lopás stb., az arány jórészt változatlan maradt.

Áttér azután a szerző a női büntettek absolut százaléka megállapítására, azaz az összes női büntettek számához viszonyítva. Itt csökkenését constatálja a koldulásnak (27 $\frac{0}{0}$ -ról 7 $\frac{0}{0}$ -ra), ellenben növekedését a rágalmazási és becsületsértési vétségeknek 1851-től 1876-ig és pedig 6 $\frac{0}{0}$ -ról 10-re, 1876-on túl azonban újolak csökkenés volt itt is észlelhető (8 $\frac{0}{0}$ -ról 7-re).

Emelkedett a testi sértések aránya 1880-ig (11 $\frac{0}{0}$ -ról 18-ra), ezentúl ismét csökkent (17 $\frac{0}{0}$ -ról 16-ra). Csökkent a minősített lopások száma is (9 $\frac{0}{0}$ -ról 6 $\frac{0}{0}$ -ra), valamint az egyszerű lopásoké (30 $\frac{0}{0}$ -ról 18-ra). Jelentéktelen (1—2 $\frac{0}{0}$) contingenszt képez a család.

Loosjes az asszonyi bűnösségnek Francia- és Németország között tett összehasonlításából két különböző áramlatot hisz megállapíthatni, melyek közül a német a tulajdon elleni, a francia pedig az ember élete elleni büntettek és vétségek felé mutat kiváltképen hajlandóságot. E tekintetben a hollandi nőt is a német criminalistikus irányhoz tartja közelebb állónak.

Arra a kérdésre, hogy vajjon a nő fölmentése gyakoribb-e, mint a férfi tetteseké, Loosjes határozott igennel felel a francia esküdtszékek példájából ítélve, de tagadólag a Németalföld szempontjából. Sőt itt 1851-től 1880-ig gyakoribb volt a férfi tettesek fölmentése, azóta pedig majdnem egyenlő a két nem aránya.

Fontosságot nyerhet e kérdés, ha fontolóra vesszük Hollandiában az esküdtszéki intézmény hiányát.

Vége a börtönrendszer különböző nemeire vetve egy pillantást, Loosjes veszélyesnek tartja a közös zárkarendszert a nőre nézve erkölcsi szempontból, tekintve nagyobb fogékony-ságát a rossz benyomásokra; de viszont a Németalföldön 1886 óta meghonosult magánzárka-rendszert egészségi szempontból tartja károsnak egy közzétett részletes statisztikai táblázat eredményeiből ítélve.

Guillaume Ferrero: „Le crime d'adultère“. Vajjon a házasságtörés bűn és büntetendő-e? Ezt a kérdést kíséri meg eldönteni ezúttal az ismert nevű olasz büntető-anthropologus. Két korszakot constatál e tekintetben az emberi eszmék fejlődésében. Az elsőben a nő házasságtörését úgy tekintették, mint a férji tulajdonjog megsértését, mint lopást; a férj odaadhatta, kikölcsönözhetette nejét, de megbüntethette, ha beleegyezése nélkül engedte át magát; a másodikban a házasságtörés már a férj becsületén ejtett sérelem, s ennek jogában áll a bűnöst magától megfenyíteni, vagy a törvény által megfenyíttetni.

Mindkét felfogásra nézve eseteket idéz Ferrero az ethnographiából. A vörösbőrűeknél a hűtlen nőnek orrát vágják le, néha a férj maga harapja le, azután fejét megnyírják, testét vörösre festik, vörösre festett lóra ültetik s így kísérik végig, miközben egy aggastyán hangosan adja tudtára mindenkinek gyalázatát.

A khondzsoknál a házasságtörést ki lehet egyenlíteni a férjnek fizetendő összeggel, de azért a tulajdonos férjnek nejét megölni is joga van.

Polynesiában a férjnek szintén jogában áll megölni tetten kapott nejét, s ez esetben családja sem állhat érte bosszút, csak testét temetheti el. Pedig különben a férj akárhányszor féltékenység nélkül engedi át nejét.

Közép-Afrikában a férj, ha pénzbeli kárpótlást nem akar elfogadni, a legkegyetlenebb büntetéseket szabhatja a bűnösökre. Fernando Po vidékén a házasságtörők kezefejét vágják le s aztán veszni hagyják. Kongo államban a „nagy asszonygyal“ vagy első feleséggel való házasságtörést megégetéssel, vízbe-fulasztással, lefejezéssel büntetik. Kelet-Afrikában ily esetben a

férj eladhatja feleségét; a vuangamuezek pedig karóba húztatják a nőt azon testrészen, melylyel vétkezett.

Mindez esetekben a féltékenységnak, a sértett becsületnek semmi része nincs; csak később vesztí el a házasságtörés a tulajdonelleni merénylet jellegét s válik becsületsértővé. Így a beduinoknál a nő vétke nemcsak férjét, de saját családját is beszennyezi, s azért a férj pusztá gyanúra megölheti nejét, sőt megvan e joga az asszony atyjának, fivéreinek is, s bárkinek, a ki rajta kapja. Az araboknál is, daczára a Korán szelidebb felfogásának, megilleti e jog az atyát és fivért, de nem a férjet, habár ez rendesen meg is öli hűtlen feleségét. Konstantinban a hűtlen nőt szikláról taszítják alá. Törökországban sem büntetik a férjet, ki hűtlen hitvese gyilkosa lett. Chinában erre a törvény egyenesen is felhatalmaz.

Ellenben Mexico őskorában már a sértett férj nem szolgáltatathatott önmagának igazságot, hanem a bírákhoz kellett folyamodnia, kik kimondták a halált. Guaxlolitbanó-ban még többet tettek s a házasságtörő nőt szétdarabolták és fölfalták a tanúk. A biblia is tűzhalált vagy megkövezést mond ki a bűnös nőre. Így Jákób, mikor tudtára adják, hogy Thamár teherbe esett, csak annyit szól: „Vigyétek és égessetek meg!”

Manu törvénye a régi Indiában úgy hangzott, hogy ha egy asszony hűtlen lesz férjéhez, a király falassa fel kutyaival nyilvános téren. Egyiptomban elevenen égették meg, a cserkeszeknél haját vágták le és füleit hasították fel a hűtlen asszonynak.

A kelták és germánok sem álltak hátrább szigor tekintetében. A vizigóthok, a burgundok a férj hatalmába adták a házasságtörő nőt, a bajor törvény szintén; a szászok a többi nőre bízták, hogy megbosszulják a nemükön ejtett szennyet s a bűnösök testét késsel szeleteljék fel.

Ez az állapot Ferrero szerint már az elvakult szenvedély és féltékenység álláspontja, és jellemző az a kivételes jelenség, hogy ebben a kérdésben a jogfejlődés előtte járt a szokásnak, holott rendesen a törvények csak lassan alkalmazkodnak a szokásokhoz. Itt a törvényhozás ellensúlyozni igyekezett a szenvedély ítélkezését és szelidíteni a büntetéseket.

Innen az, hogy a házasságtörés büntetési feltételei fölötté enyhék a modern törvénykönyvekben, nem haladják túl a néhány

hónapi börtönt. Ellenben a szokások még mindig kegyetlenek, mert a férj gyakran sujtja halállal házasságtörő nejét, s az esküdszékek rendszeren fölmentik.

Jogosult azonban a kérdés, milyen alapot kellene adni a házasságtörés észszerű büntetésének?

Ferrero kétféle házasságtörési typust különböztet meg ebből a czélból: egy *megrögzött* és egy *alkalmi* typust. Szerinte a büntetés nem lehetne mindkét esetben ugyanaz.

Utal a párhuzam szabatos megvonása végett a Lombrosoval közösen írt „La donna delinquente“ néhány jellemrajzára, melyek a szokásos házasságtörő nő physiologiáját festik. Ezeket született prostitutáknak és javíthatlanoknak mondja, kikkel szemben a férjnek követelni kell az elválást és megtartani gyermekeit. Ha a nő gazdag, hozománya a gyermekek javára kellene hogy essék. Büntetés terhe alatt szükség ezeket eltüntetni férjök nevének viselésétől is; ellenben maga a házasságtörés miatt Ferrero sem kíván rájuk büntetést kimondani. „Declassée“-knak tekinti ezeket, kiket ki kell egyszerűen küszöbölni a családból s visszaadni a tetszésök szerinti életnek.

A házasságtörő nők másik typusával szemben sem találja helyénvalónak a büntetést, mert ezeknek vétke csak a társadalmi helyzet eredménye. De megengedheti a törvény ilyenekkel szemben az ideiglenes elválást, két-három évi próbaidőre, úgy hogy a végleges elválás csak ez idő leteltével lenne kimondandó. Végre egy harmadik typus számára Justinianus törvényét szeretné föltámasztani, azaz kolostorba csukatni a bűnös nőt, honnan férje két év múlva kivehesse, hogy ha megjavult, újra kezdje vele a házaseletet, ellenkező esetben pedig szabadjára ereszsze.

A füzet további része Lacassagne-nak azt a beszédét hozza, melyet a büntetésöket kitöltött foglyok pártfogására alakult congresus 1894. júniusi lyoni ülésén tartott, a melyet múlt számunk egész terjedelmében közölt. Majd Baer berlini tudósnak „A büntetésről anthropologiai szempontból“ (Der Verbrecher in anthropologischer Beziehung) írt munkája talál bő kivonatolásra *Ladame* tollából, és *Rouby* folytatja a beszámíthatóság látszatával bíró elmebeteg büntetésekre vonatkozó megfigyeléseit. Ezúttal egy alkoholikus apa gyermekéről emlékezik, a ki kitűnő nevelésben részesülve, osztályában első helyet vív ki magának, szorgalmasan

tanul, 14 éves korában már metaphysikával foglalkozik, de tanulmányai végeztével beteges lelki hajlamok symptomáit kezdi mutatni. Tanulmányait hirtelen megszakítja, vizsgálai elől hazaszökik minden ok nélkül, majd kalandor-életre adja magát, Párisba, Marseillebe utazik, néhány frankkal zsebében, hol éhezve bolyong az utczákon, a szabad ég alatt hál, végre ír szülőinek, nem bírva tovább a küzdést, a kik érte jönnek s hazaviszik falujába.

Itt azonban összezsörtőlődve atyjával, ki egy darab fát hajít utána, visszadobja rá a fát, s attól fogva egy rögeszme foglal tért elméjében, az, hogy atyját megöli. Jogosan vél ekkép cselekedni s két ízben meg is kísérli tervét végrehajtani, második esetben előre megfontolt szándékkal.

Egyszersmind mind gyakoriabbá válnak dührohamai, a mikor a legkisebb bosszúságra tör, zúz, rombol, majd a roham elmúlván, lecsillapul, nyugodtan beszél, társalog, senkiséim hinné, hogy kitörései nem a harag, hanem az őrzöngés fellobbanásai.

Atyját ily dührohamai egyikében doronggal üldözi, máskor meglesi, hogy az emeleti lakásból súlyos követ zúdítson fejére. Szerencsére a kő csak karját éri. Öngyilkossági eszmékkel is tépelődik; egyszer létrát pillantva meg egy épülő ház falához támasztva, elkiáltja magát, felrohan a létrán, anyját lent hagyva, felkúszik a fedélre, hogy alávesse magát. Ekkor azonban megpillantja egy őt kereső iskolatársát, rögtön lejö, kezét szorít vele s azt mondja, hogy csak egy kissé tornázni akart.

Gyógyintézetbe szállítva, semmi jelét sem adta három hónap alatt elmezavarodottságának, rohamai kimaradtak, tudományos dolgokkal foglalkozott s szülőivel, rokonaival is nyájasan társalgott, csak atyjával szemben maradt udvarias, de hideg. Mikor kibocsátották az intézetből, engedelmet kért, hogy atyja elé mehessen a pályaházhoz. Megadták neki; de mikor a vonatról leszállani látta atyját, elbűjt, s míg atyja érte ment, addig ő vonatra ült s egyedül tért haza.

Rouby e jelekből kétségtelennek tartja, hogy itt is a lappangó elme kór oly esetéről van szó, mely, ha a büntett elkövettetik vala, a beszámítást föltétlenül kizárja.

A Rómában megjelenő „*Nuova Antologia, rivista di scienze, lettere ed arti*“ mult évi június elseji számából érdekesnek tartjuk megismertetni *Pietro Bertolini* „I pieni poteri per le riforme organiche“ feliratú politikai érdekű cikkét, mely az alkotmánytan egy sarkalatos kérdésére vonatkozik, arra t. i., hogy a teljhatalom átruházása a törvényhozó testületek részéről mily körülmények közt foghat ma helyet?

Angliában, az alkotmányos fejlődés classikus hazájában hosszú küzdelem előzte meg a korona és az alsóház közt azon határok megvonását, melyek által a parlament és a király együttes hozzájárulásával hozott törvények és a régi királyi előjogokból származó rendeletek között — melyekkel az uralkodó valóságos törvényhozási functiót gyakorolt — a hatáskörök éles elkülönítése végbement. A régi „order in council“-ek és „royal proclamation“-ok mindenekelőtt abban találtak megszorítást, hogy nem változtathattak meg létező törvényeket és a legváltozóbb viszonytárságok között, még a Tudorok alatt is megőriztek a királyi előjogok bizonyos kiegészítő törvényhozási jogot ott, a hol sem a parlament, sem a szokásjog nem intézkedett. Végre az 1688-iki forradalom véget vetett az ellentétnek, mely különösen kiélestedt a Stuartok alatt, a kik minden elődeiknél inkább ragaszkodtak a pusztá királyi tekintély alapján való törvényalkotáshoz, s ettől fogva az „order in council“-ok és „proclamation“-ok egyedül arra szorítkoztak, hogy egy „common law“, vagy „statute law“ végrehajtása iránt intézkedjenek, s ezektől származtatták le minden joghatályokat.

A francia forradalom embereit az angol politikai rendszer túlzó alkalmazása arra vezette, hogy még jobban megszorítsák a végrehajtó hatalmat, s alig hagyjanak fenn számára más törvényszerű functiót, mint a mely a törvények végrehajtásának biztosítására szolgálhatott. Ebben a szellemben fejlődött tovább a francia közjog, miután a forradalomból támadt caesarismus kétszer tett kísérletet a törvényhozó hatalom absorbeálására a maga decretalis jogkörébe.

Az államfő előjogainak ezen korlátozása a törvényhozói hatalom szempontjából, Olaszország alkotmányába is átment, mint a hogy átment Európa majd minden alkotmányába. Azonban, míg a végrehajtói functio ezen alárendelésével a törvényhozói hatáskörnek s a „törvények uralma“ név alatt ismert

nagy alkotmányos elvnek megvalósításával, egyfelől az államban a hatalmi körök szétválasztása végbement; másfelől ez az elv csorbát szenvedett azáltal, hogy Angliában a cabinet-kormányzat teljes kifejlődésével a végrehajtói hatalom is végre tényleg a képviselőház többsége kezébe ment át, úgy hogy a míg a parlamentek a végrehajtó hatalom gyakorlása közvetett birtokába jutottak, addig az államfő részvétele a törvényhozói munkában, a kamara határozataihoz való hozzájárulása útján, mindinkább merő formasággá süllyedt, minden gyakorlati jelentőséget nélkülözve. A cabinet, mely a parlamenti többségből jelöltetik ki, azonkívül, hogy a végrehajtó hatalom közvetlen gyakorlását egyezsíti kezében, egyszersmind irányzást is ad a kamarák törvényhozó munkájának s egyáltalában ő készíti elő és nyújtja be a fontosabb törvényjavaslatokat, s gyakran gyakorol nyomást a parlamentre azok elfogadása végett s a parlamenti iniciativa is csak az ő támogatásával érvényesülhet. Ily módon a kormány lesz a törvényhozás valódi forrásává. S még ez nem elég. A kamarák nem ülésezhetnek folyton, s olyan körülmények is merülhetnek föl, melyekre nézve lehetetlen bevárni a törvényhozás rendes intézkedését. Ilyenkor a kormány kényszerítve van a parlament akarata anticipálására és akár szokásjog, akár az alkotmány egyenes felhatalmazása folytán oly intézkedések tételére van hivatva, melyek kizárólag a törvényhozás hatáskörébe tartoznak, mely azután jóváhagyja a hatáskör túllépését.

Felsorolja Bertolini azokat az eseteket, melyekben a törvényhozó testület egyenes felhatalmazása alapján gyakorol a cabinet ily rendkívüli jogokat. Angliában mind gyakoribbak az úgynevezett „empowering clause“-ok, melyek által intézkedés történik, hogy a kormány „order in council“ vagy „departmental regulation“-ok útján gondoskodjék oly rendeletekről, melyek túlhaladván a törvény végrehajtása feladatát, tulajdonkép a törvényben magában kellene hogy megállapíttassanak. Franciaország szintén ismeri az úgynevezett „lois secondaires“ vagy „actes de legislation secondaire“-eket, hogy csak azon széleskörű felhatalmazásokat említsük, melyeket évek óta ad a törvényhozás az államfőnek Algir gyarmatügyeiben. És Németország is elég példát mutat oly esetekre, midőn a törvény felhatalmazza a ministeriumot a törvényhozói hatáskörbe vágó intézkedések megtételére (vorbehaltene, ermächtigende Verordnung).

Mindezen tényekből azt következteti Bertolini is, hogy a kormányzati hatáskör ezen kitágítása a törvényhozó hatalom átruházása alapján a modern állam lényeges szükséglete, s ha ez zavarja is némileg a doctrinair államjog architecturájának aesthetikai harmoniáját, de megfelel bensőleg az alkotmányos rendszer szellemének, mely mint változó egyensúlyú rendszer, folytonosan kénytelen alapelveit a közélet változó szükségleteihez alkalmazni. Csak annyit szükség hangsúlyozni, hogy ily felhatalmazások nem lehetnek visszavonhatlanok és nem érinthetik a parlamentnek azon jogát, hogy ellenőrizhesse azt, miképen felelték meg mandatumának, esetleg a kormány intézkedéseit másokkal helyettesítse.

Igaz, hogy a törvényhozói hatalom ily átruházása nincs megengedve az északamerikai Egyesült-Államokban, de az Egyesült-Államok alkotmányrendszere egészen eltérő a continensétől. Míg például Angliában a parlament a néphatalom teljességének képviselője, addig Észak-Amerikában a nép maga a souverain s a congressus, valamint az unio egyes államainak törvényhozásai csak a souverain népuralom azon részeinek letéteményesei, melyeket az alkotmány rájuk bíz.

Részletesebben fejti ki azután Bertolini azokat az eseteket, melyek Olaszország újabb alkotmányos életében előfordultak az ily természetű hatalomátruházások kérdésében. Az első példát az 1848. május 17-iki törvényben említi fel, a melynek alapján Piacenza herczegség a szárd királysághoz csatoltatott, s a kormány felhívott, hogy egyszerű királyi decretumok útján intézkedjék a választási és vámügyek szabályozása körül. Fontosabb volt az 1848. augusztus 3-iki törvény, mely „tekintettel az állam védelmére szükséges intézkedések megtételének sürgősségére“, úgy határozott, hogy: „a királyi kormány a jelen függetlenségi harc folyamán felruházandó minden törvényhozói és végrehajtói hatalommal, úgy hogy egyszerű királyi rendeletek útján, ministeri felelősség alatt, s az alkotmány intézményei épségben tartásával, mindent megtehet, a mi intézményeink és a haza védelmére szükséges“. Való, hogy az e felett kifejezett vitában Levet, Lanza és társai óvást emeltek a törvényhozás ily abdicálása ellen, s azt a képviselői megbízatással összeférhetetlennek jelentették ki; de a törvényhozás többsége nem tette magáévá ez álláspontot, habár 43 képviselő tartózkodott a szavazástól.

Ugyane tárgyban a senatus azt a kérdést vetette fel, hogy vajjon a törvényben kifejezett felhatalmazásból következtetni lehet-e arra is, hogy ezzel a királyra a tényleges ministerium megtartása kényszerítették fel, hogy a felhatalmazást gyakorolhassa. Habár a kérdés csak formai volt s abban megegyeztek, hogy a korona joga ministerei megválasztására ezzel nem volt korlátozni szándékolva, mégis a senatus minden kétség eloszlatása végett szükségesnek vélte a törvényt úgy magyarázni, hogy „a királyi kormány a végrehajtási hatalomban áll, melyet szabadon választandó és elbocsátható ministerei által gyakorol“.

A kérdést akkor összeköttetésbe hozták azzal az esettel ugyanis, mikor az angol parlament azzal a kifejezett kikötéssel ruházta a regensséget a walesi herczegre, hogy a Pitt-ministeriumot megtartsa. Az analogia azonban — mint Bertolini kifejti — nem talált, mert a regensségre a walesi herczeg — bármennyire méltánylandók voltak is a személyére való tekintetek — szorosan véve nem tarthatott több jogot, mint bármely más angol polgár, s viszont a királyi hatalom ideiglenes gyakorlása a király betegsége alatt egészen más volt, mint a korona tényleges birtoklása, s nem zárta ki a parlament alkalmasnak vélt megszorításait.

Mikor 1848. október 17-én az olasz parlament újra egybeült, a ministerium bejelentette a háznak, hogy a kamara összehívásával rendkívüli megbízatását is lejárnak tekinti. Ezzel elismertetett az az elv, hogy a törvényhozói hatalom átruházása teljes lévén, ezen átruházás érvénye megszűntnek tekintendő a parlamenti munka újra felvételével.

Ismételt ízben 1859-ben Cavour terjesztette a kamarák elé az indítványt, hogy a haza védelme érdekében a király ruházassék fel teljes törvényhozói és végrehajtói hatalommal. Ekkor is siettek többen kifejezni azon aggályaikat, hogy a parlament nem mondhat le törvényhozói feladatáról, de a törvény azért mégis keresztülment.

* * *

„*Revue philosophique. Dix-neuvième année Nr. 11. Novembre 1894.*“

Dugas „La mémoire brute et la mémoire organisée“ című hosszabb tanulmányában azt veszi fejtegetései kiinduló pontjául,

hogy az emlékezet kétféle: nyers és szervezett, vagyis mondjuk inkább: *fegyelmezett*. Az első természetesen egyszerű reproductiója valamely sensationnak, akár rögtön kövesse azt, akár csak később, s mint ilyen, teljesen passiv állapot, önként és magától képződik. A másik már nem egyszerű visszaállítása az elmultnak, hanem értelmezése, magyarázata; nem integrális reproductiója előbbi benyomásainknak, hanem azoknak meggondolt kiválasztása, kirostálása, tehát már a lélek cselekvőségét feltételezi.

Példa gyanánt hozza fel Dugas a nyers emlékezetre egy mészáros-inas ismeretes esetét, a ki deliriumában Phaedrából szavalt egész részleteket, melyet egy alkalommal játszani hallott, a nélkül, hogy értette volna, vagy egy lelkész cselédjét, ki egész lapokat tudott elmondani a római breviariumból. De azt hiszi Dugas, hogy az iskolás fiúnak is, ki ismétlés által tanulja leczkéljét, passiv módon, a figyelem közbejötté nélkül képződik emlékezete. Mert a ki gépiesen ismétel egy leczkét, az nem egy figyelmi actust, hanem egy vak és figyelem nélküli benyomás újít fel.

A nyers emlékezet ennél fogva az, a mely az értelem közbejötté nélkül, valamely még nem ismert mechanizmus törvényei szerint képződik. Ellenben a fegyelmezett emlékezet az, mely a tárgyakat gondolkodás útján juttatja eszünkbe. Ebből magyarázható, hogy néha egy kérdés tanulmányozása után azzal a tudattal alszunk el, hogy csak részben tanultuk azt meg s majd visszatérünk még reá, s felébredve, meglepetve vesszük észre, hogy az egészet tudjuk. Az emlékezet képződéseál maink alatt ment végbe.

Ugyanígy történik ez a gépies leczketanulásnál, a mi arra enged következtetnünk, hogy a könyv nélkül tanulás sem egészen vak és passív folyamat. Mert valóban könyv nélkül tanulni annyi, mint a szóbeli felmondás izommozgásait rendezni, összeállítani, s ez a mozgásszervező munka öntudatlanul, álmokközben ép úgy végbemehet, mint a reflexio munkája.

Könnyűség dolgában is a nyers emlékezet szembe tehető az activ emlékezet lassú és szabályos rögződésével, melynek normális időre van szüksége, hogy megalakulhasson. De viszont az emlékezet tartóssága is közvetett módot képez annak mikénti előállása meghatározásához. Abercrombie ismert egy előkelő színészt, ki beteg kollégái egyikének helyettesítésére szállítatva fel, pár óra alatt kellett hogy megtanuljon egy hosszú és nehéz szerepet. Meg is tanulta igen gyorsan s egész tökéletesen eljátszta. De rögtön

azután elfeledte, úgy hogy több nap kellén egymásután játszania a szerepet, kénytelen volt mindig újra készülni rá, mert mint mondá, nincs ideje *tanulmányozni* a szerepet. A „betanulás“ és „tanulmányozás“ között tett eme szándékos distinctio — mondja Dugas — felette jellemző a két rendbeli emlékezetre nézve.

Ez szolgál ugyanis a regressio törvénye kifejezésére. Dugas formulája szerint emlékezetünket megfordított arányban veszjtük el azzal, a miként szereztük, s megfordított arányban nyerjük vissza, mint a hogy elvesztettük. De ez csak az activ emlékezetre áll. Tulajdonképen van egy emlékezet, melyet az idő fenyeget és eltöröl, s ez a nyers emlékezet, s van egy másik, melyet az idő formált, melyet tehát nem ront le, sőt inkább megedz: ez a szervezett emlékezet. Az előbbi alá oly tények tartoznak, melyeket a lélek nem jegyzett meg és nem rendezett. Ezek eszünkben maradnak, ha némileg tovább is előttünk vannak, vagyis tudatunk közelében tartózkodnak s feledésbe mennek, ha eltávolodnak s a multba visszamerülnek. Ellenben azok a dolgok, melyekre a lélek figyelmét ráirányozta, melyeket kiválasztott és érdeemesnek talált visszatartani, sohasem merülnek el a tapasztalás rétegei alatt, de az időből mintegy fokozottan kidomborítva emelkednek ki az emlékezetből.

Ez egy tapasztalati igazság, melynek azonban tudományos magyarázata van. A régi emlékek nem azért maradnak meg, mivel régiek, hanem mivel idejük volt szervezkedniök. Az újak nem azért vesznek el, mivel újak, hanem mert nem volt idejük szervezkedni. Az idő tehát az emlékek szervezkedésének föltétele. Az emlékezet képződése időt követel, consolidatiójuk még hosszabbat, s így voltakép az emlékezet szervezkedése sohasem is fejeződik be.

E szervezkedési folyamat egyik módja a feledés. A szervezkedő emlékezet le tud bölcsen mondani arról, a mit szerzett, azaz bír feledni. Mert helyesen mondotta Ribot, hogy az emlékezet föltétele a feledés. A tudatos tények egy nagy számának teljes feledése, s bizonyos számnak pillanatnyi elfeledése nélkül nem bíránk emlékezni. Kevés eset kivételével a feledés nem betegsége az emlékezetnek, hanem egészségének föltétele. Csak próbát kell tennünk, mily rendkívüli nagy azon tudatos szavak és cselekmények száma, melyeket rögtön elfeledtünk, mihielyt eszünkbe ötlöttek a nap folyamán. Mert a lélek ép úgy, mint a test, kiküszöbölí a táplálkozás nem assimilálható részét.

A nyers emlékezet átmenetét a rendezett emlékezetbe Dugas a következő példával illusztrálja. Keresni akarok valamit a szobában. Útközben elfeledem, mit akarok keresni. De reflexióm pótolja emlékezetem hiányát. Abból, hogy mit akarhattam, következtetek arra, hogy mit akartam. Itt az elfeledett nyers emlékezet rendezett emlékezetté alakult, mihelyt az elfeledett képet foglalkozásomhoz kapcsoltam. Nyers emlékezetnél a képek visszatérése egyedül az agy állapotától függ, szervezett emlékezetnél a visszaidézés önkéntes.

A derék tanulmány után csak érinteni kívánjuk *De la Grasserie* cikkkét a füzetben a „vad nyelvek tanulmánya fontosságáról lélektani szempontból“, és *Richardét* a „bírói bizonyításról“.

* * *

„*Revue d'économie politique*.“ Paris. L. Larose éditeur. Septembre—Octobre 1894. 8-me année. Nr. 9—10.

Alkalom- és időszerűnek látjuk e folyóirat elsőrendű erőktől támogatott munkássága bemutatásánál kiemelni egy becses tanulmányt *A. Levasseurtól*, mely az amerikai homestead intézményét ismerteti. (Le Homestead en Amerique.) E kérdés jelenleg majd minden modern állam törvényhozását és eszmévilágát élénken foglalkoztatja; eltekintve attól, hogy már nálunk is, mint aktuális programmpont kezd szerepelni, Franciaországban már ezelőtt kilencz évvel Fourdinier senator a polgári törvénykönyv 593. cikkülésének következő kibővítését indítványozta:

„Törvény által lefoglalhatatlanoknak jelentetik ki és semmi követelés fejében le nem foglalható minden 20 hektár kiterjedésű gazdasági birtok, beleértve a lakóházat és függelékeit, föltéve, hogy a tulajdonos ott lakik és műveli.“

Az úgynevezett „Société d'économie sociale“ is részletes javaslatot dolgozott ki és nyújtott be a társadalmi békecongressushoz, melynek főbb intézkedései a következők: Minden tulajdonos alapíthat egy „bien de famille“-t, melyet lefoglalhatatlannak jelent ki, de ez nem haladhat meg 10.000 franknyi becsértéket. Ha házassági szerződés útján köttetik ez ki, akkor csak visszavásárlás föltétele mellett idegeníthető el. Ha a tulajdonos meghal és gyermekeket hagy hátra, a birtok nem adható el ezek kiskorúsága alatt. Másfelől a 10.000 frankon felüli hagyatékok

nincsenek alávetve a polgári törvénykönyv 826. és 832. §-ainak, hogy megakadályoztassék ezeknek feldarabolása; az atya minden esetben végrendeletileg intézkedhetik vagyona feléről; végre minden örökös megtarthatja a „bien de famille“-t, még ha értéke meghaladja is a 10.000 frankot, ha a többi örökösöknek váltósságot fizet, melynek évi kamata 3⁰/₀-ban állapíttatik meg.

Majd a képviselői kamarát foglalkoztatta De Mun grófnak egy indítványa, mely néhány eset kivételével elfogadta a mezőgazdasági kisbirtok lefoglalhatlanságát, 5000 frank értékig, valamint a művelésre szükséges igavonó állatokét. Legújában, 1892-ben a munkáslakásokról szóló törvényjavaslatba vétetett be egy cikkely, mely megengedi a tulajdonos elhalálása után az elidegenítés elhalasztását s az osztatlan birtokban maradáást, mindaddig, míg kiskorú gyermekek vannak.

Különböző phasisain ment át a kérdésnek Németország. A hűbériség alatt a parasztföld általában oszthatlan volt Poroszországban s a „Hof“ egy „Anerbe“-nek nevezett megjelölt örökösre szállt át, ki rendszerint az idősb fiú volt. De 1807-től 1816-ig a jobbagyság eltöröltetvén, az ennek következtében jelentkezni látszó szétदारabolódás nyugtalanította a német kormányokat. 1825-ben Bajorországban el lőn tiltva a földet egy forint adóalapot képezőnél kisebb részekre darabolni szét; 1830-ban a „Hof“-nak egészben való átruházása volt megengedve Westphaliában, a tulajdonos által kijelölt egyetlen örökösre, vagy kijelölés nem létében az idősb testvérre, 1836-ban pedig a hannoveri diétában való részvételre képesítő földbirtokok oszthatlanoknak jelentettek ki.

Az 1871. évi események után a szabadelvűbb eszmeáramlatok befolyása nyomán az 1872. márcz. 5-iki jelzálog-törvény minden korlátját lerontotta a földbirtokok feletti szabad rendelkezésnek. De Hannover, mely északi része kivételével, hol az egyenlő osztály volt életben s a föld feldarabolva, szokva volt az Anerbe-rendszerhez, remonstrált ez ellen, s mivel, mint a jelentés mondta. nem bölcs dolog az embereket önmaguk ellenére boldogítani, a Hofrecht 1874-ben visszaállíttatott Hannoverben, vagy legalább a tulajdonos följogosíttatott, hogy választhasson egyfelől az „Anerbenrecht“, másfelől a földbirtok felett akár részben, akár egészben, akár végrendekezés, akár élők közötti ajándékozás útján történendő szabad rendelkezés között. Kimondatott azonfelül, hogy az „Anerbenrecht“ rendszere alatt a „Hof“ a fiúra vagy

leányra száll, az „Anerbe“ a birtok értékének harmadát kapja törvényes illetményezimen s a többi kétharmadot a birtokállományba fizeti, mely egyenlően oszlik meg, nem természetben, de értékben az örökösök közt. 1874-től 1880-ig, a mely időben a törvény főlhatalmazta a nemesi birtokok tulajdonosait e rendszer elfogadására, 100.128 gazdasági birtok közül 60.691 már az „Anerbenrecht“ alá helyzetetett, az intézmény tehát népszerű Hannoverben.

Ez a rendszer, melyet különösen a katolikus párt pártfogolt s a szabadelvűek támadtak, 1881-től 1886-ig meghonosult Lauenburgban, Westphaliában és több más porosz tartományban. Régóta áll fenn a badeni nagyhercegségben, 1873-tól az oldenburgi nagyhercegségben, 1876 óta Bremában stb.

1893-ban a Reichstag előtt újra fölmerült a „Heimstätte“ terve. A német politika czélja vele főként a kivándorlás megakadályozása volt. Ezen tudatban szerzett meg a kormány 1886 óta a keleti tartományokban nagy kiterjedésű, részben műveletlen területeket, s azokat évi járadékokban fizetendő kis részekre osztotta. Legtöbb ezekből lengyel földbirtokosoktól származott s a járadékbirtokoknak nevezett birtokrészek német telepéseknek adattak, kik nem idegeníthetik el azokat meghatalmazás nélkül, s ugyanily értelemben kötelezte a kormány a nagybirtokosokat is, hogy területeiken járadékbirtokokat állítsanak.

Ausztria bár 1811-ben eltörölte a hűbérrendszert, mégis eltúrta a gazdasági örökségnek váltság útján az idősebbre való átruházását. Egy 1868-iki törvény az egyenlő osztályt megállapítván, Tyrol kivételével, a parasztok azt majdnem mindenütt kijátszani igyekeztek. A zsidóságtól való félelem, kiknek sikerült kezeikben a földbirtokok jelentékeny részét összpontosítani a végrehajtási eljárás útján és a politikai állandóság tekintetei 1889-ben egy törvényt eredményeztek, mely megállapítja a Hofrechtet, nem mint oly rendszert, melyet a tulajdonos maga választhat, hanem mint az összes kisbirtokosság közös törvényét.

Oroszországban egy 1878-iki ukáz tiltotta meg az ingatlanra vezetett végrehajtást, hogy megvédje a jobbágyságból felszabadult parasztot, kit az 1861-iki reform a maga mivelhető földesekjével dotált. Egy 1893-iki ukáz lefoglalhatlanoknak jelentette ki a felszabadulás idejében nyert földjeiket. Végre Romániában tiltva volt az 1864-iki törvény által fölzsabadított jobbágyságnak, földjét 30 év lefolyása előtt elidegeníteni vagy jelzálogilag

leköttni, de a törvény csak tökéletlenül hajtattott végre és nem óvta meg a parasztság zömét a nyomortól, sem nem akadályozta meg a kivándorlást.

Ezen történeti szemle után Levasseur az amerikai homestead intézményét fejtegeti nagyobb tüzetességgel, s kifejti a rendszer árny- és fényoldalait. Mérlegeli különösen a homestead meghonosítása esélyeit Franciaországban s az annak kedvező áramlatokat. Sok részben utopiának tartja a hozzáfűzött várakozásokat s a rendszer előnyeit felett túlsúlyllyal látja a mérlegbe nehezedni annak hátrányait. A szerződési szabadság s az azzal járó felelősség elvét szegzi a gyámkodó rendszer túlságai ellen, s azt állítja, hogy a földbirtok elidegeníthetlensége s oszthatlansága megfosztaná a mezei gazdát egyfelől a jelzálogkölcson útján biztosítható tőkétől, másfelől attól a jövedelemtől, melyet a kisbirtokos váltáságul kelene, hogy fizessen járadékban örökösársainak. A mellett, mint Amerika példája tanítja, kifejlesztené a családrészt, az adós-ságok rosszhiszemű kijátszását. Pedig a jelzálog-hitel kevésbbé veszedelmes a kis emberekre, mint a személyhitel. Az emigratiót — teszi hozzá Levasseur — a földbirtok oszthatlanságának statuálása nemcsak hogy nem állítaná meg, de sőt növelné, mert az apai birtokegészet egy örökre ruházván, a többi kényszeríté, hogy elhagyják a földet, hol nincs többé gyökerök. Ezt bizonyítja Németország példája, hol daczára a fennálló Hofrechtnek, sokan vándorolnak még mindig ki.

A Homestead-exemption, úgy a mint az Amerikában létezik, új országok számára létesített intézmény. Minek volna azt behozni Európába? Talán hogy a gazdasági válságon segítsen? De hisz ez nem válság, hanem elkerülhetlen átalakulás, melynek a lefoglalhatlanság nem emelne gátat. Kimutatja azt is, hogy a nálunk Európában elhangzó tervek helytelenül mutatnak rá az amerikai Homestead-re, mert egész más intézményt hoznának létre, egy korlátolt értékű, elidegeníthetetlen, lefoglalhatlan, oszthatatlan, egyetlen gyermekre átöröklődő családi hitbizományt.

—n—r.

* * *

Mind. New Series. Nr. 10.

I. On the nature of aesthetic emotion. By Bernard Bosanquet. Miután az értekező azon nézetet, hogy az aesthetikai érze-

lemnek többféle oka lehet, mint tévest, visszautasítja; azt vizsgálja, vajjon az aesthetikailag érző ember csak passive fogadja-e a szépnak ráhatásait lelkére, vagy inkább active fejezi ki azt a szépet, mely lelke mélyében rejlik és művészi kifejezésre vár. Értekező e második szempontot tartja helyesnek. Minden szépnak közös alapjellege az, hogy kifejeztetik. Kifejezni csak meghatározott dolgot lehet, azért minden aesthetikai érzelemnél az érzettnek tartalma az érzéstől magától el nem választható; továbbá az aesthetikai érzelem, annak kifejezésétől sem választható el, a kifejezés képezi az aesthetikai érzelemnek alkotó elemét. Bosanquet értekezése Hegel-féle szellemben van írva.

II. Freedom Responsibility and Punishment. By James H. Hyslop. Igen értelmesen írt cikk, melynek az a célja, hogy kimutassa, mily összefüggés van a szabadság, felelősség és büntetés közt. Író a szabadságban három mozzanatot lát, melyeket meg kell egymástól különböztetni: 1. minden politikai és physikai kényszernek hiányát; 2. öntevőséget (spontancitást), melynélfogva mindenki cselekvéseinek okául tekinthető; 3. a megfontolásnak képességét, melynélfogva valaki érett megfontolás után a motivumok közt választ és azután cselekszik. Az első mozzanatnak hiánya minden felelősséget és büntetelőséget kizár. Kétesebb már a második mozzanat. Prima facie azt lehetne mondani, hogy mindenki, kinél az első kényszer nincsen meg, felelős cselekedeteért és megbüntethető, mert ő az oka és minden külső kényszertől független forrása; de a mostani nézetek a fenytésről, a cselekvések harmadik mozzanatát is okvetlenül kívánják. Az örült ember is autonóm teremője cselekvésének, de hiányzik vagy meg van tévesztve a megfontolási képessége. Az előbbiekkal áll összefüggésben a megfenytésnek elmélete. A megfenytés lehet a netaláni újból való ismétlődő bünténynek útját vágó (preventive), vagy javító (corrective). Örült vagy javíthatatlan, konok gonosztevővel szemben csak a preventiv eljárásnak van helye, oly esetben. midőn a gonosztevő kellő megfontolás nélkül erkölcsileg megbotlott, a javító (corrective) büntetés alkalmazandó.

III. Time and the Hegelian dialectic. (II.) By J. Ellis Mc. Taggart. Midőn Hegel egyrészt azt állítja, hogy a dialectikai processus *öröktől fogva* meg van valósítva, nem képes magyarázatát adni azon sok tökéletlenségnek, mely bennünket körülvesz, nincs helye rendszerében az időnek és az időben történő köze-

ledésnek egy tökéletes cél felé. Képzeltető azonban, hogy egy magasabb philosophiai synthesis segítségével e két ellentét dialectice egymással összeegyeztethető és e magasabb synthesist kellene keresni.

IV. Reflective consciousness. By Shadworth. H. Hodgson. Író azon nézeteket védelmezi, melyeket a „Philosophy of Reflexion“ című művében kifejtett és melyeket nézete szerint G. T. Stout a „Mind“-nek szerkesztője félreértett.

V. Discussions. Mr. Balfours Refutation of idealism. Balfour azt a vádat emelte, hogy az idealismus a valóságot csupa gondolati viszonyokba olvasztja fel, holott a valóságban egy viszonyba nem hozható elem is van. Az ellen védekezik a Hegelianus Arthur Eastwood. — A reply to a criticism. By F. H. Bradley. Bradley kissé izgatott hangon polemizál Ward bírálata ellen, melyet ez az Appearance and Reality című művéről írt.

VI. Critical Notices. Einleitung in die Moralwissenschaft. Von Georg Simmel. II. Bd. Berlin, 1893. Pp. VIII+426. J. S. Mackenzie bírálata szerint jeles mű. — Psyche, Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen. Von Erwin Rohde. Zweite Hälfte. Freiburg i. B. und Leipzig, 1894. Pp. 711. Caroline A. Foley szerint oly mű, mely rengeteg tanulmányról tesz tanúságot, de úgy látszik, inkább class. philologusnak való mű. — Les Caractères. Par Fr. Paulhan. Paris, 1894. Pp. 237. Ismertető — I. Brough — szerint jeles mű. Paulhan azért, hogy a jellemeknek típusait felállítja, azoknak osztályozására törekszik. — The Riddle of the Universe. By E. Douglas Fawcett. London, 1893. Alfred W. Benn úgy ítél a műről, hogy jobban cselekedett volna Fawcett, ha a művet nem írta volna.

VII. New books. The Science of Mechanics. A Critical and Historical Expositions of its Principles. By Dr. E. Mach. Translated by Th. J. Cormack. Minden tekintetben jeles mű. Szintűgy dicsértetnek a rövid ismertetésekben: L'Education de la Volonté. Par J. Payot. Paris, Pp. XII+278; Dr. Christof Sigwartnak ismeretes műve a logikáról 2-ik kiadásban; John Locke und die Schule von Cambridge. Von Dr. Georg Freiherr v. Hertling, Freiburg i. B. Pp. XI+318. A munka Locke philosophiáját korán megvilágításában tünteti fel. — Jeles értekezés még: Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen. Von Dr. Twardowszki. Wien, 1894. Pp. 111.

Mind. New Series. Nr. 11.

I. Mediate Association. By W. G. Smith. Igen érdekes cikkk. Scripture Amerikában arra a kérdésre iparkodott kísérletekkel feleletet keresni, vajjon léteznek-e közvetett associációk, tény; *a* képzet össze van kapcsolva *b* képzettel, ez pedig *c* képzettel. Van-e eset rá, hogy *a* képzet visszaidézzé a *b* közvetítésével *c* képzetet oly módon, hogy a *b* képzet az öntudat színvonalára nem emelkedik. Értekező részletesen leírja a kísérlet-tételnek módját is. E kísérleteket kis változtatással ismételték Lipcsében, de sem itt, sem Amerikában a fölvetett kérdésre megbízható feleletet nem adhattak.

II. Mr. Bradley's view of the Self. By J. S. Mackenzie. Úgy látszik, Bradley műve Appearance and Reality, mely Hegel-féle szellemben van írva, nagy philosophiai hullámokat idézett elő Angliában. E cikk is e művel foglalkozik. Értekező nem annyira polemizál Bradleyvel, mint inkább a Self-ről való hiányos tanát iparkodik kiegészíteni. Szerinte Bradley négyféle Self-et különböztet meg művében: a Biological Self, Psychological Self, Sentient Self, Pathological Self; ő még kiegészíti az Epistemological vagy Transcendental Self-fel és Ontological vagy Ideal Self-fel. E szempontból értekező Bradleynek tanát részletesebben vizsgálja.

III. Mr. Bradley and the Sceptics. By Alfred Sidgwick. Értekező inkább logikai szempontból vizsgálja meg Bradley művét és elégtelennek tartja az igazság azon ismertető jelét, hogy az maga-magának ellent nem mond. $A=A$, magának ellent nem mondó tétel, de vele semmire sem jutunk.

IV. Definitions and problems of Consciousness. By A. Bain. Író először azt vizsgálja, melyek azon lelki tünetmények, melyeket többé nem elemezhetni, hanem csak meg kell nevezni, hogy mindenki azonnal értse. Azután szembe állítja az öntudatot a lelki tünetményekkel összeségükben, a „Mind“-del; említi az öntudat és az emlékezet közti összefüggést; szól a tudat és a testi tünetményekről, végre a tudat és öntudat közti különbségről.

V. Discontinuity in Evolution. By Francis Galton. Fölötte figyelemreméltó cikkk mindazoknak számára, kik a Darwinizmussal és természet-philosophiával foglalkoznak. A Darwin-féle elmélet azt állítja, hogy a fajok észrevétlenül, csekély átalakulások útján keletkeztek. Galton szerint az átalakulás inkább ugrásszerűen történik. A természet sokszor arra tanít, hogy a faji típusok

állandóan megmaradni iparkodnak. Ha az *A* és *B* természeti lény most kevés differentiát mutat, meglehet, hogy a differentiák az utódokban inkább nagyobbodnak, mert a két egymástól eltérő, tehát csak látszólag egy typushoz tartozó lény, tulajdonképpen mégis két typushoz tartozik. Az értekezésre alkalmat adott Bateson műve: *Materials for the Study of Variation, treated with especial regard to discontinuity in the origin of species.* Macmillan, 1894. Pp. XV+598.

VI. Discussions. On the failure of movement in dream. By F. H. Bradley. Író azt a kérdést veti fel, honnan van az, hogy bár mozgásról álmodunk, testünket mégsem mozgatjuk? Okát abban véli találhatni, hogy mozgásról ugyan álmodunk, de nem tudjuk, hogy testünk egyes részeinek milyen és melyik a helye alvás közben, tehát nem tudjuk, hogyan mozgassuk azokat helyükhöz és a környezetehz megfelelően.

VII. Critical Notices. A History of Philosophy with especial reference to the Formation and Development of its Problems and Conceptions. By Dr. W. Windelband. Authorised translation by James H. Tufts. London and New-York, 1893. Pp. XIII+659. R. Adamson a művet dicséri. — History of Philosophy of History. By R. Flint. Az e kiváló mű második kiadásának I. kötete és a francia történet-philosophiáról szól. — The Logic of Hegel. Translated from the *Encyclopaediae of the Philosophical Sciences.* By W. Wallace. Oxford, 1892. Pp. XXVII+439. — Prolegomena to the Study of Hegel's Philosophy, and especially of his Logic. By the same. Az első mű gondos és szakértelemmel készült fordítás, a második mű kiválóan alkalmas, hogy olvasóját Hegel philosophiájába bevezesse. A két művet imerteti J. S. Mackenzie. — Pain, Pleasure and Aesthetics. B. H. R. Marshall. London, 1894. Pp. XXI+364. Bírálója, J. Sully egészben véve sikerültnek veszi a művet, de egyes tételeivel egyet nem érthet. — Le probleme Morai dans la Philosophie de Spinoza et dans l'histoire du Spinozisme. Par Victor Delbos. Paris, 1839. Pp. XII+569. A mű első része az *Ethica* és *Tractatus Theologico-Politicus* közti viszonyról szól, a második rész Spinoza hatásáról az utókorra. Carveth Read bíráló szerint a szerző kissé túlságos transcendent-idealistikus álláspontonról fogta fel Spinozát. — O. Külpe. Grundriss der Psychologie auf experimentalen Grundlage dargestellt. Leipzig. Pp. VIII+478. A mű Wundt

szellemében van írva és ismertető szerint a legjobb tankönyv', mely a kísérleti psychológiáról eddig megjelent.

VIII. New books. Az e czímen felsorolt művek közt megemlíthető a svéd mű: Om Francis Bacons Filosofi Med Särskild Hänsyn Till Det Etiska Problemet. E. Liljequist. Upsala, 1894. Pp. V+365. Ismertető szerint Liljequist eléggé alaposan szól Baconról. — IX. A „Notes“ közt figyelemreméltó egy psychologiai észrevétel. Ha fejünket annyira lehajtjuk, hogy lábaink közt valamely vidéket megnézhetünk, az mélyebbnek látszik. Magyarázata szemünk amaz alkotásában keresendő, hogy valamely képből annak felső fele nekünk nagyobbnak látszik, mint az alsóbb.

*

Mind. New Series. Nr. 12.

I. A dialogue on Time and Common sense. By Prof. Sidgwick. E cikk tartalma Sidgwick és egy orosz philosophus párbeszéde.

II. An analysis of attention. By Alex. F. Shand. Író különös gonddal vizsgálja a figyelemnek nehéz psychologiai problémáját. Rendesen azt mondják, hogy a figyelemnek tárgya általa világosabbá válik, erősebb positiót foglal el öntudatunknak központjában és hajlandó a vele összekötött tárgyakat öntudatunkba hozni. Értekező nézete szerint ez föltétlenül el nem fogadható. A képzetnek tárgya homályos lehet, de csak azt tudjuk biztosan, hogy tudatosan észreveszszük. Meg kell különböztetni a figyelemnek lényeges vonásait és változékony járulékait. Szemeinket egy pontra szegezhetjük, de figyelmünk látókörünknek szélére valamely igen homályosan észrevett tárgyra irányulhat.

III. Psychology, Epistemology, Ontology, compared and distinguished. Író e három tudománynak egymással való összefüggését tárgyalja.

IV. The Philosophy of Herbert of Cherbury. By W. R. Sorley. Értekező Herbert of Cherbury főművevel: De Veritate foglalkozik. E mű némileg Locke, de még inkább Leibnitz egyes tanainak előfutárja volt.

V. Assimilation and Association. By James Ward. II. Ward folytatja vizsgálatait a képzetek assimilációját illetőleg. Anatomiai, physiologiai és kóros lelki esetek vizsgálatával iparkodik bebizo-

nyítani, hogy az assimilatio lényeges lelki processus, mely az associatiót megelőzi. Az észrevétel (perceptio) csak az assimilatio eredménye és nem képzetkapcsolási processus.

VII. Critical Notices. An Essay concerning Human Understanding. By John Locke. Collated and annotated, with prolegomena, biographical, critical and historical. By A. Campbell Fraser. Oxford, 1894. Pp. CXL+435, 495. Mindenki, ki Locke philosophiájával foglalkozik, a legnagyobb hasznát veheti Locke főmunkája ezen jegyzetes kiadásának, mely a legnagyobb gonddal készült. — Metaphysik. Von Franz Erhardt. I. Bd. Erkenntnistheorie. Leipzig, 1894. Pp. X+642. Író Kantnak idealismusát az időre és térre vonatkozólag elfogadja, de visszautasítja Kantnak tanát a Kategoriákról, kiváltképen az okság-kategoriától. A tér- és időről szóló tant oly kimerítően tárgyalja, hogy olvasója teljesen tájékozva van e kérdésnek mostani állásáról. — Social Evolution. By Benjamin Kidd. London, 1894. Pp. 348. Szerző azon kérdésekre ad feleletet, miképen lett a társadalom azzá, mivé lett s mi lesz a jövője; a tárgyalásnak módszere, melyet használ, a biológiai. Kiváló súlyt fektet a vallásra, különösen a keresztényre.

VIII. New books. Aspects of Pessimism. By R. M. Wenley. Edinburgh and London, 1894. Pp. 332. Hat essay-nak gyűjteménye. Úgy látszik, figyelemreméltó mű. — Pour e contre l'Enseignement Philosophique. Extrait de la Revue Bleue. Paris, 1884. Pp. 178. Ribot, Janet, Fouillée, Taine és többeknek nézeteit tartalmazza, vajjon tanítandó-e a philosophia a francia középiskolákban és ha igen, miképen? — Die Anfänge der Kunst. Von Ernst Grosse. Freiburg i. Breisgau u. Leipzig. Pp. VII+301. A mű kimutatja, hogy a művészetnek mindazon jellemző vonásai, melyek a kifejlett művészetben találhatók, csirában a a vadnépek művészetében is föllelhetők.

—r—ó.

A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

— Második közlemény. —

II. A vegyesházbóli királyok alatt.

Az Árpádház kihaltával megsemmisül az eddigi alkotmányos fejlődés minden eredménye s a királyság és az oligarchia közötti küzdelem, mely most kezdetét veszi, mihamar, nemsokára Róbert Károly királylyá választása után, a királyság teljes győzelmével végződik. Az 1301-től 1310-ig tartó trónvillongási zavarok alatt ugyanis a köznemesség a hatalmas főurak által annyira elnyomatott, hogy a mikor a királyság fölvette a küzdelmet a főurak hatalmának megtörésére, a nemesség nem is gondolt arra, hogy politikai jogait elismertesse a király által, hanem megelégedett azzal, ha a főnemességekkel szemben visszaszerzi személyes szabadságát és ez okból buzgón támogatta a királyság hatalmi törekvéseit.

Hogy a köznemesség támogatásával mennyire sikerült Róbert Károlynak magához ragadni az állami hatalom teljét azt legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy országgyűléseket egyáltalán nem tartott. Kovachich közöl ugyan egy Károly által kiadott oklevelet, melylyel a király 1318. évi ker. szent János napjára a Rákos mezejére közönséges országgyűlést (generalis congregatiót) hív össze,¹ és Fejér is

¹ Kovachich Suppl. II. 266. l.

közöl egy törvényszéki ítéletet, melynek bevezetésében az ország összes nemeseivel 1320-ban Székesfehérvárott tartott diaetáról tétetik említés,¹ de hogy ezen országgyűlések megtartottak-e, az igen kétséges, mivel egy Fejérnél közölt okmányban² a magyar püspökök a király ellen azon panaszt emelik a pápánál 1338-ban, hogy a rendek közönséges gyűlései a király trónralépte óta betiltattak, (vetitos esse generales ordinem conventus, in quibus regni status temperabatur).

Úgy látszik tehát, hogy Károly megalapítani törekedett az abszolút uralmi királyságot és csakis a királyi tanács meghallgatásával és az országgyűlések mellőzésével kormányozta az országot, a mit neki a nemesség azért tűrt el, mert személyes szabadságában jobban biztosítva érezte magát Károly teljhatalmú királysága alatt, mint a főurak garázdálkodása idejében.

De már Nagy Lajos uralkodásának első tizedében a köznemesség is lélegzeni kezdett és követelte politikai jogának elismerését.

Lajos ismerve a magyar nemzet sajátosságait és bízva hűségében, nem ellenkezett a közkívánattal, hanem tudva azt, hogy a nemzetnek csak jogait kell elismerni, az sohasem fog annak érvényesítésére törekedni, de ha azok kétségbe vonatnak, a nemzet azok elismerését akár fegyverrel is kivívni törekszik; az 1351. évben tartott közönséges országgyűlésen, mint maga mondja a megerősítési záradékban: «őhajtságukat mintegy megelőzni s kedvöket tölteni akarván, hogy őket ezutánra is hasonló hűségre és önfeláldozásra indítsuk, minden gyanútól menten elfogadjuk, megerősítjük a mondott András király aranypecséttel megerősített szabadság-

¹ Fejér: Cod. Dipl. VIII. (VII.) 126. l.

² U. o. VIII. (IV.) 321. l.

levelét stb.» — megerősítette az aranybullát az ellenállási záradékkal együtt.

A király felelőssége tehát ismét érvényre emelkedett, de az 1291. és 1298. évi törvények felújítása mellőztetvén. ezen időben a magyar alkotmány ott állt, hogy a nemzetnek mégsem volt közvetlen befolyása az országos ügyek intézésére, s a királyi kormány főtisztviselői nem a nemzetnek, hanem csak a királynak voltak közvetlenül és első sorban felelősek és csak a királyon át a nemzetnek.

De a nemzet ebben nem vett észre hanyatlást, mert a Róbert Károly korabeli állapothoz képest nagy javulás volt ez is. Ehhez járult továbbá az, hogy Lajos nem engedte a köznemességet elnyomni, a mit az 1351. évi 11. t.-cz. is bizonyít; végre az, hogy a már erősebben lüktetni kezdő megyei élet a köznemességnek a közügyekben való részvétel iránti vágyát kielégítvén, a köznemesség inkább érdeklődött helyi ügyei iránt, mint a jeles király alatt amúgy is jó kezekben tudott országos ügyek iránt.

De mihelyt előállanak a zavarok az országos ügyek intézésében, t. i. Lajos halála után, a köznemesség ismét az országos ügyekre is kiterjeszti figyelmét és közvetlen akarja érvényesíteni befolyását a király tanácsosaira és az országos főtisztviselőkre.

Zsigmond uralkodásával a köznemesség fölveszi a küzdelmet, nem a királyság ellen, mert hiszen a király most inkább a nemességgel tart, hanem a hatalmas oligarchia ellen, mely Lajos alatt gazdagságban és befolyásban igen megnövekedett, habár ekkor még féken tartatott; és ezen küzdelem hol egyiknek, hol másiknak javára dől el. Albert alatt az oligarchia, Mátyás királylyá választásával a köznemesség, Mátyás uralkodása alatt a teljhatalomra törekvő királyság, II. Ulászló és II. Lajos alatt ismét az oligarchia vergődik túlsúlyra és oly csapást mér a magyar alkotmányra,

hogy abban a jogi felelősség elve ha papíron megmaradt is, de a közéletben alkalmazhatlanná válik.

Lássuk tehát a Lajost követő idők alkotmányjogi küzdelmei által létrehozott törvényeket.

Az 1386. évi 3. t.-cz. kimondja, hogy «ha valaki rossz tanácsot adna a királynak, csúfosan zárassék ki a király tanácsából és oda többé be ne vétessék».¹ Ugyanez a törvény-cikk a király tanácsosainak erkölcsi felelősségét is növelni akarja, mondván: «hogy a király tanácsosai közé felvett főpapok és bárók esküdjenek meg, miszerint tanácskozásaikban nem csupán a király és önmaguk hasznát, hanem az országot és a szent koronáét is szemügyre veszik».²

Ugyancsak a köznemesség győzedelmét tanúsítja az 1397. évi temesvári országgyűlésen újból megerősített aranybullának módosított pontja, mely így szól:

«A nádor pedig, az országbíró, a bánok és várispánok, a kik a király által rájuk bízott hivatalt nem kellően viselték, s nem különböztetik meg megyéjök népét, a nemeseket és más állapotú embereket, ha ez rájuk bizonyosodik, az egész ország előtt fosztassanak meg méltóságuktól s kényszeríttessenek kárpótlásra».

Ezzel szemben valószínűleg külső okokból az ellenállási záradék a megerősített bullából kimaradt és így ismét érvényesül az a jelenség, hogy a mily mértékben domborodik ki a király tanácsosainak jogi felelőssége az országgyűlés előtt, ugyanoly mérvben kezd elhomályosulni a királyé.

Ehhez járult az is, hogy ezen időben a kormányzati ügyek egy nagy része, melyek eddig a királyi kormányzat szervei által intéztettek, a megyei szervezet erőteljesebb ki-
fejlődése következtében átsiklott a megyék hatáskörébe, a

¹ Szlemenics: Törvényeink tört. VII. 233—34. 1.

² Ugyanott.

mi a köznemesség befolyását a kormányzatra nem kevésbé növelte.

De a főurak hatalmának növekedése nagyobb veszéllyel fenyegette a közszabadságot, mint a királyi hatalom, a minek felismerése azt eredményezte, hogy a királyi hatalom erősítésére kellett a köznemességnek munkálkodni, természetesen ismét a kivivott alkotmányos eredmények feláldozásának árán.

Az Albert által kiadott decretumok világos tanubizonyosságát képezik annak, hogy az oligarchia törekvése az volt, hogy a köznemességnek a főtisztviselők ellenőrzését lehetetlenné tegye és a királyi hatalom az oligarchia előnyére minél szűkebb körre szoríttassék.

Az 1439. évi decretum 2. cikke szerint a nádor ismét az országgyűlés által választandó, és ezen törvényczikk a nádor kötelességévé teszi, hogy a király és az országlakók között fölmerült conflictusokban igazságot szolgáltasson. A 4. cikk az újítások és behozott ártalmas szokások eltörlését és megsemmisítését rendeli el, a mi bizonyára a köznemességnek a királyi tanácsra és főkormányra 1397-ben kimondott befolyásának eltörlését czélozta, hogy az oligarchiának annál inkább szabad keze legyen a királyi hatalomnak mind szűkebb korlátok közé szorítása után.

A köznemesség azonban nem volt oly könnyen kiszorítható a politikai tényezők sorából. I. Ulászló megválasztásával újra tért foglalni igyekezett és arra törekedett, hogy II. és III. András törvényeit ismét életbeléptesse. Ezen törekvésében azonban nem ért célzt, mert a főnemesség ismét csak oda vitte a dolgot, hogy III. András 1298. évi törvényei — melyeknek 23. cikke a királyt mindenben tanácsosainak hozzájárulásához köti — megerősítették, de az 1291. évi törvények, jelesen azoknak 9. és 31. cikke — melyek a tanácsosok és főtisztviselők felelősségét az országgyűlés előtt

kimondják — nem erősítették meg, ennélfogva ismét csak a királyi hatalom korlátozása következett be, a nélkül, hogy a nemzet befolyása a királyi kormányzatra biztosítottat volt.

És most, I. Ulászló halálával, az oligarchia ismét győzedelmeskedik, és oly fejtelenséget terem az országban, mint a minő uralkodott III. András halála után. Az oligarchia által teremtett tarthatatlan állapotoknak véget vetett ugyan a köznemességnek Mátyás királylyá választásával aratott győzelme, de a hatalmas főurak fékentarthatása ismét abba a kényszerhelyzetbe hozta a köznemességet, a melyben Károly alatt állott, t. i. a királyi hatalom növelését tette szükségessé, akár az alkotmányos vívmányok árán is.

Mátyás megerősítette az aranybullát az ellenállási záradékkal együtt, országgyűléseket is tartott, az alkotmányt is fejlesztette, különösen a nádorság intézményének kifejtése és a koronaörökség létesítése által, továbbá alatta az alkotmányos élet formái is jobban kidomborodtak, mint elődei alatt; mindazonáltal, épen a fennebbi okokból, hiában keresünk az ő uralkodása alatt oly intézményeket, melyek a kormányzatnak az országgyűlés előtti felelősségét juttatnák kifejezésre. Ennélfogva Mátyásnak uralkodása hasonló helyzetet teremtett, mint a minő Nagy Lajos alatt fennállott. Mátyás alatt a királyság győzedelmeskedett az oligarchia felett, de egyúttal a köznemesség felett is, és most ismét a jogilag felelős királysággal és az országgyűlésnek nem felelős királyi kormányzattal találkozunk.

II. Ulászló trónraemelése az oligarchia győzedelme volt a királyság pártján álló köznemesség felett, és most megkezdődik ismét azon nagy alkotmányjogi harcz, mely az Árpádok idejében vívatott a nemzet és a királyság között, csak hogy most vívatik a köznemesség és az oligarchia között. Ezen harcz eleinte kedvez a köznemességnek, és ezzel a felelősség elvét magában foglaló intézményeknek, de végeredményében megint az oligarchia lesz a győztes.

A köznemesség eleinte megelégszik az erkölcsi felelősség növelésével. E végből az 1492. évi 33. t.-cz. elrendeli, hogy a nádor, a ki bíró a nemzet és király között, hivatali esküjét az országgyűlés színe előtt tartozik letenni.

De az 1495. évi országgyűlésen alkotott törvények már azt mutatják, hogy az oligarchia ezen törekvése mellett — mely a királyi hatalmat a tanács hatalomkörének kiterjesztése által mindig szűkebb korlátok közé akarja szorítani — a köznemesség azon iparkodik, hogy eme tanácsra minél nagyobb befolyást biztosítson magának.

Igy a míg egyrésről az 1495. évi 2. t.-cz. a 100 telket meghaladó adományozásoknál a királyt a főpapok és bárók megegyezéséhez köti, és ha ezen adományozások az ő megegyezésük nélkül történnének, egyszerűen érvényteleneknek jelentetnek ki; addig az ugyanez évi 8. t.-cz. azon rendelkezése által, hogy nevezzen ki a király az ország rendes biráin kívül a törvényszékekhez három főpapot, három bárót, *14 nemes*t és gondoskodjék ezek számára illő díjazásról — tekintettel arra, hogy az ország régi szokása szerint ugyanazok voltak a Curia birái, mint a tanács tagjai — a nemeséget a királyi tanácsba is beviszi, ez tehát előkészítőjéül tekinthető az 1498. évi 7. t.-cz.-nek, mely létesíti azon kormánytanácsot, melynek jogi felelősségét az országgyűlés előtt, az 1507. évi 8. t.-cz. világosan kimondja.

Az 1495. évi 8. t.-cz. által létesített törvényszéknek tagjait az 1498. évi 2. t.-cz. már az országgyűlés által rendeli választatni, s abban a köznemességnek még nagyobb súlyt biztosít, mert a tagok számát két főpapban, két báróban és *16 nemesben* állapítja meg. Az 1498. 7. t.-cz. az ekként szervezett törvényszékből alakítja a kormánytanácsot, és pedig akként, hogy a tanács rendes tagjain kívül (primás, nádor, országbíró, tárnokmester, cancellár, bán, vajda), az ország főfontosságú ügyeinek tárgyalásakor a 16 nemes közül

a király nyolczat mindig hívjon meg és bocsásson a tanácsba. •Ezen nemesek — mondja továbbá a törvény — szigorú esküvel kötelezni tartoznak magokat, hogy a tanácsban mindent hiven, titoktartással és az ország javára tesznek.»

Ekként a királyi tanácsban az országgyűlés megbízottai is tért nyertek, feladatukká tétetvén nekik, hogy az országos ügyek intézésében a köznemesség befolyását érvényesítsék, és a központi kormányzat ellenőrizhetését megkönnyítsék az országgyűlésnek.

Igaz ugyan, hogy a kormánytanács ezen szervezetében nem sokáig állott fenn, mert az 1500. évi 10. t.-cz. a curia és a tanács szervezetét már megváltoztatta és abban a főüri elemet emelte túlsúlyra, de ezen körülmény a felelősségnek megvalósítására törekvő elvet magát alig érinté.

Az 1507. évi országgyűlés már egész következetességgel haladt a kormányzat felelőssége és a király felelőtlen-sége elvének megvalósítása felé, mert kimondta, hogy a királynak országos ügyeket érintő cselekményei, ha a tanács tudta nélkül tételnének, érvénytelenek, viszont a tanács tagjai a királynak adott minden tanácsukért az országgyűlés előtt felelősek.

De lássuk az idevonatkozó törvényeket.

Az 1507. évi 5. t.-cz. így szól: •Ő felsége mindent, a mi az ország ügyeit érdekli, ezután mindig a tanács tagjainak és más tanácsosainak tanácsa szerint tegyen. És a mit azoknak tudta nélkül tenne, egyszerűen érvénytelen legyen. Minden határszéli tisztséget. ú. m. erdélyi vajdaságot, székely ispánságot, horvát-dalmát bánságot, temesi grófságot, ugyanazon tanácsosok tanácsa szerint adja érdemes honfiaknak».

A 7. t.-cz. pedig így szól: •Ha valaki az urak vagy nemesek közül a királyi felség tanácsában nyilvánosan és vakmerően tenni merészelné valamit az ország szabadsága, közjava és törvénye ellen, az illet a többi tanácsosok jelent-

sék föl a legközelebb tartandó országgyűlésnek, nevezzék meg az ország összes főpapjai, bárói és nemesei előtt, a kit azután, mint az ország szabadságának árulóját, a közrend megzavaróját, ott mindjárt, mind személyesen, mind vagyonában megbüntetni szabadságukban álljon».

Ezen törvényben a király tanácsosainak jogi felelőssége oly világosan van kimondva, hogy azt világosabban kimondani nem is lehet. Sőt nemcsak a kormány tagjai, hanem a választott nemesek is, és nemcsak kormányzati cselekményeikért, hanem még javaslataik, tanácsaik miatt is felelőssé tételnek.

A 8. t.-cz. pedig még a büntetést is megállapítja, és pedig nem csupán e tanácsosokra, hanem minden hivatal viselőre nézve, a vármegyéknek is megadván a jogot, hogy a törvények megszegőjét kérdőre vonják és megbüntessék, mondván:

«A ki akármit nyilván teszen az ország törvényei ellen, és a ki ezen törvényt vakmerően megsérteni merészkednék, a mint eddig nagyon sok hatalmas tenni szokta, az ilyen ha főpap, vesztítse el hivatalát, ha báró vagy nemes, összes javai vesztésével lakoljon, s mint felségsértő és hazaáruló, örökre száműzessék. Ha pedig a kir. felség nem akarná őket megbüntetni, ezen esetben, ha az illető nem nagy hatalmú, közönséges egyházi vagy világi, büntessék meg azon megyének, melyben lakik, fő-, alispánja s nemesei; bocsásák prédára javait; ha pedig nagyon hatalmas, ennek megbüntetése, javai elkobozhatása megkönnyítésére szólítsa föl a megye nemessége a nádort, vagy országbirót, vagy főkapitányt, a kik is felültetvén egy vagy több megyének s uraknak fegyveres népét, vegyék el hivatalát, s jószágait, különben ők magok esvén e büntetés alá.»

Ezen törvényekben sajátyszerű az, hogy a vádemelést a tanácsosok ellen magára a tanácsra bízzák, bíróvá az ország-

gyűlést teszik, a büntetés végrehajtásával pedig első sorban a királyt, s ha ez nem tenné, a vármegyéket és az ország főméltóságait bízzák meg.

Ezen törvények azonban nem voltak végrehajthatók, mert azok végrehajtása épen azokat illette, a kik ellen irányult, t. i. a főurakat. Mindazonáltal az oligarchiát ezen törvények nem kevésbé feszélyezték, mert a köznemesi elem a tanácsban erősen volt képviselve, s ha magában a tanácsban a főurak túlsúlyban voltak is, a köznemesek mégis ellenőrizhették és az országgyűlés elé vihették a tanácsban történt dolgokat. Oda irányult tehát a főnemesség törekvése, hogy a köznemesi elem a tanácsból kiküszöböltessék.

Az 1518. évi budai gyűlésen sikerült is nekik a tanácsot ekként szervezni, és a mellett a főnemesi elem hatalmának növelése céljából még a királyi hatalmat is a tanács előnyére a lehető legmagasabb fokig korlátozni, a mit annál könnyebben tehettek, mert a király még gyermek vala.

A budai gyűlés erre vonatkozó határozatai ellen azonban a köznemesség erősen reagált az ugyanezen évi tolnai, de még inkább a bácsi gyűlésen, a mennyiben a királyi tanács újra szerveztetett és abban a köznemesi rend ismét tért nyert, sőt még az adók behajtása- és kezelésére, továbbá a kincstárnok ellenőrzésére is több törvény alkottatott (a 7., 8., 20. és 21. törv.-cikk.)¹

A bácsi gyűlésen alkotott 40. t.-cz.-ben² név szerint soroltatnak fel a király tanácsosai, és pedig négy főpap, öt főúr 16 nemes, kik «mindig a király körül tartózkodjanak, neki mind a tanácsban, mind a törvényszéken, segélyére legyenek, a királyi felség jó és dicséretes oktatásáról gondoskodjanak, királyi udvarát jó rendben tartsák, minden hivatal osztoga-

¹ Ladányi: Alkotmánytört. I. 440—41. l

² A Corpus Jurisban 39. t.-cikként szerepel.

tásában ő felségével egyenlő hatalmuk legyen, s általában mind ő felségének, mind az országnak minden fontos ügye az ő kezökben legyen, épségben hagyatván ő felsége más tanácsosainak is a tanácsban ülhetése és szavazati joga.»

A 41 t.-cz.¹ pedig rendeli, hogy ezenkívül az alnádor, az alországbiró és az ítélőmesterek is jelen lehessenek a tanácsban. «Ezen tanácsos urak kötelessége először és mindenekfelett a határszéli várak ellátására felügyelni, a határ-várparancsnokok fizetését kiadatni, a tanácsosok fele mindig a király mellett legyen, és a mikor hivatnak, tartoznak megjelenni hivataluk örökös elvesztésének büntetése alatt.»

A most idézett törvények mellőzik ugyan az 1507. évi törvényekre való hivatkozást, mindazonáltal azoknak jogi érvényét nem érintették. Az 1507-ik évi törvények alapján állott az 1525. évi rákosi országgyűlés, melynek követelésére Szerencsés Imre alkincstárnok tömlőczre vettetett,² a hatvani gyűlés, mely Báthory nádort hivatalától megfosztotta, és ugyanezen alapon ítélte el a budai, illetőleg rákosi 1526. évi országgyűlés Werbőczyt a nádort és Zobi Mihályt, mint felségsértőket.³

Nem hiányoznak oly törvényeink sem, melyek arra vallanak, hogy az országgyűlés a pénzügyi ellenőrzést is gyakorolta a kormányzattal szemben. Így már az 1444. évi 3. t.-czikk⁴ elrendeli, hogy az országos adók a királyi udvar fentartására és a haza védelmére fordíttassanak, a 4. t.-cz. pedig a többi jövedelmeket a király szabad rendelkezésére bocsátja. Ezáltal a szorosán vett királyi és az országos jövedelmek egymástól megkülönböztettetnek. Az 1496-ik évi országgyűlés már a kincstári számadások megvizsgálását is

¹ A Corpus Jurisban mint 40. t.-cz. szerepel.

² Horváth M. Magyarország tört. III. 374. l.

³ Kovachich: Suppl. III. 62. l.

⁴ Ladányi: Alkotmánytört. I. 282. l.

elrendelte és a vizsgáló bizottságot maga nevezte ki. A számadások meg is vizsgáltattak, és az eredmény az volt, hogy a kincstárnok, a pécsi püspök, sikkasztónak találtatván, fogásba vettetett. A nemesség csak ennek megtörténte után szavazta meg az új adókat, tehát az adómegajánlás jogát használta fel eszközül a bűnös kincstárnok megbüntetésének kikényszerítésére.¹

A vegyesházbeli királyok korszakának végén tehát a jogi felelősség elve az államkormányzatban az akkori idők viszonyaihoz képest törvényeinkben akként volt kifejtve, hogy a király személye lehetőleg kiméltessék, a király tanácsosai és kormánya ellenben minden hivatalos cselekményeikért az országgyűlés előtt felelni tartozzanak, mi által az országgyűlés befolyást nyert az államügyek intézésére. Minthogy pedig az ezen korbeli országgyűlések túlnyomóan tömegesek voltak, melyeken az egész nemesség megjelent, bátran mondhatjuk, hogy az egész politikai nemzetnek joga volt az országos kormányzat ellenőrzésére és annak közvetlen befolyásolására.

Ez azonban a valóságban alig érvényesülhetett, először azért, mert a királyi főtisztviselők egyenként is oly hatalmasak voltak, hogy azokkal szemben a királyi hatalom sem volt elég erős, másodszor azért, mert a királyság, a főnemesség és a köznemesség egymás elleni folytonos küzdelmeiben a jogrend és a törvények tisztelete felette meg-ingott, és így hiányzott azon erkölcsi hatalom, a mely az állam anyagi hatalmának hiányát pótolni képes lett volna.

Angliában csak két tényező között folyt az alkotmányjogi küzdelem, t. i. a nemzet és a királyság között, s a királyi teljhatalom megdöntésének a parlament hatalma lehetett csak a következménye. De hazánkban ehhez az oli-

¹ Ladányi: Alkotmánytört. I. 407—8. l.

garchia elleni küzdelem is járult, a mi felette bonyolódottá tette a helyzetet, és meghiúsította az egészséges jogfejlődést. Az anyagi hatalom főképen az önző oligarchia kezében volt, és akármint alakult a hatalom megoszlása a nemzet és a király között, azt az oligarchia mindenkor saját céljaira használhatta és használta ki.

Ha a királyi hatalom korlátoztatott, szükségképen növekedett az oligarchia hatalma, mert a nemzet vezéregyéniségei épen ezek közül kerültek ki. A királyi hatalomnak minden korlátozása tehát a köznemességet a főurak általi elnyomatásnak tette ki. Viszont ha a királyi hatalom a köznemesség által erősítettett, és a királyság hatalmi köre szélesbítettett, az által megint csak a főúri elem nyert a közszabadság rovására, mert a főurak kezében volt az anyagi hatalom, a melylyel szemben a király anyagi hatalma mitsem ért, minthogy továbbá ők állottak az államkormány élén. ők viselték a főhivatalokat, ők képezték a király közvetlen környezetét, ők voltak a király tanácsosai, igen természetes, hogy a király az ő befolyásuk alatt állott, és így a királyi hatalom növelésére irányuló törekvéseket a főuraknak saját hasznukra fordítani könnyen sikerült.

Ily viszonyok között nem csodálkozhatunk azon, ha daczára annak, hogy a felelősség elve alkotmányunknak egész a mohácsi vészig egyik sarkételét képezte, mindazonáltal a magyar alkotmány nem találta meg a helyes formát arra, hogy a nemzet a maga befolyását az állami ügyek intézésére sikerrel érvényesíthesse. Mert a míg a királyság idegen hatalomra nem támaszkodott, az oligarchia hatalma a királyi hatalom háttérbe szorításával elnyomta a közszabadságot, a mikor pedig a királyság a mohácsi vész után külföldi hatalmára támaszkodva idegen hatalomként lépett fel a nemzettel szemben, az oligarchia nem volt elég erős megküzdeni idegen származású királyaink absolutistikus törek-

véseivel, hanem az ő nemzetelnyomó politikájoknak szolgálatába szegődött.

Az alkotmányos fejlődés nem csekély kárára szolgált az is, hogy épen oly időkben, a mikor a köznemesség leg-erősebb harczot vívott az oligarchákkal, merültek fel a trónörökösödési illetőleg királyválasztási kérdések is, a mi a királyt és az oligarchákat nem egyszer hozta ellentétbe a nemzet zömével, a köznemességgel, és számos bonyodalmat szült az államhatalmi factorok között. A köznemesség ugyanis a szabad királyválasztáshoz és nemzeti királyválasztásához ragaszkodott, míg a főurak nagy része a királyaink és idegen uralkodó családok között kötött örökösödési szerződések partolójául tűntek fel.

A Szapolyai és az osztrák párt között a küzdelmek II. Lajos életében már javában folytak, és mindenki már jóelőre foglalkozott a trónbetöltés kérdésével, mielőtt annak szükségessége bekövetkezett volna. Egyik országgyűlésen az egyik, másikon már a másik párt aratott sikert, és sietett az előző országgyűlés határozatait semmissé tenni és új határozatokkal pótolni vagy megváltoztatni. A tolnai, bácsi, budai, rákosi és hatvani országgyűlésen a köznemesség, illetőleg a Szapolyai-párt kerekedett felül, az 1526. évi rákosi országgyűlésen a köznemességnek a királyi hatalom növelésére irányuló törekvését ügyesen felhasználva, már ismét az oligarchia, illetőleg a Báthory által representált osztrák párt győzedelmeskedett, s a hatvani gyűlés határozatai érvényteleneknek jelentettek ki. Az oligarcha reactio odáig ment, hogy még a királyi hatalom növelésére is rászánta magát, csak-hogy a köznemesség által elért alkotmányos vívmányokat semmivé tegye. És ezt annyival inkább tette, mert a királyi hatalom növelése most már nem az ő hatalmuk fogyatkozását vonta maga után, mivel a király ügyis az ő befolyásuk alatt állott, hanem csupán a köznemesség befolyá-

sának megnehezítésére, törvény alapján való lehetetlenítésére szolgált. De lássuk az 1526. évi ide vonatkozó törvényeket, és azonnal át fogjuk látni, hogy mily állapotban volt a magyar alkotmány akkor, mikor a nagy katasztrófa bekövetkezett.

1. cikk: «Az ország összes főpapjai, bárói és nemesei egyhangúlag kérték a királyi felséget, hogy méltóztassék élni a maga királyi hatalmával, *mindent, a mi az ország kormányzatára tartozik, tetszése szerint tenni érett megfontolás után*, úgy azokat, melyek királyi jövedelmének beszedetésére, elköltésére, mint azokat, a melyek általában az ország kormányzatára és szabadságaira vonatkoznak».

2. cikk: «Minthogy a nádorságon kívül minden más hivatal betöltése a királyi felség jogai közé tartozik; szabadságában áll ő felségének mostani tanácsosait megtartani, vagy elmozdítani s másokat állítani helyökre».

A 22. cikk: «Báthory nádorságának biztosítása érdekében hozatott s mondja: «határozatott, hogy ezután ne vétessék el a hivatal a nádortól sem zajongás útján, sem önkényről fogva, hanem csak törvényesen és *oly bűnért, a mi halálos büntetést von maga után*. A nádori hivatal a választottnak haláláig tartson, erről külön írást is adjon ő felsége, mely írás a koronával együtt őrizendő».

Az itt idézett törvények azon esetben, ha nem II. Lajos ül a trónon, hanem egy erélyes és hatalmával élni is képes király, alkalmasak lehettek volna arra, hogy az oligarchia hatalma megtöressék, s az alkotmányjogi küzdelem egésze-
sebb fejlődést nyerjen; de az ezen időben fennálló viszonyok között csak azt eredményezték, hogy a királyi hatalom a mohácsi gyásznapi után éppen akkor került külerőre támaszkodó, absolutistikus törekvésekkel saturált és a magyar nemzet-
tel ellenséges irányt követő uralkodók kezébe, a mikor a nemzetnek sem jogilag, sem tényleg nem volt befolyása a főkormány-
hatalomra és az országos főtisztviselői állások betöltésére.

III. A Habsburg házbeli királyok alatt.

A mohácsi vész után bekövetkezett trónbetöltési viszályok nemcsak két pártra, hanem két részre is szakították az országot. A nyugati félben, a hol az oligarcha-párt segítségével Ferdinánd emeltetett a trónra, nemcsak az alkotmány továbbfejlődése vált lehetetlenné, hanem annak fennállása, sőt Magyarország állami különállása is komoly veszélyben forgott, míg ellenben a keleti félben, a hol Szapolyai Jánosnak, a köznemesség választottjának sikerült magát fentartani, az alkotmányos fejlődés továbbhaladt és oly irányt vett, mely a felelősség elvét és ennek segítségével a nemzetnek a főkormányhatalomra való befolyását a legnagyobb mértékben megalósította.

A tényleges kettészakadás jogi befejezést nyert 1570-ben a független erdélyi választófejedelemség megalakulásával, úgy, hogy ezen időtől fogva másfél századon át két magyar alkotmány képezheti tanulmányunk tárgyát, úgy mint a magyar királyságé és az erdélyi választófejedelemségé.

Lássuk tehát, hogy miképen érvényesült a felelősség elve és a nemzet befolyása a főkormányhatalomra a magyar királyságban és miképen Erdélyben.

Ferdinánd az oligarcha-párt segítségével 1525-ban királyvá választatván, minthogy az egész országot pártjára akarta nyerni, koronáztatása előtt ígérte, hogy a régi királyok törvényeit, jelesen II. András törvényeit meg fogja tartani és az 1527-ik évben végbement koronáztatása alkalmával azok megtartására a királyi esküt le is tette.

Ferdinánd királyi esküjében II. András törvényeire csak általában történik hivatkozás, ennél fogva az aranybullában foglalt ellenállási jog épségben maradt, vagyis a király felelőssége nem érintetett. Ezt bizonyítja az is, hogy az arany-

bulla megtartására az esküt a Ferdinánd után következő királyok is letették, és a magyar királyság rendjeinek legfélétekenyebben őrzött jogtételét egész 1712-ig épen az ellenállási jog képezte.

De hogy az eddig figyelmen kívül hagyott ellenállási jog a Habsburgok alatt oly fontossá kezdett válni és hogy az gyakorlatilag is alkalmazásba vétetett, az igen természetes. Az állami kormányzatra ugyanis az új viszonyok közt a nemzetnek nem volt egyéb befolyása, mint az, hogy a nádort az országgyűlés választotta. De a nádori szék Báthory halála óta hosszabb ideig és gyakrabban betöltetlen maradt, mi által a királyi hatalom túlkapásainak ezen egy korlátja is nem egyszer elesett. Az aranybulla 14. cikkében kimondott jogi felelősség elve pedig már csak azért is alkalmazhatlan volt, mert azon közegek, kik a király nevében parancsoltak és a kik az országban nem egy jogsértést követtek el, a magyar alkotmány előtt ismeretlenek voltak s velök szemben a magyar kormányzat is tehetetlen volt.

A királyt az ország törvényeinek megtartására és a nemzet sérelmeinek orvoslására csak egy eszközzel lehetett kényszeríteni és ez volt az adók megszavazásának megtagadása. De az országgyűlés e tekintetben is kényszerhelyzetben volt, mert ezen adók a török elleni harczra kérettek, ha tehát az országgyűlés a török hódítás elősegítésének odiumát magára venni nem akarta, ezen adókat megszavazni volt kénytelen.

Egyelőre azonban az ellenállási jog érvényesítésére sem lehetett gondolni. A töröktől való félelem egyrésztől, a király külföldi hatalma másrésztől, a fegyveres ellenállás megkísértésének még a gondolatát is kizárta.

Éhhez járult az is, hogy a magyar országos kormányzat idegen befolyás alá került. A nádor, országbíró, tárnok,

esztergomi érsek, cancellár és egy-két főpapból 1528-ban szervezett kir. helytartó kormányhoz a királyi rendeletek az ausztriai cancellária útján kezdtek intéztetni, a magyar cancellária is Bécsbe vitetett, sőt az 1531-ben a magyar kincstartóság helyére felállított magyar kir. udvari kamara is a bécsi udvari kamarának rendeltetett alá, a nádori szék üresen állása idejére pedig a helytartó kormánytanács élére királyi helytartó neveztetett ki. Szóval a Habsburgház uralma alatt álló Magyarország oly elbánásban részesült, mint egy meghódított tartomány.

Ily viszonyok között nem csoda, ha a királyi kormánynak az országgyűlés előtti jogi felelősségét kimondó törvények annyira feledékenységre mentek, hogy annak érvényesítésére senki sem gondolt. Hiszen mindenki látta, hogy nem az ország főtisztviselői okai az alkotmányellenes viszonyoknak, hanem a külföldi erővel teremtett kényszerhelyzet.

És hogy a magyar alkotmány végképen el nem enyészett, hogy a felelősség elve abból végképen ki nem veszett, azt első sorban annak köszönhetjük, hogy az országgyűlések tagjai nem képviselők, hanem megyei követek voltak; másodszor annak, hogy a központi kormány más végrehajtott szervekkel, mint a megyék és tisztviselőik, nem bírt; harmadszor, hogy Erdély egy másik független és alkotmányos Magyarországot képezett.

Lássuk egyenként e három alkotmányfentartó tényezőt, t. i. a követküldésen alapuló országgyűléseket, a megyei szervezetet és az alkotmányos független erdélyi választófejedelemséget.

A) A nemesség hajdan, az aranybulla 1. cikke értelmében az országgyűlésen személyes megjelenési joggal bírt, és így, miután az országgyűlés az egész politikai nemzetet és nemcsak annak képviselőjét foglalta magában, az országgyűlés egyes tagjai az országgyűlésen tanúsított maguktart-

tásáért csak az országgyűlésnek és csak annyiban tartoztak felelősséggel, a mennyiben közönséges büntényt követtek volna el, mert hiszen ki-ki csak a maga nevében szólott és cselekedett, tehát beszámolni senkinek sem tartozott.

De a mióta egyes királyaink (Mária, Zsigmond, de különösen Mátyás), nem az egész nemességet, hanem csak a főurakat, főpapokat hívták meg személyesen az országgyűlésekre, a köznemességet pedig megyénként 2—4 követ küldésére szólították fel, és így divatba hozták a követekből álló országgyűléseket, az a megye által választott követ nem valamely törvénynél fogva a megye visszavonhatlan képviselőjében, hanem a megye nemességének megbízásából a megye által elfoglalt álláspontnak, a megye nézetének előadása és érvényesítése végett jelent meg az országgyűlésen.

A megye által küldött követek tehát kötve voltak a megyéjük által adott utasításhoz, és eljárásukért küldőik előtt számot adni tartoztak, vajjon azon utasításhoz, a melyet a megyétől nyertek, híven jártak-e el küldetésükben, mert a követeknek nem az volt a feladatuk, hogy a megye által rajok ruházott hatalom alapján saját nézetüket emeljék érvényre, hanem az, hogy a megye akaratának szerezzenek érvényt az országgyűlésen.

Természetes, hogy a követ által a megye nevében tett nyilatkozat vagy szavazat a megye nyilatkozatának vagy szavazatának tekintetett és az ellen, mint befejezett tény ellen, a megye utólag nem tiltakozhatott, azt többé nem érvényteleníthette; de a követnek követi minőségéből folyólag, mihielyt a követ megyéjével ellentétbe jött, mert a neki adott utasítást be nem tartva, a belé helyezett bizalmat eljátszotta, a megye a megbízhatlan követet visszahívhatta és helyébe mást küldhetett.

A Habsburg dynastia trónrajutása óta tömeges országgyűlések többé nem tartattak, hanem azoknak helyét a főpap-

ság és főnemességen kívül a megyei követekből álló országgyűlések váltották fel és azok lettek közönséges országgyűléssé és kizárólagossá. Ennélfogva az országgyűlésen megvitatandó tárgyak körüli vitatkozások a már erőteljes szervezettel bíró megyéknek gyűléseibe mentek át, itt határozott a nemesség a felett, hogy a megye milyen álláspontot foglaljon el egyik vagy másik kérdésben és követét, ki álláspontját érvényesítse, megválaszssa és utasítsa.

Ennélfogva a megye és követei között szoros politikai viszony fejlődött ki, elannyira, hogy a megye az oly követet, a ki iránt bizalmát elvesztette, bármikor visszahívhatta és mást küldhetett helyébe. Az utasításnak a követ általi be nem tartása azonban, ha nem is vonta a visszahívatást önként maga után, mindazonáltal a követ visszahívatása fegyelmi büntetésnek tekinthető, mely a követet állásától megfosztja, mivel nem tartotta magát azon utasításhoz, a melyet neki a megye adott. A követ felelőssége tehát megyéjével szemben fegyelmi természetű.

Ennek folytán az országgyűléseken nem a követeknek egyéni akarata, hanem a megyék nemessége többségének akarata és meggyőződése érvényesült, azaz a magyar alkotmány oly széles alapokon nyugodott, hogy azt terrorizmus, vesztegetés vagy más hasonló eszközökkel alapján megdönteni még az ausztriai házból származó, nagy külföldi hatalomra támaszkodó és abszolút királyi hatalomra törekvő királyoknak sem sikerülhetett.

B) A megyei szervezet, mely IV. Béla idejében kezd fejlődni, már Zsigmond idejében a megye nemességének kezeibe juttatta a helyi kormányzatot és az állami kormányzat alsófokú teendőinek, különösen a végrehajtásnak legnagyobb részét. A várispánok segédszerveinek helyét már a vegyes házbeli királyok idejében a megye közönségének végrehajtó és birói szervei, tisztviselői foglalták el, úgy, hogy

a Habsburg házbeli királyok idejében a királyi kormánynak alsófoku végrehajtó szerveit már csak a megye nemesége által választott szolgabírák és más megyei tisztviselők képezték, elannyira, hogy a királyi rendeletek csak a vármegyékhez voltak intézhetők és azokat csak a vármegye közönsége hajthatta végre a saját tisztviselői által.

Az 1548. évi 70. t.-cz. az alispánt is a megye által rendelte választatni, az 1552. évi 38. t.-cz. pedig azt is elrendelte, hogy azon főispánok, kik a király előtt hivatali esküjüket még le nem tették, azt a megye előtt tartoznak letenni, a miből később általános szokássá vált, hogy a főispánok mindig a vármegye előtt tették le a hivatali esküt, a melyben kötelezték magokat a törvények és a megyei jogok védelmére. Ennélfogva a főispánoknak a megyék jogainak tiszteletben tartása tekintetében erkölcsi felelősségük nem kevésbé növeltetett.

A megyék erőteljes ellenállása következtében a megyék administratiója a főispánok kezéből az alispánok kezébe ment át és a főispánoknak alig maradt egyéb hatóságuk mint az, hogy a megyei tisztújításoknál ők tették a kijelölést, mint a király helyettesei. A helyi kormányzat tehát a királyi tisztviselők kezéből végképen kisiklott és a megye által választott és a megye közönségének felelős tisztviselőkre szállott át.

Ha tehát a királyi kormány a nemzet által nem is volt felelősségre vonható, mindazonáltal ennek ellensúlyozására szolgált az, hogy a királyi kormány által kiadott rendeleteket csak a vármegye közönsége saját tisztviselőivel hajthatta végre és ha a rendeleteket törvénybe ütközőnek találta, a végrehajtást felfüggesztve, felírt a rendelet visszavétele végett. De ha ez sem használt, a megye az 1545. évi 33. t.-cikkekre támaszkodva, mely szerint «a kapitányok, fő- és alispánok, ne engedelmeskedjenek ő felsége és hely-

tartója oly rendeletének, a melyek az ország törvényeibe ütköznek, s ezen rendeletek figyelembe vétele nélkül hajtásák végre azt, a mi a törvények szerint kötelességük» — a törvénytelen királyi rendeleteket egyszerűen félretették, végre nem hajtották.

Pedig ezen törvényczikk igen kétszínűen van szövegezve, mert folytatásából az is kimagyarázható, hogy a megye minden felsőbb rendeletet tartozik végrehajtani. A törvény folytatása ugyanis így szól: «Valamint ő felsége eddig figyelemben tartotta, úgy ezután is figyelemben tartandja cancellariai kiadványaiban azt a rendet, a melyet a törvény és a királyi tekintély megkíván; ha valakinek ebből sérelme történik, ám folyamodjék a törvény oltalmához. Rendeletei kiadásában ezután is azt a módot fogja követni, hogy sem illendő, sem szabad ne legyen azoktól megtagadni az engedelmességet. Akarja tehát a királyi felség, hogy mind az ő, mind helytartója rendeletei kész engedelmisséggel fogadtassanak, annyiival inkább, mert ő felsége sem szóval, sem írásban nem fog olyat rendelni, a mi akár az ő méltányosságával, akár az alkotmánynyal s a rendek határozataival ellenkezik, hanem csak olyat, a mi méltányos, illendő és a mit az idők és körülmények kívánnak».

De a király nem egyszer rendelt el olyat, a mi az alkotmánynyal és törvényekkel ellenkezik. ennélfogva a megyék is nem egyszer tették félre végrehajthatlanul az ő rendeleteit.

Ha tehát a felelősségrevonás a főkormány ellen nem is volt alkalmazható, miután a közigazgatás tulajdonképeni végrehajtó szervei a vármegyék által választott és a vármegyék közönségének erkölcsileg és jogilag felelős megyei tisztviselők voltak, az administratio közgei mégis felelősek voltak a politikai nemzet előtt.

De mindez nem lett volna elég garantia arra, hogy az

ország jogai nem fognak eltapodtatni a külerőszak által, ha nem állott volna fenn egy másik Magyarország, mely a kül-erőre támaszkodó királyi hatalom részéről alkalmazott fegyveres erőszakkal szemben hasonló külső hatalmat képezett a nemzeti érdekek védelmében.

Lássuk tehát e harmadik tényezőt.

C) A Szapolyay János uralkodása alatt álló keleti ország-rész török patronatus alatt önálló erdélyi választófejedelemséggé alakult, a melyben azon alkotmányos vívmányok, melyek a mohácsi vész előtt még az egész magyar nemzetnek közkincsét képezték, továbbra is fenmaradtak és tovább fejlődtek.

A mikor az anyaországi alkotmány elnyomására alkalmazott külföldi erőszak az állapotokat tűrhetetlenekké tette, a szorongatott nemzet tagjai a magyar Erdélyhez folyamodtak fegyveres segélyért és ezzel a segélylyel vívták ki újra Magyarország alkotmányának elismerését. Nem ok nélkül mondta tehát II. Rákóczy Ferencz, hogy a magyar szabadság önálló Erdély nélkül fenn nem tartható. Erdély adta meg a lehetőséget arra, hogy a török által egyrészt, saját uralkodói által másrészt, szorongatott Magyarország élhetett az aranybulla 31. cikkén alapuló fegyveres ellenállás jogával, és az ellenállási jog, mint a király felelősségrevonásának eszköze, csak most kezdett valósággal gyakorlati értékre szert tenni.

Ez volt Erdélynek egyik szerepe a magyar alkotmány megővésében, a másik pedig az volt, hogy saját alkotmányos szervezete és abban a felelősség elvének kifejtése által ébrentartotta a ragaszkodást az alkotmányhoz Magyarországon is.

Azt hiszem, nem lesz érdektelen, ha e munka szűk kerete daczára is megemlékezem arról, hogy miképen érvényesült a felelősség elve az erdélyi fejedelemségben. Mert hiszen az erdélyi alkotmány nem egyéb, mint a mohácsi

vészt megelőző magyar alkotmánynak az oligarchia ellen vívott küzdelem befejezte utáni tökéletesebb formája, némi oly eltérésekkel, melyek Erdélynek sajátosságos külügyi és néprajzi helyzetéből természetszerűleg folytak.

Szinte csodálatos, hogy hazai közjogi és alkotmánytörténeti íróink annyira figyelmen kívül hagyják az erdélyi alkotmányt és nem teszik azt bővebb kutatásaik és fejtegetéseiknek tárgyává.

Erdély elszakadásának története János királyságával veszi kezdetét. János és pártja voltak az 1507. évi végzések eszközlői, Jánosnak tehát, a ki trónjának fentartása körül nem támaszkodhatott egyébre, mint a nemzet rokonszenvére, a nemzet előtt becses törvényeknek tiszteletben tartására súlyt kellett helyeznie. Neki ugyan nem sikerült még az alkotmányos rendet megszilárdítani, mert ő is engedni kényszerült annak az oligarchiának, a melylyel a köznemesség a Jagellók idejében hiába küzdött, de uralkodásának nemzeti iránya és szelleme kihatott a késő utókorra, s megszüntetve a küzdelmet a nemzet és a királyi hatalom között, koronázatlan fejedelmi utódai alatt lehetővé tette, hogy az oligarchia megszűnjék ellentétes álláspontra helyezkedni a köznemességgel és a pártok más szempontok szerint alakuljanak a keleti országrészben is. Ebben előmozdítólag hatott egyrésztől Erdélynek sajátos külügyi helyzete, másrésztől azon körülmény, hogy az erdélyi főnemesség, néhány úrtól eltekintve, korántsem volt oly gazdag és hatalmas, mint a magyarországi, s ha volt is közöttök gazdagabb, ezeknek birtokai is főképen Magyarországon feküdtek — és pedig részint azért, mert Erdély az ország szívéből távol esvén, főnemeseink nem vágyódtak annyira erdélyi birtokok után; részint az ottani kiváltságos osztályok kiváltságai és a geographiai helyzet következtében.

A János király uralma alatt álló országrészben érthető

okokból az országgyűlések sokkal nagyobb hatalmi tényezőkké váltak, mint Ferdinánd országrészében és ez átment az erdélyi választófejedelemségre is.

Már maga az a körülmény, hogy Erdély nemcsak jogilag, de tényleg is választó monarchia volt, tetemesen befolyásolta az alkotmány fejlődését.

De lássuk a nevezetesebb intézményeket.

Oly intézmények, melyek az uralkodó erkölcsi felelősség érzetének növelésére vannak hivatva, mint Magyarországon a koronázás és az ezzel összefüggők, Erdélyben sem hiányoztak. A fejedelmek ott is feltételek elfogadása után és kiadása s esküvel való megerősítése mellett iktattattak a fejedelmi székbe.

A fejedelem jogi felelőssége törvényileg Erdélyben is fennállott, mert az aranybullában kimondott ellenállási jog csak az 1792-ben kiadott Diploma Leopoldianum 3. pontja által töröltetett el.

Az ellenállási jog azonban Erdélyben korántsem játszott oly fontos szerepet, mint a megsemmisült Magyarországon, mert a míg itt amaz alkotmányos biztosító szellentyük, melyek a kormányzati visszaélések miatt az odiumot az uralkodóról az országos főtisztviselőkre és más tanácsosokra hárítani hivatvák, erőszakosan el voltak tömve: addig Erdélyben zavartalan működtek.

Az erdélyi pártviszályok inkább a fejedelemválasztás következtében kitört trónviszály jellegével bírtak és nem az ellenállási jog igénybevételét képezték.

Annál nagyobb súlyt fektetett az erdélyi alkotmány a fejedelem tanácsosainak az országgyűlés előtti jogi felelősségére és arra, hogy a fejedelemnek a tanácsosok meghallgatása nélkül tett rendelkezései érvénytelenek.

Az 1507. évi 5. t.-cikk azon rendelkezése — mely szerint a fejedelem mindent, mi az ország ügyeit érdekli, mindig

a tanács tagjainak és a fejedelem más tanácsosainak tanácsa szerint tegyen és a mit azoknak tudta nélkül tenne, érvénytelen legyen; továbbá az 1507. évi 7. t.-cikk, mely szerint azon tanácsos, a ki valamit az ország törvényei és közjáva ellen tenne, az országgyűlés által, mint az ország szabadságának árulója, megbüntettessék — több erdélyi törvény által megújított.

Így a *Compilata Constitutio* 2. R. 1. cikk 15. pontja kimondja: «hogy a tanácsosokat *pleno numero*, azaz 12 számúakat mindenik natióból az ország választván a fejedelemmel együtt, a fejedelem *confirmálja*, kik közül ha *decedálnának*, első legközelebbik gyűlésen a megírt mód szerint helybeálltassanak, kiknek tanácsokhoz oly köteles legyen Ő Nagysága (a fejedelem), hogy azoknak megegyezett akaratjok nélkül derekas országos dolgokat ne igazgasson, országházaiban is főtiszteket ne oszszon és tegyen, azokkal együtt is az ország *articulusa* kívül ne, különben az ország *semmivé* tegye».

Továbbá a *C. C. 2. R. 2. cz. 4. pontja* ezeket mondja:

«egyéb dolgok is ha *occurrálnának*, melyek az egész országot *concernálnák*, a fejedelmek tanácsúr hiveinek egyező tetszésökből megegyezett akaratjokból legyenek és rendeltessenek.»

Sőt Erdély törvényei ennél is tovább mentek és a *C. 2. R. 1. cz. 11. pontjában* a fejedelmet mint bírót is a tanács többségének nézetéhez kötik, mondván: hogy a fejedelem elébe «*appellálandó törvényekben* a tanácsi rend nagyobb részinek *voxa* álljon meg, kik is a *decretum* és *articulusok* szerint tartoznak törvényt tenni Ő Nagyságával együtt».

A tanácsurak felelősségéről pedig a következő törvények szólnak:

az *Apr. C. 2. R. 3. cz.*, mely kimondja, hogy «a tanács-

rend azért szokott a fejedelmek mellé adhibeáltatni és köteleességek is azt tartja, hogy minden jó és közönséges haszonra nézendő tanácsokat adjanak; valakik annakokáért törvénytelen ok nélkül való dolgokra tanácsolnák, comperta rei veritate legitimeque citati et convicti in notam perpetuae infidelitatis incurraljanak.»

Továbbá a C. C. 2. R. 1. cz. 15. pontjának zárómondata kimondja: «ha a tanácsok közül országunk törvénye, szabadsága, decretumai ellen valamelyik lelkiismeretét nem tekintvén, veszedelmes és ártalmas tanácsra inditaná a fejedelmet, comperta rei veritate, kedvezés nélkül, afféle tanácsadót proscriptióval és notoriussággal büntessenek meg. A tanácsrendek kívül is, ha kik másoknak veszedelmére, hazánk szabadságának romlására, ártalmas és törvénytelen dolgokra való tanácsokat adnának, azokat az egész tanácsnak megjelenteni tartozzék, kik is a feljebb megírt poenával, modo praemisso, büntettessenek az országtól, comperiáltatván a dolog.»

Minthogy pedig az A. C. 2. R. 1. cz. és 4. Bt. 1. czím 12. cikke szerint a felségsértési pörök bírója az országgyűlés, továbbá az A. C. 3. R. 9. cz. szerint a száműzetés büntetését az országgyűlés mondja ki, a tanácsurak és minden fejedelmi tanácsadó az erdélyi alkotmány szerint a fejedelemnek adott minden tanácsukért és így a fejedelemnek országos dolgokra vonatkozó minden cselekményeiért, a meny nyiben ahhoz hozzájárultak, az országgyűlésnek büntetőjogi felelősséggel tartoztak.

Ennek jogi érvényét az sem változtatta meg, hogy Erdély a magyar királyok, illetőleg az ausztriai ház uralma alá került; mert a Leopold-féle diploma, mely fejedelmi kötlelél jellegével bírt, az erdélyi törvényeket — az aranybulla ellenállási záradékának kivételével — sértetlenül fentartotta és a tanács hatáskörét meg nem változtatta. A mint Dósa

Elek mondja: «a felséges királyi főkormánysház (gubernium regium) ugyanis most épen az, a mi hajdan a tanácsrend volt; a Leopoldianum diploma 4. pontja szerint a tanácsrend azon hatáskörben hagyatván meg, melyben az a fejedelmek alatt volt, s következőleg ugyanazon köteleztetések alatt is maradván; és az 1791: 22. cikk ezen szavai szerint: «legali gubernii regii auctoritate Diplomate divi Imperatoris Leopoldi I. roborata» a mostani gubernium a Leopoldianum diplomában megerősítettel ugyanazonnak nyilvánítván».¹

Ezekből látható, hogy a felelősség elve az erdélyi alkotmányban oly következetesen volt keresztülvive, mint sehol a continensen abban az időben.

Ehhez járult még az is, hogy Erdélyben nemcsak a tanácsurak választásánál, hanem minden főtisztviselő kirendelésénél is döntő szerep jutott az országgyűlés választásának, elannyira, hogy még az ausztriai házból származó fejedelmek alatt is a választási elv volt az uralkodó minden hivatal betöltésénél.

A fejedelem a választott tisztviselőket, ha már megerősítették, a választók megegyezése nélkül hivataluktól el nem mozdíthatta (C. C. 2. R. 1. cz. 14. p.), sőt helyettest sem nevezhetett ki, kivéve a kincstárnokságra. (C. C. 2. R. 1. cz. 13. p.)

Az erdélyi alkotmány szerint tehát az országgyűlésnek, illetőleg a nemzetnek a fejedelem mellett oly döntő szerepe volt az államügyek intézésében, hogy annak párját monarchikus alkotmányban alig találjuk.

És ez volt szerencséje a magyar alkotmánynak. Mert ha Magyarország alkotmányának védelmében nem támaszkodhatik arra a független Erdélyre, mely nemzeti fejedelmei alatt a magyar alkotmányos szabadságnak intézményeit tovább

¹ Dósa Elek: Erdélyi jogtudomány. I. 64. 1.

fejlesztette, arra az Erdélyre, a melyben az államalkotó nemzet történelmi hagyományainak ugyanazonossága mellett a nemzeti egység érzülete és a meleg érdeklődés Magyarország sorsa és jövője iránt, az elszakadás után sem veszett ki; akkor a külföldi hadaktól megszállott, uralkodóinak nemzetietlen és absolutismusra törekvő politikája által elnyomott, a török hódítások következtében területileg is tetemesen megcsonkított Magyarország már a XVII. század elején beadta volna derekát és alkotmányát elvesztve, szabadságától megfosztva, erejében kimerülve, feladta volna az állami önállóság eszméjét, a nélkül, hogy csak egyszer is megkisérthesse igénybevenni a fegyveres ellenállás jogát.

Mert a passiv ellenállás, melyet a nemzet a megyék által 300 éven át kifejtett, alkalmas volt ugyan arra, hogy néhány éven át megakadályozhassa az önkényuralom létesítését, de ha időnkint a fegyveres ellenállási jog alkalmazásba vétele meg nem akasztotta volna az ausztriai házból való uralkodók nemzetelnyomó politikájának keresztülvitelét és nem élesztette volna fel időnkint a nemzetben a régi harczyi dicsőség emlékét, s nem teremtett volna szabadsághősöket, mint Bocskay, Bethlen, Wesselényi és társai, a Rákóczyak és mások; a nemzethől végkép kihalt volna a nemzeti öntudat, az alkotmány és szabadság utáni vágy és az állami önállóság eszméje.

A szerencsés véletlen azonban úgy alakította a dolgok rendjét, hogy a mire az ausztriai ház lábát Erdélyben is megvetette és Magyarországot ezen támaszától is megfosztotta, akkorára a török is megszűnjék félelmes hatalom lenni és az európai helyzet is megkönnyítse a magyarnak alkotmánya védelmében vívott nehéz harczeit.

Az 1687. évi terrorizált országgyűlésen¹ alkotott 2. és

¹ V. ö. szerzőnek «Magyarország közjogi viszonya Ausztriához» című művét. 52. l., 65. l.

3. t.-cz. kimondta az elsőszülöttségi trónöröklést és eltörölte az aranybullában foglalt ellenállási jogot és ezzel megvalósította a fejedelem jogi felelőtlenségének elvét, a nélkül, hogy ezzel szemben a király tanácsosainak és az országos főtisztviselőknek felelősségét újból kimondta volna.

Alig volt azonban kimondva az ellenállási jog eltörlése, a nemzet forrongani kezdett, hogy emez elidegeníthetlenné tartott jogát visszaszerezze.

A II. Rákóczy Ferencz nevéhez fűződő függetlenségi harcz egyik főokát épen az ellenállási jognak eltörlése képezte és a nemzet felkelésére a törvényes jogalapot a már formailag eltörölt ellenállási jogban kereste.

Az 1711. évi szatmári békének elfogadása után azonban az 1687. évi 4. törvénycikk törvényessége kétségen kívül helyeztetvén, a fejedelem felelőtlenségének elve általánosan elismertetett és azon időtől kezdve, hasonlóan más monarchikus alkotmányokhoz, a magyar alkotmánynak is egyik alapelvét képezi.

A király felelőtlenségének elve tehát ki volt mondva, de a király tanácsosainak és a királyi főkormánynak az országgyűlés előtt való felelőssége sem az által, hogy ezen elv új törvény által kimondatott volna, sem az által, hogy a régi törvények alapján alkalmazásba vétetett volna, egészen 1848-ig nem érvényesült. Ennélfogva országgyűléseink a kormányzatra befolyásukat nem érvényesíthették és pusztán arra voltak utalva, hogy sérelmeiket a királynak felpanaszolják s orvoslást sürgessenek. Egyetlen fegyverük a kormányzattal szemben az volt, hogy a királyi propositiók tárgyalásába bocsátkozni mindaddig vonakodtak, a míg sérelmeik meg nem hallgattatnak. Ez azonban igen gyöngé fegyver volt, mert az eredmény rendesen az volt, hogy a sérelmek orvoslása megígértetett, de a mint a királyi propositiók le voltak tárgyalva és a kívánt adók meg voltak szavazva,

az országgyűlés feloszlattatott és a sérelmek nem orvosoltattak, s minden maradt a régiben.

Ez azonban a felelősség alkotmányos alapelvének létezését sem Magyarországon, sem Erdélyben meg nem szüntette, érvényben volt az ősidők óta, csupán alkalmaztatása szenvedett késedelmet.

Az 1741-ik évi országgyűlésen a tiszai megyék kerületi ülésein egy javaslat készült, mely szerint a királyi helytartótanács eltörölendő és az összes magyar ügyek intézése egy tisztán magyarokból álló s idegen befolyástól független minisztériumra bízassék.¹ Arról, hogy ezen független magyar minisztérium felelős lett volna az országgyűlésnek vagy sem, a fennmaradt emlékek nem nyújtanak felvilágosítást, de abból a körülményből, hogy a javaslat Magyarország állami különállásának és annak biztosítása céljából terveztetett, hogy a magyar ügyek intézésébe idegen elemek ne avatkozhasanak, arra lehet következtetni, hogy ezen minisztérium az országgyűléssel szemben számot adni tartozott volna sáfárkodásáról, mert ellenkező esetben szervezésének semmi értelme sem lett volna.

Hiszen épen az volt mindig a panasz országgyűléseinken, hogy a sérelmek nem orvosoltatnak és törvényeink végre nem hajtatnak; ha tehát a minisztérium felállítása által vélték a rendek ezen bajt megszüntetni, nem képzelhették azt másként, mint a minisztérium felelőssététele által.

Hiszen már Eszterházy Miklós nádornak 1637-ik évi emlékirata 12. pontjában² érintve van azon eszme, hogy a jó kormányzás és a törvények sikeres végrehajtása érdekében a királyi kormány felelőssé teendő, mert hiszen a most említett czélból II. Ulászló törvényét (1507. évi 8. t.-cz.)

¹ Salamon F. kisebb történeti dolgozatai. 103. l.

² Salamon F. kisebb történeti munkái. 419—20. l.

akarja az emlékirat megújíttatni; de valamint nem öltött testet az Eszterházy nádor emlékirata, épen úgy nem valósult meg a tiszai megyék 1741-ik évi javaslata sem.

Az 1848-ik évi európai események hatása alatt azonban a király tanácsosainak és a főkormányzerveknek felelőssége nálunk is megvalósult és világos törvénybe iktattatott. Az 1848. évi III. törvénycikk felállította a független felelős ministeriumot, annak az országgyűlés előtti felelősségét kétségbevonhatlanul kimondotta; és most a magyar alkotmányban a fejedelem felelőtlenségének elve mellett a király tanácsosainak és főkormányzerveinek úgy jogi felelőssége szabályozva van, valamint az alkotmányos gyakorlat és egyéb újabb törvényeink segélyével a kormánynak politikai felelőssége is, elvben el van ismerve.

Dr. Ferdinandy Géza.

AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA.

— Első közlemény. —

Az aesthetikáról általában.

A philosophia fogalma, feladata, szerepe és viszonya a többi tudományokhoz, bár sok hasztalan vita és szószaporítás tárgyát képezte, azt hiszem, ma már kérdés tárgyát nem képezheti. A philosophia nem specialis tudomány, hanem csak a többi specialis tudomány *kiegészítője, egybefoglalója*. Kiegészíti ott, hol hézagot, rést hagyott a specialis kutatás, természetesen mindig a kikutatott eredményekkel egybehangzólag és sohasem ezektől független önálló magyarázattal. Itt kutatás helyett, mely a többi specialis tudományok feladata, magyaráz a már megtörtént kutatás kész eredményeinek alapján. Másrészt egybefoglalja az összes tudományok eredményeit egységes, hatalmas rendszerbe s iparkodik az egész valóság igaz képét, egységes, rendszeres világképet adni. Itt a kutatás helyett egybefoglal, egészszé kapcsol, rendszerbe alkot.

Világos, hogy a fentemlített kiegészítő tevékenység mindig csak bizonyos kikutatott eredményekre irányulhat. Ilyesmitől elvonatkozva, nem is létezhetik. Csak valamit lehet kiegészíteni. És az emberi szellem, mikor önállóan, függet-

lenül elmélkedett a tér, idő, erő, ok, lélek és egyéb, a specialis tudományok magyarázatlanul hagyott fogalmairól, kiegészítő munkát akart végezni, a kiegészítendő anyag ismerete, de még csak igazi tudományos szemlélete nélkül is. Czéltalan munka. eredmények nélkül. A kiegészítés csak ismert, jól átértett s egészen magunkévá tett anyagon történhetik. Ezért minden józanabb bölcselő, ki tényleges eredményeket mutatott fel, nem az elmélkedésen, nem a kiegészítésen, hanem specialis tanulmányon, a kiegészítendő kutatásán kezdte munkáját. Találóból példát a modern lélektannál nem adhatunk. Tekintsük csak például Wundt, Fechner, Taine ez irányú munkálkodását. Wundt a physiologia, Fechner a physikus matematika, Taine a történelem és ethnographia. ez egyedi psychológiák specialis kutatásán kezdte. Így vagyunk a szép philosophiájával, az aesthetikával is. Itt is több irányú specialis kutatáson kezdhetjük, azokon t. i., a melyek több-kevesebb kapcsolatban vannak az emberi elme aesthetikus tevékenységével. Így lehet a specialis kutatás e téren *physiologiai*, *psychologiai* és *historikus*. E hármassal, a historikusba beleértve az ethnographiait is, azt hisszük, ki is merítettük a szép specialis kutatását.

Hogy a szép physiologiai kutatás tárgyát képezheti, ma sokkal kevésbé szorul bizonyításra, mint régebben, mikor akadt oly aesthetikus is, ki a szép érzéki alapját egyáltalán tagadta. Plato csak a nem-érzéki ideákat tekintette szépnek, s Hegel is, bár az érzékin átsugárzó eszmét látta szépnek, csak a költészet külalakjában, a rhythmusban talált érzéki illatot (der erste und einzige sinnliche Duft). Magáról az érzéki kellemesről, az érzéki szépről alább fogunk szólni, itt csak rá akarunk mutatni a szép fogalmában rejlő physiologiai elemre, a szép physiologiai oldalára.

Ha a szép meghatározásain végig tekintünk, úgy hamarosan két nagy csoportra különíthetjük el. Az egyik a szépet

objective fogja föl, absolut voltát hirdeti. A másik subjectiv s rámutat a szép relativ elemeire. Az objectiv felfogás a régibb s mondhatjuk metaphysikai, a subjectiv az újabb s a criticismus szülötte. E subjectiv felfogás már Locke-nál feltalálható, s élesen nyilatkozik Kantnál. Nem akarunk itt hosszas metaphysikai nézetek, vélekedések birálatába bocsátkozni s azért csak Kantra hivatkozunk, mint a legnagyobbra.

Kant három művében foglalkozik a széppel:

De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis, 1770-ben tartott tanári értekezésében a tér s időt kutatva, kimondja, hogy e kettő subjectiv szemlélet s nem objectiv valóság, hogy tér s idő csak érzékiségünk formája, mai nyelven: érzékleteinknek rendje, rendezésmódja, elrendezése. Kant csak ennyit mond, de ebben csirája van azon gondolatnak, hogy, ha a tér, idő csak érzékiségünk formái, akkor az e tér s időben megjelenő szép szintén érzéki valami. Legalább mi ezt ott olvassuk gondolatban a tanári értekezés utolsó szavai után, mint elmaradhatatlan következményt. Ebben tehát Kant voltakép a szépről nem is szól, mindamellett fontos következtetések csirája leledzik ez értekezés mélyén a szépre vonatkozólag.

Tényleg a széppel foglalkozott a már 1764-ben megjelent értekezésben: *Über das Schöne und Erhabene*, melynek már czime Kant aesthetikai felfogásának lényeges vonására utal, feltüntetvén, hogy a szépet és fenségést egymás mellett külön létezőknek s nem a szép fájának tekinti a fenségést, de mely művének tényleges eredményei befoglaltnak az 1790-ben megjelent *Kritik der Urtheilskraft* első felében, mely első rész valóságos aesthetikája a *Kant*-philosophiának. Nem akarjuk itt nagy vonásokban sem ismertetni ez aesthetikát, csak ráutalunk néhány tételére, melyekért egyáltalán itt Kanttal foglalkozunk. Több helyen kiemeli a szép *subjectiv* oldalát. Az aesthetikus ítélet mindig a

tetszés, nem-tetszés subjectív érzésén alapszik. Bár hangsúlyozza az általános érvényűt, kimondja, hogy ez mindig az egyéni ítélet subjectivitásában jelenik meg. (Die Allgemeinheit des Wohlgefallens wird in einem Geschmacksurtheil nur als subjectiv vorgestellt). Ime, e nagy gondolkodó már *alanyi érzésre* utalt a szép vizsgálatánál. És az újabb aesthetikusok mindinkább kiemelik a szép érzésbeli alapját, sőt mivoltát. Csak Lotze-ra, vagy Kirchmannra utalunk, ki az érzést a szép tartalmának (Inhalt des Schönen) nevezi s kinek aesthetikája ép ebben találja egyik főjellemvonását. A naturalisták, természettudósok természetesen még inkább s egyedül az érzést hangsúlyozzák. A darwinistáknál s a modern tudományos felfogásban a szép nem objectív valóság, sem objectív tulajdonsága a tárgyaknak, csak *subjectív érzés, mely bizonyos tárgyak ránkhatásakor mibennünk e hatás eredményeként előáll.*

Tehát alanyi, tehát érzés. Hogyne képezhetné ez a physiologiai kutatás tárgyát. Sőt első sorban csak ezt. Csak ennek eredményei számbavételével indulhat meg a lélektani s történet-néprajzi kutatás.

A szép physiologiai kutatásában, a *«physiologiai szép»* vizsgálatában különösen egy név magaslik ki a többi közül s ez: *Helmholtz*. Ő kutatta először s ő ismerte fel a physiologia s aesthetika határos, szomszéd területeinek fontosságát s ő vette először szemügyre a tudományban e mesgyés, részben közös vidékeket (Grenzgebiete). Alapvető, kettős irányú munkásságáról bőven fogunk szólni.

E physiologiai kutatás végső szálaival már átnyúlik a psychologiaiba. A *«psychologiai szép»* vizsgálatánál ismét különösen egy név emelkedik ki alapvető munkásság érdemével: *Fechner Gusztáv Theodor*, kinek egész új fejezeteket köszönhet az aesthetika.

A történet-néprajzi kutatás, ez az idő és hely szerint

egyedi psychológiák ismerete, az előbbivel szintén szoros kapcsolatban van. *Műtörténelem* s *néprajz* nevek alatt szerepel. A *«historikus-ethnographiai szép»* kutatásában s ragyogó leírásában különösen megemlíthetjük *Tainet* és *Brandest*.

Mind a három irányú kutatás inductív, a tényekből, az egyes, különös tapasztalati esetekből vonjuk el az általános érvényű elemeket: a természeti törvényeket, vagy kor- és jellemvonásokat. Ezt az inductív aesthetikai kutatást érti Fechner is a *die Aesthetik von Unten* alatt, szemben a *Schelling*, *Hegel*, sőt *Kantra* értett *Aesthetik von Oben*-nal. (Vorschule der Aesth. I. k. I. fejt.)

Az utóbbi módszer követői csekély tényleges eredményeket mutattak fel, s azt nem annyira deductív, mint inkább rendszertelen, esetleges inductiók útján. *Ma már csak a fent ismertetett inductív eljárásnak van létjoga. A szép fogalmi tisztázása csak bevezetése lehet az ily kutatásnak*, melynek végeztével marad tere az elmélkedésnek is. A régi iskola fogalomrágódásai, szörszálhasogatásai helyett ez a *tudományos aesthetika* fogalma, ez a *jövő aesthetiké*.

A szép mivolta, fogalmának köre, viszonya a jó s igaz-hoz, az emberi elme működésének hármasságára: az ethikus, aesthetikus és tudományos tevékenység körvonalozása képez-nék ily aesthetika bevezetését.

A kutatás első két terén mozog jelen dolgozatunk, a physiologia és psychologia foglalkozván az érzésekkel. E téren természetesen nem szabályokat, hanem törvényeket keresünk, a műalkotás és élvezés, vagyis *az egész aesthetikus működés törvényeit, psychikáját*.

Ha metaphysikai nézetekről szólunk, nem érv akar lenni a törvény mellett, csak illusztrálása a törvénynek, melyet íme, ez vagy az már körvonalozott sejtése vagy finom érzése következtében.

Így természetesen, önállóan, függetlenül tekintve az aesthetikát, bizonyos mértékben kiválik a philosophia heterogén tömegéből, mint kiválott már a lélektan, a psychologia, melyből már ismét némi részben kivált a lélekphysika, a psycho-physika.

Kell is, hogy mindezek lassankint kiváljanak. Hajdan a philosophia «tudomány»-t jelentett, s heterogén anyagában megvolt csirája a mai összes tudományoknak. Lassankint kiváltak belőle. Először a természettudományok, a tág értelemben vett physika szakadt le anyja kebeléről, majd a jog- és társadalmi tudományok s a theologia. Korunkban mondhatnók mind odahagyta, s a philosophia megmaradt kiegészítőnek, egybefoglalónak, mint említők, s neki tulajdonítják némelyek a tudományokat létrehozó megismerő erőnek s a megismerés és formáinak vizsgálatát. Mi azonban azt hisszük, hogy tényleg, bár nincs kijelentve, már rég elszakadt a logika s követheti az ismerettan, a gnoseologia, vagy epistemologia is. Ilyen értelemben ma a philosophia csak gyűjtőszó a logikára, psychologiára, gnoseologiára, etikára és aesthetikára, mint «philosophiai disciplinák»-ra, holott e disciplinák egyesei nagyon elütnek egymástól mind módszer, mind eredmények dolgában. lévén egy részük természettudományi, tapasztalati alapon kétséget kizáró, positiv törvények összegezése, más részük meg gondolkodás-szabályok vagy erkölcsi meggyőződések, conventiók bírálatos gyűjteménye.

Ránk nézve az a fő, hogy a régi aesthetika helyett körvonaloztuk a modern aesthetika körét, szerepét, viszonyát a tudományok mindenségében. Belehoztuk a specialis kutatást az elmélkedés helyett, a «von Unten» inductióját, a «von Oben» deductiós elmélkedések helyett. Tettük mindezt azért, mert erre tanít a tudományok haladása, erre int sok nagy gondolkodó.

Bővebben foglalkoztunk ezekkel, mert mindez csak

emeli kutatásunk tételének jelentőségét, a szép érzéki, érzésbeli alapját.

Végül megjegyezzük, hogy e tájékoztatóban adott felosztása az aesthetikai kutatásnak sajátunk s fő kiválósága, hogy nem esik sem a darwinista, mérő physiologus aesthetikusok (Grant Allan), sem Taine-ék vagy Fechner-ék egyoldaluságába, megmaradva elfogulatlanul az általános, részrehajlatlan állásponton.

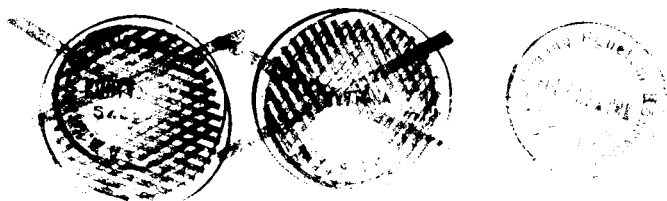
A mi most már a kutatás e hármas iránya alapján felépült tudományrendszert illeti, mellette, a historikus-ethnographiai kutatással kapcsolatban, mint rokontanulmányok szerepelhetnek a különféle *művészettanok*: architectura, plastika, festészeti technika, zeneelmélet és poétika, a különféle anyagú művészetek műszabályainak e codificatiói, de természetesen mindezek kívül esnek a szorosan vett tudományos aesthetika keretén. A tudományos aesthetika tárgya a szépézés, melyet vizsgal első sorban physiologiai és psychologiai tekintetben s ezt közelebbről *aesthetikai aestheseológiának* nevezhetnők; másodsorban vizsgálja változataiban, a különféle korokban és népeknél s ez az aesthetika archeológiája, *a szép története, a műtörténet, s a szép ethnographiája: az aesthetikai folklore*. Ha aesthetikai tudományok gyűjtőnevével élünk, *a különféle művészettanokat* is hozzátehetjük ezekhez függetlenül.

A mi pedig e kutatás kezdetére, a physiologiai alapvetésre vonatkozik, a szép érzéki voltát illetőleg érdekes adalékul jegyzem meg, hogy ép Baumgarten-nál, az elsőnél, ki e szót használja, az aesthetika az érzéki megismerés, az érzéki szemlélet tudománya, szemben a logikával, a szellemi megismerésével.

Az aesthetikai érzésekről általában.

Az érzést sokféle gondolkodó sokfélekép határozta meg s mégis mindig maradt benne valami titokzatos elem, mely ingerelte a szellem tudásvágyát s a kutatás új meg új tárgyául szolgálhatott. Az elvont speculativ gondolkodók elmondták a külső belsőülésének, a külvilág és belvilág kapcsolatának. Mindez mond valamit, de korántsem határozza meg az érzés lényegét. Hogy itt azonban csakugyan *a külvilág hatásáról* van szó, *az individualis világokra*, erre nézve érdekes illusztráló adalék a magyar nyelv *érzés* szavának etymonja, mely keletkezésével ép a külső világ érintésére utal. *A külvilág hatása* belső világunkra, mondhatjuk realisabb nyelven, *idegrendszerünkre*, mert testünknek ez a szerve van hivatva ily hatások felvételére. Itt kutatás tárgya lehet *a hatás* és *az idegrendszer* s ennek *működése*. A külvilág, a létező valóság, a mai tudományos felfogás értelmében, nyugtában nem hathat reánk. Ez nagyon is természetesnek látszik ma, s mégsem olyan magától érthetődő — valami specialis esetekben. A tárgyak is például, melyeket nyugtokban látunk, csak bizonyos molecularis mozgások folytán láthatók. A külvilág hatása ép változásaiban, mozgásaiban van. Csak a változó, a mozgó valami hat reánk, legyen bár e mozgás akár tömegi, akár molecularis. Mi *csak változásokat, mozgásokat* fogunk fel, ám ezekkel úgy-ahogy megismerjük, legalább megismerni véljük a tárgyak létező valóságát. Innen természetes, hogy csak az létezik reánk nézve, a mi reánk hatással van. Volt idő, mikor sok emberre nézve a villamos szikra és általában e specialis molecularis erő nem létezett, vagy csak olyan, a maitól eltérő egész más felfogásban, a milyet az égbolt cikázó vonalai adtak.

Az idegrendszer e mozgás-hatásokat végkészülékeivel,

melyek bizonyos ily hatások iránt érzékenyebb alkotásúak, felfogja, bizonyos egyoldalúságban fokozza, azaz saját magára nézve érezhetőbbé teszi s eltovábbítja bizonyos központi szervbe, hol minden ily mozgás-hatás valamely agysejtben véget ér. Az idegrendszer tehát mit tesz a mozgás-hatással? Bizonyos idegmolekuláris mozgássá alakítja. Tehát nem csupán, hogy csak mozgásokat érzünk meg, hanem még maga az érzés, a testnek a külső hatás következtében előállott állapota, mint a régiek már definiálták az érzést, ez az állapot is *mozgás*. Nem is lehet más. Állapotai csak változásaiiban lehetnek a testnek, értve a különböző állapotok alatt a különböző érzéseket. A mozgás és érzés bizonyos tekintetben azonos. A külvilág mozgása bennem érzés lesz, az én érzésem pedig csak idegrendszerem molekuláris változása, mozgása, munkája. Érdekes példa, illetve adalék erre nézve a francia *mouvement* szó, mely érzést, mozgást egyszerre jelent. A kedélymozgalom stb. . . némikép szintén idetalálnának.

Milyen lehet az érzés, eltekintve most quantitativ és qualitativ különbségektől? Régen felismert két faja a *kellemes és kellemetlen*. Ezekről szólva, bővebben kell foglalkoznunk *Grant Allan «Physiological Aesthetics»* művével, mely ép az érzést veszi alapul s mondhatnók a merő idegizgalmi állapotokból magyarázza az aesthetikus működést. Greguss Ágostunk aesthetikai előadásaiiban, melyek Rendszeres Széptan címmel láttak világot, kevés tudományos körültekintéssel, de sokszor alig találó szellemes paradoxonokkal igyekezik czáfolni e physiologiai aesthetika tételeit. Mi itt csak Grant Allan-nal foglalkozhatunk. Szerinte a kellemes s a kellemetlen érzés, az élvezet és fájdalom kapcsolatos a szervezet fentartására és szaporítására működő czéllal. Minél megfelelőbb erre nézve, minél jobban előmozdítja ezt, annál kellemesebb, annál nagyobb az élvezet s minél kevésbé szolgál annak a czélnek, annál kellemetlenebb, annál nagyobb

a fájdalom. Minden működés, melynek célja az önfentartás: *munka*, mely e cél elérése után is tart: *játék*. A játék ennyiben céltalan, de különben célja az élvezet. Ezek után kétféle játékot különböztet meg: a mozgó idegeket: *activ*, s az érzőket: *passiv*; s ez a *passiv játéka az érző idegeknek az aesthetikai érzés*. Mindenesetre rendkívül érdekes magyarázata a szép érzésének. Céltalan játék, de melynek mégis célja az élvezet. Íme itt találkozik *Kant érdek-, haszonnélküliségével* s *célfogalma híján való célszerűségével*. Ugyancsak így gondolkodott *Schiller*, mikor a játékban (*Spiel*), mely az «erők fényűzése»-ként (*Luxus der Kräfte*) tűnik föl, látta a művészet csiráját (*Über die ästhetische Erziehung des Menschen*, 27. Brief). E gondolat elevenedett meg határozottabb alakban *Spencer Herbertnél* is, ki *játéknak*, «*felesleg*»-nek (*superflu*), a működések feleslegének, bizonyos *túltengésnek egyetlen haszont nem néző* működésnek mondta az aesthetikus tevékenységet, mely nem hódol az utilitarianismus elvének. Különben a szép mivoltának e vonására rámutatott már *Aristoteles* «*semmi hasznot nem hajtó tetszés*»-ével. Grant Allan meghatározásához közel áll *Darwin* felfogása, a mint ez «*Az ember származása és az ivari kiválás*» (*Descent of man* 1871) híres könyvében a Szépérzék czim alatt olvasható. Darwin is mint *érzőidegeink természetéből* folyó tényt veszi, hogy bizonyos színek, formák, bizonyos hangok az embernek és sok alsóbbrendű állatnak is tetszenek, mások nem. Például a kolibri is tarka tárgyakkal ékesíti fészket. De a «szépérzés» az állatoknál *leginkább, mint a «másik nem csábítója»* szerepel «*a párzás idején*» az udvarlás- és versenyben. (*Descent of man* I. köt III. fejezet: Szépérzék). Az első ének, a kezdetleges zene, az első dísz a testen, az első szenvedélyes hangok e célnak szolgáltak. A test szépsége iránt való érzés itt leli alapját: a versenyben. *A szépérzés s a nemi érzés*

kapcsolata physiologiai tekintetben, véleményünk szerint nem csekély érv az ily felfogás mellett. A physiologia szoros összefüggést állapít meg az idegrendszer és a nemi érzés, sőt a nemi szervek között. Egy szerve sincs a testnek az idegrendszerrel ily szoros kapcsolatban, mint ez. Izgalma az idegrendszer izgalma s az idegrendszer izgalma legerősebben rajta nyilatkozik. Ily hatalmas befolyása lévén az egész idegrendszerre, ennek aesthetikus tevékenységében is erősen nyilatkozik. De hisz maga az aesthetika is kiemelte mindenkor a szép és szerelmi érzések szoros kapcsolatát. A szerelmi érzések túlnyomó szerepe az aesthetikus érzésekben, a műalkotásokban szintén e mellett szól. Érdekes kapcsolatot látunk *Schopenhauer*-nek a nemi szerelemről szóló elmélkedései és a szép érzés közt. *Schopenhauer* szerint a szerelemben a faji, a fajfentartó ösztön a két fél által mindig *a jellemző, faji typus* megalkotására törekszik, ezt keresi. Az egyik fél ép a hiányainak megfelelő kiválóságokat keresi és szereti a másik félben, hogy együtt *tökéletes faji typust* alkossanak. Ez megint visszautal a *wolfianusok* »tökéletes« szépe s előre a *Taine*-féle *jellemzetes* szépre. Hisz a szerelmi érzés is öntudatlanul a faji typus jellemzetes, tökéletes kifejezésére törekszik. Azonban bármily gyönyörű gondolatsort indítottunk meg, bármily mély betekintést engednek ezek a szép érzés titokzatos világába, s bármily érdekes találkozással illusztrálják azon elvet, hogy az emberi értelem több oldalról nézte a tárgyakat, több szempontból élven abstractióval, nyert fogalmakat, melyek közt különbséget tenni hány szellem, mily munkával törekedett. míg végre több oldalról kutatván, egybefolytak azok és csak egy valóság másolatainak bizonyultak; — mégis kénytelenek vagyunk abbahagyni s visszatérni tárgyunkhoz megjegyezvén, mire itt természetesen tekintettel úgy sem lehetünk, hogy a nemi érzéssel való kapcsolatbáhozatalban a szépre nézve semmi lealázót

nem találunk; hiszen a legkedvesebb, a leggyöngédebb, a legszenvedélyesebb és a legszebb műalkotások forrása lehet. Csak fejlettebb felfogás képes az embert egész világával egy nemes, a legnemesebb állatnak tekinteni.

Grant Allan szerint szépek a kellemes, rútak a kellemetlen érzést keltő tárgyak. Közelebbi meghatározásáról alább szólunk.

Szerintünk minden érzés *vagy kellemes vagy kellemetlen*. A kellemes ismét a szerint, hogy *az életműködésekre előmozdítólag hat vagy sem*: jó vagy szép. A kellemetlen pedig rossz vagy rút. Ebben megvan mind a jó összes vonása, mind a szépé. *A jó a hasznos kellemes inger. A szép a hasznót nem hajtó kellemes inger*. Ellentéteik természetesen a rossz és a rút. Azt hiszem e physiologiai rokon vonása, t. i. a kellemes volta a jónak és szépnek okozta összekeverésüket, elcserélésüket a köznapi nyelvhasználatban, továbbá egyes aesthetikai rendszerekben (Herbart, Greguss) sőt egész világnézetekben (a görögök *καλοκαγαθία*-jának aesthetiko-ethikus felfogása).

Első sorban tehát az ilyen haszonnal nem járó céltalan kellemes érzések volnának az aesthetikai érzések. *Az ily aesthetikai érzéseket «szép érzés»* név alatt ismerjük. *A szép érzék*, mely szószoros értelmében, mint érzék nem létezik, rendes használatában a fent említett szép érzések iránti fogékonyságot jelenti. Csak képiesen mondhatták egyesek belső érzéknek (Greguss).

Aesthetikai érzések gyűjtő neve alá foglalják azonban sokan az aesthetikai tevékenység tárgyát képező érzéseket, pl. a szeretetet. Így értve minden érzés aesthetikai többé-kevésbé. Ekkor pleonasmus a kifejezés. *Lotze* egész fejezetkét szentel ennek: *Alle Gefühle gehören dem Gebiet der Aesthetik an* — czímmel.

Az érzés gyűjtő neve alatt gyakran igen sok mindent

értenek az egyszerű érzéklettől kezdve a legbonyolultabb érzelmekig. Ezek elemzése, tisztázása ép e munka feladata lesz, most csak fokozati viszonyukat adjuk e sorban: *érzéklet, érzet, érzés, érzelem* vagy érzemény. Mindez benne foglaltatik gyakran a heterogén tartalmú gyűjtőtermészetű érzés szóban, különösen a közhasználatban s különösen a mi nyelvünkben. Az érzés a fennebbiek szerint bizonyos hatás felfogása idegrendszerünkkel. A közvetítő szerepet az ideg említett végkészülete játssza: az érzékszerv s ezzel áttérhetünk az érzékekre. Ezzel is úgy vagyunk, mint az érzéssel, ez alá is sok mindent foglaltak egybe. Brillat-Savarin külön nemi érzéket különböztetett meg. Mások beszéltek helyérzékéről. S bár általában ma is csak öt érzéket különböztetünk meg, a tudomány szól az izomérzetekről, hőérzetekről, szervi érzetekről, cenaestheticus érzetekről s közérzetről. Az utóbbiakról. fontos szerepükről bőven fogunk szólni.

Az öt érzék aesthetikai értékét ép az adja meg, a mit fennebb kiemeltünk, hogy t. i. önfentartásunkra célzók-e vagy sem, hasznot hajtók-e, vagy sem? Azok lesznek *aesthetikai érzékek*, melyeknek önfentartásunkra nézve előmozdítólag hatni, nem céljuk. S itt ismét érdekes kapcsolatot vélünk találni a szép és a nemi érzések között. Azok aesthetikaiak, melyek nem önfentartásunkra törekednek; de ezek nagy részben olyanok, melyek fajfentartásunkat célozzák. Nem az egyén, hanem a faj javára törekednek. Az egyénre nézve, mint szépen fejti ki *Schopenhauer*, a faj érdeke haszna, a szerelem ösztönében, mint az egyén élvezete tűnik fel, s mint ilyen ingerel s mint ilyenre törekszik rá *az* egyén. A mi az önfentartást célzó érzésekre nézve tehát *az egyén haszna*, mondhatnók a fajfentartást célzókra nézve *az egyén élvezete*. Ime oda bukkantunk ki ismét, hol *Grant Allan*-nál időztünk, céltalan játék, melynek *merő célja az élvezet*. Mindez újabb világot vet az érzések homályába s azt hiszem,

e két elemi ösztön, az ön- s fajfentartó ösztönre való visszamenetel valószínűleg a szépérzések legeredetibb, kezdetleges formáira tapogat vissza.

Térjünk vissza az öt érzékre. A fennebbiek alapján már két csoportot különböztethetünk meg közöttük. Az egyik a csekélyebb, a másik a nagyobb aesthetikai fontosságú. Az első: *a tapintó, ízlő, szaglő*; a másik *a halló és látó* érzék csoportja. Az első alsó, a másikat felső érzékek csoportjának is nevezik.

Az alsókat jellemzi az érzékelendő tárggyal való *közvetlen* érintkezés; mik a felsők a tárgyakkal közvetlenül nem érintkeznek, érzékelésük *közvetett*, bizonyos mozgásokra alkalmas, azokat továbbító közegek játszsza a közvetítő szerepet. Az alsók jobbra *gyakorlatiak*, gyakorlati szükségletek fedezésére; a felsőket nevezik ellentétül elméletieknek, szerintünk, helyesebben mondhatjuk *nemcsak gyakorlatiaknak* s a mennyiben főrészük van a képzet-világkép megalkotásában, *értelmieknek* is. Az alsók *éreztetik önmagukat* is érzékelés alkalmával, a felsők normális s egészséges körülmények között: *nem*. Mindezek alapján nevezik az alsókat *alanyiaknak*, a felsőket *tárgyiaknak*. Amazok alanyiak, mert közvetlen érintkezést kívánnak, mert az egyén gyakorlati szükségleteit szolgálják, mert éreztetik önmagukat. Em Ezek tárgyiak, mert közvetett érzékelést végeznek, mert a világ képét jobbra ezek alkotják meg, mert nem éreztetik önmagukat.

Elkülönítésük ily szigorúan természetesen nem létezik, csak az első különbség, a közvetett s közvetlen érintkezés föltétlen. A többire nézve pl. a felsők is lehetnek gyakorlatiak s az alsók is lehetnek a világkép megalkotásának tényezői, kiválóan így van a tapintásnál, mely a szemnek nagy támogatója a térszemlélet megalkotásánál.

Mi főleg *a felsőkről* fogunk szólni. Ezek a tulajdonképi *aesthetikai érzékek*. Közvetetlen érzékelést követelnek

s így lehetséges ezeknél, mi az alsóknál nincs meg, a kerekbb, egységesebb képérzéklés, mely felidéződésével, az emlékezettel s képzelettel bő anyagát adja a művészetnek.

Nem állítjuk, hogy a többieknek egyáltalán ne volna aesthetikai szerepük. Nem, csak *elenyészően csekély fontosságú*. A friss víz, a hús nyári éj, a selymes mohágy, a dobogó kebel, a kandalló mellett ülés, a virágillat kellemességét nem tagadjuk meg. Ám ezek mind jobbra nem emelkednek felül az *érzéki-kellemes* körén s így a művészetnek inkább segédeszközeit nyújtják csak.

Célunk tehát a szép érzést keletkezésétől kezdve vizsgálni, *a hatást, az ez előidézte érzést s ennek combinationit s complicatuma*it. Hogy az egyszerű érzékletet szintén meg kell vizsgálnunk s csak innen mehetünk tovább, világos. Már a régi Locke-féle mondás: Nihil est in intellectu, quod non fuerit ante in sensu e mellett szól. Minden hatás érzékeinken át hathat. érvényesülhet rajtunk. Az elme tabula rasa születéskor s minden későbbi anyagát, képzetait érzékein keresztül nyeri. Ősi tulajdona csak ezek rendezése, s e rendezés módjai képezik az elme általános sajátosságait, általános formáit. Alapját veté e gondolatnak *Locke Inquiry on the human understanding* (1690.) mélységes művében s kifejtette *Kant*, úgyszólván folytatta Locke munkáját, a *Kritik der reinen Vernunft* (1781) mélyreható elmélkedéseiben.

Az aesthetikai érzéstan, vagy a physiologiai-psychologiai aesthetika alapterve.

Kutatásunk tárgya tehát az összes aesthetikai érzések, kezdve a legegyszerűbb érzéki-kellemes érzéklettől a legbonyolultabb érzelmi complicatiókig, mint pl. a tragikus érzés ikerpárja. Törekvésünk *aesthetikai érzéstant* adni. Ezt értjük az *aesthetikai érzések psychológiája* alatt.

Kutatásunk beosztásánál, mivel eddig is az érzéki alaptól indultunk ki, azt hiszem, legjobb lesz az érzéki felfogás szerint elindulnunk és haladnunk.

Először tárgyaljuk *a felfogandót*, azután *a felfogót*, s végre *a felfogást* magát, a voltaképeni érzést. A felfogandó *az inger*, a felfogó *az idegrendszer* s a felfogás *az érzés*. Beleértve itt az érzés szóba természetesen az egyszerű érzéklettől kezdve a legbonyolultabb érzelmi állapotokig tartó sort egészen.

Az inger kutatása volna: *a physikalís*, a szoros értelemben vett physikalís rész.

Az idegrendszer vizsgálata: *az anatomikus és physiologikus* rész. Az anatómiai vizsgálná *a nyugvás* állapotában, szabad szemmel, illetve más szó hiján, *macroscopice*, a physiologiai nyugvás állapotában *microscopice* s *chemiailag* és *működés* állapotában.

Végre a tulajdonképeni érzés vizsgálata: *a physiologia* további és fontosabb része: az érzésnek, mint *idegműködésnek*, mint *életműködésnek physiologiája* és pedig fokozatosan vizsgálva, mint alakul át a külső merő physicalis ingerhatás physiologiai érzékletté: központi percipiált idegizgalommá. Hogy lesz tehát mindenekeelőtt a physicalis hatás már a megfelelő *végkészülékekben*: *az érzékszervekben* ép a felfoghatás kedvéért átalakítva *idegizgalmakká*, hogy *vezetődnek* ez izgalmak a központi szervbe s hol érnek véget, hogy rendeződnek s mint *válnak tudatossá* s mily *változásokat* hoznak létre a központi szervben, melyekkel a következő új ingerhatásoknak számolniok kell, mert az életműködések folytonossága a központi izgalmakra is érvényes s minden új izgalom mintegy berendeződik a többi közé. — Különös figyelemmel keresve már itt mindenütt, hogy *mily ingerek kellemesek már az érzékszervekre, e készülékek sajátos alkotása folytán*, továbbá mily és egymást mint

követő ingerek kellemesek az izgalomvezetés, *az idegműködés szempontjából* s végre a térben és időben megjelenő, előző és következő, egymás mellett felhalmozódó *ingerek milyen viszonya kellemes* a központi szerv működése, *a könnyű és jóleső felfogás szempontjából*. Folytatólag az érzés vizsgálata a tulajdonképeni *psychologia*, a mennyiben már az utóbbi része a physiologiai kutatásnak is annak vehető. Általában megjegyezzük, hogy a physiologia s psychologia szoros kapcsolatban van egymással, hogy e kapcsolat csak fokozati eltérést mutat. Az átmenet ép ezért nem határozott. Bizonyos szempontból a physiologia psychikus része és a psychologia egy egésznek képez. A központi idegrendszer physiologiájának *valóságos része*, koronája, betetőzője a psychologia.

Az érzés további vizsgálata tehát: *a psychologia*. Itt mindenekelőtt külön tárgyalandók az ide vágó *elemi psychikai működések*: az érzéklet, hangulat, kép, képzet fogalom, nyelvrendszer, kiemelve ezekben az érzés, gondolkodás, akarat mily arányban összejátszó működését. Azután szólunk *a kapcsolatos psychikai működésekről*, az associatív jelenségekről. Bonczoljuk végre *a műalkotás s műélvezés*, tehát *az egész aesthetikai tevékenység psychikáját* s iparkodunk keresni ez érzések *végső forrását*.

A physikus, anatomicus és physiologiai részben főleg csak az elveket fogjuk megadni, melyek itt tekintetbe jöhetnek s kiemelvén a szempontokat, ismertetni fogjuk e szempontokból azon jelenségeket s tüneteményeket, melyekre később fontos vonatkozásokat találunk. Egyszerű reproductiójáról bizonyos természettudományi munkáknak itt szó sem lehet, czélunk egészen más, mit fennebb kitűztünk. A természettudományokhoz fordulunk, mert itt a *Helmholtz* elnevezte *határos tudományterületeken* mozgunk. Physiologia és aesthetika itt körülbelől oly viszonyban állanak, mint a Rómaiak Tör-

ténete s az Általános Jogtörténet. Részben közös területűek. Az egész *érzéstan*, a milyen érdekes magára nézve s a milyen fontos szellemi s anyagi, de főleg szellemi életünkre nézve, hiszen az egész művészi tevékenység, a tudományok s irodalmak véghetetlen birodalmai mind ezen alapulnak; mondom, az egész érzéstan ily határos tudományterület, benne a physiologia egy része, benne az aesthetikáé, benne az ismerettané, stb. s tán ép ezért volt oly sokáig parlagon e mesgyés határ, e zug, mely félreesett a többi részekről, kutatás, vizsgálat nélkül. Csak újabban irányult rá a figyelem physiologusok és psychologusok körében. Külföldön *Helmholtz* irányozta rá először a figyelmet. Nálunk ép *Helmholtz* nyomán *Greguss Gyula*, e tekintetben ránk nézve igen érdemes, ép ráirányító, úttörő munkájánál és szerepénél fogva becses «Határkérdések a szép- és természettudomány között» című s 1868. évi április 29-én a Kisfaludy-Társaságban elmondott székfoglalójában. (Kisfaludy-Társ. Ért. IV. k. 186⁷/₈—186⁸/₉.)

Dr. Pekár Károly.

EPIKUIROS TANA AZ ÉLVEZETRŐL.

— Első közlemény. —

Bevezetés.

Az antik ethika jelentősége.

Azoknak, a kik a bölcészet történelmét kutatják, jó okuk van arra, hogy az ethikai rendszerekre nézve is újból meg újból különös figyelemmel forduljanak az antik tudomány felé; mert el lehet mondani, hogy az egész közép-koron át és csekély kivétellel a modern tudományban is az ethika tudományos tárgyalása és felfogása a görög speculatio hatása alatt állott és gyakran épen csak annyi eredményt tüntetett fel, hogy egyszerűen felszívta magába ez utóbbinak eszméit. Még a reformatio korszaka is, mely pedig az antik felfogással ellentétben álló erkölcsi elvét oly bámulatosan át tudta vinni az életbe, hogy önmagában befejezett egészet látszott képezni, tudományos tekintetben Melanchthonban, a ki a reformatiót a tudomány terén képviselte, meghódolt Aristoteles előtt. A legutóbbi időben Németországban, különösen Trendelenburg óta Aristotelest újból határozottan tekintélynek fogadják el az ethico-politikai összefogásra nézve, míg a legifjabb olasz iskola — élén Mamiani gróffal — egészen Plato befolyása alatt áll. Olaszországra nézve folytatását jelenti ez azon bölcseleti iránynak, a melyet ott Gemistos Plethon (1355—1452) alapított meg, s a mely virágzásának első korszakát a florenczi akadémiában érte el Marsilius

Ficinus alatt (1433—1499), a ki ezen akadémiának első elnöke volt. Még Amerikában is Plato felé fordul a tudományos világban az érdeklődés, a mi kitűnik abból, hogy ott külön folyóiratot alapítottak (a St.-Louisban megjelenő «The Platonist»), a mely kizárólag a Plato-féle bölcsészeti kutatásának szolgál. A kisebb antik rendszereket sem hanyagolták el. A stoicismust szintén felfrissítették és követték a szellem és tudomány emberei, a kik között első sorban áll Lipsius Justus (1547—1606; jenai, majd lőweni és leydeni tanár). Még szélesebb körökben végre és még alaposabban fogtak Epikur tanulmányozásához. Így látjuk, hogy a modern tudományos kutatás az ethika terén a régi Görögországban bírja gyökereit, s az újabb rendszerek önmagukban a legfontosabbnak és legeredetibbnek azt az antik alapot tekintik, a melyen felépültek.¹

Hogy mennyire hatalmas volt különösen az Epikur-féle ethika jelentősége és befolyása, azt már az ókorból tudjuk. Epikur rendszere sem tartalmilag, sem alakilag nem volt mélyebben indokolva, tanulmányozása tehát nem igényelte az észnek oly intensív közreműködését, mint talán Plato vagy Aristoteles rendszereé; az egész tan lényegileg csak az emberi kedélyállapotok életére vonatkozott; sarkalatos elve rendkívül kedvezett az egyéni önzésnek, a mennyiben az ember kéjérzetét az emberi lélek legmagasabb állapotává emelte, s egy bizonyos lágy és derült vonás e világnézetnek

¹ V. ö. Stäudlin: Geschichte der philosophischen, ebr. u. christlichen Moral im Grundrisse, a ki a 4. és köv. lapon ezeket írja: «Die Griechen sind die erste bekannte Nation, welche über das Sittliche eigentlich zu philosophiren anfang, und doch haben sie schon fast Alles in der Moral erschöpft und fast schon alle denkbaren Versuche gemacht sie entweder zu begründen und systematisch zu machen, oder sie umzustürzen und ungewiss zu machen, so dass das, was in den nachfolgenden Zeitaltern vorkommt, meist nur als Wiederholung oder neue Combination desjenigen angesehen werden kann, was schon bei den Griechen vorgekommen war.»

bizonyos élenkítő optimismust kölcsönzött; mindezeknél fogva mi sem természetesebb tehát, mint hogy az epikureizmus számos művelt emberben, kikre a stoicizmus keménysége s a Plato- és Aristoteles-féle philosophia szigora visszataszító hatású volt, követőkre talált és könnyen tett szert iskolára. Hasonló okokból a modern sensualizmusra és hedonizmusra is termékenynek bizonyult az epikureizmus. Locke, kinek tana a XVIII. században Franciaországot is uralta, rendszerét igazi epikureikus módon fejtette ki, mivel a tudást minden aprioristikus megismerés kizárásával tisztán a tapasztalatra s az inductióra alapította; s abban is megnyilatkozott benne Epikur befolyása, hogy megkezdte az ú. n. felvilágosodás harcát a vallás ellen s a politikában az állam czéljaként azt a védelmet állította oda, melyet az állampolgárok egymásnak kölcsönösen nyújtanak. Míg a sensualizmus a pozitivizmusban és az atheizmusban ma is virágzik, a hedonizmust ugyan már Kant ostorozta, de meg nem döntötte, mivel a modern világban még ma is, épen úgy, mint a római császárság idején, a társadalom egész tömegei e rendszer mellé szegődnek. Midőn a classikusok tanulmányozása újból felvirágzott, legelőször is Olaszországban támadt élenk érdeklődés az epikureizmus iránt, a melyet az idők folyamán a legbuzgóbban Gassendi Péter művelt, Epikur kitűnő magyarázója és eszméinek leglelkesebb védelmezője.¹ Franciaországban M. du Rondel,² Bayle,³ Batteux és Sam. Sorbière, Angolország-

¹ Itt főleg Gassendi főműve: «De vita, moribus, placetisque Epicuri» lebeg szemünk előtt.

² La vie d'Epicure par M. du Rondel (nem *Jac.* Rondel, a mint tévesen idézi Bähr a Pauly-féle Real-Encykl. III. k. 183. lapján). Rondel egy humoros megjegyzéssel már hivatkozik is Gassendire, midőn a 9. és köv. lapon így szól: «... au lieu que moy qui écris cette vie d'Epicure pourrois ne la point écrire, quoy que j'aye l'encre, du papier, une plume, et que j'aye lu les Anciens et celle que l'illustre Gassendi a écrite ...» és a 81. lap végén.

³ Dictionnaire historique et critique, tome trois, part. II. 377—403. l.

ban Digby voltak azok, kik részben először foglalkoztak Epikurral, részben tovább commentálták és magyarázták. Az olasz és francia befolyás következtében az epikureizmus Németországban is meglehetősen korán számos követőre és védelmezőre talált. Ezek sorát Fabricius polyhistor nyitja meg.¹ Őt követte Stockhausen M. János Keresztély, az Epikur-féle rendszerről írt önálló védiratával,² Batteux «Moral d' Epicur» című művének első fordítása már 1774-ben megjelent Mitauban; egy második fordítása e műnek Halberstadtban 1792-ben jelent meg. A kettő közé esik Brennernek «Versuch einer Apologie des Epikur» című műve (Berlin 1776.) Brennert követték Warnekros,³ Meiners, s újabb időben még számos más író.

Epikur rendszerének e szorgos tanulmányozása már korán philosophiája egészének, különösen pedig ethikájának tüzetes megismerésére vezetett,⁴ különösen ethikájának meg-

¹ Bibliotheca Graeca, vol. III. 582—614.

² «Epicur als ein Kenner und Freund der schönen Wissenschaften wider seine Ankläger vertheydigt.» Stockhausen művének 5. lapján (megjegyzés) idézve vannak: Gassendi, Bayle, du Rondel és St. Evremont; ez utóbbinak «Oeuvres melés» II. 27. lapjáról ezeket idézi Epikuros mellett: «L'on n'a point fait l'Histoire de ce Philosophe, que l'on n'ait fait a même tems son Apologie.»

³ Apologie und Leben Epicurs. Szerző nagy buzgalommal védelmezve Epikurt, részben a «főíró», Gassendi és annak «párját ritkító, legtökéletesebb műve: De vita et moribus Epicuri, pag. 10. s köv.» nyomán, a már említetteken kívül még hosszú sorát idézi Epikur tisztelőinek: Philebus, Alexander ab Alexandro, Coelius Rhodiginus, Ericius Puteanus, Joann. Franc. Picus. Laurent. Valla. Volaterra, Baptist. Guarinus, Marc. Ant. Bonciarius, Palingenius («több költeményt írt Epikur dicsőítésére»), Don Francisco de Quevedo, St. Evremont, Bernier, Sorbière, la Mothe, le Vayer stb.

⁴ V. ö. Bayle, i. m. 394. köv.: Quoiqu' il ne nous reste aucun des ouvrages d'Epicure, il n'y a point d'ancien Philosophe, dont les sentimens soient plus connus, que les siens. On est redevable de cela

ismerésére azért, mert ez képezi az összes többi epikureikus tanok központját és czélját s így a figyelem a többi tanok háttérbe szorításával főképen az ethika felé fordult. És mégis épen az ethikában van egy lényeges pont, mely mind újabb meg újabb tudományos vitákra adott okot, a melynek tekintetében tehát a bölcészet történelmében megállapodás még nem létesült. Ez a pont, a legfőbb jó fogalmainak meghatározása képezi vizsgálódásaink első tárgyát.

Epikur tanai.

a) *A kanonika és a physika.*

Epikur tanainak előzetes áttekintése megkönnyítendi feladatunkat. Diogenes Laërtius ismeretes felosztása szerint az Epikur-féle bölcészet három részre oszlik: a logikára vagy kanonikára, a physikára s az ethikára.¹ Már a «kanonika» új kifejezése is arra mutat, hogy Epikur az eddigi logikától eltérő valamit törekedett nyújtani, tehát nem a fogalmaknak s a következtetéseknek rendszerét. Epikur nyilvánosan tünnetett azzal, hogy megvet minden dialectikai² és fogalmi meghatározást, s azt az alapelvet vallotta, hogy a philosophia nem egyéb, mint az élet boldogsága (eudaemoniája) után való észszerű törekvés;³ észszerű annyiban, a mennyiben

au Poëte Lucrece et à Diogene Laërce, et plus encore au savant Gassendi, qui a travaillé avec un extrême diligence a ramasser tout ce qui se trouve sur la doctrine et sur la personne de ce Philosophe dans les anciens livres et à le reduire en un système complet. [Itt megjegyzi Bayle, hogy St. Evremont vizsgálódásai Epikur felett Sorrazin-tól származnak, a ki azokat St. Evremont újabb műveibe (Paris, 1674.) beillesztette.]

¹ Diogenes Laërt. X. 29.: διαιρείται τοίνυν εἰς τρία, τὸ τε κανονικὸν καὶ φυσικὸν καὶ ἠθικόν.

² V. ö. Zeller: «Philosophie der Griechen» III. r. 383.

³ Sext. Emp. adv. math. XI. 169.: Ἐπίκουρος ἔλαττε φιλοσοφίαν ἐνέργειαν εἶναι λόγους καὶ διαλογισμοὺς τὸν εὐδαίμονα βίον περιποιῶσαν.

okadatolással képes bebizonyítani, hogy a gyakorlati haszon az egyedüli haszon, a mely képes az embereket oktalan képzelődésektől megóvni. Ily elvek mellett, a megismerés teoriájára vonatkozó vizsgálódások az etikára nézve csak pro-paedeutikát képezhettek, miért is Epikur a dialektikát, mint a mely eltereli az embert a dolog lényegétől, elvetette,¹ s a természettant is csak a gyakorlati haszonra való tekintettel tárgyalta. A kanonika az igazságnak csak sensualistikus kriteriumait ismeri. E kriteriumok tehát az érzékek s az ezekről függő észleletek (αἰσθησεις, φαντασίαι), a melyek bizonyos, a tárgyakból kiinduló és képekké alakított összefüggő (complex) részekből keletkeznek. Ily észleletek gyakoribb ismételése ezeket megszilárdítja emlékezetünkben oly formán, hogy nincs szükségünk mindig újból az egyes észleletre a célból, hogy képzethez jussunk, hanem emlékezetből is gondolkozunk és következtetünk (προλήψεις). Végül a vágnak és az utálatnak a kriteriumai az érzelmek (πάθη). Ha ezek természetünknek megfelelők (οἰκείαι), úgy kéjt, (ἡδονή) ha attól idegenek (ἀλλότρια), fájdalmat (πόνος, ἀλγυθών) szülnek. Az, hogy a physika tételei csak viszonylagos értékűek, szintén a legnagyobb világossággal kiderül. Meg kell ismerkednünk a physika alapelveivel azért, nehogy a physikai jelenségeknek a közönséges képzetekből eredő természetfeletti magyarázata által valami intéző gondviselés indokolatlan imádására s az ezzel kapcsolatos mysticismusra és félelemre indíttassunk. Azt azután, hogy Epikur épen a Demokritos-féle atomismust tartotta a legjobb természet-tannak, könnyű megfejtetni. Demokritos materialismusa minden teleologikus világnézetet kizártnak tekintett és tulajdonképen csak az okozatosság híján levő véletlent ismerte el. Ezzel Demokritos az eszme és az összefüggés λόγος-át kiküszöbölte és lemond-

¹ Diog. L. X. 31.: τὴν διαλεκτικὴν δὲ ὡς παρέλκουσαν ἀποδοκιμάζουσιν.

dott a lét tudományos vizsgálatáról. Ugyanígy cselekszik Epikur is sensualistikus kanonikájában s így a physikában ép oly kevésbé ismerheti el a világegyetemben a rendet, a tervszerűséget, az eszmét.¹ Ezért mondja Zeller:² «Valamint Epikur az egyes lényben találta meg az utolsó gyakorlati czélt, úgy Demokritos elméletileg az abszolút egyesben, vagyis az atomokban ismerte fel az eredeti valót; az ő physikája az Epikur-féle ethika legtermészetesebb alapjául látszott kínálkozni. Ha tehát már a stoikusok is követtek egy Heraklitot, úgy Epikur még sokkal szorosabban csatlakozik Demokritos-hoz. Az «a kevés, a mit az utóbbinak elméletéhez hozzátett, részben jelentéktelen, részben megzavarja az atomistikus rendszer következetes lánczolatát».

b) *Ethika.*

Epikur ethikáját — szemben versenytársával, a stoikus ethikával — rendkívüli egyszerűsége ajánlja; a legnépszerűbb alapot nyeri e tan abban, hogy kiindulási pontokul a legáltalánosabban elfogadott praemissákat igyekszik megalkotni, s a legismertebb jelenségeken épül fel. Tény az, mondja Epikur, hogy az emberek különféle testi fájdalmak, s lelkiileg azon félelem alatt tévednek, melyet bennük a természeti jelenségek s a vallási hagyományok ébresztenek. Már most az élő lények minden igyekvése és törekvése, minden, a mit választanak s a mit kerülnek, csak oda czéloz, hogy megszabaduljanak a fájdalomtól és a félelemtől, mert a kéj után vágyanak, mint első és velökszületett javuk ($\pi\rho\omega\tau\omicron\nu\ \acute{\alpha}\gamma\alpha\theta\acute{o}\nu$

¹ Lucretius. I. 1021.:

Nam certe neque consilio primordia rerum
ordine se suo quaeque sagaci mente locarunt,
nec quos quaeque darent motus pepigere profecto.

² V. ö. i. m. 400. lap.

καὶ σόμφροντον)¹ után. A kéj tehát egyszerűen a jó, a fájdalom egyszerűen a rossz,² ez pedig, a mint mondja, annyira magától érthető, hogy bizonyítékokra vagy indokolásra egyáltalán nem szorul.³ Mint cél tehát a ἡδονή van odaállítva; de nem megkülönböztetés nélkül minden kéj,⁴ mert vannak körülmények, a melyek között a jót rossznak s a rosszat jónak kell tekinteni. Oly kéjt, a melynek következtében kellemetlenségünk támad, kerülni kell; nem kell azonban kerülnünk oly fájdalmat, a melyet csak legyőznünk kell, hogy annak árán magasabb kéjt szerezzünk. A feladat tehát az, hogy a lehető legnagyobb kéj érdekében, a mely a végső cél marad,

¹ Diog. L. X. 129.: ταύτην (τὴν ἡδονήν) γὰρ ἀγαθὸν πρῶτον καὶ ἔγνωμεν, καὶ ἀπὸ ταύτης καταρχόμεθα πάσης αἰρέσεως καὶ φυγῆς, καὶ ἐπὶ ταύτην καταντῶμεν ὡς κανόνι τῷ πάθει πᾶν ἀγαθὸν κρίνοντες. — 137.: ἀποδείξει δὲ χρῆται τοῦ τέλους εἶναι τὴν ἡδονήν, τῷ τὰ ζῷα ἅμα τῷ γεννηθῆναι τῷ μὲν εὐαρεστεῖσθαι, τῷ δὲ πόνῳ προσκρούειν φυσικῶς, καὶ χωρὶς λόγου αὐτοπαθῶς οὖν ψεύγομεν τὴν ἀλγῆδονα.

² Diog. L. XI. 29.: πᾶσα οὖν ἡδονὴ ἀγαθὸν· καθάπερ καὶ ἀλγῆδων πᾶσα κακόν. — 128.: τὴν ἡδονήν ἀρχὴν καὶ τέλος λέγομεν εἶναι τοῦ μακαρίως ζῆν.

³ Cicero Fin. I. 9.: Itaque negat opus esse ratione, neque disputatione, quamobrem voluptas expetenda, fugiendus dolor sit. Sentiri hoc putat, ut calere ignem, nivem esse albam, dulce mel; quorum nihil oportere exquisitis rationibus confirmari. tantum satis esse admonere . . . et enim, quoniam detractis de homine sensibus reliqui nihil est, necesse est, quid aut ad naturam aut contra sit a natura ipsa judicari . . .

⁴ Diog. L. X. 129.: ἀλλ' ἔστιν, ὅτε πολλὰς ἡδονὰς ὑπερβαίνομεν, ὅταν πλεῖον ἡμῖν τὸ δυσχερὲς ἐκ τούτων ἐπιγῇ καὶ πολλὰς ἀλγῆδονας ἡδονῶν κρείττους νομίζομεν, ἐπειδὴν μείζων ἡμῖν ἡδονὴ παρακολουθῇ . . . Cic. Tusc. V. 33.: Totumque hoc de voluptate sic ille praecepit, ut voluptatem ipsam per se, quia voluptas sit, semper optandam expetendamque putet, eademque ratione dolorem, ob id ipsum, quia dolor sit, semper esse fugiendum, itaque hac usum compensatione sapientem. ut voluptatem fugiat, si ea maiorem dolorem effectura sit, et dolorem suscipiat, maiorem efficientem voluptatem.

a fájdalmat és a pillanatnyi kéjt a szerint, hogy most értékkel bírnak, a végső célhoz viszonyítva, okosan mérlegeljük és arra való tekintettel döntsünk.

c) *Epikur tana a kéjről.*

E munka bevezetése s előzetes vizsgálódásunk oly pontnál állapodik meg, a mely pontig még nem találunk eltérést Epikur a kéjről szóló tanának historiai felfogására nézve. Most azonban, a részletekre térve rá, Epikurnál a kéjnek sajátosságos osztályozását találjuk. A kinetikus kéjt (ἡδονὴ κατὰ κίνησιν) már a cyrenaeikusok ismerték és azt állították, hogy ez az egyedüli kéj, a mely létezik. Epikur már most a kéjnek ezt a nemét egyáltalában nem tagadja meg, de azt mondja, hogy azonkívül van még egy más, magasabb kéj, a kataszmatikus (καταστηματική). Mi legyen már most ennek a kataszmatikus hedonnak a lényege? Modern nevet kapott ugyan már, mert a philosophia történelmében a «negatív kéj» nevével ruházták fel, s a kinetikus kéjt ezzel polaris ellentétbe helyezve, pozitív kéjnek nevezték el. Szemügyre kell vennünk már most az ezen terminológiában rejlő magyarázatot, hogy azután visszatérjünk a szövegre, melynek értelmezéséről szó van.

Az Epikur bölcsészete feletti kutatásokban legújabbán Hirzel¹ is résztvett, az előtte e téren kifejtett összes nézetek kritikai méltatásával, s különösen a Zeller-féle fejtegetésekkel szemben új nézetet nyilvánított. Nevezetesen Hirzel Epikur tanát teljesen függésbe akarja helyezni Demokritos tanától és sokat foglalkozván a két rendszer összefüggésével, a hypothesiseknek egész sorozatát állította fel, melyeket azonban, a mennyiben Zeller ellen is irányulnak, ez utóbbi kielégítően

¹ Untersuchungen zu Cicero's philosophischen Schriften. I. rész. 363—477. lap.

megcáfolt. Minket azonban az érdekel, hogy arra, a mi minden ethikának sarkalatos kérdése, t. i. arra, hogy miben látta Epikur a legfőbb jót és mibe helyezte a boldogságot, mindketten egybehangzólag felelnek.

Zeller megengedi, hogy Epikur a kéjnek mind a két nemét elismerte, úgy a nyugalom, mint a mozgás kéjét, úgy a «negatív», mint a «pozitív» kéjt, de e kettőt nem tartotta egyenrangunak. Míg a cyrenaikusok csak a pozitív kéjben találták a czélt. Epikur negative határozta meg a legfőbb jót; mert az epikureikus boldogság (εὐδαιμονία) csak a fájdalom-nélküliségben, csak a viharos testi és lelki izgalmak hiányában, csak abban áll, hogy a lélek semmi zavaró hatásnak sincs kitéve, vagyis az ataraxiában. Ebből az következik, hogy az ataraxia csupán a physikai és psychikai fájdalmak hiányát fejezi ki. Epikur legfőbb czélja tehát az ataraxia negatív tartalma. Az eszköz már most, a mi megszabadít a fájdalomtól s a tökéletes emberi állapotnak, az ataraxiának részesévé tesz, a pozitív kéj. Épen nem a pozitív kéj képezi tehát nála az alapot, vagyis a végczélt (τέλος), hanem τέλος nála csak az a magasabb állapot — a melybe a pozitív kéj útján csak úgy jutunk, a mint pl. az ajtón át jutunk a házba — az ataraxia. S ez Zeller felfogása értelmében negatív valami, mert a pozitív kéj, mint a szolgál, künn marad a küszöb előtt, miután szükségleteinktől mentesített és bevezetett minket az ily ataraxia kéj nélküli — hogy úgy mondjuk — semmijébe.

E felfogáshoz Hirzel tartózkodás nélkül csatlakozik, sőt tovább kell mennie egy lépéssel, mivel az a tendenciája, hogy Epikur egész tanát a Demokrit tanaira vezesse vissza, most már azt a feladatot rója rá, hogy a kéjérzet ezen negatív voltát is kimagyarázza Epikurból. Hirzel ezt mondja:¹ «Epikur szerint minden kéjnek, úgy a szellemi, mint a testi kéjnek a lényege a fájdalmak hiányában áll; ha tehát azért a nem

¹ I. h. 140. l.

positív érzelmeket, a melyeket közönségesen kéjnek tekintenek, nem is akarja kizárni a kéjnek fogalmából, mégsem emeli ezen utóbbiakat amavval egy színvonalra. A kéj lényege ezekben nem jut tisztán kifejezésre, vegyítve van ez bennök fájdalommal, s azért ezek csak másodsorban jönnek tekintetbe a tiszta kéjérzet után, a melyet az az érzés szül, hogy minden fájdalomtól mentek vagyunk*. Ez a felfogása a kéjnek, mint negatív érzetnek elég sajátos, úgy, hogy ha abban a felfogásban Demokrit is osztozott, méltán feltételezhetjük, hogy arról világos bizonyítékok léteznek.

*

Mielőtt felfogásainkban tovább haladnánk, egy megjegyzéssel tartozunk a szövegre nézve. Az első és legfontosabb forrás, a honnan Epikur bölcsészetének ismeretét meritjük, Diogenes Laertius 10-ik könyve, mely több kiadásban fekszik előttünk. Mivel a kéziratokig nem mehettünk vissza, nem maradt egyéb hátra, mint a legjobb kiadások összehasonlítása. A kiadások közt első sorban áll Menagiusé, kiről Gassendi a saját Epikur-kiadásainak előszavában elismeri, hogy Diogenes Laertius szövegét több mint ezer helyen megjavította,¹ de a 10. könyvnél mégis zavarba jött és itt tőle (t. i. Gassenditól), mint Epikur ismerőjétől várta, hogy segítsen.² Meybom már most úgy Menagius, mint Gassendi conjecturáit és javításait fölvevén a saját kiadásába, e kiadást, mint a legértelmesebbet és legbiztosabbat, bátran

¹ «eruditus ille Aegidius Menagius, qui exhibere totum Laertium locis plus quam mille feliciter castigatum aggressus . . . (de vita, mor. pl. Ep. ad Barancium).

² U. o.: persensit tamen haerere se circa huiusce modi librum, et quod novit me nonnihil meditatam Epicurea dogmata, de quibus in eo agitur, et reputavit sibi ex meis qualibuscunque conjecturis affulgere posse lucis aliquid, obtestatus est vel per ipsum philosophiae genium ut gererem morem. . . .

vehettem vizsgálódásom alapjául. Végül a nagy Cobet-féle kiadás jön tekintetbe. Cobet azt állítja, hogy szövegét olasz codex alapján állította össze, de a kritikai apparatussal — miként kiadója az előszóban megjegyzi — adós maradt. Mi reánk nézve ebből az következik, hogy a Cobet-féle szövegben előforduló netáni eltérések nem nyújtanak elegendő okot arra, hogy a Menagius-Gassendi-Meybom-féle szöveget azonnal elejtsük, mert Cobet azon eltéréseket nem támogatta forrásainak tekintélyével.

A szöveghez magához továbbá meg kell jegyeznünk, hogy e szavak: «ὅταν δὲ μὴ ἀλγῶμεν» (Diog. L. X. 128.), a melyek az összes kiadásokban előfordulnak, Gassendi conjecturáját vagy javítását képezik. Cobet kiadásában is megtalálhatók e szavak, csak azt nem tudjuk, vajjon azok felvétele alkalmával kézirati forrásukra támaszkodott-e, vagy pedig a javítást hallgatólag helyeselte. Gassendi kiadásának harmadik részében e javításról a következőképen nyilatkozik: «Addo has voces «ὅταν δὲ μὴ ἀλγῶμεν» idcirco esse, quod perspicue deficient. Et poterat quidem lacuna suppleri ex Stobaeo, apud quem (Serm. 17.) verba haec leguntur: ὅταν δὲ τοῦτο μὴ πασχόμεθα ἐν αἰσθησει καθεστῶτες: quando vero in actu sentiendi constituti id non patimur, hoc est, non dolemus» . . . mivel ez a javítás Epikur összes művelői előtt — Zeller és Hirzel előtt is — szükségesnek tetszett, s mivel azt a szöveget tényleg elfogadhatóan és egyszerűen egészítjük ki: mi is elfogadtuk. Csak azt lehet talán hozzátenni, hogy a Gassendi-féle conjecturában hiányzik a teljesség, a melyet, igaz, a szavak összefüggése nem is követel meg, mert a «μὴ ἀλγεῖν» szavak Epikur terminológiája szerint nem meritik ki a τέλος τοῦ μακαρίως ζῆν fogalmát; miként ez a röviddel ezen szöveghely előtt foglalt «τούτου γὰρ χάριν» . . . kezdetű mondatból kiderül. A «μὴ ἀλγῶμεν» után tehát ez volna teendő: «μηδὲ ταρβῶμεν».

De nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a megelőző mondatban (*ὅταν ἐκ τοῦ μὴ παρεῖναι τὴν ἡδονὴν ἀλγῶμεν*) a «*μὴ ἀλγεῖν*», a mely a «*μὴ ταρβεῖν*»-nel párhuzamosan kimeríti a kéjnek fogalmát, szintén hiányzik.

A szövegrészek.

A legfontosabb szövegrészek, a melyek alapján Epikurnak a kéjről szóló tanát kifejtették, Diogenes Laertius X. könyvének 128—137. lapján találhatók. Egy czél irányadó — úgy mond Epikur — összes cselekvésünkre, t. i. hogy sem testileg ne szenvedjünk, sem lelkileg ne legyünk izgalmaknak kitéve.¹ Mert az élet teljes boldogsága csak a testi és lelki nehézségek teljes hiányában nyilvánul.² Már most van kinetikus és katastematikus kéj. A kinetikus kéj élénk örömben és testi élvezetekben nyilvánul; a katastematikus kéj a testi fájdalmak és lelki izgalmak eltávolításával áll be.³ Első pillanatra feltűnik tehát, hogy ezeket a meghatározásokat a negativitás jellemzi. Csak a közönséges érzéki kéj az, a mely a cyrenaikusokkal egyetértőleg positive van meghatározva; a fogalmi meghatározás alakja tehát negatiónak mutatkozik, s nyilván ez volt egyik oka annak, hogy miért különböztetnek meg az uralkodó felfogások Epikurnál positiv úgy negativ kéjt, s miért mondják magát a czélt is, a melyre Epikur szerint a boldog élet irányul (*τέλος τοῦ μακαρίως ζῆν*) negativ természetűnek.

Epikuros fogalmi meghatározásainak ez új negativ jel-

¹ Diog. Laert. X. 128.: Τοῦτου γὰρ χάριν ἅπαντα πράττομεν, ὅπως μήτε ἀλγῶμεν, μήτε ταρβῶμεν.

² U. o.: τότε γὰρ ἡδονῆς χρεῖαν ἔχομεν, ὅταν ἐκ τοῦ μὴ παρεῖναι τὴν ἡδονὴν ἀλγῶμεν, ὅταν δὲ μὴ ἀλγῶμεν οὐκέτι τῆς ἡδονῆς δεόμεθα.

³ U. o. 136.: νοσομένης δὲ ἡδονῆς τῆς τε κατὰ κίνησιν καὶ τῆς καταστηματοικῆς . . . Ἡ μὲν γὰρ ἀταραξία καὶ ἀπονία καταστηματοικαὶ εἰσιν ἡδοναί, ἥ δὲ χαρὰ καὶ εὐφροσύνη κατὰ κίνησιν ἐνεργεία βλέπονται.

lege mindenesetre feltűnő. Félénken, mint valami veszedelmet látszik kerülni Epikur minden kifejezésében, minden fordulatában, az élet legmagasabb állapotának megjelölésre vonatkozó minden határozott, pozitív állítást. Oly messze megy e tekintetben, hogy a testnek egészséges voltát is, a melyet az eudaemoniához megkövetel, mint ἀσχεσίαν-t és ἀπονία-t, ὅπως μὴ ἀλγῶμεν határozza meg. Úgy a katastematikus kéj is a kinetikus kéjjel szemben egészen negatívvá van kifejtve. Az ἀταραξία s az ἀπονία maga, ezen összekapcsolt két főfogalom, a mely a boldognak legmagasabb kéjes állapotát fejezi ki, az alpha privativum-mal szerepel, úgy, hogy csakugyan úgy látszik, mintha a kéj maga is negative volna meghatározva, s úgy Zellernek az az állítása, hogy Epikur etikájának célja a negatív kéj, teljesen találó volna.

Mindazáltal ezen állítás ellenében leküzdhetetlen nehézségek merülnek fel. Epikur a kéjt azon célznak mondotta, a melyhez minden élő lény lélekállapotának el kell jutnia. Azután osztályozta a kéjt, és mint annak két nemét: megállapította a kinematikus és a katastematikus kéjt. A katastematikus kéjnek lényegét ataraxiának mondotta. De bárminő kifejezéseket használt volna is, a hedon jellegétől azt meg nem foszthatta volna, mert hiszen azt csak mint a hedon egyik nemét állította oda. Hogyan adhatna tehát már most ezen katastematikus kéjnek negatív tartalmat, a mi ugyanazt jelentené, hogy megfosztja tartalmától, mert hiszen csak ezen tartalom, a melylyel mint a hedon egyik neme bír, képezi lényegét. Epikur azt mondotta a hedonról, hogy ez a legédesebb és legkellemesebb minden lényre nézve. A katastematikus kéjt, mint ezen legkellemesebbnek különös (és magasabb) részét különítette el az egésztől. Ha már most, a mint Zeller hiszi, negatív kellemesnek gondolta volna azt, úgy meg kell fontolni, hogy a «negative kellemes» alatt a kellemetlent vagy közömböst értjük, s e szerint Epikur az ő «kéj»-ét

fájdalomma vagy közönynyé változtatta volna át. Ez ellenkezőnek Epikur összes felfogásával és kifejezésével.

De nézzük magát a szöveget is. A szöveg a következőleg szól: «Mert akkor érezzük szükségét a kéjnek, ha a kéj hiánya miatt fájdalmat érezünk. Ha pedig nem érezünk fájdalmat, nem érezzük további szükségét a kéjnek».¹ Ha tehát fájdalom jelentkezik, hiányzik a kéj; s mihelyt a fájdalom megszűnt, jelen van a kéj, tehát nem vágyunk többé utána, mint akkor, a mikor nem létezett. Ez a vágy azonban egészen természetes. Hiszen minden lény kerül a fájdalmat és vágyik a kéj után, mint a mely sajátlagos természetével kapcsolatos és veleszületett (σύνφυτον), és így ítél a természet maga, míg megromlatlan és sérthetetlen, a míg tehát birtokában van veleszületett ítélőképességének.² Ha pedig a vágy ki van elégítve, az természetesen megszűnik. A kéj jelenléte tehát megszünteti a fájdalom jelenlétét és annak helyébe lép.

De ha a fogalom dialektikai fejtegetésére ezen egy helynek az idézésével beérjük, még egész sora a kijelentéseknek idézhető a forrásokból, a melyek még világosabbá teszik, hogy Epikur a kataszmatikus kéj alatt csak pozitív kéjt értetett. Ezen véleményünket nem annyira Epikur előadásában fogjuk világosan és logikailag szabatosan kifejezve látni; inkább a szöveg értelmezéséből fog annak helyessége ki-

¹ Diog. L. X. 128.: τότε γὰρ ἡδονῆς χρεῖαν ἔχομεν, ὅταν ἐκ τοῦ μὴ παρῆναι τὴν ἡδονὴν ἀλγῶμεν· ὅταν δὲ μὴ ἀλγῶμεν, οὐκ ἔτι τῆς ἡδονῆς δεόμεθα.

² Cic. Fin. I. 9.: Omne animal, simulatque natum sit, voluptatem appetere, eaque gaudere ut summo bono, dolorem aspernari ut summum malum et quantum possit a se repellere idque facere nondum depravatum, ipsa natura incorrupte atque integre iudicante. Torquatus szavai ezek, a ki Epikurt «Epicurus noster»-nek nevezi és védelmezi a kéjt, mint a «summum bonum»-ot.

derülni. A fogalmak exact formulázásával és megállapításával Epikur épen nem törődött; megvetett minden dialektikát¹ s a logika nem volt erős oldala.² Hogy a kinetikus és a kataszematikus kéj mivolta felől mily kevésbé jött tisztába Epikur önmagával is, mutatja Cicero ítélete is.³

Már most legelőször is feltűnő, hogy Epikur a kataszematikus kéjt, melynek pedig nemlegesnek kellene lennie, különböző nemekre osztályozza: a lélek örömeit mondja a magasabb örömöknek (οὕτως οὖν καὶ μείζονας ἡδονὰς εἶναι τῆς ψυχῆς. Diog. Laert. X. 137.) s arról beszél, hogy bölcsészet tanulása, a szellemi foglalkozás arra való, hogy azzal a lélek egészségét, a boldogságot szerezzük meg magunknak; mert az aggkor, öregedve, megifjodnék a javak következtében, mert kéjt lelne az emlékezésben, az ifjú pedig ifjú és

¹ Cic. Acad. quaest. II. 30.: Totam dialecticam et contemnit et irridet.

² Cic. Fin. I. 7.: Jam in altera philosophiae parte, quae λογική dicitur, iste vester plane inermis ac nudus est; tollit definitiones, nihil de dividendo ac partiendo docet, non quomodo efficiatur concludaturque ratio tradit etc.

³ Cic. Fin. II. 10.: A primo ut opinor animantium ortu petitur origo summi boni. Simulatque natum animal est gaudet voluptate et eam appetit ut bonum, aspernatur dolorem ut malum; de malis autem et bonis ab iis animalibus, quae nondum depravata sint. ait optime judicari Quam multa vitiosa! Summum enim bonum et malum vagiens puer utra voluptate dijudicabit, stante an movente? quoniam, si diis placet, ab Epicuro loqui discimus, si stante, hoc natura videlicet vult. salvam esse se, quod concedimus; si movente, quod tamen dicitis, nulla turpis voluptas erit, quae praetermittenda sit et simul non proficiscitur animal illud modo natum a summa voluptate. quae est a te posita in non dolendo Ilyen nehézségek csak logikailag és módszer tekintetében iskolázatlan szellem előtt merülhettek fel, mondja Cicero röviddel az idézett hely előtt: Hic (Epicurus) si definire vel dividere didicisset, si loquendi vim, si denique consuetudinem verborum teneret, nunquam in tantas salebras incidisset.

agg volna egyszerre, mert nem félne a jövőtől. Ezért tehát gondolnunk kell arra, hogy mi okoz boldogságot.¹ Így a tudományokkal való foglalkozás megnyugtaltja lelkünket, megszabadítván azt a félelemtől és egészséget szerezvén lelkünknek, azaz boldogítván bennünket. Itt tehát legvilágosabban előttünk áll az ataraxia, a melynek tartalmaként az eudaemonia jelöltetik meg, a mivel természetesen a tartalom positive van meghatározva. Mert hiszen épen azt kell itt kimutatnunk, hogy Epikur az ataraxia állapotát nem mint a közönyét fogta fel. A közöny állapota tudvalevőleg olyan, a melyben nincs érzéki benyomásunk, a melyben nem észlelünk. Ily állapotban nem létezik jó vagy rossz, mert az egyén közönyös. Epikur azonban lelki állapotainkra vonatkozólag épen megfordítva azt jelenti ki, hogy «az észleletben áll fenn ránk nézve minden, a mi jó vagy rossz» (ἐπεὶ πᾶν ἄγαθὸν καὶ κακὸν ἐν αἰσθησει. D. L. X. 124.) ebből szükség-szerűen következik, hogy az ataraxiában magatartásunk nem közömbös vagy nemleges, hanem észrevételeink vannak, mivel azok nélkül Epikur szerint sem lelki nyugtalanság, sem ataraxia nem létezhetnék, mert az észlelet negatiója, — úgymond Epikur — a halál: στέρησις δὲ ἐστὶν αἰσθησεως ὁ θάνατος. (D. L. X. 124). Az észlelet tartalma azonban szükségképen jó kell, hogy legyen ránk nézve, mivel a test ὕψιστα-ja s a lélek ἀταραξία-ja képezi az eudaemoniát.² Ha már most eudaemoniánk megvan — úgymond Epikur — megvan mindenünk, ha nincs meg, mindent elkövetünk, hogy elérjük.³ Ebből ismét kiderül, hogy az ataraxiának az eudae-

¹ Diog. L. X. 122.: . . . τῇ μὲν ὅπως γηράσκων νεάζῃ τοῖς ἀγαθοῖς διὰ τὴν χάριν τῶν γεγονότων· τῇ δὲ ὅπως ἅμα καὶ παλαιὸς ἦ διὰ τὴν ἀφοβίαν τῶν μελλόντων.

² Diog. L. X. 128.: . . . σώματος ὕψισταν καὶ τὴν τῆς ψυχῆς ἀταραξίαν, ἐπεὶ τοῦτο τοῦ μακαρίως ζῆν τέλος.

³ Diog. L. X. 122.: εἴπερ παρούσης μὲν αὐτῆς πάντα ἔχομεν. ἀπουσίας δὲ πάντα πράττομεν εἰς τὸ ταύτην ἔχειν.

monia a positiv tartalma; mert ha az ataraxiában még nem bíránk az eudaemoniával, úgy Epikur szerint, «mindent elkövetnénk, hogy azt elérjük», holott semmit sem teszünk e végből, mert már «mindenünk megvan». Szinte oly világosan ecseteli Epikur, hogy az ataraxiában befoglaltatik a tökéletes megelégedettség positiv létezése, midőn ezt mondja: «Ha pedig egyszer a test ὁγίσια-jában s a lélek ἀταραξία-jában részesültünk, megszűnik a lélek egész téli vihara, mert az embernek nincs oka törekedni mintegy oly tárgy után, a melyre szüksége van és valami mást keresni, a mi a lélek és a test igényeit kielégíti.¹ Mert a hol — teszi hozzá egy más helyen — a kéj honol, ott azon időben, a melyben ott honol, nincs meg a fájdalom, vagy a szenvedés, vagy mindkettő.² Végül tanusítja az eudaemonia positiv tartalmát, vagyis a positiv kéjt az ataraxiában még az, hogy Epikur az eudaemoniát aláveti a mennyiség fogalmának, mivel azt tanítja, hogy a kéj növekszik és csökken.³ Növekedni vagy csökkenni azonban csak positiv érzelem képes. Nemleges kéj nem juthat mennyiségi viszonyba.

Jannsen.

¹ Diog. L. X. 128.: ὅταν δὲ ἀπαξ τοῦτο περὶ ἡμᾶς γένηται, λύεται πᾶς ὁ τῆς ψυχῆς χειμῶν, οὐκ ἔχοντος τοῦ ζῴου βαλίζειν ὡς πρὸς ἐνδόν τι, καὶ ζητεῖν ἕτερον, ᾧ τὸ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος ἀγαθὸν συμπληρωθήσεται.

² Ib. 139.: ὅπου δ' ἂν τὸ ἡρόμενον ἐνῇ, καθ' ὃν ἂν χρόνον ῇ, οὐκ ἔστι τὸ ἀλγὸν ἢ τὸ λυπούμενον ἢ τὸ συναμφοτερον.

³ Diog. L. X. 121.: . . . τὴν ἀνθρωπίνην (εὐδαιμονίαν) ἔχουσαν προσθήκην καὶ ἀφαίρεσιν ἡδονῶν.

PARLAMENTI REFORM.

— Első közlemény. —

Bevezetés.

Passy az államformákról és az azokat elhatározó törvényekről írott munkájában¹ különös hangsúlyozással emeli ki, hogy a politikai szabadság szükségessége, mely magának az emberi szellem alkotásának természetes gyümölcse, egyáltalán nem valami új dolog és kielégülést követelt az mindenkor, mindenütt. Megnyilatkozott az már a társadalmak gyermekkorában és számos forradalom előidézője lett. Görögország és Olaszhon partvidékeinek műveletlen népeit ez indította a patriarkális korszak alatt keletkezett királyságok eltörlésére. A középkorban ez készítette a városokat, hogy autonómiájukat megszerezzék. A római uralom romlását bevégző

¹ Des Formes de Gouvernements et des lois, qui les régissent par Hte. Passy, Membre de l'Institut. 389. s. köv. l. — A francia akadémia ezen nagytudományú tagjának művétől lehetetlen annak kiváló becsét elvitatni. Általánosan elismertetik, hogy egyikét a legelső helyeknek foglalja el ama politikai munkák sorában, melyek az utóbbi két évtized folyamán az államformatan irodalmában napvilágot láttak. A magyar tanulmányozó azonban, midőn elismeri a magas tudományos nézőpontot, melyről ő a nemzetek politikai történetén végig tekintve, az államformák különféleségének okait s az ezeket meghatározó feltételeket vizsgálja, egyúttal nem hunyhat szemet az abban itt-ott épen állami viszonyaink megítélése körül megállapítható fogyatkozásai előtt, melyekhez hasonlókat úgy a német, mint különösen a francia

népek körében nemzeti gyűlekezetek határoznak a háború, pénzügyek és minden fontosabb államügyben. Alapjában véve parlamenti kormányzás volt ez, igaz, sokkal hiányosabban szervezett, semhogy rendes működést kifejthessen, de állandó ellenőrzés alatt tartotta a királyi hatalmat s utóvégre kényszeríté prerogatíváinak megvédelmezésére. Azonban a királyi hatalom csakhamar visszaszerzi azt, a mit elvesztett, sőt abszoluttá lesz a legtöbb monarchiában. Ennek a társadalom széttagoltsága, s a belső ellenségeskedés volt az oka. A két kiváltságos rend: a nemesség és papságtól óriási ürrel elválasztott kisvárosi és mezei lakosság sorsa javulásának reményében szegődik a királyság mellé a harcban, melyet ez a feudális arisztokráciával folytat. A királyság saját érdekében nyitja meg előttük a nemzeti gyűlekezeteket, oda engedvén képviselőiket. Az, hogy a kiváltságos rendek tovább is megtartották előbbi állásukat a harmadik renddel szemben, vetett véget a nemzeti gyűlekezeteknek, mert mihelyt arról volt szó, hogy a közterhek arányosabban osztassanak meg és a közügyek vitelében nagyobb ellenőrzés érvényesíttessék, minden megegyezés ki volt zárva. A fejlődés eme fázisa majdnem egyidejűleg következett be a nyugoteurópai monarchiákban mindenütt. Csak Anglia képezett kivételt e tekintetben.

politikai és államjogi íróknál minduntalan találunk ugyan, de melyek annál kirívóbbak a Passy könyvében, most ő a történelemre alapítja minden következtetését és azt mondja, hogy «a történelem által megállapított igazságokon kívül az idevágó következtetések levezetésére minden más csak eszményi vizsgálódás (des spéculation idéales), melyek annál csalékonyabbak, minél nagyobb mértékben származnak alkotó elemeik a képzelemtől». Már most az ahhoz hasonló felületeségek, midőn pl. azt olvassuk, hogy Magyarország «un État sinon séparé, du moins distinct du reste de la monarchie autrichienne» (30. l.), csak azt mutatják, hogy a külföld tudósai előtt a magyar alkotmánytörténelem és államjog kevésbé ismert, mint talán egy, pár évtized előtt keletkezett amerikai, exotikus köztársaság alkotmánya.

Az új korszak, melytől a valódi képviseleti rendszer kifejlődése és általános elterjedése kelteztetik, a francia forradalommal köszönt be. Igazat kell adni Passy-nak, midőn azt mondja, hogy tévedés a parlamenti kormányrendszer hódításait, mint valami egészen új korszakot megjelölni, mint a politikai szabadság szüksége érzetének eredményét, mely csak újabban jelenik meg a történelem láthatárán, s melynek napról-napra növekednie kell erélyben és hatalomban egyaránt, mert hisz e politikai szabadságnak szükségét minden időkben érezték a nemzetek s e szükség érzete megfelelően nyilatkozott is.¹ De amaz időkben a politikai szabadság csak a kiváltságos osztályoknak jutott részül s képesekké tette őket, hogy leigázzák a többi osztályokat; világos tehát, hogy a politikai szabadságnak amaz alakja, mely a modern állami és társadalmi lét kezdőpontját: a forradalmat megelőző, igazi közszabadságnak, mely az állampolgárok összes osztályainak az államügyekre való befolyását foglalja magában, nem volt nevezhető.

Köveltük Passy-t a fentebbi történeti levezetésben, mert midőn a képviseleti rendszer mai alakjáról, erényeiről és hibáiról akarunk szólni, szükségesnek látszott a multa is vetni egy tekintetet. A jelen összes előnyeivel és fogyatkozásaiival egyetemben az intézményekben is csak a mult fejleményei alapján ítéltető meg helyesen. Maga a népképviselői állás természete sem ítéltető meg a történeti fejlemények tekintetbevétele nélkül, már pedig ez állás természetének megállapítása dönt nem egy reformeszmé felett, melyekkel nemcsak a távolabbi s közelebbi multban, de napjainkban is folyton találkozunk. E történeti egybevetéseket, a történelem tanúságainak idézését a következőkben sem fogjuk nélkülözhetni, a mint hogy a politikai tudománynak egyik

¹ Id. m. 392. l.

(ha nem is kizárólagos) alapja, melyre elméleteinek levezetésében hivatkoznia kell, mindenkor a történelem marad.¹

I. A képviselet eszméje.

A francia forradalommal kezdődik a modern képviselet eszméjének kifejlődése és elterjedése az európai szárazföldi alkotmányokban.² Vessünk egy futó pillantást arra, mit látunk ezt megelőzőleg a törvényhozás terén itt-ott az egyes államokban.

Franciaországban ott látjuk az États généraux-kat, a papság, nemesség és a harmadik rend küldötteit és a (Montesquieu-féle «dépôt des lois»-kat, törvényleteti helyeket képező) parlamenteket. Az előbbiek tisztán tanácsadó gyülekezetekké váltak és a forradalom előtt több, mint másfél száz évvel össze se hívtak már. Valóságos árnyék-intézménynyé vált az a középkoriasan feudális gyülekezet, mely mire sem volt képes a királyi akarattal szemben, pedig «ha volt valahol jog a régi társadalomban, itt volt; nem az egész jog, de annak csirája legalább: az elv.»³ A parlamentek, mint óvás-

¹ Kétféle rendszer van, melyen a politikai tudomány kérdései tárgyalhatók: a történeti és a philosophiai. Így a Desjardins: La liberté politique-je a történeti, a Jules Simon hasonló című műve a philosophiai irány követője. Roscher a maga Politik-jében, melyben a monarchia, aristokratia és demokratia «történeti természetrajzát» kívánta adni, szintén a történeti, — míg hazai tudósunk, Concha nemrég megjelent nagy művében, a Politikában, inkább a bölcselmi irány képviselőjeként jelentkezik. J. Simon ama mondása: «la politique après tout, n'est qu'une methode» (i. m. 172. l.), arra kíván utalni, hogy a politika tudományának bölcsészeti alapelveken kellene nyugodni.

² A francia minták: az 1791. és 1814-iki alkotmányok és nem az angol és amerikai minták után. L. Rieker: Die rechtliche Natur der modernen Volksvertretung, a Zeitschr. f. Lit. u. Gesch. d. St. w. II. 30. s. köv. l.

³ J. Simon: id. m. 101. l.

emelési joggal felruházott testületek, politikai testületekké akartak lenni, a nemzet kívánalmainak kifejezőivé, felruházva a szükséges hatalommal a királyi kényuralom ellensúlyozására. De a mint Dargenson mondja, csak azt mutatták meg a népnek, hogy szolgaságban van, a nélkül, hogy lánczaik súlyán bármi keveset könnyítettek volna.¹ Egy időben bizonyos népszerűségekre tettek szert, ellenszegülve a királyi akaratnak, de 1789-ben már azt mondják: Nincs szabadság, ha a parlamentek el nem töröltetnek! Igen, mert a kiváltságnak és hagyománynak voltak képviselői, a mi ellenkezett az új idők szellemével. Mindkét intézmény mellett teljes mérvben állt XIV. Lajos híres jelmondata: Az állam én vagyok. A nemzet önrendelkezési joga ki volt zárva. Duvergier de Hauranne mondja, hogy arra a kérdésre, vajjon volt-e Franciaországnak 1789 előtt alkotmánya, azt lehet bizvást felelni, hogy nem volt, vagy ha volt is, az ebben foglalható össze: királyi mindehatóság.²

A német birodalomban ott vannak a régi rendi gyülekezetek, melyek többnyire csak az adók megszavazása végett hivatnak egybe, a földbirtokon alapulva eredetileg, utasításokhoz kötöttségével a nemszemélyes jogon megjelenőknek. Mindezen rendek nem képviselik a nemzet egyetemét. Svédországban a lovagi és nemesi, a papi, polgári és paraszttrend képviselői alkotják az országgyűlést, előtérbe nyomulásával a nemesi rendnek, mely ezenfelül még az államtanácsban bírja befolyásának főeszközét. Mindenütt középkori maradványokat látunk a XVIII. század e rendeiben, a mi megfelelt az akkori államszervezetnek; az állam teljesen nélküli még azon időben a modern állam közhatalmának egységes jellegét, egymás mellett, vagy jobban mondva: egymással szemben, külön-

¹ *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France.* 97. l.

² *Histoire du gouvernement parlementaire.* I. 16. l.

álló társadalmi csoportokra, tagozatokra oszlik széjjel. A modern állam csak a rendiség megsemmisülésével csak annak romjain épülhetett föl, a XVIII. század megannyi külön osztály-jogú *rendei* helyén egyenlősített *állampolgárokból* emelvén fel az új épületet.

A francia forradalom szüntette meg a társadalom korábbi rendi tagozatát és a rendi kötelek helyébe egymástól független egyedeket léptetett, a rendi különbségek helyébe valamennyi állampolgárnak politikai egyenlőségét. E korszakotalkotó reformnak s ezzel a modern népképviselőnek eredete az 1789-iki assemblée nationale-on oly nagy szerepet játszott Sieyès abbé nevéhez és az 1791. szept. 3/14-iki alkotmányhoz fűződik. Az 1791-iki francia alkotmány jelentette ki először, hogy a département-okban választott képviselők nem az illető département, hanem az egész nemzet képviselői, s mint ilyenek, utasításokkal meg nem köthetők.¹ Ez a Sieyès eszméinek megvalósítása, ki viszont a modern népképviselő rendszerének felépítésére a Rousseau-féle eszmékből indult ki, követvén nagy előképét egy darabig, de eltérvén tőle a képviselő megállapításában. Tudvalevő, hogy Rousseau nem engedi meg a képviselőt. A souverainitást — mondja ő — nem lehet képviselni ugyanazon oknál fogva, melynélfogva nem lehet azt elidegeníteni; az a közakaratban áll, az akaratot pedig nem lehet képviselni; az akarat ugyanaz marad, vagy más akarattá leszen, de középút nincsen. A nép küldöttei tehát nem képviselői és nem is lehetnek azok, csupán megbízottai, s mitsem határozhatnak el végérvényesen. Minden olyan törvény, melyet a nép nem hagyott jóvá személyesen, semmis; az nem is törvény. Az angol nép szabadnak gondolja magát, pedig erősen csalódik, mert csak a parlamenti tagok választásának ideje alatt sza-

¹ Az 1791-iki alkotmány. Tit. III. Chap. I. Sect. III. Art. 7.

bad; mihelyest pedig ezek meg vannak választva, rabszolga és semmi.¹

Sieyès is osztja a népsouverainitás tanát. Souverain a nemzet akarata, mert a nemzet eredete mindennek, fölötté csak a természeti jog létezik,² akarata mindenkor a legfőbb törvény.³ A nemzet pedig szerinte a harmadik rend, mert «le tiers embrasse — tout ce qui appartient à la nation». A nemzetakarát az egyedek akaratának eredménye, a mint a nemzet az egyedek összesége.⁴ A közakarát azonban nem valamennyi akaratának összegével egyező, azért arra kell határozni magát az embernek, hogy a közakarathoz ismérveit a többségi akaratban találja fel.⁵ De egy nagy állam polgárai nem gyűlhetnek össze a többségi akarat megképzésére, ezért képviselőkhöz kell folyamodni, a kik a polgárok helyett meghatározzák, hogy mi legyen a közakarát. És nem lehet azt mondani, hogy ezen képviselőknek közös akarata nem lenne a valódi törvény, nem lenne törvény mindenki számára.⁶

Hogy a képviselő nem az illető departement-t, hanem az egész nemzetet képviseli, azt Sieyès így magyarázza ki: Miután a polgárok összesége nem gyülekezhet egybe egy helyen, kerületekre oszlik fel és megállapíttatik, hogy minden kerület arányos számú képviselőket választ. Valamennyi kerület felhatalmazza egymást kölcsönösen ezen részleges választásra, mely épen ennek következtében az összeség művének nyilváníttatik. Így a törvényhozó hatalom mindig valamennyi egyes megegyező akaratának eredménye.⁷ Ezért a

¹ Contract social. Livre III. Chap. 15.

² Qu'est-ce que le tiers État? (Koppel-féle kiadás.) 59. 1.

³ Id. m. 61. 1.

⁴ Id. m. 82. 1.

⁵ Gesammelte polit. Schriften, I. 207. 1.

⁶ U. a. m. 212. 1.

⁷ U. a. m. 211. 1.

kerület képviselője közvetlenül kerülete által, közvetve azonban az összes kerületek által választatik. Így lesz minden egyes képviselő az egész nemzet képviselőjévé.¹

A régi tartományok megszüntetésével az országnak pusztán fejszám szerinti kerületekre való felosztása képezte az egyenlőség elve megvalósításának alapját, melyekben a polgárok csak mint összeszámlálандó egységek a közakarat megalakítására szerepelnek. De a régi tartományi beosztás megszüntetésével czélozta ő az utasítási rendszer kizárását is. A régi kerületek mindegyikének a történeti mult, a szokások, a jog és az érdekek közössége külön jelleget adott; küldötteik a kerület küldötteinek tekintetnek, a kik utasításaihoz képest képviselik érdekeiket, szószólói kívánságaiknak. Ennek jövőre meg kellett változni, ha a nemzet a fejszám elvének alapján csupa egyenlő részekre osztatik. De az utasításnak meg kellett szűnni azért is, mert ha a képviselő nem a kerületet, hanem az egész nemzetet képviseli, lehetetlen, hogy egy kis rész (a kerület) akarata ellenkezésbe jöjjön a nemzet akaratával.²

Mindezen elveket a bekövetkező események, az alkotmányozó gyűlés munkája valószínűtlenek meg. 1789 június 4-én nyílik meg a rendek gyűlése, hat hónapra a forradalom

¹ Gesammelte polit. Schriften. I. 504. és 513. l.

² Man hat in dieser Versammlung oft bemerkt dass die Vogteien (Baillagen) nicht das Recht hätten, befehlende Gebote (mandats impératifs) zu geben; dies ist noch weniger. In Bezug auf das Gesetz haben die Vollmacht gebenden Versammlungen nur das Recht, Vollmacht zu geben. Ausser dem können zwischen den Abgeordneten und den directen Abordnern (député et deputant) nur Erinnerungen, Rathschläge und Weisungen stattfinden. Ein Abgeordneter, haben wir gesagt, wird von einer Vogtei im Namen aller Vogteien ernannt; er ist von der ganzen Nation Abgeordneter; alle Bürger sind seine, Vollmachtgeber; da Ihr nun nicht wollet, dass der, welcher in einer Vogtei-Versammlung ernannt wird, den Willen einer kleinen Zahl

egész programját magában foglaló «Qu'est-ce que le tiers État» megjelenése után.¹ Sieyès álláspontja ez: Nem a rendek vannak hivatva a pénzügyi zavarokon, az ország bajain segíteni, hanem az egész nép. A népet azonban a harmadik rend képviseli.² Ez körülbelül 96 százalékát képviseli az egész nemzetnek, tehát határozatképes képviselte annak. A másik

dem Willen der Mehrheit entgegensetzen soll, so müsset Ihr aus viel stärkeren Grunde nicht wollen, dass ein Abgeordneter aller Bürger des Reichs dem Willen der bloßen Einwohner einer Vogtei oder einer Municipalität gegen den Willen der ganzen Nation Gehör gebe. Es gibt und kann also für den Abgeordneten kein Anderes befehlendes Gebot oder keinen bestimmten Willen geben, als den National-Willen; er ist an die Rathschläge seiner directen Vollmachtgeber nur insofern gebunden, als sie dem National-Willen angemessen sind. — Sieyès: Gesammelte politische Schriften. 513. l.

¹ Unter den 2—3000 Flugschriften — mondja Häusser: Gesch der franz. Revolution (Herausgegeben von W. Oncken. Berlin, 1867.) — welche aus Anlass dieser Frage erschienen sind, hat eine bleibende geschichtliche Bedeutung die Flugschrift vom Abbé Sieyès: «Qu'est — ce que le Tiers État?» Sie hat das Verdienst, den Gedanken, der die Masse der Nation bewegte, mit unübertroffener Schärfe und Bestimmtheit ausgesprochen zu haben und den Triumph erlebt, dass zu dem Programm, welches sie von Anfang an aufgestellt, am Ende Regierung Stände und sich bequemen mussten. Id. m. 79. l.

² Ismeretes következő három jelmondata: Qu'est — ce le tiers État? — Tout. Qu'a-t-il été jusqu' à présent dans l'ordre politique? Rien — Que demande-t-il? A être quelque chose. — «Qu'est — ce que le Tiers État?» Bevezetés. — Dans cet état des choses que reste-t-il à faire au Tiers s'il veut se mettre en possession de ses droits politiques d'une manière utile à la nation? Il se présente deux moyens pour y parvenir. En suivant le premier, le Tiers doit s'assembler à part, il ne concurre point avec la noblesse et le clergé; il ne votera avec eux ni par *ordre* ni par *têtes*. Je prie qu'on fasse attention à la différence énorme qu'il y a entre l'assemblée du Tiers État et celle des deux autres ordres. La première représente vingt-cinq millions d'hommes, et délibère sur les intérêts de la nation. Les deux autres, dussent-elles se réunir, n'ont des pouvoirs que d'environ de deux cent

két rend nem egyenrangú vele. Midőn Mirabeau ama hires szavai elhangzottak: «Nous sommes ici par le mandat du peuple et ne sortirons que par la force des baïonettes;» midőn Sieyès indítványára a harmadik rend a nemesi és papi rendet a mandátumok közös megvizsgálására, együttes ülésbe hívta meg és később (június 17.) mint nemzetgyűlés szervezte magát, ezzel a régi államépület ódon falai meg voltak bontva, a törvényhozó hatalom egysége és oszthatlansága meg volt állapítva,¹ a népsouverainitás elvének a király-

mille individus, et ne songent qu'à leurs privilèges. Le Tiers seul, dira-t-on, ne peut pas former les *États généraux*. Eh! Tant mieux! il composera une *Assemblée nationale* U. a. m. Chap. VI.

Vous vous écrier que sie le Tiers État s'assemble séparément pour former, non les trois États dits *généraux*, mais l'assemblée nationale, il ne sera pas plus compétent à voter pour le clergé et la noblesse, que ces deux ordres ne le sont à délibérer pour le peuple. D'abord, je vous prie de remarquer, ainsi que nous venons de le dire, que les représentants du Tiers auront incontestablement la procuration des vingt-cinq ou vingt-six millions d'individus qui composent la nation. à l'exception d'environ deux cent mille nobles ou prêtres; c'est bien assez pour qu'ils se décernent le titre *Assemblée nationale*. Ils délibéreront donc, sans aucune difficulté, pour la nation entière, à l'exception seulement de deux cent mille têtes. U. o. — Il est constant que les députés du clergé et de la noblesse ne sont point représentants de la nation: ils sont donc incompétens à voter pour elle. U. o. — Le Tiers peut donc se considérer sous deux rapports: sous le premier, il ne se regarde que comme *un ordre*; il veut bien alors ne pas secouer tout-à-fait les préjugés de l'ancienne barbarie; il distingue deux autres ordres dans l'État, sans leur attribuer pourtant d'autres influence que celle qui peut se concilier avec la nature des choses, et il a pour eux tous les égards possibles, en consentant à douter de ses droits jusqu'à a décision du juge suprême. Sous le second rapport, il est la *nation*. En cette qualité ses représentants forment toute l'assemblée nationale; ils en ont tous les pouvoirs. Puisqu'ils sont *seuls* dépositaires de la volonté générale, ils n'ont pas besoin de consulter leurs commettans sur une dissension qui n'existe pas. U. o.

¹ L. Schäffner: Gesch. der Rechtsverfassung Frankreichs. IV. 7. 1.

ság feletti diadala elhatározva, a régi rendi gyülekezet igazi nemzetgyülekezetté változott.¹

Az az elv, hogy a képviselők nemcsak a kerületet, hanem a nemzet egyetemét képviselik s mint ilyenek utasítások által meg nem köthetők, rést tört magának a francia minta után majdnem valamennyi alaptörvénybe, a hol a népsuverainitás nincs is kimondva. La souveraineté est une, indivisible, inaliénable et imprescriptible. Elle appartient à la nation; aucun section du peuple, ni aucun individu, ne peut s'en attribuer l'exercice — mondja az 1791-iki francia alkotmány. (Titre III. Act. I.) — La nation, de qui seule émanent tous les pouvoirs, ne peut les exercer que par délégation. (II.) — Les représentans nommés dans les départemens, ne seront pas representans d'un département particulier, mais de la nation entière, et il ne pourra leur être donné aucun mandat. (U. o. Chap. I. Sect. III—VII.) — Le peuple souverain est l'universalité les citoyens français — mondja az 1793. június 24-iki Acte constitutionnel 7. pontja. Chaque député appartient à la nation entière. (U. o. 29. pont.) — L'universalité les citoyens Français est le souverain — így szól az 1795-iki Constitution. (Act. I.) — Les membres du corps législatif ne sont pas représentans du département qui les a nommés, mais de la nation entière, et il ne peut leur être donné aucun mandat. (U. o. Titre V. 52.) — Az 1814. június 4-iki Charte constitutionnelle 15. cikke szerint: La puissance législative s'exerce collectivement par le Roi, la Chambre des Pairs et la Chambre des Députés des départemens. — E két szó «des départemens» töröltetett az 1830-iki Charte

¹ A nemzetgyűlés címéül Sieyès az első napokban ezt ajánlja: *Assemblée des représentans connus et vérifiés de la nation française.* — Mirabeau ezt: Représentans du peuple français. — Mások ismét: Représentans de la majeure partie de la nation. A gyűlés második napján aztán Sieyès indítványát: Assemblée nationale — fogadják el.

14. cikkében. Az 1814-iki Charte 36. cikke ugyanis azt rendelte: La moitié au moins des Députés sera choisie parmi les éligibles qui ont leur domicile politique dans le département. — Nem jelentette ez azt, hogy azok csak helyi képviselők; csupán tanácsosnak tartották, hogy olyan emberek is legyenek az országgyűlésben, kik az illető helyi viszonyokkal ismerősek. De azért ezek is nemcsak az illető département, hanem az egész nemzet képviselőiként voltak tekintendők. — Les membres de l'Assemblée nationale sont les représentants, non du département qui les a nommés, mais de la France entière — rendeli az 1848. november 4-iki köztársasági alkotmány 34. cikke. Ils ne peuvent recevoir de mandat impératif. (U. o. 35. cikk.) — Les membres des deux Chambres représentent la nation, et non uniquement la province ou le subdivision de province qui les a nommés — mondja az 1831-iki belga alkotmány. (Titre III. Chap. I. Art. 32.) — A német alkotmányok egész 1848-ig a monarchikus elv fentartásával a modern népképviseletnek, mint a szuverain államakarat kifejezőjének nem engednek tért.¹ A «deutsche Bund»-nak úgyszólván egész tevékenysége arra irányult, mint Bluntschli mondja, hogy az úgynevezett «monarchikus elvet» lehetőleg abszolút irányban tartsa fenn és a népeket rendőri gyámkodás alatt tartsa.² Csak 1848-tól kezdődik a modern népképviselet elvének elismertetése s érvé-

¹ Mérvadó volt e részben a «Wiener Schlussakte» (1820. máj. 15.) LVII. cikkének következő határozata: Da der deutsche Bund, mit Ausnahme der freien Städte, aus souverainen Fürsten besteht, so muss dem hiedurch gegebenen Grundbegriffe zufolge, die gesammte Staats-Gewalt in dem Oberhaupte des Staats vereinigt bleiben, und der Souverain kann durch eine landständische Verfassung nur in der Ausübung bestimmter Rechte an die Mitwirkung der Stände gebunden werden.

² Allgemeine Staatslehre. 477. l.

nyesülése az államéletben. Poroszország maga csak hosszú vajadások után lép be a képviseleti államok sorába az 1848. decz. 5-iki alkotmány által. A porosz alkotmánylevél 83. cikke szerint: Die Mitglieder beider Kammern sind Vertreter des ganzen Volkes. Sie stimmen nach ihrer freien Ueberzeugung und sind an Aufträge und Instruktionen nicht gebunden. — Az 1848. márczius 4-iki olasz alkotmány 41. cikke szerint a képviselők az egész nemzetet képviselik, nem a provinciát, melyben megválasztattak és imperativ mandátum által meg nem köthetők. — Az 1866. júl. 28-iki dán alaptörvény 56. cikke szerint a Rigsdag tagjait csak lelkiismeretük köti és nem a választók utasítása. — Az 1866-ban módosított, 1809. június 6-iki svéd alaptörvény (Regeringsform) 49. cikke szerint az országgyűlés a svéd népet képviseli, a tagokat csak az ország alaptörvényei kötik.¹ — Az 1840 és 1848-ban módosított, 1815-iki németalföldi alaptörvény 74. cikke szerint az états généraux-k a holland nemzetet képviselik. — Az 1866. június 30-iki romániai alaptörvény 38. cikke azt mondja, hogy a két ház tagjai a nemzetet képviselik és nem egyedül a kerületet, mely őket megválasztotta.

Dr. Balogh Arthur.

¹ Már 1810-ben indítványozza de la Gardie gróf a rendi kiváltságok megszüntetését, az osztálykülönbségek elejtésével a képviseletnek a teljes jogegyenlőség alapján való szervezését. Nordenflycht: Die Schwedische Staats-Verfassung. 344. l.

CLASSICISMUS ÉS ROMANTICISMUS.

Íme két név, mely száz év óta az irodalom és művészet ezer meg ezer vizsgálójának a legnagyobb fejtörést okozza. Mi az a classicismus, mi a romanticismus? kérdezték egymástól és heves csatákat vívtak egymás ellen, melyek embervérbe is kerültek. Ismeretes dolog, hogy Hugo Victor szomorújátékainak színrehozatalánál nem egy ember pusztult el. Pedig e fogalmak napjainkig nem voltak tisztába hozva. Tíz éve lehet, hogy egy Párisba származott hazánkfia, dr. Nordau Miksa kiadta a *Conventionelle Lügen* czimű munkáját, melyben a többi közt a classicismus és romanticismus hazugságait is pellengére teszi. Magam is sokszor kíváncsi voltam a nehéz kérdés megfejtésére és tömérdék értekezést, magyarázatot olvastam, hogy végre világosságra tegyek szert; de nem juthattam idáig. Nálunk báró Kemény Zsigmond tehetségét is igénybe vette e kérdés; természetesen ő sem adhatta magyarázatát.

Ha a kérdés történeti fejlődését tekintjük, látjuk, hogy a mult század vége felé némi visszahatás keletkezett a Goethe és Schiller s mások által classikusnak nevezett irány ellen. Hangoztatták, hogy a költészet nem egyes művelt lelkek kizárólagos tulajdona, hanem az egész világ minden népe tele van költészettel, panaszkodtak az antik poesis túlbecsülésére, hogy a nemzeti elem háttérbe szorul, hogy még a nagy Goethe és Schiller műveiben sincs igazi élet, nincse-

nek meleg költői érzelmek, hogy hidegek és unalmasak, hogy elvont bennök az élet; hiányzik az igazi, az egész ember. Szerették a középkor tarka világát, a régi német harczokat, küzdelmeket. phantastico-mystikus és színes képeket festettek rólok, némelyek a feudalis és hierarchikus élet nagy harczait csodálták, úgy hogy sokan áttértek a katolikus vallásra. Félreveték Kant elvont bölcészetét s rajongtak Fichte tanaiért, a ki az ember egyéniségét tolta előre, a szabadon teremtő alkotó egyéniséget, mely igazolta a romantikusok költői önkényének teljes szabadságát, mely szabadon mozgott a művészet és az élet terén s jogosnak tekintett minden szélsőséget, sőt szörnyűséget is. A fődolog volt, hogy eredeti legyen. Eredetinek, újnak, szokatlannak lenni volt az első követelés. Schlegel Frigyes, egyik fővezérük mondotta, hogy a romantikus költészetet semmiféle elmélet sem mentheti ki s csak divinatoricus bírálat merheti eszményének jellemzését. Ő maga végtelen, a mint egyedül szabad és első törvényeül azt ismeri el, hogy a költő önkénye, szabadsága nem tűrhet maga fölött semmi törvényt. Beszéltek bizonyos romantikus ironiáról is, melylyel a költő szemébe néz saját alkotásának, képzelete alakjait újra feloldja és tagadja. Szerették a mesés, rémes, bűvös mystikus történeteket, a kedves meleg dalokat, keleti csudálatos históriákat, melyekben képzeletök szabadon csaponghatott. Mindenben mélységet, bensőséget kerestek, az érzés erejét, sokszor fenkölségét, a képzelem festői pompáját, a nyelv méltóságát és hatalmát, a rhythmus varázsát stb. látták. Szerették a régi alliteratiókat, a mássalhangzós betűrimeket, a költészet cigányos rongyait, dicsőíték a gondolkodás szertelen dőreségét, magasztalták a régi várurak hősi életét. elragadtatva nézték a romokat és így tovább.

Már most, hogy fogjuk a költői irányok e tarka-barkaságában megtalálni az Ariadne-fonalat, mely kivezessen a tömkelegből, hogy azután szabad áttekintést nyerve, a kívánt

egységre. az irodalmi élet törvényére eljuthassunk? Nem lesz nehéz a kérdés megoldása, ha ismerjük az erkölcsi világ törvényét. Az irodalomnak is minden egyes hullámban az idealismus, ideal-realismus és realismus három korszakán kell keresztülvergődni. Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy a költők énekének tárgya csak néha elsőrendű fontosságú, a mód azonban határtalanul fontos, sokszor elmondhatni, hogy egyedül irányadó, mert az idealismus idején is dicsőíthetik a középkori várakat, a rajongó vallásos életet, írhatnak meséket, kalandos elbeszéléseket épen úgy, mint a realismus napjaiban, a két kor előadása azonban eltér egymástól.

Már láttuk, hogy az idealista csupa fenkölt érzés, gondolkodás, a ki megveti a léhát, a köznapit, a póriast, a lapost; ha tehát egy középkori lovagvárat rajzol nekünk, a vár urait és asszonyait a fenkölt érzés, gondolkodás hőseinek mutatja be; ha leszállt a pór gunyhájába, az egyszerű paraszt is csupa előkelő gondolkodás, magasztos felfogás, nemes magatartás, dicső lemondás, nagylelkű önfeláldozás képviselője. A vallás és szerelem összeütközésében a vallásnak, a szülői tekintélynek, az erénynek és becsületnek kell győzni, különben nem tetszik. Ennek természetes következménye, hogy az idealismus költészetében hiányzik az a bensőség, melegség, közvetlenség, mely annyira jól esik a realista szűkkörű érzésének, gondolkodásának. Az idealista meg akarja nemesíteni nemzetének szokásait, erkölceit; de nemcsak ezeket, hanem nyelvét, irodalmát, művészetét, vallását és állami meg gazdasági életét. Ha megveti a népiest, a magyarost, a nemzetit a verselés, a költészet terén, idegen formákkal, eszmékkel és érzelmekkel óhajtja felemelni, azért látjuk, hogy minden idealismus a műveltebb népek verselései és költészetéért rajong. Már 100 körül Krisztus előtt a rómaiak rajongva olvasták a görögök remekműveit, utánozták szólásaikat, meghonosították verselésüket, követték költészetök szebb alkotá-

sait, melyek rendesen az ideal-realismus termékei. A III. században Kr. u. újra jelentkezik ez a törekvés, sőt a középkorban is ki tudjuk mutatni. A XI. század idealismusa megkezdí a római classikusok utánzását. A XVI. század idealismusa az egész művelt nyugaton elragadtatva olvassa Sophoklest, Demosthenest, Thukydidest, Cicerót, Sallustiust. Virgilt, Horácot és másokat. Mindenfelé próbálják meghonosítani a classikus verselést, még oly nyelvekben is, melyeknek szótagjaik nem simulnak az időmértékhez. Nálunk Erdősy Sylveszter János kezdí s az új-szövetség egy-egy könyvének tartalmát magyar distichonokban teszi közzé. Az 1730-tól kezdődő idealismus újra a classicus régiség mámorával telik el. Angolok, francziák, németek, olaszok, spanyolok, csehek, lengyelek, hollandok, svédek s más népek, közöttük mi magyarok rajongunk a classikusokért. Nem győzik eléggé bámulni egy Homér, egy Sophokles, egy Demosthenes, egy Cicero, egy Virgil stb. nagyságát, mindenütt utánózzák őket, újra felkapják s követik verselésöket, írják az alcaeusi, sapphói, asclepiadesi ódákat, betanulják a classikusok azon helyeit, melyekben magasztos, fenkölt érzés nyilatkozik, műveikben ezeket variálják a költők; a franczia idealisták legtovább mennek, a forradalom alatt latinizálják még a tartományok neveit is. Az egyik rajongó fanatikus beszédében ki akar vetközni francziaságából, il faut debaptiser et defranciser. Mindenütt nagy odaadással tanulmányozzák a régi classikusokat, számos könyvet írnak rólók, lelkes magyarázóok szépségeiket halászzsák ki, virágzik a philologia, nagy tiszteletben részesülnek a görög-római irodalom tanulmányozói. Nálunk Molnár János szepesi kanonok, még akkor egyszerű jezsuita, gróf Ráday Gedeon, Baróti Szabó Dávid, Rajnis József, Révai Miklós, Virág Benedek, Kazinczy Ferencz és mások számtalanon rajognak a classikusok szépségeiért, Virág Benedek legnagyobb dicsőségének tartja, hogy az egész Horatiust lefordította, a németeknél Schiller, Goethe lettek e

classikus irány legnagyobb mestere, ők voltak a classicismus apostolai; de azért nagyon tévednénk, ha a görög-római irodalom csodálóinak műveiben csupán a régi classicus ízt, hangot, szellemet keresnők, mert nagyon keveset találunk bennök. Ezek ugyanis csak a nemesebb alakot, a fenkölt érzést, gondolkodást honosították meg saját irodalmukban, igaz, hogy sokszor a régi mythológiát és más egyebet is becsempészték, de nem lettek görögökké vagy rómaiakká, sőt rajtok is meglátszik, hogy mikor írták műveiket. Klopstock például még nagyon fenséges, ünnepélyes, méltóságos és hideg. Schiller az ideal-realismus első felében már melegebb, bensőbb. *Haramídi* valamivel idealisabb, a jellemek szertelebnek, mint *Wallenstein*-ja, melyben több, jóval több a realismus. Goethe dalai már a hetvenes években tudnak melegek lenni, noha akkor írja sentimentalis elbeszélését, a *Werther keserveit*, későbbi művei a *Faust* első része idealisabb, mint a század végén készült *Herrmann és Dorothea*.

Az 1820 körüli idealismus megint nagy tisztelője a classicismusnak. Vörösmarty *Juhász és bojtár* című kis költeménye nem igen tetszik Kisfaludy Károlynak, azt kívánja, hogy kissé graecisáljon benne, mert különben nem olvassák a magyar kisasszonyok, Bajza a népdalokat is időmértékes görög-római versekben szeretné megíratni. Újra előszedik az antik görög formákat és alcaeusi, sapphói, asclepiadesi ódákat írnak, rajongva olvassák Cicerót, Virgilt stb., eposzaikban a latin Virgil hangját utánozzák s hősi hatosokban, hexameterekben írják.

Most lássuk az érem hátulsó lapját is, forduljunk el az idealismustól, térjünk a realismusra. Mi a realismus? Részletezés, aprózás, szétmállás. Míg az idealista összefoglal, magas erkölcsi színvonalra emelkedik, meg akarja nemesíteni az irályt, a verselést, a költészetet, a realista az ő kicsinységében, az ő szűk világában meleget, bensőséget, háziassá-

got, nemzeti elemeket, magyarosságot keres. Azért az ideal-realismus elején már látjuk, hogy melegszik fel a költészet. Hasonlítsuk össze Vörösmarty bármelyik költeményét Petőfi dalaival, mindjárt szemünkbe tűnik, hogy noha Petőfi még nagyon idealista, sok benne a lendület, erős az összefoglalás, van érzéke az egység, az általánosítás iránt, mégis tud meleg és közvetlen, benső és kedves lenni. E melegségnek, bensőségnek követelése az, a mit a németek elneveztek romanticismusnak. Persze a sok aesthetikus, bölcsész és kritikus nekiállott és csináltak igazán tarka elméleteket ennek az iránynak igazolására. Pedig nagyon egyszerű volt a dolog. A realismus, tudjuk, szétmállás lévén, az egyedinek, a helyi- nek érvényesítésére törekszik; az ideal-realismus delén még szélesebb a látköre, ekkor még a nemzeti iránt érdeklődik. utóbb azonban lejjebb száll s a léha individuum, a helyi társadalom s a saját egyéni mystikus, pietista, pessimista és egyéb baja, hőbortja érdekli. Innét ered a realistikus irodalomnak roppant sokfélesége, tömérdek fajtája, megszámlálhatlan szeszélye. Hisz ha most csak az úgynevezett tárczákat akarnók csoportosítani, osztályozni, igazán meg volnánk akadva s annyira szétmállottak a fajok, hogy a hány író, annyi a tárczafaj. Igazán teljes a bomlás. Mikszáth Kálmán Tisztelt Háza, Ambrus Zoltán aesthetikai gigerliskedése, Herczeg Ferencz léha Gyurkovicsiádái, Alexander Bernát fontoskodó érzelembonzolgotatása, Benedek Elek pelenkahistóriái, Pekár Imre paradicsomi problémái, Kóbor Tamás asphalthölgyei, Bródy Sándor eszelős asszonyai, Tóth Béla félesztű mystikusai, Sajó Aladár boszniai hadjáratai, némelyek irodalmi visszaemlékezései . . . mindezek és hasonlók külön műfajokat alkothatnak. Nem utolsó anyaga e tárczáknak a tömérdek bankett és jubilaum, a sok pártvezéri és ministeri dictio, melyeket szintén a tárczafajok közé sorolhatna valamelyik aesthetikus. Mindezek jellemző sajátságai, hogy me-

legek, bensők, jóízűek, kedvesek, csupa szív, csupa érzés szól bennök és belőlök; de hiányzik a vezető ész.

Egy-egy találó észrevétel, finom megjegyzés, subtilis megkülönböztetés, a lelki állapotok figyelemreméltó elemzése, valamely erkölcsi helyzet érdekes részletezése, bonczolása, sokszor akad e különféle tárczában, de magasabb szempontot, fenkölt érzést, gondolkodást, szélesebb látkört, vagy más szóval helyes észjárást hiába keresnénk bennök. A szét-hullott társadalom erkölcsi bomlása, aesthetikai szétágazása, az igazságra teljes képtelensége boszantja az olvasót. Ez azonban nemcsak nálunk van így, hanem az egész világon. A mennyire irodalmi töredékek vagy egész művek maradtak reánk a régibb időkből, a realismus végéről, mindig ilyen volt az irodalom. A Krisztus utáni II. és a XV. század, az 1710, 1815 körüli irodalom, melyet nem az ébredező idealismus hősei írtak, mind ilyen. Nagyon helyesen mondja róluk Gottschall, hogy *der treffliche Unsinn und die herrliche Albernheit wurde auf den Thron gehoben*; Hegel pedig szemökre veti az *innere Wahrheitslosigkeit des Stoffes*. Csak-hogy e megjegyzések méltányosságát nagyon leszállítja az a tudat, hogy Hegel az idealismus lázas napjaiban mondhatta e szavakat, Gottschall pedig az ideal-realismus nagy idején, 1853-ban szólott így. Ma ha csúfoljuk is a mostani romanticismus léha íróit, ki kell mondanunk, hogy a költő, az író sem lehet más, mint kora. Ő csak azt adhatja, a mi eltölti bensejét, a mitől duzzad a keble.

Az ideal-realismus delén és utána is, mikor követelőleg lép föl az úgynevezett romanticismus, még nagy alkotásokat tud felmutatni az irodalom. Kiváló költők lépnek föl s nagy erővel tudják megénekelni a multat és jelent. Egy Dante és Boccaccio, egy Shakespeare, Corneille és Racine, egy Goethe és Schiller és a mi Petőfink és Arany Jánosunk is erővel és hatalommal, lendülettel és melegen szólnak. De

mellettük és utánok számosan munkálnak a romanticismus műhelyében, a kik teljesen igazolják a két Schlegel, azután Schleiermacher és Solger romantikus aesthetikáját.

De hát ezek után van-e értelme a classicismus és romanticismus szembeállításának? — kérdezi a t. olvasó. Nincs, mert a classicismus csak egy tüneténye az idealismusnak, melynek helye, jogosultsága van. Mikor az írályt, a verset, a költészetet meg akarják nemesíteni, sőt még jó ideig az ideal-realismus alatt is nagyobb szerepet játszhatik, míg lassankint el nem pusztítja a realismus.

A mi a romanticismust illeti, az egész helytelen elnevezés, s ha az irodalomtörténeteket vizsgáljuk, látjuk, hogy romantikus nevet adnak az 1820-ig terjedő realismusnak, de új romantikának, majd francziának nevezik a későbbit. Miért romanticismus a huszas évek költészete? Talán mert középkori históriákat, a dicső mult történeteit szeretik költeményeik tárgyává tenni? Talán azért, mert lovagvárak, tornajátékok, szerelmes várúrnők, hűbérurak, ezek csatái és párbajai vannak előadva bennök? Nem lehet mást képzelni. Az előadás azonban egészen új. Amott realista, ebben idealista. Amaz a bomlás terméke, ez az összefoglalásé. Abban az írók tudnak úgynevezett jellemzetes alakokat teremteni, minden egyes hősükben be tudják mutatni az egyéni jellemvonásokat, irataikban nincsenek se nagyon jó, se nagyon rossz emberek; minél messzebb halad a realismus, annál gyarlóbb, tehetetlenebb, léhább jellemekkel dolgozik az író, végre csupa eszelősökkel tölti meg regényét, szindarabját. Akad ugyan egy-egy józanabb költő, a ki annyira-mennyire egészségesebb realismusnak hódol, mint pl. nálunk a Bánkban szerzője, *Katona József*, de az írók, költők nagy tömege csupa félszeg, idegen, helytelen jellemeket tud felmutatni.

Az idealisták nagyobb része a másik túlzásba esik. Csak angyali és ördögi jellemeket ismernek. Hugo Victor,

nálunk Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály jellemeiben alig találunk jellemző vonásokat. E romantikusok nem ismerik a realistikus jellemzés módját. Alakjaik már az első lapon ki vannak nagyolva, csakhamar gypsbe vagy érczbe öntve, azért legfőlebb eltörhetnek, de nem változhatnak, módosulhatnak. A mű elejétől fogva mindig ugyanazok. Az a belső ellenmondás, belső összeütközés ekként nem is lehet meg náluk. Például Kisfaludy Károly Irenéje egy görög leányt mutat be, a ki lemond szerelméről, mindenről, csakhogy a szultán szerelmével nemzete gyermekeinek használjon; de nem éri el célját, mert a háborgó basák előtt megöli a török császár. A realista bíráló azt mondja, hogy ez nem igazi tragédia. Iréne nagyon szenvedőleges, passiv jellem, nekünk a szív küzdelmét kellene látnunk; tegyük azt, hogy a költő belészeretteté Irenét a szultánba, ezzel már könnyebben elő lehetne idézni a belső ellenmondást, mert ez a szerelem egy neme volna a honárulásnak. Azonban lehetséges ez? Megnézett volna 1820-ban az idealista közönség oly tragédiát, melyben rokonszenvesen adatik elő egy hősnő. a ki az ellenség fejedelmébe szerelmes? Ezt nem lehetett elkövetni. A realismus gyarapodásával azonban már könnyen megy. Gyöngyössy István megénekelte Széchy Máriát, a ki belészeret az ellenség vezérébe s elárulja, feladja várát. Az egész ország csodálta a költemény szépségét s nem botránykozott meg az áruláson. Igaz, hogy az ellenség vezére is a magyar ügyet szolgálta, csak királypárti volt; de jól tudjuk, hogy akkor a nemzet nagy része folyton lázongott és elégedetlen volt a bécsi udvarral, mégsem ütköztek meg rajta. mikor a szerelem győzött a haza, vagy legalább a nemzeti párt fölött. Mindkét párt olvasói szívesen forgatták e költeményt.

Hát hogy segít magán az idealista, hogy előidézze a drámai küzdelmet? Mivel belsővé nem teheti az ellenmondást

tehát külsővé teszi s így epikus jellemeket használ, a kik olykor szörnyű harczokat, véres tetteket követnek el. A legborzasztóbb helyzetekbe sodorja hősét. Például Vörösmarty *Marót bánjában* a bán öcsce lesz feleségének csábítója, a nélkül, hogy tudná, mily szent kötelék fűzi a bánhoz, a ki szeretettel keresteti rég elveszett testvérét. Az idealista költők nagy szükségökben gyermek-kitevésekkel, félreismerésekkel és hasonló külső eszközökkel s rémes jelenetekkel dolgoznak a drámai küzdelem és hatás elérésére. Az ideal-realismus alatt, mivel még van eszményiség az emberben, de már jelentkezik a realismus, könnyebb a drámai belső ellenmondás megteremtése; ilyenkor még jogosult fogalom a haza, a nemzet, az emberiség, a vallás, a fenkölt erkölcs, de mellettük van már értelme a szerelemnek, a magán- és családi érdeknek, az egyéni nagyra vagynak és hasonlónak; a realismus idején azonban eltűnnek a nagy erkölcsi, nemzeti, szóval az ideális igazságok; azért nehéz, csaknem lehetetlen ilyenkor ideális tragédiát írni, a magán- és a családi érdekeket kell összeütközésbe hozni. Katona Bánkjában sem szerepel oly erősen a haza, a nagy nemzeti eszme csak mint realistikus védelem, hanem a családi érdek, a szerető feleség meggyalázása, a családi fészek feldúlása, a szegény gyermek elvesztése. A miről a jó Gyulai ábrándozott, hogy Bánkjában tragikum a király helytartójának, alteregójának, a rend őrének, a hűbérúrnak és a nőtisztelő lovagnak belső ellenmondásában rejlik, csak az egyes kifakadásokban van meg, de nem játszanak fontos szerepet, nem is játszhattak a realismus idején, hanem annál többet a családi és magánérdek, vagyis a féktelen individualismus.

Szóval újra ismételjük s mondjuk Cato után: censeo delendam esse Carthaginem; mi is azt tartjuk, hogy száz évi zavaros használat után jó lenne eltörölni a romanticismus nevét is.

Igaz, hogy kár a sok tanulmány-, értekezés-, nagy dolgozatok- és könyvekért, melyek a romanticismusról szólnak s tisztába akarják hozni az aesthetika e sphinxi talányát; de ha sikerült nekünk kimutatni a kérdés helytelenségét, föltárni a valót, az igazságot: akkor nem veszett kárba annyi ezer fő éjjel-nappali gondolkodása; hisz minden ilyen fáradozásnak rendesen egy kis igazság a gyümölcse, melyre ha ráakadtunk, csak azon csodálkozunk, hogy előbb nem tudott rájönni az emberiség.

Bodnár Zsigmond.

SPENCER HERBERT ETHIKÁJA.

— Második és befejező közlemény. —

Az alapjogoknak birtokosai. Ezek Spencer szerint az alapjogok; a politikai — teszem a választási jog — nem alapjog, hanem csak eszköz az alapjogok megvédésére és épségbentartására. Fölmerül azon kérdés: ki a birtokosa ezen fentebb említett alapjogoknak? minden ember kivétel nélkül? vagy csak a férfiak, vagy csak a felnőttek? Mi jogaik lehetnek a hülyéknek és elméjükben háborodottaknak? stb. Mielőtt e kérdésekre felelünk, Spencer ethikájának fentebb említett alapnézetére vissza kell térnünk, mely az abszolút és relatív ethika közti különbségről szól. Az abszolút ethika csak eszményi embereket és eszményi társadalmat ismer, melyben mindenkinek egyenlő joga van. Ennek folytán a *nőknek* minden tekintetben egyenlő jogaik vannak a *férfiakkal*. A Soc. Stat.-ben ezen elv teljes élességében van felállítva és fentartva, a Justice című mű e kérdésben is némi módosításokat ismer el, kivált a családi életben, midőn minden egyes esetben compromissum dolga. kire háramolják a család fentartásának és gyermeknevelésének kötelessége, de kié legyenek ezután a megfelelő jogok is? Továbbá mindaddig, míg a háború idejében a férfi teste épségét, sőt életét köteles kockáztatni a haza javáért és a nő ezen kötelesség alól föl van mentve, ez nem kívánhat politikai egyenjogúságot a férfival, mert egyenlő jogok

csak egyenlő kötelességekkel állhatnak szemben; de a mint az állandó belső és külső béke beáll, helyreáll e szempontból a férfiak és nők teljes egyenjogúsága is. A *gyermek*ek jogáról szólván, a Soc. Stat. ismét radicálisabb felfogást árul el, mint a Justice. Ama műben teljes szigorral alkalmazza a philosophus főelvét: mindenkinek szabad tenni azt, a mit akar, kivéve ha másnak szabadságát sérti. Ha a gyermek képességei kisebbek, cselekvéseinek köre e természetes körülménynél fogva is kisebb lesz, de e kisebb körében teljes szabadságot kell neki engedni. Spencer szerint az észszerű nevelés is ilyen elveket parancsol, nemcsak a szigorú jogosság. E tételeknek élessége is módosításokat szenved a Justice című műben, midőn a faj fentartásának feltételeit tartja szem előtt a philosophus. A gyermek még nem tarthatja fenn magát; ez esetben a faj fentartásának formulája így hangzik: a gyermek nem fárad és mégis valamely fáradságnak a gyümölcsét élvezi, a szüle fárad és fáradságának gyümölcsét csak részben élvezi, másik részét átengedi a gyermeknek. Ez esetben tehát a jog formulája így hangzik: a felnőtt embernek, hogy családját fentartsa, teljes szabadságához van joga, a gyermeknek pedig csak a szüle fáradságának gyümölcséhez; fentartásában a szülétől függ és azért, engedelmeskedni tartozik neki. Azon mérvben azonban, a mint a gyermek önállóbb lesz és magát fentartani képes, kisebb lesz az engedelmességének kötelessége, míg az elért nagykorúsággal az ő szabadsága szüleiével egyenlő.

Minthogy Spencer eszményi embereket eszményi társaságban tart szem előtt, arról nem szól, milyen joguk van a hülyéknek, örülteknek stb. Róluk nem állíthatók fel általános elvek, jogaik köre inkább esetről-esetre határozandó meg compromissum útján.

Az eddig említettekben az alapjogokról és az ú. n. politikai jogok által való biztosítékairól szövegeztünk és ez képezi

mind a Soc. Stat, mind a Justice műnek, hogy úgy szóljak, első részét. A második rész az állam természetéről, feladatáról, e feladatának határaitól szól.

Az állam természete, feladata és feladatának határai. Az állam természete a történelem tanúsága szerint nagyon változó. Egészen más az a különböző vadnépeknél, más az ó-korban, mint a középkorban, más az a földnek különböző területein; ezzel párhuzamosan jár az is, hogy különböző volt a felfogás az államnak kötelességeiről. Az államnak valóságos, észszerű természetéről és feladatáról csak úgy alkothatunk magunknak helyes fogalmat, ha a jognak alaptételére visszatérünk: mindenkinek mindent szabad tennie, ha másnak vele egyenlő szabadsági körét meg nem sérti. Az egyeseknek ezen szabadságát biztosítani az államnak legfőbb kötelessége, úgy hogy a többi alig jöhet szóba. A biztosítás csak a megtámadtatás elleni védelemben állhat, megtámadhatják pedig külső vagy belső ellenségek. Az egyén azért viseli az államnak terhét, hogy életcéljai elérésére irányzott törekvéseiben ne zavartassék. Hogy az állam kötelessége alattvalóit a küllellenség ellen védelmezni, általánosan el van ismervé, de annál hiányosabb a belső ellenség ellen való védelem.

Ha a gazember életemet, vagyonomat támadja meg, ha az államnak büntető hatalmát kell gyakorolnia, az egy perczig sem haboz azt tenni; de ha a gazember engem rászéd és polgári peres úton kell jogomat keresnem, akkor a per költségei sokszor kidobott pénz, minek folytán sok ember inkább igazságtalanságot tűr, mint hogy céljának elérése nélkül még költségbe verje magát. E tekintetben az állam még hiányosan teljesíti kötelességeit. Spencer szerint az igazságszolgáltatásnak ingyenesnek kellene lennie. Azon ellenvetés, miszerint akkor annyian perlekednének, hogy az állam nem győzné a peres ügyeket elintézni, téves. Ez ellenvetés téves föltevésből indul ki, t. i. hogy egy dolog változik, a többi dolgok ugyan-

olyanok maradnak, mint azelőtt. Azt tesszük fel ugyanis, hogy a jog áthágása számban ugyanannyi lesz, ha a jogszolgáltatás ingyenes és biztos, mint a mennyi mai napság, midőn az bizonytalan és költséges. A valóság az, hogy a polgári jogi kihágásoknak java része a hiányos jogszolgáltatásnak következménye; hogy azokat sohasem követik el, ha megtorlásuk biztos.» (Justice. 211. l.) Az igazságszolgáltatás annyira legfőbb kötelessége az államnak, hogy a többi alig jöhet szóba; ilyen volna, teszem, annak elhatározása, milyen utak, csatornák vagy vasutak építendők a közjólét és utókor érdekében és a felügyelet arra, hogy az expropriációban és a szerződésekben jogsérelem ne forduljon elő. Spencer különben a legridegebb noninterventiót vallja, mindig szemelőtt tartva az eszményi és nem a mostani államot. A noninterventio elve azonban a mostani körülmények közt is a lehető legszélesebb határig kiterjesztendő.

Többféle okok vezetnek a philosophust a noninterventio felállításában:

1. «A mindennapi (average) törvényhozónak ép úgy, mint a mindennapi polgárnak semmi bizalma sincsen ahhoz, hogy a társadalmi erők jóltevően hatnak, mindamellett, hogy annak jóltevő hatását számtalan eset képes megvilágosítani. Ő állhatatosan csak azt gondolja, hogy a társadalom gyártmány és nem természetes fejlemény; ő vak azon tény iránt, hogy a társadalmi életnek széles és bonyolult szervezkedése eredménye csak egy önakaratú (spontaneous) közreműködésnek, mely oly emberektől származik, kik magáncéljukat hajszolják. Kérdezze bár csak magát, miképen tették használhatóvá és termékenynyé a föld felületét, miképen építették a városokat, miképen keletkezett a mindennemű gyártmány, miképen fejlődtek a művészetek, miképen halmozódtak fel az ismeretek, miképen teremtették az irodalmat, és kényszerítve lesz átlátni a tényt, hogy egyik sem kormányzati eredetű, de

sőt soknak sínlődni kellett a kormány által elébevetett akadályok miatt; de ő mindezt tekintetbe nem veszi és azt teszi fel, hogy a parlamentet kell segítségül hívni, ha jót akarunk elérni vagy rosszat elhárítani. Határtalan bizalmat helyez olyan agensbe, mely számos bakot lőtt, és semmi bizalmat sem helyez oly agensbe, mely oly sokszor eredményt mutatott fel.» (Justice.) Mennél tovább tanulmányozzuk a dolgok fejlődését, annál jobban meggyőződünk arról, hogy sehol sincs véletlen, hanem mindenütt rend és teljesség. A fejlődés szünet nélküli. és habár lassú, de erőteljes; itt hamar mutatkozik valami új dolognak körvonala, ott a körülmények szerint az eredő dolognak csirái láthatók, de a mozgalom szünet nélkül előremegy a tökéletes felé. Minden rendetlenség csak látszólagos, a mint a hegyek és völgyek egyenetlenségei a föld területének körívét csak látszólag módosítják. De bármerre nézzem a vizsgáló, csodálattal látja, milyen egyszerű eszközökkel gyógyítja a természet a bajt. Ilyen szünet nélküli adaptatio a társadalmi életben is látható; ez adaptationak az lesz az eredménye, hogy a késői jövőben az ember önként, belső hajlamától ösztönöztenve teszi majd azt, mit a rend és morál kíván. (S. Stat. 322. l.) Ezen adaptationál fogva a társadalom sok bajt a törvényhozás és kormányzás nélkül gyógyít.

2. Spencer az Essaykben összegyűjtött kisebb értekezéseiben, «The Man versus The State» című röpiratában és a «Social Statics»-ben szinte kifogyhatatlan oly eseteknek felsorolásában, a melyekben a parlamentáris törvényhozás ostobaságokat követett el. Ez ostobaságoknak forrását első sorban a parlamentet alkotó képviselőkben kell keresni. Gyógyszerészt, ki rosszul gyógyít, megbüntetnek, mert olyasmibe avatkozot, a mihez nem ért; de ha parlamenti tag, ki csak minap hagyta el az egyetemet, vagy ki kutya-falkával és vadászati kalandjaival popularis lett környezetében, vagy

ki mint industriosus ember vagyona tett szert, most a parlamentbe lép és nem is konyitva a társadalmi élet bonyodalmas tüneményeihez, vészesen beleavatkozik mindenbe, akár ért hozzá, akár nem, büntetlenül teheti. (The Man v. Th. St. 47. k. l.) A parlamenti kötelességek teljesítésére nem elégséges a régi classikusokat és az antik világot ismerni, nem elégséges Carlyle elmélete szerint az emberi herosoknak életét töviről hegyire tanulmányozni, nem elégséges a történeti munkákban előforduló intrikákat ismerni: az, a mire valóban szükségünk van, az a természeti okok és okozatok közti összefüggésnek systematikus tanulmányozása, mely a társadalmilag összesereglett emberek együttes életében nyilvánul.» (That which is really needed is a systematic study of natural causation as displayed among human beings socially aggregated. The M. v. Th. State. 60. l.) A sociologia ismerete, vagy legalább a sociológiában való jártasság föltétlenül szükséges minden parlamenti tagnál.

Feltéve azonban, hogy van számos politikailag képzett ember: téves azon nézet, hogy a választók maguk saját jól felfogott érdekükben csak olyanokat választanak képviselőknek, kik a közjólétet a leghathatósabban előmozdítják; mindenki tudja, hogy képviselők választásánál egészen más dolgok döntenek. (Repres. govern. Essays. II. 173. l.) Lássuk csak az emberek viseletét a képviselők választása előtt és után. A «választás előtt a képviselők java részét a politikai ellenpártok sárba rántják, politikai képzettségüket nevetségessé teszik; ha pedig e képviselők a parlamentben együttülnek, akkor föltétlen bizalmat helyeznek együttes bölcseségükbe (collectiv wisdom). Nem politikai fetisizmus-e ez, melyet az emberek a képviselők politikai együttes bölcseségével űznek? «Azon időtől fogva, midőn (a törvényhozók) a pénznek értékét meghatározni iparkodtak, egész mostanig, midőn azon kísérlettel hagytak fel, hogy a gabona árát meghatározzák, az állam-

férfiak mindenfélére vállalkoztak, kezdve onnan, hogy milyen legyen a csizmák szabása addig, mikép juthat az ember a mennyországra: céljokat állandóan eltévesztették és egészen mást értek el, mint elérni szándékoztak. Mindamellett oly kifogyhatatlan az emberek bizalma, hogy bárha látják azt, bárha mindennap hallanak valamit a hatóságok élheteretlenségéről . . . a kormánynak csak valamely plausibilis tervvel elő kell állania és menten hurráht kiáltanak az emberek és sapkájokat a levegőbe dobják azon biztos reményben, hogy az ígért dolog meglesz.» (Soc. Stat. 423. l.) Éleesebben a non-interventio elve mellett már nem is szólhatni.

3. Még biologiai és sociologiai okok is rábírnák Spencert, hogy az említett elvet vallja. Annak, hogy a szerves testben a szervek elkülönülnek kettős következménye van: a) mentül jobban képesek a szervek speciális functiójukat végezni: b) annál képtelenebbekké lesznek más functiókra; tanuskodik róla minden physiologia, nemzetgazdaságtan stb. Mi tehát a kormánynak és törvényhozásnak különös functiója? Nemde hogy a társadalmi együttlétet lehetővé tegye? Teszi pedig azt a polgárok védelmezésében külső és belső ellenségek ellen (ez utóbbi esetben az igazságszolgáltatással). Nos, mentül jobban végezi ezt a functiót, annál rosszabbul végezheti a többieket. (Rep. gov. Ess. II. 208. k. l.) A történelem is a mellett szól. Miben volt a parlamentek működése a legüdvösebb? Nem abban, hogy mindenbe beleártották magukat, hanem abban, hogy *védtek* a népeknek *jogait* túlkapások ellen és *kivittak szabadságát*. Az igazságtalan jogintézkedést közvetlenül mindenki érzi, mindenki védekezik ellene; ha azonban a parlament specialis (nevelési, közegészségügyi, kereskedelmi stb.) ügyeknek rendezését megkísérli, akkor a népnek inkább csak egy specialis osztálya érzi azt közvetlenül és a parlament büntetlenül követhet el botlásokat. (U. o. II. 202. k. l.)

4. Nem szabad elfelejteni azt a hátrányt sem, hogy ha a kormány és parlament mindenbe beleavatkozik, ezt csak egy bonyolult közigazgatási gépezet segítségével teheti. A parlament a törvény végrehajtását a miniszterekre bízta, ezeket felsőbbrendű hivatalnokok támogatják, az utóbbiakat alsóbbrendűek és így tovább. Mentől bonyolultabb valamely gépezet, annál több erő vész el a részek surlódása által, a szükségtelen kiadások felszaporodnak. Bízák tehát a társadalomra sok ügynek elintézését, az majd egyszerűbben és kevesebb költséggel gondoskodik róla. (U. o. Over-Legislation. 66. l.)

5. Az állam és kötelességeiről és kötelességeinek határaiól szóló eddigi okoskodások inkább deductiv természetűek (habár az inductiv és deductiv okoskodás teljesen sohasem választható el egymástól). Spencer azonban a noninterventio elvéhez inductiv úton is eljut. A műveltség fejlődésében azt látjuk, hogy a társadalmi élet kezdetén azon társadalmi rendszer, melyet Spencer militarismusnak nevez, szinte minden megszorítás nélkül uralkodott, a művelődés fejlődésében azonban az industriálismusnak nevezett társadalmi rendszer fogja azt kiszorítani. A késői jövőben az industriálismus alkalmassint szintén olyan megszorítatlanul fog érvényesülni, mint azelőtt a militarismus érvényesült. A két rendszernek szabatos körülírását és jellemzését a «The Man versus The State» című műnek 1. lapján találhatjuk. «Ha az együttműködést (cooperation) a legtagabb értelemben vesszük, két-féle együttműködést különböztethetünk meg: a kényszerített együttműködést és a szabadakaratút. Az egyiknek tipikus alakját a besorozott egyénekből álló katonaseregben látjuk, melyben minden egyén rangbeli állásához képest — a halálbüntetés fenyegetése alatt — azt teszi, mit neki parancsolnak és ételt, ruházatot és fizetést olyant kap, a mint azt tetszőlegesen megszabják; míg a másoknak tipikus alakját a termelőknek és kereskedőknek (producers és distributors) testületé-

ben látjuk, kik bizonyos fizetésben megegyeznek és azért meghatározott munkát adnak, kik kellő felmondás után tetszésük szerint állásukat otthagyják, ha az hajlamuknak többé meg nem felel.» Ennek az lesz a következménye, hogy ha a társadalom még soká tovább fejlődik az industrialismus irányában, az emberek megállapított alku szerint, megállapított és szabadon választott munkát fognak végezni, hogy mindenik azt fogja tenni, a mi neki tetszik és az állam lehetőleg semmibe sem fog avatkozni. A művelődés eddigi fejlődése is arra mutat, hogy az ideális államban és társadalomban a non-interventio elve fog érvényesülni.

6. Nézeteiben még megerősíti Spencert az, a mit a nemzeti jellemről tart és annak befolyásáról a nemzet institúcióira; azért fontos pár szóval azt is megemlíteni. A Soc. Stat. 264. lapján azt olvassuk: «A physiologus kifejti, hogy az állami szervezetben a lágy részek határozzák meg a keményeknek alakját; egyaránt igazság az is, hogy a társadalmi szervezetben a látszólag rideg keretet (framework), a törvényeket és intézményeket a látszólag erőtlen valami — a jellem határozza meg. Társadalmi elrendelkezések (arrangements) a testnek csontjait képezik, melynek élete a nemzeti jellem; ezen elrendezkedések szabadokká, egészségesekké válnak, vagy betegekké, görcsösökké, a szerint, a mint azon moralitás életegészséges, életerős, vagy ellenkezőleg». Ezen alapnézetből többféle következtetések vonhatók le. 1. Semmi törvényhozás sem teremthet erőket, ha azok nem voltak a nemzet jellemében. Emberek viseletét reformálni akarni, a nélkül, hogy jellemöket megfelelőleg megváltoztatjuk, dőreség. A jellemet pedig nem változtatják a mesterséges intézkedések és agensek, hanem változtatják az életnek kényszerítő körülményei. (Soc. Stat. 384. l.) Az intézkedések erőt nem teremthetnek, hanem csak irányt adhatnak. Ha tehát az erőnek bizonyos összegét egy irányra tereljük, ugyanannyi erőt

vonunk el más iránytól. Midőn a társadalom háborítatlanul fejlődik, erejét arra fogja fordítani, mire a körülmények kényszerítik; ha a körülmények egy speciális functiót kívánnak, a functiónak megfelelő organuma fog fejlődni. Ha már most ezen természetes fejlődésbe mesterségesen beavatkozunk, csak kárt okozunk. 2. Ha a törvényhozás és kormány mindenről gondoskodik, leszoktatja a társadalom tagjait, hogy szükségükről maguk gondoskodjanak, azok hozzászoknak, hogy kevésbbé törődjenek a közügyekkel, a nemzeti jellem elfajul és az Over-Legislation káros következményű. 3. Tisztán forradalom által létesített intézmények nem lesznek maradandók. «A nép sohasem lázad fel, hogy támadjon, hanem mert elnyomottságát tűrni nem akarja.» A forradalom alatt a nép felháborodott állapotában sohasem viselkedik úgy, mint rendes körülményeiben. Viselete más, mint a forradalom előtt volt, de más is, mint az lesz, midőn a felháborodás nyugodtabb érzelmeknek és nézeteknek ad helyet. Mindennek csak az lehet a következménye, hogy a forradalomszülté intézmények egy átmeneti lelki állapotnak felelnek meg és azért maguk mulandók, mert nem folynak a nemzetnek állandó jelleméből. (Soc. Stat. 270. k. 1.)

Zárzó. Spencer elméletéhez csak pár megjegyzést akarok hozzácsatolni. Spencernek noninterventio elve heves megtámadásoknak volt kitéve. De hiszen ő maga is olyan elvnek tartja, mely nem minden műveltségi fokra alkalmazható. A non-interventiónak legnagyobb ellentéte a tiszta militarismus rendszere és a «Political Institution»-ban és egyebütt számos helyen kifejti, hogy kezdő társadalmak csak a militarismus hatása alatt haladhattak előre. Az industrialismus a civilizációnak csak későbbi stadiumában lép előtérbe, azon stadium pedig, hogy az industrialismus a militarismust teljesen kiszorítsa, csak egy késői jövőnek végcélja, melyet az emberiség talán sohasem ér el: hiszen a föltétlen industrialismus esz-

ményi államot, eszményi társadalmat tételez fel. Minthogy pedig a tiszta noninterventio elve a föltétlen industrialismusnak felel meg, az teljes tisztaságban talán sohasem fog érvényesülni. A mostani társadalom az industrialismus és militarismus harcának képét tünteti fel, midőn vagy az egyik vagy a másik tért nyer vagy veszít, az állam beavatkozása annak megfelelőleg majd nagyobb, majd kisebb.

Úgy hiszem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy a következő megjegyzés szintén megfelel a Spencer philosophiája szellemének. Fentebb láttuk, hogy a társadalom kezdetén a megfelelő rendszer a militarismus, olyannyira, hogy kezdetleges műveltségi állapotokra az industrialismusnak megfelelő noninterventio elvét alkalmazni a legvésszesebb hatású volna; fentebb láttuk továbbá azt, hogy a mint az organismus lágy részei a keményeket határozzák meg, úgy a jellem, moralitás és a műveltség állapota a nekik megfelelő törvényeket és institutiókat hozzák létre. Az említett körülményeknek meg nem felelő más törvények, más intézmények vészesek volnának; ha tehát a mostani körülmények közt a noninterventio elve nem érvényesül teljesen, akkor abban nemcsak az foglaltatik, hogy adott körülmények közt az nem érvényesülhet, hanem hogy az veszedelmes és a társadalomra káros is volna, ha valóban feltétlenül érvényesülne.

Hogy egyeztethető össze már most ezzel az, hogy Spencer annyiszor és oly hevesen kikel az ellen, hogy a kormány és parlament mindenbe beleavatkozik és hogy nem fogy ki oly esetek felsorolásában, melyekből kiderül, hogy a beavatkozás káros volt. A kormány és a parlament emberekből áll és emberi gyöngeségeknek alá van vetve; nem lehet tehát tagadni, hogy az előbbi sokszor rosszul intézkedik, az utóbbi sokszor czélszerűtlen törvényeket hoz. A kérdés csak az, vajjon a törvényeknek hozása és azoknak végrehajtása, a kormányzás, a mostani alakban és a mostani körülmények közt, habár nem

kifogástalan, mégis nem a legjobb-e? Spencer ismeri ez ellenvetést (Soc. Stat. 508. l.) és azzal felel, hogy ilyen állapot nem «abszolút jó», hanem adott körülmények közt a «legkevésbé rossz». Nos, azt mondom, elégedjünk meg ezen «legkevésbé rosszsal» és tűrjük, hogy a kormány és parlament másba is beleavatkozzék, mint az igazságszolgáltatásba; adott körülmények közt az mégis a «legjobb». Mit intézzen el és mit intéz el valósággal a törvényhozás és kormány, mit a társadalom: az különböző körülmények közt a transactionnak dolga.

Még egy kérdés merülhet fel: miféle qualificatio kívánatos oly férfinál, ki mint parlamenti tag a törvényhozásban részt akar venni? Fentebb láttuk, hogy Spencer (és nézetem szerint helyesen) mint *conditio sine qua nont* megkívánja, hogy az illető a sociológiában jártas legyen. A ki a társadalmi életet rendezni akarja, annak a társadalmi életet ismernie kell. Kell, hogy legalább a sociológiai törvényekben tájékozva legyen. Föltétlenül kívánatos, hogy a társadalmi élet egyes szakában részletesebben tájékozódjék. Ismeretes azon parlamenti praxis, mely szerint a törvényt, mielőtt a plenum elé kerül, *szakosztályokban* vitatják meg; csak az a kérdés, hol van a nagyobb súly: a szakosztályokban-e vagy a plenumban?

Az amerikai congressusban a House of Representativesben, a törvényhozásnak fősúlya inkább a «Standing comittees»-ekben van (l. James Bryce. The American Commonwealth, Part I. Ch. XV.); utópikus-e azon nézet, hogy ilyenféle csirákából önálló szakparlamentek fognak fejlődni, melyeknek törvényeit egy központi organum csak nyélbeüti és összeegyezteti, hogy az egyes szakparlamentek határozatai egymást ne paralizálják, vagy az összességre károsak ne legyenek? Ilyen szakparlamentek megválasztásánál az egyes polgár talán jobban érvényre juttathatná egyéni törekvéseit, mint

ha most egy öszszparlamentbe választja képviselőjét. Hiszen a társadalmi kör, melynek mind ő, mind a választandó képviselő tagja, ismeretesebb előtte, őt magát is jobban ismeri a kör. Mikké fejlődnek a mostani intézmények, senki sem tudhatja.

A jótékonyáságról általában. Spencer szerint az altruismus két irányban nyilatkozhatik; vagy úgy, hogy mások iránti jóindulatból valamitől tartózkodunk, mi őket különben bántaná, vagy hogy őket boldogságukra való törekvésükben positive támogatjuk. Ez altruistikus irányokban a bölcselő oly különbséget állít fel, melyet nézete szerint társadalmi életünkben szem elöl téveszteni vészes dolog. Az altruismusnak első iránya, melyet írónk negative beneficence-nek nevez, a többiek közt annak jóindulatú elismerését is magában foglalja, hogy embertársaink kiszabott körükben szabadon cselekedhetnek és fáradságuknak gyümölcsét csorbitatlanul élvezhetik: ez, mint láttuk, a jognak és igazságnak czélja. De ezzel nem értük el az ethikának végpontját; nem elégséges, hogy másoknak jogait directe vagy indirecte meg ne sértsük, hanem, ha kívánjuk, hogy a társadalom lehetőleg teljesen boldog legyen, embertársainkat még a jog körén túl negative és azonfelül sokszor még positive is kell támogatnunk, azaz jótékonyaknak kell lennünk. Most térek rá azon különbségre, melyet a bölcselő tesz: a jog és igazság a társadalmi egyensúlyt (social equilibrium) tartja szeme előtt, ez *közérdekű*, a jótékonyság az egyesek érdekeit és jólétét mozdítja elő, az tehát *magánérdekű*.¹ Az igazságszolgáltatás elsőrangú társadalmi törvény, a jótékonyság másodrangú törvény, melynek csak ott van tere, a hol az elsőrangú törvény tért enged.

¹ Spencer csak következetes marad a noninterventio elvéhez, midőn a jótékonyaságot és a társadalmi jólét fokozására irányuló törekvéseket az állam feladatai sorából kiveszi és az egyesekre és azoknak associatióira bízza.

Ha valaki kitünőbb, szorgalmasabb, hadd élvezze mindannak gyümölcsét; ha az erősek ellen a jog megsértésével védjük a gyöngéket, alapjában felforgatjuk a társadalmat: ilyen politika a communismushoz vezet. Ha a társadalom állam alakjában majd ebben, majd a másik irányban a jótékony-ságot közvetlenül gyakorolja; ha az állam nemcsak *a szabad tért* adja mindenkinek, hogy boldogságára törekedhessék, hanem a boldogságnak *eszközeit* is megadja neki: akkor épen a szegényebbek és gyöngébbek lelkében támad azon nézet, hogy az állam — nem ők maguk és restségük stb. — oka annak, hogy nem érzik magukat jól. Nézetük szerint az államot kell felforgatni, hogy mindenki, akár dolgozzék, akár nem, a munka gyümölcseiben *egyformán* részesüljön. Íme a communismus. A radícálisabb rész még tovább megy és minden állami rend és igazság ellen fellázad; ez az anarchia. Tehát ridegen alkalmaztassék a társadalmi életre a struggle for life, a mint az állatoknál és növényeknél uralkodik, minden minősítés nélkül? Nem, csak ne az állam, hanem az egyes vagy a társadalom gyakorolja a jótékony-ságot; a jótékony-ság önkéntes cselekmény, mely erőszakkal nem követelhető, mint a jog és még akkor is, ha gyakoroltatik, gyakoroltassék a jogoknak respectálásával.

A negatív és pozitív jótékony-ság. Tiszta jóakarathból az egyes, a társadalom tartózkodhatik valamitől, mihez joga volna, lemondhat valamiről és jutalmát kielégített sympathikus érzelmeiben keresheti, vagy positive is segítheti embertársát. Van azonfelül számos jóindulatú cselekvés, a melylyel nem a gyöngébbet, a szegényt támogatjuk, hanem arra törekszünk, hogy az egyenlő állású, vagy magasabb rangú személyek lehetőleg jól érezzék magukat; hogy ez utóbbiban nagy része van a finom tapintatnak és az okszerű illemszabályoknak, azt különösen nem kell kiemelni, ezek is *ethikai* kérdésekké válhatnak.

A «negativ beneficence» című rész kidolgozásában sem terjeszkedik ki Spencer minden lehető esetre és körülményre. mint azt az egyéni élet etikájának tárgyalása alkalmával sem tette; a sok közül csak néhány egyes dolgot említ meg: az élet versenyénél az ethika kívánhatja, hogy ne éljünk teljesen mindazon előnyökkel, melyek netalán rendelkezésünkre állanak; néha álljunk el szerződésileg biztosított egymásik jogunktól; tartózkodjunk attól, hogy meg nem tett, vagy értéktelen és fölösleges szolgálatokért pénzt adjunk — teszem borraalót; tartózkodjunk, hogy képességeinket fitogtassuk, ha valakit vele bántunk; tartsunk mértéket dicsértünkben és gáncsunkban stb. Epen ilyen töredekessnek nevezhető a «positive beneficence» című szakasznak kidolgozása. Okát alább fogjuk látni.

Szól a házasfeleknek egymásiránti, a szülőknek gyermekeik iránti és viszont a gyermekek szülőik iránti jótékony-ságáról, a betegek, elgyöngültek vagy üldözöttek támogatásáról, a barátoknak és szegényeknek pénzbeli segélyezéséről. A «social beneficence» cím alatt kívánja, hogy az ember társaságban éljen és ne zárkózzék el attól. Ugyanakkor a társadalmi illemszabályoknak is alá van vetve, melyek igen sokszor azt okozzák, hogy az összegyülekezettek feszélyezve érzik magukat, vagy melyek a representatio miatt oly bolond terheket rónak az egyesekre, hogy ezek szívesen szabadulnának meg tőlük.¹ Ha az illemszabályok badarak és a társadalomban élőknek boldogságát nem czélozzák: akkor mindenkinek ethikai kötelessége ilyen badarságok ellen küzdeni, habár igen nehéz e küzdelem a társadalmi érintkezésnek eme külsőségei ellen. Ép úgy kívánja a «political beneficence» szakaszában, hogy mindenki teljes erejével odahasson, hogy mindenekelőtt az

¹ A «Manners and fashion» című essay végén ép úgy nyilatkozik.

igazságszolgáltatás kifogástalan legyen, a parlamentben ne uralkodjanak pártérdekek, hanem őszinte hazafias törekvések, hogy továbbá az administratio kifogástalan legyen. Mindezen boldog czélok csak hosszú fejlődésnek lehetnek eredményei, mert pari passu halad az emberiség jellemének nemesbülése, az ethikai elveknek tisztulása és a társadalmi intézményeknek tökéletesedése. Ezen haladás sok akadályba fog ütközni, az emberiség sok szenvedésen fog még átesni, míg végczélját eléri, és dőre azoknak a reménye, kik azt gondolják, hogy a társadalmat felforgató — nézetük szerint a társadalmat boldogító — terveikkel rövid idő alatt képesek lesznek azon ideális állapotot létesíteni, melyet inkább óhajtanak, mint tisztán látnak. A fejlődés lassú és alig észrevehető átmeneti fokokkal halad ugyan előre, de mindenkinek kötelessége, ha nem is éri meg az eszményi boldog jövőt, arra hatni, hogy az emberiség egy lépéssel közelebb jusson hozzá.

Művének befejezése alkalmával elért eredményeit összegezve, szinte melancholikus hangon vallja be, hogy a kész mű nem felel meg várakozásának (*these new parts fall short of expectation*. Előszó a II. kötethez). Már az ember complicált lény, a társadalom még complicáltabb valami, milyen legyen tehát e módnélküli változatos körülmények közt az erkölcsi magaviselet, azt pontosan meg nem mondhatni; bölcsen ítélendők meg a helyzetnek követelményei, azok ellentétei compromissum útján kiegyenlítendők, a szélsőségek kerülendők: ez az egész, mit az erkölcsiség szempontjából tehetni. Ez az oka annak is, miért maradt az egyéni élet, a positiv és negativ jótékonyság ethikájának kidolgozása oly töredékes. Tudományosabb alapon építhető fel a jognak ethikája, mert ott a pszichologiai momentum, mely a többi részekben számbaveendő, elesik; itt az egyenlőség, egyenérték (*equity or equalness*) fogalma az uralkodó; a munka értékével egyenlő

a jutalom, a cserélt tárgyaknak értéke egyenlő, a vett tárgynak értéke egyenlő az érte megadott pénz értékével — ez adja meg a módot, hogy mértéket alkalmazzunk és hogy a jognak némileg quantitativ jelleget adjunk.¹

Visszatekintés. Visszatekintvén Spencer etikájára, mindenekelőtt kiemelendő, hogy ő annak tudományos alapot akart adni, mely azt a pozitív tudományokkal egy szintjára emelje. A mostani tökéletlen emberekkel és tökéletlen társadalmi viszonyokkal szemben az etikának minden egyes tétele parancs: «kell», «soll», «ought», a kényszer minden mellékelével. Minden parancs azt mondja: íme a tényleges állapot nem eszményi, hanem parancsaim célja ily eszményi állapotot feltüntetni, mely el volna érve, ha mindenki minden cselekvését az én parancsaimhoz szabná: az eszményi embernek és eszményi társadalomnak rajzával ugyancsak meg volna nyerve ama tudományosságnak alapja, pozitív alakban szemünk előtt állana ama cél, mely felé törekedni kell. De látott-e már valaki etikailag eszményi embert és mi több, etikailag eszményi társadalmat? Ha nem, nem vagyunk-e annak kitéve, hogy az utopistikus rajzoknak számát egygyel gyarapítjuk? E kérdést nemcsak magam vetettem fel magamnak; tanulmányozván Ihering említett művét, örömmel láttam, hogy ő is hasonlóan gondolkodik. Von der vollendeten Gestalt des Wohlseins der Menschheit haben wir gar keine Ahnung. (II. k. 206. l.) Tehát teljesen lemondjunk arról a reményről, hogy az etikát tudományos alapra fektethessük?

Spencer etikájában még egy másik utat is találunk, mely legalább azt engedi meg, hogy a célzt megközelítsük és az épületnek habár csak alapköveit lerakjuk. A társadalom az élő szervezet tulajdonságaival bír, másrészt az etikai

¹ Ihering szerint a «Verkehr» az «Aequivalent» alapján szerveződik.

elvek maguk e társadalmi élet productumai. Mentől jobban fogunk tehát az élet titkaiba egyáltalában és kiváltképen a társadalmi élet titkaiba behatolni; mentől jobban sikerül majd az illető élettünemények törvényeit ellesni; mentől inkább leszünk képesek elemzésekkel kideríteni, mely tényezők hatnak egymásra, mi ezen egymásrahatásnak processusa és az erkölcsiség szempontjából mi ezen processusnak productuma: annál inkább képesek leszünk felállítani oly tételeket, melyek többé nem képezik a vita tárgyát. Még mindig hátra marad a cél megállapítása, mely felé törekednünk kell. E cél Spencer szerint a boldogság (happiness) mind egyéni, mind társadalmi szempontból véve.

Ismervén már most a célt, a tudományos ethika feladata az lesz, hogy a következő kérdésre adjon feleletet: a megismert társadalmi élet törvényeihez képest, milyen úton-módon érhetjük el a boldogság célját? Mentől jobban ismerjük a társadalmi élet természetét, annál biztosabb úton közelkedhetünk a célhoz és annál gyorsabb tempóban, az ethika pedig tételeinek számában és biztosságukban egyre növekedni fog.

Támaszkodván biológiai, pszichológiai és sociológiai bö ismereteire, miután sokat elmélkedett az életről, Spencer azt remélhette, hogy a tudományos ethikának *legalább alapköveit* majd lerakhatja, és mert mindenben fejlődést lát, maga van legjobban meggyőződve arról, hogy az ethika, mint tudomány, ép úgy mint a társadalom, végtelen fejlődésnek néz elébe.

Az ethikának tárgya, mint láttuk, az ember magaviselete társai iránt, a boldogság céljából: ez igen tág keret, mely magában foglalja a jogi és állami institutiókat, a morált és a szokások meg illemszabályok által rendezett magaviseletet. Megvizsgálandó e szempontból az egyéni élet (mert minden egyén a társadalomnak végső elemét képezi) és a társadalmi

élet teljességében: az állam maga nem egyéb, mint ezen társadalmi élet megnyilatkozásának egyik különös iránya, ez is ethikai tárgy. Szintúgy fogja fel a dolgot Ihering is: Die *soziale* Organisation des Zwanges ist gleichbedeutend mit Staat und Recht. Der Staat ist die *Gesellschaft* als Inhaberin der geregelten und disciplinirten Zwangsgewalt. I. 308. l. A vizsgálatnak tárgyai továbbá a társadalmi életnek egyéb irányai a boldogság szempontjából; itt a morál mellett sokféle dolog jöhet szóba, de kiváló fontosságú a szokásoknak és illedelmes viseletnek vizsgálata. Perczről perczre mindenki érzi ennek egyrészt boldogító, másrészt feszélyező hatását. Spencer e kérdést ethikájának egyes fejezeteiben csak érinti, pedig épen ethikai szempontból érdemes az beható vizsgálatra. Az illem és szokások által keltett érzelmek igen közel rokonai a pro-ethikai érzelmeknek: a pro-ethikai érzelmek azzal, hogy bennünket arra készítetnek, miszerint másoknak ítéletét figyelembe vesszük és ahhoz alkalmazzuk viseletünket, *nevelő* hatásúak: a valódi ethikai érzelmeknek üttörői. Ihering szerint: Die Sitte ist die Sicherheitspolizei des Sittlichen. II. 265. l. Vegyünk egy egyszerű példát. Előkelő társaságban két úri ember azon a ponton van, hogy összeszólalkozzék, de elég társadalmi műveltségük van, hogy botrányt nem akarnak okozni és ha van önuralmuk és egymáshoz való vonzódásuk, másnap még ki is békülhetnek; a csapásokban aligha nem bottal és megkéseléssel végződik ilyen összeszólalkozás. Ha a szegény ember néha kirug, ne felejtjük, hogy ő az etikett fegyelmének nem volt alávetve! Megvizsgálandó továbbá, vajjon a szokás, az illem *mindig* üttörője-e az ethikának? Lássuk csak, mit mond megint Ihering epigrammatikus modorában: Wenn ich die Imperative, welche alle vier an den Menschen richten, durch je ein Wort wiedergeben soll, so lautet der des Rechts: thue und unterlasse. der des Anstandes: unterlasse, der der Höflichkeit: *scheine*.

der der Moral: sei. Nincsen-e néha az erkölcsiség fejlődésében akadály abban, hogy az udvariasság *a látszattal* megmegerősszik? A fentebbi tétel, hogy a tiszteletmegadás, illem stb. úttörője a valóságos etikának, valószínűleg arra módosul: hogy csak «nagyjában véve» az. Mindenesetre megvizsgálandó a tiszteletmegadásnak és illemnek hatása a morálra. Vajjon nem esik-e meg, hogy a társadalmi életben oly szokás, különösen illemszokás fejlődik, mely a morállal egyenesen szembe száll, vagy az embert társadalmi érintkezéseiben béklyóba veri? Spencer, St. Mill is felszólal ilyen béklyók ellen. Épen Spencer, a Ceremonial institutions és több más sociológiai mű szerzője volna hivatva arra, hogy e kérdést tüzetesebben megvizsgálja.

Spencer etikai nézeteit különösen a következő művekben fejtette ki: Social Statics, The Principles of Ethics, egyes essay-kben és The Man versus The State című röpiratában. Mellesleg található megjegyzéseket róla a Principles of Sociology, The Study of Sociology és The Principles of Psychology című műveiben.

Dr. Lechner László.

AZ ÁLOM LÉLEKTANA.

— Második és befejező közlemény. —

A physiologiai és a vele már e tanulmány elején említett paralellismus szerint együttjáró psychologiai álom, valamint a somnambulismus az álomállapotok ezen nemei közé tartoznak, melyekben az alvás közönségesebb folyamata constatálható. De az alvás folyamatának vannak még egyéb más nemei, a melyekben az ébrenlét zavaros, korcs, szakadékos tünetei az alvás folyamata közben jelentkeznek, a mint ellenkezőleg az eddig tárgyalt álomkóros eltérésekben az alvás az ébrenlétbe mintegy belenyúlt, annak rovására túltengett. Így túlteng megint az ébrenlét egy zavaros, kóros alakja a rendes alvás rovására a hypnosisban és a deliriumban. Láttuk, hogy egyesek a somnambulismust a hypnosissal azonosítani akarják. Ezt azonban nem lehet tenni, legfeljebb annyiban, a mennyiben a somnambulistikus egyedek egyes esetekben a hypnosis tüneteit is szolgáltatják.

Hogy mégis mennyire eltér a szigorúan vett *hypnotikus* állapot a mindennapi, úgynevezett alvajárás tüneteitől, arról azonnal meggyőződhetünk, ha figyelemre méltatjuk azon nagyszámú adatokat, melyeket, kivált a Salpetrière és a Bicêtre alienistái összegyűjtöttek. Alaposan tárgyalta ezeket a többi közt A. Binet, «Psychologie du raisonnement» cz. tartalmas művében. A hypnotikus alvás legszembevetőbb jelelmző tulajdonsága az, hogy benne az akaratnak még kisebb

nyoma mutatkozik, mint a hypnogogikus zavarok bármelyik más neménél. Kivált az ismeretes suggestio mesterséges fogásai alatt egészen gépszerűen lehet igazítani a hynotikus legfinomabb és legelrejtettebb lelki functióit. Az is jellemzi átlag véve, hogy jólehet a hypnotizált egészen a suggeráló eszközévé süllyed, látományaiban, álombeli képzetek társításában feltűnő tudatosságot, sokszor finom okoskodással járó értelmi műveletet fejt ki. A mint már fentebb az *én* megkettőződéséről szólván, megjegyeztük, hogy az álomban önünknek nemcsak megkettőződéséről, hanem valóságos megsokszorozódásáról lehet szólni, azt a hypnosisban feltűnően látjuk érvényesülni. A hypnotizált énje a legváltozatosabb alakban változik egymásután. Az én helyzetének legellentétebb érzetei rohamosan provocálhatók. Ezen egyes ének a tudatosság sokkal magasabb fokára emelkednek, mint az magánál az ébrenlétnél tapasztalható. Szóval a hypnosis magának az alvásbeli folyamatnak nagymérvű aberratiója.

Lássuk ezt Binet említett művében tárgyalt egynéhány példából.

Binet szerint a hypnosisban óriási mérveket ölt a *hallucinatio*. A belérzékek rendkívül erős affectiója jelentkezik a legkisebb külső indításra. Ha a hypnotikusnak azt mondjuk: íme kígyó, azt azonnal látja, a mint gyűrődzve, fejével előre csapkodva közeledik feléje. Az ijedelem és meglepetés legélesebb vonásai figyelhetők meg ezen hypnotizált arczán és egész testtartásán. Még eredetibb annak a hypnotizált leánynak az esete, a ki elé egy tiszta fehér lapot állítottak, azon megjegyzéssel, hogy ez az arczképe. A leány, a ki egy kicsit szeplős volt, azonnal ráismert arczképére. Ezen szeplős helyek tudata bizonyára még az egészséges ébrenlét idejéből származott, azért a kisasszony a szeplőt is ott látta a fictiv arczépen és pedig oly élesen kifejezve, hogy panaszkodni kezdett és megengedve, hogy csakugyan szeplős, a szeplők szá-

mát egy kicsit sokalta. Még bámulatosabb az, hogy a leány akkor is ráismert képzelt arczképére, midőn ezen fehér lapot a hátsó oldalán megjelölve, a nélkül, hogy a beteg észrevette volna és más vagy 12 hasonló lap közé keverték és jó idő múlva a leány elejébe tették. Ezen igazán csodálatos jelenség magyarázatára álljanak itt Binet szavai: «Ezen localizálás magyarázatának a legegyszerűbb módja abban áll, hogy fölteszszük, mikép a hallucinált kép öntudatlan módon társult a fehér lap visuális benyomásával, oly módon, hogy akárhányszor ismétlődött ezen visualis benyomás; maga suggerálta magának társítás útján a képet. Ugyanis az ily papírlapon, akármennyire tiszta, mindig akadnak részletes eltérések, ezeket megtalálhatjuk egy kicsit jobban megfeszített figyelemmel: a beteg állandóan figyelmével kíséri azokat, már látási hyperaesthesiájánál fogva, ezen részletek vezetik rá a kép feltalálására és vetítésére. Ezek mintegy szögek, melyekre a képzeletbeli arczkép ráakasztódik a fehér lapra». (I. m. 57. l.)

Ebből látjuk, mennyire belejátszik a hypnotikus álomlátásba a külső érzékelés; a leány is csak ennek segítségével találta meg a sok hasonló között a képzeletbeli arczkép lapját. E mellett a tudatosság ezen a fokon — jölehet az énbeli akarat teljes hiányában — oly nagy és a megfigyelés oly finom és pontos, hogy az ébrenlétben is ritkán található

De lássuk még egynehány más példáját. Ilyen az, melyet Salpitriére chemistája közöl. Londe a Pyrenaeusok vidékének egyik tájképét mutatta Witt nevű női betegnek. A tájképen teherhordó szamarak voltak ábrázolva. A chemista azzal a megjegyzéssel nyújtotta át a betegnek a képet, hogy ez az ő arczképe, hogy ott meztelenül van levéve. A hogy a beteg a képre figyelmes lett, csakugyan a mondott állapotban találta magát rajta. Erre dühösen előugrott és elkapta a képet. Ebből két példány volt a kéznél. Akárhányszor pillantotta meg a beteg a másik példányt, remegett a haragtól és

ez egész esztendeig így folytatódott. Nevezetes ez eset arról, mert azt mutatja, mily élénken vésődik be az első kép hatása és hány különleges mozzanat emlékeztet rája. Az is különös, hogy semmi mást nem vett észre a beteg, csak a maga különös állapotát. Semmiféle útbaigazítás nem képes őt tévedéséről meggyőzni. Sajátságos mindennekefelett az is, hogy az egész merő külső szemlélet által provocáltatott. Binet azt jegyzi meg erre az esetre, hogy ez ugyan merő cereбрalis képalakítás, de kifelé vetítve (*une image cerebrale exteriorité*).

Nem kevésbé érdekes Boll megfigyelése. Egy hysterikus leányról van itt szó, a mely a közönséges somnambulismus rohamai között látja a boldogságos szűzet fényes ruházatban, ha az említett orvos megnyomta a beteg szempilláit, akkor az kettősen látta hallucinalis képét. Valóságos hallucinalis diplopia! A főkérdés az, hogy miként alakult meg a kép és annak kettős alakja? Az agyvelő központi érzékeiben bizonyára nem. Binet is azt tartja, hogy ha ő egy ismerős barátjára gondol, akármennyire nyomhatja szempilláit, megkettőzve sohasem láthatja. Ezzel az esettel rokonok Feré észleletei. Ez a szempillák nyomása helyett a prizmát alkalmazta. Ha a beteggel valami arczképet szemléltetett és szeme elé a prizmát helyezte, a beteg elbáméskodik rajta, mert két arczképet lát.

Ezen tekintetben még más úton is lehet megfigyeléseket tenni. A betegnek suggeráltatik, hogy egy fát lát, melynek ágain madarak ülnek. Előveszszük a lorgnettet. A kisebb lencséken át nézve, megfelelő elevenségben és nagyságban látja a beteg a suggerált képeket. De ha a nagyobb lencséken át szemléltetjük vele a képet, a tájék, a fa, az összes tárgyak messze távolba meghátrálnak, annyira, hogy a madarakat nem is lehet látni. Ez az eset a már említett Wittel történt, nem kis bámulatára a fölött, hogy hová tűnhettek el egyszerre a madarak. Mindezen esetekből csak azt lehet következtetni, hogy a hallucinált kép a látás külső szervében

szülemlik meg és hogy a hypnosis ezen eseteiben a kül-
érzések vannak betegesen efficiálva. Megemlítendő még az
is, hogy ha egy lapot alkalmazunk és azt a tükörben, mint
a beteg arczképét szemléltetjük, a megfordított üres lapon
az arczképét is megfordítva fogja látni. Ide tartozik még a
következő tükörrel való experimentálás. Ha a beteggel egy
állatot, pl. macskát szemléltetünk egy bizonyos megállapi-
tott helyen és ha az állat helyét a tükörrel visszavezetjük,
a beteg az állatot egyszerre két helyen látja és pedig elő-
ször a képzelt helyen, másodsor pedig a tükörben. A fel-
fordított fictiv arczkép példájára lehet akármily beirt lapot
is hasonló eredménnyel alkalmazni.

Mindezek alapján kénytelenek vagyunk bámulatunkat
kifejezni a hypnosisban hallucinált képek érzékelésének köz-
vetlensége fölött. A hypnosisnak ezen felhozott néhány esete,
melyek megbízható forrásokból vannak meritve, lefegyverezi
a physiologia legmélyebb és legalaposabb tételeit. Egyszóval
ezen a téren még alig alapítottatott meg valami megállhatóbb
elv. Innét van, hogy a hypnosis csodás eseteiben sokan még
most sem akarnak hinni. Mindazáltal, hogy csak némileg
is valami tájékoztatót nyújthassunk, legalább abban kell egy-
előre megállapodnunk, hogy a hypnosis látomásainál szer-
felett nagy szerepet játszik a külszervek hallucinációja. Annál-
inkább látszanak pihenni a belső szervek központjai. Akárhogy
is van, a hypnosis tünete hivatva van fényes világos-
ságot vetni az észrebevés és szemlélet physiologiai feltéte-
leire és folyamataira. Ami a mi szempontunkból legelső helyen
kelti fel a hypnosis iránti érdekeltségünket, az az öntudat
egyensúlyának nagymérvű megzavarodása. A hypnosis azt
látszik bizonyítani, hogy mi merő külérzésekkel is tudunk
eszmélni és gondolkodni, a mint is Sully az ilyen a kül-
szervekben megindult eszmélkedésnek több rendbeli fokát
is megkülönbözteti. (*Illusions des sens et de l'esprit* cz.

műben) Ide tartozik Taine-nek ama sokszor ismételt tétele, hogy minden perceptio alapján véve hallucinatio. Ilyen hallucinatio több nemét is lehet és pedig elég gyakran megfigyelni az ébrenlét állapotában. Úgyszólván minden ember hozhatna fel saját tapasztalásából egynehányat.

Azonban nemcsak a hypnosisnál, de a vele rokon, bár sok esetben eltérő deliriumnál is megfigyelhetni az álom és alvás aberrationalis tüneteit. Ph. Chaslin már idézett művében kiválóan a delirium és a téboly álom- és alvásbeli természetét, elő és utókövetkezményeit kutatja. Különösen azon kérdés foglalkoztatja, mennyire lehet a téboly, mánia, *delirium* kifejlését a pathologiai alvás és álom tüneteivel összefüggésbe hozni. Annyi bizonyos, hogy a delirium legtöbb esetben álombeli hallucinatiókkal függ össze. Magam ismerek néhány esetet, hogy azoknál, a kik végleges tébolyba estek, ennek első tünetei az alvás folyamatának aberrációjával köszöntöttek be. Chaslin szerint «a delirium nem egyéb, mint az álom folytatása, vagy annak következménye, végleges kifejlésében a tébolyba megy át». (l. m. 26. l.) Gondolhatom, hogy mennyire érdekes a deliriumra vezető tünetek pathologiai magyarázata is.

A mit az esetek nagy számából általában ki lehet venni, az azt mutatja, hogy a deliriumra vezető álom az érzetképeket élénk hallucinatiók között csoportosítja. A tudatosság, úgy mint a hypnosisnál, meglehetősen nagy fokban lép fel; de a mi a deliriumot a hypnositól megkülönbözteti, az ama — daczára a nagymérvű abuliának — feltűnő emotionalis affectio, melynek kíséretében jelentkezik. Az ébrenlét egyensúlya állandóan meg van zavarva, azért a delirium az alvás egyik abnormitásának tekintendő. *Levrét* észrevette, hogy egyes alineált személyek énjüket akkor változtatják meg, ha az álomban megfogamzott speciális eszmékre rátérnek. Nevezetes dolgokat tartalmaz erre nézve Gurney-Mayer-

Podmore: *Phantasms of the Living* című munkája. Íme az ily álombeli aberratióból kifejelett delirium néhány esete.

Nodier tanárnak alkalma volt egy fiatal festővel megismerkedni. Ez roppant szorult anyagi állapotok között valami barlangfélebe húzódott be nejével. A kimerültség álmai között látta és hallotta, hogy a nő hozzájön és mondja neki: egyél meg engem. A nő meghalt. A festő azonban neje hulláját szörnyű undorérzetek közt folyton látja maga előtt.

Sollier, a ki a Salpêtrièrben foglalkozik, B. nevű 22 éves női személyről tesz említést. Ez gyöngé elméjű, physice fejletlen, egyébiránt közönséges viselkedésű. Időnkint depressív rohamok támadják meg. A rohamok megszűnte után feltűnően élénk, mindig énekel, szobáról szobára jár. Nevezetes azonban az, hogy a roham állapotából a normálisba való átmenetek, az álom és alvás szokatlan tünetei között jelentkeznek. Azaz a roham alvással kezdődik és alvással végződik.

Ugyancsak a Salpêtrièrre orvosa, dr. Voisin, megfigyelt egy korosabb hölgyet. Ennek atyja ideges, alkoholikus volt. Maga is feltűnően ideges. Gyermekkorában nem voltak sem excentrikus álmai, sem rohamai, házasság 18 éves kora óta; egyik gyermeke agyvelő-lobban meghalt. Férje, a ki szintén alkoholikus, gyakran erőszakoskodik vele. Vagy négy év óta szorongató és rémes képek jelentkeznek előtte. nagy hajlama van magát és gyermekét megölni. Egyébiránt szörnyen tart attól, hogy megtévelyedik. Hypnogogikus hallucinációi között mindig betörőkkel, zsványokkal van dolga; ez pedig oly magas fokú tudatosság között történik, hogy akkor is őrizteteti az ajtókat és záratokat, a mikor ébren van.

Chaslin vagy 12 ily feltűnő esetet hoz fel az alineaaltakról, kivált azokról, a kik az álombeli folyamat physiologiai és psychologiai zavarai között estek ezen betegségbe. A delirikus álom majdnem minden egyes esetében, mintegy előre megsejti a beteg későbbi állapotát. Innét az ilyen álmak

szörnyű alakjai, a félelem, megrázkódtatás feltűnő kifejezései. Jellemző ennél, hogy a mánia a belső affectio, a rohamos kitörések, rögtöni kedélyváltozások között jelentkezik. Chaslin egyébiránt nem mer végkövetkeztetést vonni arra nézve, mintha a téboly csak egyik neme volna az álombeli aberrationnak. De annyit megint biztosan állíthatunk részünkről, hogy mindig együtt jár álombeli zavarokkal.

Ezekben akartam az alvás és álom főbb változatait előtűntetni. A mit a physiologiai és a vele parallel együtt jelentkező psychologiai, továbbá a somnambulikus, hypnotikus és delirium közt jelentkező álomról előadtam, mindez arra mutat, hogy az alvás természetére nézve physiologiai élettűnemény ugyan, de vele a psychikus állapot nagyművű elváltozása egyszerre és pontosan jelentkezik. Láttuk, hogy a vegetativ életfolyamat egyik fontos menete alvásközben jelentkezik. Az érzés tevékenysége alvásközben nagyban módosul, de működése meg nem szűnik. Kiváló szaktudósok meggyőződése szerint az alvás azon állapot, melyben a vegetativ életszervek úgyiszólván még pontosabban végzik feladatukat. Az anyagszere legfontosabb functiói mennek akkor végbe. Meynert, kinek legújabb műve (*Ueber künstliche Störungen des psychischen Gleichgewichtes*. Wien und Leipzig, 1892.) nem rég ezen folyóiratunkban is ismertette volt, szintén úgy nyilatkozik az álomállapotokról, hogy lefolyásuk biologiai életfolyamat. A nutritiv attractio és a functionalis hyperaemia tünetényeiben látja az alvás és az álom előtűnését. Physiologus létére a psychikus álom mozanatait és jelenségeit is a képzetek associatiójának organumaiban keresi. Mi itt — el nem térvén ugyan a physiologia alaptételeitől — kiválóan eme psychikus állapotokat iparkodtunk első sorban legalább is pontosan körülírni és elelendőképen jellemezni. Leginkább a sensorialis elváltozásokat, vagyis az érzékelés működését vettük figyelembe, mint

a melyek az álom psychikus természetét meghatározzák. — Az álmoközben lejátszódó lelki működést physiologice a centrifugalis és centripetalis ingeráramok hypothesisével iparkodtunk megokolni, kiegészítve némikép Wundt elméletét. Mint már említve volt, azon feltevésünk vezetett minket arra, hogy minden objectiv érzékelésben úgy az emotionalis, mint a sensorialis inger egyszerre összeműködik. Most azt mondjuk, hogy a mennyire az álmképek és azok associációja létrejön, annyiban kell, hogy azoknál is ezen két áram találkozása játszszék közbe. Minél erősebb ezen találkozás, annál realisabb színben tűnik elő az álom. Az természetes, hogy az emotio az egyik, a sensatio a másik álmalakulatnál működik erősebben. Az érzési szervek bántalmai különleges képeket vetítenek és úgy hiszszük, a mennyire egyszerre és bizonyos összefüggésben működnek, annyiban létrejön azon képek *associációja* is.

De az associációhoz még egy másik felette fontos psychikus jelenséget is kell kötni, t. i. az *öntudatot*. Ha sikerül valamikor az associatio rendes vagy abnormis lefolyásának feltételeit kimutatni, ezzel, úgy hiszem, az öntudat egyensúlyának a kérdése is nagyban fog közeledni a megfejtéshez. Az ébrenlét associatióját látszólag igen sok körülmény indokolja; a képek összetartozásának és összefüggésének az alapja legelső sorban magában az ébrenlétben, a szakadatlan külső érzéklésben könnyen megelhető. Nem szabad azonban feledni, hogy az ébrenlétben a lehevesebb emotionális ingerek is kiváltódnak. Csakhogy ezek, mint azt Taine szereti mondogatni, a külső érzékelésben nyernek *correctiót*. Ebben áll a centrifugál és centripetál ingeráramok összetalálkozása. Ha így beszélve, az érzést a gondolattól legalább rövid időre elválasztjuk, akkor azt mondhatjuk, *hogy az álomban az érzés megelőzi a gondolatot, az ébrenlét állapotában pedig a gondolat vezeti az érzést*.

A correctióval együtt létesül egy másik fontos psychikus functio, ez pedig az *akarat*. Az akarat feltétele az öntudat egyensúlya. Az asszociált képek között ugyanis — mint azt már más helyen is kifejtettük — előtérben áll egy vezérképzet; ezen képből összpontosul az akarati figyelem és ha az akarati figyelem a képek könnyed és gyors kicserélődése közben az egész, lehetőleg minél teljesebb és változatosabb képzet-sorozatra kiterjed: előáll az akarat. Könnyen felfogható így az előbbieket után, miért jár az állomálapot az akarat majdnem teljes hiányával, holott az álomban a tudatosság sokszor jelentékeny fokra emelkedik; azért áll be ez az átmeneti abulia, mert nincs correctio, nincs összefüggés a képzetek között, nincs egy képből összpontosított akarati figyelem, nincs a képek hosszú láncolatára helyezkedő akarat.

Az álombeli állapotokról, akár a normálisokét tekintjük, akár csak aberratióit, azt mondhatjuk, hogy rendkívüli fontosságúak a psychikus életfolyamatok rendszerezése tekintetében. Igazán kevés állapotbeli elváltozás enged olyan mély beletekintést a lelki működés műhelyébe, mint az állom jelensége. Úgy jön elő nekem, mintha csak a legcomplicáltabb szerkezetet szedtem volna szét, mikor az álom oly változatos tüneteit szemügyre vettem. A lelki működés járatának sok apró kerekét külön-külön szemléltem meg. Igaz, hogy azok mechanikáját ezzel még nem ismerem, de mikor fogjuk azt csak némiképp is megismerhetni!

Beljak B. Pál.

ÚJABB EREDMÉNYEK A PHYSIOLOGIAI AESTHETIKÁBAN.

(Az astigmatismus aesthetikai szerepének formulázása. — A centralis látás aesthetikai értékesítése.)

I. Az astigmatismus aesthetikai szerepének formulázása.

Multkori hasonló című cikkemben a szem physiologiai sajátságából, optikai hibájából: a szemgolyó sugártörő felületeinek rendes *gömbi eltéréséből*, az *úgynevezett szabályszerű astigmatismusból* kísérlettem meg néhány érdekes aesthetikai jelenség physiologiai magyarázatát adni. Ha ezeket az említett jelenségeket, mint: az ablak, ajtó, a szinpad kerete, az épületek homlokzatoldala, szoborcsoportok, bútordarabok, ipar- és műtárgyak egyirányú kiterjedését egy gyűjtőnév alá akarom összefoglalni, azt mondhatom, hogy mindaz, a mi, *mint készítmény, vagy mint műalkotás az ember kezéből kikerül, egyirányú kiterjedésével magán viseli a szem ez optikai hibájának nyomát*. E szerint tehát ez aesthetikai jelenségek constatalása jellemző egész alkotó-, azaz aesthetikai szemléletünkre. Akkor pedig ez aesthetikai jelenségeket illetén gyűjtőcím alá foglalhatjuk össze: *aesthetikai szemléletünknek az áttekinthető, egyirányú kiterjedés iránt való előszeretete*.

A multkori cikkünkben előadott eredmények összefoglalásakép tehát ezeknek az aesthetikai jelenségeknek, tények-

nek, physiologiai tényekben talált magyarázatát a következő, aesthetikai és physiologiai tényekből levont tételbe foglalhatjuk össze: Szemünk physiologiai sajátsága, optikai hibája: *a szemgolyó sugártörő felületeinek rendes gömbi eltérése*, az úgynevezett *szabályszerű astigmatismus oka aesthetikai térszemléletünk sajátos előszeretetének a könnyebben áttekinthető, egyirányú kiterjedés iránt.*

II. A centralis látás aesthetikai értékesítése.

Az aesthetikai szemléletre nézve hasonlóan fontos, irányító szerepét találtuk kutatásainkban *a centralis látásnak*. *Középponti* látás alatt a szem azon fontos physiologiai sajátosságát értjük, mely mint optikai műszert illeti meg, hogy t. i. valamely egységbe olvadó térrésznek azaz képnek szemlélésekor úgy accomodál szemünk, hogy a kép középpontja reczénk látófelületének középpontjára essék, hogy a kép tökéletesen látható legyen.

Nézetünk szerint nyilvánvaló, hogy *a festmények, szoborcsoportok alakjainak*, sőt egyes *épületrészek vagy díszítéselemek középponti csoportosításának* érzéki okául ép a centralis látás, szemünk e természetes sajátsága szolgált, melynek folytatásául kell tekintenünk psychologiai szempontból, szemléleti és tudatos felfogásunk egységesítő természetét. *A psychologiai csoportosítás érzéki alapja a centralis látás csoportosítása.*

Festőknél a centralis látás hatással van a rajzra és színezésre is, a mennyiben a centralis csoportosításnak megfelelően a középtájon *a rajz élesebb, kidolgozottabb lesz, a színezés elevenebb*. Ugyancsak a centralis látás tiszteletben tartása még az egyes *színfoltok elhelyezésére* is hatással van. Festőktől hallottam, hogy ha a kép egyik sarka vagy széle felé vörös foltot alkalmaznak, akkor a kép másik,

szembelevő sarkán vagy szélén, a megfelelő helyen szintén kell vörös foltot alkalmazniok. Ennek természetes magyarázatát látom a centralis látás tiszteltbentartásában. A baloldali ríktő vörös folt pl. balra terelné a szem centralis látótengelyét, míg ha jobb oldalt is van oly ríktő folt, mind a kettőre egyszerre irányulván a figyelem, hogy mind a kettőt betekinthesse, a kép középpontjába irányul szemem. Szóval az egyoldali folt zavarná a centralis látást, a kétoldali nem zavarja.

A centralis látás positiv aesthetikai eredménye a centralis csoportosítás, a rajz és színezés megfelelő elevenebb voltaival. Negativ aesthetikai eredményként róhatjuk fel a festők azon eljárását, hogy a kép szélén ríktő színt és éles rajzot egyáltalán nem alkalmaznak, hanem *a körvonalat elmosásák*, a színeket meg összemossák, festő-nyelven szólván: *«tört színeket»* használnak. Ez eljárással csak a centralis látás valóságának iparkodnak megfelelni. Centralis látásomnál ugyanis tisztán látom a középpontot és környezetét, de a látótér széle elmosódik és pedig fokozatosan centrifugal irányban. Innen *a szélek elmosása* festőknél és pedig fokozatosan centrifugal irányban. Így lesz a széleken *a rajz elfolyó, elmosódó, a színek meg egymásba mosódnak*.

A centralis látás eredménye tehát a *rajz és színezés (coloratura) centripetal elevenése és centrifugal elmosása*, mint *a centralis csoportosítás megfelelő kifejezése*.

Ha mindezen aesthetikai jelenségeket, melyeknek physiologiai magyarázatát itt a centralis látásban találtuk, egy gyűjtő cím alá akarjuk foglalni magyarázatukkal együtt, akkor eredményképen a következő, aesthetikai és physiologiai tényekből levont tételt constataálhatjuk: Szemünk rendes physiologiai sajátsága, mely mint optikai műszert megilleti, *a centralis látás oka aesthetikai térszemléletünk centralisáló, centralisan csoportosító természetének*.

III. Összefoglalás.

Összefoglalva már most mindkét újabb eredményünket, látjuk, hogy ez irányú physiologiai kutatásaink az aesthetikai térszemlélet két fontos alapvető fontosságú határozmányával ismertettek meg: az áttekinthető egyirányú kiterjedés iránt való előszeretettel és a centralisan csoportosítás hajlamával. Mivel pedig az aesthetikai alkotás főczélja, hogy kellemeset nyújtson, így mindenekelőtt érzékeinket kell kielégítenie, követelményeiknek eleget tennie. A mi érzékeinket, sajátos természetüket sérti, már alapjában véve kellemetlen s aesthetikai gyönyör forrása nem lehet. Az aesthetikai alkotás alapfeltétele, hogy *érzéki kellemes* legyen. Így a mi különben az érzékeknek csak jól esik, a mi iránt előszeretettel, hajlammal viseltetünk, itt: az aesthetikai, az alkotó szemlélet előtt; annak figyelembevételére kétszer olyan fontos, *tiszteletbentartása valóságos törvényévé válik. Ezért fontosak ezek az eredmények.*

A gyakorlat emberei: a művészek jól tudják, illetve jól érzik az érzékekre kellemes, minden titkos határozmányait, s figyelemben és tiszteletben is tartják öntudatlan érzésitéleteik alapján. Annál nehezebb azonban e titokzatosoknak látszó határozmányok formulázása, de még inkább megmagyarázása. *Az érzéki kellemes két ily határozmányát sikerült itt formuláznunk és megmagyaráznunk* magából szemünk sajátos alkotásából.

Eredményeinket tehát így foglalhatjuk össze:

Szemünk physiologiai sajátága, t. i. a centralis látás és a szabályszerű astigmatismus oka aesthetikai térszemléletünk centralisan csoportosító hajlamának és az áttekinthető, egyirányú kiterjedés iránt való előszeretetének.

Dr. Pekár Károly.

MUNKÁS-ÉLELMEZÉS.

Nemesak az ó-világot fenyegetik mélyreható gazdasági válságok és forrongások; a munkás-kérdés nemesak Európában ejt méhében ismeretlen veszélyeket s foglalkoztat sok tudományos és államférfiúi elmét; Amerikában is kísért a vörös rém, a tőke és a munka elkeseredett harcza, s ott is foglalkoznak elsőrendű politikusok s bölcsezsékek a kérdés lényegével, csakhogy sokkal gyakorlatibb módon, mint innen az Oceánon.

Egyike a legérdekesebb tanulmányoknak, melyeket ebben a szellemben tettek, az, melyre *Merrivether* vállalkozott, a ki egy éven át munkás-ruhában tényleg munkások közt forogva, Európa minden országában közvetlen észlelet tárgyává tette a munkás-osztályok viszonyait és tapasztalatait. Ez író a Gibraltártól a Bosporusig s a középtenger vidékeitől a Balti-tenger partjáig mindenütt megfordult, s visszatérve, Amerikában folytatott hasonló irányú tanulmányokat.

Tudva van, hogy Amerikában az élet költségesebb, mint Európában. Tíz-husz százalékkal drágább, mint Angliában, kétszerite oly drága, mint Franciaországban s háromszorta költségesebb, mint Olaszországban. De ezt a különbséget csakis egyedül Angliában egyenlíti ki a munkabér megfelelő magassága; a continensen az alacsony munkabér határozottan nem áll arányban az élet olcsóságával. Ennek megvilágításául lássuk mindenekelőtt az olasz munkások helyzetet, a kik a legkevesebbel kell hogy beérjék összes társaik közt.

Olaszországban vannak munkások, a kik nem keresnek többet 14 krajzarnál tizennégy órai napi munka után, a mi óránként egy krajzárért tesz ki. Sőt nagyon kevés oly ügyes munkás van, a kinek keresete naponta 2 frtra megy fel, a leg-

többé nem haladja felül az 1 frtot. Egy amerikai koldus nem bírna kijönni akkora összegből, a mekkorából az olasz munkás kijő, a minek oka, igaz, hogy részben az olcsó életmód, de másrészt az olasz munkás hihetetlen takarékosága is. Egy olasz nő konyháján semmi sem megy kárba, még a tehetősebbekén sem; semmit sem vásárolnak nagyban, csak épen a szükségelt mennyiségben: tíz krajczár ára lisztet, egy font czukrot stb., úgy hogy sem a tékozlásnak, sem a meglopásnak nem lehet kitéve a gazdasszony.

A tehetősebbek konyháinak hulladékai rendszeren a szakács javadalmazásához tartoznak, a ki azokat aztán másodkézből kereskedő kalmároknak adja el, a kik viszont a szegényebb néposztálynak bocsátják áruba. Így tesznek a kávéseprővel, az olaj lemért fölöslegével, a gyertyavégekkel s egyéb apróságokkal; ezeket aztán a „piazzán“ egy és ugyanazon kereskedőtől lehet kapni, ócska ruhákkal, rozsdás szegekkel egyetemben, s a takarékos olasz háziasszony ilyen forrásból szerzi be élelmi czikkeit ép úgy mint ruházatát és bútoraít.

Az olasz munkás, ha nőtlen, fölkel öt órakor, megvásárol négy krajczár ára kenyert s két krajczárért *finocchiót* (egy neve a nyers zellernek), s ezt útközben megreggelizve halad munkába. Csaknem ugyanabból áll a családos munkás reggelije is, legfőlebb ha néha az asszony egy fazék makarónit főz, vagy egy palaczk olcsó bort tesz az asztalra, de rendszeren az ő reggelije is kenyér, finocchio, füge vagy gesztenye.

A mint a tizenkét órát üti, hat órai munka után, kapja magát az olasz és megy a legközelebbi trattoriába, a hol 15—16 krajczárért makaroniból, kenyérből és borból álló ebédet kap. A bor igaz, hogy csak idei savanyú lőre s olcsón mérik. Ha a munkás családos, az asszony készíti el az öt—hat font makarónit, melynek ára 34—38 kr.; vesz 30 krért egy öt-fontos kenyeret, s így 6—7 személyre való ebédet készít el 70—80 krból. A vacsora ép oly sovány, mint a reggeli: kenyér, finocchio, vagy kávé. Egy munkás-trattoriában ez úgynevezett kávéból két krajczárért eleget adnak, czukorral együtt négy krajczár, még két krajczárért kenyér s hat krajczárból kikerül a vacsora. Így él a szegényebb olasz köznép; a jobban fizetett munkások, kisiparosok stb. valamivel jobban. Ezek nejei rendszeren közkonyhákra viszik el étkeiket megsütni, főzni, a mi kevésbe kűrl és

sok kiadást megtakarít, mert a fa és szén nagyon drága. Épen azért fűtésre is nagyon keveset használnak fel.

Schweizban kissé költségesebb az élet, mint Olaszországban, de a munkabér is jobb s a schweizi munkás helyzete kedvezőbb, mint az olaszé. Genfben, hol a főiparágak óra- és hangszergyártás, az iparúzó rendszeren két vagy több szobából álló szállást foglal el, melyek egyikét műhelynek tartja. Az óramunkás megkeres 1 frt 60 krt, 2 frtot egy nap, akárminő részén dolgozik az órának, s emellett családjá sem rest. A nő legtöbbször ép oly ügyesen tudja kezelni az óra gépezetét, mint férje; leányai szőnek és fonnak, a fiúk talán ismét másfelé dolgoznak. Szóval a schweizi családnak majd minden tagja keres valamit, s ez párosulva takarékoságukkal, könnyen megfejtí azt, hogy oly sziklás, kopár vidéken s oly sűrű népesség közt is kényelmesen lehet megélni. Genfben, Zürichben, Bernben vannak boltok, hol kész főtt ételt, sült húst stb. árulnak. Főtt burgonyát, babot, káposztát is hasonló módon lehet beszerezni, úgy hogy sok család nem is főz otthon, hanem ezekből szerzi be ételmét.

Nagy előnye a schweizi munkásnak más államok munkásai felett, hogy összes katonai szolgálata évenként három heti gyakorlatból áll, melyre úgy tekint, mint szórakoztató változtatóságra, mindennapi élete egyhangúsága közt; míg másutt a hadkötelezettség három évet ragad el a munkás legszebb idejéből, a mihez néhol még két-három évi vándorlegénység is járul, úgy hogy nálunk, valamint Ausztriában és Németországon alig van fiatal munkás, ki 24—25-ik éve előtt komolyan hozzáfoghatna valamihez.

Mindenesetre figyelmet érdemlő körülmény, hogy daczára ez állapotoknak, az olasz és schweizi munkások közt aránylag legkevesebb az elégedetlenség, holott Németország, daczára annak, hogy ott a megélhetés könnyebb a szegény emberre tán még mint Olaszországban is, mindamellett állandó talaja a socialista eszméknek és forrongásoknak. Nem volna teljesen igazunk, ha ezt csupán a német munkás magasabb értelmi színvonalának rovására írónk. Van még egy körülmény, mely a német munkás helyzetét jelentékenyen nehezíti, ez a mértéktelen sörivás, azé a söré, a melyet a német „folyékony tápszernek“ hív, s a mely nála életszükségletté vált. Erre nézve is tanulságos adatokat hoz fel Merriwether. Az 1880-iki népszámlálás csupán Porosz-

országban kerekszám 200.000 sörmérést mutatott ki, s a napi fogyasztás minden egyesre (beleértve a nőket és gyermekeket is) négy poharat tesz ki. Tény, hogy sok német munkás többet költ sörre, mint háztartására. Több nagy gyárban bevett szokás tizenegy órakor délelőtt s négy órakor délután tízpercznyi szünetet engedélyezni egy pohár sör felhajtására. A göppingeni gyár (Württemberg) kétszáz munkásának napi sörfogyasztása 2500 poharat tesz ki, a miből három és félpohár esik egyre, a nőket s gyermekeket is beleszámítva, s 5 krajczárjával számítva poharat, kitesz a sörre adott pénz majd 18 krajczárt, a mi nem jelentéktelen ott, a hol az átlagos munkabér 80 kr.

Ugyanott a munkások ételmezését a társulat közvetíti, naponkinti 60 pfennigért (nem egészen 30 krajczár) s kapnak ezért reggelire két darab fekete kenyeret s egy csésze kávé, délre levest, húst s valami főzelék-félét, vacsora pedig ugyanaz, a mi a reggeli. Előnyösek a lakásviszonyok is. Nehány egyszerű kétemeletes ház van sorba építve egy kis park körül. Mindegyik ház két emelettel bír, egy-egy emeleten négy szobával. Két szobáért fizetnek 72 krajczárt hetenkint, tehát nem egészen 38 frtot egy évre. A német munkás öt órakor kél reggel, megreggelizik s hatkor már munkában van. Délelőtt 11-kor és délutáni négy órakor egy-egy pohár sört ürít ki, tizenkét órakor ebédel, hétkor pedig hazamegy, húsz percz híján 12 órai munkaidő után.

Az utóbbi évek eseményei szempontjából kiváltképen érdekes ránk nézve a belga munkásviszonyok ecsetelése. A belga munkás is keményen dolgozik és pedig nők, mint férfiak, sőt fiatal leányok is a legnehezebb munkaágban, a kőszénbányákban, 60 krajczár napszámért hordva a nehéz kőszén hataikon, de kárpótlásul sokat is iszik s rendesen mértéktelen vasárnapi kicsapongásaival a hétfőt is elveszíti. Ez és a rendkívül sűrű népesség teszi a belga munkásosztály helyzetét nehezzé. Pedig keresete elég jó s némely nagy üvegyárban egy-egy ügyes fűvő 6 frtot is megkeres napjában. De az átlagos munkabér mégsem igen haladja felül az 1 frt 20 krajczárt. Ily keresetű munkások aztán többnyire háromszobás kis bérházakat laknak havonkinti 6 frtéért. Nagyobb családoknál nem ritka eset, hogy a szülők p. o. papírgyárban dolgoznak, hol a férj 1 frtot, a nő 50 krt keres meg napjára; a gyermekek viszont szivargyárakban, hol a fiú keresete legfeljebb 40, a leányé 20—30 kr. Ily módon a család összes

keresete 700 frtra megy fel évenként, a miből 50—60-at fizetnek szállásért, 140—150-et kenyérért, 35—40-et kávéért és tejért, 120—130-at ruházatra, 80-at sörre, szeszes italokra stb. Rendes élelmők egyébként kávé, kenyér, leves, rizs, sör, sertés- és marhahús. Seraingben, hol a belga munkások sztrájkjának egyik kiváltképeni gócza van, s a vasgyárak, kőszénbányák, vasöntödék, gépgyárak stb. mellett a kéziipar majd minden neme képviselve van a munkás-osztály átlagos helyzete még jobb valamivel. Valami 10.000 munkás van ezekben alkalmazva; vannak kórházak, takarékpénztárak, betegsegélyző-egyletek, jó elemi iskolák és közkonyhák is.

A francia munkás naponta úgyszólván csak egyszer étkezik igazán, korán reggel elballag bluzában valamely üzletbe s megiszik nyolcz krajczár ára csokoládét kenyérrel. Délben a párisi munkás valamelyik bazárban ebédel, hol minden kapható, a selyemruhától és ócska bábutól az ebédig; kiszolgálás nincs, s mindenki maga választja ki ételét. A mit megkíván szeme, leteszi érte a pénzt s elveszi. A kenyér itt két krajczár, egy tányér leves 6 kr., hús és burgonya 8 kr., valami csemege hozzá 4 kr. Vannak bazárok, hová 3000 munkás jár naponta s átlag 20 krt költ. De más munkások még takarékosabban kijönnek, ha egy kevés sajtot, kenyeret és szilvát téve zsebökbe, a Louvre vagy a Luxembourg csarnokaiban lézengik el a déli órákat.

Legmagasabb igényei vannak az angol munkásnak s fizetése is legjobb Európában. Tápláléka, lakása jobb bármelyik nemzetbelinél, ha rendes söre és marhaszeletje hiányzik, azt hiszi, éhen hal. Szerencsére nemcsak munkabére magas, de az élet is olcsó. Két forintot bármilyen csekély képesség mellett is megszerezhet magának napjában. Egy lokomotiv-hajtó fizetése 3 frttól 4 frtig is terjed. Többnyire külön házakban laknak, téglából építve, udvarral. A földszinten két szoba van, 14—14 négyzetglábnyi, az emeleten egy nagyobb szoba és egy kis pitvar. Fizetnek egy ily lakásért hetenkint nem egészen 2 frtot. Nagyobb gyárvárosokban egész utcák vannak ily házakból s ezek legtöbbször izletesen is vannak bútorozva, a padlón szőnyegek, a falakon festmények s néha zongora is található. Fűtés, világítás, élelem szintén nagyon olcsó. A legjobb lisztnek 3 krajczár fontja, a legjobb marhahús 40 kr., a legfinomabb cukor kilója 18—20 kr. Ily olcsóság mellett természetes, hogy leginkább otthon főznek.

Egy szövő munkásnak keresete Angliában hetenkint 15—16 frt s még több. Reggelije áll theából vagy kenyérből, vajból és kenyérből, vagy szalonnából és tojásból. Délben mindig van valami sült, marha vagy sertés, ürüczomb, vaj, kenyér és burgonya s kétszer-háromszor egy héten valami sütemény. Legtöbbször a sör vagy gin sem hiányzik az asztalról. Harmadfél forintért az angol munkás valamelyikébe a nagy számmal levő munkás-klubboknak is beléphet s ez összegért jól felszerelt olvasóteremben, billiárdasztalban s időről-időre rendezettni szokott felolvasásokban s más időtöltésekben is lehet része.

Amerikában a bér nagyobb városokban, mint New-York, Philadelphia, St. Louis, nagyobb valamivel, mint a kisebbekben, bár nem oly sokkal, hogy a költségesebb életmóddal arányban állana, New-Yorkban például közlőnk szerint teljességgel lehetetlen egy közönséges munkásnak bizonyos kényelemre tenni szert. Lakás, élelem, minden drága. Alig van munkás, ki 20 frtnál kevesebb havi bérrel ki tudna jönni s pedig ily áron New-Yorkban csak a legpiszkosabb lakás kapható. E mellett az amerikai munkás szokva van minden czikkből a legjobbat vásárolni be, ha egyébként kopottan ruházódik és sötét lyukban lakik is. Mindezt 14 frt átlagos heti keresetből. Az átlagos lakbér a munkások viszonyai közt aligha kevesebb havonként húsz frtnál. Igaz, hogy a család együttes munkássága itt is szép eredményeket mutat fel néha, s Merriwether egy brooklini ács családjáról beszél, hol a családapá, mint ácsmester, 1800 frtot keresett évenként, két leánya egy kalapgyárban 800, illetőleg 600 frtot, egy 22 éves fia mint irtók hetenkint 42 frtot, úgy hogy a család összes jövedelme közel 6000 frtra ment fel. Laktak ebből havi 40 frtért oly kényelmes emeletes házban, hol két szalon, fürdőszoba, closet stb. volt, az egész szépen bútorozva, s míg egyéb költségeket évi 1200 frtból fedeztek, a többi félrerakták.

Igaz, hogy ily esetek Amerikában sem mindennapiak, de aligha csalódunk, ha hozzáteszszük, hogy Európában ez egyáltalán lehetetlen lenne.

I R O D A L O M.

A legújabb időben ismét magas lobot vetett erdélyi román nemzetiségi aspirációknak a lefolyt három évtized nagy európai kérdéseivel való szoros kapcsolata megjelenülve áll előttünk egy két kötetes naplóban, mely „*Aus dem Leben König Karls von Rumänien*“ cím alatt* a román politika egy névtelen szemtanújának tollából most hagyta el a sajtót. Élesen domborodik ki ezekben az intim följegyzésekben az a szerep, melyet az első felelős magyar kormány, élén Andrássy gróffal, Románia függetlensége, királysággá proclamálása s a román vámszerződés ügyében játszott, s mely első jelölte meg azokat a nyomokat, melyeken a magyar állam nemzetiségi politikája az általános európai érdekek keretében érvényesülése felé haladt s érvényesülését biztosította.

A kiegyezés, mely a foederálisták és centralisták bukása helyébe a Magyarországgal való kibékülést állította, tényleg nem elégitette ki a román separatistákat. Az alkotmány helyreállítása s jótéteményeinek az állam minden ajkú polgárára egyenlő mértékben való kiterjesztése első évében, 1868. augusztus 30-án történt az, hogy az állam első culturintézetének fényesen dotált tanára, dr. Babes, első ízben mutatta be hódolatát a bukaresti fejedelmi udvarnál, betöltve azt panaszával a magyar nemzet ellen, mely az erdélyi románokat üldözi, elnyomja.

Ezzel majdnem egy időben jelent meg a bukaresti *Romanul*-ban, a kormány lapjában, egy ismertetés, mely az egy évvel előbb alakult, s akkor már több, mint 1200 tagot számláló Transsilvania-egyesületre vonatkozott, melynek elnöke, P. Hilariciu ez egyesület céljául nemcsak azt jelölte meg, hogy Erdély; vagy minf következetesen nevezte: *Közép-Dacia* románjainál a culturát fejlessze, hanem, hogy e culturának egyúttal teljes nemzeti latin irányt adjon az eddigi göth és scytha helyett.

* Stuttgart, 1895.

Hogy Bécsben már ekkor sejtelemmel voltak e párt Románia felé gravitálásáról, azt kétségen kívül helyezi III. Napoleonnak 1867. szeptember 5-ikéről kelt levele a kevéssel előbb román fejedelemmé választott Hohenzollernhez, melyben formászerint értesíti őt, hogy Bécsben aggódnak bizonyos párt működése fölött, mely összeköttetést akarna létrehozni az erdélyi hitsorsosokkal. „Azt hiszem — írja a francia császár — Fenséged kormányának *nincs mit nyernie abból, ha e veszedelmes propagandát elősegíti.*“

Andrássy éleslátását sem csalták meg e jelek, s jellemzi erélyét az a titkos levél, melyet a bécsi udvarnál levő Pepoli 1868. november 24-én intézett Károly fejedelemhez, s melyben sürgősen tanácsolta az osztrák-magyar monarchiához való közelkedést, ha csak a legnagyobb veszélyeket nem akarja felidézni Romániára nézve. Pepoli biztosította Károly fejedelmet Andrássy — akkor még csak miniszterelnök — legbarátságosabb érzelmeiről Románia iránt, de leplezetlenül feltárta a fejedelem politikájának azt a hibáját, hogy a magyar ministeriummal ellentétbe hozza magát.

A genialis magyar államférfi politikájának gondolatát híven adja vissza Pepoli, mikor azt írja, hogy Magyarországnak csak egy érdeke van: gátat emelni a keletről fenyegető szláv áramlat ellen. Románia nem szláv tartomány, tehát csak nyerhet azzal, ha a szlávság előrenyomulását megnehezíti; ellenkező esetben Lengyelország sorsára jut. Románia egyike azoknak a nemzetségeknek, melyeket a gondviselés a szláv törekvések útjába állított keleten. Hasonló helyzetben van Magyarország: mindkét országnak ugyanaz a providentiális missiója, ugyanazok az érdekei. Egyiknek ereje a másik ereje is. „Fogadja tehát el — végzi Pepoli — azt a kezet, melyet a magyar kormány őszintén és bizalommal nyújt.“

Ezeket az Andrássy által félreérthetetlenül inspirált sorokat megerősítette Strat jelentése is, ki Párisba utaztatában Bécsben Pepoli által szintén érintkezésbe jött a magyar miniszterelnökkel, s őt biztosította arról, hogy Romániától távol áll a gondolat, hogy szomszédai rovására akarna gyarapodni; ellenben constatálta, hogy *tényleg létezik Romániában a rokonszenv bizonyos áramlata az erdélyi testvérekkel szemben*, kiknek a magyarság részéről kemény bánásmódban kell részesülniök. Andrássy erre részletes emlékiratot kért az erdélyi oláh kérdésről, mert „még

sohasem tudhatta meg — úgymond — hogy miben áll tulajdonkép az erdélyi románság üldöztetése“ s ígéretet tett ez esetben mindent elkövetni, hogy e bajok orvoslást nyerjenek, sőt Strat jelentéséből azt is megtudjuk, hogy *Ausztria-Magyarország hajlandó volt már akkor Románia függetlenségét indítványba hozni azon föltétel alatt, hogy tartózkodni fog ezután az erdélyi propaganda által Magyarország ügyeibe avatkozni.*

Károly fejedelem sajátkezűleg irt levélben felelt Pepolinak a Magyarországgal való „entente parfaite“-re vonatkozó megjegyzéseire, s abban sajtóságos tartózkodással nyilatkozik Románia szerepéről az erdélyi agitatók ügyében. „Nem függ tőlem — írja — elhárítani a természetes rokonszenvet, mely a havason túl és innen az egy anyanyelvű népesség közt fennáll. Jogom van tehát elvárni, hogy a magyar kormány a maga részéről mindent tegyen, a mi jogos és méltányos, hogy tárgytalanná tegye azon két-három millió román sérelmeit, kik Erdélyben és a Bánátban laknak. Ne tekintse ez óhajomat úgy, mint a politikai beavatkozás szándékát, csak annyiban állok ez alapon, a mennyiben az a kormányom és a szomszéd állam kormánya közti jó egyetértés megszilárdításának előfeltétele. Mint alkotmányos és népszavazattal választott fejedelem, kötelességem a közvéleménnyel, a mennyiben az igazságos, számolni. A magyar kormánynak nyílt és őszinte békepolitikája nem magyar alattvalóival szemben reám nézve a legjobb támogatás volna azon az úton, melyre lépni kész vagyok.“

Károly fejedelem előtt nem volt titok azonban, hogy Andrassy előrelátása Bismarckot is megnyerte már a román üzelmek fékentartása iránti törekvéseinek, s hogy Románia és Magyarország „entente cordiale“-je Poroszországot is kellemesen érintené. Abban a levelezésben, mely e kérdésben Bismarck és a fejedelem közt kifejtett, először látjuk nyíltan hangsúlyozva a román kívánságok tulajdonképeni természetét. „Ha a magyarok — írja Károly fejedelem Bismarckhoz — visszaadják a magyarországi románoknak azokat a jogokat, melyekkel *Ausztria alatt bírtak*, akkor sikerülne neki (a fejedelemnek) a liberálisokat is Magyarország javára hangolni át.“ Tehát nem kevesebb, mint a kiegyezés megbontása s a birodalmi eszme és az összmonarchia proclamálása képezte volna árát a román nemzetiségi izgatások külföldi támogatása elejtésének.

Bismarck felfogta a közép-európai államrendszer szilárd alakulására nézve magában hordott nagy veszélyeit egy ily bomlasztó politikai törekvésnek s ezért 1869. február 2-án atyai és jóindulatú tanácsokkal telt levélben fejtette ki álláspontját a román fejedelem előtt. „Minden expansiv politika — írta volt — Fenségedet egyfelől conflictusba hozza majd minden európai hatalommal, a nélkül hogy a porosz kormány jogosítva érezné magát *ez ország erejét* harezba vinni azon dinastikus simpatiákért, melyek ő felségét, a királyt, Fenséged iránt eltöltik. Másfelől minden kifelé való törekvés gyöngíti Fenséged tekintélyét befelé stb.“

„Ha ez a felfogás Fenséged méltánylásával találkozna, *úgy önként fejlődik ki ebből a Magyarországhoz való barátságos viszony.* Semmiesetre sem akarom arra bírni, hogy Oroszországhoz való viszonyát feláldozza; az mitsem fog szenvedni a Románia és Magyarország közti jó viszony által sem, ha Fenségednek sikerül oly viszonyokat ápolni Pétervárral, a császárral, valamint a cancellárral, melyek nem vezetnek izgatott és izgató consulokon át; *a császári kormány még sokkal méltányosabb és mérsékeltebb, mint Fenséged keleti ügynökei.*“

„Az Erdélyre való állítólagos román aspirációkkal való minden solidaritás gyanúja ellen minden porosz minister kénytelen volna minden módon tiltakozni. Nem kétkedem, hogy Fenséged a magyarokban ép úgy, mint a törökökben *jó és becsületes barátokat nyerhet*; mert a magyar politikának inkább javára válik a fejedelemségnek önálló, a törökökkel barátságos lábon álló kormányzata, mint bármi egyéb. — Nekik nem lehet céljuk Románia annectálása Magyarországhoz, mert veszély nélkül nem szaporíthatják államterületükön a nem magyar ajkúak számát; ép oly kevéssé óhajthatják a szomszéd román országot egy nagy idegen hatalmasság kezeiben látni. Magyarország tehát előttem különösen érdekelve látszik a mai állapot és Fenséged uralkodása fentartásában és megszilárdításában.“

Közbevetőleg mondva, az európai diplomatia rejtett szövényei közt, melyekre még csak a jövő van hivatva teljes világot vetni, érdekes megtudnunk, hogy királyunk 1869-iki konstantinápolyi időzése alatt Ali basa Beust gróf előtt szóba hozta már a dunai fejedelemségeknek Ausztria-Magyarország által leendő annectálását, a mit Törökország örömmel engedett volna s csakis Andrassy erőlyes ellenzésén múlt a dolog.

Az orosz politika helyesen ismerte fel, hogy Törökország elleni terveinek természetes támaszpontja Romániában fekszik és egyszersmind belátta azt is, hogy Károly fejedelem nem nyerhető meg az orosz befolyásnak s el van határozva tiszta román politikát követni. Ez indította arra az orosz diplomatiát, hogy titkon támogasson a fejedelem ellen irányuló minden mozgalmat és propagandát, melynek érvényesülnie nem volt nehéz a román alkotmány által biztosított szabadság mellett. A választások útján mindig jutottak bizonyos számú fractiók a kamarába, melyek azonnal egyesültek a cabinet megbuktatására s ez lehetetlenné tette, hogy az országnak állandó és homogén ministeriuma legyen. Viszont a hatalmak legkevésbé sem buzgólkodtak Károly fejedelem támogatásában, sőt a Hohenzollern herceg jelölése a spanyol trónra — mint Strat párisi jelentéseiből tudjuk — Romániára nézve is nehezítette a helyzetet.

Károly fejedelem évek óta sürgette a hatalmaknál a consuli bíraskodás eltörlését s az önálló hivatalos külföldi képviselettel együtt Romániának azt a jogát, hogy kereskedelmi szerződéseket köthessen. De tudjuk, hogy még a román pénzekre tervezett felírat formális concessiója sem történt meg minden nehézség nélkül.

Ha már Beust alatt a magyar kormányelnök volt az Ausztria-Magyarország és Románia közötti barátságos viszony legmelegebb szószólója, úgy csak természetes, hogy még szorosabbá volt hivatva tenni ezt a viszonyt Andrásynak bekövetkezett külügyministersége.

Andrássy gróf kezdetben nem titkolta aggodalmait a Romániában bekövetkezhető katasztrófa iránt, főleg mivel átlátta, hogy ha az orosz kéz által támogatott forradalmárok Románia függetlenségét kikiáltanák, ezzel megadnák a jelt arra, hogy a kelet más népei is hasonlót tegyenek, a mi a keleti kérdést csak újabb bonyodalomnak tenné ki és pedig határozottan Oroszország előnyére.

Ténylen azonban, bármennyire nyugtalanították is Andrásst Románia belső zavarai, de meg volt győződve arról, hogy a fejedelemség önmagára hagyatva, a kiforrás processusa után a rend és a polgárosult haladás útjára tér meg. Ép ebben különbözött e genialis magyar államférfi p. o. Gorcsakovtól, a ki Henry tábornok és Chotek előtt nyíltan kijelentette, hogy Oroszország

Románia felett sohasem fogja magát illúsióknak átengedni; ő — úgymond — jobban ismeri az országot, mint bárki más s tudja, hogy sem a dunai fejedelemségek egyesítése nem lehet tartós, sem egy idegen dynastia nem verhet benne gyökeret. E tekintetben Andrásy nézeteit jogosulatlan optimismusnak nevezte s minden követ megmozgatott, csakhogy Romániában felkelést szítson s ürügyet nyerjen az occupatióra. Úgyde Andrásy mindezekről igen jól volt informálva s nem hagyta magát törbe csalni. Pétervárra intézett jegyzékében kerekén kifejezte, hogy a párisi szerződésben körülírt be nem avatkozási elvtől el nem tér, ha azonban Oroszország sértené meg ez elvet s a Pruton átkelne, úgy monarchiánk mindent megtenne, hogy újra visszaverje.

Sturdzával 1876. május 18-án tartott megbeszélésében is Andrásy félre nem érthetőleg jelezte egész álláspontját. „Ausztria-Magyarország helyzete Romániával szemben egyszerű. Nekünk — úgymond — a legnagyobb érdekünk Románia boldogulása, s nem gondolunk arra, hogy annectáljuk; hiszen otthon is elég nehézséggel küzdünk. De ép oly kevésbé tartunk a román szomszédától, mert nem kevésbé biztosak vagyunk erdélyi oláhaink felől, mint magok a magyarok felől; az a pár fészkelődő, kik a bukaresti vörösektől kapják utasításukat, nem okoz nekünk nyugtalanságot.“

„Ha a románok ugyanazzal az őszinteséggel, mint a melyel Bratianu az ellenkezőt jelentette ki, kifejeznék készségöket a nyugati politikához való csatlakozásukra, akkor megtudnák, milyen becses lehet előttük a magyar barátság.“

Egyebekben megígérte Sturdzának Andrásy támogatását a pénzverés kérdésében, habár nem titkolta, hogy az a mód, a mint ez ügyet folyamatba tették, sértő volt a magas portára. Hangsúlyozta a batárrendezés kérdésében a mindkét oldalról szükséges loyalitást, de megjegyezte, hogy a román biztosok, daczára annak, hogy bázisul a sistovói szerződés vétetett, más okmányokra mentek vissza s ezzel a szabályozás műve csak fennakadást szenved. Végül, a mi a consuli bíráskodás megszüntetését illette, nem titkolta, hogy ez óhajnak két dolog áll útjában. Először a bizalom hiánya a román igazságszolgáltatással szemben, másodsor a zsidó-kérdés.

„A radicalisok üzelmei — fejezte be Andrásy — oki összefüggésben állanak a többi európai repubiánus mozgalmakkal.“

Hogy ez így van, arra a bizonyítékra hivatkozott, hogy nemrég is olasz emissáriusok kaptak megbízatást, hogy az aldunai lakosságot felbujtogassák. Türr tábornoknak volt köszönhető, hogy őket még idején feltartóztatta és hazaküldte.

E fejtegetésekben, mint Sturdza akkor jelentette, Andrássyval egyetértett minden magyar államférfi is. Mindnyájan meggyeztek abban, hogy Magyarországnak és Romániának szövetkezni kell Törökországgal, hogy a panszlavismusnak gátat vessenek; hogy Romániára nézve, míg nem consolidálódik, a török souverainitás a legjobb védelem, s hogy végül Magyarországnak legkevesébbé sem törekvése Romániát annectálni, de ezzel szemben Romániának le kell mondania Erdélyről.

Úgy Sturdzának, mint később Stratnak is határozott kijelentése, hogy Romániának nincs szándéka Erdélyben propagandát indítani, Andrássy nem késett a maga részéről is a legelőzékenyebben tenni meg Bécsben a lépéseket, hogy a zsidó-kérdésből származó nehézségeket elsimítsa s útját egyengesse a consuláris szerződés megkötésének s Románia ama joga elismerésének, hogy önálló külföldi képviselőt tarthasson.

Míg tehát egyfelől senki sem lehetett alkalmasabb Andrássynál monarchiánk valódi érdekeit Romániával szemben a magyar belügyi kérdések szempontjából is érvényre juttatni, mint ezt már 1872-ben megmutatta a román katonai érmek felirata ügyében tett felszólalása, hol egyenesen az ő beavatkozásának volt köszönhető, „a románok fejedelme“ feliratnak „Románia fejedelmé“-vel való helyettesítése, másfelől érdekes megtudnunk a „szemtanú feljegyzéseiből“ azt is, hogy Andrássy kinevezése mekkora megelégedéssel fogadtatott magában Romániában is, hol tőle a két ország közti közeledésnek még bensőbbé tételét s Románia független államiságának leghathatósabb védelmét várták. Jellemző erre nézve az a beható tárgyalás, mely a román ügyek felett Andrássy és az 1873. jún. 12-én Bécsben hosszabb látogatáson volt Károly fejedelem közt kifejtett.

Károly fejedelem látogatásának célja ezúttal nem kisebb volt, mint Románia függetlensége proclamálásának hangulatot csinálni. Andrássyval való találkozását felhasználta arra, hogy legmelegebb köszönetét fejezze ki a román ügyek iránti érdeklődéséért a grófnak, a kit már ismert azon román hazafiak jellemzése után, a kik a párisi emigratio ideje alatt sorsában osztoztak.

A mi azonban a találkozás politikai eredményeit illette, Andrásy egyelőre tartózkodónak mutatkozott osztani a fejedelem vérmes reményeit, sőt kifejezte aggodalmát, hogy egy független Románia csak a levegőben függne, holott mai fennállását szerződések biztosítják. Vonatkozással pedig Károly fejedelem azon megjegyzésére, hogy a Romániában napról-napra erősödő irredentismus megtörésére egyetlen eszköz volna, ha a magyarországi románoknak ugyanazok a jogok biztosíthatnának, mint a horvátoknak, a közös külügyminister megnyugtatta a fejedelmet, hogy a magyarországi románok panaszai erősen túlzottak, s csak romániai testvéreik izgatásaira vezethetők vissza. Ő maga — úgymond — személyesen ismeri a románokat, barátja nekik s mint megelégedő, munkás népet becsüli.

„Botorság — ismételte azután még egyszer Andrásy — azt hinni, hogy Ausztria-Magyarország annectálni vágya Romániát. Saját érdekeink ellen cselekednénk, ha szaporítnók elégedetlen románjaink számát s kiterjesztenők határainkat Oroszország felé.“ Erősen hangsúlyozta, hogy Ausztria-Magyarországnak őrizkednie kell magának újabb nehézségeket teremteni, mikor ép most menekült két régebbi bajától: az olasz- és a németkérdéstől. „E két kérdés megoldása óta — tette hozzá — az állam megszilárdult s annyiban az 1866-iki háború nem volt szerencsétlenség, a mennyiben a katonai vereség politikai meg erősödéssre vezetett.“

A fejedelem áttért arra a kérdésre is, hogy a kereskedelmi szerződés megkötése Ausztria-Magyarországgal Romániára nézve politikailag is fontos, mivel ezzel állami önállóságát hangsúlyozná s általában sohasem járul hozzá, hogy Romániának valamely idegen állammal való megállapodása a porta jóváhagyására szoruljon. Végre közölte Andrásyval a Vaskapu szabályozására vonatkozó terveit s Oroszországot illetőleg kijelentette, hogy igyekezni fog ahhoz való viszonyait kedvezőké tenni, mert csak úgy őrizheti meg országa a két hatalmas szomszéd közt semlegességét.

Két évre rá, mikor a kereskedelmi szerződés Ausztria-Magyarország és Románia között a román kamrában lefolyt heves viták után végleg megkötetett, senki sem állított ki Andrásy fényes diadaláról ékesen szólóbb bizonyítványt, mint Cogolniceanu, mikor fölemlítette, hogy ezáltal Andrásy megnyitotta monarchiánk-

nak a Fekete tengerhez vezető utat s iparunknak és kereskedelmünknek öt millió vevő piacát szerzette meg, a mi fontosabb volt monarchiánkra, mint sok megnyert ütközet. De viszont e lépésnek Románia nemzetközi helyzetére messze kiható jelentőségét sem világította meg senki igazabban, mint maga Károly fejedelem, mikor 1875. jún. 30-án örömmel írta atyjának: „Ez a nemzetközi actio nagyjelentőségű, mivel Románia függetlenségének csiráját hordja magában.“ Rövid pár év megmutatta, hogy a fejedelem nem csalódott ebben a számításában.

—n—r.

* * *

Szájru! szájru. A magyarság szálló igéi, gyűjtötte és magyarázza Tóth Béla. Budapest, az Athenaeum r.-társulat kiadása. 1895. Ára kötve 3 frt.

E művel itt természetesen csak philosophiai szempontból foglalkozhatunk s annyiban, a mennyiben az irodalomban s köz- és magánéletünkben forgó általános érdekű szólamokat s a hazai s idegen eredetű citatumokat ismertetvén s magyarázván, bizonyos következtetéseket enged tennünk a közöttünk forgalomban levő idea-készletre vonatkozólag.

Kezdjük mindjárt a címen. Maga a kitétel „Szálló igék“ a Büchmann-féle, hasonló tendenciájú munka címe: „Geflügelte Worte“ után lőn fordítva — igaz magyaros formában — de azért csak fordítás marad. Ha szerző eljárását e tekintetben gáncsoljuk, csak azért van, hogy az íróinknál divatozó eljárást jellemezzük. Kezdi ugyanis azon, hogy a német ideát vagy műszót többé-kevésbé betű szerint lefordítják, azután iparkodnak azt, annyira a mennyire, magyar kaptára ütni, a mi néha sikerül is, mint a jelen esetben — mert a *Szálló igék* szólam magyarsága kifogástalan s a jelzett dolgot is kifejezi — de a legtöbbször balul üt ki s csak irodalmunknak s eszmemenetünknek idegen pórázon való járását illusztrálja, sajnosan. Világos lesz ez egy példa által. Tegyük fel egy pillanatra, hogy csakugyan német ember agyában szülemlik meg először az eszme, hogy egybegyűjtse s magyarázza a hirlapokban, irodalomban és társalgásban forgó közkeletű, hazai és idegen eredetű közhelyeket, genialis írók rövid, velős mondatait stb. Az angol, a francia, az olasz az életrevaló eszmét felkapva, mindegyik a maga közönségének

ízlése s nyelvének geniusa szerint hajtja végre — utánózva — a műveletet s kereszteli el azután. Tanulság erre épen az ez irányú művek jellege és címe, a mint szerző is előszavában felsorolja. Csak a magyar fordította le műve címét németből.

De térjünk a lényegre. Mi az ilyen fajta munka célja, rendeltetése, magasabb philosophiai szempontból? Az, hogy számot adjon egy bizonyos társadalomban — sőt ennek körén belül egy bizonyos milieu-ben — közforgalmú idea- és citatum-készletről, ezt számon tartsa, magyarázza s eredetét kutassa. Ámde ezt tévén, egyszersmind, akaratlanul is, bepillantást enged a figyelmes philosophikus szemlélőnek ama bizonyos társadalmi milieu eszmemenetébe, gondolkodási s érzési módjának mikéntjébe. Mert ha például az olasz az ókori classikus frókból bizonyos szálló igéket válogat ki a maga használatára, a franczia másokat, az angol, német és magyar ismét másokat: e körülményből összehasonlítás útján tanulságot meríthetünk a felsorolt nemzetek kifejezési és gondolkodási módjára nézve. Föl kell tennünk *conditio sine qua non* gyanánt, hogy a citatumok gyűjteménye lehetőleg teljes s kimerítő legyen — mert csak így szolgálhatja az imént kitűzött célt. Ezt pedig in specie a szerző munkájáról jó lélekkel elmondhatjuk, mert oly lelkiismeretesen, oly fáradhatlan buzgalommal s igazi eruditusi szakértelemmel oldotta meg a maga elé tűzött feladatot, mely — hazai irodalmunkban — ritkítja párját.

Összehasonlító tanulmányozásnak, oly értelemben mint azt főntebb jeleztük, itt sem helye sem ideje. Csak arról adhatunk számot, minő benyomást tesz a „Szálló igék“ gyűjteménye egy elfogulatlan szemlélőre. Leplezetlenül kimondjuk — habár sérteni találjuk is olvasóink egynémelyikének chauvinistikus érzelmeit — hogy épen nincs mivel dicsekednünk sem mennyiségüket, sem főleg minőségüket illetőleg. Különösen a külről származó, antik és modern sentenciákra nézve, arra a következtetésre jutunk, hogy főleg két társadalmi osztály működött azoknak megteremtésében, illetve adoptálásokban közre, t. i. az ujságírók (ezeké az oroszlanrész a hazai eredetű szálló igék gyártásában is) és a papok. Az elsőkhöz sorolhatjuk még a parlamenti szónokokat s némi részben a színészeket, az utóbbiakhoz, még másodsorban a bírói s ügyvédi kart, vagyis általánosságban a latinos oktatásban részesült, humaniorákat végzett osztályt. A nemzet többi

osztályai, névszerint az orvosok (a mi elég feltűnő), az iparosok, a kereskedők, a technikusok, a tanítók, a gazdák és földművelők osztályai és — last non least — a lakosság fele, vagyis a nők körében divatos s onnan eredő szálló igék alig vannak e gyűjteményben. Ez az anomalia — mert annak kell neveznünk — magyarázatra szorul. Mert hogy a nép tulajdonképeni zöme, mely a nyelvet alkotta és fejleszti — a civilisatio előhaladottabb stadiumában a jeles írókkal egyetemben — a szálló igék termelésében oly alanti szerepre legyen kárhoztatva, azt bajos elhinni. Igaz, hogy a már végleg népkincsé lett, úgyszólván kijegeczedett ígéket, t. i. a közmondásokat, a tulajdonképeni nép-philosóphiát meg kizárólag a nép tömegének köszönhetjük. De még így is egy sajnálatos hézagot kell constataálnunk, melynek magyarázatát abban véljük megtalálni, hogy főleg az úgynevezett latinosok lebegtek szerző szemei előtt munkája készítése közben s azoknak is szánta azt kizárólag.

In specie a latin citatumok tekintetében feltűnő, hogy aránylag több helyt foglalnak az úgynevezett catói versek, azaz teljesen értéktelen s főleg ízléstelen, pedáns szellem szüleményei, mint az igazi classikusok remek mondásai. S a mi megvan is ezekből, azt a gyanút kelti, hogy inkább prosodiai s syntactikai példák révén ragadtak meg, mintsem a remekírók műveinek eredetiben való olvasása s élvezése útján.

De ha a szerző álláspontjára helyezkedünk is, kétfajta hiányt vagyunk kénytelenek constataálni. Az egyik az, hogy a modern nyugati nyelvek, az angol, a francia, az olasz és spanyol feltűnő csekély contingenssel szerepelnek. Ennek bizonyára nem szerző az oka, mert szívesen elhiszszük, hogy ő az előadotaknál sokkal többet ismer, hanem közönségünk, mely az illető nyelveket s irodalmakat alaposan ignorálja. S ez alapján nem is nagy baj, mert minden nép a saját fundusából kell hogy merítse szálló igéit. A baj épen ott van, hogy a mi közönségünk igenis idegen forrásból merít, még pedig kizárólag *németből*. Azaz hogy a német eredetű mondásokra vonatkozólag épen az ellenkezője áll annak, a mit a nyugati nyelvűekre nézve mondtunk: azaz sokkal, de sokkal több forog közszájon és írásban, mint a mennyit szerző — különben helyes indító okból — felsorolni jónak lát. Ha figyelemmel kísérjük műveltebb középosztályunk conversatióját, úgy találjuk, hogy — nemcsak Buda-

pesten, hanem a legmagyarabb vidékeken is — csakúgy hemzsegnék úgy a német fordulatok, mint a szó szoros értelmében vett szálló igék: az úgynevezett német brocken-ek (ők teremtettké a fogalommal a szót is) alakjában.

A másik feltűnő körülmény az, hogy hazai költőktől eredő citatumok is aránylag csekély számmal szerepelnek a műben. A mi nyilván azt árulja el, hogy műveik nem igen hatoltak be mélyebben a nép zömének gondolkodás- és kifejezőmódjába, s hogy az irodalomtörténészek ama stereotyp kitétele, hogy ez s ama költőnk vagy írónk országszerte mély hatást keltett, nem egyéb kongó frázisnál. Mert ha igazán megvan e hatás, annak meg is kell látszania a belőlük vett idézetekben s köztulajdonná vált igékben. Igaz, hogy az effélék termelésében még egy fontos tényező játszik közre, oly tényező, melyet mi, mint aféle „stréber“ nemzet, untalan szem elől tévesztünk ama lázas törekvésünkben, hogy a százados mulasztásokat hirtelen — legalább s főleg szemre — helyrepótoljuk, s ez: *az idő*. Az olasz, francia, angol s még inkább az ókori görög és latin költők sok századon át forogtak közkézen, számos generatio meritett belőlük okulást, vigaszt s lelkesedést s így a nép- és nyelvgeniusnak elegendő ideje volt kiszemelni s assimilálni a legszebb, fülbemászó s egyébként kiváló gondolat- s érzelemkeltő passzusokat. Hazai szépirodalmunk, legalább az, melyet a nép zöme is külön tanulmány nélkül élvezhet, újabb keletű, s azt sem olvassák oly általánosan, mint kellene, még azok sem, kik főszerepet visznek a szálló igék termelésében, t. i. a hírlapírók. Köztudomású dolog, hogy ők is, már provenientiájuknál fogva, sokkal jobban ismerik Schillert, Lessinget, Heinét s egyéb túlmagasztalt német poetát, mint a hazaikat s a közönség beteges ujság- és sensatio-hajhászatát is jobb szeretik silány francia, német s muszka „fércz“ munkákkal tartani. Úgy hogy bátran lehet állíthatni, mikép a mi közönségünk jobban ismeri Ohnet, Tolsztoj, Flammarion, Zola, Ibsen stb. ephemer értékű munkáit, mint ez írók saját közönsége, de minden esetre jobban, mint akár a hazai, akár a kipróbált s elismert értékű idegen, úgynevezett classikus szerzőket. Hát még mit szóljunk arról az ijesztő, kimeríthetetlen bőséggel áradozó „cultur“ özönről, mely eredetiben özönlik be hozzánk, Marlitt, Spielhagen stb. stb. regények vagy folyóiratok alakjában. Nem is lehet csodálkozni rajta, hogy közönségünk, mely

csupa német vagy németből magyarra (s minő silány magyarsággal!) fordított hírlapokat élvez, csak nagyon csekély mértékben érzi szükségét a hazai eredetű közhelyeknek, s ilyeneket sem nem alkot, sem szájról szájra adva nem terjeszt. Et voilà pourquoi votre fille est muette, mondhatnók Molière-rel. S ez úgy lesz mindaddig, míg hírlapjaink, szép- és tudományos irodalmunk, legnagyobb részében német kaptára ütve, német „szellem“-et terjeszt közöttünk. Legnagyobb részök ez anomáliában a nálunk, még pedig nem Nagy-Szebenben vagy Lőcsén, hanem fő- és székvárosunkban germán nyelven megjelenő újságoknak van. Ennek a csudabogárnak az analogiáját meg éppen csak az annyira lenézett és ócsárolt Keleten, Stambulban és Kairóban találjuk, mert csak ott jelennek meg idegen nyelvű lapok. (Belgrád, Cettinje, Athen, Kopenhága, Lissabon a más kisebb városok rég túl vannak ezen a kezdetleges stadiumon.) Igaz, hogy e lapok idegennyelvűségöket, a tőlök megszokott oraculum nagyképűséggel azzal indokolják, hogy a „művelt“ külföld belölők merít információt a hazai viszonyokról. Mintha bizony a mi dolgunk volna a külföldi lapgyártóknak információkkal szolgálni s az ő érdekekben német organumokkal infestálni az országot! Majd gondoskodnak azok, úgy a mint más országokban teszik, levelezők s kiküldött tudósítók révén, információkról. Ne csudálkozzunk azután azon, hogy a művelt nyugaton valami német coloniának tartanak bennünket. mikor mindig a Pester Lloyd s egyéb német folyóiratok révén vesznek rólunk tudomást, legalább másod kézből.

De immár messze tértünk recensiónk tárgyától s ideje, hogy tüzetesebben foglalkozzunk vele. A munka fő érdemét mindenekfölött abban találjuk, hogy az idegen s kivált a latin nyelvből vett szálló igéket híven és pontosan lefordítja, a mi magában véve is elég jelentékeny munka. Ezzel hathatósan hozzájárult a szerző ahhoz a dicséretre érdemes vulgarisatori munkához, hogy a humaniorás műveltségben részesült (latin forrásból merítő) tanult osztályok külön nyelvét és kifejezésmódját érthetővé teszi a nem iskolázott s különösen a nő-közönség előtt. Ezzel annak is útját egyengeti, hogy az ilyen citatumok majdan egykor magyar fordításban emlegettessenek, mint a hogy a művelt nyugaton jó részök már régen vulgaris nyelven forog. Hihetőleg eltűnik majd idővel az az előítélet is, mely a régi irodalom utánozhatatlan remekműveit, pl. az Odysseát, az Aeneist,

a Pharsalát, Aeschylus, Aristophanes és Plautus drámáit úgy tekinti, mint valami pedánsoknak való, grapsa és élvezhetetlen termékeket, s a „classicismust“ — melyet mélyen ignorál — fitymálva, annál inkább kap az oktalan napi kritika által magasztalt „romantikusk“-on, kiknek művei úton-útfélen kínálkoznak, a jó ízlés s a helyes gondolkodás nagy kárára.

Másik érdeme az a lelkiismeretes gond és fáradhatatlan buzgalom, melylyel szerző a hazai eredetű igéket nyomozza s eredetöket minutiosus aprólékosággal kutatja. Bár, mint előszavából látjuk, tekintélyes lajstroma a munkatársaknak támogatta őt e fárasztó, jobban mondva lélekölő munkában, melylyel az utánjárás, a levelezés, a poros könyvtári polczokon s többé-kevésbbé közlékeny hagyomány-örzők körében való kutatás jár, — az ő személyes munkarésze még így is rengeteg nagy s minden dicséreten felül áll. Szinte sajnálnunk kell, hogy azt a bámulatos türelmet, kitartást s aprólékos gondot, mely szerző eljárását jellemzi, sokszor — mi tűrés-tagadás — méltatlan dolgokra, mondjuk ki: haszontalanságokra fecsérli, a szó szoros értelmében olaját és fáradságát elveszíti. Így a többek között talány előttünk, micsoda jelentősége vagy érdeke van egynémely, különben nagy gonddal kidolgozott czikkelyeknek, s mi czélt akart elérni szerző kutatásukkal: ilyenek az *Abcúg* (120. lap). az *Átkos község ügy* s egyéb parlamenti ízetlen szószátyárságok, vagy a kártyaspillerek nyelvéből vett szaftos mondások.

Kifogásolhatnók még, hogy szerző az idegen forrásokat. t. i. a német, francia stb. hasonló irányú munkákat túlságosan komolyan veszi, s oly dolgokban is követi, a hol nem kellene. Tudnivaló ugyanis, hogy a reactionarius, maradi és gyűlölködő szellem, máshol nem mervén nyilván felütni fejét, az ilyen másod-s harmadrangú eruditiós munkákban húzódik meg diadalmazan. Ilyen fajta gyűlöletes magyarázatot ad a Voltaire-féle *Écrasez l'infame* inkább dévajkodó mint komoly szólamnak, a melyet azonfelül nálunk alig néhányan ismernek. Míg tehát egyfelől kár volt átvenni, másfelől meg interpretatíója hamis, a mit csak annak tulajdoníthatunk, hogy szerző jóhiszeműségét forrása ezúttal félrevezette. A ki csak némileg is ismeri a XVIII. század küzdelmeit s azt a szerepet, melyet Voltaire abban mint a tolerantia, a lélekismereti és gondolat szabadság elismert bajnoka vitt, még pedig élete kockáztatásával s ezernyi üldöztetések

és veszélyek közepette (élte java részét számkivetésben Angliában és a Svájcban töltötte), az nem fog csodálkozni azon, hogy mintegy protestatióképen az akkori parlamentek bösz és otromba fanatismusa s az egyház vérengző intoleranciája ellen ezt az ártatlan ötletet tollára vette. Voltak az akkori „philosophusok“ között még ennél sokkal erősebb mondókák is forgalomban, a nélkül, hogy azokkal a légynek is ártottak volna, nem úgy mint ellenfeleik, kik a világi s egyházi hatalom minden segédeszközeivel rendelkezvén, brutális kegyetlenséggel iparkodtak a „Lutherani comburantur“-féle elveket alkalmazni. A „Fernei patriarchá“-nak — ki egyúttal nagy költő s jeles historikus is volt — tolla alatt, barátjaival való levelezésében használva, „igének“ egészen más jelentősége van, mint a minőt szerző, egészen komolyan lefordítva, belemagyaráz. Szerző saját reputációja érdekében óhajtottuk volna, hogy Voltaire ezer számra menő csipős és találó bonmotjai s calembourgjai közül mást választott legyen, mint az idézettel, melylyel legfőlebb a „hecczkáplánok“-nak s egyéb gyűlölködésből tengődő existenciáknak tett szolgálatot.

Egy másik czikkecskéjében. a *Moral insanity*-ben, meg a német forrás strict követésével gyanúsítanánk a szerzőt, már csak azért, mert a felhordott adatokból épen nem tudjuk meg, mi a moral insanity. Ez pedig német alaposágra vall.

Ugyancsak bátran elmaradhatott volna a *Hangfestés* cikkelyben (191. l.) a Virgil és Vörösmarty között vont párhuzam. Az ilyen gyermekes 1800 évi időközi összehasonlítás semmit sem bizonyít, ha csak nem a költő mondását: *donec mai si va a ficcare sa vanità*.

A felsorolt nehány másodrendű hiánytól eltekintve, szívesen elismerjük, hogy szerző derék munkát végzett s művével jó szolgálatot tett a hazai irodalomnak. Nyelve — mint egy olyan elismert jó hírű elbeszélőtől s kitűnő stilistától nem is várhatunk máskép — jóízű, magyaros, előadása folyékony s élvezetes. Ha jól tudjuk, ez első kísérlete a tulajdonképeni eruditió terén. Vele egyszerre tisztos helyet biztosított magának a hazai, úgy is gyér vulgarisáló irodalom terén. Óhajtuk, hogy minél gyakrabban találkozzunk még nevével e téren, melyen sokkal nagyobb sikerre van kilátása, mint a czéhbeli philologusok unalmas fejtegetéseinek, melyeknek úgy látszik — habár nyíltan be nem vallott — céljuk inkább az, hogy a nagy közönséget elriaszsza a szövegtés és nyelvkutatás kérdéseitől. A könyv kiállítása kifogástalan.

Bellerszegi.

* * *

A „*Revue philosophique*“ ez évi januári 1. száma *Soury* fejtegetéseivel kezdődik: „La vision mentale“. Ebben a látás élet-tanát nyomozza azon újabb fölfedezések nyomán, melyek Waigert, Perl, Golgi, Ramon y Cajal, Ehrlich és Nissl nevével állnak kapcsolatban az agyállomány ingerlékenységére, a gerinczagy tengelye metszetének újabb színezési methodusára vonatkozólag, megannyi tények, melyek lényegesen megváltoztatták a tudomány arczatát s egy új igazságnak törtek utat, mely az agy functionalis localizálására fekteti a psychológiát s annak functionalis homogeneitása helyébe a heterogeneitást állítja.

Az idegsejtek és idegrostok anatomiai összefüggésének ismerete, de különösen az idegcsomók végződéseie és kezdeteie; a myelencephal különböző gócaiban, a gerinczagy functiói helyes megismerésének első föltétele, s minden újabb haladás e téren azon új színezési és fém-impregnálási eljárásoknak köszönhető, melyek az idegstructuráknak eddig egészen ismeretlen új világát tárták föl.

Ezek előrebocsátása mellett végig megy *Soury* a látás physiologiai természete és anatomiai föltételei problémája tárgyában megkísérlett újabb megoldásokon, a milyen *Munk* műve: „*Seh-sphaere und Augenbewegungen*“, *Monakow* munkája, melyben a híres zürichi anatomus oly lényegesen módosította a látási góczokról szóló classikus theoriáját. *Henschen* upsalai belgyógyászati tanár vizsgálatai, kinek a látási góczról szóló elmélete feltűnést keltett, *Wilbrand* nézetei a látásbeli észrevétel és fogalomalkotás dualitásáról, *Sachs* monographiája a nagy-agyról, *Violet*-é a látás agycentrumairól, *Dezserin* tanulmányai stb.

Majd megállapítja *Soury* a látás idegkészülékének szerkezetét, mely a reczehártyában kezdődik s a nagy-agy hemisphaerájában végződik. A látási rostok ezen hosszú és többször megszakított útjában a vezetékek iránya kettős — úgymond — és megfordított; párhuzamosan halad a reczehártyától a nagy-agyra és onnan a reczehártyára. A centripetalis út már rég ismeretes, most *Soury* a centrifugalis menet természetét ismerteti tüzetesebben. Utal arra, hogy *Munk Hermann* is egészen új kísérletek alapján megállapította, hogy a látási sphaerától centrifugalis irányú rostok kell hogy vezessenek a szemmozdulatok centrumaiba; nemkülönben, hogy *Ferrier Dávid* is már megjelölt bizonyos centrumokat, melyeknek ingerlése szemmozdulatokat idéz elő.

Hasonló eredményeket Luciani és Tamburini a kutya külső agytekervényének villamosításával értek el.

Kimutatja azt is *Soury*, hogy agy nélkül látnak és pedig tudatosan látnak. A Batracidáknál például a közép-agy még oly funkciót is teljesít, melyeknek organuma az emlősnél a mellső-agy. Így a két agy-hemisphaera eltávolítása után is a Batracidák tudatosan látnak, látásbeli tapasztalataikat és emlékeiket értékesítik, látásbeli észrevételeikhez alkalmazott mozdulatokat hajtják végre stb. A békánál a mellső-agy még durványos állapotban van, ellenben a közép-agy aránylag igen kifejlődött és igen bonyolult szerkezettel bír, a mi jele a funkciók fontosságának. Következésképp nincs semmi meglepő benne, ha a békánál a látási központ úgyszólván nem oly előrehelyezett, mint az emlősnél, melyeknek agya sokkal fejlettebb. Így jutunk azon gondolathoz, hogy a gerinceseknél a látásbeli centrum mindinkább előrehelyezettebb, mindjobban közeledik az agy mellső tájékához, míg végre az emlősnél a mellső-agy részét képezi.

Szól még *Soury* a gerincesek harmadik szeméről, a pinealis szemről, mely a prae-tertiär korszakban a gerinceseknél valódi szem jelentőségével bírt, s szerkezetét ma is felismerik a természet tudósok a hullóknél és csúszó-mászóknál.

1882-ben *Rabl-Rückhard* figyelmeztetett, hogy a kígyóknál teljesen kifejlett állapotban a halántécsont helyén egy kerek lyuk van. Leydig is fölismert a gyíkoknál ugyanazon helyen egy szervet, melyet ő érzékszervnek gyanított s a hatodik érzék organumának nevezett. *Rabl-Rückhard* aztán emlékeztetve arra, hogy a lias-kori fossil *Emaliosaurus*ok, az *Ichthyosaurus* és *Plesiosaurus* koponyahajlásában egy hasonló lyuk van, arra következtetett, hogy talán a pinealis organum nem annyira a látás organuma, mint inkább egy hőérzéklési szerv, mely arra szolgált, hogy ezen folyópartokon és a tenger homokjában heverésző őslényeket megóvja a napsugarak túlságos heve ellen.

A kiváló érdekű tanulmányt, melynek e számban csak első részét vesszük, folytatólag is ismertetni fogjuk.

Kevesebb újat találunk *Dauriac* essay-jében, mely a zenész pszichológiájával foglalkozik — „Essai sur la psychologie du musicien” — s azt vitatja, hogy a zenei értelem különbözik a zenei fültől, illetőleg zenei hallástól.

A következő tanulmány *Schinz*-é az erkölcsiség és deter-

minismusról. („Morale et déterminisme“.) Azt az újabban mind több tért foglaló nézetet czáfolgatja, mely a determinismus és fatalismus közötti különbség ürügyére támaszkodva, elismeri ugyan, hogy semmi cselekedet sem történhetik ok nélkül, s ez állapítja meg a determinismust; azonban a szabadság mégsem teljesen összeférhetlen e felfogással. Annyira jutott már ez az áramlat, hogy p. o. Renouvier fennem hirdeti, hogy erkölcstudomány tökéletesen lehetséges szabadság nélkül is. Schinz szerint mindez csak a szavakkal való játszás, a determinismus nem tűr semmi csorbitást alap gondolatában, mely az okok és eredmények szigorú láncolatában áll, a szabadság közbejötté nélkül s a fatalismus és a determinismus közti különbséget csak a determinatio módja határozza meg.

Kant és tanítványai megelégedtek azzal, hogy a tudomány követelte determinismus és az emberben el nem tagadható erkölcsi kötelem érzése egymással való megférhetését kimutatták; emezt a gyakorlati ész, amazt az elméleti értelem körébe utalva. Azt állítani, hogy e két létkör fennállhat egymás mellett, a nélkül, hogy egyik a másikat befolyásolná, annyi volna, mint a tények ellen harcolni.

Schinz előtt az erkölcsi kötelem nem egyéb, mint a determinismus egyik nyilvánulati formája. Ő a Kant-féle tiszta synthetikus észből veszi kiinduló pontját, melynek a bölcselkedésbe való bevitelét a neo-criticismus joggal tudja be Kant nagy érdeméül. Csak az a baj szerinte, hogy Kant nem maradt meg a synthetikus ész által kivívott talajon, s az elemző ítéleteket a synthetikus ítéletek mellé állítván, nem rendelte alá amazokat ennek, melyet már amazok postulálnak. Hogyan nem ötlött föl eddig a kanti philosophiának e nagy hézaga? Oka, úgy látszik, a metaphysikai speculációnak az az iránya, melyet a philosophia Kant után vett s mely homályban hagyta annak a jövő criticismusára nézve igazán gyümölcsöző, empirikus részét.

Két elemet tartalmaz — mondja Schinz — az erkölcsi kötelem: az egyik változó, formalis, a tulajdonképeni kötelem; a másik változhatlan, materialis, az erkölcsi törvény. Ezen erkölcsi törvény tartalmát keresve, kiemeli, hogy annak tartalma, a jó eszméje, nemcsak időről időre, helyről helyre, de egyénről egyénre változott. Mi a mértéke már most — kérdezi Schinz — ítéletünknek? Mivel mi ítélünk, tehát bennünk kell keresni ennek criteriumát.

Eddig három eltérő felelet áll e pontra nézve előttünk.

1. Kanté, azaz a velünk született erkölcsi törvény. A megítélendő tényeket ezen erkölcsi törvénnyel vetjük össze. De ha így volna, akkor csak egy és egyforma ítélet volna lehetséges minden embernél, a mit pedig a mult története s a jelen tapasztalata határozottan meghazudtol.

2. A második, rokon az előbbivel, a Hutchison, Shaftesbury, Hume, Herbart, Lotze erkölcsi érzése, mely elé viszi az ember a megítélendő tényeket. De hogy az erkölcsi érzés miért helyesel vagy nem helyesel, azt — fűzi tovább okoskodását Schinz — nem tudjuk.

3. Harmadik a megismerés egy módja, az értelem, melynek száműzését az erkölcsi élet köréből Schinz indokolatlannak tartja. Mert hisz az akarat nem különbözik minőségileg az értelemtől, attól nem független, önmagában álló ok, hanem az értelem folyománya. Lehetetlen akarni valamit, a mi nem érdekel, s érdeklődni valami iránt, a mi közönyös előttünk. Azt mondani, hogy két belső indok előtt állunk, mely közül mindkettőt egyként választhatjuk, ez a közömbösség szabadsága; mivel pedig semmit sem választunk ok nélkül, a választás meg sem történhetik, a cselekvés előre meg van hiúsítva. Azt mondani pedig, hogy az akarat az értelem ellenére szánhatja el magát, ép oly tarthatatlan, mert vagy az értelem dönt s akkor ellenmondásban van önmagával, vagy pedig az értelem mellett egy más erőt kell föltételezni, mely az értelemmel együtt tervez és dönt. De ez annyi, mint széttörni az emberi természet egységét. Minden emberi cselekvés csak ott kezdődik, ha azt magunk elé képzeljük és értékét mérlegeljük, tehát utolsó sorban mindig az értelem dönt, s így a választás nem szabad. Adva lévén az ismeretnek, az értelemnek bizonyos foka, az értelem nem dönthet kétfélekép, s az értelem és az ész ugyanazon dolgot jelölő két kifejezés lévén, ebből az abszolút erkölcsi determinismus vagy intellectua-
lismus következik.

Megjegyzí még Schinz, hogy ha két vagy több cselekvési ok áll előttünk, ezek közül a döntésnél csak az jön számba, mely értelmünk előtt jelentkezik. Hibás tehát Kantnak azon tétele, hogy: „Eine unvorsehliche Uebertretung (des moralischen Gesetzes) die gleichwohl zugerechnet werden kann, heisst blosse Verschuldung (culpa)“. (Einleitung z. Metaphysik d. Sitten IV.)

Épen úgy figyelmeztet arra is, hogy ha több cselekvési ok jelentkezik előttünk, azok nem mindig jelentkeznek egyforma módon. Ugyanazon motivumokat tisztán külsőleg (emlékezetből, hallásból, szokásból) lehet ismerni, vagy pedig önmagukban, lényegiségükben.

Csak természetesnek találhatjuk ezek után, ha Schinz conclusiói oda mennek ki, hogy senkinek sem lehet értelmiségénél magasabb rendű erkölcsi érzése és továbbá, hogy minden tévedése az erkölcsi érzésnek megfelel mindig az értelem tévedésének is.

* * *

A „*Journal des Economistes*“, mely Molinari szerkesztésében Párisban havonként jelen meg, február 15-iki számában első helyen *Frédéric Passy*-nak a „Société française pour l'arbitrage entre nations“ 1895. január 14-iki ülésén Európa jövőjéről („L'avenir de l'Europe“) tartott felolvasását hozza. Célja a tanulmánynak kimutatni, hogy Európa vagy békében fog élni, vagy nem fog élni, illetőleg nem maradhat a polgárosultság élén, átveszi tőle ezt a szerepet az oceanontúli világörész.

Emlékeztet a cikkk, hogy e században csak a világ úgynevezett civilisált részében a háború körülbelül 10—12 milliónyi emberi életnek vetett véget, s mint Henry Richard kiszámította, 1870-ben az angol alsóházban, csupán Anglia állandó békeidőben — 1815-től 1870-ig — fegyverkezésekre 65 milliárdot költött; egész Európa pedig e század folyamán az összes európai nemzetek tőkéjének legalább is felét fordította a háború céljaira, maga Franciaország mintegy 200 milliárdot.

A fegyveres békét az európai évi budgetek ma is 5 milliárddal fizetik meg, nem számítva ide a félbenhagyott munkát, a családok inségét, az ipar hátramaradását, a vidék elnéptelenedését, a mi legalább is megkétszerezi ez összeget.

Tehát a fegyveres béke Európa összes államai bevételeinek körülbelül harmadát emésztí fel, míg egy másik harmadrész az adósságok kamatai fizetésébe megy fel. Mert bármit mondjanak is — jegyzi meg közbe Passy — minden kölcsön, a helyett, hogy az adóktól megmentene, okvetlenül egy örök adót eredményez e kölcsön kamatai fedezésére. Jól mondta Bastiat: a

munka termel, a politika megsemmisít s ezért nincs a munkának jutalma.

Maguk azok, kiknek mesterségök a hadakozás, nem mindig magasztalói a háborúnak. A most elhalt Canrobert tábornagy például 1890-ben ezeket írta a londoni interparlamentaris konferenciához: „Nagy igazuk van, hogy összejönnék a háború meggátlására. Én, a mint kötelességem volt, tőlem telhetőleg résztvettem a háborúzásban; de ismerem, rút dolog az; igyekezzenek gátat emelni ellene.“ Ugyanígy nyilatkoztak 1840-ben Soult és Wellington ministerek.

Idézi Passy Türr tábornok szavait is, melyekkel a mult évben Rómában a számára adott banketten mint a béke embere kárhoztatta, hogy 1871 óta az európai kormányok 100 milliárdot költöttek a háborús készülődésekre, a nélkül, hogy egyik is kezdeni merészelt volna.

Rámutatva aztán a vidék fokozatos elhanyagolására, a városok túlságos benépesedésére, arra következtet Passy, hogy a mult háborúja, a jövő háborúinak félelme, Európának egy állandó táborrá való átalakulása nem csupán azt eredményezi, hogy az embereket a csatatéren vagy a kórházakban hagyja veszni, de megakadályozza születéseket, csökkenti a világ népességét s talán megdöbbentő arányokban fejleszti ki azt a roppant aránytalanságot a halálozás és a születések közt, mely pár év óta már félelmes módon kísért különösen Franciaországban.

1889 óta interparlamentaris egylet létesült Európában, mely minden évben egyesíti az összes európai parlamentek tagjait. Legutóbb Hágában gyűltek össze, hogy lássák, mit tehetnek. E congressuson a dán csoport indítványba hozta, hogy óhajtandó lenne, ha az interparlamentaris egyesület tagjai illető parlamentjeikben fölszólítanák kormányaikat, hogy delegáltakat küldjenek egy diplomatiai vagy féldiplomatiai jellegű konferenciára, mely vizsgálat tárgyává tegye, hogy mely nemzetek s mely területek volnának alkalmasok arra, hogy neutralisáltassanak önmaguk és a többi államok érdekében.

Ezen terv meleg pártolásával végzi Passy is lendületes felolvasását.

Maga a folyóirat ismert nevű szerkesztője, Molinari, a történelem gazdaságtana („L'économie de l'histoire“) nem egészen praecisnek tetsző czíme alatt közöl eszmékben gazdag fej-

tegetéseket. A czéhrendszert és rabszolgaságot veszi témájául, s azokat a kor gazdasági természetéből és helyzetéből magyarázza ki. Mert hiszen, a mi a régi helyzetet különösen jellemzi, az a piacz korlátoltsága volt. A nagyobb területeken jelentkező teljes biztonsághiány, a közlekedés természete, nehézsége, a szállítási eszközök tökéletlensége következtében, minden foglalkozási ág, minden ipar, minden mesterség csekély kivétellel arra volt korlátolva, hogy csak egy csekély számú helyi piacz szükségleteit lássa el. Ez pedig csak kevés számú vállalatnak nyújthatott megfelelő jutalmat, a mely alkalmas lett volna arra, hogy a tőkét magához vonzza s a vállalkozókat és munkásokat fenntartsa. Mihelyt e szám meg lett haladva, ebből a termelőkre végzetes túltermelés származott, mely a fogyasztókat is károsan érintette. Egyedüli mód a káros visszahatások elkerülésére az volt, ha egy egyesületet, syndikátust alakítottak minden helybeli kereskedési, ipar- és foglalkozási ág vállalkozói, ha a vállalkozások számát a piacz szükségletei arányában korlátozták és ha különösen megakadályozták e piacz előzőnlését bel- és külföldi versenytársak által.

Természetesen a fogyasztás és termelés egyensúlya, azon az áron, mely szükséges volt ahhoz, hogy a termelés tényezőit összetartsa, nem volt elérhető, mint a hogy a korlátlan versenyű piacon elérhető a verseny természetszerű szabályzó ereje segítségével, szükséges volt tehát azt egy mesterséges organismussal helyettesíteni, mely oly módon szabályozza a termények vagy szolgálatok kínálatát, hogy elejét vegye annak, hogy a piaczi ár a szükséges áron alul essék, vagy az igazságos áron felül emelkedjék. Ez organismusnak egyik részét maguk a termelők képezték, a kiknek érdekében állott az egyensúly megszakadását meggátolni úgy a termelő, mint a fogyasztó hátrányára, mert az ár túlcsigázása csökkentvén a fogyasztást, a termelést is csökkenthette volna. Ennélfogva a termelők kénytelenek voltak magukat bizonyos szokáshoz tartani.

Voltak azonban oly termelési ágak, melyeknél a szokás nem volt elég az árak szabályozására, s a melyeknél a termelők sem irányozhatták a termelést és kínálatot. Ilyenek voltak az élelmiszerek. Ezeknek árát az aratási viszonyok szabták meg, s így nem lehettek alávetve a szokás és a maximum törvényei mesterséges befolyásának. A szokás és törvény hiába lépett közbe,

hogy lenyomja a gabonaárakat rossz években, a természet törvénye diadalmaskodott, daczára minden néplázadásnak és törvényes büntetésnek s az árakat a kínálatot meghaladó kereslethez viszonyította, mindaddig, míg csak az éhség a kereslet arányát le nem szállította.

Ezekből a viszonyokból folyt az is, hogy az ipari és kereskedelmi céhek a termelés minden tényezőjét kezeikben egyesítvén s számuk a piacz kiterjedéséhez lévén szabva, a régi időkben a termelés alsóbbrendű munkálataival foglalatoskodók száma, főleg mivel a gépi munkát is az emberi erő helyettesítette, rendkívül nagy kellett hogy legyen azokhoz viszonyítva, kik az ipari és kereskedelmi vállalkozások vezetésével foglalkoztak. Ezek életük fentartását nem biztosíthatták máskép, mint munkájok kicserélésével, a termelés eredményei egy részével szemben. Űgyde ez eredmények csak hosszabb-rövidebb idő múlva voltak megszerezhetők. A gabonát előbb el kellett vetni, learatni, meg kellett várni, míg a hajó az árúrakományt elszállítja, a vevő kifizeti, míg a mezei munkás szolgálata megjutalmazásához juthatott. Űgyde addig is élnie kellett. Ha a mezei munkás nem kapott előleget, úgy nem vehetett volna részt a termelés munkájában, csakis azon föltétellel, hogy a termelésben való részét anticipálja és biztosítja magának bér alakjában. És milyen lett volna ez esetben a mezei munkások helyzete? A kiváltságos földbirtokosokkal és ipari vállalkozókkal találván szemben magukat, ezek előtt kevésbbé volt sürgős munkájok megvétele, mint ő előttük munkájok eladása, s így a szükségkép korlátolt piaczon amazok diktálhatták a föltételeket, úgy hogy a munkabér mielőbb a munkás élete és testi ereje fentartására szükséges minimumon is jóval alább szállt volna.

Helyesen következtet mindezek után a szerző arra, hogy nem volt a gazdasági termelés lehetővé tételének más módja. mint a földművelő osztályt a gyámság egy neme alá helyezni. Így a tulajdonosnak érdekében állt rabszolgái termelő erejét egyrészt fejleszteni és ápolni, másfelől szaporodásukat a foglalkozás igényeihez mérten szabályozni. Ezzel meg volt adva a népesedés és az életfentartás közötti egyensúly abban az osztályban, mely a legszámosabb s egyszersmind legképtelenebb volt szaporodási hajlamának féket vetni.

A rabszolgaság tehát — mondja Molinari — kezdetleges

ugyan, de egyedüli lehető formája volt a gyámsági viszonyoknak az akkori társadalom ipari és másnemű életviszonyai közt. Hogy tényleg meg is felelt a szükségnek s egyforma előnnyel járt a rabszolgára és a földesúrra nézve, azt mutatja, hogy legtöbb esetben önkéntes volt. Ritkák voltak a rabszolgázadások, sokkal ritkábbak, mint később a gyámság és szolgaság kötelékei alól fölszabadult osztályoké.

Tanulmánya további során a háború jelenségének okát kutatva a gazdasági élet történetében, a következőket írja Molinari: Az emberi nem termelőképessége megengedi, hogy szaporítsa életfentartási eszközeit. Viszont szaporodása szabályozásának képessége azt teszi lehetővé, hogy népesedését arányosítsa életfentartási eszközei mértékéhez. E kettős képessége fokozatos kifejtése segítségével Molinari nem tartja kizártnak, sőt valószínűnek véli, hogy az emberi-nem oly helyzetbe juthat, a hol az élet versenye a háború pusztító formájában megszűnik szükségesnek és elkerülhetlennek lenni.

Nem úgy azonban a civilisatio fejlődése útján levő nemzetek közt, a hol a háború megőrzi még hasznos és elkerülhetlen jellegét. A különböző társadalmak harcziás és uralkodó osztályai közt a háborút szükségessé tette az életfentartási eszközök, a piacz kiterjesztésének természetes és parancsoló szüksége.

Sőt ez esetben a háború nemcsak az uralkodó és harcziás osztályoknak volt hasznára, de az egész emberi-nemnek is. Igaz, hogy sok erőpazarlásnak s a gazdasági javak jelentékeny pusztításának volt forrása, de ezzel szemben állt az erkölcsi és anyagi vívmányok azon hosszú sorozata, melyet maga után vont. A harcziásokat hozzászoktatta azon tulajdonságok megszerzéséhez és megtartásához, melyeket a küzdés kíván; kifejlesztette bennök a veszélylyel való daczolást, a katonai vitézség főelemét, a fáradalmakkal való megbírkózást, a fegyelemhez megkívántató erkölcsi erőt stb. Hogy volt idő, midőn a háború a társadalmak fennállásának hathatós rugója volt, azt Molinari az ókori és középkori államok példáiból mutatja ki. Mind e társadalmak előrehaladtak a háborús időkből, de visszamaradtak és aláhanyatlottak, mihelyt nem kellett támadásoktól félniök s megszűntek támadók lenni. Ennek magyarázata egyszerű. Ez intézmények nem állhattak fenn másképp, mint egy oly osztály által védve, mely a háború és kormányzat különös képességeit kizárólagosan

magában egyesítette. Ellenben az alsóbb osztályokat épen a rab-szolgaság szigorú fegyelme, a kitartó munka és engedelmesség emelte oda, hogy képessé tegye a civilisatio munkájában résztvenni.

„Malthus et la statistique“ a címe *Giuseppe Fiamingo*, a „Rivista di Sociologia“ szerkesztője közleményének, melyből az első részt kapjuk most. Tudjuk, hogy a német „Übervölkerung“ s ennek ellentéte, a francia „depopulation“, a túlnépesség és az elnéptelenedés felett újabban heves viták folytak a tudományos irodalomban, melyek Olaszországban is visszhangot keltettek.

Herbert Spencer élesztette ki a discussiót legjobban azon cikke által, melyet 1852-ben a „Westminster Review“-ben adott közre ily cím alatt: „Theory of population deduced from the general law of animal fertility“, s melyet aztán az „Principles of Biology“-ban részleteiben is kifejtett. De Spencer elmélete még bevégtetlen volt; a francia Levasseurnak kellett azt tovább fejtenie, azzal a tétellel, hogy a népesség természetszerűleg lassabban gyarapszik, mint a gazdagság, miből következik, hogy a „standard of life“ emelkedik. Malthus nem számolt egy elemmel, nem számolhatott a modern ipar azon nagy productiv erejével, mely a tudomány fölfedezéseinek és alkalmazásának köszönhető.

Az így fölvetett problema nem csupán a társadalom gazdaságtanának tárgya; a physiologia és a vegytan is új világot vetettek rá. Lényege körülbelől ez: Úgy az emberek, mint az állatok és növények életében a születendők nagy többsége arra van rendeltetve, hogy elveszzen; csak egy csekély kisebbség győz a létért való küzdelemben. Ezzel szemben a socialismus azt állítja, hogy minden egyesnek győznie kell e küzdelemben és egynek sem szabad elvesznie, mint a hogy Montesquieu kifejezte, ki első formulázta és mindenkinél jobban a socialista problémát: „Az állam minden polgárának fentartása biztosításával, illendő ruházattal és az egészséggel nem ellenkező életmóddal tartozik“. Ez a problema — teszi hozzá Virgilii — az egész lakosság problémáját magában foglalja, de ez már nem ismerhető fel a modern socialistáknál.

Mindezen új problémák a társadalmi haladás egy lényegileg pessimistikus elméletén alapulnak, a mely nem új ugyan, de a melyet utóbbi időkben Gumplowitz hirdetett, s mely, bármikép

vegyük is a dolgot, bizonyos szempontból a socialismusnak szolgál támaszául.

Az emberek közötti egyenlőség elvéből kiindulva, azt állítják, hogy egyik egyén annyit ér, mint a másik; hogy az országok és nemzetek közti különbségek számbeli, de nem tulajdonságbeli különbségek, s előbb Gobineau, majd Gumpłowitz és mások azt kezdték hangoztatni, hogy az emberek száma állandó. A szaporodások és csökkenések egyszerűen a népesség területi helyváltozásából erednek, melyek addig ismeretlen, vagy csak alig ismert embereket ismertetnek meg velünk. Mindannyian azonban egyenlők s a socialisták azt hiszik, hogy lehetséges a társadalmi szervezkedés egy típusát construálni, mely minden országra alkalmazható, ép úgy, mint a XVIII. századbeli francia bölcsészek kutatták a törvényhozás tökéletes típusának megállapítását.

S ha Hegel, Cousin, Carlyle, a lángelme nagy társadalmi erejét hangsúlyozzák, azt a socialismus ép úgy tagadja, mint az értelmiség erejét. Az államok élete szerintök egyedül a tömegtől függ.

Ebből következik, hogy ha egy egyén annyit ér, mint a másik, akkor egy¹ 30 milliónyi lakosságú nemzet kétszer akkora hatalommal rendelkezik, mint egy 15 milliónyi állam.

Európában a különbség a születések és halálozások között évenként 3,200.000. Könnyű ebből megérteni, hogy a fentebbi elmélet szerint a politikai túlsúly azt az államot illeti, mely legtöbb részt vesz a szaporodásban, s mely legcsekélyebb arányban járul hozzá ahhoz a 960.000 egyénhez, a kik évenként Európából kivándorolnak. Oroszország születési fölöslege évenként 1,057.000, Németországa 545.000, Angliáé 447.000, Ausztria-Magyarországa 345.000, Olaszországa 261.000, Franciaországa csak 79.000, Spanyolorzága 61.000. Utánuk áll még Schweiz, Holland. Románia stb. Látnivaló, hogy a népesség szaporodása szempontjából az egyes országok közti különbség jelentékeny, s elég csak pár év is, hogy a különbözés megsemmisítővé váljék. Ugyanis 23 és félnemzedék, azaz körülbelül 770 év után a kedvezményes faj tényleges száma kétszeresévé emelkedik a többieknek. Ez a csekély $\frac{1}{33}$ -nyi különbség elég, hogy az arány 1 : 3-má váljék. Ezeröttszáznegyvennyolcz év múlva pedig 1 : 4-gyé lesz. Az annakelőtte egyenlő két népfajból egyik 80, a másik 20%-át fogja alkotni a népességnek.

Érthető, minő fontossággal bír a sociologusra nézve a Malthus neve alatt ismert gazdaságtani elmélet pontos ismerete, mert habár lényegében módosult is az, azért sok szállal függ össze a darwinismussal, biológiai vonatkozásaiban, s az evolutio-nismussal sociológiai részében. Darwin maga volt az első, ki elismerte, hogy a „Fajok eredetéről“ írott műve nem más, mint az általa véletlenül olvasott Malthus-féle tannak a népesedés elveiről, általánosítása.

Malthus tudvalevőleg azt állítja, hogy a népességnek állandó irányzata van a létfenntartási eszközök szaporodásával szaporodni, és ha a népesedést semmi akadály nem tartóztatja fel, akkor minden 25 évben megkétszereződik s időről időre geometriai progressióban emelkedik; továbbá, hogy a lakott föld jelenlegi helyzetéből indulva ki, a létfenntartási eszközök csakis arithmetikai progressióban szaporodhatnak, s valóban az emberi faj szaporodását a természeti törvény állandó hatása tartja a létfenntartási eszközök színvonalán, mely ellensúlyozólag hat a túlságos szaporodásra.

Ebből folyólag tételei a következők:

1. a népességet szükségkép a létfenntartási eszközök korlátozzák;

2. a népesség változhatlanul szaporodik, valahol csak a létfenntartási eszközök szaporodnak, ha csak hatályos és nyilvánvaló akadályok nem gátolják;

3. e különös akadályok és mindazok, melyek a terjeszkedési erőt fönnakasztva, a népességet a létfenntartási eszközök színvonalára kényszerítik reducálódni, mindannyian három főforrásra vezethetők vissza, a *moral restraint*, a bűn és a nyomorra.

Áttér azután Fiamingo e tételek kritikájára. Hibáztatja, hogy Malthus hívei az ő elméletét egész betű szerint vették. Alig vettek figyelembe más fontos elemeket, melyek egy nép születési arányára befolyással lehetnek. Midőn Malthus tanainak abszolút értéket tulajdonítottak, azt képzelték, hogy hatásuk minden országban ugyanaz kell hogy legyen, s mivel az eredmények nem egyeztek, magában a tantételben ingott meg hitök.

Ez álláspont helytelensége ellen irányuló fejtegetéseit még folytatni fogja Fiamingo.

Indokoltnak tartjuk röviden még visszatérni a „*Contemporary Review*“ mult év deczemberi 348. számára is többrendbeli, részint politikai, részint bölcselemi vonatkozású czikkeiért. Ezek közé számítjuk egy exdiplomatának a békéről és a négyes szövetségről írott czikkét, mely Angliának a közép-európai béke-szövetséghez való csatlakozása feltételeiről szól (Peace and the Quadruple Alliance); továbbá lord *Hobhouse*-nak egy czikkét, mely (The position of the house of lords) az angol felsőház reformjával foglalkozik. Az angol felsőház ugyanaz a makacs, conservativ testület, mint a mi főrendiházunk; ép oly merev gátlója a reformmozgalmak érvényesülésének, s ezért Hobhouse oly irányú reformálását tartja kívánatosnak, hogy kétszeri visszavetés után szűnjék meg a felsőház ellenmondási joga akadályozni az alsóház által elfogadott javaslatok törvényerőre emelkedését. — *Emma Maria Caillard* a jó és rossz ismeretéről (The Knowledge of good and evil), *Seth* tanár pedig az abszoltnak egy új elméletéről (A new theory of the absolute) közöl tanulmányokat.

—n—r.

A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

— Harmadik közlemény. —

A z o r s z á g g y ű l é s.

A magyar országgyűlés azon öt nemzetgyűléseknek a változott viszonyokhoz alakult folytatása, melyeken az egész nemzetet érdeklő ügyek tárgyalattak, ú. m. a vezért, a nagygyulát, a harkászt és más nemzeti főtisztviselőket választották, a vezér és nemzet tagjai között a jogviszonyokat és az alkotmányt szabályozták, a nemzet és vezér ellen vétők felett ítélték stb.

Már Gejza vezér mellőzte a nagy nemzeti gyűlések összehívását és magához iparkodott ragadni azon állami teljhatalmat, melyet előbb a nemzetgyűléseken gyakoroltak. Szent István pedig akkor, a mikor a törvényhozás főtényezőjévé a királyi tanácsot tette, nem tett egyebet, mint a már kezébe összpontosított hatalom egy részét a nemzet előkelőivel is megosztotta.

Ezen királyi tanács azonban már nem volt azon souverain határozó gyülekezet, mint a milyen a nemzetgyűlés vala, hanem csupán a királynak segéd és tanácsadó testülete, mert az új királyság arra törekedett, hogy az eddig a nemzetgyűlésnél levő souverain hatalmat minél nagyobb mérvben, de mindenesetre legalább formailag magához ragadja.

Istvánnak sikerült a nemzet tagjai előtt oly tekintélyre tenni szert, hogy annak segélyével a pogányság lázadásainak

leveretése után a hatalom az ő kezében egész haláláig zavar-talanul megmaradhatott, mert ő mérséklettel kezelte azt és a nemzetnek befolyásosabb tagjait udvarába és tanácsába bevévén, vagy ispánságokra alkalmazván, azoknak a köz-ügyekben tevékeny részt engedett és hiúságait is kielégi-tette; de utódai, Péter és Aba Sámuel alatt, kik önkénykedni kezdtek, kitört a kedélyek elfojtott vihara és I. Béla alatt már felújítani látjuk a közel egy század óta mellőzött tömeges nemzetgyűléseket.

Természetes, hogy ezen nemzeti vagy országgyűlések már nem voltak azonosak azon ősi nemzetgyűlésekkel, melyek még a vezérek korában divatban voltak, mert időközben a nemzet is megszokta a királyság intézményét és meg-barátkozott azzal, hogy az állami hatalom a király kezében legyen, a ki nem többé a nemzeti határozatok végrehajtója, hanem legfőbb törvényhozó, kormányzó és bíró; de azon törekvés, hogy a nemzet az állami hatalom gyakorlására minél nagyobb befolyást szerezzen, ezen országgyűléseken kezdett ismét érvényesülni; a miért is azoknak összehívását a Kálmán után következő királyok elkerülni szerették.

Egyben azonban ezen országgyűlések továbbra is meg-egyeztek az ősi nemzetgyűlésekkel és pedig abban, hogy itt nyilatkozott meg a nemzeti közakarat, ennélfogva a király-nak azon rendeletei, melyek az országgyűlésen egybesereglett nemzetnek helyeslésével adattak ki, különös erővel bírtak, melyek a király egyoldalú akaratából többé meg nem vál-toztathatók. Ezen királyi rendeletek ünnepélyes formában, a privilegium formájában keltek, végzeményeknek, decretumok-nak neveztettek és a souverain állami akarat souverain for-mában való megnyilatkozásának tekintettek.

Az országgyűlés tehát végeredményében ugyanoly ha-talommal bírt, mint az ősi nemzetgyűlések és csupán az országgyűlés egyes alkotó részei között változott meg a viszony.

Mert a míg hajdan a nemzeti gyűléseken a határozó, megerősítő és szentesítő hatalom főképen az egybesereglett népnél volt és a vezér és más nemzeti főhivatalnokok csak vezetői, tanácsadói voltak a tömegnek: addig az Árpád-korbeli magyar országgyűléseken egybesereglett nép csak a panaszok előadására, a törvénykezésnél való tanuskodásra és a fejedelem által tervbevett törvények feletti véleménynyilvánításra jelent meg az országgyűlésen, de a határozó és szentesítő hatalom a fejedelemnél volt és a törvények általa adattak és hirdettettek ki.

A szent korona tanában azon elv jut kifejezésre, hogy az állami teljhatalom csakis az országgyűlésen juthat érvényre, mert az állami közhatalom a szent koronában összpontosul,¹ ez pedig csak ott fejthette ki teljes működését, a hol annak egész teste (totum corpus s. regni coronae) jelen van, vagyis a hol annak viselője is, t. i. a király és tagjai (membra s. regni coronae), t. i. az országos nemesek jelen vannak, azaz az országgyűlésen.²

Eltekintve a nemesek személyes megjelenésének jogától az országgyűlés jelentősége, feladatai és hatásköre, nemkülönbön hatalmának történeti alapja ma sem változott és így ma is elmondhatjuk, hogy a magyar országgyűlés a szent korona megelevenedett teste, ennélfogva magában foglalja mindazokat, kik a szent korona testét képezik és gyakorolja mindazt a hatalmat, mely a szent koronát megilleti.

¹ Werbőczy II. r. 3. cz. 2. §.

² Az országgyűléseken a királyi hatalom korlátozása iránti küzdelmek III. András alatt már czélt értek, majd Zsigmondtól kezdve újból megindultak és Hunyadi János idejében már annyira mentek, hogy a király csak annyi hatalommal bírónak tekintett, a mennyivel őt az országgyűlés felruházni jónak látta. Werbőczy már határozottan állítja fel azon tant, hogy a királyi hatalom az országgyűlés átruházásából származik, hiszen ez a választási monarchia alapelvét képezi.

Ebben az értelemben fogva fel az országgyűlést, az alatt nem csupán a törvényhozó testületet (a multban országgyűlésre egybesereglett karokat és rendeket, a jelenben a képviselő- és főrendiházat) kell értenünk, hanem a királyt és a nemzetet képviselő karokat és rendeket, illetőleg újabban a királyt és a két törvényhozó testületet együtt, mert ezeknek a factoroknak összműködése hozza létre a souverain állami akaratot, melyet e factorok külön-külön egyoldalúlag meg nem változtathatnak.

De ha nincsen koronás király, a szent korona hatalma visszaszáll arra a testületre, mely az egész nemzet akaratát képviseli; visszaszáll pedig oly célból, hogy az a testület valakit királylyá koronázzon, tehát önmagát teljessé tegye és hatalmának azt a részét, mely rendes viszonyok között a királyt illeti, a királyra átruházza.

És így a nemzeti akaratot képviselő testület különvállik a királytól, s mint ilyen is, országgyűlésnek nevezetik, mert hiszen a király ő nélküle nem végezhet — csak bizonyos tekintetben — souverain formában állami ténykedést.

Az országgyűlés választja és koronázza a királyt, viszont a király hívja össze és oszlatja fel az országgyűlést és így a királyi hatalom a nemzetet képviselő országgyűléstől átruházás folytán származik, de viszont a király szabályozza az országgyűlés működését.

Alkotmányunk jelen állása mellett tehát a királyi hatalom az országgyűlés által a királyra ruházott oly állami hatalomnak tekinthető, a melynek egy része a törvényekben az országgyűlés által a királyra oly módon ruháztatott, hogy azt a király országgyűlésen kívül is gyakorolhatja, míg más részét csak az országgyűlésen és azzal együtt.

Minthogy az állami hatalomnak az a része, mely a király által országgyűlésen kívül gyakorolható, szintén csak az országgyűléstől származik: igen természetes, hogy a király ezen

hatalom gyakorlásában is az országgyűlés által befolyásoltatott és befolyásoltatik ma is, mert a király a reáruházott jogokat más tényezőktől függetlenül gyakorolja ugyan, de nem korlátlanul.

Így a királyt illeti az országgyűlés összehívásának joga, de a király e jogát nem gyakorolhatja önkényűleg és nem teheti, hogy országgyűlést éveken át ne hívjon össze, mert azt, hogy mennyi idő alatt tartozik az országgyűlést összehívni, törvény határozza meg; így a király nevezi ki az állami tisztviselőket és bírákat; de nem nevezhet ki akárkit, hanem csak azt, a ki törvény szerinti képesítéssel bír; így a király rendeletileg megállapíthatja közegeinek kötelelességeit, de nem parancsolhatja nekik azt, a mit a törvény tilt.

Az 1687. évi 4. t.-cz. óta azonban alkotmányunknak egyik alapelvévé vált, hogy a király még törvénysértés esetén sem vonható felelősségre, sőt azelőtt is, a míg a felelős királyság állott fenn, oly nehézségekbe ütközött a királynak felelősségrevonása, hogy az országgyűlésnek már akkor kellett módokról gondoskodni arra nézve, hogy a királyi kormányzatot ellenőrizhesse és annak menetére befolyhasson, a nélkül, hogy magát a királyt kelljen felelősségre vonni.

Hogy a hazánkban annak idejében fennállott nehéz viszonyok között mennyire nem sikerült az országgyűlésnek a királyi kormányzat vitelére befolyását érvényesíteni és a király tanácsosai és az országos főtisztviselők felelősségének elvét — mely annyi törvényünkben kifejezésre jut — keresztülvinni, azt az előző fejezetekben már kimutattam. Mindazonáltal az ott felsorolt törvények igen becses határozmányai alkotmányunknak, mert kiegészítéseül szolgálnak az 1848. évi törvényekben foglalt intézményeinknek és megállapítják azt az elvet, hogy a király tanácsosai és kormánya az országgyűlésnek feltétlenül felelősek.

Azáltal ugyanis, hogy a királyi kormányzat ellenőrzé-

sének joga magából a magyar országgyűlésnek természetéből következik; továbbá azáltal, hogy alkotmányunk értelmében a király semmit sem tehet magyarok tanácsának meghallgatása nélkül, az országgyűlésnek a végrehajtó hatalom miképeni gyakorlására való befolyása alkotmányunk szellemében levőnek tekintethető.

Mielőtt azonban a felelősség elvének mai alkotmányunk szerint való érvényesülését fejtegetném, szükségesnek látom kifejteni a magyar országgyűlés alkotó részeinek egymáshoz, a nemzethez és a királyhoz való viszonyát, mert csak így érthetjük meg a magyar felelős ministerium állá-át és helyzetét a magyar alkotmányban, ha ezek iránt tájékozva vagyunk.

Az országgyűlés a maga egészében az összes állami hatalom letéteményese. De az állami hatalom nem nyilvánul mindig csak az országgyűlésen, mert az országgyűlés az állami hatalom egy részét souverain formában kifejezett állami akarral, azaz törvényben a királyra, mint az ország szent koronájának viselőjére ruházta és ezáltal a királyt tette az állami hatalom egy részének kizárólagos letéteményesévé; úgy, hogy az államélet bizonyos terén a király az ő segéd-szerveivel az országgyűléstől függetlenül működik és működése csak annyiban tartozik az országgyűlésre, a mennyiben a királynak önálló hatalmi körében sem szabad megsérteni azon törvényeket, a melyeket az országgyűlésen alkotott. Az 1687. évi 4. t.-cz. meghozatala előtt a király ezen törvények megtartásáért az országgyűlésen egybesereglett nemzetnek, a melynek akaratából és választása következtében bírta a királyi hatalmat, világosan felelőssé volt téve, a mint azt már fennebb kimutattam.

Az említett törvény által azonban a fejedelem az országgyűlés előtti felelősség alól teljesen fölmentetvén, attól a hatáskörébe utalt teendők körében annyira függetlenné vált, hogy

az ő kormányzati cselekményei országgyűlési beavatkozásnak tárgyát többé nem képezhetik.

De az országgyűlés a politikai magyar nemzetnek törvényes, független és felelőtlen képviselője, mert hiszen hajdan az egész politikai nemzet, azaz az összes nemesség hivatott meg az országgyűlésre és csak a mohácsi vész óta vált közönségessé, hogy személyesen csak a főpapság és főnemesség hivatott meg, a köznemesség pedig csak megyénként küldött követői által. Ennélfogva a képviselői országgyűlés a tömeges gyűlések kétségszövegbevonhatlan jogutódja.

Ezen új szokás az országgyűlésnek azon jellegén, hogy az a nemzet összeségét képviseli, mitsem változtatott, sőt az országgyűlés még akkor is a nemzet törvényes képviselője maradt, a mikor a kéttáblás rendszer honosult meg, daczára annak, hogy csak az alsótáblán jelentek meg az akkori politikai nemzet választott képviselői, a felsőtáblán pedig a főpapság és főnemesség személyesen volt jelen.

De a felsőtábla azért jogilag éppen olyan fontos tényezője maradt a nemzeti közakarat kifejezésének, mint az alsótábla, a hol a nemzeti közakarat tényleg nyilvánult. Mindkét tábla ugyanazon jogokkal bírt, ugyanazon ténykedést fejtette ki, és eltekintve összealkotási módjuktól, a két tábla között nem volt semmi különbség.

Az alsótábla az 1848. évi V. t.-cz. által népképviselői alapon képviselőházzá szerveztetett, mi által aristokratikus jellegét elveszté és a főrendiháztól, mely továbbra is aristokratikus testület maradt, alkotó elemeire nézve lényegesen különbözővé vált; de jogi tekintetben úgy a képviselőház, mint a főrendiház ugyanaz maradt, a mi volt, t. i. a nemzeti közakarat kifejezésére hivatott országgyűlésnek ugyanazon jogkörrel és ugyanazon hivatással bíró két független és felelőtlen testülete.

A főrendiháznak az 1885. évi VII. t.-cz. által történt

újjászervezése sem változtatott a helyzeten és jogilag a két ház ma is ugyanazon feladatokkal bír, mint bírt hajdan, a míg mind a két testület aristokratikus alapokon volt szervezve.

Így mindkét házat megilleti a törényhozáásban való részvétel, a királyválasztás és koronázás, a koronázási hitlevél szövegének megállapítása, a nádor és koronaörök választása, a költségvetés és az újonczok évenkénti megszavazása, a kormányzat ellenőrzése stb., mindkét ház az őt megillető jogokat egyaránt gyakorolja is és alkotmányunk értelmében felfogásuknak kifejezésében sem a király, sem az országgyűlésen kívül álló tényezők által jogi kényszerrel meg nem akadályozhatók, senki által felelősségre nem vonhatók.

Minthogy azonban a főrendiház nem oly elvek alapján van szervezve, a melyek a nemzeti közakarat hű kifejezésének garantiáit magukban foglalnák, továbbá azáltal, hogy tagjai között sokakat számlál, a kik állásuknál fogva a királytól, vagy más, az országgyűlésen kívül álló tényezőktől erős erkölcsi függésben vannak, viszont a nemzeti közvélemény által erkölcsi eszközökkel sem eléggé befolyásolhatók; a képviselőházzal szemben, mely a nép választott képviselőiből áll, erkölcsi súlyából sokat veszített és nem alkalmas többé arra, hogy a változott viszonyok mellett is ugyanoly szerepet töltsön be az állami életben, mint a népképviselő elvén alapuló képviselőház.

De miután azon okok, a melyek a főrendiház szerepét és feladatát befolyásolják, nem annyira jogi, mint inkább erkölcsi természetűek: igen természetes, hogy a főrendiház főképen ott szorul háttérbe a képviselőházzal szemben, a hol nem a jogi, hanem inkább az erkölcsi tényezőknek jut szerepök.

Minthogy pedig a parlamentaris kormányrendszer életbe léptetése óta a kormány politikai felelőssége képezi a leg-

inkább alkalmazható eszközt arra, hogy a kormányzat a nemzeti közvéleménynek megfelelő és tetsző irányban vitessek, a kormány pedig a képviselőház többségétől, valamint a képviselőház a nemzettől főképen erkölcsi függésben van és így a politikai felelősség érvényesítésénél is erkölcsi tényezők játsszák a főszerepet; a magyar főrendiház épen ezen a téren, azaz a kormányzat ellenőrzésének s leginkább a kormányzat iránya befolyásolásának terén vált másodrendű tényezővé a képviselőházzal szemben.

De épen azért, hogy a főrendiház nem alkalmas arra, hogy a kormány politikai irányát meghatározza vagy befolyásolja és így a rendes viszonyok között nem is válhatik a politikai párttusák mindennapi harcsterévé: igen is alkalmassá vált arra, hogy azon esetekben, a midőn a kormány hivatalos működésében büntetésre méltó cselekedeteket követ el, felette mint bíró ítéljen, vagy a bíróság e célra általa választassék, mert így remélhető, hogy a politikai párttusák által kevésbé befolyásolt főrendiház inkább lesz képes részrehajlatlanul és igazságosan eljárni, mint a képviselőház, a mely a politikai pártok harcának folytonosan színtere.

Ezen helyzetnek előrelátása és Angolország példája vezethette tehát a magyar törvényhozást akkor, a mikor az 1848. évi III. t.-cz. 33. §-ában a ministerek vád alá helyezetését az alsótáblára, a 34. §-ban pedig a bíraskodást a felsőtábla által saját tagjai közül választandó bíróságra bízta.

Az alsótáblának népképviseleti alapon történt szervezése, a két tábla közös üléseinek megszorítása, az 1848. évi III. t.-cz. 33. és 34. §-ának idézett rendelkezése, továbbá a parlamentáris kormányrendszer behozatala azt eredményezték, hogy az országgyűlés két háza egymástól jobban különvált és ma már különálló és nem egy és ugyanazon hivatással bíró tényezői az országgyűlésnek.

Ma már bátran mondhatjuk, hogy a magyar ország-

gyűlés három tényezőből áll, ú. m.: a királyból, a képviselőházból és a főrendiházból, mely három tényezőnek a souverain állami akarat létrehozása körül sok tekintetben egymástól különböző hivatása van.

A király feladata, hogy szabályozza az országgyűlés működését és ministerei által vezettesse annak tanácskozásait; a képviselőház hivatása kifejezésre juttatni a nemzeti közvéleményt és ellenőrizni a királyi kormányzatot; a főrendiház pedig hivatva van őrködni a felett, hogy a pártszenvédély ne hozhasson létre oly törvényeket, melyek előreláthatólag felforgatják az alkotmányt, mert a párturalom érdekében feláldozák a nemzet jogait, vagy megcsonkítják a királyi hatalmat.

A király, a képviselőház és a főrendiház, mind a hárman jogilag függetlenek egymástól és felelőtlenek mindenkivel szemben, úgy egyenkint, mint együtt összevéve, azaz mint országgyűlés. Mert habár az országgyűlés tagjai egyenkint a királynak ezen minőségükben is mint alattvalói szerepelnek és egyenkint akár az illető háznak, akár a rendes hatóságoknak hatalma alatt állanak, mindazonáltal mint testületek, határozataikért sem a király, sem más által felelősségre nem vonhatók, meg nem büntethetők, mert hiszen a királyi hatalom is az országgyűlés átruházásából eredt és így több hatalommal a király sem bírhat, mint a mennyi az országgyűlés által az idők folyamán törvények által reáruházott. Oly törvényünk pedig, mely akár a királyt, akár más tényezőt, valamely háznak felelősségrevonásával felhatalmazott volna, nincsen.

Erkölsileg azonban az országgyűlésnek mind a három tényezője egyaránt felelős, és oly intézmények, a melyek az ő erkölcsi függésüket és felelősségérzetüket növelni vannak hivatva, alkotmányunkban nem ismeretlenek.

A király erkölcsi felelősségérzetének növelésére szolgál a koronázás intézménye, melynek szertartásai minden

királynak felavatása alkalmával emlékezetébe hozzák, hogy királyi hatalmát a nemzet akaratából és a nemzetet képviselő országgyűléstől átruházás folytán törvény alapján nyeri, ennélfogva kötelessége az a törvények szerint és a nemzet érdekében gyakorolni. Továbbá a király koronázása alkalmával az ország alkotmányát biztosító királyi hitlevelet tartozik kiadni és az ország törvényeinek és szokásainak megtartására az országgyűlés előtt az esküt letenni. A koronázás az alkotmány leghatalmasabb erkölcsi biztosítója és a trónörökösnek a *pragmatica sanctio*ban világosan kikötött, nélkülözhetlen feltétele.

A király tehát a koronázás intézménye következtében oly szoros erkölcsi függésben van a nemzettől, hogy a nemzeti közakaratnak ellene nem szegülhet a nélkül, hogy a törvényes rendet fel ne forgassa és ezáltal saját sérthetlenségének és felelőtlenségének biztosítékait meg ne rongálja.

A képviselő- és főrendiház erkölcsi felelőssége bővebb fejtegetéseim tárgyát nem képezheti, mert oly nagy testületeknél, mint az országgyűlés két háza, csakis az egyes tagok felelősségének meghatározásáról lehet szó, mivel az országgyűlés egyes tagjai erkölcsi felelősségének mérvéből lehet csak arra következtetni, hogy maga a ház mennyiben lehet felelős. Testületeknél pedig a felelősség érzülete abban a mérvben fog, a mily mérvben nő azok tagjainak száma.

A mint már előbb kifejtettem, az alsótábla tagjai közül a megyék követei nemcsak erkölcsileg voltak felelősek megyéikkel szemben, hanem az utasítás betartásáért fegyelemileg is felelősségre voltak vonhatók és vármegyéik által visszahívhatók. Sőt több helyütt, különösen Erdélyben az is szokásban volt, hogy a vármegyék követei az utasítás betartására esküvel is köteleztettek.

De a mióta nem a megyék követei, hanem a választókerületek képviselői képezik az alsótáblát, a kik nem vala-

mely jogi személyt vagy hatóságot képviselnek, mint a megyei követek, hanem a választókerület által azért küldetnek, hogy az országgyűlésen szabadon járjanak el, s miután megbízatásuk ideje törvény által meg van határozva, a nélkül, hogy a választókerület a törvényes idő letelte előtt őket visszahívni jogosítva volna, a képviselők oly fegyelmi felelősséggel, mint a minővel a megyei követek tartoztak megyéikkel szemben, választóikkal szemben nem tartoznak.

De azon erkölcsi kapocs, mely a képviselő és választó között azáltal keletkezik, hogy a választókerület választói többségének akarataból és bizalmából nyerte képviselői megbízatását, a képviselőt erkölcsileg kötelezi arra, hogy az országgyűlésen azon elveknek keresztülviteléért küzdjön, a melyek alapján megválasztatott. És minél erőteljesebben fejlődik ki az érdeklődés a politika iránt, annál nagyobb is lesz ezen erkölcsi felelősség, mely a társadalom segélyével valóságos politikai felelősséggé is fejlődhetik a képviselő és választói között.

Sajnos, hogy nálunk nincsen szokásban a képviselők részéről a ház megalakulásakor semmiféle eskü vagy fogadalom letétele, mint Angliában¹ vagy Észak-Amerikában² és így arra, hogy a képviselő hivatását legjobb lelkiismerete szerint és a köz érdekében töltsse be, még ezen egy erkölcsi biztosíték is hiányzik.

Annak pedig, hogy a képviselő választása alkalmával adott programjához hű legyen, egyetlen biztosítéka az, hogy a mandatum csak ideiglenes (jelenleg öt évi) tartamú és az új választások alkalmával a kerület elfordulhat tőle és mást tisztelet meg bizalmával.

De a történelmi múlt, az utasítások rendszere, nem

¹ Concha : Újkori alkotm. II. 170. l.

² U. o. : I. 243. l.

vesztette el végképen hatását és újabb időkben — még pedig társadalmi úton — a mult idők fegyelmi felelősségét a képviselő politikai felelősségének fejlődése kezdi helyreépíteni.

A politikai élet is mindinkább erőteljesebbé válik és az országgyűlés tárgyalásai iránt mindinkább szélesebb körben kezdenek érdeklődni.

Ennek azután természetzerű következménye az lesz, hogy a választókerületek egyes kérdésekben képviselőjük mellett vagy ellen tüntetnek, állást foglalnak; és ha a képviselő és választókerülete polgárai között nézetellentétek nyerne kifejezést, a képviselőre erkölcsi kötelesség, hogy kerületét álláspontjáról vagy meggyőzni iparkodjék, vagy új választás alá bocsássa mandatumát.

A társadalom kezdi figyelemmel kísérni az egyesek politikai magatartását és ha a politika iránti érdeklődés oly mérvben fog fokozódni, mint a mily mérvben fokozódni látszik, az oly képviselő, ki kerületével nyílt ellentétbe keveredett és ebből nem vonja le a következtetést, társadalmilag lehetetlenné fog válni, mert a magyar felfogás azt tartja, hogy a képviselő választóinak politikai magatartásáért felelni tartozik.

A főrendiház tagjai oly különböző elemekből állanak, hogy azokra a legkülönbözőbb befolyások szoktak érvényesülni.

Az egyházi főrendek szoros erkölcsi függésben vannak egyházuktól, az örökös világi főrendek pedig, miután legnagyobb részük királyi kegynek köszönheti családjá előnyös helyzetét, traditionalis ragaszkodással viseltetnek az uralkodó politikai óhajai iránt és erkölcsi függésben vannak az udvari köröktől. Ugyanígy azok, kik mint udvari főméltóságok foglalnak helyet a főrendiházban.

Az élethossziglan kinevezett főrendiházi tagok pedig azon kormányférfiaktól vannak erkölcsi függésben, a kiknek kineveztetésüket köszönhetik.

A főrendiház többi tagjai ezen kategóriákkal szemben oly elenyészőek, hogy azok erkölcsi függésének fejtegetése vizsgálódásunk körén kívül esik.

A főrendiházban tehát egyházi, udvari és kormánybefolyás érvényesül, de a nemzeti közvélemény befolyása nem és ez a főrendiház szervezetének legnagyobb hibája, mert hiszen a főrendiháznak, mint már említettem, az volna a feladata, hogy az alkotmányt felforgató törvényhozási intézkedéseknek ellene mondjon akkor, ha a képviselőház ilyeneket a pártszenvedélytől elvakítva megkísérteni merészelne, de hivatása semmiesetre sem lehet az, hogy a magyar törvényhozáshozban a múlt időknek éppen nem nemzeti jellegű avult hagyományait képviselve, a haladásnak gátjául szolgáljon. Már pedig a nemzeti étellel szoros összeköttetésben nem álló tagjainak túlnyomó száma következtében mai főrendiházunk csak erre lehet alkalmas.

Éppen azért a főrendiház mindaddig nem fog beleilleni a parlamentáris kormányrendszer országgyűlési tényezői közé, a míg oly szervezetet nem nyer, hogy abban a nemzet történelmi hagyományainak képviselője mellett a nemzet magasabb értelmiségének a pártharczokba bele nem vont oly elemeinek befolyása is érvényesül, a kik a nemzeti közvéleménnyel szorosabb érintkezésben vannak, de az udvari befolyásoktól teljesen függetlenek.

Ha 1848-ban az alsóház szervezésénél teljesen mellőztük a törvényhatósági képviselőnek történelmileg fejlődött rendszerét, nem lett volna szabad mellőznünk azt a főrendiház újraszervezésénél, mert a törvényhatósági képviselő rendszerére bizonyára oly elemeket juttatott volna a főrendiházba, melyek a mellett, hogy nem idegenek a nemzet történelmi hagyományaitól, egyszersmind nem vesznek activ részt a köznap pártharczokban és eléggé függetlenek minden hatalomtól, a nélkül, hogy összeköttetésben ne állnának a nemzet értelmiségének közvéleményével.

A magyar ministerek helyzete az országgyűlésen.

Az 1848. évi III. t.-cz. felállítja és szervezi a független felelős ministeriumot. A ministerium áll egy elnökből, s ha az maga tárczát nem vállal, nyolcz, illetőleg 1868 óta kilencz ministerből. A ministerium hatáskörébe utaltatnak mindazon tárgyak, melyek eddig a m. királyi udvari cancellariának, a helytartó-tanácsnak és a kir. kincstárnak (udvari kamarának) — ideértve a bányászatot is — köréhez tartoztak, vagy azokhoz tartozniok kellett volna, s általában minden polgári, egyházi, kincstári, katonai és általában minden honvédelmi ügyek, tehát az összes országos kormányzat.

Az országos kormányzat egyes ágai élére egy-egy minister állittatott, a ki alá az illető osztályfőnökök vezérlete alatt a kellő hivatalos személyzet rendeltetett.

Vizsgáljuk már most, hogy mily helyzetben van ezen ministerium a királylyal és az országgyűlés két házával szemben.

Hogy a ministerium első sorban királyi szerv, az kitűnik az 1848. évi III. t.-cz. 11. §-ának azon rendelkezéséből, mely szerint a ministerelnököt a király vagy királyi helytartó nevezi ki és ministertársainak legfelsőbb megerősítése is csak őt illeti. De még inkább érvényre emeli a ministerium királyi jellegét az 1867. évi VIII. t.-cz., mely rendel, hogy az összes ministereket ő felsége nevezi ki s a ministerelnök e tekintetben csak előterjesztéssel él.

Az 1848. évi III. t.-cz. 3. §-a szerint ő felsége s az ő távollétében a nádor s kir. helytartó a végrehajtó hatalmat a törvények értelmében a független magyar ministerium által gyakorolják s bármely rendeleteik, parancsolataik, határozataik, kinevezéseik csak úgy érvényesek, ha a Budapesten székelő ministerek egyike által is aláíratnak.

Ezen intézkedés következtében, melyet az 1867. évi VII. t.-cz. oda módosított, hogy ő felsége a végrehajtó hatalmat a törvények s alkotmány alapján a magyar ministerium által személyesen gyakorolja, a ministerium a királynak oly kormányzati segédszerve, a melynek tudtán kívül, a melynek mellőzésével a király semmiféle kormányzati cselekményt érvényesen nem végezhet, tehát a királyi kormányzatnak nélkülözhetlen, mellőzhetlen és egyetlen főszerve, ennél fogva a ministerek a királynak kizárólagos helyettesei, a királyi rendeletek szükségképeni kiadói és foganatosítói.¹

Az 1848. III. t.-cz. 28. §-ának azon intézkedése, hogy a ministerek az országgyűlés mindenik táblájánál üléssel bírnak s nyilatkozni kívánván meghallgatandók, még élesebben kiemeli a ministerek azon minőségét, hogy ők a király végrehajtó hatalmának képviselői, mert ezen rendelkezés módot nyújt a királyi kormánynak arra, hogy az országgyűlés bármely házának tárgyalásait figyelemmel kísérje s egyszerűs mind nyilatkozatai által annak menetét is befolyásolja.

De ugyanezen törvény a ministereket az országgyűléstől függésbe is hozza és olybá tünteti fel, mint az országgyűlés ellenőrzésének alárendelt és előtte minden cselekményért számot adni tartozó hatóságot, mely a királynak végrehajtó hatalma gyakorlásában azért mellőzhetlen, hogy a királyi kormányzat folyton az országgyűlés ellenőrzése és felügyelete alatt maradjon.

A 4., illetőleg a 18. §-ok ugyanis kimondják, hogy a magyar ministeriumnak minden egyes tagja mindennemű hiva-

¹ Angolországban a cabinet, ministerium vagy kormány, mint a parlament tagjai, a végrehajtó hatalom kezelői s egyszerűs mind a király szolgálói, másfelől mint a felsőház tagjai, a parlament mindkét házában állandó bizottsága az ügyek előkészítésére és vezetésére. De a törvények mitsem tudnak a cabinetről csak a titkos tanácsról. (Todd : A parlam. kormányrendszer Angliában. II. 414. l.)

talos eljárásáért felelős, továbbá, hogy mindenik minister azon rendeletért, melyet aláír, felelősséggel tartozik. Továbbá a 29. §. elrendeli, hogy a ministerek az országgyűlés mindegyik táblájánál annak kívánatára megjelenni s a megkívántat felvilágosításokat előadni tartoznak, sőt a 30-ik §. értelmében az országgyűlés mindegyik táblájának kívánatára még hivatalos irataikat is magának a táblának vagy a tábla által kinevezett küldöttségnek megvizsgálása alá bocsátani köteleztetnek.

Vége a 32., 33. és 34. §-okban a felelősségre vonás okai és az eljárás módja is meg van határozva és a 37. §-ban a ministerium kötelezve van, hogy az ország jóléteinek és szükségének kimutatását, s a multra nézve az általa kezelt jövedelmekről számadását országgyűlési megvizsgálás, illetőleg jóváhagyás végett évenként az alsó táblájánál bemutassa.

A ministerek tehát első sorban és különösen a törvény szavaiból folyólag a királyi kormányzatnak az országgyűlés ellenőrzése alá rendelt és nélkülözhetlen legfőbb hatósági szerve. rövidebben a király végrehajtó hatalmának az országgyűlés előtt felelős képviselői.

De az 1848. évi III. t.-cz. 4., 18., 29. és különösen a 30. §-aiban foglalt rendelkezések következtében, inkább a törvény szelleméből, mint szavaiból kimagyarázhatólag, a ministerium az országgyűlés két házától, de különösen a képviselőháztól nemcsak függő helyzetbe, hanem azzal oly szerves összeköttetésbe jut, hogy a ministerium hivatalát csak addig töltheti be sikerrel és csak addig működhet áldásosan és zavartalanul, a míg az országgyűlés által, de különösen a nagyobb erkölcsi súlylyal bíró képviselőház többsége által támogatatik. Mert ha a ministerium nem bírja az országgyűlés többségének bizalmát, minduntalan ki van téve annak, hogy az országgyűlés egyik vagy másik házának határozata

következtében minden kormányzati cselekménye miatt folytonos zaklatásnak van kitéve és még a titkos természetű iratoknak is előmutatására és ezáltal a belső ügyeknek bizonyos körben nyilvánosságra hozására van kényszerítve, a mi a jó kormányzást megakaszthatja, sőt lehetetlenné is teheti.

Ehhez járul az is, hogy a ministerek a törvény 31. §-a értelmében az országgyűlés egyik vagy másik házának tagjai is lehetnek, sőt a parlamentaris kormányrendszer szelleme azt meg is kívánja. Ezt a magyar országgyűlési gyakorlat oda fejlesztette, hogy a ministerek lehetőleg a képviselőház tagjai legyenek, ez alól csak a király személye körüli miniszterre engedtetvén kivétel és a ministerium egy-két oly tagjára nézve, a kik már különben a főrendiház tagjai.¹

És ha az, hogy a ministerek valamennyien, különösen pedig a miniszterelnök a képviselőháznak, egy-kettő pedig közülök a főrendiháznak szavazattal bíró rendes tagja legyen, nem is szükségképeni követelménye alkotmányunknak, mindazonáltal ez oly morális követelmény, hogy a nélkül ministeriumot Magyarországon képzelni nem is lehet, mert egy ily ministeriumnak az ország kormányzásához szükséges tekintélye sem az országgyűlés előtt, sem a nemzet előtt nem volna. És ha ehhez még hozzáveszszük azt, hogy a királynak a miniszterelnököt az országgyűlés többségben levő pártjának vezéregyéniségei közül illik kinevezni, a ministerium mintegy az országgyűlés bizalma folytán az országgyűlés testéből kinövő hajtásnak tekinthető. Ezen körülmények a

¹ Angliában előfordult az is, hogy sokkal több volt a peer, mint a képviselő. Így Addington kormányában 1801-ben öt peer, négy képviselő; Pitt kormányában 1804-ben tíz peer, két képviselő. De ma tanácsosnak tartják, hogy a többség a képviselőház tagja legyen. A miniszterelnök a reformbill óta többnyire peer volt. (Todd: A parlam. kormányrendszer Angliában. II. 556—560. l.)

ministeriumot úgy tüntetik fel, mint az országgyűlés bizalmából a király és az országgyűlés közötti közbenjárót.

De a ministerek kettős állását, mely szerint egyrészt a király végrehajtó hatalmának kizárólagos szervei és képviselői, másrészt az országgyűlésnek bizalmi férfiai, legjobban kifejezésre juttatja királyi tanácsadói minőségük.

A ministereknek királyi tanácsadói minőségük, illetőleg a ministerium királyi tanácsi jellege önként következik a dolog természetéből, mert tanácsadásra legilletékesebb az, kit a felelősség terhel és ki a foganatosításra van hivatva. De kitűnik ez az 1848. III. t.-cz. 17. §-ából is. Ezen szakasz ugyanis így szól: «Az összes ministerium tanácsülésében, midőn ő felsége, vagy a nádor királyi helytartó abban jelen nincs, a miniszerelnök elnököl, ki a tanácsot, midőn szükségesnek látja, mindenkor összehívhatja.»

E szakasz tehát a ministeriumot tanácsnak nevezi, még pedig oly tanácsnak, melyben esetleg a király elnököl. Már pedig mi egyébért elnökölne ott a király, ha nem azért, hogy a ministerek tanácsát meghallgassa? Vagy mi célja volna a miniszerelnök elnöklete alatt tartandó és általa bármikor összehívható tanácsüléseknek, ha a ministerium nem volna egyéb, mint a király akaratát foganatosító legfőbb országos hatóság? Hiszen akkor az ily tanácsülés teljesen felesleges volna, mert hiszen a ministeriumnak nem volna más feladata, mint utasítást kérni a királytól és azt végrehajtani.

De a ministerek királyi tanácsadói minőségét lehet következtetni az 1848. III. t.-cz. 6. §-ából is, mely szerint a cancellária és a helytartó-tanács hatásköre a ministeriumra száll. Az 1608. évi X. t.-cz. szerint ugyanis a cancellár tagja a tanácsnak, ezt az 1791. XIV. t.-cz. is megerősíti, továbbá a helytartó-tanács is a királyi tanácsból fejlődött s ha annak tanácsadói hatósága későbbi törvényeink által elhanyagoltatott is, már tagjainál fogva sem lehetett annak ezen jellegét kétségbevonni,

mert hiszen a helytartó-tanácsnak az elnöke a nádor volt, a ki a király első tanácsadója.

A királyi tanácsadói minőség mellett szól azon parlamenti gyakorlat is, mely szerint a ministerek nemcsak azon államokban, melyeknek alkotmányából a mai parlamentarizmus kormányrendszer intézménye átvétetett, hanem nálunk is az országgyűlés mind a három tényezője által a király hivatott tanácsadóinak tekintettek, és az 1848-ik évi törvényhozásnak világosan az volt az intentiója, hogy a ministerium a királynak közvetlen tanácsadó szerve legyen.

A ministerek tehát a király tanácsosai, a kik minden hivatalos cselekményeikért és így a királynak adott tanácsaikért is az országgyűlés előtt felelősek.

Ebből következőleg bátran mondhatjuk, hogy a ministerek az országgyűlés két házának, de különösen a képviselőháznak bizalmi férfiai a király tanácsolására és az országgyűlési többség politikai irányának a király előtti érvényesítésére, tehát az országgyűlési, illetőleg a nemzeti akarat felelős leteleményesei és hivatott érvényesítői a királylyal szemben; másrésről a király végrehajtó hatalmának felelős képviselői az országgyűléssel, illetőleg a nemzettel szemben.

A ministerium ezen kettős állásánál fogva tényleg az országgyűlésnek önálló, bár annak minden tényezőjével szoros szervei összeköttetésben lévő tényezőjévé vált és összekötő kapcsot képez a nemzet képviselte és a király között. A ministerium a szent korona megelevenedett testében a fő lüktető erőt, a szívet képezi.

A ministeriumnak testületi szervezete, a miniszerelnök előkelő helyzete és azon körülmény, hogy a ministeriumnak az országgyűlési többség és a király bizalmát egyaránt bírnia kell: szükségképen maga után vonja azt, hogy úgy az országgyűlés két házával, mint a királylyal szemben a ministerek a miniszerelnökkel minden kérdésben solidárisak legyenek.

A ministerium egyes tagjai a miniszerelnök előterjesztésére és ellenjegyzése mellett neveztetnek ki és ha a miniszerelnök lemond, az egész ministeriumnak le kell mondani. Ha tehát egyes ministerek a miniszerelnökkel ellentétbe jutnak és a miniszerelnökkel solidárisak lenni nem akarnak, be kell adniok lemondásukat és ki kell lépniök a ministeriumból, hogy olyanoknak adjanak helyet, a kik a fölmerült kérdésben a miniszerelnökkel és ministeriumával egyetértének. Csakis a solidaritás által érhető el az, hogy a király a ministerek tanácsa által sikerrel befolyásoltassék és csakis így lehet a ministeriumnak az országgyűlés tárgyalásait határozott irányban vezetni.¹

A ministerium politikai irányát a miniszerelnök képviseli és az egyes ministerek a miniszerelnökkel szemben saját politikai meggyőződésüket nyilvánosan kifejezésre nem juttathatják mindaddig, a míg a ministeriumnak tagjai. A ministerium kebelében fölmerült minden vitás kérdést tehát előbb a ministertanácsban kell eldönteni és csak az egyértelmű megállapodást lehet az országgyűlés vagy a király elé terjeszteni.

Ha egyértelmű megállapodás egyáltalában nem jöhet létre, vagy az egész ministerium, vagy az egyes ministerek lemondásának kell bekövetkezni, a szerint, hogy a ministertanácsban a miniszerelnök, vagy az egyes ministerek maradtak kisebbségben.

A solidaritás szempontjából igen helyes azon angol szokás, hogy a királylyal a cabinet határozatát a premier közli és a cabinet egyes tagjai a királylyal rendszerint nem érint-

¹ Angliában 1812 óta a cabinet tagjai mindig solidárisak és solidariter felelősek egymás tetteiért; de Walpole idejében ezen elv még nem volt elismerve. (Todd: A parlam. kormányrendszer Angliában. II. 370—374. l.)

keznek.¹ Ezen szokás azonban nálunk fenn nem áll és a királynak nemcsak jogában áll az egyes ministereket a miniszterelnök mellőzésével meghallgatni, hanem ezt tényleg meg is szokta tenni. Pedig ha a király az egyes ministereknek tanácsát külön-külön kéri ki és a tanácsok egymástól eltérők, ezen eljárás a ministeriumnak solidaritását a királlyal szemben annyira megbonthatja, hogy minduntalan részleges, úgynevezett kulisszák megettí ministerválságok keletkeznek, a mi a parlamentaris élet egészséges lüktetését akasztja meg.

A közös ministerium helyzete az országgyűlésen, a delegatiókban és a magyar ministeriummal szemben.

Az 1867. évi XII. t.-cz. 27. §-ában azon ügyeknek intézésére, melyek mint Ausztriával közösek, se Magyarországnak, se Ausztriának külön kormányzata alá nem tartoznak, egy közös ministerium állíttatott fel, mely ministerium a közös ügyek mellett se egyik, se másik résznek külön ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyakorolhat.

E közös ministerium három tagból áll, ú. m. a közös külügyi, a közös hadügyi és a közös pénzügyi ministerekből.

E ministeriumnak a magyar ministeriumtól eltérő szervezete mindjárt első pillanatra szemünkbe ötlík.

Először is a három közös minister közül egyik sem emeltetik a ministerium élére, egyik sem miniszterelnök.

Másodszor e ministerium nincs benne az országgyűlésben, nem avatkozhatik a special magyar ügyekbe, sem a magyar ministeriumra, vagy annak valamely tagjára, sem a magyar országgyűlés tárgyalásaira befolyást nem gyakorolhat, a magyar országgyűlés tagjai nem lehetnek, sem ott meg nem jelenhetnek.

¹ Todd: A parlam. kormányrendszer Angliában. II. 491. és I. 218. és 291. l.

Azon közvetlen összeköttetés tehát, mely a magyar miniszterium és a magyar országgyűlés, de különösen a képviselőház között létezik, mely szerint a ministerek az országgyűlés bizalmi férfiai, a király tanácsolásra és az országgyűlési többség politikai irányának a király előtti érvényesítésére, a közös miniszterium és az országgyűlés között fenn nem áll, a közös miniszterium nem a nemzeti akaratnak letéteményese.

Vannak ugyan az 1867. évi XII. t.-cziknek oly intézkedései, a melyek a közös miniszteriumot a magyar országgyűléssel közvetett összeköttetésbe hozni törekesznek, ezek a közös ügyek tárgyalására a két állam országgyűlései által kiküldött országos bizottságoknak (delegatióknak) hatáskörét megállapító intézkedések, de ezen intézkedések sem hozzák a közös miniszteriumot a magyar országgyűléssel szerves összeköttetésbe, hanem a közös miniszterium felelősségének és a delegatiók előtti felvilágosításadás kötelezettségének kimondása által a magyar országgyűlés egy bizottságától némi függésbe.

Az 1867: XII. t.-cz. 27. §-a, illetőleg 50. §-a szerint ugyanis a közös minisztérium minden tagja mindazokra nézve, a mik köréhez tartoznak, úgyszinte az egész miniszterium is együtt, oly hivatalos intézkedéseire nézve, melyeket együtt állapított meg, felelős a delegatióknak.

A 39. §. pedig kimondja, hogy a közös miniszteriumnak jogában áll s midőn arra felszólíttatik, köteles is egyik bizottságnál úgy, mint a másíknál megjelenni és a delegatio által követelt felvilágosításokat szóval vagy írásban, *s ha az kár nélkül történhetik*, a szükséges iratok előterjesztése mellett is, megadni.

Lényeges különbség van azonban az 1848. III. t.-cz. 30. §-ának a magyar miniszteriumra vonatkozó hasonló intézkedése és az idézett 39. §. között, mert a míg az előbbi a magyar ministereknek föltétlen kötelességévé teszi, hogy hivatalos irataikat az országgyűlés bármely házának kíváratára magának a ház-

nak, vagy a ház által kinevezett küldöttségnek megvizsgálása alá bocsássák; addig az 1867. évi XII. t.-cz. 39. §-ában csak annyiban kötelezi a közös ministeriumot iratainak a delegatio előtti előterjesztésére, a mennyiben az kár nélkül történhetik. Már pedig annak előzetes eldöntése, hogy az kár nélkül történhetik-e, vagy nem, a ministeriumot illetvén, a hivatalos iratok előterjesztése nem a delegatio, hanem a közös ministerium tetszésétől függ.

A közös ministerium tagjai nem tagjai a delegatióknak, nem a delegatio többségben levő pártjának politikai irányát képviselik, sőt még föltétlen függésben sincsenek a delegatiótól, hanem csakis azáltal, hogy a delegatiónak felelősek és hogy a delegatio a közös kormányzat ellenőrzésére és a közös költségvetés megtagadásának drasztikus fegyvere által a közös kormány elmozdítására befolyhat, jut némi függésbe a delegatiótól, a mi azonban attól, hogy a delegatióval szerves összefüggésben álljanak, azaz hogy mintegy a delegatio testéből valók legyenek, igen lényegesen különbözik. Annál kevésbbé lehetnek szerves, habár közvetett összeköttetésben a magyar országgyűléssel.

A közös ministerium tehát a hozzá utalt tárgyakban a királynak mellőzhetlen és nélkülözhetlen legfőbb hatósági szerve, mely a magyar országgyűlés egy bizottságának (a delegatiónak) és így közvetve az országgyűlésnek is jogilag, sőt politikailag is felelős, mindazonáltal a közös ministerek nem a delegatio bizalmi férfiai a király tanácsolására, hanem csak a király felelős tanácsadói a közös ügyekre, a mi nagy különbség.

A közös ministerium már csak azért sem lehet szerves összefüggésben a magyar országgyűléssel, mert a közös ministerek nem szükségkép magyar honpolgárok, a király törvénykezdeményezésének nem eszközei, a magyar politikai életnek nem vezéregyéniségei, hiszen a magyar politikába avatkozniok nem is szabad.

A magyar ministeriumnak ellenben a közös ügyekbe avat-

kozni nemcsak joga, hanem kötelessége is. Az 1867. XII. t.-cz. 8. §-a ugyanis azt mondja, hogy a közös külügyek tekintetében fölmerülhető intézkedések mindkét fél ministeriumával (tehát a magyar ministeriummal is) egyetértőleg és azok beleegyezése mellett, a közös külügyminister teendői közé tartoznak.

A hadügyi és közös pénzügyi ministerek pedig főképen administratív hatáskörrel bírnak, mert a hadügyek és pénzügyek körébe eső politikai vonatkozású ügyek a magyar ministerium körébe esnek, mivel az ujonczok megajánlása föltételeinek, a katonaság elhelyezésének, a védelmi rendszer megállapításának stb. jogát az 1867. XII. t.-cz. 12. és 13. §-ai szerint az ország magának tartotta fenn, mind törvényhozási, mind kormányzati tekintetben, tehát a hadügyi politika a honvédelmi minister által intézendő. Úgyszintén az adórendszer megállapítása az egész pénzügyi politikával együtt a magyar pénzügyministerre tartozik. A közös költségvetést sem maga a közös ministerium készíti, hanem az idézett törvény 40. §-a értelmében ez is mind a két külön felelős ministeriumnak, tehát a magyar ministeriumnak is befolyásával készítendő.

A míg tehát a magyar ministerium a közös ministeriumhoz kötve nincsen, addig a közös ministerium a kiegyezés értelmében minden politikai jelentőségű kérdésben a magyar ministeriummal egyetértőleg s annak beleegyezéséhez kötve — kénytelen eljárni.

A közös ministerium ennél fogva felelős ugyan, de nem annyira politikai ministerium, mint a magyar, hanem inkább administratív jellegű, mely fennállásának erejét nem a nemzet politikai életéből meríti, hanem a fejedelem bizalmából. Mindazonáltal hivatalban maradása a delegatio-, és a magyar kormány közvetítésével a magyar országgyűlés miképeni magatartásától is függővé van téve?¹

¹ V. ö. szerzőnek Magyarország közjogi viszonya Ausztriához című munkáját. 151—154. l., 222—227. l.

Az ellenjegyzés.

Az előbbi fejezetekben említettem, hogy még a felelős királyság korában is, valahányszor az országos főtisztviselők felelőssége határozottabban domborodik ki, mindannyiszor a király felelősségének elve elhomályosodott, háttérbe szorult.

Az 1298. évi 23. t.-cz. ugyanis nem arról gondoskodik, hogy a királynak ellene lehessen állani, vagy őt meg lehessenátkozni, ha valamit a mellé adott felelős tanácsosok tudta nélkül tenne, hanem az ily királyi rendelkezést jogi érvényétől fosztja meg.

Ugyanígy rendelkezik az 1507. évi 5. és az erdélyi C. C. 2. R. 1. cz. 15. pontja is.

Ezen rendelkezéseknek czélja tehát az volt, hogy az uralkodó személye lehetőleg kiméltessék a nélkül, hogy az ő kormányzati cselekményeiért senki se legyen feleletre vonható. Ez pedig csak úgy volt elérhető, ha a királynak minden kormányzati cselekményeiért azon tanácsosok tétetnek felelőssé, a kiknek tudtán kívül jogérvényesen nem rendelkezhetik, s a kik tanácsukkal azon kormányzati cselekményt előidézték, vagy ellenkezőtanácsal meggátolni nem törekedtek.

A mióta azonban az aranybulla ellenállási záradéka eltöröltetett és a király felelőtleniségének elve alkotmányunk egyik főelvévé vált, t. i. 1687. óta, azóta oly törvényünk, mely az imént érintett elvet újból kimondta volna, nem volt egész 1848-ig.

Igaz, hogy vannak törvényeink, melyek a királyt ahhoz kötik, hogy magyar ügyeket magyarok tanácsával intézzен, mint az 1608. k. e. 10. és 1741. 11. t.-czikkek, mindazonáltal ezek az említett elvet nem hangsúlyozzák, s a királynak a magyar tanácsosok nélkül tett rendelkezéseit semmieseknek nem nyilvánítják.

Az 1848. évi III. t.-cz. 3. §-a azonban, bár más formában, a III. András, II. Ulászló és Bartsai Ákos törvényeiben rejlő elvet ismét érvényre emeli és alkotmányunk egyik sarkalatos elvévé teszi.

E forma az ellenjegyzés formája.

Az 1848. III. t.-cz. 3. §-a ugyanis kimondja, hogy a király s az ő távollétében a nádor s királyi helytartó «a végrehajtó hatalmat a törvények értelmében független magyar ministerium által gyakorolják s bármely rendeleteik, parancsolataik, határozataik, kinevezéseik csak úgy érvényesek, ha a Budapesten székelő ministerek egyike által is aláíratnak».

A ministerek pedig ugyanezen törvénynek 18. §-ában minden rendeletért, melyet aláírnak, tehát a király rendeleteiért is felelőssé tétetnek, ennél fogva oly királyi rendelkezés, melyért valamely minister felelős ne volna, létre sem jöhet, mert ha az valamely minister által aláírva, ellenjegyezve nincs, egyszerűen érvénytelen és így nem létező.

A ministeri ellenjegyzés tehát a királyi kormányzat felelőségének leghatalyosabb eszköze, de egyszersmind a király felelőtlenségének és személye sérthetlenségének biztosítója.

Az ellenjegyzés mai formájában a belga alkotmányból vettett át, melynek 64. cikke kimondja, hogy a királynak semmiféle ténye sem érvényes, ha valamely minister által ellenjegyezve nincs. De csak a forma új, a tartalom, mely az ellenjegyzés nélkülözhetlensége által elérni szándékolt célban rejlik, hogy t. i. a király minden kormányzati cselekményeért valamely tanácsosa legyen felelős, mint előbb kimutattam, alkotmányunkban nem ismeretlen, sőt bátran mondhatjuk, hogy e tekintetben megelőztük az egész világot.¹

Polner Ödön a végrehajtó hatalomról írt értekezésében

¹ Erre nézve lásd Schvarcz Gyula: «A ministeri felelősség eredete». Értekezések a társ. tudom. köréből. VII. k. VI.

azt állítja, hogy az 1848. III. t.-cz. 3. §-a helytelenül van szövegezve; mert ha az ellenjegyzés tenné a királyi rendelkezést érvényessé, akkor a ministerek a király fölébe emeltetnének. Azt mondja, hogy az «ellenjegyzés nem lehet érvényre emelése a királyi rendelkezésnek, de lehet annak tanusítása, hogy a rendelet a királytól ered». Ezen állításnak védelmére azt hozza fel, hogy az ellenjegyzés nem egyéb, mint a mi volt hajdan a királyi rendeletnek cancellári kiadmányozása megpecsétlés által, mely mellett később a cancellár aláírása is szerepelt.

A ministeri ellenjegyzés tehát nem egyéb, mint a cancellária kiadmányozási functiójának a ministerek által való végeztetése, csakhogy felelősség mellett.

Ezen téves alapon indulva, további okoskodása folyamán oly tételeket állít fel, melyek alkotmányunkkal homlokegyenest ellenkeznek.

Így azt állítja, hogy csak oly királyi rendelkezések ellenjegyzése szükséges, a melyek az ellenjegyzést teljesítő személytől, tehát a ministertől különböző szervekhez vagy magánosokhoz szólnak, olyanokhoz tehát, melyek csak a ministerekhez szólnak, ellenjegyzés nem szükséges; mert hiszen az ellenjegyzés csak annak tanusításául szolgál, hogy az a rendelkezés a királytól ered és hogy a ministernek cancellári közreműködése valóban megtörtént.

Nem kell e szerint ellenjegyzés, ha a király valamely ministerét törvényjavaslat benyújtására hatalmazza fel, vagy ha ministereit hivatalukból fölmentvén, a hivatal továbbviselésével őket ideiglenesen megbízza, de nem kell oly kinevezéshez se, melynél magát a királyi levelet az illetővel nem közlik. Nem kell a ministerek fölmentéséhez sem, mert a fölmentés bármely ministerhez közvetlenül is intézhető.

Ezen helytelen felfogás részleteit fejtegetni nem lehet e helyütt feladatomból; mindazonáltal azt szó nélkül hagyni ez

alkalommal mulasztásnak tartanám; szükségesnek látom tehát, hogy arra néhány megjegyzést tegyek.

Az 1848. III. t.-cz. 3. §-a oly világosan szól, hogy azzal szemben vitatkozni egyáltalában nem lehet. Az oly királyi rendelkezés, mely valamely minister által ellenjegyezve nincs, érvénytelen. Ezen törvény nem új elvet állít fel alkotmányunkban, hanem az 1298. 23. és 1705. 5. t.-cikkben már kifejezésre juttatott elvet, hogy t. i. a király tanácsosainak tudta nélkül országos dolgokban érvényesen nem intézkedhetik, új formában és a ministerekre szorítva emeli érvényre. Azon körülmény pedig, hogy az ellenjegyzés formailag véve, újabb történelmi fejleménye a cancellári működésnek, a mellett, hogy a királyi rendelkezés ellenjegyzés nélkül is érvényes lehet, semmit sem bizonyít; sőt ellenkezőleg, a mint a pecsétek által ellátandó királyi rendelkezések ezen pecsétek hiányában érvénytelenek voltak, épen úgy érvénytelenek a ministeri ellenjegyzés nélkül ma is.

Ezáltal a minister nem emeltetik a király fölébe, épen úgy, mint nem emeltetett volt a cancellár, a kinek pecsétlése nélkül azon királyi rendelkezések az 1608: IX. és X. t.-cikknek értelmében nem voltak érvényesek. Vagy talán a végrendeleti tanúk a végrendelező fölé emeltetnek-e azért, hogy a végrendeletet tanúskodásuk teszi érvényessé?!

A ministeri ellenjegyzésnek célja nem az, hogy tanúsíttassék, miszerint valamely rendelkezés a királytól ered, mint pl. a végrendeleteknél a tanúk részvétele, vagy királyi rendeleteknél hajdan a cancellár pecsételése és aláírása; hanem az, hogy tanúsíttassék, miszerint azon királyi rendelkezésről valamely minister tudomással bír, azt magáévá teszi és érte a felelősséget elvállalja.

Ennélfogva minden királyi rendelkezés ellenjegyzendő valamely minister által, mert különben az a törvény világos

szavai szerint és az ezek által eléretni szándékolt cél sikeressége érdekében érvénytelen.

Így pl. valamely felségfolyamodványra adott legfelsőbb elhatározás szintén nem közöltetik eredeti szövegben az illető magánossal, hanem csak a miniszterrel és azért az mégis ellenjegyzendő és tényleg ellenjegyeztetik is.

Ha a király valamelyik miniszterét törvényjavaslat benyújtására hatalmazza fel, ehhez az ellenjegyzés csak azért nem szükséges, mert ez nem rendelet formájában történik, önmagában véve nem önálló kormányzati actus, a mint pl. nem ez a miniszterek szóbeli fölmentése sem. De hogy egy miniszter állását elhagyja és hogy a miniszteri szék üresnek tekintessék, szóval, hogy a miniszter fölmentése érvényes legyen: ahhoz már kell ellenjegyzés, mert a miniszter nem cseléd, a kit néhány szóval lehetne hivatalából elbocsátani, hanem azt vele hivatalos formában közölni is kell.

Azon gyakorlat, hogy a hivatalos lapban közölt fölmentéseknél az ellenjegyzés kitüntetve nincsen, a törvény világos rendelkezéseivel szemben mitsem bizonyít.

Épen így kell ellenjegyzés minden kinevezéshez, s ellenjegyzés nélkül az érvénytelen, mert hiszen annak írásban is nyomának kell maradni, hogy kinek hozzájárulásával ment végbe valamely kinevezés, ha nem egyébert, hát a következő miniszternek fedezése céljából.

Az 1848. III. t.-cz. 3. §-a tehát szó szerint veendő és semminemű álokoskodással azt új teoriák felállíthatása kedvéért megkerülni nem lehet.

Az idézett törvény annyira nélkülözhetetlennek tartja az ellenjegyzést, hogy a 7. §-ban még az egyházi méltóságok kinevezésének és oly királyi jogoknak gyakorlásához is megkivánja, melyek mindenkor a király legszemélyesebb felségjogait képezték.

A 8. §. kivételt tesz azon szabály alól, hogy csak Buda-

pesten székelő, vagy hogy bármely Budapesten székelő minister ellenjegyezhet, a mennyiben a magyar hadseregnek az ország határain kívül való alkalmazását, nemkülönben a katonai hivatalokra való kinevezéseket a király személye körüli minister ellenjegyzéséhez köti.

A közös ministerek ellenjegyzése tekintetében egy törvényünk sem intézkedik; minthogy azonban a király rendelkezéseinek érvényességéhez a ministeri ellenjegyzés okvetlenül szükséges, a dolog természetéből következik, hogy a közös ministerek hatáskörébe tartozó ügyekre nézve rendszerint ezek ellenjegyezzenek. És így az ő felsége személye körüli ministerhez utalt ügyek nagy részében kiadott rendeletek ellenjegyzése a közös ministerek hatáskörébe ment át.

De miután a közös ministerek hatáskörébe utalt ügyek Magyarországot is érdeklik: az oly királyi rendelkezések, melyek a közös ministerek által szoktak ellenjegyeztetni, a magyar alkotmány szempontjából Magyarországra érvényesek volnának akkor is, ha azokat valamely magyar minister ellenjegyezné; mert hiszen a magyar ministerek a közös ügyekre a törvény értelmében befolyhatnak és ezen ügyekben az ellenjegyzéstől sem törvény által eltiltva nincsenek, sem a magyar alkotmányt nem sérti, ha ily ügyekben magyar minister elvállalja a felelősséget.

De a közös ministerek a speciell magyar ügyekben nem ellenjegyezhetnek s ha tennék is, az ily királyi rendelet nem volna érvényes, mert a közös ministerek a Magyarország külön ügyeibe való beavatkozástól az 1867. XII. t.-cz. 27. §-ában világosan el vannak tiltva.

A Budapesten székelő magyar ministerek concurállal hatalommal bírnak, és bármelyikök bármily ügyben érvényesen ellenjegyezhet, akár ressortjához tartozik azon ügy, akár nem. De rendszerint a törvények szentesítését és az új ministerek kinevezését a miniszerelnök, az egyes ressort-

tokba tartozó ügyekben kiadott rendeletet pedig az illető ressort-minister szokta ellenjegyezni. Az új minisiterelnök kinevezését is bármely lelépő minister, vagy az újonnan kinevezett minisiterelnök ellenjegyezheti, azonban rendszerint a lelépő minisiterelnök szokta ezt tenni.

Már most felmerül a kérdés, hogy felelős-e a régi minisiterelnök az új minisiterelnök kinevezésének ellenjegyzéseért? Vannak, kik azt állítják, hogy nem, mert ez csak formalitás. Miképen legyen felelős valaki annak kinevezéseért, a ki esetleg politikai ellenfele és a kinek politikáját veszedelmesnek tartja? Én azonban azt tartom, hogy igen; hiszen ha nem akar érte felelősséget vállalni, akkor nem ellenjegyzi az új elnök kinevezését?

De most felmerül a másik kérdés; miképen neveztesék hát ki az új minisiterelnök, hiszen a míg érvényesen kinevezve. azaz kinevezése ellenjegyezve nincs, addig nincs joga ellenjegyezni?

Ezt a kérdést csak az ellenjegyzés céljából lehet megmagyarázni. Az ellenjegyzés célja ugyanis az, hogy legyen a ki valamely királyi rendelkezésért felelősséget vállal és azt ellenjegyzésével tanusítja. Ha pedig valaki a saját maga kinevezését ellenjegyzi; ezért a felelősséget is van a ki elvállalja s a kinevezés érvényessége és a minisiteri ellenjegyzés ily esetben egy időpontban következik be.

Batthyányi Lajos 1848-ban és Andrássy Gyula 1867-ben szintén önmaguk ellenjegyezték minisiterelnöki kinevezésüket.

Hátra van még a közös minisiterok kinevezésének ellenjegyzése. Az 1867. évi XII. t.-czikk e tárgyban nem intézkedik. A gyakorlat az, hogy a közös minisiterok kinevezését a közös külügyminisiter szokta ellenjegyezni, ez azonban Magyarország souverainitása szempontjából nem egészen helyes gyakorlat. A közös minisiterok ugyanis nem valamely szövetség-

ges államnak önálló ministerei, hanem Magyarországnak és Ausztriának közös ministerei, kiknek politikájáért a magyar ministerium is felelős, mert hiszen abba befolyni tartozik. Szükséges volna tehát, hogy az ő kinevezések ne történhesek meg a magyar kormány hozzájárulása nélkül és kineveztetések alkalmával kifejezésre juttassék az is, hogy hivatalukat a magyar állam akarataból is bírják. Ez pedig leginkább akként jutna kifejezésre, ha kinevezésöknél a magyar ministerelnöknek, vagy az ő felsége személye körüli minis-ternek ellenjegyzése is megkívántatnék.

Ez, mondom, jobban megfelelne a magyar alkotmány szellemének, mint a jelenleg fennálló gyakorlat, mindazonáltal törvényes szabály hiányában az eddigi gyakorlat sem ütközik törvénybe és a közös minister által ellenjegyzett közös ministeri kinevezés érvénytelennek nem tekinthető.

Dr. Ferdinandy Géza.

EPIKUROSTANA AZ ÉLVEZETRŐL.

— Második és befejező közlemény. —

Utólagos felvilágosítása ideánknak Lucretius néhány verse nyomán.

Lucretius tankölteménye Epikur physikájának és meteorológiájának leírására szorítkozik. «De rerum natura (versus) pangere conor» mondja Lucretius maga (I. 25.). Már eleve nem várhatunk tehát tőle vizsgálódásunk különös ethikai tárgyára nézve sok olyat, a mit ne nyujtanának a többi források. Ennek daczára nem fogunk Lucretiustól minden haszon nélkül bucsúzni, sőt azt fogjuk találni, hogy legalább egy helyen ő is az ataraxiának azt a mienknek vallott értelmezését támogatja, hogy positiv és határozott kéjtartalommal bír. Lucretius Epikur rendszerének ethikai elveivel bővebben különösen egyes könyveinek prologusában foglalkozik. Mindjárt az első könyv elején a Venus mint kék, mint voluptas az egész világ principiumaként szerepel. A Venusban a szerelem, mint élvezet van megtestesítve, s az egész élő világ közvetve tőle függ (I. 4. per te quoniam genus omne animantium concipitur visitque exortum lumina solis). Az élő lények, ha megragadta őket az élvezet kelleme, vágygial telve követik Venust, bárhova is vezesse őket. (Ibid. 15. capta lepore te sequitur cupide quo quamque inducere pergis). A kék tehát az élő lények ösztönző rugója; egyedül az képes

csendes békében a halandókat megörvendeztetni. (Ib. 31. «nam tu sola potes tranquilla pace¹ juvare mortalis».) Félelem és ijedség megrontja minden boldogságunkat (Ibid. 106 *fortunisque tuas omnis turbare timore*) s azért az emberi élet a borzasztóan fenyegető vallás nyomása alatt nyomorult volt (Ibid. 62—65. *Humana ante oculos foede cum vita jaceret in terris oppressa gravi sub religione, quae caput a caeli regionibus ostendebat horribili super aspectu mortalibus instans*). Boldogok volnánk, ha lelkünk nyugodt volna és nem volna alávetve ijesztő képzeleteknek. Ez ezen vizsgálódás eredménye. Továbbá a II. könyv elején, az első négy versben a következő van elmondva: Nem az, hogy más rosszat szenved, örvendeztet meg, hanem az, hogy kellemes látni, hogy szabad vagyok azon rosszaktól, a melyek másokat érnek. *Lucr. II. 1—4.* E szerint tehát kárörömrre nem is szabad gondolni; a lélek örömet érez, addig, a míg s a miatt, mert a rosszaktól szabadon látja magát. Most jövünk a ránk nézve legfontosabb helyhez, a II. könyv, 17—19. számú verséig. A szó szerinti fordítás a következő: «Semmi egyebet nem

¹ A «*tranquilla pax*» ugyan itt első sorban a «*bellum*»-mal van szembe állítva, s így csak általánosságban polgári békét látszik jelenteni, szemben a háborúval. De joggal föltehető, hogy a «*pax*» már itt is az egyén lelki békéjét is jelenti, melylyel szemben áll a timor, terror, metus, cura, s a mely mellett egyedül lehető a szellemi élvezet, hogy tehát ezzel az ataraxia van megjelölve. Mert a *pax*, a melyhez némelykor a *tranquilla* jelző is hozzájárul, előttem egyenesen az *ἀταραξία* fordításának tetszik, mivel ez a szó, vagy ugyanazon töből eredő szóalakok Lucretiusnál gyakran fordulnak elő oly helyeken, a hol kétségtelen, hogy nem a polgárok háborújának ellentéte, hanem csak az egyesnek lelki nyugalma érthető. Példák: VI. k. 78.: *animi tranquilla pace valebis*. — III. 24.: *neque ulla res animi pacem delibat*. — V. 1152.: *placidam ac pacatam vitam*. — U. o. 1201.: *pacata mente*. — Az istenek boldog állapotának is *pax* a neve; II. 647.: *immortali aevo summa cum pace fruatur*. — U. o. 1093.: *deum tranquilla pace*.

követel a természet magának, csak azt, hogy a kinek a testétől el van különítve, távol áll a fájdalom, lelkének édes érzését élvezze, menten a gondtól és félelemtől.¹

Epikur és Aristoteles. Különbség etikájuk értékében.

Hogy miként juthatott Zeller az ataraxiáról való azon képzeletéhez, a mely a negatív érzetekkel és a pozitív kéjjel, mint pusztá eszközzel kapcsolatos, meglátjuk később. Előbb hasonlítsuk össze azon egyes pontokat, a melyek tekintetében Epikur Aristotelestől függésben levőnek látszhatnak.

¹ II. 17—19.:

Nil aliud sibi naturam latrare, nisi ut, cui
corpore sejunctus dolor absit menti' fruatur
jucundo sensu, cura semotu' metuque.

A Bernays-féle szöveg, mely szerint idézek, itt elfogadta Lachmann javítását (T. Lucretii Cari de rer. nat. LL. VI. rec. et emend. C. Lachmannus a commentar 74. s. köv. lapja), s *menti'*-t ír az előbbi *mente* helyett. (Egyéb variánsok: *semotu'* helyett *semota* és *cui* helyett *cum*.) Az a nehéz kérdés támad tehát, hogy hogyan fordítsuk és értelmezzük a *menti'* szót, mint genitivus subjectivust-e vagy genitivus objectivust? Lachmann nyilván genitivus subjectivusnak tartja, s mint párhuzamos helyet csak a II. könyv 398—399. verseit idézi: (Huc accedit, uti) mellis lactisque liquores jucundo sensu linguae tractentur in ore. Lehetne azonban tán genitivus objectivusnak is tekinteni, mert a *«fruatur»* ige alánya, az, a ki élvez, csak az ember lehet, még pedig szellemi egyéniséget értve, s ennek kell, hogy tárgya legyen, melyet élvezzen. *Mens*, mint tárgy azután felölelné a szellemi életnek mindazon mozzanatait, a melyeknek mi, mint alanyok, mialatt azok bennünk keletkeznek, örülünk: a szép emlékezéseket, reményeket és várakozásokat, a tudományos foglalkozást stb. Így tehát a lélek, a léleknek magának édes érzését élvezi, a míg szabad a gondtól, a félelemtől és a testet nem kínozza fájdalom. Ez a hely egyúttal az egyetlen, a mit Zeller a mi specialis kérdésünkhöz Lucretiusból idéz. Ha tehát az ember ment a testi fájdalomtól és a lelki félelemtől, magatartása korántsem közönyös, hanem ilyenkor az ember élvez, kéjt érez. Egy további idézet

szem előtt tartva azon lényeges különbséget is, a mely mindkettőjük etikájának alapelvei közt létezik. Epikur a kéjt egyszerűen a τέλος magaslatára emeli, ez képezi az elvet, a melyre az összes élő lények minden tevékenysége vonatkozik, a melyért és a mely szerint minden történik és mindennek történnie kell, a mi csak történik. Ezzel szemben Aristoteles a kéjt csak az ἐπιγυγνόμενον τέλος sokkal szerényebb szerepére szorítja.¹ Minden tökéletes emberi tevékenység (ἐνέργεια) úgy mond, szükségképen kapcsolatos a kéj érzetével; minden tevékenységben ez az az elem, mely a tevékenységnek tökélyét, érettségét idézi fel,² azt mintegy befejezésre juttatja, vagy, a

bizonyítja, hogy Lucretius is. miként Epikur, minden jót és rosszat az észleletbe helyez. Mindig a félelem jelenléte az — mondja Lucretius — a mely nem hagyja fennállni a tiszta és zavartalan kéjt és életünket alapján megzavarja. (III. 37—40.:

et metus ille foras praeceps Acheruntis agendus.
funditus humanam qui vitam turbat ab imo
omnia suffundens mortis nigrore, neque ullam
esse voluptatem liquidam puramque relinquit.)

Azért hagyjunk is fel a haláltól való hiú félelemmel, mert hiszen halálunk után már nem létezünk, tehát nem is érhet minket semmi, nem bánthatja semmi érzetünket (sensum; ibid. 888—89. : scilicet, haud nobis quicquam, qui non erimus tum, accidere omnino poterit sensumque movere). sem bárminő vágyunk nem nyilvánulhat. (Ibid. 898—99. nec tibi earum iam desiderium rerum super incidet una.) Így megerősíti Lucretius azt, a mit már Epikurtól magától hallottunk, hogy a lélek eudaemoniája nem negatív, hanem hogy pozitív tartalma van, a melyet észlelhetni és érezhetni. Az ataraxiának az a felfogása, a mely szerint abban a kéj negatív volna, az ataraxiát mint oly állapotot tünteti fel, a melyben nincs észlelet és érzés. Ily állapot azonban nem létezhetik, mert a στερησις αἰσθησεως = θάνατος, a mint Epikur mondja. (Diog. Laërt. X. 124.: στερησις δὲ ἐστὶν αἰσθησεως ὁ θάνατος.)

¹ Eth. Nic. 1174. b. 33.: τελειοὶ δὲ τὴν ἐνέργειαν ἢ ἡδονὴν οὐχ ὥς ἡ ἐξις ἐνοπάρουσσα, ἀλλ' ὥς ἐπιγυγνόμενον τι τέλος.

² Ibid. 1174. b. 21.: κατὰ πᾶσαν γὰρ αἰσθησίν ἐστιν ἡδονή, ὁμοίως δὲ καὶ διάνοιαν καὶ θεωρίαν, ἡδίστη δ' ἢ τελειοτάτη, τελειοτάτη

miként kapcsolatosan is kifejezi: a fejlődés virágát nyújtja. Látjuk tehát, hogy Aristotelesnél a kéj korántsem mint a τέλος maga jelentkezik, hanem mint minden arányos cselekvés természetes kísérője, a melyet mint annak lényegétől elválaszthatlant fog fel. De eltekintve ezen elvi eltéréstől, mégis be fogjuk bizonyíthatni, hogy Epikur, a hol csak elméletébe beillett, valamint a hedonikusokat és physikusokat, úgy Aristotelest is kihasználta.

Azt kétségtelenül szem előtt kell tartanunk, hogy Aristoteles egész elméletéből sokkal magasabb erkölcsi felfogás sugárzik ki; de mindamellett úgy látszik, mintha alakilag nem térhetett volna ki az elől, hogy a kéj megbecslése tekintetében ugyanolyan értelmű meghatározást állítson fel, mint a minőt később Epikurnál találunk; mert Aristoteles is határozottan vallja azt a felfogást, hogy — a mint mondja — a kéjt és a fájdalmat elfogadtuk gyakorlati magatartásunk mértékéül¹ és hogy ennek következtében az erény és az ethikai tudomány összes ügyei a kéjre és a fájdalomra vonatkoznak. A kéj és a fájdalom tehát cselekedeteinknek rendes kánonja és ezért utálni fogjuk, a mi fájdalmat és keresni, a mi kéjt okoz. A legszigorúbb értelmezés mellett ugyanez a gondolat a döntő Epikurnál is. Benyomás — úgymond² — a melyet nyerhetünk és a melyet minden élő lénynél találunk, kettő van: kéj és fájdalom. Amaz természetünknek megfelel, emez természetunktől idegen. E kettő alapján kell a felett döntene-

δ' ἡ τοῦ εὖ ἔχοντος πρὸς τὸ σπουδαίωτατον τῶν ὅφ' αὐτὴν · τελειοῖ δὲ τὴν ἐνέργειαν ἡ ἡδονή.

¹ Eth. Nic. 1105. a. 4.: Κανονίζομεν δὲ καὶ τὰς πράξεις, οἱ μὲν μᾶλλον, οἱ δ' ἧττον, ἡδονῇ καὶ λύπῃ. διὰ τοῦτ' ὁὖν ἀναγκαῖον εἶναι περὶ ταῦτα τὴν πᾶσαν πραγματεῖαν · οὐ γὰρ μικρὸν εἰς τὰς πράξεις εὖ ἢ κακῶς χαίρειν καὶ λυπεῖσθαι.

² Diog. Laërt. X. 34.: Πάθη δὲ λέγουσιν εἶναι δύο, ἡδονὴν καὶ ἀλγῆδονα, ἱστάμενα περὶ πᾶν ζῶον. Καὶ τὴν μὲν οἰκτεῖον, τὴν δὲ ἀλλότριον· δι' ὧν κρίνεσθαι τὰς αἰρέσεις καὶ φυγὰς. — Továbbá u. o. 129.: Ταύτην γὰρ

nünk, hogy mit válaszszunk és mit kerülünk. Majdnem Aristoteles saját szavaival él: κανονίζομεν τὰς πράξεις ἡδονῇ καὶ λύπῃ. A határvonal, a mely ezen összhang daczára a két rendszert elválasztja, első tekintetre nehezen lelhető fel. Fel lehetne hozni, hogy Aristoteles határozottan megkülönbözteti az ὁ χαίρειν és λυπεῖσθαι fogalmainak különböző minőségeit; hogy csak egy kéjről beszél, a melynek becse az erényhez való viszonyától, tehát a benne rejlő minőségtől függ; hogy megengedi a fájdalmat, vagy követeli, midőn a lélek mint tisztulási folyamaton megy azon keresztül. Ez tökéletesen igaz; de viszont az sem tagadható, hogy a felállított tételnek ily korlátozásai Epikurnál is feltalálhatók. Hisz Epikur is nagy ékesszólással beszél az élvhajhászok pazar kéjelgéseiről. a megvetendő asztali és szerelmi élvezetekről és hevesen tiltakozik egyes tudatlanok feltevése ellen, a kik nem értik őt meg, midőn a semmi különbséget fel nem tűntető kép tanát tulajdonítják neki. Sőt éppen az az irányadó, a mire, mint eszköz az értelmes megfontolás vezet, t. i. a mindenkori kéjnek higgadt megválogatása és elkerülése az olyannak, a mely következményeiben megmutatja, hogy nem volt igazi kéj. Epikur e szerint, a mint ebből kitünik, nem ajánl mást, mint erényes kéjt, olyat tehát, a mely nem képzelhető erényes gondolkodás és cselekvés nélkül; mert, a mint nyomatékkal hozzátesszi, nem élhetünk kellemesen a nélkül, hogy józanul. jól és igazságosan ne éljünk; és nem élhetünk józanul, jól és igazságosan, a nélkül, hogy egyúttal kellemesen ne éljünk; mert az erények és a kellemes élet természettől fogva kapcsolatosak egymással és a kellemes életet azoktól különválasztani nem lehet.¹

(τὴν ἡδονὴν) ἀγαθὸν πρῶτον καὶ συγγενικὸν ἔγνωμεν, καὶ ἀπὸ ταύτης καταρχόμεθα πάσης αἰρέσεως καὶ φυγῆς, καὶ ἐπὶ ταύτην κατανατώμεν, ὡς κανὼν· τῇ πάθει πᾶν ἀγαθὸν κρίνομεν.

¹ Diog. L. X. 131.: "Ὅταν οὖν λέγωμεν ἡδονὴν τέλος εἶναι, οὐ

Ezen elvek méltatása.

Ez a beszéd kétségtelenül nemes gondolkodásra vall; és így érthető, hogy Epikurnak nem egy magyarázóját kedvező véleményre hangolta tanának értéke felől. Így Zellernek összefoglaló ítélete is teljesen elismerő. Dicséri a tanítónak és tanának szelid, humanus, emberbarátias felfogását és szellemét, kivált a stoikus tanhoz képest és kimondja, hogy ez az egész ethika a legfőbb boldogságot egy képzett szellemnek és önmagában elégedett kedélynek «szép emberiességében» kereste, a mely a maga szelidebb modorában szintúgy hozzájárult a szabad és egyetemes erkölcsösség terjesztéséhez, mint a stoicismus a maga szigorúbb modorában.

Bármely okok szóljanak is azonban ezen utóbbi felfogás mellett, «szép emberiesség» jelzőjével semmiesetre sincsen eltalálva az Epikur-féle ethika lényege. Mi ellenkezőleg az ő moráljának alapjait a közönséges átlagemberek mértéktelen önzésében és egyszerű érzékiségében véljük feltalálhatni; ez azután azért, mert kényelmesebb viszonyok után és arra törekszik, hogy az egész világgal békében éljen — igaz, hogy csak teljesen erélytelen és közömbös békében —

τὰς τῶν ἀσώτων ἡδονὰς καὶ τὰς ἐν ἀπολαύσει κειμένους λέγομεν. ὥς τινες ἀγνοοῦντες καὶ οὐχ ὁμολογοῦντες ἢ κακῶς ἐκδεχόμενοι νομίζουσιν. ἀλλὰ τὸ μῆτε ἀλγεῖν κατὰ σῶμα μῆτε ταράττεσθαι κατὰ ψυχὴν. — 132.: Οὐ γὰρ πότοι καὶ κῶμοι συνείροντες, οὐδ' ἀπολαύσεις παίδων καὶ γυναικῶν, οὐδ' ἐχθρῶν καὶ τῶν ἄλλων, ὅσα φέρει πολυτελεῆς τράπεζα, τὸν ἡδὺν γεννᾷ βίον, ἀλλὰ νήφων λογισμὸς καὶ τὰς αἰτίας ἐξερυννῶν πάσης αἰρέσεως καὶ φύγῃς, καὶ τὰς θόξας ἐξελαύνων. ἀφ' ὧν πλεῖστος τὰς ψυχὰς καταλαμβάνει θόρυβος. Τοῦτων δὲ πάντων ἀρχὴ καὶ τὸ μέγιστον ἀγαθὸν φρόνησις. Διὸ καὶ φιλοσοφίας τὸ τιμιώτερον ὑπάρχει φρόνησις, ἐξ ἧς αἱ λοιπαὶ πᾶσαι πεφυκαῖαν ἀρεταί, διδάσκουσαι ὥς οὐκ ἔστιν ἡδέως ζῆν ἄνευ τοῦ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως· οὐδὲ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως ἄνευ τοῦ ἡδέως. Συμπεφυκαῖαι γὰρ αἱ ἀρεταὶ τῷ ζῆν ἡδέως καὶ τὸ ζῆν ἡδέως τοῦτων ἐστὶν ἀχώριστον.

a nagyon is elnéző kritika vagy filisteri felületesség részéről «türelmesség»-nek és «emberiesség»-nek minősítettett. Az bizonyos: Epikur a mérsékelt élvezetet ajánlja és azt mondja, hogy kerüljük az élvhajhászok lakomáit és a kéjenczek mulatóságait; sőt, mondhatni, lelkesedéssel beszél az okos életről és dicsőíti az erényeket és a szabadságot, a melyet az ember a tömeg félszeg és megfélemlítő véleményeinek legyőzése által szerez. De nézzük csak, mi a célja e fejtegetéssel? Mi ő előtte tulajdonképen a fődolog? Talán az önmege tartóztatás mint öncél, mivel az erkölcsi célok figyelmes vizsgálata arra az eredményre vezet, hogy az önmegetagadó természet mindig a legjobban van szervezve természetes kötelességeinek teljesítésére és jogainak gyakorlására? Vagy olyasvalami-e előtte az okos élet és az erény, a miről felfogta, hogy az az egész értelmes világ öncélját képezi? Mindezeknek nyomát sem találjuk nála. Epikur egyszerűen számítást eszközöl és az ő morálja az okos élvvágyó ember ügyes mérlegelését tünteti fel. Semmi egyéb nem lényeges — úgymond — mint az egyén kedvtelése, mint a kéj, a mely életünket annak utolsó órájaig kellemessé tegye. Igen jól tudjuk azonban — így folytatja tovább — hogy nem vagyunk úgy alkotva, hogy a kéjt határtalanul élvezhetnők. Sőt az állandóan kellemes kéj édes érzete azon egyes kéjérzetek mennyiségétől és belterjességétől függ, a melyeket magunkban keltünk. Ha az élvezetet emberi fogékonyságunk határán felül fokozzuk, szükségképeni és természetes dolog az, hogy a kéj állapotában, melynek folytonosnak kellene lennie, megszakításnak kell beállania, tehát szenvedések és kellemetlenségek fognak előállani. A fájdalom azonban a legútálatosabb a világon. Épen ezért egyetlen és legfőbb célunk az élvezet marad ugyan, de a jól megfontolt, minden tekintetben okosan biztosított élvezet, a mely nem foszt meg az állandó élvezet legfőbb kéjétől. Mert épen mivel a kéj az első és velünk született

jó, — ezek Epikurnak saját szavai¹ — nem elégszünk meg minden kéjjel; sőt ki fog derülni, hogy számos kedvtelésünket mellőzzük, ha t. i. több a kellemetlenség, a mi azokból támadhat és számos fájdalomnak előnyt adunk a kedvtelések felett, a mennyiben azokból jövőre nagyobb kéjünk eredhet.

Teljesen helyes számtani példa tehát az, a melylyel Epikur minket foglalkoztatni akar. Az észnek nem marad egyéb feladata, mint az, hogy elég alkalmasnak mutakozzék ezen példa helyes kiszámítására, a mire Epikur mindenesetre elkerülhetlenül szükségesnek tartja. Ezzel azonban az ész ki is meritette rendeltetését. Így tehát az, a mi a tulajdonképeni bölcsészetet jelenti, azaz: az ész, még pedig a mennyiben mint önálló és legfőbb forum mellékes tekintetek nélkül a maga szempontjából határoz az erkölcsi czélok felett és megjelöli az erkölcsi eszményeket, Epikur philosophiájában annyira háttérbe van szorítva, hogy majdnem mellőzöttnek tekinthető. És ebben rejlik az az éles határvonal, a mely Epikurt és Aristotelest egymástól elválasztja. Aristoteles a természetben magában, valamint az erkölcsi világ koordinált viszonyaiban mindenütt független czélokat ismert fel, a melyek tekintetében közömbös az, hogy vajjon az egyén némi kényelmetlen helyzetekbe jut-e s olykor kellenlenül érzi-e magát vagy nem. Ő a fájdalmat is a paedagogus szemével nézte és a kéjt istenfelő ember módjára az erény jutalmának tekintve a bölcs és Istennek tetsző élet kísérelőjeül állította oda. S hogy ez a felfogás vallási, tehát a legmagasabb erkölcsi követelményeknek megfelelő, az a vallásos ember előtt bővebb magyarázatra nem szorul.

¹ Diog. Laërt. X. 129.: Καὶ ἐπεὶ πρῶτον ἀγαθὸν τοῦτο καὶ σῆμα-
φρον, διὰ τοῦτο καὶ οὐ πάσαν ἡδονὴν αἰρούμεθα· ἀλλ' ἔστιν ὅτε πολλὰς
ἡδονὰς ὑπερβαίνομεν, ὅταν πλείον ᾖμῖν τὸ δυσχερὲς ἐκ τούτων ἐπηται· καὶ
πολλὰς ἀλγυῖν ἡδονῶν κρείττους νομίζομεν, ἐπειδὴν μεῖζων ᾖμῖν ἡδονὴ
παρὰ κλυομένη . . . τὰς ὀχλήσεις τῶν ἡδονῶν (ἡ').

De mélyebbre óhajtunk behatolni tárgyunk lényegébe, mert daczára mindezeknek, úgy tetszhetik, mintha Aristoteles maga ellene mondana védelmünknek és saját szavai által óhajtana minket zavarba hozni. Mert — mondhatná valaki — az csak még sem téveszthető szem elől, hogy nyilatkozatainak és elveinek egész sora fekszik előttünk, a melyekről tényleg azt hihetné az ember, hogy Epikurnak közvetlenül mintaképül szolgáltak. Avagy nem állítja-e Aristoteles egyszerűen azt, hogy az egész erkölcsi tehetség vagy tehetetlenség a kéjre és a fájdalomra vezetendő vissza, hogy az ethikának, mint egy legfőbb biróságnak (*ἀρχιτέκτων*) az egész élet és cselekvés célját, azaz: a javak és a rosszak megállapítását kell tartalmaznia, hogy ennek következtében, mivel az összes cselekvések a *ἡδονή*-ban nyerik mértéküket (*κανονίζομεν*) és attól függenek, a *τέλος* és a *ἡδονή* azonos fogalmak?¹ Sőt a boldogság fogalmát a kéj fogalmával fűzi össze² és kijelenti, hogy mi ok sem forog fenn arra, hogy ne ezt tartsuk a legfőbb jónak.

Tanulságos dolog ezt világosan szem előtt tartani, mert épen két egészen heterogén rendszer ezen látszólagos meg-egyezéséből derül ki leginkább, hogy Epikurnak épen csak arra volt elegendő ereje, hogy az Aristoteles-féle elméletből egyes, az elmélet egészére nézve nélkülözhetetlen és csakis abból megérthető lánczszemeket kiragadjon, oly értelme-zéssel, a minő épen a saját céljaira a legalkalmasabb-nak látszott. Mert a mi Aristotelest illeti, azonnal megértjük őt, mihelyt emlékezetünkbe idézzük azt, hogy minő helyet

¹ Eth. Nik. 1152. b. 1. köv.: *Περὶ δὲ ἡδονῆς καὶ λύπης θεωρεῖται τοῦ τὴν πολιτικὴν φιλοσοφοῦντος· οὗτος γὰρ τοῦ τέλους ἀρχιτέκτων, πρὸς δὲ βλέποντες ἕκαστον τὸ μὲν κακὸν τὸ δ' ἀγαθὸν ἀπλῶς λέγομεν*

² U. o. 1153. b. 14. köv.: *καὶ διὰ τοῦτο πάντες τὸν εὐδαιμόνα ἡδὺν οἴονται· βίον εἶναι καὶ ἐμπλέκεσθαι τὴν ἡδονὴν εἰς τὴν εὐδαιμονίαν, εὐλόγως.*

jelölt ő ki elméletében egyszer s mindenkorra a kěj fogalmának. Ekkor látni fogjuk, hogy bármennyire biztosítson is Aristoteles minket a felől, hogy a cselekvés világát a kěj kánonja szerint mérlegeljük, hogy a *ἡδονή* a *τέλος*, a legfőbb jó és a boldogságtól elválaszthatatlan stb., mégis, a míg egyfelől a legszebb összhangzásban marad a saját elméletével, addig másfelől a legélesebb ellentétben áll Epikurral. Mert ha a kěj — a mint Aristoteles mondja — nem egyéb, mint az erkölcsi embernek akadálytalan, természetszerű, tökéletes, erényes és kötelességtudó ténykedése, akkor az erény és a kěj fogalmai valójában fedik egymást és akkor — a nélkül, hogy attól kellene tartanunk, hogy bizonyos idealis önzésbe esünk, — a legkétségtelenebb jogunk van arra, hogy az egész erkölcsi sphaerát az erény-kéjtől mint öncéltól tegyük függővé és — a miként tényleg mindenki teszi — az eudaemonia kějét immanensnek képzeljük, valamint arra, hogy egy ilyen kěj, a mely csakis az erény tökéletes cselekvéseivel párosul, életcéllá emeljünk. Ugyanezen okból a mindenkori kěj, a mely e szerint szükségképen bekövetkezik, csakis a mindenkori ténykedés természetének megfelelő kěj lehet, a mint pl. az elmélkedéssel, az aesthetikai foglalatossággal attól elválaszthatatlan kěj jár együtt. Ez, a midőn érezzük, annál nagyobb buzgalmat szül bennünk tehetségeink természetszerű kifejtésére és erőnk kihasználására. Így minden kěj az annak megfelelő ténykedésre fejlesztőleg hat és csak az ezen ténykedéshez viszonyítva idegen kějérzetek (*ἀλλότριαι ἡδοναί*) fognak erényes működésünkben hátráltathatni.

Az Epikur-féle kéjnek nincs közelebből meghatározott tartalma.

Most már teljesen érthető, hogy Zeller miként juthatott azon véleményére, a melyet az Epikur-féle ataraxiáról táplál, hogy t. i. Epikurnál csak negatív kéjről lehet szó. Mi nem értettünk ugyan egyet Zeller magyarázatával és a pozitív és negatív kéj közt tett egész különböztetését, valamint ezen kifejezéseket magukat is, a melyekről az ókor mit sem tud, mellőznünk kell; de természetes, hogy könnyen zavarba jön az ember és, mivel oly igen kevés az, a miből magyarázni lehet, önkényes belemagyarázásra hajlandó az ember, ha azt kérdik tőle, hogy mi hát az Epikur kéje, mi az ő eudaemoniájának a tartalma. Mert ha azon félig zavaros és egymást keresztező fogalmakat, a melyekkel Epikur tanának magva el van halmozva, eltávolítjuk, valóban kétségesse válik, vajjon találtunk-e magot. A mit, mint az Epikur-féle boldogság homályos tartalmát tényleg felismerünk, az csupán az a közelebből egyáltalán meg nem határozott kényelmes állapot, a melyben a bölcs létezik, a kinek az észre szüksége van azért, hogy az élvezeteket előnyösen válaszsza ki, és a tudományra azért, hogy felszabadulhasson oly képzetek alól, a melyek az élvezetre hátrányosan hathatnának. Ennél ködösebb és kevésbbé tudományos meghatározás azonban alig képzelhető. Ennek a szomorú és korlátozott egoizmusnak ugyanezért még csak tudományos külszine sincs, az még csak önmagában következetes alakban sem nyilvánul, mert erre Epikurnak az ereje távolról sem volt elegendő. Epikurnak szelid, de szellemileg alárendelt jelentőségű természete a közömböshöz, a mellékeshez tapadt és az ő philosophiája nem volt képes magasabb színvonalra emelkedni, mint a minden idők művelt és műveletlen tömegének közönséges élvezete által meghatározott színvonalra.

És ezt az ítéletet — kezdve *Gassendin* — Epikur összes újabb barátjai és védelmezői közül sem fogja egyik sem megdönthetni, ha nem annyira sok szép szolamát, mint inkább egész rendszerét a maga összefüggésében és annak alapelvét veszi tekintetbe. Ha még Epikur valójában bölcsész, tudós lett volna, még azt lehetne gyanítani, hogy előtte az ő eudaimoniájának tartalmaként mintegy önként érthetőleg a tudományos szemlélődés és munkálkodás felett érzett öröm lebegett, a mi nyilvánvalólag kitűnik az ő hasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű mintaképének ethikai ítéletéből: *Demokritost* értjük, a kivel most *Platoval* kapcsolatban közelebből fogunk foglalkozni.

Plato és Demokritos.

Hirzel, hogy Epikurnak Demokritostól való függőségét minél több adattal támogathassa, még Platoban is vél felfedezhetni Demokrit-Epikur-féle nyomokat és ez úton a legcsodálatosabb következtetésekhez jut. Hivatkozik a *Philebus* 43. D s köv. és az «Állam»-nak oly gyakran idézett X. 538. B s köv. helyére, a hol egy régibb nézetet idéz a kéj lényegéről, a melyhez Plato hozzájárul, midőn a kéjt «szükségleten, tehát fájdalom» alapulónak mondja. E felfogást, a mely azután — és épen ez kelti fel Hirzel érdeklődését leginkább — Epikur elméletébe is átment, Hirzel Zellerrel (és másokkal, pl. Ritter és Grote) ellentétben Demokrittól származtatja; Demokrit lebegett, úgymond, e helyen Plato előtt. Mert Hirzel szempontjából kíváncsias volt az, hogy ezen Plato-féle célzásokban Demokrit közvetlen befolyását tüntethesse fel és hogy, a «kéjnek, mint negatív érzetnek felfogását» Plato részéről Demokritnak tulajdoítva, Epikurt még valamiben megfoszssa az eredetiség zománczától. Hirzel ennek következtében egyáltalán nem állja, hogy Platot magát Demokritos

iskolájába küldje, mert fejtegetéseinek további folyamán — habár egy «korlátozással» — nemcsak azt állítja, hogy az idézett helyek világosan rávallanak arra, hogy Plato Demokrit befolyása alatt állott, hanem egyszerűen azt, hogy Plato egyenesen elsajátította Demokritnak a kéj lényegéről táplált felfogását.

Hogy e kérdésben tájékozódhassunk, egyelőre el kell tekintenünk Hirzeltől és meg kell ismerkednünk Plato tanával magával, úgy, a mint ő azt a Philebus-ban és az «Állam»-ban kifejti. Hirzel, Zellert követve, azt a szerencsétlen felfogást, a mely szerint a kéj negatív érzetet képez, minden további kutatás nélkül Plato részére veszi igénybe, úgy, hogy a Plato-féle kéjt fájdalomon alapulónak mondja és azután ezt a kéj által véli megszüntetni.¹ Már most azonban Plato maga egészen más vélekedéseket táplál. Minthogy a kéj — úgy mond ő — mozgás és alakulás, (κίνησις καὶ γένεσις) azt nem illetheti az οὐσία, azaz: az önmagában jó, hanem az a léleknek tökéletlen állapotát képezi és a tökéletes emberiséghez illő dolog az, hogy Istennek kéjtől egészen mentes lényéhez közeledjünk. Plato tehát azt követeli, hogy a művelt, bölcs ember független hangulatban igyekezzék lenni, a melyet alapjában sem a fájdalom, sem a kéj nem irányoz, és ez emlékeztette, a mint látszik, Hirzelt is oly élénken Demokritre, mivel ez ebben a pontban azzal, hogy a lélek minden viharos felindulását rosszalja és bölcs önuralmat ajánl, kissé emlékeztet Platorra. Plato gondolkozásának csodálatos összhangja azonban itt is érvényesül; s épen az összefüggésre kell figyelmünket fordítanunk, hogy az egésznet kellőleg meg-

¹ Így vélekedett, úgy látszik, már Ritter is (Gesch. d. Philosophie, II. 398. s. köv. l.), kinek előadásából azonban tulajdonképeni nézete nem tűnik ki világosan. Mert sok függ attól, vajjon a kéjt keletkezésében csak ideiglenes összeköttetésben gondoljuk a fájdalommal, avagy a kéjt okilag származtatjuk a fájdalomból.

értsük. Plato az egész természetet a *πέρας* és az *ἄπειρον* két elemére osztja. Ez a két polus: az ideális és a reális, az alak és az anyag. Csak a *πέρας*-t illeti az *οὐσία* önmagában, a *πέρας*-nak *ὑποκειμενον*-ja az *ἄπειρον*, a *μὴ ὄν*. A polusok érintkezésének eredménye a világ.¹ Az alak tehát, bár örökké létező, ránk nézve csak úgy válik észlelhetővé, csak úgy lehet *φύσις*, ha az anyagban születik meg. E szerint a természet a *πέρας* és az *ἄπειρον* összhangja, a normalis élet, a *ὁγίσια*, a mint Plato nevezi. Ezen összeköttetésnek teljes feloldása természetesen az elemek szétválását követeli, azok eredeti elkülönöttségét, azaz a létezés megszűnését, a halált; a viszonyoknak minden könnyebb jellegű megzavarása a létezésnek tökéletlen alakzataira vezet.

Ezt a nagyszerű felfogást már most Plato a metaphysikai speculatio világából az ethika légkörébe viszi át és ebből azután szükségszerűséggel következik az, hogy a két polaris érzéki érzelmeknek minő lényegét és minő fokozatot tulajdonít. «Állítom tehát, — úgymond — (Phil. 31. D.) «hogy, mihelyt az élő lényekben az összhang feloldatott, ugyanabban a pillanatban egyúttal a természetnek feloldása (elpusztítása) és a fájdalomnak a fellépése is bekövetkezik . . . Megfordítva azonban, ha az összhang újból helyreállítatik és visszatér a természetéhez, azt kell mondani, hogy kék támad.» Ez a kijelentés azonnal érthető; Plato azonban azt szokott modorában Protarchosnak példákkal magyarázza meg. Az éhség pl., úgymond csak feloldása ezen összhangnak, csak természetellenes testi állapot, mert az emberi szervezethől és a tapasztalásból következik, hogy csak a jóllakott test képes functióit kellőképen teljesíteni. Az éhező lényben tehát

¹ Itt felhozható, hogy tehát Plato még az *ἄπειρον*-nak is bizonyos létet tulajdonított, úgy hogy nem szabad egyszerűen a semmivel egyenlőnek tekinteni. Azonban e nyilvánvaló határozatlanságnak bírálata Plato rendszerében, e tanulmány keretébe nem tartozik.

disharmonia mutatkozik a *πέρας* és az *ἄπειρον* közt; az utóbbi, mint a *μὴ ὄν* az érzelmekben előtérbe nyomul. Ezért az alany az üresség (*κένωσις*) és a fájdalom (*λύπη*) érzéseinek uralma alá kerül. Ha az *ἄπειρον* teljesen felülkerekednék, ha az éhség legfőbb és utolsó fokát érné el, akkor természetesen a halál következne be, a természet el volna pusztítva (*τῆς ἁρμονίας λυομένης*). Már most nézzük a dolgot megfordítva. Az éhes, a midőn táplálékot vesz magához, a *πέρας* és az *ἄπειρον* két eleme közti összhangot ismét kezdi helyreállítani, tehát ismét megteszi azt az utat, a mely a természethez vezet (*ἁρμοττομένης τε καὶ εἰς τὴν αὐτῆς φύσιν ἀπιούσης*). Ezen az úton már most, azon ténykedése közben, hogy a feloldott összhangot ismét helyreállítsa, támad és kíséri őt a *kéj* (*ἡδονὴν γίνεσθαι λεκτέον*), a mint hogy az éhes ember előző állapota tudatában már midőn az ételt várja és még inkább, midőn eszik, *kéjt* érez. Ha azonban jóllakott, ezzel elmúlt a *kéj* is, mert ezzel elérte *τέλος*-át, szervezetének tökéletes, természetes állapotát. A fájdalom tehát a természettől a *ἁρμονία*-tól való távolodáshoz van kapcsolva, a *kéj* a természethez való visszatéréshez. E szerint a *kéjnek* és a *fájdalomnak* egyaránt jellemvonása az alakulás. Egyáltalán nem fogta tehát fel a platonikus tan lényegét az, a ki azt állítja, hogy Plato szerint a *kéj* a fájdalomon alapszik. Épen nem ez az, a mi ennek az elméletnek a philosophiai jellegét megadja, a mi annak lényegét képezi, hanem az a metaphysikai alap, a melyet itt Plato az *affectusok* meghatározásába belevisz. Így tehát *kéj* és *fájdalom* ő szerinte alárendelt jelentőségű dolgok, a melyek mint folyamatok jelentkeznek, mint átmenetek a természet felé.

Aristoteles kritikája.

E felfogásunkat Plato tanáról a kéj tekintetében az a kritika is támogatja, a melyvel Aristoteles a Nikomachiákban (1173 a. b.) megtámadja és megczáfoltknak véli Platót, még pedig igen világosan megczáfolja, a mint hogy egyáltalán «Aristoteles tana a kéjről láthatólag Philebus és a többi dialogok kritikájából keletkezett».¹ Hogy azonban Aristoteles senki mást nem támad, mint Platót és iskoláját, az minden kétségen felül áll. Téved tehát *Ramsauer*,² midőn azt hiszi, hogy Aristoteles csak általában a Plato-féle iskola sententiái ellen, s nem egyenesen a Philebus ellen fordult, a mely nem is volt kezénél.³ Mert Aristoteles kritikájának összehasonlítása a Philebussal szemmeláthatólag kideríti azt, hogy Aristoteles a megfelelő helyeket egyszerűen idézi. Csak tart-suk szem előtt azokat a fogalmakat, a melyek úgy Platonál mint Aristotelesnél lényeges szerepet játszanak: γένεσις, ἀνα-πλήρωσις, θάττον, βραδύτερον, μᾶλλον, ἥττον, ὕψις stb.

¹ Teichmüller : Neue Studien z. Gesch. d. Beg. III. 405. l. jegyz.

² Aristotelis Ethica Nicomachea.

³ U. o. 653. l. jegyz. d.: Si summam sententiae, contra quam in his disputatur et ipsa fere vocabula, quibus illa exponitur, consideres, vix dubites, quin Platonis Philebus iterum carpatur. Sin eas rationes perpenderis, per quas Arist. jam adversarium hunc repulisse sibi videtur, probabilius forte putabis neque in manibus neque ante oculos magistri librum fuisse, sed rem esse potius quibusdam, qui Platonica institutione imbuti aliqua in scholis placita proponere consuevissent.

Philebus.

31. D.: Λέγω τοίνυν τῆς ἁρμο-
νίας μὲν λυομένης ἡμῖν ἐν τοῖς ζῳοῖς
ἅμα λύσιν τῆς φύσεως καὶ γένεσιν ἄλ-
γῆδόνων ἐν τῷ τότε γίγνεσθαι χρόνῳ;
így alább is s kevésselel előbb: C. Ἐν
τῷ κοινῷ μοι γένεαι ἅμα φαίνεσθον
λύπη τε καὶ ἡδονὴν γίγνεσθαι κατὰ
φύσιν.

Minthogy a két a határtalan fa-
jához tartozik, tehát mint mozgás
gyorsabb is, lassúbb is lehet. 25. C.
Πρόσθεε δὴ ξηρότερον καὶ ὑγρότερον
αὐτοῖς, καὶ πλέον καὶ ἑλαττον, καὶ
θῶπτον καὶ βραδυτέρον

ἔνδεια és πλήρωσις.

45. B.: Ἄλλ' οὐχ οἱ πυρέττοντες
καὶ ἐν τοιοῦτοις νοσήμασιν ἐχόμενοι
μᾶλλον διψῶσι καὶ ῥιπῶσι, καὶ πάντα
ὁπόσα διὰ τοῦ σώματος εἰσῶθαι πά-
σχειν, μᾶλλον τε ἐνδεία ξυγγίγνονται
καὶ ἀποπληρουμένων μείζους ἡδονὰς
ἴσχουσιν; továbbá 31. E.: Ἐδωδὴ
δὲ πλήρωσις γιγνομένη πάλιν ἡδονή
és 32.: Δίψος δ' αὖ φθορά καὶ λύπη.
ἡ δὲ τοῦ ὑγροῦ πάλιν τὸ ξηρανθῆναι
πληροῦσα δυνάμεις ἡδονή . . .

μᾶλλον és ἥττον.

24. A.: . . . θερμότερον καὶ ψυχρο-
τέρον πέρι πρῶτον ὄρα — és így min-
dennél, a mi az alakulás lényegét
viseli — πέραις εἰ ποτέ τι νοήσαις
ἂν. ἡ τὸ μᾶλλον τε καὶ ἥττον ἐν
αὐτοῖς οἰκονῶντε τοῖς γένεσιν . . . és
alább 24. B. C. E.

Nicomachea.

1173. a. 29.: τέλειόν τε τὰ γαθὸν
τιθέντες, τὰς δὲ κινήσεις καὶ γενέ-
σεις ἀτελεῖς, τὴν ἡδονὴν κίνησιν καὶ
γένεσιν ἀποφαίνειν πειρώμενται.

Következik a czáfolat. A ἡδονή
sem nem κίνησις, sem nem γένεσις,
hanem egy egész (ὅλον).

1173. a. 31.: πάσῃ γὰρ οἰκείον
εἶναι δοκεῖ τάχος καὶ βραδυτής . . .
b. 2.: μεταβάλλειν μὲν οὖν εἰς τὴν
ἡδονὴν ταχέως καὶ βραδέως ἔστιν,
ἐνεργεῖν δὲ κατ' αὐτὴν οὐκ ἔστι τα-
χέως, λέγω δ' ἡδουθαι. γένεσις τε
πῶς ἂν εἴη;

1173. b. 6. . . . καὶ οὗ γένεσις ἡ
ἡδονή, τοῦτο ἡ λύπη φθορά· καὶ
λέγουσι δὲ τὴν μὲν λύπην ἐνδειαν
τοῦ κατὰ φύσιν εἶναι, τὴν δ' ἡδονὴν
ἀναπλήρωσιν. ταῦτα δὲ σωματικά
ἔστι τὰ πάθη· εἰ δὲ ἔστι τοῦ κατὰ
φύσιν ἀναπλήρωσις ἡ ἡδονή, ἐν ᾗ
ἀναπλήρωσις, τοῦτο ἂν καὶ ἡδουτο . . .
és így a következő tíz sorban még
ötször.

1173. a. 15.: λέγουσι δὲ τὸ μὲν
ἀγαθὸν ὠρίσθαι (mint πέραις, eszme),
τὴν δ' ἡδονὴν ἀόριστον εἶναι (mert
a határtalannak, a γένεσις-nek ter-
mészetével bír). ὅτι δέχεται τὸ μᾶλ-
λον καὶ τὸ ἥττον . . . s tovább
egész 30-ig.

Aristotelesből merített érv Hirzel ellen.

Ebből már most új érvet nyerünk a fentebb említett Hirzel-féle tétel ellen. Mert Aristoteles, a midőn elődeinek véleményeit idézi, hogy azokhoz hozzájáruljon vagy azokat megczáfolja, történeti hűséggel és pontossággal jár el. Minden tannál alkalmat vesz tehát magának arra, hogy Demokritre is visszatérjen, a kiről tisztelettel és becsüléssel emlékezik meg, mint kitűnő tudósról, és mérlegelje nézeteit. De hogyan érthető akkor, ha a Hirzel-féle feltevést elfogadjuk és a kéjről szóló platonikus tan eredeti szerzőjének Demokritet tekintjük, az a jelenség, hogy Aristoteles éppen akkor, midőn a legfontosabb alkalma nyílik kitüntetni Platoval szemben Demokrit érdemeit, teljes hallgatással mellőzi Demokritet? Mert udvariassági tekintetel Demokrit iránt, a mennyiben Aristotelesnek ez esetben, éppen úgy, a mint Platoval szemben tette, Demokrit ellen is állást kellett volna foglalnia, csak nem fogunk feltételezhetni, különösen nem akkor, a midőn Aristoteles gyakran a Demokrit maximáit is élesen megtámadja. Csak az az állítás maradna tehát még fenn, hogy Aristoteles egyáltalán nem ismerte Demokrit etikáját; de ez a kifogás elannyira nem volna komoly, hogy a czáfolatnak egyetlen szavára sem szorulna.

Demokritos.

Ezek azok az okok, a melyek Platoból magából merítvék Hirzel ellenében. Lássuk már most, melyek azok a kifogások, a melyek Hirzel ellen Demokritből magából meríthetők.

Itt már eleve legyőzhetetlen aggály merül fel Hirzel ellen; mert ha szerinte Plato a «Köztársaság»-ban és a Philebusban oly nagy súlylyal vonja be a vitába egy idegen iskola

ethikájának alapelveit, igen közel fekvő az a feltevés, hogy volt neki is iskolája, tehát kifejlett ethikai rendszere, tehát voltak határozott tantételei, szóval: volt egy tudományos ethikája. Ezen állítás kockáztatásának azonban számos nehézség állja útját, első sorban az ókornak magának történeti ítélete. Mert hiszen az ó-kor classikusai sokat beszélnek arról, hogy Sokrates előtt túltengett a physika és merőben hiányzott az ethika tudományos feldolgozása, a mint hogy ismeretes Cicero szava, hogy csak Sokrates vitte át a bölcsészeti reflexiót a természet feletti elmélkedésről az alany tanulmányozására, a midőn minden erényt és minden tudást az erkölcsi belátásra alapított.¹ És így egészen természetes, hogy a Sokrates előtti physikusok egész soránál találunk ugyan «többféle képzetet a legfőbb jóról» és egy bizonyos ethikai «felfogást»,² de hiába fogunk ethikai rendszert keresni, s a legkevésbé tételezhetünk fel ilyet Demokritnél; mert Demokrit egész életét a physikai természet tudományos kutatása merítette ki s minden, a mi tőle ránk jutott, igazolja philosophiai szereplésének ezen jellegét. Így ethikai fragmentumaiban sem ismerjük fel távolról sem következetes tantételek szilárd épületét, a melyek tudományosan közös központból indulnának ki és logikailag igazolt együvértartozást tüntetnének fel. Demokritos ethikája, ha ugyan annak szabad nevezni, szellemdús, költői reflexiók, antithesisekben előadott fényes ötletek szeretetreméltó jellegét viseli magán, a melyeknek a

¹ A mint ezt Cicero, *Tusc. quaest.* V. 4. szónokilag kifejezi: *Philosophiam devocavit e coelo et in urbibus collocavit et in domos etiam introduxit et coëgit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere.* V. ö. *Acad. quaest.* I. 4. (Varro beszéde).

² Ritter i. m. 404. Egyébiránt Ritter azon a nézeten van, hogy Plato a kéjről szóló tanával egyenesen Demokritos (a sophisták stb.) ellen is fordult, leginkább persze az általános tudat, «kortársai nagy részének nézete ellen».

belátással teljes komolyság, a méltóság, a jó lelkiismeret, az erkölcsi vezetés és a nyugaltság, a mely csak oly embernek lehet sajátja, a ki sokat látott, kitűnően megfigyelte a mit látott, és okosan cselekedett, bizonyos benső érettséget és fenséget kölcsönöz, a mely hévvel tölt el iránta, habár nagyon jól látjuk azt, hogy éppen nem bocsátkozott a cselekvés elveibe, nem volt képes az egyes tételeket összegezni s empirikus észleleteinek tömegén a vezérlő erkölcsi eszmékre való vonatkoztatással tudományosan áthatolni. Sőt mondhatjuk, hogy ezt saját magára, az atomistikus physikusra nézve önmaga lehetetlenné tette; mert Demokritos nem lelhetett fel a legmagasabb jó kriteriumát és egyáltalán egy pontról sem volt képes a legmagasabb erkölcsi eszmét levezetni. Az atomismus az önkényesen talált anyaggal, az ἄπειρον-nal szembe mit sem helyezhetett az alakból, a πέρας-ból; eszmét magába fel nem vett. Az atomismus előtt a világ számtalan ok- és vonatkozás nélküli, merőben vak természeti szükségre visszavezetett erőre oszlott s a teleologikusan egybekapcsoló νόμος helyett merev mechanismusnak volt alárendelve a létezés. Mely úton juthatott volna tehát Demokrit a Platoeival csak távolról is rokon erkölcsi maximákra, ha csak egész speculációját önmaga ellen fordítani nem akarta volna? Mert az ily kérdést nem szabad egyes terminusok történetes egybehangzásának és bizonyos fordulatok általános hasonlóságának szempontjából megítélni, kivált midőn — hogy Hirzelt a saját meggyőződésére emlékeztessük, — «az ethika egyes tanai, ha eltekintünk az alaptól, a legkülönbözőbb bölcsekszeknél ugyanazok s azért két bölcész elméletének összefüggésére nézve mit sem bizonyíthatnak». A mit szem előtt kell tartanunk, ez éppen ellenkezőleg az, hogy a rendszerek rokonsága felett, különösen azok alapelve tekintetében csakis a rendszerek elvi egészéből, a speculatio szelleméből és sajátos irányából, a genusból és a specificus differentiákból kiindulva dönthetünk.

De talán épen itt jutottunk azon ponthoz, a melynél Hirzel egy kifogással a legkönnyebben halomra döntheti okoskodásunkat. Mert mi sem áll útjában azon ellenvetésnek, hogy talán Demokritnél is azt fogjuk találni, a mi pl. különösen Epikurnál és más bölcészeknél is annyira visszatetsző előttünk, hogy t. i. ellenmondások léteznek a rendszerben magában. Egy és ugyanazon bölcészet különböző tanaiban merülnek fel elvek, a melyek egymással szembeállítva egymást paralyzálják, és a rendszereket belső egység és a vezérlő architektonikus gondolat hiányában szükölködőknek tüntetik fel, úgy, hogy a mi esetünkben nem válnék ugyan javára Demokrit bölcészzi erejének, de épen nem ellenkeznék a tényekkel, ha Hirzel érdekében constatálnók azt, hogy a Demokrit-féle metaphysika és az ethika közt hiányoznak a rendszeri vonatkozások és nincs meg bennök a felfogás egysége.

Nem is tagadjuk — különben is összhangzásban áll fentebbi fejtegetéseinkkel — hogy Demokritos a maga atomistikus physikájával maga zárta el önmaga elől egy következetes ethikai rendszer kiépítésének útját, mivel az eredmény, a melyre jutnia kellett volna, a semminek felelt volna meg. A mennyiben tehát kiterjesztette a speculatiót ethikai kérdésekre is, annyiban egészen világos, hogy önmagától eltért. És ezt bizonyítják a fragmentumok is. De azzal, hogy ezt készségesen megengedjük, ismét csak Hirzel ellen foglalunk állást; mert minél inkább eltért Demokrit ethikájában physikai alaptételétől, annál többet kellett rendszerének vesztienie tudományos következetességéből, a mennyiben az egyén erkölcsi öntudatára hivatkozott és az empirikus reflexióra szorítkozott. Ha azonban az állítatik, hogy ethikájában újabb metaphysikai, tehát rendszeres alapok vannak kifejtve, ám tessék ezt kellőleg bebizonyítani! E bizonyításra nézve azonban okvetlenül megkövetelendőnek tartjuk azt, hogy a Demokrit-féle fragmentumokból mutattassanak ki legalább alapvető

vonásaikban a plátói *πῆρα* és *ἄπειρον* fogalmai ethikai értékesítésükben s bizonyíttassék be az, hogy a kej lényege az *οὐσία*-val, a tökéletessel szemben a *γένεσις*-ben áll. De ez irányban még Hirzel kombináló képességével is hiába keressünk Demokrit összes ránk maradt fejtegetéseiben csak oly utalást is, a mely a legtávolabbról is Plato ezen nagy tanához fűződnek. Ezért Hirzel módszere s az a könnyenhivőség, melylyel végczélja érdekében Demokritot Platoval hozza kapcsolatba, méltán kifogás alá eshetik.

Vizsgálódásaink eredményeképen tehát kiderül:

1. Hogy Plato tana a kéjről semmiképen sem vezethető vissza Demokrit-féle alapokra ;
2. hogy Demokrit etikája rokonelveket egyáltalán nem ismerhetet ;
3. hogy tehát Epikur is e tekintethen sem Demokrit-től nem függ, sem Platonhoz vonatkozásban nem áll.

Epikur viszonya Demokrithez

Epikur viszonyát Demokrithez Hirzel modorában tárgyalni egyáltalán czéltévesztett dolog. Azt kétségtelenül szem előtt kell tartanunk, hogy Epikur függése Demokrittől oly dolog, mely egész okoskodásán átvonul és mindenütt kimutatható, s ha azt mondjuk, hogy Epikur, daczára azon szidalmaknak, a melyekkel kicsinyes természete épen azokat halmazta el,¹ kiknek legtöbbet köszönhetett, egyáltalán nem is foglalna helyet a bölcészet történelmében, ha elméletében a Demokrit befolyása oly hatalmas érvényesülésének tért nem enged, úgy ezzel nehezen túloztunk. «Epikur az ő kertecskéit Demokrit forrásaival öntözgette», mondja élczesen *Menagius*;² és így szívesen megengedjük Hirzelnek mi is,

¹ Diog. Laërt. Epicur. 8.

² In Diogenem Laertium Aegidii Menagii observationes et emenda-

hogy nincs az epicuræikus elméletnek oly tana, a mely Demokrit nyomaira ne utalna. De az már mégis csak Demokritnek igen egyoldalú felfogására vall, ha már most az egész Epikurt tételről tételre minden áron csak ő belőle véljük kimagyarázhatni. Mindenütt. Epikur etikájában is, folyton ott találjuk ugyan Demokrit kifejezéseit és fordulatait, de Epikur nem értett hozzá, hogy azokat Demokrit szellemével és fogalmaiból lássa el tartalommal. Ezért a Demokrit befolyására valló terminologia, a részleges és jelentéktelen megegyezések és azok az alkalmi ellenmondások, a melyekbe Epikur önmagával jut, a midőn tényleg közeledni óhajt Demokrithez, nem szabad, hogy tévedésbe ejtsenek etikájának közönséges jellege iránt. Epikur, valamint még physikájában is vak következtetlensége a leghatározottabban szétválasztja őt Demokrittől, úgy moráljában is mélyen mesterének álláspontja alá süllyed. Mert Demokrit az ő eudaemoniájának tartalmaként a művelt, önmaga felett uralkodó, erkölcsi javakban bővelkedő, harmonikus lélek nyugodt, önmagában befejezett életét (*ἀρμονία, εὖεστώ, συμμετρία, ἀταραξία*) állította oda és arra akar minket tanítani, hogy megvetéssel tekintsünk a testi kéjekre és azok tumultuózus jelentkezésére.¹ Isteni szellem jele, — úgymond² — hogy gondolatainkat mindig valami széppel foglalkoztassuk. Mindenekelőtt szellemünk művelésével és annak szükségleteivel törődünk; szellemi munkával még rossz és tehetetlen természetet is meg lehet javítani.

tiones; pag. 407; 36.: . . . (Epicuri) qui Democriti fontibus hortulos suos irrigavit (haec fuit, ut quibusdam placet, sententia λέγει βρώσας). — Utólag azonban azt találom, hogy ez az észrevétel nem is Menagiusnak, hanem Cicerónak tulajdona. Nat. Deor. I. 43. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus inprimis, cujus fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura deorum.

¹ Mullach: Fragm. moral. 1—18., 46—56. és Plutarch: de anim.

² Fragm. moral. 250.

Tudomány és műveltség teszi az értelemmel megáldott ember létezésének tartalmát; mitsem jelent e mellett minden külső tekintélye azoknak, a kik nem belső javak élvezetétől várják kielégítettésüket,¹ mert ezek, a midőn élnek, még sem élnek.² Ekként Demokrit azt a tiszta és nyugodt kéjt, a melylyel a művelt embert a szellemi munka eltölti, erkölcsileg is fejlesztőleg hatva reá, minden emberi boldogság központjává emelte, és ezzel saját, kutatási ösztönrel és tudományos működéssel teljes életének tartalmát adta elő. Így Demokritnél célként jelentkezik az, a mit Epikur puszta eszközzé alacsonyít alá, és ebben Demokrit és Epikur közt oly elvi űr tátong, a melyet a magyarázatnak semmiféle művészete és semmiféle erőltetett keresése a kapcsolatnak sem hidalhat át.

Jannsen.

¹ Ugyanott: 81—92. és 127—142.

² Ugyanott: 51.

AZ ÉKESSZÓLÁS A MŰVÉSZETEK KÖZT.¹

A classikus korszak és a középkor határszélén jelent meg Martianus Capellának, a latin rhetornak «Mercurius és Philologia lakodalma» című munkája, mely, mintegy az akkori ismeretek encyklopediáját adja és pedig allegorikus mese alakjában vezeti és mutatja be az egyes művészeteket: a középkori oktatásban is szereplő hét szabad művészetet. Ünnepi hangulat lepi meg a násznépet, midőn trombitaharsozás közt föllép egy hatalmas istenasszony. Halljuk magát a szerzőt: «Fenséges, büszke magatartású, szép arczú, ragyogó megjelenésű nő lép be, a kit sisak fed, és kinek királyi méltóság veszi körül halántékát. Fényes öltöny övedzi derekát, melyen drága hímzés tündököl; mellén ékkövek ragyognak. Fegyvereit a mint megzörrentette, villámos felleg robaja közben kipattanó mennykövektől zúgó dörgést vél hallani. «E duzzadó, dagályos mondat az eredetinek hű másolata. Emphásissal rajzolja szerző az ékesszólás hatalmát, mondván: «Mert mintegy a világ királynője képes volt mindenkit oda vezetni, hová akart és onnét vonni el, a honnét akart, könyekre indítani, haragra lobbantani, más-más hangulatot gerjeszteni úgy városokban, mint harczoló csapatokban és a népek tömegében.

Mondják, hogy ő kormányozta a Romulus nemzeténél a tanácsot, a forumot, a törvényszékeket; Athenben pedig a curiát, a gymnasiumokat, a színpadot kénye szerint haj-

¹ Felolvasta a Kisfaludy-Társ. 1895. január 30-án tartott ülésén.

lította és egész Görögországot fenekestől felforgatta. Mert mikor Ő beszél, minő arcza, minő hangja, beszédének milyen fenkölt magasztossága van!! . . . » Nem folytatom. Az elragadtatás flosculusait egymásra halmozza szerző, hogy az ékesszólás hatalmát, befolyását fesse. És csakugyan az antik kor szelleméletében roppant hatalma, befolyása volt. Midőn Quintilianus remek művében rendre előttünk fegyverzi föl a leendő szónokot: aesthesist, stilistikát, irodalomtörténeti kritikát ad egyúttal. A szó művészete, az írás mestersége, mondhatni a művészet azon felfogására emlékeztet, mely szerint a művészet önmagáért van. A hellén alexandriai korszak, a latin irodalomnak a császárok alatti korszaka a retorikának oly széles hatáskört engedett, hogy berontott a művészetekbe, a lyrába, epikába, de be még a szobrok pozaiba, kifejezésébe is. Mi természetesebb, mint hogy a sok retorikai sallanggal fölciczomázott költészet és művészet megfeledkezett ős forrásáról, a természetről? Nincs jellemzőbb, mint Petronius Satyriconja, mely a legtermészetellenesebb élvek rajzolatja. a túlfűszeres irály, a szellemes fordulatokat hajhászó beszéd-mód, váratlan meglepetéseket készítő, meseszövés kapcsán panaszkodik az ékesszólás romlásáról és keresi az okokat s mintegy a dolog lényegét találja el ama feledhetetlen frassissal, hogy *«a természet keresi önmagát és nem találja»*. Ez az igazság. Minden hanyatló irodalomnak vergődését fejezi ki. A természet utánzása marad a művészet kimeríthetetlen forrása, ha tőle elszakad a művész és író: föl nem találja, ha őt magát nem érzi, nem keresi, nem áhítja.

A retorika tekintélyét a középkor nem emelte. A szabad szóval egyszerre hallgat el az ékesszólás. Volt egy valódi ékesszólás, mely a keresztény vallást diadalra juttatá: ez a mátyrok vérevel megpecsételt őszinte mély hitnek önfeláldozásban nyilvánuló ékesszólása. A katakombák csendjében elhangzó imában több erő, több fenség, több igazság

volt, mint a classikusoktól örökölt ragyogó gondolatok pompázó kirakatában, melyet Senecánál találunk. Szent Ágoston vallomásaiban mely igazsággal emlékszik meg arról a megvetésről, melylyel az egyszerű naiv hit dadogó beszédét a retorikai képzettség és tudás ékesszólásával szemben kicsinyelte, míg igazán meggyőződött arról, hogy csak fényes köd, tartalmatlan árnyék az, mivel lelkét betöltte és ezután történt meg lelkében a nagy damaskusi megtérés, midőn a manichaeusok szemfényvesztő ékesszólásától elfordult. De hát valódi ékesszólás volt-e ez a retorika? Távolról sem!

Mihelyt a hitigazságok mélységeit ismét kutatni kezdik a hitűjítók: az ékesszólás összes fegyverzetét felölték és e fegyvereket nem csekélyebb ügyességgel forgatták az ellenfelek. A szónoklat súlya, tekintélye emelkedett. Midőn a népek kivívták szabadságleveleiket, mikor a francia forradalom proclamálta az emberi jogokat: ismét beszéd áradt az ajkakon: a kicsorduló szívek áradozva ömlöttek belé a szó művészetébe. Az ékesszólás félelmetes hatalommá vált.

Úgyde a szaporodó szükségek a demokratikus kormányformák által fölszabadult erők küzdelme, az élet sokoldalú igényeivel járó aprólékos kérdéseknek napról-napra föltorlódása: nem kedveztek az ékesszólásnak. Az *otium scribenti* hiányzott; sőt a nemzetgazdasági élet prózai kíváncsiainak az «exigenciák tudománya»-t olybá tüntették föl, hogy az ékesszólás legszebb frasisaival, a szónoki ihlet örökszép alkotásaival sem lehet az actualis kérdéseket megoldani.

Visszahatás támadt a retorikai műveltség ellen. A szép beszéd helyett az élet tényleges igényeinek tanulmányozására irányult a közfigyelem. A napisajtó felelt meg, és felel meg naponta nagyobb apparatussal és mondhatni bámulatos erőkészlettel ez igényeknek.

A vezércikk hangjában, meg-megáradó mondataiban egy-egy nemesebb aspiratiót, egy-egy nemzési eszmét felkeltő

fordulataiban meg-megszólal a régi retorika, meg-megcsillan a művészi stil fénye, meg-megűt a szép nyelv harmoniájának egy-egy melodikus hangja; a parlamenteknek is vannak ünnepnapjai; egy-egy Istentől megáldott szónok beszéde meg-megragadja a sziveket: de magának az ékesszólásnak tekintélye csökkent: az államférfiú nem helyez rá oly kiváló sülyt.

E visszahatás átcsapott az iskolákba is. A classikai oktatás vesztí nymbusát és bizony részben ép azért, mert *a tudomány* igazságait gyakorlati módszerrel kutatni tanítjuk az ifjúságot . . . A szép gondolatok, a nagy eszmék, s minthogy Vovenargues szavai szerint: «a nagy gondolatok a szívből jönnek», a szívből jövő nagy gondolatok iránt lankadt a lelkesedés, csökkent az érdeklődés, megingott a hit és meggyőződés.

Brunetière 1891-ben a Revue d. d. Mondes-ban az ékesszólás védelmére kél és retorikai oktatás hanyatlásától félti a francia próza báját, fényét és szabatoságát. «Két- vagy háromszáz év alatt legnagyobb íróink nem *látták*, de *hallották* azt, a mit írtak» jegyzi meg. És ha Brunetière ez észrevételét alkalmazzuk saját íróinkra, bizony Vörösmarty epikájának ékesszólásában korának nagy nemzeti szónokai visszhangoztak; Madách Mózesében, Csak végnapjaiban a felirati vita heve, fenkölt lelke él.

E sorok írója nem az ékesszólás védelmére akar kelni, de helyét óhajtja megjelölni a művészetek közt; mert ép a művészetek közt ki-kitörő határvillongások tanulmányozása a legtermékenyebb foglalkozás. Tagadhatatlan, hogy az ékesszólás korlátok közé szorítandó; mert ha a politikai tudomány részletkérdéseibe ugyanazt a hangot viszi bele, melyre csak nagyobb eszmék ihlete jogosítja, az üres, hangzatos frasis-hajhászat vádját méltán vonhatja magára, mert lelkesedésének nem felel meg a tárgy. Ép ezáltal hágja át minden művészet alaptörvényét: a *szabatoságot*, ha apró kis

kérdések vitatásánál is tragikus kothurnuson lépdél. Másfelől határok közé szorítandó, ha betör a költészetbe; mert akkor a próza tör be e művészetbe és itt ismét azt a határt hágja át, mely őt elválasztja a költészettől; vesz maga is és a költészet nem nyer. Ő veszti a meggyőzés leghatalmasabb tényezőjét: a közönség bizalmát szavai igazságában; a költészet pedig nem teszi valóbbszínűvé azt, a mi az ő igazsága az ő valósága, az ő meggyőződése és ennek alapján az ő ereje, mi nem más, mint a költő egyéni világnézete.

Hitem az, hogy az ékesszólás művészet és így jogosan foglal helyet a művészetek közt. Kiemelkedik az értekező, a tudományos, a vitatkozó, a kritikai bonczolás módszerével dolgozó próza köréből és mihelyt a szép próza magaslátára emelkedik: a művészet oly ismervét sajátítja el, mely őt a szép birodalmába vezeti. Csak különbséget kell tenni a mindennapi élet lázas küzdelmét, éles összeütközéseit híven tükröző sajtó nyelvében található retorikai elemek, mondjuk, szónoki fegyverek és a műalkotásra ihletett és arra lehetőség és tanulmány útján emelkedett szónok alkotása a valódi szónoki beszéd közt. A politika a való élet mindennapi kérdéseivel foglalkozik; ő az agora tényezőit veti naponta mérlegbe. Hogy szerezte a szavazatokat, mi ezeknek értékük, a hírlapírói jargonban szólván «irrelevans» dolog; tényleg a cél: a hatalom birtoka. Az ékesszólás fegyvereit gyakorlott kézzel forgatja: nagyítás, kicsinyítés, személyesítés, ironia, felkiáltás, emfásis, elhallgatás . . . naponta használt kipróbált retorikai eszközök. De mindezt az actualis kérdések megoldására használja. Az élet nagy ellentéteit szolgálja. A valódi hírlapíró az eszmék szolgálatában naponta oktat, megindít, rábeszél, lelkesít, gúnyol, magasztal, tehát az ékesszólás eszközeit fölhasználja, de azért bár lelkében él a nemzeti élet nagy összhangja: a nemzeti genius ihlete hajtja életemenészto munkájára: ez tartja fenn, fokozza erejét . . . de ama ritka.

fenséges pillanatok: a teremtés, az alkotás pillanatait mégis csak a hivatott szónok éli át; ő látja az eszmétől áthatott élet egészét . . . pedig ez már a művészet kiváltsága . . . Természetes, hogy műremeket is alkot.

A görög tanítá meg a világot beszélni; mert ugyanő lett a művészetekben a népek mesterévé. A görög sophistika tanítá meg a világot a dialectika ellentéteinek észrevételére. A ki ez ellentéteket *az igazságra* vezeté: az volt az első szónok.

A szónok levarázsolja a nemzeti eszményt miközénk, mint tevék a mi bölcseink, Wesselényink, Deákunk, Kossuthunk és annyi más jelesünk; levarázsolja a hitélet legelvonhatóbb sejtelemvilágából az *Ige* hatalmát, a Megváltó alakját az egyházi szószékről egy Fenelon, egy Bourdaloue, egy Bossuet, kik a történelemben megjelenő istent: e folytonos theophaniát hirdetik; etheophaniával tarták rettegésben a mi hitvitázó szónokaink a meghasonlott nemzetet. etheophaniával vigasztalták az üldözött protestansok egymást. A hang szónoki magaslatra emelkedett, mert az egész nemzet *ethikai* életét, Istenével való békéjét vagy háborúságát világítja meg a szónok. A művészi magaslatra emelkedik a szónok, mert a mindennapi élet küzdelmeiben magasabb eszmevilág besugárzását látja és láttatja; a nemzeti viszályban pokoli hatalmak pusztító művét látja és láttatja. Mint Vergilius Aeneisében, Venus Aeneasnak, midőn ép a Trója romlását okozó Helenán akar boszút állani, rámutat amaz égi hatalmakra, kik Tróját feldűlják: rámutat az égő város nagyszerű panorámája megett működő Junóra, Pallasra és magára Jupiterre.

«Apparent dirae facies inimicae Troiae
Numina magna deum» . . .

A valódi szónoknak is e szellemek: a nemes élet, vagy az egyetemes emberiség nagy életét szövő nagy hatalmak jelennek meg. Széchenyi akkor emelkedik szónoki magaslatra,

mikor a forradalmat megjósolja és akkor, mikor a jövőndő Magyarország ragyogó arcza sugárzik bele lelkébe.

És ebben találjuk magyarázatát annak, hogy minden korok remeke: Demosthenes Philippica-i, melyeknek Cicero Philippica-i utánzataiul nézhetők. Mert hiszen a szónok az idegen érdek, hazafiatlan, megvesztegetett agenseiként szereplő ellenfelekkel szemben védi a bukás örvénye felé sodort hazáját. A köznapi küzdelmek köréből világtörténeti fontosságú kérdésre emelkedik föl. Ép ezért marad Lykurgosnak Leokrates ellen tartott beszéde remek alkotás, mert a khaironeai nemzeti bukás után a hazáját a néphatározat ellen úzérkedés céljából elhagyó Leokratesben mintegy típusát láttatta a szónok amaz erkölcsi satnyulásnak, mely Görögországot igába görnyeszti . . . Tehát az egyszerű vádbeszéd, kivált a hazaszeretettől ihletett költői helyek idézésével a hazaszeretet elogiumává emelkedik.

Az teszi Kölcsénynek és Deák Ferencznek a lengyelek ügyében tartott beszédeit szónoki remekekké, mert a háttérben a szerencsétlen lengyel nemzet esdő alakját idézik föl a lelkek elé és Vörösmarty élő szobra áll előttünk, melynek fáj minden tagja.

Minő magasztos perspectivát nyújt Kossuthnak 1848. július 11-én tartott beszéde, mely a nemzettől 200.000 katona megadását kéri. A haza egységét szét tépéssel fenyegető veszélyek közepett összedobbant szívek lelkesedésének határt nem ismerő zúgó oceánja előtt: mint az igazi fenség megdöbbenő hatalma előtt borult le a nagy szónok.

Minő megragadó látványt nyújtottak ama londoni, manchesteri, bradfordi népgyűlések, melyek előtt Kossuth hazája érdekében a be nem avatkozás elve mellett szónokol diadalmas erővel! Mint fogta föl helyzetének megható vonását, midőn a szabad Albion fiainak idézi Shakespeare híres szavait:

«Hódolok büszke lábainál,
Nem görnyed e nép, míg Albion áll.»

és megragadó szavakkal mondja: «ha van ember, ki tanúságot tehet az angol nép szabadságszeretete felől, én tehetek: én, ki nagylelkű ösztöneinek élő hangja vagyok; én, ki vihar-környezte fejemet Anglia pártfogó keblén nyugtattam éveken át; én, kinek megengedte Anglia népe, hogy kezemet szívére tegyem a reménytelenség napjaiban és vigasztalást merítsek rokonszenvének lüktetéseiből» — a letiprott és szabadsága után sóvárgó Magyarország képét véste e szavakkal egy szabad nép résztvevő szívébe, a népeket összefűző szent kötelékeket rázta meg e beszéd: a *sancta humanitas* örök elvét juttatá érvényre. De minthogy a szenvedő népek hajolnak a romantikára, mint ezt szépen mondja Beulè Tiberius koráról, mely Germanicusban a régi szabadság helyreállítóját látta. Ép azért hajlandó a hosszú szónoki pályát folytató, a gyakorlati tevékenységtől elzárt szónok a szónoki nagyítás által megnövelt eszmék magaslatáról a köznapi élet mindennapi küzdelmeit önzésnek, sülyedésnek tekinteni.

Ép azért érzi és hirdeti a szónok a nemzet ernyedését, erkölcsi lazulását akkor is, mikor a lét küzdelmét, a mindennapi politika nehéz teendőit végzi: anyagi és szellemi fölvirágzásának intézményeit józan számítással igyekszik létesíteni; mert a szónokot az eszmék magaslatára vonzza műzsája, mint a költő kerüli az avatatlan népet, mert hivatja «a hős berek», hol a nympháknak a satyrokkal lejtett könnyű tánczát véli látni. Ezért hangzik nem egyszer vád a politikusok ajkán, hogy az ékesszólás csak megzavarja a népek beléletét, a demokrat intézmények lelkét meghamisítja, a valódi politikát lehetetlenné teszi. Ott van Isokrates példája. A hellenismus eszménye lebeg szeme előtt, ennek érdekében szidja az önző Spártát, kéri a még önzőbb Fülöpöt, a persa hatalom ellen buzdítva akarja egyesíteni az erőket, panhellenismusról ábrándozik és megéri... Khaironeát. Ott van Demosthenes, ki, ha politikus marad és nem minden érvet kijátszó hatalmas szó-

nok, talán elkerüli szomorú sorsát és talán nem éri meg hazája bukását. Ott van Cicero . . . nem tudom, hogy Fulvia miért szurkálja meg nyelvét, hiszen Caesar emelkedésének úttörője volt, mikor az «isteni ifjút» magasztalá.

A népek életét nem a szó, de a hatalmi tényezők, a nemzetgazdasági erők hatalma kormányozza. A történelmi nagy változásokat a százados forrongásból kipattant *tények* idézték elő.

De épen a «*történelem logikája*» nevében megy az opportunus politikus túlzásba, midőn a szó hatalmát kicsinyli és a tények, modhatni a demographiai törvények erejét szembe állítja a szónok úgynevezett phrasisaival. Ma már e szó: «*phrasis*», egyértelmű a kicsinyléssel. Eszembe jut a «Nehéz idők» Gradgrindje, kinek összes bölcsesége *a tények* hatalmában összpontosult. Megragadó erővel festi Dickens e nyomorult embert, ki «hitvány vámszedői kutaszával feneketlen mélységeket mérlegelve s rozsdás delejtűjével a világegyetemen botorkázzván, nagy dolgokat vél véghezvinni». A politikai élet is összezsugorodik azok lelkében, kik a történelmi eszmék fejlődésének törvényei helyett a statisztika rovataiba akarják a nemzeti életet szorítani. A szónok e nagy nemzeti életet érzi szívében áradni; ebből meríti ihletét és a szellemidézés törvénye szerint:

«zu rechter Zeit, zu rechter Stunde»

ered meg ajkán a szó.

Mert mi az ékesszólás feladata? *Szépen* fejezni ki *az igazságot*. És ép e ponton tör ki a határvillongás közte és a költő közt. kinek feladata: *igazán* fejezni ki *a szépet*.

Ez nem szójáték. Világosítsuk föl egy példával. Álljon itt az értekező próza okkötése, melylyel Descartes a legfőbb lény kérdését oldja meg: «A végtelen sejtelve él bennem. E sejtelmet valaki belém oltá. E valaki nem lehetek én, ki véges vagyok, nem lehet a világ, melynek határai vannak; e valaki

végtelen lény: tehát van Isten». Halljuk Fenelont, mint öltözeti föl e bölcselmi gondolatot: «Elvesztettelek egy pillanatig szemem elől, óh én kincsem! Óh végtelen Egység, mely felülmúlod a tömeget. Elvesztettelek és ez rosszabb volt, mintha önmagamat vesztettem volna el. De nagyobb bizonyossággal talállak föl újból, mint valaha. Felleg borult gyenge szemeimre, de a te fényed, Örök Igazság, áttört e fellegen. Nem, nem töltheti be valómat semmi más, mint te, Egység, ki a mindenség vagy és ki előtt a felhalmozott sokaság semmi!» Íme, a szónok mint beszél. Hát a költő? Ő az Istent érzi a természet legapróbb tüneténeiben. Látja őt, ki «a napnak szerzett sátort az egekben és az mint egy vőlegény kijövé az ő ágyasházából: siet mint egy erős futó férfiú az ő utának elvégzésére». Így már Dávid beszél. Ez Isten orczája elől hiába rejtőznék el a koporsó fenekére, ő ott is jelen.

Ki felejtí el e szavakat, ha egyszer olvasta: «Ha a mennybe megyek, ott vagy; ha a koporsóba vetem az én ágyamat, ott is jelen vagy. Ha olyan szárnyaim volnának is, mint a hajnálnak és a tengernek utolsó határánál laknám is: oda is a te jobbod vinne engemet és a te jobbkezed megfogna engemet. Ha azt mondanám: Talán a sötétség elfedez engemet; de a sötétség is világosság körültem?» És boldog az, ki az Istenhez ilyen közelséget, habár pokoli gyötrelmek mélyén is érezett! Dávid kedvencz költője a mi gályarabjainknak. Ott a «tengernek túlsó határinál» nyögtek, de világosság sugárzott lelkökbe. A zsoltáíró csupa képbén beszél. Mintha az Úrnak hímes ruháját látná a «*kifeszített erősségben*». És mint Hugo Victor *Villequiersben* című gyönyörű költeményében mondja:

«Hozzád jövök, Uram, a kiben hinnünk kell,
S átadom székednél
E szív darabjait tele fenséggel,
Melyet te széttörtél».

Mintha a zsoltáriró szavait írná át:

«Még ha szinte a halál árnyékának völgyében járok is: nem félek a gonosztól, mert te velem vagy; a te vessződ és botod megvigasztalnak engemet.»

A költő «érzi az Istent, a kit gondol». A költőnél az eszme érzéssé válik, a szónoknál az érzés eszmévé és az eszme, mint minden eszme, a maga logikai erejével hat és mégis átérzik az eszme szülemelésének forrása: a szív. Sőt helyesen mondja Brunetiere, hogy «a hol megszűnik a logika, a hol megszűnik a dialektika hatalma, ott kezdődik az ékesszólás».

Ha elvontuk a határt az értekező, a műpróza és az ékesszólás közt: nehezebb lesz feladatunk megvonni a határt a költészet és szónoklat közt.

Az irodalmi hanyatlás koraiban betör a szónokias felfogás, a szónoki phraseologia a költészetbe. A latin irodalomban a declamatio, leírás és a sententiosus írásmód vonásaival jellemzi Nisard a maga kitűnő művében a latin költés hanyatlását. Pedig az ékesszólást a költészet alkotásaiból kiltani lehetetlen. Már Homérnál az Akhillest kérlelő Phoinix, kit Peleus ép azért küldött a táborba, hogy Akhillest *szóra* és *tettre* tanítsa, formális beszédet tart. Odysseusnak jelzője «jó szónok» és Nestor ajkán méznél édesebben folyik a szó. Priamos ékes szavakkal kéri ki fiának holttestét. A dráma szószékké válik Euripidesnél, pedig Aristoteles teljes joggal nevezte legtragikusabb költőnek. Menander velős gondolatokkal gazdagítja a világot. Ez mind igaz, de azért mégis e részről veszély fenyegeti a költészetet. Az a veszély, hogy az emberiség legdrágább, legbecsesebb javát: a szép valódi érzését, közvetlen szemléletét megzavarja a sok pompázó beszéd, az ellentétek, a szellemes ötletek, paradox fordulatok, részletes festés, főként a csattanós közhelyek hajhászata.

Már Horatius mondá, hogy szép dolog Diana berkét és

a szivárványt élénk színekkel festeni, de csak a maga helyén. A művészet alaptörvénye a szabatosság. E szabatosság rovására van a két művészet módszerének összezavarása.

Martha egy kitűnő értekezésében (A szabatosság a művészetben), mely a Budapesti Szemle 1887-iki évfolyamában jelent meg, így határozza meg a költészetet: «A physikai és erkölcsi dolgok helyes megfigyelése: maga a költészet». A költő a dolgok rendjét az ő világnézetének világításában látja és láthatni bírja. Praktikus célja nincs. A világ sorját megváltoztatni nem akarja. Ha pessimista szemmel látja, végig jajong lelkén az élet minden nyomora, mint Leopardi, mint Byron lelkén; de a hit, a meggyőződés hangján csak a nagy nemzeti mozzanatok pillanatában hangzik a «Talpra magyar, hí a haza!»

De ha más és nem ily magasztos pillanatban, midőn a nemzet összedobbanó érzéseinek tolmácsakép igazi Vates-képen léphetett föl, ismét meg ismét hangoztatja az ismert hangokat: szónokol, de nem költ. Itt van a határvonal. A költő a természet és művészet elválaszthatatlan viszonyának élő tolmácsa. A mit érez, a mit gondol, a mi haragra lobbantja, a mi mély ábrándra hangolja, a mi futó árnyként vonul el szíven vagy erős fényvel tölti azt be: az édes létezés örök hazájában: a természetben élvezi.

Kölcssey finom szépérzéssel felfogta e viszonyt: «A szép — mondja — a természetben fekszik s a természetben fekszik akkor is, midőn *Ideálként* áll előttünk. Mert mi az Ideál egyéb, mint magasított, azaz a lehetőségig nagy és lehetőségig nemes tökéletben gondolt természet». Young éjszakáinak azért nincs igazi költői értéke, mert a természettől elfordult a hit sóvárgásával és a halhatatlanság színtelen tengerében elmerült. A bölcsészeti eszmék a tanköltészetben így válnak egyhangú, színtelen tárgygyá, holott ez eszmék villámai cikáznak Hamlet és Lear fenséges beszédeikben.

A költőnek a szép valódi határait tisztelnie kell. E ha-

tárokat átlépi, ha megszűnik igaz lenni; ha a szép nyugodt, plastikus alakja helyett inkább vonzza a bacchansnő szilaj mozdulatja; ha a nagy korszakok szötte nyelvet ríktó színekkel frissíti föl. Csak a Seneca Dejaniráját kell Sophoklesé mellé tenni. A gyöngéd, odaadó szerelem tragikumának finom rajzát találjuk a görög költőnél, a retorikai nagy mondások alakjában minden rejtett nőies érzelmet meghurczol a római költő. A halál pillanatában is női szemérmére gondoló Polyxena tolmácsolására Seneca képtelen volt; képtelenné tette korának túlizgatott vérmérseklete, elfajult izlése, elvadult szenvedélye. Lábrakapott a romlás, mely Quintilian szerint «édes hibákban dúskál». A költészet elhagyta a szép kört és a szónoklat körébe tört be.

A szónok nem a természet és művészet fent jellemzett viszonyának tolmácsa. Az ő világa *az erkölcsi világ*. Az ő világa a természeti állapotból kibontakozó, haladó emberiség koreszméinek világa; ő nem a tökély, a bevégzettség képét rajzolja, de buzdít, lelkesít egy elérendő eszmény érdekében. Ezért vonja magára a számító politikus vádját, hogy *utopiákat* rajzol. De e vádban csak féligazság van, mert hiszen a szónoki ihlet: művészi ihlet és a művész alkotása a mindennapi tények és szükségletek köréből kilép. Ne semmisítsetek meg minden utopiát. Az élet tikkasztó országútján haladó nemzeteknek eszményeket kell varázsolni vágyódó szemeik elé. A történelmi jogok, a nagy emlékek fentartásában van eszményi törekvés; a messze jövőben valósítható nagy emberiségi eszmékben lehet hinni, a hit bír actualis értékkel, mely magának jogot követel. A nagy szónok lelkét ez eszményi törekvés és e hit hatja át. Az ó-szövetség profetismusa fentartá a zsidó nép politikai eszményét, az egész nép lelkében meggyökerezettette történelmi hivatását. Nálunk a 40-es évek szónoklata oly mély gyökeret eresztett, hogy a sudarba szökkent fát ma sem lehet kiirtani; a felirati vita pedig az

összes mult szent hagyatékaképen száll nemzedékről nemzedékre. Pillanatokra az ékesszólás és költészet találkozik; de aztán újak eltér: a költészet marad az eszmék világában, a szónok a gyakorlati valósítás fáradságos küzdelmeibe: a napi politika homokjára lép. De van az ékesszólásnak egy ága, mely le nem száll, de a lelket ejti foglyul és viszi az ethikai megújulás, az erkölcsi szabadság istenországába. Ez a hitszónoklat. *A költő és szónok* egyaránt az élet magasb rendű érdekeiért lelkesedik. Juvenalis feledhetetlen gondolatát: «Az életért nem szabad szem elől téveszteni az élet valódi célját» — mindkettő magáénak ismeri el. Mindkettő a valódi ésthisz mestere. De a költő csak úgy, ha nem szónok, a szónok úgy, ha nem költő.

A költők többnyire gyenge politikusok. És miért? Mert a költészet eszmekörét, eszmetársítását beleviszik a politikai és társadalmi kérdések felfogásába. Ép itt vesztheti el a józan mértéket a szónok is, ha nem hivatott államférfi. Mert mi a demagog, mi még egy Robespierre ékesszólása is? Nem a politikai igazságok tolmácsa, hanem egy képzelt világ ékeszszavú hirdetője, a való viszonyok felfogásában tévelygés.

Jól mondja Wallenstein Piccolomini Miksának: «A gondolatvilágban könnyen összeférnek a dolgok, de a tények összeütköznek».

Így vált Robespierre a nemzeti árulás képzelődője, valószínűs képzelte beteggé. Szónoki hatalma tápot adott neki, hogy egy képzelt igazságért, egy látszatért az igazság nagy fegyvereivel harcoljon, mint szegény Don Quijotte a szélmalomok ellen szívében a lovagiasság eszményével harcol. És habár a gyakorlati kérdések gyakorlati megoldásának aprólékos küzdelmében úgy tűnik föl, mintha az ékesszólás eljátszotta volna szerepét: ez csak látszat.

A nemzetélet magasabb érdekei, a széthúzó eszmék összhangjának kérdései, egymással vetélkedő aspirációk küz-

delme a valódi ékesszólást, mint az igazság tolmácsát, mint a viszonyok törvényének nemcsak megérlelőjét, de a szó teljes hatalmával fölruházott hirdetőjét, a nemzeti öntudatba átszállítóját, a magasb nemzeti állami eszmény igaz képviselőjét nemcsak szükségessé teszik, hanem a hivatott szónok ki is vivja a közelismerést és mint művészt illeti meg a koszorú. Példát hozok föl. Gyakorlati súlylyal bír az az elv, hogy egy állam törvényeinek engedelmeskedni kell, habár meggyőződésünk ellenére is hozták. És mit tett Platon *Kriton*-jában? A művészetet használja föl, hogy az igazságot szemlélhetővé tegye. Sokrates magasztalása, melylyel az őt fölnevelő törvényeket illeti: oly mély hatással van, melyet a tények ereje még fokoz; mert hiszen Sokrates halállal pecsételte meg elveit.

A szónok lelke szép lélek; mert hol a lelki szépség, ha nem az áthatottságban? Az igazságtól meghatott szív a mint a logika hatalmát varázsolja az ajkra: művészi ihletre hangolja a szónokot. Az ékesszólás tehát méltán foglal helyet a művészetek sorában. De az ékesszólás oly művészet, mely a szónokot az erkölcsvilág kérdéseinek bajnokává avatja. *A művészet önmagáért*-féle jogot a szónok nem követelhet magának. A szónok felelősséggel szolgálja hivatását. Felelős az igazságnak, melyet tudással hirdet. Szónok, ki felelősség nélkül lép a párttusák tüzébe: oly súlyos bünt követ el, a milyen a hitéletben *a szentlélek* ellen elkövetett cselekedet. És ha a sajtó a közélet háborgásának hű képe; annak zavaros szennyét, napfényes részleteit egyként visszatükrözi: a szónok a magasb összhang képviselője. Ő a fölhevült sziveket magasabb igazsághoz vezérli. Természetesen, ha oly tiszta, ha oly salaktalan öntudata, milyent Plato rajzol Georgiásában. Mert mi a szónok? Az igazságtól ihletett lélek. A költészet több műfajában kikerülhetetlenül beszövődik az ily lélek beszéde. Hiszen Eötvös regényeiből ez beszél hozzánk, Hugo Victor

egész költészetén átvonul. A regény, a dráma, a forrongó társadalmi kérdések tolmácsává szegődik és ezt elítélni nem lehet, ha a művészet törvényeibe nem ütközik és a maga saját köréből teljesen át nem tör a szónoklat területére. Ugyanis mihelyt az actualis viszonyok nyomását érezzük, hiányzik a lélek szabad játéka, melyet Schiller oly szépen jelöl meg a művészeti élvezet alapfeltételéül. A hazafias drámák pattogó retorikája bánt, mert a művészet nem léphet a napi eszmék szolgálatába. *Az ékesszólásnak* pedig ez igazi tere, feladata, hivatása. Katona Bánk-bánja a legjobb példa a két művészet eltérő eljárására.

Bánk-bán elbán az összeesküvők retorikájával. A nemzet dynastikus lelkületét igaz bensőséggel fejezi ki és diadalt arat. Katona eljut a retorika határszéléhez, de költő marad, igazi költő. Tiborcz egyszerű, szívreható panaszának nagyobb befolyást juttat a drámai cselekmény fejlesztésére, mint bármely politikai szónoklatnak. Mert Tiborczban a megrongált, elszegényedett Magyarország képét látta a nagyúr, mint Gyulai a forradalom után összetört Vörösmartyban látja Magyarország akkori képét.

A költő és szónok két külön művész. A szónok is láthatatlan igazság képviselője; de mindig a földön jár, mindig embertársaiért harczol, embertársainak ügyvéde a szó legszébb, legnemesebb értelmében. Az élet összekuszált szálait bontogatja, hogy az «Idő szövőszéke», melyről Göthe beszél, háborítatlanul szője az élet fenséges szövetét, melybe a szép, igaz és jó isteni szálai, az emberi szív szenvedélyeinek szövétébe beszövetnek.

Nem, nem utasítható ki a szónok a Helikon berkeiből. Sőt a valódi nagy államférfiak is a költői meghatottságra nemcsak képesek voltak, de a nagy conceptiók is a költőiség zománczával ragyognak. Az a költemény, melyet Széchenyitől közöltek, e nagy államférfiú naplói a költői meghatottság

ragyogó képeit tartalmazzák. Deák Coopert kedveli, Vörösmarty barátja volt, Kossuth Shakespeareből tanult angolul, holott a színháznak sohasem volt kedvelője. Madáchban a költő és politikus oly benső összeforrottságban élt, hogy a kétségbeesett politikus a fékevesztett képzelem szárnyain a nemzeti pusztulás képe helyett az egész emberiség elsatnyulásának hősivatagába szárnyal. Lamartine költő és politikus, Hugo a «Petit Napoleon»-t politikai meggyőződéssel zúzza össze. Gladstone Homeros leghivatottabb magyarázója. Szép hivatás a nemzeti életet eszmékkel telíteni, hogy az minél gazdagabb legyen. Ez eszmék fényét ragyogtatja a szónok, ez eszmék melegét érezteti a költő. De a szónok elé szigorúbb korlátok vonatnak. A képzelem szárnyait összevonja. Mert ha valódi meggyőződés nélkül, ha a tények lelkiismeretes mérlegelése, a politikai szükségesség belátása és fölismerése nélkül ül fel a szónok a szószékre: e szószék nem az igazság typusa lesz, hanem egy hamis declamáló kortes asztala. Az eszmék isteni áldomása helyett: tivornya. A közélet lármás zaja, az utcza tapsa, oly bacchikus mámorba ejti a féktelen szónokot, hogy úgy jár, mint a Bakkhost üldöző Pentheus anyja, kinek kezétől önfia esik el. . . a mámor elszáll és a gyilkosság szörnyű képe tárul eléje. Szomorú diadalt arat, mert hiszen a legyőzöttek közt van az igazság.

Az a szónok, ki az élő szó hatalmának birtokában, ha kell, életét teszi kockára azért, a mit mond. A marttyrok fényes köre, a gályarabok szomorú csapatja, a máglyán égő Hussok: a szónoki hivatás fölként apostolai. És ha Seneca teljes meggyőződéssel mondhatá, hogy nincs oly szép látvány az istenek előtt, mint az igazságért küzdő férfiú: el lehet mondani, hogy nincs szentebb, nincs magasztosabb hivatás, mint hinni élénken az igazságban és a jellem erejével azt védeni.

Savonarola tragikus alak, mert szónokból politikussá kellett válnia az általa fölidézett események kényszerítő hatalma alatt; de Medici Lőrinczben, ki vezekelve akarta Savonarola bűnbocsánatát kinyerni, a politikus hódolt meg a fensőbb igazság lebűvölő hatalma előtt.

A szónokban van költő és a költőben van szónok. Ez is bizonyíték a mellett, hogy az ékesszólás a művészetek egyenrangú társa.

És e helyen szeretném a feledékenységtől megmenteni Erdély egyik legnagyobb hitszónokának, Nagy Péternek egy gondolatát, melyet Zwingli születésének négyszázadik évfordulója alkalmával tartott egyik papszentelő beszédében mondott. 1884-ben történt a híres Krakatoa tűzokádó-hegy óriás mérvű kitörése, mely annyi perjét szórt a légbe, hogy hetekig itt hazánkban is a nyugoti ég irányában az északi fényhez hasonló hámulatos szép égi tüneményt lehetett látni. Nagy Péter a szónoki ihlet pillanatában a fiatal papokhoz fordulva mondá, hogy ha a physikai világban a föld másik szélén történt eruptio hatását oly hihetetlen távolba is érezzük: ehhez hasonlít a nagy szellemek hatása a századok messze távolából. Az erkölcsi világban ma is érezzük Zwingli szétszórt hamvainak hatását, kinek a Kappeln melletti csata után holttestét a csatatéren állított máglyán elégették és hamvait levegőbe szórták.

A tűzokádó-hegy kitörése által okozott természeti tüneményt így bírta Nagy Péter szónoki képpé szőnni és pedig megragadó ecsettel festett képpé. A szónokban megnyilatkozott a költői felfogás.

Mert igaza van Cherbuliez Victornak, hogy «ha minden művészetnek meg vannak a maga saját szabályai, vannak általános szabályok, melyek mindenikre illenek, és ha Molière, Beethoven és Michel Angelo három nagy művész volt, ennek oka, hogy valamiben hasonlítottak egymáshoz. Vagy csak

agyrém az éстетika, vagy hinnünk kell, hogy a szépművészetek magának a művészeteknek külön formái és van közös eredetük és közös rendeltetésük.

Mi a közös forrás, melyből *költő* és *szónok* merít? A meggyőződés benső igazsága, mely meghatja a szívet. Csakhogy míg a költői meggyőződés *az egyéni* életre, az egyéni világnézetre vonatkozik a lyrikusnál, egy eszményileg alkotott tárgyi világ harmonikus törvényein sarkal az epikában és drámában: a valódi élet kérdései felől alkotott, a tapasztalati tények lelkiismeretes megfontolása alapján nyert meggyőződés nyilatkozik a szónoknál. A szónokra szakad az egyéni felelősség súlya nemcsak a kimondott szó igazságáért, de a kimondott szó következményeiért is.

A költészet lényegét fejezheti ki Martiales egyik epigrammájában e szavakkal: «hominem pagina nostra sapit» (e lapon érzik az ember). Igen! azember a maga örömeivel, keserveivel, hitével, csalódásával, reményeivel és kétségeivel, ábrándjaival és meggyőződésével, szóval egész világnézetével. E nélkül nincs is valódi költő. Shelleyt, Byront, Hugót világnézetök összhangja teszi igazi költőkké. A szónoknál az egyén beolvad a hivatásba, beolvad a tárgyas igazság cultusába, beleolvad a társadalmi és politikai, a jogi és erkölcsi kérdések ténylegességébe: a költő «szárnyas szavai» helyett a szónok a forum bajvivója. Stagira bölcse, az ésthesis ez igazi atyja, világosan megjelölte a különbséget, midőn a szónokot óvja az összetett szók, a jelzők sűrű használatától és a metaphoráról is oly észrevételt tesz, mely ezt is inkább a költői styl formájává teszi. «A metaphora-alkotás az egyetlen lehetőség, melyet nem lehet kölcsönvenni és a mely természeti tehetség jele». Mintegy rámutat a költői tehetségre, vagy jobban mondva a költői világnézetre. Ha a lángészt úgy határozta meg egy francia tanulmány-író, hogy az a hatalom, mely kényszeríteni bír, hogy magunkból kilépve, az ő szemüvegén nézzük a

világot: e külön felfogása a világnak a költő külön világa. Heine álmokképeivel mintegy szembeállítja az ő egyéni világnézetét a köznapi világ felfogásával. A szónok e világban marad, sőt a magasabb erkölcsi igazságok magyarázatánál is a jelenkor igényeire, felfogására, sőt néhol előítéleteire is tekintettel van.

Ép ezért támadja meg Platon a szónokot, ki az igazság helyett ennek látszatának hirtokáival megelégszik. A költő valódi vates, ki a jövőbe lát. Sok társadalmi igazság tör fel a szívekből az ékesszóló ajkra, de ha a korviszonyok reális körében még visszhangra nem talál, megérzi a költő, mint a sirály-madár a szélséksíkon megsejti a tenger közelgő háborgását. Ez érzésben, e sejtelemben prófétai ihlet van. A mi Bessenyeink, a mi Bacsányink, a mi Csokonaynk a francia bölcsészeti visszhangjai voltak, nem is váltak a szó való értelmében nemzeti költőkké. Kisfaludy Sándor a múlt regéit szólatatva meg, Berzsenyi a régi nemesség melancholiáját tolmácsolva, Kölcsey «Zrinyi panaszá»-t sirva el — rendre jutottak közelebb a honfoglalás földégett emlékein fölhevült nemzet szívéhez, melybe Vörösmarty már hitet öntött, de a melytől rendületlen hűséget követelt. Íme, a költők mint készíték elő a reformkorszak ragyogó ékesszólását, mely kiállja a versenyt bármely nép retorikájával, nemzetünk nagy szónoki adományát fényesen bizonyítván. Hagyjunk föl az ékesszólás kicsinylésével. A declamatiók tárgyaltalan, költött világában puffogatott frázisok és Demosthenesnek halálos szónoki párbaja, melyet Aiskhinessel vívott, két külön retorikát mutatnak föl. A betyárkodó, Petőfieskedő költés még nem népköltés. A demagog színpalhasogató szólamai nem az ékesszólás szívből eredt nyilatkozata. «A valódi ékesszólás osztakozik a költészettel az eszme tisztaságában» — mondja egy kissé elvont formában Vischer. Az eszme a költőnél érzéssé és képpé válik. Az eszme a szónok előtt megtartja

fenséges tisztaságát, de ő ruhazza föl hússal és vérrel, hogy szemlélhetővé tegye a nagy közönség előtt. Ha Platon egy helyen azt mondja, hogy ha az eszmét a maga eredeti fényében szemlélhetnők, hihetetlen szerelmet éreznénk iránta. Valódi szónok, a ki isten kegyelméből az, az eszmét bírja szemlélhetni és bír hihetetlen szerelmet kelteni iránta. Erre voltak képesek az egyház nagy szónokai, erre voltak képesek a francia forradalom nagy szónokai. Minden nagy korszak megihleti a sziveket. Az ihletett szívből törnek föl a nagy gondolatok. Óh mily érdemes ily korszakban élni! De a későbbi korszakokban is: a csöndes munka, a békés tanulmány, nyugodt megfontolás korszakaiban is nagy szerep jut a valódi szónoknak. Melegen tartja a nemzetek szívét, önkénytes lelkesedésre bírja, hogy meg ne dermedjen. De még többet tesz. A valódi szónok a történelem logikájának ékesszóló mestere. Mert a nemzetek a történehből édeskeveset tanulnak és csak amaz eszmékben hisznek, melyek iránt hitet tudtak bennök kelteni. A szónok művészete a hitébresztés nagy művészete. Az ige hirdetője a templomban, hogy hitet keltsen, a politikai és történelmi nagy igazságok hirdetője a fórumon: a nagy emberek, mint a nagy politikai történelmi és irodalmi eszmék harczosainak festője az akadémiai, az irodalmi és egyéb társaságok szószekén.

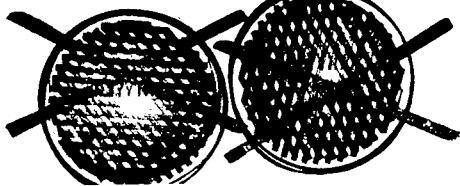
Fogadjuk őt szívesen, mert melegen tartja szívünket. Művészete áldás, mert az eszmék fejlődésének, a haladásnak hirdetője, a szebb jövőben vetett bizalomnak és hitnek ihletett tolmácsa, a nemzeti eszmények varázshatalmú szózata zeng ajkán, mely a jövő sorompója elé hív, bátorít, fölemel. A szónoki tehetség a próféták palástja, melyet ki felölt, az a nemzetek felett örökdő istentől nyert magasztos küldetést.

Hegedűs István.

EGY HUMANISTA KÖLTŐ.

Az irodalmi romanticismus szelleme egy élő tiltakozás volt a rationalismus vagy intellectualismus azon túlhajtása ellen, mely a matematikai fatalismus egy nemére kellett, hogy előbb-utóbb vezessen. Midőn azt hitték a rationalisták, hogy egy új idealismus és a szabadság új felfogása útját egyengetik, voltaképen csak a nyers materialismus karjaiba dőltek, mert semmi sincs, a mi a régiek «ῥῆμα»-jéhez, «αναρχη»-jához közelebb állana, mint egy vak és észszerűtlen erő föltételezése. Innen az, hogy a német metaphysikai szellem egész sóvársággal vetette magát Spinoza feltámasztott etikájára, melyben a Herder — Jacobi — Göthe-féle új generatio azt a tartalmasabb, mélyebb philosophiát pillantotta meg, melyet a korszellem követelt, szemben azzal a népszerű irányzattal, mely a francia encyclopedisták és Locke eszméiből táplálkozott.

«Candide» izekre szedte volt a XVIII-dik század lapos optimismusának gyarló szerkezetét. Leopardi, Heine, Byron, Schopenhauer elnyögték mindazt, mi ügyökbe akadt, s a mi tápúl szolgálhatott felgyült kedélyüknek, vagy izzásig hevithette makacs képzelműket. Mindkét felfogás téves eszmékből indul ki s az emberi szellemnek egyaránt vissza kelle vetnie a vigyorgó idióta szerepét s az útszéli koldusét, ki kérkedve fitogtatja sebeit. De hogyan egyeztetni össze a kettőt? Hogyan termékenyíteni meg a könnyvel a mosolyt,

a kétségbeeséssel a hitet, a szenvedéssel a boldogságot? Napjaink életnézlete nem volt arra való, hogy a vallásos érzés kovászának anyagául szolgáljon; optimismusában több volt az iskolás felületesség, mint a naív mélység, pesszimusában több a szemérmetlen iparlovag erőltetett rimázkodása, mint az őszinteség. Az erkölcsi hatás emeltyűjét másutt kellett megtalálni, s kétségkívül az együttes akarás erélyében, s az emberiségnek a vállvetett munka értékéből merített önbizalmában.

Íme e társadalmi eszme, melynek szószólójaként Hugo Victor állott síkra, s melynek befogadására politikai szereplése nem kevés befolyással volt. Láttá a nyomort, mely buján fogantja a rütságot, a tudatlanságot, a bűnt. Gyermeki szívét sajtás fogta el e látványon, de a férfiúi lélek tette pezdült s hatalmas szavakkal hívott fel a közös munkálkodásra, a rajtunk nehezülő átok egyesült megtörésére. Oly sok a szerencsétlen ember, oly sokan takarnak vedlett rongyaik s himzett bíboraik mögött egy-egy féltett sebet, nem tudva, kivel megosztani, nem tudva, kihez fordulni, mikor a hallgatás már teher. A puszták vadjának, ha áruló nyíl sebzé meg, jól esik felorditania; a társadalmi egyénnek nem szabad fölverníe az alvót, a kancsal részvét koldustarisznyát vet nyakába s aztán dolga után lát. Milliók várnak epedve új evangeliumot, s csoda-e, ha türelmetlenségükben mohón kapnak a legsilányabb ponyva után is? A talaj fölszántva; vessük el bele az erkölcsi reform magvait, a szeretetet, fölvilágosodást, békét, jólétet, szabadságot, tökélyt.

Hugo Victor érezte, hogy a romantika nyügei sokkal tovább tartották őt lekötve, semhogy oka ne lett volna sietni philosophiai eszméi diadalának biztosításával. S ez eszme, minden kétségen felül, leghívebb, legtalálalóbb kifejezései a kor forrongó irányharczainak. Revelálók, erkölcsileg átalakítók, mint maga a század társadalmi törekvése, s e mellett

az aether-tiszta keresztyén szellem fuvalma leng át rajtok. Modern gondolkodás és mélyen keresztyénies érzület, e kettőben áll Hugo költői és bölcsészti eredetisége. Ez kölcsönöz egyfelől bölcselkedésének ellenállhatlan érdekét, s ez hidalja át másfelől fejlődése két főszakát, megfejtve irodalmi elfeladásának titkát s érezhetlen kötelekekkel visszatartva még őt a Chateaubriandék elhagyott zászlójához.

De nem elég, hogy a tudomány elveket állapítson meg; vannak, kik előtt a merő igazság korántsem hat még oly rábeszélőleg, mint várni lehetne. A szép az igaznak benső természete. megvalósulásának lélektani föltétele.

Hogyan volna tehát másként bármely nagy igazság végleges diadala kilátásba helyezhető, hahogy nem hozatik előbb ez alapon is összhangzatba az emberi szívvel és annak örök, változhatatlan szükségleteivel? Összes polgárosodásunk történetében még eddig nem érvényesült nagy kulturális elv, a nélkül, hogy egyszersmind valamely korszerű művészet közvetítő alakját ne öltötte volna magára. Csak mint ilyen biztosíthat lappangó munkásságának mélyebb, tartósabb sikert. Azért Hugo Victor világirodalmi jelentőségének méltatásában mindig és mindenütt kizárólagos szempont lesz az, hogy és mi módon felelt meg e követelménynek? Vallásbölcselmi eszméi költői programjában, legutolsó alkotásai egyikében, a «Religions et religion»-ban messze veti el magától a keresztyén hagyományok alapját. A mikor tapogatózva, támoigó léptekkel megindul, hogy egy Istent keressen, az elérendő eredményt nem akarja semmi egyébnek köszönni, mint önmagának s értelme természetes ösztönének. De hát minek eloltani a gyertyát annak, a ki komolyan látni akar valamit? A világosság még nem idézett elő nem létező dolgokat, ellenben a szemnek nélkülözhetlen. Nem azért gyújtunk fényt, hogy azt, a mi van, még valóbbá tegyük, de, hogy gyarló látásunkat kalauzolja. Mi szüksége van Istennek arra, hogy

lássuk, ha nem mi érezzük, hogy nem lehetünk el nélküle? Az erdei vad által fölnevelt csecsemő bizonyára nem fog megtanulni beszélni, de azért a beszéd nem szűnik meg lényegesen jellemezni az embert. Kétségtől kívül rossz kiindulópont s ha Hugo ennek daczára is valamely istenpótló surrogatumra bukkan, úgy ez fontos érv a pozitív hívók mellett.

Daczára ennek, kik a költőt már korábbi éveiből ismerik, kik borongó odaadással csüngtek «Hernani»-jának sejtelmes költészetén, s dagadó kebelvel szívták magokba a «Notredame» mysticus legét, nem egyszer érezhetnek meglepetést azon változás felett, mely kedélyhangulatát, életnézletét oly gyökeresen átalakítja. Hová lőn a lovagkor sötét emlékei iránt az a rajongásszerű áhitat, hová a csodás elmerülés egy régen mult kornak erényben s bűnben egyaránt szabad, korlátozatlan szellemébe? Ruy Gomez kürtje nem riad már, Claude Frollo szörnyű szenvedélye nem kísért a göth székesegyház komor falai közt, sem Gringoire nem kóborol üres gyomorral, telt szívvel az ódon Páris kalandos szűk utcáin. A költő délszaki képzelete nem vezet többé Gwynplain idegrázó arca, Thisbe gyászos vívódásai elé; hatalmas ecsete nem festi a rőzsetűz által megvilágított cigánytábor szeszélyes alakjait, sem Esmeralda részegítő tánczát. A középkori romantika összes bája könnyű páráként foszlik légbé ama dermesztő gúny közeledtére, mely a tizenkilencedik század fiának ajkairól lövel elé. Domenichino «Pietája», Rafael «Spozalizziája», Correggio «Assumptio»-ja, megannyi hamisított Isten, melynek glóriáját kőporral tisztogatják. A keresztyén Mindenható élettelen báb, kinek orra alá valamely fiatal ördög szénnel bajszot mázol. És az evangelium? Következetlenségek halmaza, melyben az első emberpár vétke miatt millió ártatlan szenved büntetést, hogy bocsánatot se nyerjen addig, míg egy új bűn, a Megváltó keresztfeszítése, a nem érdemelt bűnhődés alól föl nem oldja. Mi a keresztyén ördög?

A pogány satyr halvány utánzata, ostoba, ügyetlen, ízléstelen, kezdetleges, kinél a majom is derekabb ficzko. Könnyű volna kimutatni e superlativ áradozások tarthatlan voltát; hogy Hugo magát a művészet jogosultságát igyekszik kétségbevonni, mikor a végtelennek érzéki kifejezését gúnynyal illeti; hogy a legkicsinyesebb sophismákhoz folyamodik, mikor a biblia tekintélyét megdönteni akarja, hogy a keresztyéniséget is, mint világszellemet, teljesen félreösmeri, midőn az ördögnek merőben népies felfogásáról beszél s feledni látszik, hogy e vallás a gonosznak elvét egész felsőbbrendű pszichikai tényezővé emelte a keresztyénnek erkölcsi világában, s hogy e szerint Mephistó még sokkal inkább a keresztyénség ördöge, mint Belial vagy Astaroth. Mindez azonban üres szalma-cseplés volna. A kritika szívesen elhagyja magát vakíttatni Hugo egyénisége briliáns lényétől, de arra nem vállalkozhatik, hogy mértéktelen túlzásait komoly számba vegye.

Nincs e költőnek oly végletes csodálója, ki némi gyanút ne érezne mellette s aggálylyal ne kísérné merész röptének ingatag csapongását. Teljesen hiányzik benne a lángész jóhíszeműsége. Koczkáztatása nem a hős bátorsága, ki számot vetett a veszéllyel, melylyel szembe megy, hanem a gamin vakmerősége, ki csak csodáztatni óhajt. Megbizhatlan, mint a gyermek, s nem ura, de rabszolgája tehetségének. Egészben és általában nyolczvan évére is csak az az «enfant sublime», kinek érdekes sajátságai környezetét hangos ámulatra ragadták.

Hugo Victor megtanít arra, hogy a lángelmék közt is fokozat van. Mily más benyomást tesz ránk Shakspere. Hozzá, ki maga az örök, változhatlan s mégis ezerfélekép változó természet, az emberi lét és gondolkodás minden nagy kérdésében bizodalommal fordulhatni. Felelete, mely mint Apollo oraculum, méltóságteljesen foly ajkairól, mindig tartalmaz valami ős igazat, megnyugtatót, lecsillapító. Nem kapkod soha

nem látott, hallott dolgok után, de saját bensőnket fedi fel nekünk s tanácsával, bölcs irányzásával, épen mint Sokrates, saját remegő kezünket vezeti oda az igazság megtapogatására. S még ott is, hol bölcs szeme elhomályosul, hol izmos szárnyai meglankadnak s dermedve törnek meg a kikutatatlan küszöbe előtt: nem resteli bevallani gyöngeségét, hogy még bukása is vigasztalásunk forrásává legyen, mert mi békíthet ki inkább önmagunkkal, mint az a tudat, hogy egy ily elme is kétségeinknek, vergődéseinknek osztályrészesevé kénytelen szegődni.

Hugo Victornak még az igazság sem kell, ha nem tündöklík. Minden gondolatában élet-halál harczot vív a lényeg tárgyilagossága a forma alanyiaságával. Szenvedélyes nyelve megannyi syréntől népesített örvény, mely a beletévedt eszmét menthetetlenül elnyeli. Képes az igazat szépen kifejezni, ezt kisebb rendű tehetség is megteszi, de nagy költőtől megvárjuk, hogy a szépet is igazán fejezze ki, tudniillik azzal az igazsággal, mely magának a szépnek független, benső sajátja, s mely ugyanegy dolog üdvös vagy káros voltáról kétszer győz meg.

Azonban Hugonál úgy tapasztaljuk, hogy már nyelvezete is egy oly Procrustes-ágy, melyben a tartalom legtöbb-ször vagy összezsugorodik, vagy aránytalanul kiterjed, de ritkán tartja meg azt az eredeti méretet, melyben a józan ítélet előtt szokott mutatkozni. Pedig mi jellemezhetné egyéb az érett szemléletet, ha nem az, hogy szempontjai rendezésében komoly alapossággal jár el, minden tárgynál a megfelelő mértéket használja. Montblancot nem viszonyít a bogáncskoróhoz. Nem úgy mint Hugo Victor, a socialista, ki midőn a vasárnap megünneplése ellen mennydörög, ily sajátságosan érvel:

«A végtelenség így hát csak hat napig halad.

A hetedikhez érve egyszerre fennakad.

Erőtlen visszahökken, kifárad és megáll,
Vasárnapnak nevezzük, ez itt a véghatár.»

De hát mi köze van a végtelenségnek ahhoz, hogy a szegény mozdonyvezető hét nap közül egyet családja körében töltsön-e vagy ne? hogy a hírlapok közönsége a maga rendes telenyomott hasábját egy nappal előbb olvassa végig vagy később? hogy a feltört tenyerű munkás csekély élelmiszerét ma szerezze-e be, vagy holnap? hogy a bűzös gyárak piszkos rabja hetenkint egyszer ünnepi ruhát öltöszön-e vagy ne? Bizzuk ezt a gyakorlati szükség irányadására s ne fojtsuk metaphysikai töprengésekbe az életkövetelte valóságot.

Szerencsére, ha kérlelhetlen éllel üldözi is költőnk az egyház külső dogmáit, jó érzéke megsugja neki, hogy ne engedje magát a gúny által odáig ragadtatni, hol már maga a legszabadabb gúny is megfordított dogmává válik. Tisztelet a józan kételynek. Fuvalma olyan, mint az esti szellő, megtisztít, felfrissít, új erővel tölt el. Ez oka annak, mért hatnak oly jótékonyan e sorok Hugo Victortól, midőn a kételyről beszél:

* E tengeren
Hol szélvész, hó és fagy, piszok s bűz megjelen,
S egyszerre önti ki bösz keble vad dühét,
Egy kis csoport tudás sötéten int feléd.
Ép mindmegannyi rév, hanem voln' szirt csupán.
Ott tűn föl Vesale sírgödrök oldalán,
Zeno és Sokrates is ott emelkedik.
Meg Pyrrhon, feketén, hogy látni is alig.
Tovább a hét bölcs, mint a cykladok köre,
Fölöttük felhő, hab, köd s pára megtöre;
Swift, Rabelais, Montaigne, Kant, s Herder súlyedőn,
Hegel horongva, s ott Lukrécznak csúcsa fönn.
Leggyászosabbak ám a kaczagók, hiszen
A csillagbolt alól kaczaj ki nem viszen,
Rossz, s jó időhöz ez, gyarló fejünk felett.
Az ellen, a ki van, nem épít födelet.

Meg nem teheti azt, hogy hegy ne álljon ott,
 El nem hallgattat egy tűzhányó Vezuvot,
 Sem észak szelének jégcsapós sípjait.
 Dagadó tengerárt ez arra nem tanít.
 Habzó áldozatot tegyen vagy ne tegyen
 Halvány bolygójának a mérhetlen egen?
 Miben zavarja a rózsát kikeletkor
 Hogy nyíljon, ha nyílni szükség neki' attól?
 Hunyj szemet bár s kiáltsd: látni sem akarok!
 A sugaras zápor, mindegy, tovább zuhog.
 Nevess. Jó. Istenét, túl áthatlan falán,
 Csöppet sem zavarja a gúnyos Luczián.
 Erdő, mező, virág, kalász, hegy és patak.
 Sarkazmusitokra semmit sem hajtanak.
 S a gönczölszekere láthatlan kocsisa
 Fejét sem emeli, vállát sem mozdítja,
 A mint szekerével a zenithre ballag,
 Hogy lássa mit ír csak Voltaire Thiriotnak?
 Vajjon kacajában biztos a kacagó?
 Nyelvében az Isten csak henye, léha szó,
 Rücsköli a papnak keményített ingét.
 Mért? Hogy ellenálljon annak, a ki hisz még.
 Ez minden? Mi végre? Választás sölétben:
 Hinni vagy tagadni véletlenből épen.
 Mit használ már ily egy örült kétség között,
 Nem-et dadogni csak, mert más igent nyögött?>

Dicső szavak! Egy nagy genius izen hadat bennök a
 bölcselők azon hamis faja ellen, mely egyebet se tesz, mint
 vállat von, mosolyg s feled. Hugo itt kérlelhetetlenül bánik
 el azzal a közfelfogással, mely szerint legbiztosabb módja a
 lét nagy problémái megoldásának az, ha egyszerűen kité-
 rünk előlük. E hang itt a haladó európai művelődés hangja,
 komoly, férfias, önérzetes, az epicuri lágyság legkisebb szí-
 nezete nélkül. A «Religions» szerzője megveti a humort.
 mely igaz, hogy a kedély legmagasabb álláspontja, de szen-
 vedőleges, meddő s a fejlődő gondolkozásra, a cselekvő aka-

ratra nézve merőben értéktelen. Meglehet, hogy tehetsége sincs rá, műveiben legalább alig mutathatni fel helyet, mely ez értelemben lenne kivíve; tény azonban, hogy ez indokolásnál elmésebbet se találhatott volna ki, erényt csinálendő a kényszerűségből. Az ő egyenlősége a tökélyben való egyenlőség, nem pedig, mint a humoristáé. a gyarlóságban; az ő szeretete abban nyilatkozik, hogy a kicsinyt is a legnagyobbhoz emelje, nem pedig, hogy a nagyot is a legkisebbhez rántsa le. Nem tekinti Janus-arczczal a világot, nem is tekintheti, mert költészete a legnagyobb mértékben irányzatos, s gyakorlatias céljait nem dobhatja zsákmányul az ellentétek egymást lekötő dialektikájának. Mihelyt az irányzatosság a jövő költészetének főelemévé lesz válandó, a mire nézve különben sok valószínűség forog fenn, a humor azonnal magától megszűnik aesthetikai elv gyanánt szerepelni.

Ha már most úgy tapasztaljuk, hogy a költői irányzatosság mai mesterei többé-kevésbbé kielégítetlen hagyják igényeinket, úgy annak oka, hogy a legtöbben, még Hugo és Zola is, alig tudnak költőileg érzékíteni. Náluk a tárgyban az, a mi erkölcsileg oktató, teljesen kívül áll az eszmefogantatás folyamatán, csak későbbi járulék, nem az alapon dolattal ered s fejlődik. Erkölcsi meggyőződésük nem áll párhuzamban költői egyéniségökkel, a társadalmi életnézlet pedig, melyet vallanak, inkább elméleti észlelet útján elsajátított valami, mint ösztönszerű sugallat; inkább polemizáló, mint természetes úton meggyőző.

Tegyük fel, hogy valaki jó regényt ír, de a kor fel fogásával ellentétes nézeteinek s fogalmainak csak mellékes megjegyzésekben, legfőlebb személyei sorsára gyakorolt intéző befolyásában ad kifejezést; holott egy másik, már eredetileg úgy a cselekvényfejlést, mint annak lélektani vázát azon alapokra fekteti, melyeket saját benső intuitiója önkénytelenül nyújt neki. Amaz lehet kiváló költő, de az eredetiség, a

lángész babérja kétségkívül csak ez utóbbit illeti meg, mint a kinél az érzékités művészete oly fokot ér el, hogy a maga eszméi nyomán oly ideális embereket teremtett, oly viszonyokat és kapcsolatokat hozott létre, melyeket a tapasztalati természet is ellenvetés nélkül elfogad magáénak.

Kérdés, vajjon a mesterséges önképzés pótolhatja-e e tekintetben a született egyéniségek hiányát? Egy vonatkozásban aligha. Nem fog úgy hatni tudni a közérzületre, mint ha tudtán kívül foglalna állást a létező viszonyokkal szemben. Bármennyire is általános törvények alá legyen vetve bizonyos vezérszellemek pályája — s ily törvényeknek tekinthetjük az agyfejlődést, öröklött hajlamot, erkölcsi s természeti behatásokat — a tömegre ama titokszerűség varázsa hat bennök, mely szellemi életüket környezi. Hugo Victor egy egyoldalú történeti fejlemény talaján áll, honnan harczot folytat a szintén egyoldalú történeti fejlemények egy más csoportozatával. De mert egyáltalában nehezebb a történelemmel bölcselkedni, mint a természettel bölcselkedni, tehát Hugo Victor helyzete is e szempontból sokkal kényesebb, mint a naturalistáké. Van az emberiségnek bizonyos érzéke az iránt, hogy ne induljon ál-próféták után. Beszélhetnek neki szabadságról, igazságról, egyenlőségről, felvilágosodásról, ha nem fedezik föl benne azt a pontot, hol e szép szavak közvetlen kívánalmaival jönnek érintkezésbe. A forradalmak psychológiája is arra tanít, hogy nem annyira valamely elnyerendő haszon kilátásáért, mint inkább egy tűrhetlen teher lerázásáért ragadtak a népek fegyvert.

Érzékítőbb Hugo Victor irányzatossága ott, hol a valóságos hit egyéni támpontjait teszi vizsgálatá tárgyává az erkölcsi kedélyben. Bármint tiltakozzanak is a dogmatisták, igazat adunk neki abban, hogy a vallás gyakorlati értéke ott kezdődik, hol a személyes fönmaradás kezességéül veti magát közbe s az elmulás gyötrő érzete enyhítésére vállal-

kozik. Kosmogoniai magyarázatokat nélkülözhetünk, az állandó gondviselés áldását jó társadalmi intézmények pótolhatják, de hogy az enyészet irtózatos arczával szembenézzünk, arra csak egy Isten tehet elég erőssé, a végre egy természetfölötti lény támogatására van szükségünk. Soha gondolat ellen lélek úgy fel nem lázadt, mint az ember lelke a halál gondolata ellen, pedig soha valószínűség megtámadhatlanabb alakban nem jelentkezett, mint az elmúlás valószínűsége. Minő parányivá sülyed itt már a szív joga, remélni, hinni, s mégis minő görcsösen kapaszkodunk e parányi foszlányba is, hogy valahogy kikerüljük a tátongó kétségbeesést, mely elborítással fenyeget! Mikor e gondolat elfogja a «Religions» költőjét, olyan lesz, mint a szellemidéző, ki a fölingerelt világerők közepette inogva áll, roskadnak térdei s ajka összefüggéstelen szavakat dadog.

Óh, hogy ne lenne több semmi szent, nagy, dicső,
 Minden csak vak esély, árnyék és romhalom,
 Tetvek mászkálása foszló ködalakon,
 Maga a teremtés, homálytól ittasan.
 Ne tudjon semmiről végső céljaiban
 A minek szeretet, ész, igaz a neve.
 Hogy a mit kibányt már, újra meg is egye —
 S szenvedvén, teremtvén, mindaz mit elére
 Ne legyen több, mint a semmi néhány férge!
 Hogy arról se legyen semmi tudomás, hát
 Erzi-e a föld az élet csiklandását?
 Hogy ne legyen eszmény, hogy ne legyen törvény
 Minden egy nagy kérdés, feleletre törvény,
 Hogy a mi él — ha csak a fekete mélység
 Vissza nem köpi e botor, üres szót még —
 Hítványul oszoljon, borzadálytól fázva
 A vad éjszakának kavarogásába!

.

Kik egymást szerettek, hiába köny, sohaj.
 Ne lássák már viszont többé egymást soha?

Légyottot egymásnak ne adjanak ott túl?
 Hogyan! e kis arcnak rózsája ha elhull,
 E mosolygó gyermek. ha halál ledöfte,
 Anyák, lealkonyult, vége van örökre!
 Mit! Te kit szeretek. te ki hajnalom vagy,
 Nő, ki által bennem angyalok támadnak.
 Röhögjön az úr rám, ha rebegve ejtem:
 Várj reám! követlek egyetlen szerelmem,
 Készítsd el helyemet özvegyi ágyadban.
 Hogyan! az egyetlen a mire vágyam van,
 Minek élni kéne, a sír is holt legyen?
 Az ég a reménynek igazat ne tegyen?
 Hazudnék a gyász. mely szivemen ül s éget?
 Nincs jövő? Szemem csak pusztá úrbe téved?
 Alattam sírgödör. felettem szemfedő.
 Élethen is halál a mozgató erő.
 A vakság vég nélkül maga körül forgván
 Szül világosságot, ah! átkos koholmány.
 Mi haszna támad és semmisül a lény meg,
 Ha minden ledől az éj lehelletének?
 A szellő a ködnek sötétséges burka.
 Fölgyulunk egy percze s kialusunk újra,
 Forgó lapda minden a semminek szárán --
 Óh!

Tartsd meg ezt pokol s add vissza a Sátánt.

Van valami orthodox czopfosság abban, hogy a költő, mint bizonyos papok, előbb megrázni iparkodik olvasói idegeit, mielőtt az erkölcsi megújulás forrásához vezetné. Ez eljárás kockázattal jár, mert attól függ sikere, hogy képes-e valaki a megzavart egyensúlyt úgy állítani helyre, hogy se az igazság, se az emberi érdek ne szenvedjen csorbát miatta? Mondjuk ki őszintén, hogy Hugo keze gyöngé arra, hogy a mélységbe taszítottat kiemelni tudná. A költő, a művész játszhatik az emberi szívvvel, de az a hatalom, mely isteni tehetségekkel halmazza el, egyszersmind nehéz felelősséget ró vállaira. Felelnie kell a kezeibe letett befolyás miként való felhasználásáról; felelnie kell arról, hogy személyes prestige-ét

nem érvényesítette-e oly érzések és törekvések destruálása, melyekkel jobblétünk s boldogságunk föltételei vannak egybeforrvá? Nekünk jogunk van kérdőre vonni Hugo Victort: mi jogon romboltad le oltárainkat, ha mást nem tudtál helyibök állítani? Miért gázoltál ábrándjainkba, ha a valóságot nem tudtad elfogadhatóvá tenni ránk nézve! A bölcs kielégtetetlenül dobja sarokba könyvedet, mert nem tanul belőle sem önbizalmat, sem alázatot, holott a gyöngék csak mérget szívhatják be, mely sziveikből az utolsó hajtás vigaszt is kiöli. Az nem igaz, hogy: «mindent az igazságért», vagy ha igen, akkor az a mi igaz, nem való is egyszersmind; de ha a padlásszoba nedves szalma-kötege, a szűzgyalázat becestelen kenyere ép oly igaz, mint a dúsgazdag unott lakmározása, akkor legyen áldva minden, a mi hazugság, mert akkor bűnösebb az apagyilkosnál az, a ki az alvó szerencsétlent felkölti nyugtot adó álmából.

Beethoven érzékeny lelke előtt megszemélyesül a természet. Mátkagyűrűt cserél vele ringó tó partján, árnyas fűzek alatt, hol fülemilék csattognak nászi dalt. Ő akkor nevet, mikor a pirkadó hajnal, akkor sir, mikor a szakadó zápor, akkor borong el, mikor a felleges ég, akkor tetszeleg, mikor a vízbe hajló virág, akkor imádkozik, mikor az éjszaka. Minek neki a hit, a templom, a kathedra, a tömjén, a palást, a kereszt? Istene két lépésre van tőle, ott, hol az emberi hiúság kőhajlékai véget érnek s szabadba nyílik az út. Azért szólal fel mindegyre kifogyhatatlan hangképleteiben a pász-torsíp, a pitypalaty, a mennydörgés, az esőzúgás, a kúrtriadás, a rovarzummogás. S mert minden mély természeti szemlélet egyszersmind erkölcsi fölmagasulás forrása. nincs teljesebb boldogság az ő boldogtalanságánál. Még ha a halálra gondol is, merengése csak olyan, mint a csendes ős, melynek elenyészésében édes feltámadás sejtelmes reménye lap-pang. Bánata az elkényeztetett gyermeké, kinek, ha vigasz-

talják, jól esik még jobban sírnia, nem makacsságból, de mert nincs édesebb a bizonytalan szomorkaságnál biztos bántatlanság közepett s mert tudja, sejtí, hogy annyi nagy-szerűség közt nem lehet olyan erő, oly akarat, mely az övével ellentétben állana, vagy neki rosszat akarna.

Longfellow nem bír ekkora érzékkel a természet bájai iránt. Az amerikai lázas munkásság, a gyárvárosok köszén-levegője képzelmét egész más irányba terelték. Egész eszme-köre és világnézlete bizonyos különleges alapokon fejlett; optimista és józan, szemlélődő és gyakorlatias, haladó szel-lemű és meggondolt. Az amerikai civilisatio sajátos vonása, hogy nem fél bármely elvből kivonni a végső következmé-nyeket s így a keresztyén supranaturalismusból sem késett a spiritismus természetszerű fejleményére jutni. Longfellow is spiritista. Hiszi, hogy a meghaltak lelkei tökéletesebb for-mában maradnak vissza hajlékaikban, szeretteik körében, az apai háznál, gyermekeik bölcsője felett, hitvesük nyoszolyája mellett, itt-ott és mindenütt, látva és észelve, de lát-hatlanul és észlelhetlenül.

Végre is mindkét megoldás indokolt és önként folyik az illetők költői álláspontjából. Hugo Victor egy harmadik útra tér. Ő a materialismus tényeiből akar magának meg-nyugtató véleményt szerezni a halál mibenlétéről. A termé-szetet, mint olyant, a maga meztelen érzékiségében nem szereti őszintén; egyszerű báját rikító színvegyületekkel hami-sítja meg; pezsgő életteljességét szürke szemüvegen át vizs-gálja s üde közvetlenségét a gondolkozás elvont köréből köl-csönzött mystikus kifejezésekbe burkolja. Olyan mint az ujoncz festő, ki tarkán halmoz színt színre, de sem a távlatlan, sem az árnyalás szabályaival nem ismerős. Vagy pedig olyan, mint bizonyos emberek a társaságban, kik, a mikor másról beszélnek is, csak azért teszik, hogy önmagokat s előnyeiket fitogtassák. Ellenben úgy lelkesül ama tudvalevő nagy-

vívmányokért», mint valami újkori famulus. A doctrinairség általában nem egyszer határozott gyöngéje, kivált, ha materialista keretekben mozog, s a jövő életre vonatkozó felfogását is egyenesen az anyagfolytonosságra alapítja.

Alig hogy birtokul ejti a pusztulást,
Száz s száz elem, miként mogorva uzsorás,
Ki a léleknek csak rövid kölcsönt adott,
Rontnak a testre rá s osztóznak rajta ott.
S mert a halál felett élet rendelkezik,
Az őt megilletőt elveszi mindenik.
Minden atom, vízben, földön és levegőn
Igénylett részének bűsz Shylock-ává lőn.
Mélységes természet! Falánk, telhetlen űr!
Alant s fent, éjben és térben köröskörül,
Minden egyszerre hat, egyszerre dolgozik,
A kötői a gyepeg s tó gőzölgéseig.
Por, szellő és virág, gyúlékony gázelem,
S a vak sötétségnek függő mélységiben
Az embert alkotó anyag fölbomlik ott,
Kiterjed, szétesik, meg szertefoly s legott
A végtelenbe így sietve oszlik el. Stb.

Senki sem szólhat ellene. Hugo Victor itt tökéletesen igazat mond, a kérdés csak az: eleget is-e? De nem mond eleget, mert nem látszik tudomást venni arról, hogy az egyéni fönmaradás szükségkép az öntudat szellemi folytonosságához van kötve. A fölhozott tényeket már kétezer év előtt tudták, azok tehát nem újak; hanem a különbség az, hogy a brahminok több költői érzékkel voltak felruházva, mint mi s igen helyesen nem azt tanították, hogy az anyag különböző szellemiségek formáját ölti magára, hanem, hogy megfordítva, a szellem fokenként különböző anyag-állományokon megy keresztül (transmigratio). Ez a valódi eszményített materialismus, ezt sejteti velünk Beethoven, Göthe pantheismusa. Nem mintha kisebbiteni akarnók Hugó tehetségét, de ránk felemelőbben s megnyugtatóbban hat még ama másodrendű

amerikai költő elhunyt kedveséhez intézett következő sora is, mely pedig csak részleges megoldást rejt magában.

Óh bár gyakran bánt a kétség,
Ámde nagy vigasztalás
Tudnom azt, hogy ily lény is még,
Élt, s meghalt mint annyi más.

De itt annyira elevenen van találva maga az emberi szív, oly genialisan van fölféjtve egy egyszerű igazság, hogy tudniillik közös balsorsban enyhít a tudat, hogy abban velünk együtt olyanok is osztozkodnak, kiket szívünk vagy ítéletünk magunknál előbbre helyezett, miként szinte jól esik Hugó eszméinek rideg zápora elől egy szerényebb génius meleg, barátságos hajléka alá huzódnunk.

Ám jól van, merítsünk erőt kicsinységünkéből; ott a hol már megragadhatlanná válik, a gyöngeség is hatalom. Tegyük fel, hogy se bűneinkben, se erényeinkben nem tudunk a számbavehetőségig emelkedni, hogy nevetség volna még csak hinni is, hogy valami rajtunk kívül álló a mi ártalmunkra törhet. Vagy ha igen, úgy vegyünk például Hugo parabolájából a manicheus lovat, melyet egy ismeretlen démon nappal ütésekkel halmoz el, s halálig futtat, napnyugtán azonban egy más szellem ennie s innia ád, friss szalmát hány alomjába s megveregeti szügyét, s ő csendesen hunyja le szemét, mondván: «Mindegy! ketten vannak». Vagy vessük meg alapját egy egyetemes asketismusnak, hasonlóan a régi egyiptomiakéhoz, kik mulatásaik közt sem feledkeztek meg a halálőről. Egy ily életszemléletnek mély eudaimonológiája van, s a földi lét utolsó pillanatainak komoly ünnepélyessége megérdemli, hogy egy egész élet előkészületeinek tárgyát képezze. De mindenesetre, bármelyik módozatot vegyünk is, legyen a bensőnk és a külvilág közötti ellenmondás megoldásának vagy elsimításának erkölcsi hatálya, történetjék megadott alapokon, ne tegyen erőszakot a kedélyen s inkább legyen tudományos, mint lélektani szempontból hypothetikus.

Hugo Victorban sokkal több az ész gögje, semhogy az eltörpülés bölcsesetéhez folyamodhatnék, sokkal több az életkedv, semhogy hajlandó lenne asketává lenni. Hanem azért nem hiszszük el neki, bármint szenvedni is, hogy ő végmegállapodásra jutott volna azon kérdésekkel szemben, melyeket maga elé tűz, legföljebb azt mondjuk róla, a mit némely tudakos papról: «Ime, ez embernek kis ujjában van a teremtés minden rejtélye! Mért nem győz hát minket is meg, mért nem segít hát gyötrelmeinken, mért nem világosítja meg bizonytalan töprengéseinket? Mert még eddig nem hallottunk tőle egyebet frázisoknál, a mikben minden van, csak az nem, a mi kell. Szók, szók, szók!»

Hamlet kitörését akaratumk ellen is kieroilteti belölünk Hugo Victor hymnus-szerü föllendülease könyve végén, midön ünnepeylesen vallást tesz Isten lételéről. Csodálatos záradék. az inspiratio remeke, a mint fokozatosan végig halad a kedély mélyebb és vastagabb húrjain, hogy egyszerre az önkívületbe jött lélek rajongó zsolozsmájába csapjon át, mely mint a tripos papnőjének önfledt dadogása, részegítőleg hangzik el ajkairól. A 9-ik symphonia betükbe öntött diadalmi harmonájának nevezhetnök, ha nem volna egy megszorult óriás lánghelmü szédelgése. Így azonban kedvünk volna utána kiáltani Hugo Victornak, hogy: «Bocsánat! Előbb a végét lásuk, ha már ennyire vagyunk». Úgy tesz, mint a felsült bűvész, ki, hogy nem sikerült kísérleteitől a figyelmet elvonja, egy ügyes fordulattal segíti ki magát a zavarból.

Azt mondám láthatlan? Úgy nem volt igazom.
 Ő létezik. Se föld, sem ég, se borzalom,
 Se szeretet, se gög, sem alázat, se szó
 Ki nem dadogja azt, mi benne él s való.
 Ő van, ő van, ő van, kezdet és vég ne'kül,
 A mindenség, a tűz, az ég, a fény, az ür,
 Nap s éj csak számjegyek, ő összeget teszen.

Magának teljesség, embernek végtelen.
 Mily balgaság dogmát s Istent találni fel!
 Ő van, ő létezik, s érzük be ennyivel.
 Ember! hogyan? Vallást akarsz csinálni te?
 Nekem elég, hogy őt szemlélnem engede;
 Érd be, hogy benne hiszsz; érd be azzal, a mit
 Reménység szárnyain elődbe nyújt a hit.
 Érd be, hogy ihatod a bűvös gyógyítalt,
 Érd be, hogy így szólhatsz: Ő van, mert dajkadalt
 Halkan susog a nő alvó kisded felett,
 Ő van, mert a kebel titokban megremeg.
 Ő van, mert homlokom magasán hordom és
 Kívüle más urat nem ismer el az ész.
 Ő van, mivel Caesar remeg Patmos előtt,
 Ő van, mert hangosan érzem e szókban őt:
 Eszmény, Kötelesség, Tudás, Ész és Tökély.
 Ő van, mert hisz a bűn kegyelmet tőle kér.
 Mert lelkem kisegít, ha testem árta tán,
 S mert virradásra vár egy ily nagy éj után.
 Órjárásra nő, felé ha száll a gondolat.
 Ember, őrizd meg ezt s áldd esdő szomjodat,
 De aggály s félelem ne költessen veled
 Istenről gyáva és valótlan képeket:
 Dobj el botor kátét, grammatikát s koránt,
 Ügyetlen rém-kovács szerszámod' sutba hányd.
 Élj jól és mulatozz, szeressél és aludj,
 Tekintsd magad felett a nagy égboltot úgy,
 Mint önmagadban is lelkednek mély egét.
 Tekintsd a lángot, mely lobogva benned ég,
 Világító gócz gyanánt, meg nem közelghezőn,
 Benned s kívüled egy tündöklő fényzőn.
 Alant s fent, mélyen most, majd ismét magosan,
 De mindig biztatón, nem baljóslatúan.
 Soha nem tűnve le, nem halványulva el,
 Homályból kelve ki, tetőkön gyúlva fel.
 A gyűlölet az éj. árnyék a bosszúság,
 Ám ez szelíd sugár, örök derűs világ.
 Hiába káromlod, fényéből mitse vesz,
 Ez ihlé Orpheust, ez hevíté Hermest,

Egy iszonynyal teljes, magasztos, szent csoda,
 Madárfészkében és a fának lombjiba.
 Bár bírja minden, ám meg nem ragadható,
 Az örök vágy előtt merevre tapadó.
 Szünetlen kínálja s nem adja meg magát,
 A roppant nyilvánlét, mely hallgat s megbocsát.
 Ömölve terjedő fényes sugárözön,
 Mely csillag az egen, mely rózsza a mezőn,
 Egyszerre itt, amott, alant s fent mindenütt,
 Tegnap, ma s holnap is, álom s való együtt.
 A szín- és hangvilág ezer pezsgésiben,
 S látásunk száz körén egyszerre van jelen.
 A boltos kék egen s a kósza árny fölött,
 A létezőkben, a zúgó élet között.
 Káprázó látomány, a melybe' hinni kell,
 Villám, melyből a jó, igaz s szép létre kel.
 Csillagforgás között rejtélyesen ragyog,
 S a köd, a borulat, dörgés és viharok
 Mind, mind felolvadnak iszonytató hevéen,
 Öröm és szeretet cseppjeivé levén.
 Ha van még szív erős, ha van lélek szilárd,
 Abban is erjesztő, meleg fuvalma járt,
 Mely patakként bugyog, szökel s előre tör,
 Szikrázó forrása áldásos méhiből.
 Ő van, ő van. Tekintsd, ha térítőbe bág,
 Úgy Lelkiismeret, tengelye Igazság.
 Van éj-napegyene, az Egyenlőség a',
 A szabadság pedig derengő hajnala.
 Mit lelkünk képzél, azt ő aranyozza be.
 Ő van, ő van, ő van, s nincs vége s kezdete,
 Sem fogyta, nyugta sincs, sem álma s éjjeli —
 Szűnj meg hát féreg már napot teremteni!

Egy végtelen óda — ezzel volna Hugo Victor költési iránya legjobban jellemezhető. De a lyrai álláspont utolsó harcát vívja benne a kor kibővült szellemi látkörével. Az irányzatos elem, melyben bővülködik s mely megöli a lantos költészetet, igazán otthon csak a jövő ama két hatalmas

műfajában érzi magát, mely idővel minden mást magába fog nyelni; a drámában és regényben. Valamint az egyes művészeti ágakban észlelhető az a törekvés, hogy egyetlen összművészetté tömörítsék az anyagi föltételeik szerint különvált nemeket, úgy a fejlődő ízlés is időről-időre félrevet egy-egy avult válfajt vagy formát, hogy alkalmasabbakat toljon helyettök előtérbe. De a formának minden változása, a lényeg, a gondolkodás változásával áll összefüggésben s a költőnek nem rideg érvekkel, de a valóság költői látszatával kell harcolnia meggyőződése mellett. A lyrában csak az érzés misé- gének, nem pedig mikéntjének van helye. Ezért lett szűk az az eszmék mai forrongásának befogadására. Ezért fészkelte be magát az irányharcz legelőször is oda, a hol a leg- hálásabb tért vélt nyerhetni: a regény és dráma erkölcsi világnézetébe.

Igenis van a Hugo Victori világnézetnek egy negyed vagy ötödsorban kivonható fontos és alapos következménye. De ez annyira szűkkörű, s a felvilágosodott szellemek oly- annyira korlátolt elite-jének van szánva, hogy egy nagy köl- tőnél, kinek hivatása a koreszmék általános nehezédését jut- tatni kifejezésre, alig tudható be érdemszámba. Lépjen ki az emberiség önmagából, helyezze át magát egy képzelt világcél eszményi álláspontjára, tegyen, dolgozzék, szenved- jen, örüljön másokért, rázzon le magáról mindent, a mit önzés, előítélet, szeszély, egyéni felfogás ezer gyökérszállal kötöztek lényéhez; egyszóval: álljon elő az abstract ember. Így akarnák ezt a humanista apostolok. Csakhogy bármily mértékben ismerjük is el, hogy az emberi polgárosulás elé lehetetlen volna szebb célzt tűzni, mint a fejlődő önismere- tet, a józan ész nem hiheti, hogy ne volna veszélyes ily célz felé mesterségesen csigázni a modern művelődést.

Várnai Sándor.

PARLAMENTI REFORM.

— Második közlemény. —

II. A modern népképviselet lényege.

A modern népképviselet a korábbi érdek — illetve rendi képviseletből fejlődött ki. Bluntschli szerint¹ ismérvei ennek :
a) hogy a nép egységéből indul ki, ezt van hivatva kifejezni;
b) kizárja a képviselők utasításhoz kötöttségét azon oknál fogva, mert minden képviselő az egész nemzetet képviseli;
c) kizáratik a képviselet tagjainak minden felelőssége és *d)* a képviselők nem egyes rendek, osztályok, hanem az egész nép és az állami érdekek képviseletére vannak hivatva.

A régi rend csak a nép bizonyos osztályainak adott törvényes organumot, a képviseleti rendszer ugyanezt megadja a nép összes osztályainak. A rendi alkotmányok szerint a rendi jogokban való részvétel mint privilegium jelentkezik, a képviseleti rendszer szerint a népjogokban való részvétel általános jog. A régi rendek saját jogukat gyakorolják és tanácskozásaik a fejedelemmel szemben a magánjogi egyesség jellegével bírnak, a képviseleti rendszerben a képviselők a nép szerveiként jelentkeznek és az mondatik, hogy nyilatkozataik a népet azért kötik, mert fictio útján a népakarat kifolyásának tekintetnek.² A régi rendi képviselet és a modern

¹ Allg. Staatsrecht 50. s köv. l.

² Zöpf: Grundsätze des allgemeinen und des constitutionell-monarchischen Staatsrechts. 254. l. — Gerber: Deutsches Staatsrecht. 122. l. — Erről alább.

representatio ezen különbségeire Waitz azt mondja, hogy tulajdonképeni ellentétek gyanánt nem lehet a két rendszert feltüntetni, mert az első a másodiknak csak egy alakulata, mely a fejlődés bizonyos szakának megfelelt, később azonban épen az által fajult el, hogy a rendek nem érezték magukat az összeség képviselőinek, hanem csak saját külön érdekeiket követték; másrészt pedig szervezetüknél fogva a változott társadalmi viszonyok közt már nem voltak alkalmasak a nép realis erőinek feltüntetésére.¹ Ha a régi rendek bizonyos tekintetben az egész ország képviselőinek tekintendők is, ez csak testületi összeségükben illet rájuk, az egyes rendek első sorban magukat, vagy megbízóikat képviselték. A modern népképviselő azonban saját személyét illetőleg mitsem képviselhet, csak mint az összeség képviselőjének tagja. Ez elvben rejlik a rendi territoriális állam és a mai egységes, organikus nemzeti állam közötti különbség is.²

A modern népképviselő a liberalismusnak, vagyis az egyéni és politikai jogok körében a bölcsészeti gondolkodás alkalmazásának és a demokráciának, a nemzet önmagát kormányozó állapotának érvényrejutása. A köznap politikai nyelve szerint az országos képviselőtestületnek a nemzet akaratát, a nemzetet kell képviselnie. Nézzük e kérdéseket. Képviseli-e a parlament a nemzet akaratát? Képviseli-e a nemzetet? Ha nem, mi tulajdonképen a képviselő?

Azon elméletben, mely szerint a képviselő-testület az állampolgárok összeségének akaratát képviseli, állampolgárok összesége és parlament két, egymástól teljesen különálló erő gyanánt tekintetnek. De már Rousseau megmondta, hogy az akaratot nem lehet képviselni.⁴ Sem jogi, sem politikai

¹ Ueber die Bildung einer Volksvertretung. 185. l.

² Schulze: Preussisches Staatsrecht. II. 134. l. — Seydel: Grundzüge einer Allgemeinen Staatslehre. 67. s. köv. l.

³ Kunz J.: A demokrácia eszméje és szervezete. 57. s. köv. l.

⁴ Contrat social. Livre III. Chap. 15.

értelemben nem lehet ezt levezetni. Az, hogy a parlament a választó polgárok akaratát képviseli, abból az időből származik, midőn az állami jogok és a magánjogok közti különbségek még nem voltak élesen különválva s az államjogi intézményeket magánjogi fogalmak mezébe öltöztették.¹ A képviselő nem helyettesítője, se megbízottja vagy meghatalmazottja a választó polgároknak. Mert ha az volna, a választó polgárok visszahívhatnák a tetszésüknek meg nem felelő viselkedést tanúsító képviselőt. Ha a képviselőnek a választó polgárok akaratát kellene a parlamentben képviselni, szükségképen, mint a nép egyszerű megbízottjainak, alkalmazkodniok kellene ezen akarat irányaihoz s az ettől eltérőknek le kellene tenniök képviselői tisztöket. Csak természetes, hogy ama felfogás, mely a demokratia érvényesülését abban látja, hogy a képviselő a választók pusztá szócsovévé süllyedjen alá, követeli az utasítások rendszerét.²

A képviseletnek, mondják, a népakaratot kell képviselnie. De a népnek, mint olyannak, mint a térileg egymás mellett élő, bensőleg kapcsolatos egyedek összeségének, nincsen akarat. A nép akár demokratiában, akár monarchiában, egyáltalán csak

¹ A «mandatum» kifejezés mai nap is főfentartója az akarat-átruházási fogalomzavarnak.

² Dem demokratischen Grundsätze der Selbstregierung treu — sehe ich die Abgeordneten weder als die Stellvertreter des Volkes, noch als unumschränkte Gesetzgeber an, sondern lediglich als bevollmächtigte, verantwortliche Geschäftsführer der Wähler. Soll das Repräsentativsystem nicht zur leeren Form, zu einem blossen Schein der Volksherrschaft herabsinken, so muss den Wählern, als Vollmachtgebern, eine stete Controale über die Handlungen ihrer Bevollmächtigten entstehen. Daraus folgt, dass der Abgeordnete, dessen politische Ueberzeugung im Widerspruch ist mit der seiner Wähler, die Verpflichtung hat, auf Verlangen sofort sein Amt in die Hände der Wähler zurückzugeben. Johann Jakoby: Gesammelte Schriften u. Reden. II. 27. l. — L. még Dahlmann: Politik. I. 164. l. — Gerber: Deutsches Staatsrecht. 132. l. — Palma: Corso di diritto pubblico. II. 8. l.

az egyéni akaratok összeségét képviseli. Már pedig a millió akarat összegezéséből se lesz egységes összakarát. Ezért nem lehet a népképviselőt, mint a millió egyedei képviselőt tekinteni és abból megszerkeszteni. Azért sem lehet a népnek akaratát, mert az nem tekinthető az állam mellett létező valaminek. Csak a népélet magasabb, organikus, egyetemes felfogása alapján lehet a népképviselő eszméjének lényegét levezetni. A nép élő öszlét. Nemcsak az élők összesége, hanem etikai — politikai értelemben «az idők folytán átalakuló és magához mégis mindig hasonló lét, mely a jelent és multat összekapcsolja és a jelenből a jövőt kifejleszti.»¹ Az alkotmány ama szerve, mely ezen nép-ethosznak kifejezést ad, a parlament. De a parlament nem az egymás mellett élő egyedeit, hanem az öszlétet képviseli. A választás sem arra való, hogy az egyéni akaratoknak érvény szereztesse őket általa.

A képviselő nem a választók akaratát képviseli, hanem az a souverain állami akarat létrehozásának, kimunkálásának szervezete. Ezen akaratkifejlődés színhelye a parlament, mely nem a választó polgárokat, sem azok akaratát, hanem mint a nép politikai egységének s egyenlőségének kinyomata, az államilag egyetemes jót, a társadalmi külön érdekekkel szemben az általánost, az államérdeket van hivatva kifejezésre juttatni.² Mint ilyen nem a nagy területen szétszórt, tehát egy helyre össze nem gyűjthető állampolgároknak akaratát érvényesítő kisegítő alakulat vagy eszköz, hanem az

¹ Schultze : i. m. II. 132. s. köv. l.

² A parlament — mondja Burke 1774-iki beszédében — nem egymásközt eltérő és ellenséges érdekek képviselőinek congressusa, mely érdekeket mindegyikük mint ügynök és ügyész más ügynökök és ügyészek ellenében érvényesít, hanem az egy nép tanácskozó testülete egyetlen érdekekkel, mely az összeség érdeke, melyben se helyi célzatoknak, se előítéleteknek, hanem az összeség közös belátásától elismert egyetemes jónak kell a vezető szerepet játszani.

emberi eszme és egyforma rendeltetés megvalósítása a legmagasabb rendű élő szervezetben: az állami létben. Az egyforma rendeltetés a jogegyenlőség elvében, az emberi eszme pedig a társadalom önjogú közreműködésében és a souverain hatalmat gyakorló testületben egyfelől a szabad akaratelhatározásban, másfelől e felett az összlet, az állam egyetemes java tekinteteinek uralmában érvényesül.

Az egyetemes jó mindig az egyéni, vagy osztályfelfogáson, érdeken túl az állam *salus publica*-ja, mely a nép általános akaratával végső elemzésben összeesik, miután a nép is ezt akarja, ha tartalmát tekintve esetleg tévedésben volna is. E részben helyesen utaltatott (nevezetesen Kerkapoly által) arra, hogy a képviselő feladata igen hasonló a képzőművészével, mert «egyik sem azt adja vissza, a mit az egyeseknél talál, hanem azt, a mi felé azon egyesek törnek, bár nem érik is el. Ez által idealisál egyik is, másik is, amaz a kültermészetet és tárgyait, ez a népet és annak fölfogását. Azt kell, bár idealisálva, megvalósítania, nem hasonolván meg vele, de nem is köttetvén hozzá».

A képviselet köznapi felfogásából folyik az is: a képviseletet csupán a választásból kifolyónak tekinteni. Ha rendszerint a választás képezi is annak alapját, a képviseleti jelleg nem pusztán a választott parlamenti tagokhoz van kötve, hanem azon elemek is, melyek az alkotmány rendelkezéséből nem választás útján jutnak a parlamentbe, szintén képviseleti jellegűek.¹ Mindent összefoglalva, az akaratátruházási elvre azt kell felelni, hogy a parlament az egyesek felett

¹ Concha: Politika. 407. s köv. l. — Ily értelemben nemcsak az alsóháznak nem választás alapján helyet foglaló tagjai, hanem a felsőház is képviselet. A positiv államjogírók is elismerik ezt. Így Gerber: «Vertreter des gesammten Volks in allen seinen Interessen sind nicht etwa nur die gewählten Abgeordneten, sondern auch die Kraft ihres Amts oder Kraft erblicher Berechtigung oder Ständeversammlung An-

álló, souverain állami akarat kiképzésének szerve, már pedig a souverain akarat «nem egyesek akaratának összetétele, hanem önálló erő». ¹

De a parlament a nemzetnek, az államban szervezkedett népnek sem képvisellete, hanem azon szerve, ² mely által az államakarat kiképzésénél az egész társadalom szabad közreműködése igénybevéttetik és ez által eleje vétetik annak, hogy az egyetemes jó ürügye alatt egyes külön érdekek emelkedjenek érvényre. Ha a parlament a nemzetet képviselné, azon kívül álló valaminek kellene lennie, mert a képviselő mindig szorosan elkülönül a képviselttől, azon kívül áll. A modern népképviselő ellenben maga is a nemzet tagja és az, hogy a képviselő szükségképen a nemzet tagja kell, hogy legyen, ³ leghatályosabb biztosítéka annak, hogy a képviselet célja megvalósíttatik, vagyis az egyes állampolgárok érzü-

gehörenden. Deutsches Staatsrecht. 122. l. — A württembergi alsó-kamarában sem választás alapján foglal helyet a hat protestáns General-Superintendent és a Landesuniversität Kanzlere. Ez bizonyára nem a modern állameszme érvényesülése, sőt inkább a testületi érdekképviselet középkorias maradványa.

¹ Concha : i. m. 465. l.

² A népet mégis bajos képviseletnek nevezni, midőn az a maga összességében határoz államügyek felett referendum alakjában. Gareis azt mondja : Die unmittelbare Theilnahme der Volksvertretung an der Herrschaftsausübung in Gesetzgebung und Verwaltung findet statt : a) in Abstimmungen ohne verfassungsmässig organisirte Versammlung der Stimmberechtigten, so in Plebisciten, oder bei Anwendung des Referendums stb. Allgemeine Staatslehre. 61. l. — Mellesleg megjegyezve. Gareis is ama külföldi államtudósok sorába tartozik, a kik tudnak nekünk beszélni még Samoa alkotmányáról is, de ámbár általános államjogot írnak, a magyar és osztrák monarchiák államjogi viszonyairól minden közjogi érzéket sértő felületességgel beszélnek. (L. pl. i. m. 66. l. «Oesterreich» alatt.)

³ Ez is egyik jellegző vonása a modern képviseletnek. A régi rendi képviselő tetszése szerint helyettesíthette magát, semmi érdekazonosság vagy kapcsolat köztük nem kívántatott.

letét, kívánságait az ország mindenkori közjával összhangba fogja hozni.¹ Nem lehet azt sem mondani, hogy azért nincs utasításnak helye a modern népképviselővel szemben, mert az nem a kerületet, nem választóit, hanem az egész nemzetet képviseli. Ez csak közjogi ruhába öltöztetése a képviselőlet magánjogi fogalmának.² Nem azért nincs helye az utasításnak, mert a képviselő a nemzetet képviseli, hanem azért, mert a parlamentnek, mint az egységes, souverain állami akarat kiképzési organumának, határozata eo ipso a nemzet-személy akaratának tekintetik, mely nem az egyedek akaratának merő összetétele. Az ellenkező az állam személyiségének megtagadása. Az államszemélyiség souverain akarata, ha a választókból indul is ki, csak a parlamentben ölt concret alakot. Ha törekvéseket látunk arra, hogy az utasítások elavult rendszere feltámasztassék az imperativ mandátum alakjában.³ ez csak kifejezése sokak ama meggyőződésének, hogy a képviselői rendszer, mely oly soká volt a népek vágyakozásának tárgya, mai alakjában képtelen feladatának megfelelni. A képviselőre választói a parlament tartama alatt nem foly-

¹ Ily értelemben áll az, a mit Bluntschli mond: Das Princip der modernen Staatsordnung ist, der gesetzgebende Körper stellt das ganze geordnete Volk dar. Es ist der verhältnissmässige Auszug des gesammten Volksorganismus. Allg. Staatsrecht. 56. l. — Die Stände sind für die Nation, was eine Karte für die äussere Erscheinung des Landes. In ihren Theilen und im Ganzen soll das Bild jederzeit die nämlichen Verhältnisse zeigen, wie das Original. U. a. 60. l. Ily értelemben kívántatik, hogy a törvényhozó képviselőlet a nemzetnek «miniatur képe» legyen.

² Így Bluntschli: i. m. 55. l. L. Kunz: i. m. 58. l.

³ Csak az elmúlt év végén történt, hogy a franczia kamarában a socialista képviselők egy része törvényjavaslatot terjesztett be a «mandat impératif» behozatala iránt. E szerint az olyan képviselő mandátuma, illetve képviselői tiszte, ki a praefecturánál írásban letett politikai programjával ellentétes magatartást tanúsít, az illető választó-

hatnak be másként, mint a közvélemény kifejezései útján (sajtó). Ha a képviselőt utasítani lehetne, a képviselőség nem lenne politikai tisztség, hanem egyszerűen a magánjogi prokurátiók sorába tartozna, melynek viselője ugyanis az utasítás ellenére nem járhat el. Az olyan képviselő, a ki a választó polgárok utasítása szerint, tehát igen sok esetben saját meggyőződése ellenére lenne kénytelen szavazni, automatává válnék. Ha Bucher,¹ vagy olyan szélső újító, mint Rittinghausen² panaszkodik, hogy a mai képviselő nem oly mandatáriusa többé választóinak, mint voltak a középkori rendi gyűlekezetek választott tagjai, ez csak arra mutat, hogy a mai modern állam lényegét tökéletesen szem elől tévesztik. Az utasításos képviselő mellett az állam nem lenne egyéb, mint apró souverain közületek (a választókerületek) szövetsége, nem lenne állam a mai értelemben.³

A parlament tehát sem a választó polgárok akaratát, sem a nemzetet nem képviseli. A parlament a nemzetszemély akaratképződésének szerve, a képviselő e szerv alkotórésze, kinek állását egyfelől a választópolgároktól való teljes

kerület békebirósága által megsemmisíttetnék. A javaslat mellett az hozatott fel, hogy az általános szavazati jogot meg kell védelmezni képviselőinek esetleges gyöngeségei ellenében. Utalás történt továbbá azon ellentétre, hogy míg mindenki ellen, a ki a beléje helyezett bizonalomnak nem felel meg, el lehet járni: a programjához hűtlen képviselő tovább is a parlament tagja marad.

¹ Der Parlamentarismus wie er ist.

² Directe Gesetzgebung durch das Volk.

³ Elfajulását látjuk a modern képviseletnek Észak-Amerikában, hol a demokrátiának a népuralom mennél nagyobb közvetlensége felé törő irányzata abban mutatkozik, hogy a képviselőket «nem mint bölcs és tehetséges embereket tekintik, a kik befolyjanak a kormányzásra, hanem mint specialis megbízásokkal felruházott képviselőket, mely megbízások rövid idő múlva megújítandók». I. Bryce: American Commonwealth III. 26. l.

függetlensége, másfelől a közjó megvalósítására törő magasabb erkölcsi hatalom uralma határozza meg. E szempontok érvényesülésével kell mindazon reform-eszméket megbírálni, melyek a képviselet megjavítására sajtóban, gyülekezetekben és parlamentben felmerülnek.

III. A választói jog.

A képviselőház egybeállításának módja túlnyomólag a választás, mert itt legnagyobb a biztosíték arra, hogy a törvényhozás nem egyéni vagy osztályérdekek, hanem az egyetemes jó érdekében fog működni; továbbá, mert azáltal, hogy a választó polgároknak joguk van az államakarat kiképzésére szolgáló organum alkotó elemeit megjelölni, kifejeztetik az, hogy a mit a törvényhozó képviselet kinyilvánít, az az összesség és nem egyesek akaratából történik. Miután nincs semmi más módja annak, hogy az ezen feladatra alkalmasak a népből kijelöltessenek, folyamodtak ahhoz, hogy ezen személyeket választás útján a választók nevezzék meg. Következik ebből, hogy ama törvényhozási intézkedések, melyek ezen kijelölés módját és rendjét megállapítják, főfontosságúak s a választási törvények és rendszerek ilyen vagy olyan megállapítása mindig főtárgyát képezte a modern képviselet behozatala óta a népek törekvéseinek, államtudósok és államférfiak vitáinak. Megadás-e a szavazati jog minden felnőtt állampolgárnak, vagy csak egy kisebb résznek; közvetlen vagy közvetett legyen-e a választás; egyszerű vagy több fokozatú, illetve többes legyen-e a szavazati jog; kötelezővé tétessék-e az azzal való élés, vagy sem; nyílt vagy titkos legyen-e a szavazás; legyen-e érdek- vagy osztályképviselet; pusztán többségi legyen-e a képviselet, vagy kisebbségi is, aránylagos — mind oly kérdések, melyek egy-egy programot képviselnek. A választási

rendszer mindenkor az alkotmány egyik legsarkalatosabb pontját képezi, azért igaza van Gerbernek, ha azt mondja, hogy annak megváltoztatása magának az alkotmánynak legfontosabb változtatása.¹ Azokkal szemben pedig, a kik egyik vagy másik választási rendszertől bizonyos biztos hatásokat várnak a népeletben, vagy azt hiszik, hogy egyik vagy másik választási rendszer már szükségképen magában hordja a társadalom bajainak megszüntetését vagy bár javulását, meg kell jegyezni, hogy egyrészt az elmélet semmiféle választási rendszernek hatásait bizton meg nem jósolhatja; másrészt nincs oly választási rendszer, mely a társadalmi test egy vagy más baját egymaga eltüntetné, mert mindenkor igaz marad, hogy a politikai intézmények ereje, jelentősége mindig az azt használóktól függ, annyit érnek, a mennyit a velük élő emberek.²

Az általános, egyszerű, közvetlen és titkos szavazás a legjobb valamennyi rendszer között, mert legjobban kifejezi

¹ Deutsches Staatsrecht. 123. l. Held pedig azt mondja: Die Wahlgesetze haben für die Theilnahme des Volks an den öffentlichen Angelegenheiten eine ähnliche Bedeutung, wie die Thronfolagesetze für die Staatsform. Staat und Gesellschaft. III. 752. l. — A választói törvények egyik leghivebb kifejezői az alkotmány szellemének; így látjuk ezt különösen a francia alkotmányváltozásoknál. Az 1791-ik évi alkotmány közvetett választásokat ismer, censussal (Titre III. Chap. I. Section II. Art. I. VI. és Sect. III. Art. I.), az 1793-iki direct választást, census nélkül (Art. 23.), az 1795-iki (An. III.) ismét indirect censussal (Art. 33.), az An VIII-iki indirektet (Art. 7., 8., 9.), az 1814-iki charte directet censussal (Art. 35., 40.), az 1830-iki charte szintén (Art. 30.), az 1848-iki directet census nélkül (Art. 26.).

² Held: Die politischen u. socialen Wirkungen der verschiedenen polit. Wahlsysteme. 51. l. Ugyanő mondja: Die Frage nach den socialen und politischen Wirkungen der verschiedenen repräsentativen oder constitutionellen Wahlsysteme ist nicht nur eine Frage wissenschaftlicher Forschung oder naive Curiosität, sondern auch eine Frage aus Schicksal. I. m. 3. l.

a nép kívánságait. Nem azért, mintha a szavazati jog valami természeti jog lenne, mert azt az állam adja meg, annak érdekében kell is használni. Hanem azért, mert az összeség akaratóból kellvén annak kinyilváníttatni, hogy mi legyen törvény az államban, a törvényhozó szerv tagjainak kikérésében minden önjogú polgárnak közre kell működnie. Már Montesquieu mondja: Tous les citoyens, dans les divers districts, doivent avoir droit de donner leur voix pour choisir le représentant; excepté ceux qui sont dans un tel état de bassesse, qu'ils sont réputés n'avoir point de volonté propre.¹ De ha valahol, úgy ép a választói törvények megállapításánál válik el egymástól a politika tudománya és annak gyakorlata, miután csak a nép sajátos viszonyainak figyelembevételét mindenekfölött követelik.²

Különben a történelem arról győz meg bennünket, hogy a választói jog hovatovább a népnek mind nagyobb köreire terjesztetik ki az idők folyamán. Elég e részben Angliára utalnunk. 1766-tól 1831-ig nem kevesebb, mint tizenhét javaslat tétetett a választói törvények módosítására. (Javasolták ugyanis Chatam 1766., Richmond herczeg 1780., Pitt Vilmos 1782. és 1785., Flood 1790., Grey 1792. és 1797., Burdett 1809., Grey 1810., Burdett 1818—1819., Russel 1820., 1821., 1822., 1826., 1830. és 1831-ben.) Az 1832-iki nagy reform alkalmával lord Althorp, lord Grey és lord John Russel azt mondták, hogy a választói törvény Angliában véglegesen meg van állapítva és mégis újabb javaslatok tétettek, mígnem 1867. február 11-én Disraeli a kormány nevében nyújtott be javas-

¹ Esprit des Lois. Livre XI. Chap. VI.

² A mint Gerber mondja: So wie die öffentlichen Angelegenheiten sich jetzt entwickeln, entzieht sich die Bestimmung des Wahlsystems mehr und mehr der wissenschaftlichen Erwägung und unterliegt fast ausschliesslich dem Einflusse politischer Strömungen. Deutsches Staatsrecht. 131. l.

latot az 1832-iki reform-bill által a középosztályok előnyére figyelmen kívül hagyott munkásosztályok választói joga érdekében. E reform, melyre lord Derby azt mondta: *We are making a great experiment and taking a leap in the dark*, — a választók száma jelentékenyen fölemeltetett.¹ De tizenkét év múlva az 1867—68-iki reform is elévült már és jött az 1884. évi december 6-iki törvény (*representation of the people act*), mely a választók számát több mint 75 %-kal emelte fel ismét. (Általános szavazati jog, tudvalevőleg, ma sincs ugyan Angliában, de a népességnek mintegy 14 %-a van e joggal felruházva.) Hogy ez nemcsak Angliában van így s a politikai fejlődés, részben a munkásosztályok ez iránti követeléseinek eleget teendő, folyton a választó jog kiterjesztése felé halad, a mindennapi események eléggé mutatják. Példa erre legutóbb Belgium, a választói jognak nagyszabású reformjával. Az általános anyagi és szellemi előhaladás, különösen pedig a politikai műveltség fokozódása mellett elkerülhetlen is a politikai jogok kiterjesztése és ennek veszélyeit a művelt, magasabb társadalmi osztályoknak a nagyobb politikai műveltségnek megfelelő magatartása, az activ választói jognak bizonyos mérsékelt egyenes adó fizetésétől való függővé tétele és az egyenes adók rendszerének lehetőleg kiterjesztése, továbbá a szűkebb, helyi körökben az önkormányzati cselekvőség részére megfelelő tér engedése és a politikai belátásnak a nép nagy tömegében is általános emelése által lehet mellőzni.

Dr. Balogh Arthur.

¹ Nevezetesen 1,366,818-ról 2,448,252-re emelkedett fel a választók száma. Gladstone már 1864-ben azt mondta, hogy mindenki, a kire nézve személyes képtelenség vagy politikai veszélyesség csele fenn nem forog, erkölcsileg hivatva van arra, hogy az alkotmány befogadtassék.

IRODALOM.

Annales de l'école libre des sciences politiques, Recueil bimestriel. Dixième année. No 2. 15. Mars 1895. Paris.

I. Morel: „*La constitution serbe.*“ E cikkben az 1888. december 22-én módosított szerb alkotmány eredetét, jellegét s átalakulásait figyeli meg éles és beható tanulmányul a szerző. Vizsgálatának kerete az 1835—94-ig terjedő időszak. Különös tüzetességgel vizsgálja ebben az 1869-iki alaptörvények létrejöttének történetét s Riszticsnek az 1868. decz. 20-iki alkotmánybizottság ülései megnyitásán előterjesztett tervezetét. Ebben Risztics tudvalevőleg a politikai élet elsőrangú tényezőjéül kívánta fentartani a legrégibb szerb intézményt, a szkupstinát. Azonban a szkupstinára vonatkozó 1861-iki törvényeknek nagy hézaga volt, hogy mint a régi magyar országgyűléseken is, a kezdemény jogát csupán az ország kíváncsai és sérelmei kifejtésére szorította minden gyakorlati sanctio nélkül. Azonkívül e tervezetben Risztics a két-kamarás rendszer mellett foglalt állást, megczáfolva azt az állítást, mintha ez a régi feudális hagyományok maradványa volna, s kimutatván, hogy ellenkezőleg a történelem a mellett bizonyít, hogy épen a legforrongóbb időkben concentrálták a nemzetek egész erejüket *egy* törvényhozói testületbe, hogy azzal is nagyobb erélyt fejthessenek ki.

Risztics eszméje az volt, hogy a második kamara, a *szovjet*, a nemzetgyűlés szünetelése alatt egyszerű államtanácscsá redukálva működjék tovább. Ezt a költségmegtakarítás szempontja követelte. Mások ellenben az 1866-iki román alkotmány mintájára a szkupstinában kívánták volna concentrálni a törvényhozói hatalmat, a helyett, hogy két különböző eredetű testület közt oszszák meg. E különféle tervek megvitatására 1869. június 18-ra

Szerbia fővárosába, Kragujeváczba egyetemes szkupstinát hívtak össze. Nem egészen három hét alatt a szkupstina befejezte munkálkodását s 1869. június 29-én az új alkotmány ünnepélyesen proclamáltatott.

Ez alkotmány főjellemvonása és Risztics tervezetétől való föeltérése az egykamara-rendszer elfogadásában nyilvánult. De a kormány egy compromissumot eszelt ki, mely abban állt, hogy az egyetlen kamara megtartásával egyidőben abba, a fejedelem jogául fentartott kinevezések útján oly elemeket juttasson be, melyekből a felsőháznak kellett volna állni. Az alkotmány 45. §-a ugyanis megszabta, hogy a nép által választott minden három képviselőre egyet a knyáz jelöljön ki és pedig főleg a műveltségökre nézve és a közügyekben való jártasságuknál fogva kiválőbb egyének közül. Ebben Horvátország példáját tartotta szem előtt, hol a korona által kinevezett kerületi főnökök, főtörvényszéki tagok stb., szintén résztvehetnek a zágrábi tartománygyűlésen.

A kétkamara-rendszer visszautasításának következménye a *szovjet* tekintélyének összezsugorodása volt. A régi államtanács 17 taggal bírt, az 1869-iki alkotmány által életbeléptetett új államtanács legfeljebb 15 s legalább 11 tagot számlált, mindannyi a fejedelem által kinevezve, s legalább 35 éves életkorral. De a *szovjet*-nek ez a megnyirbálása nagy mértékben alkalmas volt emelni a szkupstina tekintélyét. Most először emelkedett igazi törvényhozói testület színvonalára. Addig csak minden három évben ült össze s csak kívánságokat és sérelmeket hangoztathatott; most a költségvetés megszavazásával hatalmat nyert a fejedelem fölött, ki nem napolhatta el hat hónál hosszabb időre s nem oszthatta fel a nélkül, hogy legfeljebb az ezt követő négy hónapon belől el ne kelljen rendelnie az új választásokat.

Ezek a választások most már egyrészt közvetlenek lettek. Így a városokban, kerületi székhelyen, másrészt pedig kétfokúak, vagy közvetett választások a többi helyeken. Azonkívül az 1869-iki alkotmány fentartotta a nagy nemzetgyűlést is, négyszerre annyi taggal, mint a rendes szkupstina. Ennek öt esetben lőn feladata összeülni: a fejedelemválasztásra, a régensség megválasztására, az alkotmány megváltoztatására, az államterület valamely része elcserélésére vagy elidegenítésére vonatkozó nagyobb fontosságú kérdések eldöntésére, s végül ha a fejedelem szükségesnek ítélte valamely rendkívüli horderejű kérdésben tanácsát kikérni.

Hátra volt még a trónutódlás kérdésének rendezése. Abban a leiratban, melylyel 1843-ban Karagyorgyevics Sándornak, 1859-ben Milosnak adta a fejedelmi méltóságot, a szultán nem tett említést a trónutódlásról; annyival súlyosabb volt a sérelem ebben Szerbia souverainitására, mert a porta azt látszott követelni magának, hogy nemcsak investitúra-joga, megerősítési joga, de egyenes kinevezési joga is van a szerb fejedelmekkel szemben. Sürgősen szükség volt e félreértés eloszlatására, miért is 1859-ben Milos a szkupstinával egy trónöröklési törvényt szavaztatott meg, mely implicite lerontotta a beigtatási leiratában foglalt fentartásokat. Az 1869-iki X. t.-cz. végleg eldöntötte a vitát, a mennyiben a fejedelmi méltóságot öröklőnek nyilvánította az uralkodó fejedelem családjában. A porta nem tiltakozott s ezzel Szerbia függetlenségének egyik legbecsesebb biztosítékát szerezte meg.

Másfelől a fejedelmi jogkör bizonyos kiszélesbítését is tartalmazta az 1869-iki alkotmány. Például az esetben, ha a kért hitelt megszavazni vonakodó szkupstinát a fejedelem feloszlatta, az új nemzetgyűlés összehívásáig fel volt jogosítva az előbbi évi budget alapján kormányozni. Épen úgy az esetben, ha a körülmények gátolták a kamara összeülését, sürgősség esetében s az államtanács jóváhagyása mellett, joga volt a fejedelemnek sürgős és rendkívüli szükségletekre egy év alatt 30.000 aranyat meg nem haladó hitelt venni igénybe.

Csak általános elveket mondott ki az 1869-iki alkotmány a birói hatalom ügyében, melyet különben a francia mintára szerveztek egy semmitőszékkal, egy főlebbviteli, két kamarából álló ítélőszékkal, 18 elsőfolyamodású bírósággal és a községek számának megfelelő számú békebírósággal. Egyházi ügyekben, midőn a fejedelem az összes bevett vallások főkegyurának nyilvánította magát, elég széleskörű felügyeleti jogot tartott fenn magának, hogy megakadályozza azt, hogy a külföldi synodusokkal való összeköttetései a papoknak az államra nézve veszély forrásaiá váljanak.

Végül az alaptörvények utolsó cikkelyeinek egyike az alkotmány revisiója eseteiről intézkedett és pedig két formában: vagy úgy, ha a fejedelem indítványoz a nemzetgyűlésnek módosításokat, vagy úgy, ha a nemzetgyűlés indítványoz a fejedelemnek. Utóbbi esetben a 131. §. a határozathozatalhoz a jelenlevő tagok kétharmad többségét mondta ki megkívántatónak.

Áttér most Morel az 1869-iki alkotmánynak maga Milán király kezdeményéből történt reformálására 1888-ban. Kifejti ennek körülbelől ismeretes indokait. Milán két sikertelen vállalkozásának bukását élte át: egyik a szerb-bolgár háború, másik a Natáliától való elválás. Szlivniczánál Milán katonai nymbusa szenvedett megaláztatást, míg válási ügyében ellenségei egész táborát zúdította magára. Egy színpadias fogásra volt szüksége, hogy magát a nemzet színe előtt rehabilitálja, s erre a szerepre éppen alkalmasnak látszott az alkotmányrevisió. Úgy járt csak el ebben ő is, mint III. Napoleon a mexicói szerencsétlen kaland után, mikor a liberalis császárság teoriájával igyekezett magának elvesztett népszerűségét visszaszerezni. Titkos terve azonban az volt Milánnak, hogy a külföldi udvarok támogatásával kormányozzon, s ez visszhangot nyert az általa kidolgozott alkotmánytervben, melyben a ministeri felelősségnélküliség becsempészésével kecsgettette magát. Ha ez megszűnik, akkor ő az ország sorsát kezeli, személyes politikát követhet úgy kifelé, mint befelé, s lassan az absolutismus felé kormányozhatja népét.

Tudjuk, hogy az 1888-iki választásokon Milán ügynökei mily pressiót fejtettek ki a progressista jelöltek érdekében, míg biztosították számára a győzelmet. De a közvélemény méltatlankodva zúdult fel az elkövetett visszaélések miatt, minek következése lett a választás en bloc megsemmisítése s 270 választási biztos kinevezése a botrányok felújulásának megakadályozására. Az eredmény az lett, hogy a deczemberben megejtett új választásoknál a progressisták 600-nál több kerületből csak négyet nyertek.

Az új alkotmány nagyon szűken bánt el a királyi jogokkal. Nem csupán azt szabta meg, hogy semmi királyi tény nem bírhat hatálylyal, ha csak az illető minister által ellenjegyezve nincs, a ki ekkép elvállalja érte a felelősséget, de sőt a 136. §. azt is kimondta, hogy a ministeri felelősséget semmi esetben sem fedezheti a király írott vagy szóbeli parancsa. Ehhez a 137. §. a 69-iki alkotmány által megjelölt vádáláhelyezési eseteket még kitoldotta egy ötödik esettel: a törvények megszegése s a hatalommal való visszaélés czímén. A bekövetkezett Avakumovics-pör igazolta, hogy az 1888-iki alkotmány megteremtői előtt a ministeri felelősség nem is maradt üres szó.

A szkupstinával szemben is erősen megrövidítve látta az

új alkotmány értelmében a király jogkörét. Azelőtt elnapolhatta a nemzetgyűlést hat óra, most az elnapolási idő maximuma két hónapra reducáltatott és nem is volt megújítható ugyanazon ülésszak alatt a nemzetgyűlés formális felhatalmazása nélkül. Eddig a szkupstina elnökét annak candidálására a fejedelem nevezte ki, ezentúl a szkupstina maga választván elnökét, nagy mértékben függetlenítette magát a fejedelemtől, nem is szólva arról, hogy a törvényhozási iniciativa jogát is kivívta. Mindezzel szemben nem sokat nyomott többé a fejedelem feloszlatási joga, mert ha a fejedelemnek eszébe jutna feloszlatni a nemzetgyűlést a költségvetés megszavazása előtt, négy hónapra rá minden pénzbeli segélyforrás nélkül állana.

Eltörölte végül az 1888-iki alkotmány a fejedelem azon jogát is, hogy a szkupstinába bizonyos számú tagokat jelölhessen ki, mely intézkedés eddig az intelligensebb elemek bevonására volt szánva a törvényhozás tanácsába. De sőt a király egyéb kinevezési joga is erős csorbát szenvedett, nevezetesen az államtanácsba való jelöléseknél. Az új alkotmány 141. §-a most a megürült helyek betöltéséről akkép intézkedett, hogy a király is 16 tagot jelöl a szkupstinának, kik közül az nyolczat választ el a tanácsba, s viszont a szkupstinának is joga van 16 jelöltet állítani, kik közül a király nyolczat választ az államtanácsba.

Nagyjában ezek azok a fejlődési phasisok. Morel cikke nyomán, melyeken a szerb alkotmányosság újabb korszaka keresztülment. De hogy nyugvópontot jelölnek-e legalább egy időre, ki tudná megmondani Szerbia váratlan fordulatokban gazdag pályáján?

Le Clerc Anglia kulturharczát ismerteti e füzetben érdekesen, „Le combat religieux an School Board de Londres“ cím alatt. Tudni kell, hogy Angliában körülbelöl 280 bejegyzett vallási szekta van, azaz olyanok, melyek bejelentették a megkívánt nyilatkozatot arra nézve, hogy templomot nyithassanak. Ebben a számban foglaltatik 13 és félmillió anglikán, a többiek közül másfél millió római katolikus, 800.000 különböző methodista felekezet, 360.000 független vagy congregationalista. Van még baptisták, angol presbyterianusok, az üdv hadseregének hívei stb. Zsidó csak 67.000 van Londonban, és 25.000 az Egyesült királyság egyéb részeiben.

A nyilvános iskolák vallásos oktatásának kérdését újabban

tudvalevőleg úgy a francia Jules Ferry ministeriuma, valamint Holland, az Egyesült-Államok, Ausztrália és Új-Seeland, mindannyi a laicus álláspont értelmében oldotta meg; nem így Anglia, hol a királyság mindhárom része úgyszólván külön vallási területet képez. Anglia az anglikán egyházé, Skócia a presbyterianismusé, Irland a katolikusoké.

Egész 1870-ig az állam nem igen avatkozott belé a vallási ügyekbe. 1833 óta csak arra szorítkozott, hogy mind jelen-
tekenyebb államsegélylyel támogassa az összes iskolákat felekezeti különbség nélkül. Ezek az iskolák pedig valamennyien egyházak vagy vallásos testületek tulajdonában voltak. Több mint három-negyedrészök az anglikán egyházában, mely alkalmas eszközül tudta azokat felhasználni a vallási propaganda céljaira. Csak 1876. augusztus 8-án Gladstone szabadelvű kormányszata alatt lépett életbe az a törvény, melyet Angliában a nyilvános elemi oktatás alaptörvényének lehet tekinteni. Ezen törvény fentartja a régi állami segélyrendszert, de fölhatalmazza a kormányt, hogy ott, hol a tanintézetek nem elegendők, *School-Board*-okat, vagyis iskolabizottságokat állítson fel, melyek a bizonyos adómenynységet fizető közönségtől választva, kötelesek iskolákat állítani és tartani fenn ott, a hol azokra szükség van és pedig a következő három fedezeti forrásból: a *fee*- vagy iskolapénzekből és tandíjából, a *grant*, azaz állami alapokból, s ezek elégtelensége esetében a *rate*-, azaz kivetett adókból.

A mi a vallási intézkedéseket illeti, erre nézve két fölvetet mondott ki a törvény. Az úgynevezett „Conscience Clause“ — lelkiismereti paragraphus kiköti, hogy a szülőknek mindig jogában áll úgy a *Board-School*-okban, mint a szintén subventionált *Voluntary School*-okban gyermekeiket fölmenteni a vallási oktatás alól, míg egy más rendelkezés (a 14. fejt., 2. cikkely) csupán a *Board-School*-okra vonatkozólag megállapítja, hogy semminemű felekezet kátéja vagy hitágazata nem tanítható az iskolában. Ez az úgynevezett Cowper Temple paragraphus, mint indítványozója után nevezik, az egész törvény pedig az 1870-iki compromissum neve alatt vált ismertté, miután tényleg compromissumot kísérel meg egyfelől a conservatívek és *churchman*-ek, másfelől a modern nevelés hívei, a non-conformisták és secularisták közt.

A compromissum tehát elég szabad tért enged a *School-Board*-ban a vallási oktatásnak, leszámítva két tilalmat: azt,

hogy a vallásoktatás kötelezővé tétessék és hogy egy concret vallás tanai adassanak elő. Ezen a kereten belől a School-Board-ok tetszésök szerint szervezhetik a vallásoktatást, nagyobb vagy kisebb súlyt fektethetnek rá, vagy egészen el is törölhetik. Tényleg azonban több mint 2000 School-Board közül csak 90 nyúlt ez utóbbi rendszabályhoz.

Nézzük most már, hogy a londoni School-Board hogyan értelmezi hivatását a törvény által felállított keretben, a mi körülbelől irányadó lehet a királyság többi részeiben fennálló viszonyok fejlődésére is. 1871. május 8-án a Board 38 szavazattal három ellenében oly határozatot fogadott el, melynek értelmében a Board alá rendelt iskolákban a bibliát kell olvastatni, magyarázni s a gyermekeket értelmükhöz mért vallási és erkölcsi tanításban részesíteni, mindamellett fentartva azt, hogy az 1870. évi törvény VII. és XIV. fejezetén semmi sérelem ne ejtessék s kísérlet ne történjék arra, hogy a gyermekekkel valamely különös felekezetet fogadtassanak el. Azonban a Board a szülők és az adózók indokolt kérelmére esetről esetre fel van jogosítva a jelen szabályok alól kivételt alkotni.

Látnivaló tehát, hogy a londoni School-Board meglehetősen vallásos szellemben hajtotta végre az 1870-iki Educational Act-ot. Így történt ez egészen addig, a midőn néhány ujság megkezdte a hadjáratot a Board ellen, arra alapítva egész sorozatát a panaszoknak, hogy ötödik és hatodik osztályba járó gyermekek akadnak a Board-Schoolok-ban, a kik még nevét sem hallották Krisztusnak. A közfigyelem fölébresztése ekkor azt vonta maga után, hogy bizonyos Riley nevű highchurchmann saját kezdeményéből nyomozást indított s úgy találta, hogy vannak tanítók, kik egyáltalán nem érzik magukat kötelezve hittant adni elő; vannak mások, kik a Szentháromság tanát mint felekezeti tant kizárják oktatásuk köréből; mások meg ezt unitarius hitelvek szerint magyarázzák, vagy semlegesek, sőt egyenesen állást foglalnak Krisztus istensége tanával szemben. Kitűnt szóval, hogy az „undenominationalism“ nem egyéb, mint teljes vallástalanság, s minden pozitívet kiküszöbölni a vallásoktatásból annyi, mint egyáltalában nem tanulni vallást. A tanítók nagy része ellenőrzés nélkül állván, azt tanítja, a mi neki tetszik, vagy oly vallásoktatást ad, mely épenséggel nem keresztény. Ha tehát fentartandó továbbra is a felekezetnélküli tan módszer, de ezt

Riley legalább is úgy kívánta értelmeztetni, hogy a tanítás zárja magába a kereszténység lényeges dogmáit, mint a megváltós, az incarnatio s a háromság tana.

Ezek a követelmények képezték az úgynevezett Rileyisták programját, melynek első eredményeként mult év január 25-én a Board-ban többségre jutott rileyisták 28 szóval 17 ellen keresztülvitték az 1871-iki compromissum oly irányú módosítását, hogy az erkölcsi-ég és vallás szavak a keresztény vallás és erkölcs által helyettesíttessenek. Pár hónappal aztán 27 szóval 21 ellen a Board elhatározta egy magyarázó körlevél szétküldését is, mely a törvény rendelkezésének valódi értelmét fejtsé ki.

Amde a mérsékeltek ezen határozott állásfoglalása a positiv hitoktatás mellett, maga ellen találta a progressisták egész táborát, non-conformistákat, anglikánusokat, sőt katolikusokat is, kiknek legnagyobb része egy vagy más okból ellenezte a Board határozatát. Egy részök úgy találta, hogy a biblia szabad értelmezése elegendő a vallásoktatás céljai elérésére; mások abban a nézetben vannak, hogy az összes adózók filléreiből nem tartható fenn oly oktatási rendszer, mely egy meghatározott idegen vallás dogmáit ülteti bele a gyermekek lelkébe; végre egy kis töredék úgy gondolkozik, hogy a vallásoktatást csak papok teljesíthetik, e nélkül jobb, ha semmilyen vallásoktatást sem adnak.

Újult erővel tört ki a harcz a mult év őszén és pedig az izraelita szülőktől származó gyermekek vallásoktatása tárgyában. A londoni East-End negyedben megtelepedett számos Oroszországból emigrált zsidó ugyanis, támaszkodva a London School Code 81. §-ára, melyet fennebb idéztünk, kieszközölte, hogy az izraelita gyermekek által látogatott iskolák valamelyikében külön zsidó hitoktatók alkalmaztassanak, kik a főrabbi által szerkesztett syllabus alapján végezzék az oktatást s azonkívül az iskolákban a zsidó ünnepek is megtartassanak, sőt a rabbinusok föl lettek jogosítva, hogy a rendes leckeórákon kívül bővebb előadásokat is tarthassanak tantárgyukból és pedig a nélkül, hogy fizetniök kelljen az iskola használatáért.

Világos, hogy ez ellenkezésben állt az 1870. és 71-iki egyezményekkel s azért a rileyisták joggal használhatták fel ürügyül ez alkalmat, hogy más felekezetek számára is ugyanazon felekezeti oktatást vindicálják. Ezt ugyan a progressisták megint

ellenezték, de a többséggel szemben hiába volt minden ellenállásuk.

Viharos tanácskozások követték egymást a Board-ban. Insultusok, rágalmak, gyanúsítások voltak napirenden a két tábor közt. Egy tagja az iskolabizottságnak nyíltan kolportálta, hogy collegáinak egyike a Szentháromság tana oktatását kilencz pence-ért volt hajlandó árúba bocsátani. Az anti-rileyista lapokban ismét felhangzott a régi csatakiáltás: „No popery!” (le a pápasággal!), s magát Rileyt azzal vádolták, hogy Angliát ki akarja szolgáltatni Rómának. Minden nevesebb politikust meginterviewoltak a felekezeti oktatás tárgyában. Salisbury lord nyíltan a mérsékelték mellett nyilatkozott, míg Gladstone levelét mindkét párt a maga javára értelmezte.

Ma tehát úgy áll a dolog, hogy a londoniak csaknem egyhangúlag sürgetik iskoláikban a vallásoktatást, egy részök azonban csak a biblia magyarázatára akar szorítkozni, míg a más rész, a kisebbség, tisztán felekezeti hitoktatást óhajt. Vajjon nem ez utóbbiaknak van-e igazuk? Vajjon képzelhető-e egyáltalában nem felekezeti hitoktatás és ha egy hitoktatás nem felekezeti, lehet-e az egyáltalában vallásos is?

Viszonyaink között különös figyelmet érdemel *Auerbach*-nak tanulmánya a beltelepítés egy érdekes kísérletéről. Bismarck hatalmas conceptiójáról, a porosz Lengyelország elnémetesítéséről. (La germanisation de la Pologne prussienne.) Erre az érdekes politikai rendszabályra az első lökést az 1886-ik évi Landtag megnyitásán elmondott trónbeszéd adta meg, mely következő meglepő kijelentéssel végződött: „Az a mód, a melylyel a német elem a lengyel elem által több keleti tartományban elnyomatik, kötelességévé teszi a kormánynak, hogy rendszabályokról gondoskodjék a német lakosság létezése és fejlődése biztosítására“.

Szó sincs róla — jegyzi meg *Auerbach* — hogy Bismarck a lengyel veszélytől komolyan tartott volna. Ez a veszély reá nézve nem a lengyel, hanem a katolikus veszély volt, a mint azt jól jellemezte Windthorst: „Nem a polonismus, hanem a katholicismus terjedését akarják feltartóztatni“. De bármint legyen is, az ürügy elég jónak látszott arra, hogy Poroszország integritása védelmére, az államnak az elszakadási törekvések elleni biztonságára kisajátítsák a lengyel földbirtokokat, hogy ezzel gátat emeljenek a növekvő szláv áramlat ellen.

A poseni nagyhercezség 650.000 hektárnyi földjének birtokosai nem is óhajtottak semmit sem jobban, mint hogy őseik birtokát pengő pénzért áruba bocsássák s a vételért Párisban vagy Monacóban elmulassák. Százmillió talléron könnyű volt megszabadulni ezektől a földesuraktól, s ez nem is volt drága. Az elhagyott földön aztán jó németek hízhattak tovább s nem kellett Németországnak rettegnie keleti határaiért.

Az 1886-ik évi április 26-án kihirdetett telepítési törvény 100 millió márkát bocsátott a hatóság rendelkezésére, hogy azon birtokokat vásároljon német parasztok és munkások telepítésére, kiknek első berendezkedését megkönnyítse. A telepítés eszközését egy Posenben székelő állandó bizottságra ruházta a törvény, mely a földvásárlásokat különösen azokon a zónákon kezdte meg, hol a két lakossági elem elvegyül, hogy ezzel is a német lakosságot erősítse. A kockázat elkerülése végett a bizottság csakis kettős fogattal munkálható csekélyebb területeket engedélyezett, s ennél még kisebb parcellákat erdők, kőbányák, gyárak szomszédságában, hol a telepes mellékfoglalkozásra is szert tehetett.

A lengyel aristokratia kapva kapott a kedvező alkalmon, hogy birtokain előnyös áron túladhasson. Így történt, hogy már első évben egy nagy uradalom és 16 nemesi birtok, közel 12.000 hektárnyi területtel jutott telepítés alá. A marienwerderi kormányzóságban vásárolták a legnagyobb két uradalmat, a 860 hektáros dolnik paruschke-it s a 3778 hektáros rynszk-it. De Posenben is 14 lengyel földbirtokos ajánlott fel önként több mint 7000 hektárt. A bizottság nem sokat alkudozott, közepes, sőt még rosszabb minőségű földekért csábító árakat fizetett. Rynszkban 727 frankot, másutt 1056 frankot; a legolcsóbb ár Dollnikban 330 frankot tett ki.

1887-ben a bizottság szerzeménye még 27 uradalommal és 13 parasztgazdasággal növekedett. Összes vásárlásai több mint 15.000 hektárt tettek ki, melyeket mind magasabb árakon váltott magához, sőt a német földbirtokosok sem állottak ellen a csábúnak; 1889-ben a bizottságnak felajánlt 50 dominium közt 23 német volt, 1890-ben 52 közül 27, 1891-ben 76 közül 42. De a bizottság csak lengyel birtokosokkal állott szóba.

1891 végén 133 birtokost sajátított ki, nagyobbbrészt lengyeleket, s több mint 58.000 hektár szláv földnek lón gazdjává körülbelől 45 millió frank értékben. A telepesoportokat úgyesen

osztották fel, hogy gazdasági és politikai érdekeknek egyként szolgáljanak.

Nehogy paraszt proletariatumot neveljen, a bizottság kizárta az ajánlkozók közül a teljesen vagyontalanokat. Az 5121 jelentkező összesen több mint 29 millió frank vagyont képviselt, fejenként tehát mintegy 6000 frankot. Továbbá a protestáns felekezethez tartozás is egygyel több jogcímmel szolgált a birtokkedvezményre, mint a germanizálásra alkalmasabb elem.

Két tartományban 1886-tól 1891-ig, öt év alatt, körülbelül 5000 német nyert telepítést, csak hogy ebből nem vehető az egész tényleges szaporodásnak, mert 40%-a az újon jötteknek indigena volt, csupán lakóhelyét változtatta.

Daczára ez eredményeknek, mégis csak tartózkodással lehet megítélni a colonisatio sikerét. Először is helyesen mutat rá Auerbach arra a körülményre, hogy a német elem nagyon könnyen denationalizálódik. Községi élet még az új német telepeken nem fejlődhetett ki, a lakhelyek igen el vannak szórva, a népesség sűrűsége igen csekély: Posen és Brombergben négyszögkilométerenkint nem több hűsnál, másutt még kevesebb. Azonfelül a lengyel szaporább is a német fajnál, mert mint Bergmann kiszámította, Posenben száz házasság a katolikusok közt 447, a protestánsoknál ellenben csak 422 gyermeket ad. Végre a lengyel lakosság is kezd a veszélynek tudatára ébredni s ellenállást fejt ki földje mellett. Földhitelbankoktól támogatott parcella-szövetkezetek alakultak, hogy a lengyel colonisatiót szegezzék a német colonisatio ellen.

Lehet különben — fejezi be Auerbach — hogy maga a telepítés energiája is alább fog hagyni mielőbb. A Kulturkampf megszűnt, a katolikusok lelkiismereti szabadsága nagyobb kiméletben részesül, mint azelőtt. Másfelől Bismarck bukása óta az oroszbarátpolitika is, melynek nagy része volt a telepítés megkezdésében, lényegesen változott, sőt utóbbi időkben a lengyelek is nem egy ízben tanúsítottak közeledést a kormány politikájához, elválva a centrum-párttól, melylyel előbb együtt haladtak. Meglehet, Poroszország lemond azon érdekes ethnikai és társadalmi problema végleges megoldásáról, melyet egy időben oly sok hévvel tűzött maga elé.

A „*Revue philosophique*“ 1895. februári 2-ik száma *Dürkheim* cikkével kezdődik a philosophiai szakoktatásról: „L'enseignement philosophique et l'aggrégation de philosophie“ czímmel. Eredménye e tanulmány annak a mozgalomnak, mely három évvel ezelőtt indult meg Franciaországban oly czéllal, hogy a philosophiai oktatás a főiskolák programjából végkép törültesse. *Dürkheim* visszatekint a philosophiai oktatás egész múltjára Franciaország főiskolaiban. Alaptalanul tartják *Cousin* a philosophiai oktatás megteremtőjének s atyjának, mert már egy 1808-diki alap-decretum ezt a felsőbb oktatás kötelező tárgyai közé sorozta, habár ekkor még csak a logika szerény neve alatt, de a következő évben már egy szervező szabályrendelet ezt a szót a philosophia szóval helyettesítette (1809. szept. 19.) s az 1816. évi febr. 10-diki határozat ezt a kezdetben csak akadémiái székhelyekre alkalmazott rendelkezést kiterjesztette minden lyceumra.

Még messzebb ment a restauráció, mely először alkotta meg a philosophiai külön képesítést, s egyúttal megszabta azokat a kérdéseket, melyeket a tanítványok előtt tárgyalni kellett, s melyekre kellett, hogy vonatkozzék a baccalaureatusi vizsga. Ez a tanterv már magában foglalja az erkölcsant, metafysikát, logikát, mely utóbbinak ismét részét alkotta a lélektan. Ezt a korszakot egészen 1848-ig *Cousin* szelleme uralja, de már a második császárság első fele alatt a philosophia csaknem egészen ki lett zárva ismét a francia főiskolákból. Csak 1863-ban vívta vissza újra helyét, de mivel a legkiválóbb philosophusok nagyobb részben szintén *Cousin* tanítványai voltak, ennél fogva most is a *Cousin*-féle formulát kezdték alkalmazni. De az abban tartalmazott ellenmondás nemsokára felőtlővé lett és meghozta természetes gyümölcseit. A kantismus, melyet maga *Cousin* gyökereztetett meg Franciaországban, kezdte fölszabadítani magát a mesterséges nyűgök alól és erőteljes szelleme kivetkőztette a bölcselmi szakoktatást kezdetbeli gyámoltalanságából, hogy visszaszerezze jogait s teljes függetlenségét.

De nem huny szemet *Dürkheim* azon teljesen új helyzet előtt sem, melyben a francia bölcselem most látta magát. Mihelyt lehetőknek ismertettek el, hogy mindenki szabadon oktathassa azt, a mit igaznak hisz, a philosophia többé nem szolgálhatott arra, hogy nemzedékről-nemzedékre átszarmaztassa azt a credot, melynek örül és letéteményesül tekintették addig. Nem látták

be, hogy mihelyt a philosophiának megszűnt az lenni célja, a mit Cousin elébe szabott, alkalmazni kellett azt valamely más célhoz, s ez a változás nem mehetett végbe az oktatás teljes reformálása nélkül.

Ennek dacára megőrizték az intézményt olyannak, a milyen volt. Mindaz, a mi változott, annyi volt, hogy a tanított megoldási módzatoknak eddig soha nem tapasztalt sokfélesége foglalt tért, s így a philosophiai szakoktatás meg lőn fosztva minden positiv tartalomtól. Úgyde hasonló szellemi gymnastika csak veszélyeztetheti a philosophiai szakoktatás főcélját. Akár irodalomról, akár philosophiáról legyen szó — teszi hozzá Dürkheim — valóságos paedagogiai heresis, a szellemi kérdésekből egyszerű értelmi dressurát csinálni. Hiszen ha a tanár nem gyakorolhat befolyást az eszmék belső természetére, akkor kénytelen azoknak csupán külső alakulási módjait nézni.

Siet hozzátenni Dürkheim, hogy ő ezt a verbalis és formalis philosophiát nem azonosítja a metaphysikával és ekkép nem szándéka általános módon incriminálni minden magasabb speculatiót. De épen a komoly és egészséges metaphysikának érdeke, hogy ne engedje összezavartatni magát azzal, a mi csak merő elfajulása. Mindamellett a jövő oktatásról felállított programjában Dürkheim minden nehézség nélkül kiküszöbölhetőnek hiszi a transcendens metaphysika problémáit, az általa úgynevezett „substantialista“ problémákat, mint mindazt, a mi a tapasztalaton túlhalad. Az általa felállított keretben az a tudományág, mely minden mást meg kell, hogy előzzön a philosophiai oktatásban s úgyszólván az egész philosophiai tanfolyam szegletköve, a szolid és tartalmas psychologiai oktatás.

Igaz, hogy a psychologiai szakoktatás ma is már első sorban áll az oktatás programjában, de valósággal a névleg számára fentartott helynek egy jó részét metaphysikai problémák foglalják el. A mi a legtöbb időt igényli magának, a mi a legbővebb anyagát szolgáltatja a vitáknak és iskolai gyakorlatoknak, az a megismerés elmélete a szabadakaratról, az eszmék *a priori* és *a posteriori* eredetéről űzött controversiák. Pedig a mit a legtöbb buzgalommal kellene kimutatni, az az a pont, mely az embert szervezetében és lényében a társadalomhoz fűzi, a melynél fogva ő a társadalmat áthatja s ebben szétárad. Más szavakkal a főiskolákban a lélektan nem mint oly tudományt

kellene tanítani, melynek célja önmagában van, hanem inkább mint eszközt arra, hogy valóban társadalmi kulturára készítse elő az utat.

Lemond Dürkheim a philosophia története tanításáról is, habár elismeri, hogy a bölcselmi tanok egymásutánja az emberiség történetében nem képez „quantité négligeable“-ot. Ellenben hasznosabbnak vélné a philosophiai oktatás érdekében is felhasználni azt az újabb intézkedést, mely a tudományos facultásokon most az orvostanhallgatók részére is előír egy évi természettani és természetrajzi tanfolyamot, s kötelezővé óhajtaná ezt tenni a philosophiai képzésre is. Még jobbnak tartaná ezt kiegészíteni a természettani és matematikai módszerek hallgatásával is legalább némely helyeken. Meg van győződve, hogy ez a philosophia tanárainál oly tudományos képzettségre nyujtana alapot, mely alaposságban felülmúlná az eddigit.

A következő érdekes cikkben (*Criminalité et santé sociale*) Tarde veszi érdekes bírálat alá Dürkheimnak a „Revue philosophique“-ben egy cikksorozat kapcsán felállított érdekes thesisét, melynek szempontjából a criminalitást tekinti. Ez a szempont bizonyára új, s abban áll, hogy a bűn a társadalmi életben egy teljesen normalis tünet s egyáltalán nem beteges jelenség. Azaz nemcsak kikerülhetetlen, habár sajnálatraméltó, de a *közegészség tényezője*, az egészséges társadalomnak integráló alkatrésze, még akkor is, ha szaporodik, mint napjainkban, például a jelenkori Franciaországban, hol ötven év alatt megháromszorozódott.

Ezt a theoriát Tarde nem tartja épen újnak. Ő maga volt az, ki már 10—12 év előtt Polettinek egy hasonló axiómáját czáfolta meg, habár ez nem következettett, mint Dürkheim, arra, hogy a bűn szükséges, mert a társadalmi élet alapfölteleiből foly, sőt épen azért *hasznos* is. De azt ő is állította, hogy ha akkor, mikor a criminalis tények megkétszereződtek, sőt háromszorozódtak, az ipari és gazdasági jólét megnégyszereződött, sőt ötszöröződött, akkor a criminalitásnak ez az abszolút emelkedése annyit jelent, mint relatív csökkenést, a mi pedig egyedül lényeges. E szerint a sorok közt nála is olvasható volt, hogy a két haladvány tényleges összehaladózkodása, t. i. a káros vagy ártalmas haladványé és a munkás haladványé nem véletlen és sajnálatos, hanem elkerülhetetlen s azt mutatja, hogy

büntett és munka, büntett és lángelme, ugyanazon eredetből veszik forrásait.

Messzebb megy ennél Dürkheim, ki nyíltan fölállítja a problémát, hogy t. i. igaz-e, hogy a büntett inkább hasznos, mint szerencsétlenség, s hogy kiirtása ép oly kevésbé kívánatos, mint lehetséges, s erre a kérdésre nem habozik igennel válaszolni.

Annál különösebb, hogy daczára ennek Dürkheim alaposnak mondja a bűn iránti útálatot és ellenszenvet, mivel a bűn nem önmagától, hanem önmaga ellenére eszközöl jót. De ha be van bizonyítva, hogy jót eszközöl, habár akarata ellenére is, igazolva van-e, hogy ennek daczára is nem jutalomban, de feddésben részesítjük?

Igen érdekes, hogyan jut Dürkheim ehhez a furcsa teoriához. Azon a felfogásán alapszik ez, melylyel a társadalmi világ normális és pathologiai jelenségei felől bír. Mivel azt látja, hogy az élő világban a betegség és épség meghatározása igen bonyolult, mert a beteges állapot nem állhat sem a fájdalomban, sem az élet megrövidülésében, tekintve, hogy vannak betegségek, melyek összeférnek a hosszú élettel, s viszont p. o. a szülés, mely igen gyakran halálos, voltaképp a legnormalisabb tünet — ebből azt következteti, hogy egészséges csak az lehet, a mi normalis, rendes, s minden ettől eltérő jelenség beteges jelenség. Úgyde sehol sem léteztek még társadalmak bizonyos contingense nélkül a bűnöknek, minél fogva a bűn általános, tehát normalis is.

Éles ítélettel mutatja ki Tarde ennek az okoskodásnak a gyöngéit. A tévedés abban áll — mondja — hogy itt összezavartatik a normalis typus az átlagos typussal. Vegyünk egy népfajt, egy állatfajt például, a hol az átlagos életkor a felnőtt kornak alatta marad s ebből az következne, hogy az esetben, ha abból a fajból minden egyes megegyeznék élettartam tekintetében az átlagos typussal és semmi anomaliát nem mutatna, akkor egyikök sem szaporodhatnék tovább és ez volna a normalis állapot. Vagy vegyük egy tömeg közepette az átlagos intelligenciát, az átlagos felvilágosodást, az átlagos moralitást. Hová sülyedne le ezen normalitás színvonala? A század elején az átlagos képzettség az írni, olvasni nem tudásban állott. A magasabb képzettség ma is anomalia, mert a legkevésbé általános és legkevésbé elterjedt. Ebből folyólag a tudatlanságnak, az

erkölcostelenségnek egészségesebb és normalisabb dolognak kel-
lene lenni, mint az erénynek és tudománynak.

Befejezésül megemlékezik Tarde a tudomány úgynevezett *csődjéről* is, mely Brunetiére szellemes elmefuttatásai nyomán vált utóbbi időben sokat idézett röpkeszóvá. Ez a csőd csak úgy következhetik be, szól csipős célzással Dürkheim elmé-
tére, ha a tudománytól többet kívánunk, mint a mit adhat, vagy ha oly jogokat tulajdonítunk neki, melyek határát meghaladják. A tudomány sohasem maradt adós igazi ígéreteivel, de neve alatt a hamis váltók egész sora jött forgalomba, melyeket aztán lehetetlen beváltania.

Soury folytatja a látási képzetekre vonatkozó kutatásai-
ról való beszámolást: „La vision mentale“ czímen. Mint kétség-
telen igazságot constatálja ebben, hogy az agy a gerinczesek
egész soránál nem csupán régi szerkezetének többé-kevésbbé
mélyreható morphologiai átváltozásait mutatja, de valóságos új
képződéseket is, részint újabbakat, mint a nyelv- és beszéd-func-
tiók székhelye az embernél, részint régiebbeket.

Összehasonlító bonczatani és embryologiai tanulmányaiban
Edinger kimutatta Steiner után, hogy az agykéregnek legkezdet-
legesebb és legősibb psychikai functiói a szaglási functiók vol-
tak. A szagló szervekkel áll főleg összeköttetésben az agykéreg
legelemibb alakja, a hüllőké és csúszó-mászóké. Ekkép a gon-
dolkodás. a fogalomképzés az állati rendben a szaglási észre-
vételek feldolgozásával kezdődött.

Azután azt vizsgálja, hogy az érzéki tünetek ezen archaeo-
logiai pontján kívül mi az agykéreg szerepe, functiói egészében
tekintve? Itt Goltz kísérleteihez folyamodik, kinek élő kutyá-
kon tett kísérletei közt nagy fontossággal bír e kérdésre nézve
az a nagy feltűnést okozott experimentum, midőn a híres strass-
burgi élettantudós egy kutyán, kinek egész agykéregét több műtét
során teljesen kiirtotta, azt tapasztalta, hogy a kutya még tovább
18 hónál élt. Goltz az agytól megfosztott kutya pupilláris fény-
reflexét és szemhunyorgatását arra magyarázta, hogy a vakság
nem állott be nála. Munk azonban Goltznak ezen állításával
szemben, hogy t. i. az agynélküli kutyánál a látás tovább is
fenmarad, kimutatta, hogy Goltz sensatióknak vette az érzék-
szervek védelmének közönséges reflexmozgásait.

Egyébíránt Soury nézete szerint az agykéreg eltávolításá-

nak esetei a majomnál, kutyánál, tengeri nyúlánál, más-más eredményekkel járnak. Minél feljebb haladunk az állati rendben, az agykéreg annál fontosabb, végre egészen nélkülözhetlen organummá válik a magasabb pszichikai functiókra nézve. De minden emlősnél a mellső agy e tájékának elvesztése végzetesen maga után vonja a vakságot.

Még említést teszünk *Gustave Belot* szemléléről a társadalmi élet és gyakorlat köréből, a legújabb irodalmi kiadványok nyomán, melyek közül tüzetesebben szól *Henri George*-nak a pápához intézett nyílt leveléről, melynek álláspontját a Marx-féle socialismushoz közelfekvőnek hiszi, habár *George* visszaautsítja a socialismust abban az értelemben, hogy előtte mi sem lenne igazságosabb, mint a piac szabad versenye s a személyes érdek, mint a termelés egyetlen lehetséges ösztönzője. Böven szól *Vanniról* is s annak a földjáradékot egy egyetlen adó által helyettesítő gondolatáról, a mely egyenlő volna a földbirtok kárpótlás nélküli socialisálásával. Megjegyzi azonban hogy ezzel, ha elismertetik is, hogy mindenkinek egyenlő joga van a föld használatához, de nincs eldöntve az a kérdés, vajjon egy ily rendszer a legkedvezőbb is-e a termelés intensivitása tekintetében?

* * *

Új politikai folyóirat indult meg Párisban, *Marcel Fournier* szerkesztésében „*Revue Politique et parlementaire*“ cím alatt, melynek hozzánk beküldött múlt év novemberi (5. sz.) mutatóványszáma valóban becses tartalommal köszönt be. Magvas és beható dolgozatokat veszünk benne elsőrendű íróktól, így *Glasontól* „A codificatio állapotáról Európában a XIX. században“. (La codification en Europe au XIX siècle.) Szerző abból indul ki, hogy korunk egyik főjellemvonásához tartozik az Európában, Ázsiában, Afrikában, Amerikában, sőt Ausztráliában is mindenütt megindult codificatio munkája. Azután pillantást vet az európai codificatio történetére a század első felében, ismerteti azt a nagy harczot a jogtudomány terén, mely egyfelől *Thibaut* és a codificationalis iskola, másfelől *Savigny*, *Hugo*, *Eichhorn* stb., vagyis a jogtudomány történeti iskolája közt megindult, midőn amazok a codificationalis jogfejlés mellett foglaltak állást s a római jogot a törvényalkotás művének gátló akadályaként de-

nunciálták, míg emezek nyíltan fölvtették a keztyűt s a codificatio rendszerét egyenesen összeférhetetlennek mondták a germán szellemmel. A XIX. század közepe táján a codificatio műve tényleg fenn is akadt egész Európában, kivéve az 1852-ben létrejött osztrák büntető törvénykönyvet. Azonban az olasz és német egység kivívása után egyszerre buzgó tevékenységet kezd ismét kifejteni Európa majd minden állama abban az irányban, hogy a codificatio ügyét akár új törvények alkotása, akár a már érvényben levők revisiója útján előbbre segítse. Olaszország nemzeti egysége megalapítása pillanatában mindjárt felismerte, hogy a törvényhozás egysége a politikai egység kiegészítője és az államra nézve nagy erő forrása az egyes provinciák összekapcsolására. Ugyanez útra tért Németország is, s 1870 után az egyesülés megerősítésére egész sorát kezdte megalkotni a codexeknek, így az 1876-ban revideált büntető törvénykönyvet, perrendtartást, bűnvádi eljárást, az 1877-iki csődtörvényt.

De mindezeknek betetőzése, az általános polgári törvénykönyv még hátra van. Poroszország megmaradt mult századbeli „Landrecht“-je mellett, Bajorországban igen nagy a polgári törvénykezés eltérése, köztük a *Codex Maximilianeus Bavaricus*. Württemberg „Landrecht“-je a XV. századig nyúlik vissza, csupán Szászországnak van valóságos magánjogi codexe, mely 1865. márczius 1-én lépett életbe.

Ebből láthatólag Európa majd minden országa végleg magáévá tette a codificatio rendszerét, s az utolsó 30 év alatt igyekezett is azt életbeléptetni; csak egy nemzet zárta el magát ez áramlattól: Anglia.

Munkája további részében Glasson a francia codificatio történetét tárgyalja, s annak vizsgálatába kezd, hogy vajjon a code civile-t, úgy a mint van, szükséges-e revideálni?

Lebon André francia kamarai képviselő igen fontos és actualis problémával foglalkozik a parlamenti reformban, melynek feladatát három irányban összpontosítja: korlátozni az obstructiót, gyümölcsözőbbé tenni a törvényhozói munkát s a kamarák politikai működésének együttességét koordinálni.

Az első feladatra vonatkozólag elégnék tartaná a szavazás megszorítását bizonyos alárendelt és ideiglenes jellegű kérdésekben. Épen úgy szükségesnek tartja, hogy névszerinti szavazás esetében (*scrutins à la tribune*), mely körülbelül egy órát köt

le, ne legyen elég negyven tag aláírása, mint jelenleg gyakorlatban van, hanem térjenek vissza a nemzetgyűlés régi gyakorlatára, mely a többség specialis határozatát kívánta meg a névszerinti szavazás elrendeléséhez.

Egyidejűleg azonban szükségesnek véli Lebon a módosítványok beadásának jogát és szükségét némi határok közé szorítani. Igaz, hogy e módosítások előterjesztésének joga a kezdeményezési jog származéka, mely pedig a kormány kezdeményezési jogának kiegészítésére és ellenőrzésére szolgál, s mint ilyen, elismeri Lebon nagy alkotmányos fontosságát. De mostani érvényét mégis tűrhetetlennek tartja, a mikor egy, a vita folyamán improvizált módosítvány, még ha lényegében nem is különbözik egy előbbi-től, melyet a kamara már elvetett, föltéve, hogy csak a szövegben történt legyen némi változtatás, egész új vitának enged helyet.

Legérdekesebb reformterve azonban Lebonnak a beszédek időt rabló tartamának megrövidítése. Érti, hogy egy parlamenti tag, kinek nem volt alkalma résztvenni a vitában, czélszerűnek találja már csak választóira való tekintettel is, végleges szavazatának indokait tüzetesen kifejezni. De nem volna-e elég arra nézve — kérdi Lebon — egyszerűen írásba foglalni indokait s azokat az ülés gyorsírói jegyzőkönyvébe beiktatni egész terjedelmökben? Ezzel mindenki nyerne; az illetőnek nem kellene a ház figyelmetlenségével megküzdeni s a ház türelme nem lenne próbára téve.

Az obstructio azon módjával szemben, mely nemrég előadta magát Franciaországban, a mikor egy négy-öt szakaszból álló javaslatához a szavazás elodázása érdekében több mint száz módosítványt nyújtottak be, Lebon azt az eljárást ajánlja követni, hogy a ház külön határozattal mondja ki, hogy a kérdéses törvényjavaslat vitáját nem fogja bizonyos időn túl nyújtani s ha az a határidő eltelik, minden további vita nélkül legyen elrendelendő a szavazás.

Más módjai is vannak Lebonnak az eljárás és tanácskozási rend egyszerűsítésére. A mai gyakorlatnál tudjuk, hogy a kormány beterjeszt egy többé-kevésbbé éretten megfontolt javaslatot, ezt kinyomatják, szétosztják, az osztályokhoz utasítják. Már most Lebon épen az osztályok igénybevételét kifogásolja. Mert mik ezek az osztályok? Havonkint, sorshúzás útján alakult esetleges

csoportok, melyek annyira ephemerek, hogy semmi collectiv életnek nem szolgálhatnak gyújtópontjául, s annyira tehetetlenek, hogy a képviselők többsége részt sem vesz munkálataikban.

Az osztályok működése tudvalevőleg nálunk is merőben névlegessé vált, s ezért méltán foglalható állás azoknak mai szervezetökben való fentartása ellen. Nem így azonban Franciaországban, hol nem lévén állandó bizottságok, ezek ideiglenes összeállításába a párttekintet nélkül alkotott osztályok időről-időre igen egészségesen folyhatnak be. Ebben, szerintünk, a parlamenti rendszernek egy becses gondolata rejlik s ezért csodáljuk, hogy Lebon a francia rendszer daczára sem barátja az osztályok fentartásának, mint a melyek az általok alakított bizottságokban sem tűnőzik híven vissza a házat.

Ismételjük, nekünk különösnek tetszik az az okoskodás, mely épen a parlamentarismusnak oly szerencsésen megtalált biztosítékait a párturalom túlkapása ellen nem méltatja kellő figyelemre. Lebon felhossa példa gyanánt azt az eszmét, mely a törvények előkészületi munkájának állandóvá tétele végett megengedné az újonnan összeült kamarának, hogy ugyanott vehessen föl egy kérdést, a hol az előző kamara azt elejtette, a nélkül, hogy köteles lenne *ab ovo* fogni fel újra az előzetes eljárás szálait. Ezt a gondolatot azonban ő maga sem helyesli, s rámutat arra, hogy távol attól, hogy a kor a parlamenti idő tartama kinyújtásának kedvezne, ellenkezőleg minden állam azon igyekezik, hogy ezek tartamát lehető szoros határok közé szorítsa. Angliában, Németországon, Ausztriában, Olaszországban nem egy törvényhozási periodus, hanem egyetlen ülőszak alatt kell hogy egy javaslat mindkét ház hozzájárulásával törvényerőre emelkedjék.

Helyesebbnek találja Lebon a jelenlegi bizottságok reformálását. Utal Németország példájára, hol az osztályok szintén léteznek, de sokkal jobb rendszer mellett. A német parlament osztályai évenként kisorsolva, egész éven át tartanak, nem mint Franciaországban, csak egy hónapig; van tehát idejük némi tömörülésre s élő és cselekvő organumokká fejlődésre. Azonkívül, mikor bizottságokat választanak, mindenik képviseltetheti magát más osztály tagjai által is. Végül, hogy ellensúlyoztassék a sors igazságtalan szeszélye, mely az osztályok közt esetleg úgy oszthatta fel a képviselőket, hogy egyes politikai csoportok túlsúlyban legyenek, mások ellenben képviselet nélkül maradjanak, e

czélból egy parlamenten kívüli bizottság, a pártok idősebbjeiből alakult tanács szabja meg előre, hogy minden bizottságban minden csoport hány taggal vegyen részt, az osztályok csak választó testületek ez előre kivont határok közt.

Könnyíti a helyzetet a német parlamentben az is, hogy egy törvényjavaslatnak valamely bizottság által való megvizsgálása ritkán kötelező, s megtörténik gyakran, hogy egy javaslatot csak egy első általános vita után utasítanak bizottsághoz, tehát a javaslat alapelvei semmi vélemény által meg nem kötött szabad megvitatásban részesülhetnek.

Ha azonban a Reichstag külön bizottságokat küld ki, akkor ezek sokkal kedvezőbb helyzetben vannak, mint a francia bizottságok. Az illetékes tagoknak nagyobb számát foglalják magukba, minden párt arányosan képviselve van bennök, s már az első vita alapján tájékozva a ház uralkodó hangulatáról, s ezzel állandóbb összeköttetésben, mert ellenkező határozat nem léteiben minden képviselőnek joga van jelen lenni az üléseken.

Ez a rendszer szerencsés egyeztetése — mondja Lebon — a francia gyakorlatnak az angol alsóház hagyományaival, mely nem ismer külön bizottságokat, hanem az általános vita után az egész ház mintegy bizottsággá alakulva fog hozzá az egyes szakaszok vizsgálatához. Magáévá tette ezt a kitűnőnek bizonyult rendszert az olasz kamara is 1888-ban, sőt ez még tovább ment, mert büntető törvénykönyve revisiójánál belátván annak lehetetlenségét, hogy egy több száz szakaszból álló törvényt külön-külön szakaszonként fogadtasson el, ahhoz a heroikus módhoz folyamodott, hogy egyetemleg szavasztatta meg az egész törvényt. A francia kamara hasonlóan jár el a szerződések megszavazásánál, melyeknek egyes szakaszait nem teszik fel külön-külön szavazásra, hanem csak „en bloc“, úgy okoskodván és igen helyesen, hogy egy codex épen úgy, mint egy szerződés, egy syntetikus egészet képez, melynek egyes részeit nem lehet az egész sérelme nélkül módosítani.

Azért a francia kamara is, ha rossznak talál egy szerződést, csupán annak egyes stipulációi revideálására a kormányhoz benyújtott indítványt szavaz meg.¹

¹ Valószínű, hogy ily eljárás mellett nálunk sem rekednének meg annyiszor és oly hosszú idő óta már oly alkotások, mint a polgári törvénykönyv tervezete, a codicatorok és enquête-ek útvesztőiben.

Mindezen czélok elérésére Lebon csak egyetlen szakasz fölvételét ajánlja a házszabályok rendelkezései közé; azt, hogy legyen följogosítva a törvényhozás egy törvényjavaslat betérjesztése pillanatában nyilvános ülésben az általános vitát megindítani, mely azonban csupán a javaslat elvi oldalára szorítkoznék, fenmaradván a kamarának, az elvi irányt módosító indítványokat szavazni meg. Ha azután a kamara elhatározná, hogy belemegy a részletes vitába, előzetesen áttétetheti a szakaszokat egy, az osztályokban választott külön bizottsághoz. A részletes vita az egyes szakaszok körül forogna s a módosítási jog ez alkalommal a tényleg fennálló föltételek mellett volna gyakorolható. Tisztán csak formalitás lenne aztán a harmadik felolvasás, melynél csupán a szövegezés nyerne megvitatást.

E kiváló jelentőségű tanulmány után *Charles Roux* értekezik a czukor-kérdésről, czélul tűzvéni ki annak kimutatását, hogy a jelenlegi gazdasági rendszer, midőn a mezőgazdaság föllendülését vette jelszávául, ennek épen nem volt segítségére; ellenben legyőzhetlen akadályokat gördített a kereskedelem, ipar és tengerészet elé; félreismerte a legnagyobb zöm, a fogyasztók érdekeit, s további fentartása Franciaországot a gyors elszegényedés lejtőjére juttatná.

E tétele bizonyítására előadja Franciaország czukortermelése történetét, a répaczukor fölfedezése által okozott nagy forradalomig, a belföldi és a gyarmati czukortermelés közt kifejlett élet-halál-versenyt, melynek során az idegen finomított czukor nemcsak ellepte Franciaország piaczeit, de behatolt magába Franciaországba is, s a francia czukorkivitelt mindjobban kiszorította, szemben Németország, Ausztria-Magyarország, Belgium és Hollandia mindinkább növekvő forgalmával.

Actualis tárgyat érint *Ferdinand Dreyfuss* a hágai interparlamentáris konferenciáról és a békebarátok mozgalmáról írott cikkében. („La conférence interparlementaire de la Haye et le mouvement pacifique“.) A kérdés most tényleg igen számosakat érint közelebbről, tekintettel a most összeülődjő újabb békekonferenciára. Nem, mintha azt remélhetné valaki — írja Dreyfuss — hogy a nemzetközi eszmék solidaritásának ez újabb megpecsételése lényegesen közelebb hozná az emberiséget ahhoz az álomhoz, melyet Saint Simon megjövendőlt s Lamartine megénekelt egy európai „Egyesült-Államokról“; de ha ily utopiák

nem táplálhatók is, egy ügy, melynek oly harczosai vannak, mint *Gladstone*, *Bonghi*, *Castelar*, *Jules Simon* Európa politikai elite-jéből, nem bukhatik el, s hogy az eszme immár a külügyi cancelláriákban is hódít, mutatta a Behring-halászat kérdése is a legutóbbi diplomatai incidensek közt.

A nemzetközi békebiróság intézménye valóban nagy léptekkel haladt az utóbbi évtizedekben előre. E század folyamán nem kevesebb, mint 58 esetben ítélkezett, melyből csupán az utolsó tizenegy évre 20 esik. Legiói a ligáknak, comitéknak és fiókoknak terjesztik mindenütt a civilisált világon a békebarátok programját s buzgólkodnak azok megvalósítása mellett. Angliában az „International Arbitration and Peace Society“ s a „Wisbeck local Peace Society“, melyek több ezer tagot számlálnak; Olaszországban a lombard unio különböző fiókjai, a melyek közül a perugiai csak a mult évben is több mint ezerötszáz hivat gyűjtött össze a híres umbriai város tanácstermébe; Ausztriában a nemzetközi érdeközösség elismertetése mellett egy lelkes humanista nő, Suttner bárónő dolgozik és agitál fáradhatatlanul; míg Németországon szintén örvendetes arányban szaporodnak a békebarátok egyesületei. Szóljunk-e Párisról, hol a „Société d'arbitrage entre les nations“ oly neveket mutat az ügy élén, mint Siegfried és Yves Guyot, volt miniszterek, a nagyérdemű diplomata, de Courcel báró s politikusokat, mint Desjardins és Frédéric Passy.

1892-ben megalakult végre Bernben a nemzetközi békebarátok állandó bizottsága, Európa minden nemzetei közül választott 15 taggal, mely bizottság a schweizi törvény által nemcsak mint erkölcsi és jogi személy ismertetett el, de a szövetségtanács részéről évi subventióban is részesül. Páris, London, Róma, Bern és Chicago voltak a bizottság által évenként rendezett congressusok eddigi székhelyei, s a legutóbbi, Antwerpenben tartott congressus már oly kérdéseket vetett fel, mint a china-japán arbitrage, azután a nemzetek között meghatározott időre kötendő békeegyezmény kérdése, nemzetközi jogi tanszékek felállítása, munkásszövetkezetek képviseltetése a congressuson, az európai államokat a gyarmati területek kizárólagos protectoratusától eltiltó egyezmény stb.

Ezeknek a congressusoknak mintegy hivatalos organuma s azok fölött áll az 1888. október 31-én életbeléptetett interparlamentaris conferentia. A conferentia első párisi összejövetelén,

1889-ben, Jules Simon elnöklete alatt még csak 99 volt tagjainak száma, a francia, angol, olasz, spanyol, belga, dán, magyar, görög és amerikai nemzetekből; de már az 1890-ik júliusi londoni összejövetelen 116-an vettek részt, köztük a storthing által hivatalosan kiküldött norvég képviselők, lord Herschell, lord-cancellár elnöklete alatt. Következő évben Rómában Biancheri kamarai elnök vezetése alatt már 15 volt a résztvevő államok száma. Numa Droz vezette a tanácskozásokat 1892-ben Bernben s ez alkalommal a francia kamarák küldöttje maga Trarieux, a jelenlegi igazságügyminiszter volt, 1893-ban Brüsszelben, 1894-ben, mint tudjuk, Hágában jött össze az értekezlet, a mikor 1500-an jelentették be csatlakozásukat Európa különböző parlamentjeiből, s 150 parlamenti tag volt személyesen jelen, köztük 14 francia.

Ismerjük az ez alkalommal hozott határozatokat, melyek egy nemzetközi békebiróság elvének elfogadására s az államok közt támadható conflictusok békés elintézésének módjára, továbbá háborúban a magántulajdon védelmére, a semlegességüket fenntartani kívánó államok semlegessége biztosítására, a sajtóhoz intézendő felszólításra vonatkoznak. De legfontosabb volt reánk nézve ezek közt a román küldöttek által fölvetett indítvány bukása, mely közvetve a magyar állam tekintélye ellen irányulólág annak a kérdésnek megvitatását sürgette, hogy milyen elbánás illeti meg a nemzetiségeket egy különböző ethnographiai összetételű államban. Hogy hasonló viszálykeltésre számított s teljesen inopportunos kérdésnek tárgyalása jövőben egyáltalán lehetetlenné tétessék, ezért határozta el a conferentia, hogy jövőre semmi indítvány se legyen napirendre tűzhető a bureau-igazgató előzetes véleményének meghallgatása nélkül.

Érdekesnek tartjuk még kiragadni a füzet gazdag tartalmából *Motoyosi Sarjau* jeles dolgozatát is a modern Japánról és a koreai kérdésről. („Le Japon moderne et la question coréenne“.) Rendkívül tanulságosak az exoticus nevű szerző nézetei az ép befejezett china-japáni conflictusról. Szerinte jogosult optimismus azt hinni, hogy a nagy világtörténeti tényben, mely most lefolyt előttünk, az emberiségnek jobb ösztönei fognak végre is felülkerekedni, s Korea függetlensége kiindulási pontja lesz egy hatalmas reactionnak, mely az évezredek óta tradícióiban megcsontosodott Chinát bele fogja vezetni az európai civilisatio haladó

áramába. És ezen a téren sokat és nagyot várhatunk e szorgalmas és nagy képességekkel megáldott néptől, melynek kitaratása, politikai és társadalmi nagy erényei, eddig nem érvényesülhettek az emberiség közügye érdekében, mert minden szellemi megnyilatkozását lenyűgözte a hivatalos mandarinátus szűk és elfogult látköre.

Ezt a párhuzamot különben élesen és sok szellemmel vonta ki épen a napokban a brüsseli egyetem világhírű tanára, *Elisée Reclus* is egy előadásában, melyben azt vizsgálta, hogy a japániak győzelme mily eredményekkel járhat esetleg a chinai birodalom egész culturájára nézve. Csak föl kell tételeznünk, mi lenne p. o. Európából egy teljesen és kizárólagosan classikus műveltség nyűge alatt. Nem volnának sem vasútaink, sem távirdáink, sem telephonunk, sem iparunk és köztisztaságunk. Ugyanez a helyzet most Chinára nézve; ott is egy szent és megközelíthetetlen tudományosság czopfos formulái tartják lekötve az erőket és a profán élettől elzárkózva, privilegizálják a korszerű tudás hét pecsétével elzárt könyvét. Makacs conservatismus, a mult meddő imádata s bizonyos szellemi fetisizmus ül nyomasztólag a közélet minden intézményén s a mozdulatlanság halálcsendjében elsorvadva hal ki minden közeszmény a szivekből. Hosszú századokon át, mely alatt a népek millióit mind közelebb hozta a közös célok felismerése egymáshoz s az emberi nem erkölcsi végcéljához, csupán China maradt meg elsánczolva a római és hellén civilisatiót megelőző culturája bástyái mögött, barbárnak tekintve minden idegent, mely betolakodni mert kast-szervezetének dohos falai közé. Ennek a rendszernek megdőlését jelenti China óriási veresége, ennek a leczkének tanulságait várja most tőle a nyugot, mely rokonszenves részvéttel, de a történelem igazságaiban rejlő ellenállhatatlan erő fölemelő tudatában értesült az elkerülhetetlen fordulatról.

—n—r.

* * *

Stange: Die christliche Ethik in ihrem Verhältniss zur modernen Ethik. Paulsen, Wundt, Hartmann. Preisgekrönt von der theologischen Fakultät in Göttingen. Göttingen, 1883. VI+99 lap. Nagy 4r. Ára 3 mark.

E kitüntetett pályamű éles kritikája Paulsen, Wundt és Hartmann modern ethikai rendszereinek, melyek gyökeres hibáit azok vallástalan álláspontjában látja, holott az igaz erkölcsi életnek egyedüli biztos alapja csak a vallás lehet. Nem a részletkérdések érdeklik, sőt inkább az említett három modern ethikusnak főbb alapelveit veszi vizsgálódás alá; nevezetesen azt a módot, a melylyel e bölcselek az ethikai fogalmakhoz, eszményekhez s azok lényegéhez jutnak; aztán az erkölcsiség célját s azt a képességet keresi, a melynél fogva az eszmények gyakorlati indokul s az erkölcsi élet különböző köreinek átalakítására szolgálhatnak s végeredményében arra a következtetésre jut, hogy az ethika vallástalan megállapítása általában véve szilárd morális világnézetre és élő meggyőződésre nem vezethet.

Paulsen „utilitarismusa“ szerint az erkölcsi eszmény a társas közösség jóléte, vagyis „az emberi tökéletesség értelmében vett objectív életalakulás“, a mi más szóval annyit jelent, hogy az elérendő legfőbb jó a természetes emberi élettevékenységek és képességek normális kifejtésében és fokozatos fejlesztésében áll. Subjectív eudámonizmussal van tehát itt dolgunk, a melyben „az individualis existentia élvezete“ képezi az erkölcsiség utolsó célját. Az erkölcsi cselekvésnek célja az ember, mint subjectív lény, míg az emberiség objectív történeti fejlődésének a tényével Paulsen éppen nem számol.

Az utilitarismus magasabb fokozata a *Wundt* lipcsei tanár által ethikai főművében képviselt, ú. n. „erkölcsi evolutionismus“, mely a lét alapját, értékét és célját a szellem-erkölcsi élet fejlődésében látja s így minden erkölcsi cselekvés zsinórmértékét is ebben szemléli. Az erkölcsiség legközelebbi célja tehát a cultura, vagyis a culturalis javak, mint „objectív szellemi értékek“ eszközlése és fokozása, míg annak végcélja az emberi szellemi erőknél a végtelenségig való fejlesztése. Ez a legmagasabb eszmény azonban — szerző szerint — vallás nélkül föl nem fogható és gyakorlatilag sem realizálható. Hiányzik tehát az objectív mérték a *Wundt* által hangsúlyozott „objectív érté-

kek“ meghatározására. Felelte a nonnativ elvek jelentőségét az etikában.

Paulsen utilitaristikus és Wundt evolutionistikus álláspontján túlment *Hartmann* ú. n. „transcendens-negativ monismusa“ az ethika terén. Az a negativ eszmény azonban, a melyet Hartman pessimistikus metaphysikája alapján nyer, s a mely szerint az észszerű akarat utolsó célja: az akarat észszerűtlenségéből eredő létnek tagadásában áll, megint csak képtelen a pozitív erkölcsi cselekvés indokolására. E végcélúnak szolgálatában álló közelebbi célok, ú. m. a tudat fokozása s az észszerűtlen akarat-életnek észszerűvé való fejlesztése Hartmann etikájának egyoldalúan individualistikus és intellectualistikus jellegére vezetnek. A lényegazonosságnak pantheistikus gondolata sem szolgálhat erkölcsi főelvül, mert e pantheismus Hartmannál végelemzésében különben is naturalismussal és fatalismussal végződött.

E három ethikai rendszerrel állítja szembe *Stange* a keresztény theismus transcendens pozitív elvét, mely szerinte egyedül képes az ethika kielégítő megállapítására és szabályozására. Az isteni végcél az Isten tökéletes személyiségében gyökerezik, mely cél abból áll, hogy az ember személyiségében eredetileg foglalt képesség az isteni képmás szerinti tökéletes személyiséggé fejlődjék ki. „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes!“ — az a keresztény ethika főprincipiuma. A keresztény ethika eszménye tehát az ethikailag fejlődő személyeknek teljes közössége, vagyis „istenországa“ mint a pozitív erkölcsi cselekvés valódi célja, s az „istenfiúság“, mint e cél megvalósulásának indoka.

Érvelései azonban nem mindenütt ütik meg a kívánt mértéket.

* * *

Gutberlet: Die Willensfreiheit und ihre Gegner. Fulda, 1893. VI+272. l. Nagy 8r. Ára 3.50 mark.

Szerző az akarat szabadságának objectív tényét az ethika sarkpontjának s oly evidens és megdönthetetlen érvényű igazságnak tartja, hogy a kevésbbé műveltek is kénytelenek azt azonnal belátni. Eminens gyakorlati jelentősége az akarat szabadsága kérdésének abban áll, hogy az emberi cselekvés erkölcsi felelőssége s így az emberiség egész erkölcsi élete e kérdés nélkül

megfejtethetlen talány volna. Gutberlet tehát az akarat szabadságát nem mint problémát, hanem mint megdönthetetlen érvényű dogmát tárgyalja, s tisztán apologetikai jellegű fejtegetéseiben különösen a scholastikából merített bizonyítékokkal támadja és czáfolja az újabb nevesebb deterministákat.

Az akarat szabadsága ellen felhozott érveket a morálstatisztika, az anthropologia, a physiologiai psychologia, a speculatio s az ú. n. mechanikus világnézet részéről sok ügyességgel, de kevésbé behatóan czáfolja. Az akarat szabadságát az ú. n. választó szabadság („Wahlfreiheit“) értelemben veszi s helyenkint „physikai szabadság“-nak is definiálja. Az a körülmény azonban, hogy nemcsak a stoikus philosophia, hanem az újszövetség is kizárólag az ú. n. realis szabadságot érti ἐλευθερία alatt, s hogy Augustinus igen gyakran az Isten iránti teljes öndaadást vagy valódi erkölcsiséget nevezi szabadságnak, mint a cselekvés formai képességének: mindez visszatarthatta volna szerzőt a maga definitiójának felállításától. Úgy látszik, szerző nem ismeri e kérdés terminológiáját és azt a különbséget, melyet a német ethikusok a realis és tisztán alaki szabadság, vagyis választó szabadság mint képesség között tesznek.

A formailag és methodologikailag meglehetősen hibás és hiányos fejtegetések után az akarat szabadsága kérdésének alapjait vizsgálja s annak elleneit czáfolja. Aquinoi Tamás bölceleltéből merített bizonyítékokkal műve főkérdését „a szabadság egyéni tudatának megdönthetetlen bizonyosságaira“ alapítja, s itt sorra czáfolja Lombroso, Schopenhauer, Hartmann, Wundt, Paulsen, Höffding s más modern deterministáknak kötött akaratelméleteit. De azért szerző álláspontja mégsem az extrem indeterministikus álláspont. Bizonyos határig elismeri a determinatiók jogosultságát, s átmeneti hidat keres az abszolút determinizmus s a tiszta indeterminizmus között. Elismeri nevezetesen, hogy a szellemi világ tényeinek és jelenségeinek is van elégséges alapja; elismeri képzeteinknek az akarathatározásokra vonatkozó hatalmát, s hogy igen sok függ az akaratnál az egyéni jellemtől, neveléstől, nemzeti és vallásos hagyományoktól, egyedi sajátságoktól s a külső viszonyoktól, úgy hogy akaratszabadságunknak a köre szerző szerint is meglehetősen korlátoottnak mondható.

A mű hibája a kevésbé biztos terminologia és hibás, sőt hiányos bizonyítékai terén keresendő. Állításai sokhelyütt erőli-

tettek, sőt helytelenek. Nem áll az, hogy Lotze egy mechanikus világnézetnek hódolt volna, s Wundt épen nem volt az első determinista. Nem ismeri Schleiermacher: „Über die Freiheit des Menschen“ című művét s több helyütt tájékozatlan a kérdésére vonatkozó irodalomban.

Különösen két érdekes gondolat van szerző művében. Az egyik, hogy morál-statisztikai fejtegetéseiben állást foglal Lombroso amaz ismert theoriája ellen, a mely a gonosztevőket az epileptikusokkal, a lelki betegekkel, avagy a még műveletlen vadakkal azonosítja; a másik, hogy az öngyilkosságok nagyobb mérvben a reformatióval kezdenek terjedni, s e jelenségnek abban találja magyarázatát, hogy egyfelől a német ember már magában is okoskodó természeténél fogva kiválóan hajlandó az öngyilkosságra és Luther ú. n. hitből való megigazulási tana csak gyümölcse e beteges okoskodásoknak; másfelől Luther alaki fölve (nem a traditio, hanem az írás az egyedüli vallási norma!) megfosztja a gondolkodó embert a hitbizonyosságtól, úgy hogy nem csodálkozhatunk rajta, ha a mindinkább fokozódó vallástalanság épen a protestantismus fókusain található stb., a vallástalanság pedig kiveszi az élet realis alapjait s belehajt az öngyilkosságba. Adatait e megjegyzéseibez Öttingen nagy morál-statisztikai művéből meríti, de nem egy helyütt hamisan és célzatosan csoportosítja.

Dr. Szlavik Mátyás.

* * *

Az „Athenaeum“ könyvkiadó-társulat most adta ki Kossuth iratainak ötödik kötetét, melyet Helfy Ignác rendezett sajtó alá s tartalmát történelmi tanulmányok képezik az 1860—63-ig terjedő időszakból s a lengyel forradalomból. Az eseményeket Kossuth az októberi diploma létrejövétele és a varsói értekezlet feletti észrevételeivel vezeti be, melyeket érdekesen világítanak meg a Kossuth által közölt diplomai okmányok s a magyar emigratio levelezései. Félremagyarázhatlan valóságában mutatja ebben Kossuth Napoleon kétszínű magatartását a magyar ügygel szemben, mely annyira ment, hogy a francziák császára még azt sem engedte, hogy Victor Emánuel saját kockázatára Magyarországgal közös actiót kezdjen Ausztria ellen. Nagyérdekűek az ezzel párhuzamos magyarországi eseményekről Jósika Miklós báró levelei

Kossuthhoz. Következnek a Cavour halálával és Olaszország elismertetésével kapcsolatos értesítések és információk. Közbe-közbe vázlatos jellemzéseket szúr közbe Kossuth a szereplő, az irányadó egyéniségekről. Valero Lőrincz barátjához írt levelei Kossuthnak a personalis unióról adnak nagybecsű irányszempontokat s az olasz-magyar cooperatio lehetőségét tárgyazzák. Becses adalékok ezek ahhoz a forrongó kor történetéhez, a melyben a magyar ügy néhány rajongója merész kézzel készült belekapni az események forduló kerekébe, hogy megváltoztassa egy csapásra Európa politikai arczatát. Kossuth iratai a leghivatottabb forrásból egészítik ki azokat a leleplezéseket, melyek napról-napra látnak napvilágot mindazoktól, kik ebben a nemzetközi forradalmi szövetségben egy vagy más irányban tényezők voltak, habár sok részletről még nem jött el az ideje félrevonni a fátylat. Nagyon természetes és magától érthető, hogy politikai memoir-irodalmunknak nincs ez iratoknál értékesebb emléke. Kossuth iratainak megelőző köteteit idegen nyelvekre is részben lefordították, részben bő szemelvényben ismertették; így csak újabban is Chiala olasz senator világosította meg azok alapján azt a viszonyt, mely Kossuthot politikai és személyes érintkezéseiben Cavourhoz fűzte. Ez újabb kötet, mely irodalmunknak büszkesége lehet, az abban foglalt nagyfontosságú kortörténeti adatoknál és forrástekintélyénél fogva nem kevésbé fogja kiérdemelni a külföld figyelmét. A kötet ára 5 frt.

* * *

„Az egységes és realis természet-philosophia alapvonalai. I. A lét philosophiája. Írta Dr. Simon József Sándor. Budapest. Kilián Frigyes bizománya. 1895.“

Szerző br. Eötvös Lorándnak, mint hazánkban „a természettudomány legelső képviselőjének“ ajánlja 271 lapra terjedő művét, mely kosmogonikus alapon, részint a Schelling-féle természet-philosophia feltámasztásával kíséri meg a bölcelet örökké actualis problémáit megoldásra juttatni. Nem vonjuk kétségbe ennek az álláspontnak se jogosultságát, de fölöslegesnek tartjuk azt azzal az újabb philosophiai irodalmunkban fájdalom nagyon is lábrakapott garral hirdetni, mintha itt valóban valami olyan újat kapnánk, a melyet a bölcelet történetének eddig ismert

methodusai nem nyújtanak hasonlót. Nagyfokú dilettantismust árul el ez a gondolkozásmód. Pedig dr. Simon József Sándor valódi szeretettel merül el tárgyában, mely egy egységes, érzéki alapon nyugvó álláspont kifejtését czélozza; de hogy új rendszert is alkotott volna, azt nem lehet mondani. Hiszen Herbart individualistikus metaphysikája ugyanazokon a nyomokon indul, melyeken Simon József a világalakulás titkát magukból az atomokból érzékíti meg. Az az új philosophiai szemléletmód, melyet a szerző lefoglal magának, részben Kantnak térfogalmához csatlakozik, csakhogy míg Kant a tért a test tapasztalati, empirikus fogalmától nem tudja végleg elválasztani s azt a megismerés a priori formájának állítja, addig szerzőnk tovább akar haladni, hogy a tér való mibenlétét vizsgálja s ezt magával a léttel azonosítja. A térbeliség — úgymond — maga az ellentét nélküli és megváltoztathatlan lét, az egyetlen substantia, melynek concret tagozódottságai alkotják az accidentalis önjelentkezés, önnylvánulás, önterjeszkedés, tehát létezés egyedi testi alakjait. Nincs valóság tehát más, mint az ellentét nélküli lét, az önnylvánulás, az önterjeszkedés, az önfeszülés, azaz az öntérbeliség maga.

Ezzel megczáfoltnak hiszi szerző Du-Bois-Reymond-féle „*ignoramus et ignorabimus*“ azon dogmáját, hogy az eddig felállított physikai elméletek is mind kifogás alá esnek. mert még a legkedvezőbb esetben is marad utánok bizonyos transcendentális residium. Ezzel szemben jelzi szerző a különbséget az ő álláspontja és a mai természettudományok elméleti álláspontja közt. A mai természettudományok — magyarázza — abstract, substantialis anyagból és az anyagon nyilvánuló erőkből akarnak megmagyarázni mindent; ellenben az ő álláspontja egyedi concret tapasztalati önfeszültségekre épít. Ez az önfeszültség képezi az alap gondolatot Simon bölcselkedésében, de annak tulajdonképeni értelmét, jelenségét nem fejt meg, összetettségét nem látja. Hibáztatja a mai természettudományok abstract, dogmatikus világ-felfogását, pedig maga az önfeszültség is abstractio, mint a hogy a térbeliség is a terjeszkedésnek abstractiója.

A testfeszültségeknek egyszerűbb alkotó elemeit Simon molecula-feszültségnek nevezi. Azután áttér az úgynevezett „éter“ és „üres tér“ feltevéseinek tarthatatlanságára, sorban alkalmazza ezen feszültségi elméletét az ásványalakulásoknál, az úgynevezett kristályodott, kristályos és amorph testek képződésénél, a gáz-

feszültségek, vízgőz-feszültségek érzékeltetésénél. Érdekesen magyarázza a gravitációt, mint földünk gátló önfeszültségét s vele szemben a környezet szabad feszültségének érvényesülését. Végül a világalakulás kérdésével foglalkozik s itt kimutatja a Kant, Laplace-féle elmélet lehetetlenségét és ellenmondásait, kezdve a khaosz állapotától, végig az elemek kiválásán és egyesülésén, egészen naprendszerünk bolygóinak elhelyezkedéseig, a carbon és oxygenium együttes felszabadulásának törvénye által. Mindezt az atomterjeszkedés természetéből magyarázva.

Könyve végén azonban maga Simon is elismerni látszik, hogy az, a mit előad, tulajdonképen nem annyira philosophiai rendszer, mint inkább objectiv tényrendszer. De azért azt hiszi, hogy azzal szemben philosophiai rendszer nem állítható többé, mert hiszen épen azért, mert az eddigi összes rendszerek az emberi gondolkodásnak bizonyos meghatározott fejlődéstényeit alkotják, már azáltal maguk is tárgyaivá lesznek az ő ténymagyarázó álláspontjának.

* * *

„Az egység és többség tana a büntető jogban. (Egy büntetendő cselekmény és bűnhalmazat.) Írta Dr. Finkey Ferencz, a sárospataki jogakadémia nyilvános rendes tanára, Sárospatak.“

Büntető jogirodalmunkban egyike a legtöbbször vitatott kérdéseknek a halmazat tana, a mi természetes is, mert tárgya nem csupán az elmélet szempontjából igényel megvilágosítást, de a gyakorlati téren is mindennapi alkalmazást és eldöntést követel. Különösen az eszmei halmazatról áll ez. Finkey elég szerényen csak a meglevő tanokat akarja tisztázni, a nélkül, hogy dolgozatának az eredetieskedés problematikus dicsőségét vindicálná. Ebben a szerénységben nincs igaza, mert könyve jól megírt munka, mely tisztá, világos előadásban mutatja be nekünk a kérdés egész irodalmát a jogirodalom, törvényhozás és judicatura mai állása szerint. A bűnhalmazat fogalmát Garraud, Binding, Liszt stb. idevágó nézetei egybevetésével állapítja meg, ép úgy rendszeres meghatározását adja a cselekvésnek, melyben Merkel, Mayer, Habenmas nézeteihez csatlakozik. A természetes egység rövid tárgyalása után aztán áttér azon két bűnalakzatra, melyeket a tudomány a törvényhalmazat és törvényes, illetőleg jogi

egység fogalmában állított fel. Részletesen szól itt a *consumptio* és az alternatívítás viszonyáról. Mindezeket egyszerű jogesetekkel illusztrálja s részben felsőbb bíróságaink gyakorlatából vett példákra vezeti vissza. Egész külön monographiává dolgozza fel az összetett vagy összefoglalt, a folytatólagos büntetendő cselekményt s a *collectiv delictumot* is. Abban azonban már helyesen hajlik az újabb felfogáshoz, hogy nem utalja a halmazat körébe azokat a cselekményeket, melyeket a tettes egy más cselekményért megérdemelt büntetésének kiállása alatt követ el.

Hasznos és a kitűzött tárgyon jóval túlmenő általános érdekű conclusiókban is tanulságos a 207 lapra terjedő munka, mely könnyű, élvezhető irányáért is igen ajánlatos lehet mindazoknak, kik a büntető jogtudomány alapproblémáival foglalkoznak, vagy gyakorlati téren alkalmazzák büntető törvénykönyvünket. Abban, a mit könyve bevezetésében mond Finkey büntető codexünkről, mely a régi *doctrina* tételeit szentesítve, megköti a bíró kezét abban, hogy újabb és helyesebb tudományos elméletet követve, a tudomány vívmányait a gyakorlatban is alkalmazza: teljes igazat adunk neki, s mert véleménye e tekintetben a mienk is, azért örülünk alapos és világosan tájékoztató munkájának.

—n—r.

A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

— Negyedik és befejező közlemény. —

A ministeri felelősség.

I. Mint már említém, a ministerium alkotmányunk szerint kettős állást foglal el az állami életben, mert egyrésről a király bizalmából és az ő kinevezése alapján a királyi kormányzat legfelsőbb szerve; másrésről az országgyűlési többség bizalmából a király tanácsa.

Az első minőségben az országgyűlés ellenőrzése alatt áll, a mennyiben felvilágosításokat adni tartozik és minden hivatalos eljárásáért és minden rendeletért, melyet aláír, felelős; a második minőségben pedig csakis az országgyűlés bizalma alapján működhetik, mert ha az országgyűlés iránta bizalmatlanságát fejezi ki, elveszti az erkölcsi alapot arra, hogy a királyt az országgyűlési többség nevében tanácscsal ellássa.

Az 1848. évi III. t.-cz. 4. §-a szerint a ministeriumnak minden egyes tagja mindennemű hivatalos eljárásáért felelős; a 32. §. értelmében pedig a ministerek felelősségre vonhatók:

a) minden oly tettért vagy rendeletért, mely az ország függetlenségét, az alkotmány biztosítékait, a fennálló törvények rendeletét, az egyéni szabadságot, a tulajdon szentségét sérti, s általuk hivatalos minőségben követtetik el, vagy adatik ki;

b) a kezeikre bízott pénz és egyéb értékek elsikkasztásáért, vagy törvényellenes alkalmazásáért;

c) a törvények végrehajtásában, vagy a közcsend és bátorság fentartásában elkövetett mulasztásokért, a mennyi-

ben ezek a törvény által rendelkezésükre bízott végrehajtási eszközökkel elháríthatók volnának.

A ministerek a fentiek szerint háromféle módon követhetnek el olyasmit, a miért felelősségre vonhatók, ú. m. közvetlenül a tiltott cselekményekre irányuló tevékenységgel (pl. rendelet kiadásánál), a királynak adott gonosz tanácscsal és végre a kötelességszerű tevékenység elmulasztásával.

Mind a három esetben a minister azért válik felelőssé, mivel hivatalos eljárásával az államot veszélyezteti. Mert ha akár az ország függetlensége, alkotmánya vagy törvényei ellen cselekszik, vagy ilyen cselekményeket tanácsával felidéz, illetőleg ellenjegyzésével ily cselekményekhez hozzájárul, akár nem teszi meg az államot fenyegető veszély elhárítására a szükséges lépéseket, az állami életorganismus rendes működését zavarja meg.

Az ily értelemben vett ministeri felelősség, minthogy ez az alkotmánynak és a jogrendnek jogi kényszereszközökkel való fentartását czélozza, jogi felelősségnek neveztetik.

Nem idegen alkotmányunkban azon elv, hogy mindazon büntények felett, melyek az államot támadják, az országgyűlés tekintse magát illetékes bírónak. Így a hűtlenségi perekben, így egyik-másik országos főméltóság ellenében — mint már említém — az országgyűlés hozott ítéletet.

Ezen elv alapján állott az 1848. évi törvényhozás is akkor, a midőn a ministerek jogi felelősségrevonásának módját meghatározta.

A képviselőház, mint a nemzeti akarat letéteményese és a királyi kormányzat ellenőrzésére hivatott testület, van leginkább abban a helyzetben, hogy a törvény betűihez való ragaszkodás nélkül, csupán az állam közjava szempontjából ítélhesse meg a kormány cselekményeit, és éppen ezért van leginkább hivatva arra, hogy a ministerek ellen a vádemelés jogát gyakorolhassa.

Ezen alapon áll az 1848. évi III. t.-cz. 33. §-a, mely szerint a ministerek vád alá helyezettését az alsótábla, szavazatainak általános többségével rendeli el. A vádindítványt természetesen bármely országgyűlési képviselő megteheti.

Ugyanezen törvény 34. §-ának intézkedése szerint a bíráskodást a főrendiház által saját tagjai közül titkos szavazással választott bíróság nyilvános eljárás mellett gyakorolja és a büntetést a vétséghez képest aránylag határozza meg.

Választatik pedig összesen 36 tag, kik közül azonban 12-től a képviselőház által a vádper elővitelére kiküldött biztosok, 12-től pedig a vád alá helyezett ministerek vehetnek vissza. Az ekként alakított 12 személyből álló bíróság mondja ki az ítéletet.

Ezen bíróság sokban hasonlít egy esküdtszéki bírósághoz, mert a vétkesség kimondásában nincsen a törvény betűjéhez kötve, hanem csakis legjobb lelkiismeretét tartozik követni és ítélete ellen felelbezésnek helye nem lehet. De hatásköre messze túlterjed a rendes esküdtszékek hatáskörén, a meny nyiben nemcsak a vétkesség kérdésében határoz, hanem a büntetést is maga szabja ki; sőt a büntetés kiszabásánál sincsen a büntető törvények szabványaihoz kötve, világosan felhatalmaztatván a törvényben arra, hogy «a büntetést a vétséghez képest aránylag határozza meg».

A büntetés nemének meghatározásában azonban ezen arbitrarius bíróság is korlátozva van, nem ugyan a törvény világos rendelkezése által, mint inkább a dolog természetéből kifolyólag; és ez az, hogy csak oly büntetésnemet alkalmazhat a ministerekre nézve, mely az érvényes hazai törvényekben büntetésnem gyanánt el van ismerve. Így ítéltet halálra, fegyházra, börtönre stb., de nem ítéltet száműzésre, jószágvesztésre, keréketörésre stb.

Nehogy pedig az országgyűlés által történt elmarasztalás a kegyelmezés által kijátszható legyen, az 1848. évi

III. t.-cz. 35. §-a kimondja, hogy az elmarasztalt miniszterre nézve a királyi kegyelmezési jog csak általános bűnbocsánat esetében alkalmazható.

Az 1867. évi XII. t.-cz. 50. és 51. §-ai a miniszterek jogi felelősségét a közös miniszterekre is kiterjesztik, azzal az eltéréssel, hogy a közös miniszterek vád alá helyezését nem a magyar képviselőházra, hanem a delegatiókra bízák, a per bíróságát pedig akként rendelik megalakítani, hogy mindkét delegatio saját állama törvénytudó független állású polgárai közül választ 24-et, a kettő együtt 48-at, kik közül a másik delegatio törölhet 12-tőt, a kettő együtt 24-et, a vádlott miniszter szintén 12-tőt. Marad tehát legkevesebb 12 tag és pedig 6 magyar, 6 osztrák, a kik együtt a vádper bírái.

Kivételt e tekintetben a közös pénzügyminiszter képez, ki ellen a függő államadósságok törvényellenes kezeléseért és közös kölcsön felvétele esetén ennek kezeléseért a magyar országgyűlés is emelhet vádat; de a per bírója ez esetben is a delegatio által választatik.*

A horvát-szlavon-dalmátországi bán az 1868. XXX. t.-cz. 50. §-a értelmében a horvát-szlavon-dalmát országgyűlésnek felelős.

Ezen felelősséget az 1874. évi január 10-én szentesített horvát autonóm törvény a horvát országos kormány felelősségével együtt következőképen szabályozza.

A bán, illetve helyettese, az országgyűlés által felelősségre vonható, illetve vád alá helyezhető minden cselekményért vagy mulasztásért, mely által a Horvát- és Szlavonorságokban érvényes állami alaptörvények egyike, különösen pedig az ezen országok közt egyrészről s a magyar királyság közt másrészről kötött közjogi kiegyezésről szóló állami alaptörvény, avagy más valamely törvény szándékosan súlyosan meg-

* A közös miniszterek felelősségére nézve lásd szerzőnek «Magyarország közjogi viszonya Ausztriához» című művét. 144—147. l.

sértetik; továbbá minden cselekményért vagy mulasztásért, mely-lyel a horvát és szlapon királyságoknak önállósága a magyar korona országaival való kapcsolatában, avagy ezen kapcsolat maga, szándékosan megsértetik vagy veszélyeztetik. (1. §.)

A bán, illetve helyettesének felelőssége az illető osztály-főnököt is terheli, a közreműködése mellett a bán vagy helyettese által végrehajtott kormánycselekedetekért, ha csak ily cselekedet ellen írásban óvást nem emelt. (2. §.)

A vádalahelyezés felett az országgyűlés határoz és a vád $\frac{2}{3}$ szótöbbséggel határozható el. A vádat az országgyűlés által saját kebeléből választott két tag képviseli.

A per bírósága, mely regnicolaris bíróságnak nevezetik, áll a horvát-szlavon-dalmát hétszemélyes tábla biráiból, a báni tábla, valamint a zágrábi és eszéki törvényszék elnökeiből, a báni tábla legidősebb két bírójából, összesen 12 tagból. Továbbá 12 tagot választ az országgyűlés, saját tagjainak kizárásával, a törvénytudó horvát-szlavon illetőségű polgárok közül.

Hat tagot a vádlott, hatot a vádló visszavethet olykép hogy hat birói és hat választott tag maradjon. A bíróság elnöke a hétszemélyes tábla elnöke.

A bíróság az ítélethozatalnál a törvényes bizonyítékokhoz kötve nincsen, lelkiismerete szerint és titkos szavazással ítélt s az elmarasztaláshoz $\frac{2}{3}$ szótöbbség kívántatik.

Ezen bíróság azonban nemcsak összealkotási módjára különbözik azon bíróságtól, mely a vád alá helyezett magyar ministerek felett ítélt, hanem főképen abban is, hogy más büntetést nem alkalmazhat, mint a hivatalvesztést, mely az államszolgálatban való ismétalkalmazást kizárja, és a szolgálatból való egyszerű elbocsátást.

Az idézett törvény 5. §-a a bűnösnek ítélt bán, vagy osztályfőnök által okozott magánjogi kártérítési igények, a 29. §. pedig a büntető-törvényekbe ütköző cselekmények feletti ítélezést a rendes bíróságok körébe utalja.

Mindezekből látható, hogy a bán és a horvát országos kormány felelőssége nemcsak annyiban különbözik a magyar ministerek felelősségétől, hogy e felelősség nem annyira hatályos, mint a magyar ministereké, mivel úgy a vádaláhelyezéshez, mint az elmarasztaláshoz $\frac{2}{3}$ szótöbbség kívántatik; hanem főképen abban, hogy a bán ellen emelt vádper bírósága egy az országgyűlésen kívül álló fegyelmi bíróság, a bán felelőssége nem jogi, hanem fegyelmi felelősség, a fenforgó büntető- vagy magánjogi kérdésekben pedig már a rendes bíróságok, rendes eljárás szerint ítélnék a fegyelmi úton elbocsátott bán vagy osztályfőnök felett.

Mint mondtam, a ministerek jogi felelősségének célja a királyi kormányzatnak az alkotmány s a jogrend korlátai közé szorítása.

Hogy az országgyűlés a ministeriumot a törvények betartására kényszeríthesse, a felett folytonos ellenőrzést kell gyakorolnia. De az országgyűlés nincsen azon helyzetben, hogy a kormány pénzkezelését és annak törvényességét pontosan ellenőrizhesse, mert egy oly nagy testület, mint az országgyűlés, a pénzügyi ellenőrzés gyakorlására képtelen. Az 1848. évi III. t.-cz. 32. §. b) pontjában megállapított felelősség tehát hatálytalan maradna, ha nem volna egy oly állami szerv, mely ezen ellenőrzés gyakorlására képes és ha törvényellenességet észlel, azt az országgyűlés tudomására hozza.

Ezen állami szerv az 1870. évi XVIII. t.-cz. által felállított állami számvevőszék, melynek elnöke ministeri rangban és fizetésben van és a képviselőház kezdeményezése folytán az országgyűlés által kijelölt három egyén közül a király által élethossziglan neveztetik ki. Alelnöke és számtanácsosai a számvevőszék elnökének javaslatára a miniszterelnök ellenjegyzése mellett neveztetnek ki. Az elnök, alelnök és számtanácsosok egymásközt, vagy a miniszterekkel sem egyenes ági, sem első- vagy másodízi oldalági rokonságban, illetőleg sógorságban nem állhatnak.

A számvevőszék említett és egyéb hivatalnokai az országgyűlés egyik házának sem lehetnek tagjai és nem viselhetnek oly állami vagy magánhivalt, állást vagy tisztséget, mely számadási vagy vagyoni felelősséggel jár, a természetes és törvényes gyámság kivételével. Továbbá sem közvetlenül, sem hozzátartozóik vagy más közvetítők által nem vehetnek részt oly vállalatokban, melyek az állammal bárminő segélyezési vagy szerződési viszonyban állanak.

A számvevőszék elnöke az országgyűlésnek felelős minden mulasztásért vagy törvényellenes eljárásért, melyet vagy maga követ el, vagy a melyet — tudomása lévén róla — jelentésében az országgyűlés elé nem terjeszt. A felelősségrevonás a ministerekével azonos módon történik.

Az állami számvevőszék azonban csak utólagos ellenőrzésre van hivatva, nem úgy, mint a belga vagy az angol hasonló intézmény, mely visájának megtagadásával a ministerek pénztalványainak kifizetését is megakadályozhatja.

Az állami számvevőszék a ministeriumok számadásait a havonként elébe terjesztett számadások alapján megvizsgálja, az általa gyakorolt összes ellenőrzés eredményéről évnegyedi kimutatásokat készít, azt észrevételei kíséretében a ministertanáccsal közli, évenként szeptember 1-ig pedig a megelőző évre vonatkozó zárszámadást, egybehasonlítva az azon évre megállapított költségvetéssel, elkészíti s észrevételei kíséretében a ministertanáccsal közli. Ezt azután a miniszterelnök a ministertanács idevonatkozó határozataival együtt az országgyűlés elé terjeszti.

A zárszámadással egyidejűleg az államvagyon mérlegét, valamint az államháztartás, az államvagyon és az államadóságok kezelése körül a megelőzőt kezelési évben szerzett tapasztalatairól szóló jelentését is elkészíti, melyet a miniszterelnök a ministertanács észrevételei kíséretében szintén az országgyűlés elé terjeszt.

Az állami számvevőszék ezen alakjában alkalmas szerv arra, hogy az állam pénzügyei körül a ministerek visszaéléseit felfedezze, de nem alkalmas szerv arra, hogy ily visszaéléseket előzetesen meg is gátolhasson.

A számvevőszék az országgyűlés bármely házának kívánatára a számadásokat vagy magának a háznak, vagy a ház küldöttségének megvizsgálása alá terjeszteni tartozik.

A ministerium pénzügyi ellenőrzése a számvevőszék közvetítése által az országgyűlésnek igen meg van könnyítve, mert a tulajdonképeni ellenőrzést egy az országgyűlésnek felelős és a ministeriumtól és a pártélettől független hatóság, — mely az ellenőrzés eredményéről az országgyűlésnek jelentést tenni tartozik — sokkal inkább képes elvégezni, mint maga az országgyűlés.

A közös ministerek pénzügyi ellenőrzését a közös számvevőszék és a függő államadóságok kezelését ellenőrző bizottságok gyakorolják.

II. De a ministerek nemcsak abban az értelemben felelősek az országgyűlés előtt, hogy az alkotmányba vagy törvénybe ütköző rendeletet ki ne adjanak, ilyenhez hozzá ne járuljanak, vagy a királynak törvény vagy alkotmányba ütköző cselekményt ne tanácsoljanak; hanem azon minőségükből kifolyólag, hogy az országgyűlés bizalmi férfiai a király tanácsolására, abban az értelemben is felelősök, hogy az országot oly irányban kormányozniok nem szabad és a királynak olyan tanácsot ne adjanak, a mely az országgyűlési többségnek nem tetszik, a mely miatt az országgyűlési többség bizalma tőlük elfordul.

A ministerium ugyanis oly szoros erkölcsi függésben van az országgyűléssel, hogy csakis ott és addig képes az állam kormányzását az állam javára vezetni, a hol és a meddig ő a helyzet ura az országgyűlésen, ő vezérli az országgyűlés tanácskozásait, az országgyűlés az ő törvény-

javaslatait és proposícióit fogadja el, és az általa adott felvilágosításokat tudomásul veszi.

Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a ministeriumot az országgyűlésen többségben lévő párt támogatja, proposícióinak elfogadását biztosítja. És hogy ez elérhető legyen, a ministeriumnak az országgyűlés többségben levő pártjának vezérferfiái közül kell kineveztetnie, mert az országgyűlési pártok természetesen csak saját pártvezéreik iránt viseltethetnek bizalommal.

Ha ellenben a ministerium az országgyűlési többség bizalmát nem bírja, annak természetes következménye az, hogy minden proposíciói és törvényjavaslatai az országgyűlés által gyanakvólag fogadtatván, leszavaztatnak. az országgyűlési többség részéről a kormány folytonos támadásoknak van kitéve. az ellentét a kormány és az országgyűlés között állandóvá lesz és annyiira elmérgesedhet, hogy az erkölcsi motívumok háttérbe szorulván, az országgyűlés az őt megillető jogositványok merev alkalmazásának terére lép, s a költségvetés és az évi ujonczjutalék megtagadásának jogával élve, s a kormányzást a kormánynak lehetetlenné téve. és a minisztereket folytonos felvilágosítások követelésével zaklatva, az egész állami életet megzavarja és a törvényhozói és végrehajtó hatalom közötti elkeseredett harcnak színterévé teszi.

Ezen veszedelmes kényszerhelyzet bekövetkeztetésének elhárítására fejlődött ki a parlamentaris kormányformával bíró államokban. és ezek mintájára nálunk is, azon törvényben ki nem mondott és csupán erkölcsi tekinteteken alapuló alkotmányos jogelv, hogy a ministerium csak addig maradhat helyén, a míg az országgyűlési többségnek, jelesen a képviselőház többségének bizalmát bírja, és ezen alapon az országgyűlés tárgyalásainak vezérelésére képes.*

* A politikai felelősség legelőször Angliában fejlődött ki. II. Vilmos ugyanis 1693 óta ministeriumát egyező véleményű tagokból alakította,

Ennek pedig a következő alapfeltételei vannak:

először a királynak erkölcsi kötelessége miniszteriumát a többségben lévő vezéregyéniségei közül választania;

másodszor a miniszteriumnak oly törvényjavaslatokat kell az országgyűlésen benyújtania, a melyeket az országgyűlési többség szükségesnek tart és helyesel;

harmadszor a törvényeket oly szellemben kell végrehajtatnia, a mily szellemben azokat az országgyűlési többség végrehajtatni kívánja;

a parlament erősebb pártjából. a wighekből vette és a parlament alsóházába is bevezette. (Concha: Újk. alk. II. 451. 1.) Ezáltal a kormány a parlamenti többség politikai irányának képviselőjévé vált, a miből azon elv fejlődött ki, hogy ha a kormány nem a parlamenti többség kifolyása, megszűnvn közte és a parlament közti erkölcsi és politikai kapocs, tovább nem kormányozhat. Ekként a kormány a parlamentnek politikailag is felelőssé kellett, hogy váljék.

Ebből aztán a királyra azon moralliter kötelező jogelv fejlődött ki, hogy minisztereit — a kiknek hozzájárulása nélkül a II. György (uralk. 1760-ig) óta általánosan elismert jogelv értelmében egymagában semmiféle kormányzati ténny nem végezhetett — a parlament alsóházának többségben levő pártjából válassza; mert különben a kormány nélkülözné az erkölcsi alapot arra, hogy a nemzet többsége politikai meggyőződésének kifolyásául legyen tekinthető.

De oly jogszabály, mely ezen jogelvet törvénybe iktatná, vagy oly törvénybeli intézkedés, a melynek segélyével a király ezen elvhez való alkalmazkodásra kényszeríthető volna, Angliában sincsen, mert a vádemelés csak jogsértés vagy rossz kormányzás miatt vehető sikerrel alkalmazásba, a költségek megtagadása pedig — habár jogában áll az angol alsóháznak — nem elég hatalmas eszköz erre, mert Angliában nincsen az összes jövedelmekre vonatkozó költségvetési törvény és az angol alkotmányos gyakorlat szerint a költségek megtagadása nem is szokott a kormány iránti bizalmatlanság kifejezésére felhasználtatni. Mi kényszeríti hát a királyt arra, hogy miniszteriumát a parlamenti többségből vegye? Azon erkölcsi felelősség érzülete, mely tiltja neki, hogy az alkotmány alapelveinek és a nemzeti közérzületnek megsértésével a királyság tekintélyét aláássa. Mi kényszeríti hát a miniszteriumot, hogy elhagyja állását, ha a parlamentben többséggel nem

végre negyedszer a királynak oly tanácsokkal kell szolgálnia, hogy azok az országgyűlési többség előtt tetsző uralodói cselekményeknek képezzék indító rugóit.

Egyszóval: a kormány oly politikát üzzön, mint a melyet az országgyűlési többség kíván, mert ha ezt nem teszi, eljátsza a bizalmat és a képviselőház bizalmatlanságának bármily alakban való megnyilatkozása esetén állásáról le kell mondania.

A ministerium tehát nemcsak az alkotmány és a törvények megsértése miatt felelős az országgyűlésnek, hanem felelős azon politikáért is, melyet folytat, illetőleg a király-

bír? Azon kellemetlen helyzet, a melybe azáltal jut, hogy a parlamentben minden kormányzati cselekménye helytelennek találtatik és ezáltal a nemzet előtt tekintélye lerontatik.

A királynak jogában áll ministereit tetszése szerint megválasztani, a parlamentet pedig feloszlatni, a mennyiszer akarja. Ebben szintén csak erkölcsi felelősségérzete által korlátoltatik és nem volt rá eset, hogy ezen jogát kétszernél többször vegye alkalmazásba, épen úgy, mint a lordok háza is moraliter érzi magát kötelezve arra, hogy az alsóház határozatait kétszernél többször vissza ne utasítsa, mert érzi, hogy a nemzeti akarat az alsóházban nyilvánul és a nemzeti akarattal való merev ellenkezés csak veszedelmet hozhat az államra, a királyságra és a lordok házára egyaránt.

Mint ezekből látható, az angol államéletben nem a jogszabályok által létesített mechanikus működés jut kifejezésre, hanem a nemzeti erő és a magasabb állami ethika ereje nyilatkozik meg abban, mely a jogszabályokat formailag érvényesnek elismeri ugyan, de az állami életben nem egyszer mellőzi azokat és helyettök a magasabb erkölcsi kívánalmaknak inkább megfelelő alkotmányi jogelveket emeli érvényre.

Jól mondja Concha, hogy «az angol nemzet évszázadokon át államilag oly fegyelmezetté, állami főszerveinek jogi önállósága oly elismertté lett, hogy nem kell félnie, ha magát életében a jog világos, részletes szabványai helyett a morálnak alanyi fölfogást, méltatást engedő és kívánó iránytűjére bizza, valamint a jól sikerült családban a tagok tudják ugyan viszonyuk jogi határait, de magukat nem ezek, hanem a családi élet magasabb etikája által vezettetik».

nak minden politikai vonatkozású cselekményeiért is, a melyet tanácsával előidéz, vagy a melyhez ellenjegyzése vagy hivatalban maradása által hozzájárul.

Minthogy az ily értelemben vett ministeri felelősség nem azt czélozza, hogy a királyi kormány a törvényes korlátokat át ne lépje, hanem azt, hogy az országgyűlés a királyi kormányzat politikai irányára befolyást gyakorolhasson; minthogy továbbá az ily értelemben vett felelősségnek jogi következményei nincsenek, hanem a kormánynak csupán politikai okokból leendő lemondását teheti szükségessé, ennélfogva az ily értelemben vett ministeri felelősséget politikai felelősségnek nevezzük.

Ha a ministerium bizalomvesztés következtében lemond, azt kormánybukásnak mondjuk.

Kormánybuktatásra mindenütt, így nálunk is, a képviselőház van illetékesnek elismerve, mert a képviselőház a nemzeti akaratsnak tulajdonképeni letéteményese, és a politikai súly ennélfogva itt találja nehézkedési pontját. A főrendiház magatartása mindenesetre befolyásolja a kormány állásának szilárdságát, minthogy azonban a főrendiház nem a nép választott képviselőiből, hanem személyes jogon meghívott egyénekből áll, nem lehet hivatva arra, hogy a képviselőház akarata ellenére ministeriumot buktasson.

A magyar ministerek politikai felelőssége — habár törvényben kimondva nincs — minden kétségen fölül áll.

A közös ministerek politikai felelősségének kérdése azonban nem ily egyszerű. A közös ministerium ugyanis nem az országgyűlés testéből nő ki és így nem annyira politikai, mint inkább administratív ministerium, mely a magyar ministeriumtól eltérő politikát nem űzhet, mert hiszen a magyar ministerium az országgyűlésnek a külügyi és hadügyi politikáért is felelős.

Ebből folyólag tehát a közös ministerek a magyar mi-

nisteriummal szemben bizonyos felelősségi viszonyban állanak és így a magyar ministerium közvetítésével a magyar országgyűléstől is némi függésbe jutnak. Ezen függésnek hatályosságát azonban felette csökkenti az, hogy az csak a magyar ministeriumon át érvényesül; továbbá az is, hogy a közös ministerium nemcsak Magyarországnak, hanem Ausztriának is ministeriuma. Mert a most említett okokból a magyar ministerium igen könnyen azon kényszerhelyzetbe jöhet, hogy a közte és a közös ministerium között fölmerült differentiákat takargassa és álláspontjából a közös ministerekkel szemben engedjen, nehogy azoknak nyilvánosságra kerülése válságokat és oly conflictusokat idézzon elő, mely az unio két állama közötti államjogi viszonyra is kihatással lehet.

Tagadhatlan, hogy a közös ministerium a delegatiókkal szemben politikailag is felelős, mert hiszen a delegatiók épen azért ruháztattak fel költségmegszavazási joggal és más oly jogosítványokkal, melyek csak parlamenteket szoktak illetni, hogy a közös ministeriumra az unio két állama törvényhozó testületeinek befolyását érvényesítsék; ámde a magyar és az osztrák érdekek találkozása a közös ügyek terén nem oly szükségképeni, hogy a magyar és az osztrák delegatiók a közös ministerek befolyásolásánál egymást ne contracarirohassák, a mi ezen politikai felelősség hatályosságát felette csökkenti.

Hátra van még azon kérdés, vajjon a horvát-szlavon-dalmát bánt terheli-e politikai felelősség a társországok autonom országgyűlésével szemben.

E czélból mindenekelőtt tisztában kell lennünk a bán állásának természetével és a társországok országgyűléséhez való viszonyával.

A bán a társországok kormányzására hivatott magyar zászlósúr, a ki a magyar-horvát kiegyezési törvény óta a magyar miniszerelnök ajánlatára és ellenjegyzése mellett a

magyar király által neveztetik ki, ennélfogva a magyar állam által állittatik a horvát-szlavon autonom kormányzat élére; nem pedig horvát-szlavon országos főtisztviselő, a ki a társországok országgyűlési többségének vezérfőnökei közül neveztetik ki, hogy a többségben levő párt politikáját érvényesítse.

Hiszen a törvény azt sem kívánja, hogy a bán a horvát-szlavon illetőségű állampolgárok közül neveztesse ki, vagy hogy a társországok területén fekvő birtokokkal bírjon. És ha politikai okokból figyelembe szokott is vétetni, hogy banná olyan magyar állampolgár neveztetik ki, a ki a társországok területén nagyobb fekvő vagyonnal bír, a horvát viszonyokat ismeri és a horvát nyelvet bírja: mindazonáltal a bán kinevezése nem a horvát-szlavon autonom országgyűlés pártéletének a következménye.

Ennélfogva azon szoros kapcsolat, mely a magyar ministerium és a magyar országgyűlés között fennáll, a horvát-szlavon-dalmátországi bán és a társországok országgyűlése között nincsen meg, és így nem lehet meg ennek következménye sem, a bán politikai felelőssége.

Már magában azon körülmény, hogy a bán a társországok országgyűlésének nem jogilag, hanem csak fegyelmiileg felelős, mintegy jelzi, hogy a bán a társországok autonom országgyűlésétől politikailag független, azzal szemben politikai felelősséggel nem tartozik.

III. A ministerek felelőssége azonban a jogi és a politikai felelősséggel kimerítve nincsen. A minister ugyanis épen úgy országos hatóság, hivatal, mint más állami hatósági szervek és így a ministereket azon felelősség is kell, hogy terhelje, mely más hatósági közegeket terhel minden oly hivatali cselekményeikért, melyeket nem rosszhiszeműleg, hanem csupán hibából követnek el és melyek által egyeseknek anyagi kárt vagy más joghátrányt okoznak.

Ily esetekben nem lehet szó az országgyűlés által való

bevadlásról és jogi felelősségre vonásról, mert itt nem alkotmány vagy törvénysértés, hanem a törvény vagy rendelet sérelmes értelmezése forog fenn, mely sérelmes értelmezés ellenében azon bíróságok előtt kell orvoslást keresni, mely bíróságok az alkotmány értelmében az egyén és a hatóságok között felmerült jogvitákban itélni hivatva vannak.

Ott, a hol a közigazgatási bíróságok szervezve vannak, ezen felelősség egész határozottan domborodik ki, minthogy azonban nálunk ez idő szerint a közigazgatási bíróság intézménye csak a pénzügyek terén van létesítve, a ministereknek hatósági cselekményei miatt tartozó felelősségének kérdése tisztázva nincsen, és a jövő törvényhozástól várja a megoldást.

Mindazonáltal a ministereknek mint hatósági közegeknek felelőssége elvben el van ismervé, és nem messze az idő, a mikor az a gyakorlatban is minden téren meg lesz valósítva.

Minthogy az ily értelemben vett felelősségnek célja az, hogy a ministereknek hibás hatósági intézkedései által okozott sérelem orvosoltassék, ezen felelősség leghelyesebben hatósági felelősségnek volna nevezhető.

A hatósági felelősség a sérelmet szenvedő félnek a bíróság előtt emelt panasza alapján érvényesül, melynek eredménye lehet a hibás hatósági intézkedés megsemmisítése, megváltoztatása és az okozott kár megtérítésének kimondása.

A ministerek nem hivatalos cselekményeikért, így pl. közönséges bűntényekért, vétségekért, kihágásokért, továbbá magánjogi kötelezettségeikért, a köztörvények alatt állanak s ehhez képest a közönséges büntető és polgári bíróságok hatóságának vannak alávetve.

A király egyéb tanácsosainak felelőssége.

Alkotmányunk egyik alapelve, hogy a király tanácsosok meghallgatása nélkül országos dolgokban semmit se tegyen. Ezen elv benne rejlik már a vezérek-korabeli alkotmányban, s kifejezésre jut a vérszerződés 3. pontjában, mely szerint azok, kik Árpádot szabadakarattukból urokká választották, se maguk, se maradékaik a vezér tanácsából soha ki ne záraszanak.

Ezen elvnek behatása alatt létesítette szent István a királyi tanácsot, melyről törvényeink I. könyve 7. fejezetében (de magnitudine Consilii) a többi közt a következőket írja:

A királyok ugyanis tanácscsal tétetnek királylyá, tanács kormányozza az országokat, védi a hazát, intézi a csatákat, nyeri a győzelmet, üzi el az ellenségeket, szerzi a barátokat, alapít államokat és rombolja le az ellenfelek várát.

Az 1298. évi 23. t.-cz. már határozottan tanácsosok meghallgatására kötelezi a királyt minden országos ügyben, mondván: hogyha a király bármit tenne a mellérendelt tanácsosok meghallgatása nélkül, akár valami nagyobb adomány, akár méltóságok adásában, akár más fontos dolgokban, érvénytelen legyen.

Ugyanezen elvet foglalja magában az 1386. évi 3. t.-cz., melyben a király igéri, hogy a jó tanácsokat követni fogja. Az 1507. évi 5. t.-cz. pedig ezen elvet az 1298. évi 23. t.-czikkel megegyező intézkedésben emeli érvényre.

A II. Lajos alatt hozott tanácstörvényekről, melyek a tanács hatalmát a királyéval egyenlővé tették, nem is teszek e helyütt említést, mert hiszen azoknak indító oka a király kiskorúságában rejlik és az 1526. évi 1. t.-cz. azoknak hatályát világosan megszüntette. Az elv azonban, mely szerint a király országos dolgokban tanácsosok meghallgatása nél-

kül semmit sem tehet, ez által meg nem szüntettetett, sőt későbbi alkotmányunkban is kifejezésre talál.

Az erdélyi alkotmányban a C. C. 2. R. 1. cz. 15. p. és 1. cz. 11. p. a fejedelmet határozottan a tanácsosok meghallgatásához köti.

Az 1582. évi 1. t.-cz., az 1588. évi 3. t.-cz., az 1608. k. e. 10. t.-cz., a magyar tanács hatáskörének helyreállítását követelik; az 1741. évi 11. t.-cz. pedig fontos állami ügyek elintézésénél a primás, a nádor és az ország főrendei közül másoknak meghallgatását világosan megkívánja.

Mindezekből következik, hogy a király tanácsosok meghallgatása nélkül állami ügyeket nem intézhet. — De kik a király tanácsosai?

Régi törvényeink a tanácsosokat hol az országgyűlés által rendelik választatni, hol azoknak választását a király tetszésére bízák. Az ausztriai ház uralkodása óta II. Lajosnak 1526. évi törvényei alapján azon elv van elismerve, hogy a király tetszése szerint választja meg tanácsosait. Ezen elvet az 1848. évi III. t.-cz. sem érinti, mert a ministereket, a király szükségképeni tanácsosait is, a király nevezi ki.

A ministerek a királynak már állásuknál fogva is legtermészetesebb tanácsadói. Ők állanak az államkormányzat élén, ők a képviselőház vezéregyéniségei, ennél fogva ők vannak hivatva arra, hogy akár törvényhozási, akár kormányzati kérdésekben a királynak tanácsal szolgáljanak. De a ministerek nemcsak akkor adhatnak tanácsot a királynak, ha arra felszólíttatnak általa, hanem bármikor, ha szükségesnek látják, előállhatnak tanácsaikkal és ezeknek előadását a király meg nem akadályozhatja. Mert ha ezt tenné, az alkotmány szelleme ellen vétene, s a tanács meg nem hallgatása által oly erkölcsi felelősséget hárítana magára, a mely a korona tekintélyének is ártalmára volna. De meg a ministerek tanácsának meg nem hallgatása a ministerek iránti bizalmatlan-

ságnak oly éles kifejezése, hogy annak a ministerek lemondását kell maga után vonnia.

A ministerek tanácsát tehát a királynak meg kell hallgatnia, noha annak elfogadására és követésére a király kötelezve nincsen is.

De vannak-e, illetőleg lehetnek-e a királynak a ministereken kívül más tanácsosai is?

A parlamentáris elv talán azt kívánná, hogy ne legyenek, mert csakis így volna elérhető, hogy a király mindig az országgyűlési többség politikai irányának megfelelően befolyásoltassék. Ezzel szemben azonban alkotmányunk nemcsak megengedi, hogy a király más honfiak tanácsát is kikérje, ha szükségét látja, hanem ellenkezőleg az 1741. évi 11. t.-cikkből — mely szerint fontos ügyekben a nádor, primás és *más főrendűek* is meghallgatandók — arra lehet következtetni, hogy a király ne csak azok tanácsával éljen, a kik állásuknál fogva szükségképen tanácsosai, hanem a másokéval is. Ez ugyan a parlamentáris rendszert jóval megelőző törvény, de azért mégis tekintetbe veendő.

Hiszen ha a királynak nem volna szabad mások tanácsával élni, hanem csak a ministerekével, akkor a király az országgyűlés többségben levő pártjának játéklabdájává alacsonyíttatnék és ezen elv kimondása nem volna egyéb, mint olyan egyoldalú párturalomnak rendszeresítése, melytől törvényes eszközökkel szabadulni teljesen lehetetlen volna.

Természetesen, rendes viszonyok között a királynak csak a ministerek tanácsával kell élnie, másoknak tanácsát pedig csak akkor kell meghallgatnia, illetőleg kikérnie, ha a viszonyok azt szükségessé teszik. De vannak oly helyzetek is, a mikor a királynak a ministereken kívül mások tanácsát meghallgatni nemcsak lehet, hanem erkölcsi kötelessége is. Így pl. kormányválságok esetében. Alkotmányunk szelleme ezt nemcsak megengedi, hanem kívánja is, és csak azt kö-

veteli meg elengedhetlenül, hogy magyar ügyekben kizárólag magyarok tanácsával éljen.

Más tanácsosoknak meghallgatása csak akkor volna a parlamentáris alkotmánynak kárára, ha más tanácsosok meghallgatását a király minduntalan igénybe venné és azokra többet adna, mint ministereinek véleményére; mert ezáltal a ministerek vagy függő helyzetbe jutnának a király befolyásosabb tanácsosaitól, vagy a király és az országgyűlés között gyakori surlódások keletkeznének. De ha más tanácsosok csak néha és csak oly dolgokban hallgattatnak meg, a melyeknél főkéllék, hogy az egyoldalú pártfelfogás elkerültessek: más tanácsosoknak meghallgatása az alkotmányra nemcsak nem veszélyes, hanem hasznos is. Nem lehet veszélyes először azért, mert ezen más tanácsosok is felelősek az adott tanácsért; másodszor azért, mert a király nem rendelhet el olyat, a miért a felelősséget ministerei, vagy azok egyike, az ellenjegyzés következtében el nem vállalja.

A királynak tanácsosai, ha nem ministerek is, az adott tanácsért az országgyűlésnek felelősek. Az 1298. évi 23. t.-cz., az 1368. évi 3. t.-cz., az 1507. évi 7. és 8. törvénycikkek, továbbá az erdélyi törvények a tanácsosok ezen felelősségét kétségen kívül helyezik. Igaz, hogy ezen törvényeink a Habsburg-ház uralkodása alatt meg nem újítottak, sőt gyakorlatba se vétettek, de hatályon kívül se helyeztetének és így a bennök kifejezett elvnek érvényessége legfeljebb csak akkor volna kétségbevonható, ha elavultnak volna az tekinthető.

De vajjon elavultnak tekinthető-e az olyan törvény, a melynek alapelve épen egy újabb törvény által emeltetik a gyakorlatban is érvényre?! Elavultnak tekinthető-e a tanácsosok felelősségének elve, a mikor az 1848. évi III. t.-cz. a király legtermészetesebb tanácsosainak, a ministereknek felelősségét világosan kimondja?

Természetesen az oly tanácsosokkal szemben, a kik nem

ministerek, a politikai felelősségrevonásnak helye nem lehet, mert ezek nem állásukból kifolyólag tanácsosai a királynak, hanem csupán királyi bizalom következtében és nem mint az országgyűlés bizalmi férfiai és a többség vezetői, tanácsosai a királynak.

De igenis helye van velük szemben a jogi felelősségrevonásnak, ha t. i. ezen tanácsosok törvény- vagy alkotmány-sértő cselekedetet tanácsolnának a királynak és ez az országgyűlésnek tudomására jutna.

Hogy a felelősségrevonás a nem minister tanácsosokkal szemben miképpen történjék, az újabb törvényeinkben szabályozva nincsen; de ha annak szükségessége és lehetősége előfordulna, leghelyesebb volna a ministerek felelőségéről szóló törvényben foglalt határozmányokat ily esetekben is alkalmazni, mert hiszen e törvény intentiója nemcsak az, hogy a ministerek az országgyűlés által büntethetők legyenek, hanem főképen az, hogy az ország és az alkotmány veszedelmének előidézéseért az országgyűlés előtt mindenki számot adni tartozzék, a ki annak okozója, kivéve a királyt.

Ausztriához való viszonyunk és nemzetiségi viszonyaink befolyása a magyar parlamentarismusra.

Láttuk, hogy a magyar alkotmány a felelős királyság elvéből indult ki, de a király felelősége nem gátolta meg a törvénysértéseket és azon királyaink idejében is, a kik az aranybullát az ellenállási záradékkal együtt erősítették meg, a törvény- és alkotmánysértések egész rendszerrel üzettek, mert a köznemesség nem rendelkezett elég anyagi erővel a királyság és a főnemesség hatalmi túlkapásainak megakadályozására.

Láttuk, hogy a király felelőségének elhalványodása mellett három ízben is tettek kísérletet arra, hogy a király

tanácsosai és a királyi kormányzat felelőssége domborítottassék ki; mindazonáltal az ez irányban hozott törvények nem voltak képesek létrehozni a kívánt eredményt, mert mindannyiszor a külföldi beavatkozások és a féktelenkedő főnemességnek rendkívüli nagy hatalma és önzése a köznemesség törekvéseit lehetetlenné tette és a törvényeket kijátszotta. Az ausztriai ház trónrajutása óta pedig oly visszafejlődés volt észlelhető a magyar alkotmányon, hogy a tanácsosok felelősségének elvét kimondó törvényeinknek megújítását egész a múlt század közepéig meg sem kísértették.

Láttuk, hogy Erdélyben, a hol a főnemesség nem volt oly hatalmas, mint Magyarországon, a tanácsosok felelősségének elvén alapuló alkotmányos élet elég erőteljesen fejlődött, de ezen fejlődés itt is azonnal fennakadt, sőt visszament, mihelyt Erdély az ausztriai ház uralma alá került. Fennakadt pedig azért, mert a hatalmuk súlypontját külföldön bíró, abszolút uralomra törekvő uralkodók elég anyagi erővel is rendelkeztek arra, hogy a nemzet törekvéseinek megvalósulását más téren is megakadályozhassák, annál inkább törekedtek tehát megakadályozni az oly törekvéseket, melyek az abszolút uralom megalapításának még reményét is megsemmisíthették volna.

Hogy a magyar alkotmány végképen meg nem semmisült, azt a szatmári békéig főképen a nemzeti fölkelési háborúknak köszönhetni, azután pedig csupán a megyei rendszer, illetőleg a megyék passiv ellenállása és a megyei követek fegyelmi felelőssége, vagyis az utasítási rendszer szolgált az abszolutizmusnak legyőzhetlen akadályául.

Az utasítási rendszer mentette meg Magyarországot attól, hogy országgyűlése oly törvényt alkosson, mely a magyar alkotmányt teljesen hasznavehetlenné tette volna, vagy az országnak az osztrák birodalomba való beolvadását kimondta volna, miként az írlandi parlament 1801-ben az Angliá-

val való egyesülést. Mert az eszközökben nem válogató idegen hatalom bizonyára megkísértette volna a követek többségét valami módon megnyerni e tervnek, vagy megvesztegetni őket, miután a főnemesség nagy része már úgys meg volt nyerve az udvar terveinek, de a megyék nemessége nagy tömegét ilyes czélok elérésére lekenyerezni, vagy lekenyerezésére még csak gondolni is lehetetlen vala.

A passiv ellenállás tartott 1848-ig. Az ezen időben lefolyt európai nagy események hatása alatt Magyarország egy erőteljes akaratnyilvánítással vívta ki magának a parlamentaris kormányrendszert, melyet szerencsésebb viszonyok között bizonyára évszázadok során történelmileg fejlesztett volna ki ősi alkotmányából a mai viszonyoknak megfelelő alkotmányos intézményé, mert hiszen a parlamentarismus alapelve, a király tanácsosainak és a királyi kormányzatnak felelőssége, ősi alkotmányunkban sem volt ismeretlen vagy idegen fogalom.

Mi tette a parlamentarismust mintaintézménynyé Angliában? Nem egyéb, mint az, hogy ezen intézmény ott történelmileg fejlődött, a viszonyokhoz alakult, a nemzet hozzá nevelődött, a parlamentarismus vérévé vált az angol nemzetnek, s az intézmények és a viszonyok kölcsönhatása következtében oly erőteljes közszellem fejlődött ki a társadalom minden rétegében, a mely mellett a pártok legelkeseredettebb parlamenti harczában sem téveszti senki sem szem elől a nemzeti érdekeket.

Angliának nem kellett küzdenie saját államiságának fentartásáért, sem állambomlasztó elemekkel, ennélfogva az angol nemzet minden erejét arra fordíthatta, hogy királyainak absolutismusra irányuló törekvéseit megfékezze és a nemzet akaratát minden téren érvényre emelje. Ehhez járult az is, hogy Angliának geographiai fekvése, gyarmati politikája, élénk kereskedelme és ipara vagyonos és független, művelt

és a közügyek iránt érdeklődő középosztályt teremtett, a mi lehetetlenné tette a magánérdekeknek oly csoportosítását, hogy a pártélet alakulásának jegecedési pontjává személyi kérdések váljanak s a parlamentarismussal járó és elkerülhetlen corruptio állandóvá, mintegy pártpolitikai alapelvvé legyen.

De Magyarországon kezdve a XVII. századtól, oly éles volt az ellentét a politikai pártok között, hogy azok egymásnak nem is ellenzékei, hanem ellenségei képezték, s az absolutismus barátai egyúttal a honnak ellenségei, a nemzeti politika hívei pedig a külérőre támaszkodó királyi hatalomnak és az absolutismus híveinek fegyveres ellenfelei voltak egész 1711-ig. Ezen időtől fogva pedig 1848-ig a magyar országgyűlési pártok, a mennyiben azokat pártoknak nevezni lehet, nem a szerint alakultak, hogy ugyanazon célnak, a nemzeti megerősödés előmozdításának elérésére különböző eszközöket tartottak volna helyesnek; hanem az egyik párt, mely az alsó táblán volt túlsúlyban, a nemzeti aspiratiók előmozdításán fáradozott, a másik párt, mely a főrendi táblán volt túlsúlyban, nemzeti érzületéből kivetkőzve, a magyar államügyeket is intéző idegen hécsi kormánynak kész szolgálja volt, a miért is méltán nevezhető hazafiatlannak és nemzetellenesnek. Az 1848-ik évi vívmányok e hazafiatlan pártot, de ezzel együtt a mérsékelt elemeket is, kik a 40-es években a Széchenyi politikai irányát pártolták, leszorították a szereplés teréről, úgy hogy az 1848. évi országgyűlésen alig volt ellenzék, mert hiszen a nemzet mihamar nyílt háborúba bonyolódott dynastiájával és Ausztriával.

Az 1849-ik évi szomorú események mihamar véget vetettek a magyar alkotmányos életnek, de nem az absolut királyság elvének győzedelme, hanem Ausztria hódítása és a nem magyarajkú nemzetiségek lázadása következtében.

Az 1867-ik évi kiegyezés visszaszerezte ugyan szá-

munkra az 1848-ban kivivott parlamentaris alkotmányt, de nem szerezte vissza azon alapföltételeket, melyek a parlamentarismus egészséges fejlődését lehetségessé tehetnék. Ismétlődött a régi helyzet, csakhogy más tényezők közrehatásával.

A míg ugyanis hajdan a köznemesség és a királyság közötti alkotmányjogi küzdelemben az egyensúly és harmónia helyreállítását a külföldi befolyás és a főnemesség állambomlasztó szereplése gátolta meg; úgy 1867 óta az osztrák államférfiak azon törekvése, mely arra irányul, hogy Magyarország erői Ausztria javára aknáztassanak ki, és a nem magyarajkú nemzetiségek társadalmi szervezkedése folytán egyre növekedő állambomlasztó törekvések gátolják meg azt, hogy a magyar parlamentarismus egészségesen fejlődhessék.

Az osztrák államférfiak ki vannak ugyan zárva abból, hogy Magyarország belügyeibe közvetlenül avatkozzanak, mindazonáltal módjukban áll az uralkodóra is oly befolyást gyakorolni, melynek segítségével azon ügyekben, a melyek a kereskedelmi és vámszövetség következtében Magyarország és Ausztria között egyetértőleg intézendők, a magyar ministerium törekvéseinek útjába akadályokat gördíthetnek, vagy a magyar ministeriumot kényszerhelyzetbe hozhatják.

Ha a hatalom 1848, illetőleg 1867 előtt Magyarország részén lett volna és az uralkodó Magyarországon székelne, épen úgy volna a magyar ministerium előnyös helyzetben az osztrák felett, mint a mily előnyben van ma az osztrák a magyar felett, mert a hatalom a mohácsi vész óta mindig Ausztria részén volt egész 1867-ig.

A nem magyar elemek a magyarajkú népességgel békében éltek a 40-es évekig. Ekkor azonban az újra ébredő magyar nemzeti öntudat ellensúlyozására az absolutismus emberei a magyarság ellen lázították a nem magyar ajkú lakosságot, s azóta ezek körében állandó az izgatás a magyar állameszme ellen. Ausztria keményen bünhődik azért, hogy

szomszédjára rágyújtotta a házat, mert a nemzetiségi izgatás lángjai oda is átsaptak és teljes felbontással fenyegetik az állami egységet ott is.

De a míg ott a dynastia azon összetartó kapocs, mely a nemzetiségi törekvések ellenében az állami egységet fentartja és megóvja; addig Magyarországon csakis a magyar nemzeti érzület és a magyar faj hegemoniája tarthatja fenn az államot, már pedig épen ez az, a mi ellen a nemzetiségi izgatás folyik.

Ezen körülmények minden magyar kormányt igen kényes helyzetbe hoznak, mert Ausztriával szemben csak akkor van erős állása, ha igen nagy országgyűlési többség felett rendelkezik, a nemzetiségi állambomlasztó törekvések ellenében pedig csak úgy léphet fel, ha kezében nagy központi hatalom van összpontosítva. De a magyar elem az ily erős kormányhatalommal megbarátkozni nem tud, nem akar, tehát ellenzékbe megy.

Minthogy pedig az az elem, mely hazánkat és alkotmányát négy századon át fentartotta, t. i. a köznemesség, anyagilag tönkrement és újabb, nemzeti traditióktól áthatott, s szellemi fölénye következtében a nagy tömegek felett vezérszerepet vinni képes, e mellett anyagilag független magyar középosztály még nem keletkezett; oly néposztály, mely akár a külső beavatkozásokkal, akár a belső állambomlasztó elemekkel társadalmi úton megküzdeni képes volna, ez időben még nincsen: ennél fogva a politikai élet vezetői arra vannak utalva, hogy a hatalom megszerzésére és fentartására azon tényezőket is felhasználják, a mely tényezőkkel pactálni egy erőteljes magyar középosztály létezése esetén sem megengedhető, sem lehetséges nem volna.

Az 1867-ik évi kiegyezés — bármit mondjanak arról ellenségei vagy barátai — nem tekinthető egyébnek, mint compromissumnak az osztrák centralista törekvések és a magyar állami egység és önállóság között. — A kiegyezés

jogilag megmenti ugyan a magyar állami önállóság és állami egység elvét. de az ország politikai függetlensége tekintetében különösen a közös hadsereg és a delegatio intézménye következtében, a politikai egység tekintetében pedig a horvát-szlavon kiegyezés következtében, az 1848-ik évi alkotásokkal szemben mégis csak visszaesésnek volt tekinthető és mintegy árát képezte a parlamentáris alkotmány helyreállításának. Ez az oka annak, hogy nem volt képes megnyerni az egész nemzet osztatlan tetszését.

Az uralkodó, a ki egész 1867-ig az osztrák centralista államférfiak befolyása alatt állott, nem belső okokból engedett az alkotmány helyreállítására irányuló törekvéseknek, hanem külső okok kényszerhatása alatt látta be azt, hogy a ki nem békített Magyarország nem támasza, hanem veszedelme az uralkodóház hatalmának. Viszont a magyar nemzet sem Ausztria iránti rokonszenvből ment bele abba, hogy a két állam közös ügyei közös organumok által intéztessenek és hogy a hadsereg közössége elfogadtassék, s a kereskedelmi és vámszövetség létesíttessék és az osztrák államadóságok terheinek egy része elvállaltassék, hanem a viszonyok által kényszerítve, exponált geographiai fekvésünknek, nemzeti erőnk csekélységének és más, természetes szövetségesek hiányának tudata által indítatva és ahhoz mint fenmaradásunk végső eszközéhez folyamodva.

A bécsi udvari körök nem bíztak az önállóságra törekvő Magyarországnak az uralkodóház iránti hűségében, viszont a nemzet nem érezte magát elég erősnek arra, hogy fenmaradásának veszélyeztetése nélkül minden alkut visszutasíthasson.

Az eredmény az lett, hogy a bécsi udvari körök bizalmatlansággal nézték az önálló alkotmányos Magyarországot feleledését, a magyar nemzetnek pedig egy nagy része, egy eléggé erőteljes párt, keveselte a kiegyezést és folytonosan támadta azt.

A míg tehát a kiegyezés bizonyos tételei mintegy az uralkodó részéről követelt és megállapított árát képezték a magyar parlamentáris alkotmány helyreállításának, addig másrésről a kiegyezés vált a magyar pártéletnek jegecedési pontjává.

Ily körülmények között tehát az ellenzék nem csupán a kormány politikájának, hanem azon alapon is többé-kevésbbé ellenzékét képezte, a mely alapon az uralkodó és nemzet kibékültek egymással és a mely alapon az uralkodó magát magyar királylyá koronáztatta, mely alapot úgy lát-szott fölfogni, mint a parlamentáris alkotmány visszaállítá-sához adott beleegyezésének feltételét; a minek azután az volt a következménye, hogy az ellenzék oly színben tűnt fel és a tekintélyesebb ellenzéki pártok oly színben tűnnek fel ma is, mintha nemcsak a király kormányának, hanem magának a királynak is ellenzékét képeznék.

Ennélfogva a magyar parlamentarismus már csak azért sem fejlődhetett helyes irányban, mert ott, a hol a pártok politikai vitáinak főkérdésében a fejedelem is pártállást lát-szik foglalni: egészséges parlamentarismus nem is képzelhető.

Ennek a helyzetnek ugyanis természetszerű következménye, hogy a nemzeti aspiratiók érvényesítésére irányuló minden oly törekvés, mely, ha csak látszólag is, a kiegyezést veszélylyel fenyegeti, úgy tűntethető fel, mintha az az ural-kodóháznak és a fennálló államjognak is ellensége volna, a mi a kormányon levő pártnak az ellenzéki pártokkal szem-ben a kormányzásra való képesség monopoliumának előnyét biztosítja és a legjelesebb tehetségeknek is kizárja a kormányon való érvényesülését akkor, ha ezek meg nem alkusz-nak a fennálló viszonyokkal és fel nem adják az ellenzéken hirdetett és vallott elveiket.

Egy másik körülmény, mely az egészséges parlamen-tarismust szinte lehetetlenné teszi — mint mondánk — nem-

zetiségi viszonyainkban és némely nem magyarajkú nemzetiség állambomlasztó törekvéseiben keresendő.

Az 1868. évi XXX. t.-cz. Horvát-Szlavonországoknak oly önállóságot biztosított, hogy az alapul szolgálhatott a horvát állami különállásra vonatkozó tanok terjesztésére is.

A társországok széleskörű törvényhozási autonómiája következtében ezen országokban Horvát-Szlavonországoknak a magyar államban fennálló közjogi helyzete mellett és ellen külön pártélet keletkezett, mely a magyar pártérettel semmi bensőbb összeköttetésben sincsen. A magyar kormánynak tehát oda kellett hatni, hogy a társországokban legyen egy erőteljes politikai párt, mely a Magyarországgal fennálló állami közösséget fentartani akarja.

Ezen párt ott létre is jött és oly nagy többségben van, hogy azzal szemben a horvát ellenzéki pártok eltörpülnek. Minthogy azonban a magyar országgyűlésre nem közvetlenül a horvát-szlavonországi választókerületek, hanem a horvát országgyűlés collective választja képviselőit, a magyar országgyűlésen Horvát-Szlavonországok szinte kizárólag ezen ott többségben levő párt emberei által vannak képviselve, a kik annak documentálására, hogy Horvát-Szlavonországok részéről a Magyarországgal fennálló állami közösséget fentartani akarják — a nélkül, hogy a magyar pártélet alakulására figyelmet fordítanának — az autonóm országgyűlésen elfoglalt pártállásukból kifolyólag mindig a tényleg hatalmon levő kormányt támogatni első és hazafias kötelességüknek ismerik.

Ennek pedig természetes következménye az, hogy a magyar kormány egy a magyar pártérettel összeköttetésben nem álló és tekintélyes számú tagokkal rendelkező párt által is támogatatik, a mi a magyar ellenzéki pártok helyzetét annál is inkább súlyosítja, mert ezen pártnak létezése nemcsak a kormánynak, hanem a magyar állami egységnek is érdekében áll, és így az ellenzék által sem támadható.

Az 1868. évi XLIV. t.-cz. pedig, mely arra törekedett, hogy az 1848-ban fellázadt nemzetiségeket a magyarsággal kibékítse, oly messzire ment a nemzetiségek dédelgetésében, hogy azoknak — különösen egyházi szervezetük segélyével — a magyar társadalomtól különvált társadalmi szervezkedését segítette elő. Ennélfogva a helyett, hogy a magyarságnak azon méltányossága következtében, mely ezen törvényben kifejezésre jut, a különböző nemzetiségek a magyar állameszmével kibékültek volna, a méltányosságot a magyarság gyöngeségének tulajdonították, vérszemet kaptak és Magyarország társadalmi és politikai egysége ellen kezdenek működni.

Másrésről a nemzetiségek műveletlenebb elemeinek nagy tömege, épen alacsony műveltségénél és gazdasági életének fejletlenségénél fogva a politikai corruptio eszközeiül igen könnyen felhasználható, minek következtében a nemzetiségek igen sajátos politikai tényezőkké váltak hazánkban.

A míg ugyanis a nemzetiségek állambomlasztó törekvései a kormány hatalmának növelését s ezáltal az egyoldalú párturalom biztosítását tüntették fel egyetlen módnak a magyar állami egység biztosítására, addig másrésről épen a nemzetiségeknek a magyar fajnál tetemesen műveletlenebb elemei váltak az egyoldalú párturalom fenmaradásának legerősebb biztosítékává.

Ehhez járul továbbá az is, hogy a már 1848-ban Ausztriából támogatott nemzetiségi mozgalmak elnyomására a még mindig bizalmatlankodó bécsi udvar mind ez ideig nem volt megnyerhető, míg ellenben a magyar nemzeti aspirációk útjába ugyane körökből úgy magában a közös hadsereg intézményében, mint más téren is, nem egy akadály gördítettett, a melyek ellen a magyar kormány actióba lépni a legjobb akarat mellett sem volt, mert nem lehetett elég erős.

A magyar ministeriumnak ugyanis nemcsak a magyar ellenzéki pártokkal kell megküzdenie, hanem azon áramla-

tokkal is, a melyek az uralkodó személyére, mint osztrák császárra befolyással vannak. Minthogy pedig az uralkodó úgy a dynastia hagyományos politikájánál, mint helyzeténél fogva is az osztrák államférfiaknak befolyása alól ki nem vonható, mert hiszen ő egyuttal Ausztriának is fejedelme, az osztrák államférfiak pedig minden oly kérdésben, mely a magyar állami önállóság megerősödését van hivatva előmozdítani, a birodalmi egység létesítésére irányzott politikájoknál fogva Magyarországgal ellenséges álláspontot foglalnak el; ennél fogva az oly magyar ministerium, mely ezen különösen magyar nemzeti érdekekben merev álláspontra helyezkednék, ki volna téve annak, hogy befolyását kockáára téve, állását elhagyni kényszerüljön és a nemzet és uralkodója között a bizalmatlanságot újra felélesztve, Magyarország sorsát bizonytalan esélyeknek tegye ki és a más téren elért haladást, mely végeredményében mégis csak nemzeti megerősödésünkre vezet, veszélyeztesse.

De meg a múlt idők emléke még mindig kihat a jelen politikai viszonyok alakulására, s okot szolgáltat arra, hogy a pártok a politikai viták heves küzdelmeiben az eszközöket sem válogatva törjenek egymás ellen, s egyik párt a másiknak intenciói felől a sajtó segítségével a közönség kevésbbé intelligens elemeit megtéveszse.

Ezen körülmények felette káros hatással vannak a magyar parlamentarismusra, mert a választásoknál a visszaéléseket, a corruptiót rendszeresítik; mert az egyoldalú párturalom folytán a kormányválságokat a kormányon levő párt belügyévé degradálják, mert a király személyét a pártharczokba belevonják; mert egyrészt elbizakodottságot, másrészt elkeseredést és elcsüggedést hoznak létre; végeredményökben pedig odahatnak, hogy egészséges nemzeti közvélemény, mely az országgyűlési többséget befolyásolni képes, nem keletkezhetik, a miért azután a képviselő és választói között nincs meg a

kivánatos folytonos kölesönhatás, úgy hogy a képviselőknek választóival szemben egy egészséges parlamentáris alkotmányban nélkülözhetlen politikai felelőssége Magyarországon a közelmult időkben már a minimumra szállott s annak helyét más tényezők iránti erkölcsi függés foglalta el.

Ez az oka annak, hogy sokan vannak, a kik azt tartják, hogy a parlamentaris kormányrendszer a magyar nemzet természetének és viszonyainak meg nem felel, hogy a nemzeti akarat érvényesítésére képtelen, hogy alkotmányunkat holt betűvé, alkotmányos formába bujtatott absolutismussá teszi.

Ezen felfogás azonban kislelkűségből származó óriási tévedés. Mert ha a parlamentaris kormányrendszer oly népeknél is hasznosnak bizonyult, a melyeknek történelmében a felelősség elve érvényesülésének, a parlamentarismus eszméjének nyomai sem lelhetők fel, annál inkább be kell annak válni nálunk, a hol annak történelmi előzményei vannak.

De mint minden újnak látszó intézmény csak hosszabb idejű fennállás és a nemzet történelmi tradícióival való összekapcsolódása után simulhat és alakulhat a már fennállott viszonyokhoz, úgy a parlamentaris kormányzati rendszer sem teremheti meg mindjárt azon gyümölcsöket, melyek a kinövés káros hatását tetemesen felülmúlják.

Hiszen a királyság intézménye sem vált be mindjárt nálunk magyaroknál, a mit a Szt. Lászlóig húzódó folytonos trónvillongások bizonyítanak és alig egy százados fennállás után még is az bizonyult nemzetünk fenmaradásának leg-hatalmasabb oszlopául.

A mi egy egészséges parlamenti életnek alapfeltételét képezi, az egy anyagilag független, szellemileg művelt, tradícióiban nemzeti középosztály, melynek felette segélyére lehet egy vagyonos nemzeti arisztokratia.

A magyar vagyonos arisztokrátiának azonban csak egy

része nemzeti, a túlnyomó rész pedig nem bír érzékkel a magyar nemzeti hagyományok iránt. Épen azért a mai főrendiház nem felel meg a nemzeti követelményeknek, mert annak egy tekintélyes része nem a magyar nemzeti hagyományokat, hanem az osztrák udvari befolyást és a klerikális körök befolyását képviseli a magyar országgyűlésen, ennél fogva a főrendiház a magyar parlamentaris életben üdvösen mindaddig nem működhetik, a míg abban a magyar nemzeti közvélemény befolyása a mainál sokkal nagyobb mérvben biztosítva nincsen és hivatásának, t. i. hogy az alkotmány őréül szolgáljon, mindaddig nem fog megfelelni, a míg abban a nemzet történelmi tradícióit képviselő elemek túlnyomó számmal képviselve nincsenek.

Mint hogy pedig sem a születési, sem a vagyoni arisztokratia, a magyar nemzet történelmi tradícióit eléggé nem képviselik, a magyar főrendiházból, hogy hivatásának megfelelhessen, ezen elemeknek ki kell maradniok és újakkal kell pótoltatniok.

A vármegyék voltak a multban azon politikai közületek, a melyeknek a magyar alkotmányos élet fentartásában legfőbb szerep jutott. A vármegyékben a mult hagyományai még ma is igen erőteljesek. Azok az elemek, a melyek a magyar politikai életben a főszerepet játszották a multban, a középvagyonú földbirtokos osztály, a még tönkre nem ment magyar köznemesség és a magyar főnemességnek azon része, mely a magyar történelmi hagyományoknak hódolva, a közügyekben tevékeny részt vett, ma is főképen a vármegyében érvényesül, úgy hogy a vármegye ma is inkább a magyar nemzeti hagyományokhoz legközelebb álló elemeknek politikai közületét, mint közigazgatási középhasóságot képez. Mert hiszen a vármegyei tisztviselők ma már annyira alá vannak vetve a központi kormánynak, hogy a vármegye ma már inkább csak formailag közigazgatási tényező. De politikai

tényező nem szűnt meg lenni, daczára annak, hogy követküldési és utasítási jogát elvesztette.

Ennélfogva a köztörvényhatóságok, melyekben a vármegyék túlnyomóak, volnának leginkább alkalmasak arra, hogy a magyar országgyűlésre oly elemeket juttassanak, a kik különösen a nemzeti hagyományokat képviseljek és a magyar alkotmány őreiül szerepeljenek, a vármegyék tehát főképen a magyar értelmiség politikai közületeivé volnának szervezendők és a főrendiház újra szervezésénél főképen a törvényhatóságok követekre kellene a súlyt fektetni, mert ezek segítségével a főrendiházban a magyar nemzeti hagyományok képviselői jutnának túlsúlyra és a főrendiház is a közvélemény hatása alá kerülne s így hivatásának inkább állana magaslatán, mint ma.

Nem azt mondjuk ezzel, hogy a megyéknek utasítással ellátható követei üljenek a felsőházban; hanem azt, hogy ott a magyar értelmiségnek a nemzeti közvéleménnyel közvetlen összeköttetésben lévő független elemei foglaljanak helyet, kik a nemzeti tradíciók közvetlen hatása alatt állanak.

Anyagilag független, szellemileg művelt, tradícióiban nemzeti középosztályunk nincsen, mert a régi köznemesség anyagilag tönkrement, új középosztályunk pedig még nem keletkezett.

Az új viszonyok szülte vagyonosabb városi elem ugyanis nem eléggé nemzeti, a régi nemzeti középosztály pedig, ha túlnyomó részben fenn is tartotta szellemi fölényét, elvesztette függetlenségét.

Ez azonban még nem zárja ki, hogy az újonnan keletkező vagyonosabb városi elem nemzetivé váljék és hogy a tönkrement nemesi osztály egy nagy része az újonnan keletkezett vagyonosabb elemekkel összevegyülve, anyagilag ismét függetlenebbé legyen.

A fejlődés ezen iránya már is tapasztalható, s ha ismét létrejön az anyagilag független és a nemzeti tradícióknak hódoló magyar középosztály, a politikai élet képe is meg fog változni, mert a közügyek iránti általános érdeklődés — melynek jelei már most is határozottan mutatkoznak — a társadalom morális hatású eszközeit fogja igénybevenni ott, a hol a képviselőnek választóival szemben fennálló politikai felelősségének érvényesítésére a jognak szabályai nem elegendők.

A nemzetiségek állambomlasztó törekvései sem lehetnek mindig azon hatással a parlamentáris életre, mint a mi-lyennel jelenleg vannak.

A művelődés terjedésével ugyanis a különböző nemzetiségű polgárok vagy megmagyarosodnak, s ezen esetben a nemzeti aspirációk szolgálatába szegődnek, vagy ha nem magyarosodnak meg, annyira a nemzetiségi törekvések hálójába kerülnek, hogy a képviselőválasztási corruptio eszközeiül felhasználhatók nem lesznek, mivel saját nemzetiségi követeléseiknek megfelelő jelöltek körül lesznek hajlandók csak tömörülni.

Továbbá minél bátrabban ütik föl fejöket az állambomlasztó törekvések, annál erősebb összetartás keletkezik majd a magyarság soraiban, s az újonnan fölmerülő acut jellegű politikai kérdések annyira háttérbe szorítandják a pártok érdekeit és az Ausztriában is egyre erősödő nemzetiségi mozgalmak is oly hatással lehetnek majd az udvari körökre, hogy nemcsak a magyar államnak, hanem a dynastiának is egyedüli megbízható támaszául a magyar elem lesz tekinthető. Ennélfogva a magyar parlamentáris élet is felszabadul az idegen nyomás alól, s támogatva a nemzeti irányú és anyagilag független magyar középosztálynak közszereplése által, bekövetkezik nálunk is az, hogy a parlamenti többség a hamisítatlan nemzeti közvéleménynek, a ministerium pedig a parlamenti többségnek lesz kifolyása és a magyar nemzet,

mely annyi vihart állt ki, az új ezredévben megizmosodva, vagyoniilag megerősödve, nemzetileg egygyé forrva, intézményeiben megtisztulva fog megjelenni a világ előtt, bebizonyítani azt: hogy életrevaló faj, mely hivatva van arra, hogy a Duna középmedencéjében államot alkosson, arra a saját nemzeti jellegét nyomja rá és abban a saját akaratát elvégre is érvényesítse, hatályosabban, mint érvényesítette a mohácsi vész előtt.

A mely nemzet kiállotta a tatárjárást és mégsem pusztult el; a mely nemzet három századon át harczolt oly hatalom ellen, mint a török és ugyanannyi ideig synylette a német jármot, s nemzetiségét és alkotmányos jogait mégis meg tudta őrizni; a mely nemzet átszenvedte a III. András, V. László és a Jagellók korabeli anarchiát és mégsem bomlott fel; az a nemzet képes lesz megküzdeni ezentúl is akár az osztrák államférfiak központosítási-, akár a nemzetiségek állambomlasztó törekvéseivel szemben, mert van benne élet-erő, uralkodási képesség és szabadságszeretet.

Ha meg birtunk küzdeni a mindenfelől fejünk felett csapkodó ellenséges áramlatokkal akkor, a mikor a felelősség elve a lehetőségig ki volt küszöbölve alkotmányos jogrendszerünkől, annál inkább leszünk képesek azokkal megküzdeni ma, a mikor egész alkotmányos életünk arra van alapítva, hogy a nemzetnek joga és módja is van ahhoz, hogy sáfárait felelősségre vonja, a mikor akarja. A parlamentarismus jövőjében csak a kishitűek kételkedhetnek, de a ki ismeri azt az erkölcsi erőt, mely a jogban lakozik és a ki ismeri a magyar faj életképességét és nemzetünk azon sajátosságát, melynélfogva annál nagyobb erőt képes kifejteni önfentartása érdekében, minél erősebbek a csapások, melyek érik, az bizalommal tekint a jövőbe és hisz a nagy Széchenyi jövőndölésében: «Magyarország nem volt, hanem lesz».

Dr. Ferdinandy Géza.

AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA.

— Második közlemény. —

Physicalis kutatás.

Általános rész.

A szépérzés vizsgálatánál először magát *a hatást* fogjuk kutatás tárgyává tenni, mely e szép érzést előidézi. A hatást, mikor érzés előidéző, physiologiai s psychikai szóval *ingernek* nevezzük. A fennebbiekben kitünt, hogy hatással ránk csak a változó, szóval a mozgásban levő valóság lehet, hogy csak mozgáshatás létezik, e szerint *minden inger mozgáshatás*.

A physika a természettudományok családjának azon tagja, mely ép a testek *külső változásaival*, azon tünetményekkel foglalkozik, melyek előidézői és kísérői a testek *külső állapotának, megváltozásának*. A természet változásainak tudománya, mathemathikája. Tárgya *a változó anyag* és ez az, a mi hatással lehet ránk. Csak változásokat fogunk föl. Az anyag ily külső változása *a mozgás*. Bármily jelenség, tünetmény mozgás vagy mozgásra vezethető vissza. A mozgás ismeretlen okát *erőnek* mondjuk, mely voltakép oly nem létező, methaphysikai fogalom, milyennel még fogunk találkozni a tér s idő kérdésénél. Nos hát ez az erő, ez ismeretlen mozgás-ok nyilatkozik, mint *tömeg-erély* és *moleculá-*

ris erély. Tömegmozgás, mikor a test egész tömegében mozog, s a mit mozgásnak is fogunk fel. Moleculáris mozgás, mikor a testek apró részecskéi, úgynevezett moleculái mozognak s melyet ép ezért nem is mozgásoknak fog föl az érzékiség, hanem bizonyos sajátos módon *az ingert előidéző tárgy tulajdonságának* veszi. Ilyen moleculáris mozgásingerek hatnak a két *aesthetikai érzékre* is: *a fülre* és *a szemre*. A fülre ható ily ingert, a mely iránt tehát a fül alkotásának van specialis, idegingerré átalakító képessége, *hangnak*, a szemre hatót, vagyis a mely iránt a szem készüléke van ellátva különös érzékenységgel, *fénynek* nevezzük. Hang és fény lehetnek első sorban *szépíngerek*, azaz szépérzést előidéző ingerek.

A fül és szem közvetett érzékelésénél mondtak már feltételezték bizonyos *közvetítő közeg* szereplését. E közeg a hangnál *a levegő*, a fénynél egy *feltételezett anyag*, az úgynevezett *fényaether*, mely betölti az egész mindenséget, finom s érzékeink alá nem esik, természetesen csak nyugtában. A mi a hangra nézve bizonyos, a fényre nézve csak hypothesis, melynek jogosultságát főleg a hang analógiája alapján az a körülmény adja meg, hogy matematikailag levont eredményei megfelelnek a valóságnak. A fő az, hogy valami x anyag moleculáris mozgásáról van itt szó; milyen ez az anyag, az ránk nézve úgyis lényegtelen, mivel érzékeink alá nem esik. Az ily molecularis mozgást *rezgésnek*, lengésnek nevezzük. Szólunk tehát lég- és fényanyag- fényaether-rezgésekről. Mint rezgéseknek, megvannak *közös vonásaik*, melyeket a physikai *rezgés*tan ismertet. A hangnál és fénynél *haladó rezgésekkel* lesz dolgunk, melyeknek *hullámos mozgása*, *hullámhegyek* és *völgyek* láncolata. Mind a hang-, mind a fényrezgések alá vannak vetve *a visszaverődés*, *sugártörés*, *hullámtalálkozás* és *elhajlás* ismert rezgéstüneményeinek.

Mind a hang, mind a fény tehát, mint rezgés, *molecularis mozgása bizonyos anyagnak*; vagy az erőnek, energiának nevezett mozgás-*okok* szempontjából tekintve: *szabaddá lett molecularis energia*. Az érzéki felfogásnál e szabaddá lett molecularis energiák hatnak ránk s a hatás ép abban áll, hogy szerves, érzékeny s ezért érző anyagunk átveszi e szabaddá vált molecularis energiák bizonyos mennyiségét, *felveszi ezeket a molecularis mozgásokat*. Így, *physikailag* tekintve, az érzés, közelebbről most a hallás és a látás nem egyéb, mint a különféle tömegi és molecularis mozgásokba felszabadult végtelen számú energiamennyiségeknek, az együtthatás eredője s az energiaátalakulások törvényei szerint forrongó és rendeződő tömkelege közt, *át- és tudomásul vétele bizonyos*, itt és itt, ekkor és ekkor, így és így *molecularis mozgásokká felszabadult energiamennyiségeknek*. Merőben csak a tényekhez ragaszkodó és a tények nyelvén szóló physikai felfogással: *az érzés bizonyos molecularis mozgások átvétele* és többé-kevésbbé *tudatossá válása*.

A különös, specialis physikus részben a hang- és fénynek, csak mint merő lég- s aetherrezgésnek mivoltáról, tulajdonságairól, sajátságairól fogunk szólni. Itt csak mint rezgéstünemények vizsgálhatók, a physiologiai rész szól a hang, fény, világosság és szinhatásokról, mint már érzéletekről. A légrezgések csak *a fül* által az agyban lesznek hanggá. A zene meg éppen csak a *mi* fülünknek zene. *Locke* rámutatott már erre fentidéztem mélyreható művében. (Inquiry on the human understanding. 1690); szerinte a szín csak alanyi érzéklet. *Dubois-Reymond*, a híres idegélet-physiologus szavai szerint a világosság nem keletkezhett a szem meglétele előtt. Csak vele, csak a szem kifejlődésével, «mikor az első ázalék (infusorium) vörös szemfoltja először tett különbséget fény és homály között». (Über die Grenzen des Naturerkennens. 1872.)

A világosság szemérzéklet már. Magában véve csak aetherrezgés létezik, illetve bizonyos, ránk nézve ismeretlen x-szerű anyag rezgése. De találóbb példát erre ép a fénynél nem is találhatnánk. Hiszen ugyanaz, a mi szemünknek fény, bőrünkön a meleg érzetét kelti. Az a valami, a mi szememben fény, bőrömön meleg érzetét keltette, se nem fény, se nem meleg, hanem csak aetherrezgés, melyet csupán testiségünk érez fénynek, érez melegnek. *Az abszolút aetherrezgés relatív fény- és hőérzékletet eredményez.* Így van a hanggal is. A hangzó zenekar csak nekem, fülemen át zene; valósággal légrezgések viharos tengere, complicatuma, mely a süketre nézve ép úgy semmi, nem létező, mint a hogy rám nézve zene. Ezt nevezhetnők *az abszolút rezgések relatív érzéklésének*, melyre már ott ráczéloztunk, a hol említettük, hogy a moleculáris mozgást, tehát rezgést, szemben a tömegmozgással, nem mozgásnak, hanem sajátos módon az ingert előidéző *tárgy tulajdonságának* érzékeljük. A hangot és fényt ezért tekinti a kezdetleges érzékiség *a tárgyak tulajdonságainak*, holott sokkal inkább a mi sajátosságaink, a *mi jeleink a tárgyokról*, minek részletes vizsgálata ép ezért a physiologiai rész koronája lesz.

A különös rész természetesen a légrezgések vizsgálata: akustika, és az aetherrezgésekre: optika — oszlik.

Különös rész.

Akustika.

A hangérzet keletkezésénél megkülönböztetünk három tényezőt. *A hangforrás* elastikus, rugalmas test, mely rezgő mozgásra képes. *A hangvezető* közeg minden oly rugalmas anyag, mely felveheti a hangébresztő tárgy rezgéseit s továbbíthatja. Terjedelménél s alkalmas voltánál fogva a legálta-

lánosabb hangvezető közeg *a levegő*. Ezért beszélünk leginkább légrezgésekről. Harmadik tényező *a hangfelfogó* szervezet és pedig *az ingerátalakító fül, az izgalomvezető hallóideg s az izgalomfelfogó agykéreg*.

Most csak a hangébresztő létrehozta, s a levegő átvette s terjesztette rezgésekről beszélünk.

A hang ép *keletkezését* tekintve, kétféle lehet. Ha lassú, rendetlen, szabálytalan rezgések, voltaképp inkább mondhatnók lökésekből áll, *zörejnek* nevezzük. Ha szabályos s elég gyors a mozgás, *zenei hangnak* (Ton, Klang) nevezzük. A zenei hang gyors mozgását illetőleg *épen fülünk adja meg a mértéket*. Bizonyos kevés számú rezgést is másodpercenként már hangnak ismer s bizonyos nagy számú rezgést már nem ismer hangnak. Épp ezért a zenei hang vizsgálatát a physiologiai rész feladatává tesszük. A mi a zenei hang szabályosságát illeti a zörej szabálytalanságával szemben, a zenei hang *egyenlő időközökben* történt lengések, lökésekből létrejövő rezgő mozgás s ezért mondjuk, hogy a zenei hang *periodikus mozgás*. Bármely test ilyen periodikus, vagy aperiodikus mozgását rendesen a levegő közvetíti. Ennek hullámozásából magyarázhatók a hang qualitativ és quantitativ különbségei.

Qualitativ különbségek:

1. *Hangerő*, mely függ a rezgések nagyságától, vagyis a hullámok amplitudójától, azaz a hullámhegy vagy völgy legkirezgebb pontjainak középvonali távolságától, vagyis a legnagyobb kirezgeéstől.

2. *Hangmagasság* vagy fok a rezgések gyorsaságától, mit a másodpercznyi rezgés számmal mérünk; e szerint a rezgések számától (természetesen mindig egy másodpercz alatt).

3. *Hangszín*, melynek magyarázatára a hangerőnél használt térbeli rezgésnagyság, a hangfoknál használt időbeli

gyorsaság után csak a hullámok complicatioja marad hátra. Mivel ezt azonban Helmholtz ép a physiologia alapján tudta megmagyarázni, hogy ez csakugyan így van; ennek ismeretetését ott fogjuk adni Helmholtz egyéb eredményei előadásánál.

Quantitativ különbségek az időtartamra vonatkoznak, hosszabb s rövidebb hangok megkülönböztetésében nyerne kifejezést.

Ennyit a hang tulajdonságairól.

A hang *terjedése*, mely a levegőben 0 hőfoknál, egyéb normális körülmények közt másodpercenként 330 méter gyorsaságú, a távolságban a távolság ismert négyzetes aránya szerint fogy s a közeg szerint változik erőben.

A hangterjedésben felötlő *hangtűneményekre* csak röviden rámutatunk.

A hangtalálkozás (interferentia), melynél a lég hullámok különböző phasisaikban találkozhatnak, vagy gyengítő, vagy erősítő, de mindig kölcsönös változás eredményezője.

A hangvisszaverődés tűneménye a visszhang, az echo.

A fénytörés analogiájára kimutatták *a hangtörést* is, collodium lencsén, mely az eléje állított zsebkendőre a lencse másik oldalán egy pontban hallhatóvá tette.

Optika.

A fény aetherrezgéseinek tűneményei még szorosabb kapcsolatban vannak a látás tűneményeivel, mint a hang és hallástűneményeknél tapasztaltuk. Ép ezért itt még kevesebbre szorítkozunk s még többet hagyunk a physiologiai részre.

A fényérzet keletkezésénél szintén három tényezőt különböztetünk meg. *A fényforrás* a világító test; ennek szerepét játsza sokszor a sajátfényű testeken kívül *a fényvissza-*

verő test; a visszaverődés történhetik majdnem egészben vagy részben, majdnem egészben a tükröknél, részben a legtöbb látható tárgynál. *A fényvezető* közeg az aether, e feltételezett anyag. Végre *a fényfelfogó* szervezet és pedig *az ingerátalakító szem*, *az izgalomvezető látóideg* s *az izgalomfelfogó agykéreg*.

A fénynek, beleértve a színes fényt is, háromféle tulajdonsága van, három tekintetben lehet különböző.

1. *Fényerősség* vagy *világosság*, függ az aetherhullámok amplitudo-jától, mint a hangnál.

2. *Árnyalat*, *színezet*, azaz színbeli eltérés, függ a rezgések számától s megfelel a hangmagasságnak.

3. *Teltségi fok*, mely annál nagyobb, minél kevesebb a színbe kevert fehér fény. Legteltebbek a színek tiszta színei, legkevesébbé teltek a fehéres színek, pl. a fehéres bibor-rózsaszín, a fehéres piros-vörhenyes. E harmadik tulajdonság voltakép a színek elegyítésében rejlik. Összetett-e, kevésbé összetett-e, tiszta-e a szín — ez forog szóban. Mint a physiologiai akustikában látni fogjuk, a hangszín is hangok elegyének hatása, ez elegy változó részei alkotják a hang színét. A teltségi fok tehát tényleg megfelel lényegében a hangszínbeli különbségnek, de csak lényegében.

A fény *terjedése a világítás*, hiánya *az árnyék*, gyorsasága 40,000 mfd., 300,000 kilométer másodpercenként.

Tünetményei: a visszaverődés vagyis *tükrözés*, mely görbefulületű tükröknél érdekes combinációkban jelentkezik; *a fénytörés*, sugártörés, mely a sugár részeinek, a közeg okozta, egymásután bekövetkező sebesség-változásából és az ez okozta irányváltozásból áll, és mely a domború és homorú lencsék nagyító s kicsinyítő voltának, a kettős sugártörésnek, a délibáb s más érdekes természeti jelenségeknek előidézője; ezzel összefügg *a színszóródás*, melyben a fehér fény elemeire bomlik s létrehozza a színeképet, a szivárványt,

e természeti színeképet. Az optikai lencsék ép e tűnemény miatt a tárgyakat, többé-kevésbbé idegen, sárgás, vörös, kékes színekkel szegélyzik, mint a színekép-hasábok. Ez a lencsék *színi, chromatikus eltérése*. Ennek megszüntetése, a lencsék *színtelenítése, achromatizálása* szóró másodlencsékkel történik. A *fénytalálkozás* teljesen analog tűnemény a hangéval. Végre az oly fénysugárnak, melynek valamely tükröző felület bizonyos részét, bizonyos irányú keresztrezgéseit át-ereszti és csak a többi részét, többi irányú keresztrezgéseit veri vissza, ez utóbbi részét, e visszavert sugarat *sarkított sugárnak* nevezzük, mivel a rendes fénysugártól eltérő természetű.

* * *

A többit, a zenei hanghatások és a színhatások vagyis a festészet mivoltát természeti alapon a physiologiai rész adja elő. Ennek az itt végződő résznek csak közvetett szerepe van, a mennyiben alapjául szolgál a physiologiainak, de mint alap szükséges.

Ennyiben tisztába volnánk a hang és fény természeti mivoltával, természetesen csak physikai szempontból. Ez ingereket fogjuk fel, ám felfogásunkban mégis az ingert előidézett tárgyak szerepelnek, mint ilyenek; a tárgyakat véljük felfogni, érzékelni, melyeknek ezek, mint már rátapintottunk, csak jeleik lehetnek.

Hogy történik ezek felfogása: a physiologia dolga s hogy e felfogás alapján a tárgyak felfogása a tér és idő szemléletében? — ez a psychológiáé. Most pedig vizsgáljuk a felfogó idegrendszert, mielőtt ennek felfogását, érzésműködéseit tekintenők, és pedig először morphologiai tekintetben.

Anatomiai vizsgálat.

Az anatomia s physiologia szoros kapcsolatban állanak. Viszonyuk egymáshoz az, a mi a leíró természetrajz (historia naturalis) és a természettan, physika közt létezik. Az anatomia voltakép része is a leíró természetrajznak, mint a szervezet morphológiája; a mint a physiologia is a szerves világ physikája. Ép ezért az anatomia előiskolája a physiologiának. Megismerteti nyugvásban a szervezetet, melynek működését a physiologia adja elő. Rendesen a szövettan (histologia) is az anatómiában tárgyalják, mint a mikroskoppal látható viszonyok leírását. Mi mindkettőnek általános alapfogalmait s legszükségesebb részletleírásait adjuk e részben, ezeken kívül a mi egyéb szükséges belőlük, a physiológiában úgylis előkerül.

A felfogó szerv a testben *az idegrendszer*. Az anatómiának azt a részét, mely vele foglalkozik *idegtannak* (neurologia) nevezzük.

Általános idegtan.

Az idegrendszer nemcsak a felfogás, érzés szerve, hanem valamennyi rendszer működésének szabályozója, a központi akaratnak mozgásban érvényesülő megnyilatkoztatója, a képzetek s ezekben a világgép megalkotója, az öntudat, akarat székhelye, minden indító erő fészke, méltán nevezhető legnemesebb szervünknek.

Az egész idegrendszer lágy, rugalmas anyagból van felépítve, mely *idegsejtekből* és *idegrostokból* áll s *kötőszövetes alapanyagból*, melyben a sejtek és rostok el vannak helyezve. A rostok, bármily bonyolult szerkezetűek, tulajdonképen csak *sejtnyulványok*.

Az idegsejt, ép úgy mint a többi sejt, alakeleme a szervezetnek; nagysága csak micron-okkal, micromilliméterekkel, azaz ezredmilliméterekkel (μ) fejezhető ki. Nyúlványaik fonalszerű képletekben folytatódva, alkotják a velős hüvelyű és velőtlen idegrostokat, melyekben egyetlen elmaradhatatlan elemi rész *a tengelyszál*, mely csupaszon is, hüvely, burok nélkül is idegrost.

Egy idegsejtet a maga elágazásának területével együtt *neuron* (neurone)-nak nevezünk. Így pl. az agykéreg mozgató sejtjének tengelyszála nem megy az izomig, hanem csak egy mélyebben fekvő dúcsejtig; vagyis az egész idegrendszer egymásra rakott s egymás alá rendelt neuronokból áll. *A neuronok között nincs közvetlen összeköttetés, csak érintkezés, contiguitas.*

Az idegrendszer két kiterjedt rendszerből áll. *Az állatéleti* idegrendszer, mely különösebben érdekel és *az együtt-érző* rendszer (nervus sympathicus), mely a tengő életi működések székhelye, a vegetatív élet szabályozója, vezetője s mely egyes idegszálai által kapcsolatban áll az állatéleti rendszerrel, melynek alá van rendelve. Az egész rendszerből reánk nézve ép e kapcsolat érdekes.

Különös idegtan; a szem és fül anatómiája.

Az állatéleti idegrendszer áll a központi részből, a vezető idegekből és a peripherikus idegvégkészülékekből.

A központi az agy és pedig a nagy-, kisagy, híd, nyúlt-agy és a gerinczvelő.

A vezetők mind egyforma alaki s chemiai alkotású idegrostokból állanak.

A végkészülékek az érzékszervek. A tapintásé a bőrben elhelyezett tapintó testecskék, az ízlésé a nyelv szemölcszeinek ízlőkelyhei, a szaglása az orr szaglősejtjei, a hallásé

a fül Corti-szervének szőrsejtjei, a látásé a szem reczéjének páczikás és csapos végű sejtjei. Bennünket a két utóbbi érdekel.

A fül anatómiája.

Három részből áll. *A külső fül* áll *a fülkagylóból* és *a tölcseres járatból a dobhártyáig*; *a középső fül* vagy *dobúr* a csontos gyűrűbe rézsút kifeszített dobhártyától továbbmenő járat a koponya *sziklacsontnak* nevezett részébe, benne vannak *a hallócsontocskák*: *a kalapács, üllő, kengyel,* s *a kerek és ovális nyílás* köti össze *a belső füllel*; a belső fülben vagy *tömkelegben* van a hallóideg végkészüléke. A tojásalakú, ovalis ablak *az előpítvarba* vezet s hátra fent ott találjuk *a három félívjáratot* s előre lent *a fülcsigát*, mindkettőt benn a sziklafalban. E csontos tömkelegben nyugszik a hártás tömkeleg. Előcsarnokában a tömlőcske és zsákocska; a tömlőcskéből indulnak ki a hártás ívjáratok, a zsákocska meg a fülesiga középső járatával áll összeköttetésben. Mindezeket kívül-belül folyékony lymphának nevezett anyag tölti ki. *A hallóideg egyik része ez ívjáratokban végződik, másik része a fülcsigában.* Ez középső menetével a kerek nyílással áll kapcsolatban, szintén folyadékkal van kitöltve, s három járata közül *a középsőben* van az a sajátos idegvégkészülék, melyet *Corti-féle szerv* elnevezés alatt ismerünk. Alul különböző hosszú hürszerű szálak sorozata. E hűrok hossza 0.112—0.152 mm. közt váltakozik. Valóságos kis zongora e készülék, 4500 billentyűvel, mintegy 45.000 hűrral. Felette a hártás tömkeleg hám bélésének alsó része magas hámsejtekké, úgynevezett *Corti-féle ívekké* alakult át, melyek a szőrsejteket, a szőrös hámsejteket támasztják meg. E külső és belső *szőrsejtek* függnek össze közvetlenül az idegvéggekkel, mint ezeknek hámvégződésük a tulajdonképeni *ingerfelvevő* helyek, melyekben idegizgalommá alakul a hűrszálak rezgése.

A szem anatómiája.

Közel tekealakú, hátul kevésbé ellapult hólyag. Három burokból áll. A külső *az ínhártya*, mely elől *szaruhártyává* alakul; a középső *a szőlőhártya*, melynek részei hátrafelé a fekete *edény-* vagy *érhártya*, s elől a sugártest, majd *a szivárványhártya* vagy *szemcsillag* (iris), mely kék vagy barna s a könnyelhasználattól róla nevezi a szem színét. A belső burok vagy *látóhártya* részei *a festékes lemez s az ideghártya* vagy *reczehártya*.

A szem belsejében ismét három részt különböztetünk meg. A szemlencse vagy *jéglencse*, mely befelé domborúabb, előtte *a csarnokvíz*, mögötte *az üvegtest*. A jéglencse gyűrűalakban körül van fogva a fodros gallérként sugárszerű redőkbe szedett szalag, *sugárlemezke* által, melynek feszülése kisebbitethető a sugártestben levő *sugárizom* által.

A látóideg hátul tér a szembe, mintegy 400.000 idegrosttal, betérése helyén kis dombot képez, mely hely nem érzékeny a fény iránt s *vakfoltnak* nevezetik. A többi helyen *csapokra és pálczikákra* oszlik, s a legtöbb idegrost megy *a sárga folthoz* vagy *reczegödörhöz* (macula lutea, fovea centralis). Ez a legjobb látópont.

A feketének látszó *szembogár* (pupilla) csak a szivárványhártya vagy szemcsillag lika, melyen át az érhártya feketeségét látjuk. Fontos szerepe van a látásnál a sugárizomnak, *a pupillaszűkítő* és *szemtekeforgató* izmoknak.

* * *

A többit a physiologiai részben: annyit azonban megjegyezhetünk, hogy a két érzék *végkészüléke különböző*, hogy *vezetőidegeik egyformák*, hogy a látóidegek az orrtő mögött felerészben *keresztezik* egymást (chiasma opticum, semidecussatio).

Az érzékszervek voltakép *hámképződések* (neuroepitheliumok), melyekben az ideg hámsejtekben végződik, így a fül szőrsejtjei s a szemnél a pálczikák és csapok hám- (epithelialis) sejtek. Az inger tehát közvetlenül csak az idegvégék hámburkolatára hathat. Így ez eredeti hámképletek az érzéklés, a felfogás ingerfelvevő helyei. Az összehasonlító anatomia tanúsága szerint e végképletek száma különböző lehet, még az embernél is. A külső szőrsejtekből a fülben emlős állatoknál csak három sorozat van, *majmokban, vadnépeknél már négy s nálunk már öt van* annak bizonyosságául, hogy a gyakorlat a hallóérzéket ép úgy, mint a többieket finomítani képes.

Sokan ép ezért, mivel *eredetileg az érzékszervek hámsejtek betüremkedéseiből* származnak, nem is számítják az idegrendszerhez, mely idegsejtekből van felépítve.

Abból, hogy a különféle érzőidegek végkészülékei hámsejtek, s hogy ezek a kültakaró, a bőr betüremkedéseiből fejlődtek, az összehasonlító fejlődéstan segítségével azt a tanúságot vonják le az anatomusok, hogy az állatoknál a test felületének, *külső felszínének volt és van meg az az ősi sajátága, hogy külső behatásokkal szemben érzékeny legyen. A test külső felszíne a legáltalánosabb s legalsóbb fokú érzékszerv.* A magasabb rangú állatok legbonyolultabb érzékszerveinek ingerfelvevő, azaz átalakító részei szintén különvált és betüremkedett eredeti hámsejtek.

Physiologiai kutatás.

Az érzésről mint életműködésről általában.

Az idegrendszer *ingerlékenyebb, érzékenyebb* sejtekből áll. Ezek és nyúlványaik: a rostok alkotják az idegszövetet.

A sejtek a központi részek, melyektől a központi impulzusok, hatások kiindulnak, vagy melyekhez, mint végpontokhoz, a peripherián megindított impulzusok eljutnak.

A rostok a vezető utak. A sejtek és rostok szoros összefüggésben vannak.

A sejt főanyaga s egyetlen lényeges anyaga a *protoplasma*, e fehérjék, szénhydratok, zsírok elegye. A protoplasma maga képes az összes életműködésekre, szóval az életre. Már az egysejtű amoeba vagy protista, e protoplasma-cseppecske, a kocsonya-valami felmutatja az összes életműködések: *az érzőképességet, mozgást, táplálkozást, anyagcserét és szaporodást.* Ez az amoeba megérzi a meleget, a lökést, víz hullámzást; melegben pl. hevesebb mozgásba jő.

Szervezetünk *élete* a fentemlített *életműködésekben* nyilvánkozik. Ez életműködések, mint minden anyagműködés, *mozgás.* *Az érzés is, mint élettünemény, mozgás, s az egész faj élete csak szerves egyedek különféle mozgásainak bonyolult sorozata,* mely mozgások vegyi erők munkája.

Szervezetünk életműködései: 1. *érzésműködések vagyis az idegrendszerben végbemenő molecularis változások,* melyek hatása az idegvégekkel összefüggő szervek működésében a peripherián, vagy mint érzés a központban nyilvánul; 2. *erőművi munka vagy mozgás;* 3. *hőfejlésztés;* 4. *anyagcsere;* 5. *szaporodás.* Egyik a másikat feltételezi. Összefüggésük okozatos.

Az első három: idegműködés, erőművi munka és hőfejlésztés *erőnyilvánulatok, az erőforgalom* jelenségei.

A testi erőforgalom élettanának főtétele, mint minden erőforgalomnak, *az energia megmaradásáról szóló elv,* melyről bővebben kell szólnunk.

Mosso, a híres olasz physiologus a «század legnagyobb felfedezése»-nek nevezi s Herbert Spencer a tudományokat összefoglaló synthetikus philosophiája alaptételévé tette. Julius Robert v. Mayer heilbronni orvosé e fölfedezés dicsősége, ki a végzett munka és a nyert hő egyenértéke alapján jött rá *1842-ben* és *Bemerkungen über die Kräfte der unbelebten Natur* (Liebig's

Annalen B. 42. 1842.) értekezésében formulázta, «az energia megmaradásának elve» czímén (*das Princip von der Erhaltung der Energie*). Általános érvényreemelésének érdeme azonban *Helmholtzot* illeti «Über die Erhaltung der Kraft» 1847-ben megjelent híres értekezésével. Szerinte physikailag tekintve, a valóság mechanikájának anyagi rendszerei megannyi *energiamennyiségek* és pedig vagy kinetikus mozgásban, munkában felszabadult, vagy potentialis felhalmozódott energiák. Ha a kinetikus növekedik, megfelelő arányban fogy a potentialis. Így az *energiaátalakulásoknál* változik a kinetikus és potentialis erőmennyiség, hanem maga *a létező összes energiamennyiség állandó (constans)*. «A mindenség oly energiakészlettel van ellátva, mely a természet alakulásainak összes tarka változatai közt sem nem gyarapodik, sem nem kisebbedik, mely készlet ugyan folyton változó tüneményalakokban nyilatkozik meg, de mint az anyag öröktől fogva, örökké változatlan marad mennyiségében.»

A világ hatalmas energiamennyisége tehát állandó, de különféle átalakulásaiban nagyon különféle módon nyilatkozik. Minket most az érzés szempontjából *a szerves anyagrendszerekben történő energiaátalakulások* érdekelnek s erre nézve első sorban ismét Robert *Mayerhez* kell fordulnunk. «Die organische Bewegung in ihrem Zusammenhange mit dem Stoffwechsel» értekezésében a napot nevezi az általános *erőforrásnak*. Ez erőforrás *chemiai változásokat* idéz elő a *növényi* szervezetekben, melyeket az *állati* szervezetek felemésztvén, mozgássá és meleggé alakítanak a nap és a légkör hatása alatt. Így a nap energiája felhalmozódik a növényekben, mint potentialis energia s átvétetvén, az állatokban szabadabbá lesz mint mozgás és meleg; átalakul kinematikussá. Így mondhatta aztán *Mosso*: «minden élet a nap gyermeke» («Az elfáradásról» című művében).

Az érzés is, mint életműködés tehát újra szabadabbá

válása a napnak a növényekben felhalmozódott s ezekkel az állati szervezetekbe került, átalakult energiájának. Az energia felszabadulása pedig, potentialisból kinematikussá válása physikai munka, mozgás. Ime tehát az érzés mozgás, a mit már a physicalis kutatásunk feltételeztetett; *molecularis mozgás, idegmunka, idegműködés*. A physikai valóságban tehát, mikor egy színekben pompázó virágban gyönyörködöm, mikor azt hiszem, hogy e művészileg szabályos hullámos vonalak, e csodás színkeverék lerajzolódik lelkemben s gyönyörködve nézem el a virágot; voltakép a napnak a virágnak nevezett anyagrendszerrel visszaverődött energiája, mint fényrezgések összege rajzolja le a virágot szemem recz-hártyájára s ott e rezgések idegvégyszálaimat illetve, molecularis mozgássá változtatják idegeimnek közvetett úton ugyancsak a naptól nyert, felhalmozódott energiáját. Így az érzés *idegrendszerünk felhalmozódott potentialis energiájának kinematikussá való átalakulása*. De mentől több potentialis energia alakul át kinematikussá, annál inkább fogy a potentialis energia, a mint az erő megmaradásának elve követeli. Az érzés tehát az idegrendszer felhalmozódott energiájára nézve *erőfogyasztás*. A szerves anyagrendszerekre nézve pedig minden erőfogyasztás megfelelő anyagfelhasználással, *anyagfogyasztással* jár. Ez az anyagfogyasztás *chemiai bomlásokat* hoz létre a megfelelő életműködések kifejítő szervek anyagának chemiai összetételében, ahogy ezt már *Lavoisier* is hangoztatta.

Így tekintve, minden életműködés chemiai változás; maga az élet többrendű, többfélekép complicált chemiai változások sorozata. Minden érzés, mint az idegrendszer életműködése, az idegrendszer chemiai változása. Az agyidegsejtek molecularis változásának, mozgásainak energiaforrása az agyat alkotó *szerves vegyületek potentialis energiájában* van, s működés alkalmával a chemiai munka lesz ideg-

munkává. Hogy itt csakugyan chemiai változások történnek, melyek anyagfogyasztással járnak, bizonyítja az a jelenség, hogy az agyhoz vezető ütőér leszorítása öntudatvesztéssel jár. *Gscheidlen* kísérletei kimutatták, hogy a működő idegsejt *oxygént fogyaszt* s az agyban az agyműködésekkel kapcsolatban, a szerves anyagok bomlásterménei meggyűlnek.

Legújabbán *Mosso* vizsgálta az izom- és idegműködések physiologiai chemiáját s felfogása szerint a végzett működésekkel kapcsolatban, bizonyos *mérges vegyületek* válnak ki s halmozódnak fel fokozatosan a megfelelő szervben. E mérges anyagok *mérgező hatása* a szervezetre az *elfáradás*. (Az «Elfáradásról» című munkájában.) E szerint a hogy az idegműködés, az érzés chemiai bomlás, úgy a fáradtság is chemiai bomlástermékek mérgező hatása.

Az élettan feladata ép ezeket az élettüneményeket, közelebbről most az érzéstüneményeket *elemezni, feltételeiket* megállapítani, *összefüggésüket* kikutatni s a bennük nyilatkozó *törvényeket* levonni.

Általános idegélettan.

Az erőnyilvánulatok élettanának legérdekesebb, legszebb része az idegélettan. A szerves egyed erőforgalmának, magának az életnek legitokzatosabb s legrejtettebb mélyébe engednek betapogatóznunk. Azon működések vizsgálata, melynek már nemcsak tengőéleti, hanem állatéleti szerepüknél fogva, a testnek legfejlettebb s tőle ép ezért oly élesen elkülönzött szellemieknek nevezett mivoltuknál fogva koronáját képezik a physiológiának s átvisznek a psychikus részzsel a psychológiába.

Az idegműködések uralkodó szereppel bírnak az összes többi életműködéssel szemben.

Vizsgálatuknál megkülönböztetjük a *központi, centra-*

lis részeket, a vezetőket s a periphericus végződéseket s ezek számára alkotott *végkészülékeket*; állapotukat illetőleg pedig *tevékenyt, ténykedőt s nyugalmít*. Az ideg ez állapota attól függ, hogy vezet-e vagy nem vezet. *A vezetés az ideg munkája*. Ha vezet, működésben van; ha nem vezet, nyugalmi állapotban. Oly hatás, mely az ideget működésre indítja, vagy képes erre, *inger*, a működés állapota *izgalom, ingerület* (ébranlement, Erregungszustand), az ideg képességét: az ingerre izgalmi állapotba jutni, *ingerlékenységnek* mondjuk.

Az inger rendesen az ideg egyik végét éri csak. Érzésnél *a peripherikust*, mozgásnál *a centralist*.

Azok az idegek, melyeknél rendesen a peripherikus véget éri az inger, vezetésük tehát *centripetal*, érzőidegeknek nevezetnek; azok pedig, melyeknél rendesen a centralis véget éri az inger, s vezetésük *centrifugal*, mozgató idegeknek.

Természetes inger alatt a rendes, szokásos ingereket értjük. Természetes ingere a mozgatóknak a központi impulsus, az érzőknek a hő, nyomás, íz, illóanyagok, szag-, hang-, fényingerek. *Általános ingerek*, melyek mindegyikre hatnak vagy hathatnak: *erőművi hatás, hő, vegyi hatás, villamosság*. Ily általános inger mozgatóknál izomösszehúzódást eredményez, érzőknél pedig érzékletet, melyet tudatunk az érzékszervbe helyez, ha az ideget útjában is izgattuk, sőt csonka végtagokon is az illető egyén azért az idegnek már nem létező végén véli érezni, mint megfelelő érzékletet. Szóval az *inger mindig a megszokott specialis hatást idézi elő a szokásos helyen*. Könyökünk megütése, a nervus ulnaris erőművi ingerlése, a megfelelő idegrostok fájdalmában nyilatkozik, de legélesebben a kis ujjban s a tenyér oldalán. *Az ingerkeltette izgalom egyforma, akárhol érje az ideget, akár természetes, akár általános inger*, ép úgy mint anatómiai alak s vegyi alkotásuk egyforma. Azonos alak,

chemiai alkotás és izgalom a specialis hatás mellett jellemzik az idegeket. *A specialis hatás ép a végektől függ.* Az érzőideg izgalmát az agyban érezzük, a mozgatóét az izomösszehúzódásban. Mindez rendkívül fontos. Az erőművi ingerek hatásának vizsgálata kimutatta, hogy *bizonyos sebesség kell*, lassú s igen gyors inger nem idéz elő fájdalmat az érző, rángást a mozgató idegekben. Továbbá, hogy a változás, az *ingerváltozás* hat főleg.

A hő fokozza az ingerlékenységet. A lehűtéssel csökken.

A vegyi ingereket illetőleg az érzők érzékenyebbek, különben a vegyi inger könnyen megöli az ideget. Konyhasóoldat, a leghasználtabb vegyi inger. A vízelvonás izgatja az ideget s a tiszta víz erős idegméreg.

A villamosság, mely a legalkalmasabb kísérletező inger, mert a legkezelhetőbb, modulálhatóbb és mérhetőbb, a legtöbb érdekes jelenséget mutatta fel.

I. Ez alapon kimutatták, hogy *az áram iránya emeli s csökkenti az idegingerlékenységet*, a mi az idegnek bizonyos hasonló, megszokott, *vagy centripetal vagy centrifugal izgalomáramlást vezető voltára* vet sejtető világosságot. Nem tudom a valószínűség határában belül maradunk-e, ha az ingerlékenység e változását, mely erősödés s gyengülésben nyilvánul, a *villamos áram s az izgalomáramlat azonos irányából s a molecularis mozgások illetén való kölcsönös erősödéséből*, illetve *különirányukból s a kölcsönös gyengülésből* magyarázzuk. Mindenesetre a jelen tünetény az idegizgalom, az úgynevezett *állati erély s a villamos erő* közt bizonyos rokonságot sejtet, mit támogat molecularis voltukból folyó bizonyos hasonlóságuk.

II. Kimutatták továbbá *Dubois-Reymond*, ki általában sokat foglalkozott az idegizgalom tünetényeivel, mivoltával s kinek *Über thierische Electricität* (1849, 58, 60) írt vizsgálatai, mint czímük mutatja, az *állati villamosságban*, ennek

kutatásában, ép e rokontünetmények megfejtésére törekedtek, továbbá *Pflüger*, hogy nem annyira a tartós áram, mint inkább *az indítás, a megszakítás, az ingadozás* ingerli az ideget. Így van a mozgatóknál, az indítás s megszakítás, ingadozás idéz elő izomösszehúzódást. Az érzőknél szintén: az áram tartama alatt bizonyos kisebb fokú érzés jelen van, de azt hisszük, hogy a rendes, tartós áram is már megszakítások, s indítások sorozata lévén az inductiók készülék intermittáló áramvezetése folytán, itt is a megszakítás s indítás szerepel ingerül.

Látjuk, hogy a *változás* az, mit megérzünk, mint ezt általános tájékoztatónkban az érzésről már kiemeltük. *Az érzésre nézve fontos törvény* ezek alapján: *az állandó hatás kevésbé ingerel, sőt elveszti ingerét; erősen, intensive hat a megszakítás s a hirtelen behatás.* Ez, mint látni fogjuk, tökéletesen érvényes a pszichologiai benyomásokra is. Hogy a villamos inger csak hosszában ingerli az ideget s keresztbe nem, mint *Hermann* kimutatta, ez csak azt bizonyítja, hogy az idegrostok *csak hosszirányukban képesek molecularis mozgás vezetőiül szolgálni.* A húzott vasfonal is inkább vezet hosszában, elszigetelve meg ép csak hosszában. *Willy* megállapította, hogy *minél hosszabb az idegdarab, annál nagyobb az izgalom. Haladtában tehát fokozódik az idegizgalom.*

III. *Az izgalomvezetésre* nézve fontos, hogy az idegrostok egymásmellett haladnak, egyenes közlekedés az idegek közt az idegtörzsben nincs; szóval *elszigetelt vezetéssel* van dolgunk, ez magyarázza meg a később kiemelendő *localisatio* mivoltát.

Testünk érző felületét ugyanis pontosan megjelölhetjük. Érzésünket localisáljuk a testfelületen, vagy pedig localisáljuk a mozgást, azokat az izmokat húzzuk össze, a melyeket akarjuk. *A localisatio magyarázata, hogy az idegrostok az izgalmat egész kiterjedésükben elszigetelten*

vezetik. A vezetés *természetes állapota*, hogy az ideg a hol kapja az ingert, onnan vezeti az ellenkező irányban. Minden idegrost az izgalmat tulajdonkép mind a két irányban vezeti, akár centripetal akár centrifugal idegtörzsben van; de ha mozgató ideg hoz érzést, nincs közeli oly sejt, mely átvegye s felfogja, ha érző visz mozgást, nem érvényesülhet. Nem a vezetés, hanem a végek, *a központi s periphericus vég adja meg az ideg centripetal vagy centrifugal szerepét, hivatását.* Az azonos idegizgalom különböző nyilvánulásának oka egyedül a *végszervekben* van.

Az idegizgalom mivolta, mint említettük sejtés tárgya, ma sem bizonyos. Régi, avult felfogás idegcsövekbeli folyadék mozgásának tartotta.

Manapság tudjuk, hogy az egyes neuronok közt *nincs közvetlen összeköttetés, csak érintkezés, contiguitas.* Az izgalom tehát nem terjed egyik neuronról közvetlenül a másikra, hanem úgy képzelik az áttételt, mint a hogy az inducált áramnál a primaer tekercs árama indít áramot a secundaer tekercsben.

Galvani óta tényleg szeretik s szeretjük villamosságnak tekinteni. A telegraph sodrott fonalaival szeretjük összehasonlítani. Vannak azonban adatok, melyek az idegizgalom s villamos erő azonosságát kizárni látszanak: a zúzott ideg, mely már izgalmat nem vezet, villamos áramot még tud vezetni. Hő energia sem lehet. Egyikének sem felel meg az ismert molecularis mozgásoknak. Tény, hogy legközelebbi rokonságban van a villamos energia-alakkal; ezért nevezte Dubois-Reymond állati villamosságnak. Nevezhetjük általános néven *állati energiának.* Ez állati energia, ez idegizgalom oly változás tehát, mely az idegben részecskéről részecskére hullámszerűen előhaladó energia-felszabadításban áll. Ezért vezet a *melegített ideg* gyorsabban, az *izgató szerek* szerepe is innen magyarázható. Élő ember mozgató idege 33·9 méternyi gyorsaság-

gal vezeti az impulsust másodpercz alatt. *Nyáron sokkal nagyobb a sebesség, mint télen. Azt hiszem, ép e physiologiai tény oka azon jelenségnek, melyre először Lombroso figyelmeztetett, hogy t. i. az év három meleg hónapja: a június, július, de különösen az augusztus kelete a legsebbebb költeményeknek s a leghíresebb szellemi alkotásoknak (Lombroso: Lángész és elmekór második, harmadik fejezete).* Természetesen itt mindig csak átlagos statisztikai adatok jöhetnek szóba. Igen sok, érdekes táblázatot ad e rendkívül érdekes munka, mely mind az évszak uralmát mutatja a lángész alkotásai fölött, de okát nem adja, mely mindenestre a hő okozta fokozottabb szellemi működésben keresendő.

A nagyobb inger gyorsabban vezetődik. Az érzőidegek vezetésgyorsasága 30—40 méter, másodpercz alatt. A vezetésre befolyással van az *ideg elfáradása* is, mely a vezetés gyorsaságával fordított arányban áll. Hogy az elfáradás — Mosso kutatásai értelmében — mindinkább képtelenné teszi az ideget anyagának előrehaladott chemiai bomlásánál fogva a vezetésre — arról már szözlöttünk. Az idegnek működnie kell, állandó tétlenség mellett elveszti ingerlékenységét. *Tétlenség elsorvasztja, fokozott működés elfárasztja; e kettő közt a rendes működések scalaja.* Csonkított végtag idegcsonkja elhal. A kimetszett ideg szintén elveszti lassankint érzékenységét és pedig az *elhalás szabálya* (Ritter Walliféle szabály) szerint a metszésvégtől kezd elhalni, bár eleinte így növekszik ingerlékenysége.

Az ideg működése örökös anyagcserével, anyagforgalommal jár. Az idegenergiát chemiai alakulások idézik elő a vegyületek potentialis energiájából, de ez mind anyagfogyasztással jár. A vér hozza az új anyagot. Az említett eset: az agyhoz vezető verőér lekötése folytán beálló tudatvesztés emellett bizonyít. Ha az ideghártya, a reczehártya nem kap

táplálékot, verőérének baja folytán (haemadrytis arteriae centralis retinae) nem lát a szem. A halállal, a szervek vegyi szerkezete változik meg, elveszti oly összetételét, mely változásával képes idegenergiává alakítani potentialis vegyi energiáját, elveszti azáltal, hogy megalvad.

Az idegélettanra nézve kiváló munkák *Du-Bois-Reymond* dolgozatai: Untersuchungen über thierische Elektrizität (1849, 58, 60.), Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Muskel und Nervenphysik, hasonlóan *Pflüger* művei s *Mosso* két munkája: A félelemről s Az elfáradásról.

Dr. Pekár Károly.

PARLAMENTI REFORM.

— Harmadik közlemény. —

IV. A kötelező szavazás.

Midőn Belgium 1831. évi február 7-iki alkotmányát, mely tudvalevőleg egyike volt az úgynevezett minta-alkotmányoknak s melyről Juste azt mondja, hogy «az 1789-iki francia forradalom által teremtett alapokat a nagy amerikai köztársaság törvényalkotóinak bölcseségétől és a saját hazai régi szeretetének legtisztább, legnemesebb hagyományaitól kölcsönzött újításokkal tökéletesbítette» — az 1893. szeptember 7-iki módosított alkotmánynyal cserélte fel, nevezetes újító szerepre vállalkozott mint modern képviseleti monarchia, kimondván az új alkotmány 48. szakaszában, hogy a szavazás kötelező, az a választópolgárnak nem pusztán joga, de kötelessége is.¹ Ez nem is valami erőszakolt többségi határozat eredménye volt, hanem az alkotmányozó gyűlés újszólván egyhangúlag helyezkedett ez álláspontra.

Maga a kötelező szavazás intézménye egyáltalán nem újabb keletű. E rendszer hívei, bizonyítékokat gyűjtván annak igazolására, már Athénben felfedezni vélték azt és pedig ezen

¹ La constitution des colléges électoraux est, pour chaque province, réglée par la loi. Le vote est obligatoire et a lieu à la commune, sauf les exceptions à déterminer par la loi. Art. 48. — E kérdésre l. Desjardins: La liberté politique dans d'État moderne. 44. s. köv. l. Deploige: Le vote obligatoire en Suisse. Ferrarini: Il voto obbligatorio (az Archivio di diritto pubblico 1893. évi július—augusztus és következő füzetében). Paul Laffitte: Lettres d'un parlementaire.

demokratia legdicőségteljesebb idejében. Idézik Solon egyik törvényét, mely büntetést szabott volna azokra, kik nem jelentek meg a gyűléseken és nem nyilatkoztak a közügyekben egyik vagy másik irányban. De ha voltak is e demokrátiában törvények arra, hogy a polgárok részvétele a gyűlésekben, a közügyek vitelében megkönnyíttessék, a kötelező szavazás intézménye mégsem volt ismeretes. Voltak is távolmaradók a közügyekben való részvételtől, de az athénei polgárokat jellemzik mégis Perikles szavai, melyeket a marathoni csatamezőn elesettek felett mondott: Mi vagyunk az egyedüli nép, mely a közügyekben részt nem vevő embert nem mint a társadalom testén kívül állót hanem mint haszontalant tekinti.

A közügyek vitelénél való kötelező részvétel nyomai feltalálhatók azonban a frankok és germánok törvényeiben. Ezeknél a népeknél ugyanis a gyűléseken való részvétel összefügg a fegyverviselés kötelezettségével, a fegyverviselési köteleesség tehát maga után vonja a gyűléseken való részvétel köteleességét is. A fegyveres erőnek csak szabadok lehetnek tagjai, fegyveresen jelennek meg a gyűléseken és az előterjesztett javaslatok elfogadását fegyvereik összecsapásával jelzik. Waitz¹ több törvényt idéz, melyekből kivehető, hogy a gyűléseken való részvétel kötelező volt; ámbár az, hogy a távolmaradók mily büntetéssel sújtattak, ki nem mutatható.

Olaszország középkori szabad községeinek statutumai a podesta elnöksége alatt tartott közgyűlekezeteken való részvételt szintén kötelezőnek mondták ki és *pro qualibet vice et quolibet contrafaciente* birságot állapítottak meg, megengedvén azonban a távolmaradás igazolását.

A középkori Schweiz ama cantonjaiban, melyek a közvetlen néptörvényhozás elvére voltak alapítva, mint Uri, Schwyz, Unterwalden, Glaris, Zug, Appenzell — az activ polgárok kötelezve voltak a *Landsgemeinde*-nek nevezett közgyűlekeze-

¹ Deutsche Vefassungsgeschichte. III. 579. s. köv. 1.

teken fegyveresen megjelenni. Uri-ban az, a ki nem jelent meg a gyülekezeten, avagy fegyver nélkül jelent meg, kizárattott a Landmann által választóinak adott lakomán való részvételből. Schwyz Landsgemeinde-je 1764-ben és 1765-ben emlékeztet arra, hogy a régi szokás szerint fegyveresen kellett a gyülekezetben megjelenni; a ki ehhez nem alkalmazkodik, elveszti szavazati jogát. Niedwalden-ben öt frank birság szabatik a távolmaradóra; Glaris-ban az, a ki elfogadható ok nélkül távolmarad, két frank birságot tartozott fizetni, ha pedig a Landrath tagja volt, egy évre felfüggesztetett ezen funkciójától. Appenzell-ben az, a ki a Landsgemeinde-t a tisztségviselők megválasztása előtt hagyta el, öt frank birságot tartozott fizetni. Blumer azt adja ennek magyarázatául, hogy a Landsgemeinde-ben összegyűlt nép hűséget esküdött az ország jogszokásai és a választott hatóságok iránt. Uri, Obwalden, Niedwalden, Glaris és Appenzell alkotmányában ma is megvan a Landsgemeinde-ben való részvétel kötelezettségének kimondása, de hiányzik ennek sanctiója, illetőleg a távolmaradó polgár megbüntetése iránti intézkedés.

De a közgyülekezetekben való részvétel kötelezettségének elve megvan ama cantonok alkotmányában is, melyek politikai szervezete nem tér el annyira a modern képviseleti rendszertől. Így Szt.-Gallen canton az 1835. évi ápril 23-iki törvénnyel (*Gesetz gegen den nachlässigen Besuch der Bezirksgemeinden der Bürger — und Genossenversammlungen*) a képviselők, bírák és a praefectus megválasztására szolgáló kerületi gyűlésekben, valamint a községi tanács megválasztására szolgáló községi gyűlésekben való részvételt mondotta ki kötelezőnek. A törvény sanctiója öt forint birság a kerületi és kettő a községi gyűlésektől távolmaradókra. Az 1861-iki alkotmánymódosítás után ezen intézkedés is megváltoztatott és az alkotmány 110. és 113. szakaszai szerint a választó polgárok csak azon gyülekezetekben való meg-

jelenésre köteleztettek, melyekben veto-jogukat gyakorolhatják a nagy tanács által már megszavazott törvények felett. Ez alapon a kötelező szavazás intézménye az 1867. május 9-iki, ma is érvényben álló törvénnyel szabályoztatott újra, melynek értelmében a távolmaradó két franknyi bírsággal sújtatik. (Az elfogadható okokat a távolmaradásra a törvény így sorolja fel: *Maladie notoire de l'électeur*; *maladie grave d'un proche parent attestée par le médecin*; *exercice de certaines professions*; *naissance d'un enfant pour le père*; *baptême d'un enfant pour le parrain*; *inhumation d'un défunt pour les parents jusqu'au quatrième degré inclusivement*; *résidence prolongée de l'électeur en dehors de la commune*. Au surplus, le conseil communal appréciera le bien-fondé des excuses non prévues par la loi.) Az 1890-ik évi alkotmányváltozás érintetlenül hagyta ezen elvet, fentartván azt továbbra is 43. szakaszában. Igaz ugyan, hogy a törvény nem nyer mindenütt megfelelő alkalmazást és az államtanács nem törődik ezzel, miután senki sem tesz panaszt a törvény végre nem hajtása miatt. Rendesen elfogadják a választó polgár távolmaradásának indokát, minden további kutatás nélkül annak valódisága iránt. A statisztikai adatok hiányzanak, melyekből hű képet nyerhetnénk a választásoktól tartózkodók pontos számáról s illetve a megbírságtokról. Mégis azt lehet mondani, hogy a szavazási kötelezettség kimondásának, illetve a bírsággal való fenyegetésnek van hatása, ámbár azt, hogy aránylag kevesen maradtak távol a szavazástól, nemcsak a kényszerítő rendszabálynak lehet tulajdonítani.

Solothurn cantonban az 1856. évi június 1-ei alkotmány alapján mondatott ki a szavazás kötelező volta. Ennek 17. cikke ugyanis így szól: A választó polgárok kötelezve vannak a szövetségi és cantonális választásokban és szavazásokban résztvenni. Ennek alapján az 1860. évi deczember 29-iki törvény az indokolatlanul távolmaradókat hetven centimenyi bírsággal

sújtotta, a távolmaradás elfogadható okai gyanánt a 65 éves kort, a szavazó lakhelyének nagy távolságát, betegségét vagy más komoly akadályt jelölven meg. Harmincz évi érvénybenléte után azonban, különböző czelszerűtlenségei miatt, elejtették e kötelező szabályt. A szavazási kötelezettség kimondása nem is igen emelte a szavazók számát. 1872-től 1884-ig a Solothurn cantoni választótestület öt ízben újította meg a Nationalrath-ba és a Ständerath-ba küldött képviselőinek mandatumát. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy ez időszakban 16.995 beirt választó közül átlag 11.738 gyakorolta jogát, vagyis átlag 69%. A cantonális referendumnál pedig az 1875—1887. évek közti időben 16.633 beirt cantonbeli polgár közül átlag 9778, vagyis 58% gyakorolta szavazati jogát. 1887-ben a szavazási kötelezettséget eltörölték. 1887-től 1892-ig a cantonális referendumokban 17.890 beirt polgár közül átlag csak 6854 szavazott, vagyis átlag nem több, mint 38%. De ez nem a szavazási kötelezettség elve elejtésének következménye, hanem inkább annak tulajdonítható, hogy az ezen időközbeli referendumok iránt, azok tárgyainak alárendeltebb jelentősége folytán, a nép csekélyebb érdeklődéssel viseltetett; másrészt pedig annak, hogy a szerfölött gyakori igénybevétel következtében a nép belefárad abba, hogy szavát minduntalan kelljen hallatnia. Így 1892-ben oly gyakoriak voltak a referendum-ok, hogy majdnem minden három hétre esett egy ily gyűlekezet.

Zürich cantonban szavazási kötelezettség tulajdonképen nincsen. Három alkalommal is megkísérelték annak behozatalát (1869, 1872. és 1880-ban), de sikertelenül. Mégis az 1866-iki községi törvény felhatalmazza a községeket, hogy egy franknál nem nagyobb birsággal illethessék azokat, kik nem vesznek részt a szavazásban. Ez az 1869-ik évi választási törvény által is fentartatott, de a községek egy jó része nem élt a fenti felhatalmazással. Miután pedig éppen ezen

oknál fogva azok a községek, melyekben a szavazási kötelezettség ki volt mondva, a választások alkalmával túlsúlyra tettek szert azok felett, melyekben egészen szabad volt a választói jogosultság gyakorlata, ennél fogva 1890. évi június 29-én a cantonális tanács egy törvényt hozott, mely nem állapította ugyan meg egyenesen a szavazási kötelezettséget, hanem csak közvetve elősegítette a választók részvételét a választói gyűlekezetekben.

Kötelező a szavazás Argau cantonban is az 1871. márczius 22-iki választási törvény értelmében és a távolmaradó 1—4 frank birsággal sújtatik. Hasonlóképen Turgauban az 1870. április 3-iki választási törvény értelmében, egy franknyi birság alkalmazása mellett. Schaffhausenben az 1876. november 16-iki törvény két franknyi birságot szab azokra, a kik a referendumban nem vesznek részt. A kötelező szavazás intézményeinek általános behozatalával a szövetségi törvényhozás eddig azért nem foglalkozott, mert a szövetségi választási törvények szerint a cantonokra bízott a választások rendjének szabályozása. De az eddigi eredmények is azt mutatják, hogy azokban a cantonokban, melyekben a szavazási köteleesség kimondatott, a szavazók száma jelentékenyen nagyobb, mint ama kantonokban, hol szavazási kötelezettség nincsen. Így az előbbieik közül Schaffhausenben 84 %, Argauban 83 %, Sanct-Gallenben 73 %, Zürichben 71 %, Turgauban 69 %; ellenben a szavazati jog gyakorlását szabadon hagyó Bernben 48 %, Freiburgban 61 %, Wallisban 57 %, Genfben 44 %, Neuchâtelben 31 % vesz részt a szavazásban a beírtak közül. Valószínű, hogy a szavazati kötelezettség általánosíttatni fog a szövetség egész területén, miután a dolgok természetes fejlődése így hozza magával.

Franciaországban számos javaslat tétetett már a kötelező szavazás intézményének behozatalára, nem is említve

azt, hogy általában az ma sem egészen idegen az állam alkotmányában. Az 1875. augusztus 2-iki «loi organique sur les élections des Sénateurs» 18. cikke szerint ugyanis a departement-ok senatort választó testületeinek a departement minden községe által választott tagjai kötelesek a választó testületben résztvenni és a távolmaradó a belügy-minister megkeresésére a polgári törvényszék által ötven franknyi bírságban marasztaltatik el. De számos javaslat célozta már az országos képviselők választásánál is a szavazási köteleesség megállapítását. (Wallon 1872. április 24-én, Laroche-Joubert 1882. május 2-án, Pieyre 1885. márcz. 24-én és Letellier 1889. február 7-én terjesztettek be ez ügyben törvényjavaslatokat.) Ezen javaslatoknak ugyan egyike se nyert elfogadtatást, de számos hang hallatszik azért folyton, mely a kötelező szavazást az általános szavazati jog szükséges kiegészítője gyanánt követeli.

A szavazati jog gyakorlásától való nagymérvű tartózkodás általános jelensége különösen az újabb időknek, mely néhol azt eredményezi, hogy a képviselők a beírt választók negyed- vagy ötödrészenek szavazataival választatnak meg. A választók jelentékeny részének távolmaradása a szavazástól a közügy iránti érdektelenség világos jele, ha megengedjük is, hogy nem mindig hanyagság, nemtörődés oka a távolmaradásnak. Lehetnek ugyanis mindig méltánylást érdemlő okok is, pl. betegség, egyéb fontos ügyek; de ezen felül magukban a választási törvényekben, a választókerületek beosztásában, azok nagyságában, a választói központok nehezebb megközelíthetőségében is lehet e jelenségnek oka. A sokféle pártalakulás is, mely a választópolgárokat szétforgácsolja, egyik oka lehet a szavazástól való tartózkodásnak mert az olyan választó, ki valamely kevés hívet számláló párthoz tartozik, sokkal könnyebben marad távol, gondolván, hogy szavazata a mai választási rendszerek mel-

lett úgys hiábavaló lesz. A szavazástól tartózkodó rendesen úgy okoskodik, hogy egy szavazat, az övé úgy sem bír jelentőséggel. Nyilvánvaló, hogy ez az okoskodás nem állja meg helyét, mert százan és ezren így gondolkodnak és annak már nagy jelentősége van.

A kötelező szavazás ellen felhozatik, hogy senkit sem lehet szavazati jogának gyakorlására kényszeríteni, miután ez az egyéni szabadság korlátozása. De különben is a szavazási kötelezettség kimondásának sanctiója: a bírság nem éri el a kívánt czélt, mert azt a dolog természeténél fogva valami magasabb összegben nem lehet kiszabni, a kisebb összegű bírság pedig nem elegendő fenyegetés annak, a ki szavazati jogát érvényesíteni nem akarja. Ettől eltekintve se lehet a választó polgárt szavazati jogának gyakorlására kényszeríteni, mert lehet olyan eset, hogy ő nem hanyagságból, a közügy iránti érdektelenségből marad távol a szavazástól, hanem czéltudatosan, miután a jelöltek egyike se felel meg az ő politikai meggyőződésének. Mit sem használ a törvényes kényszer, ha nincs meg erkölcsünkben az önzetlen hazafiság érzete. Ezért a szavazás szabadsága magában foglalja azt is, hogy az attól való tartózkodás is megengedett legyen.

Az olasz alsókamara 1881. június 16-iki ülésében a választási törvény módosítása tárgyalatván, Zanardelli, akkori igazságügyminister következőleg nyilatkozott a kötelező szavazásról: A választói minőség, a mint ezt az államtudósok kivétel nélkül elismerik, *munus publicum* jellegével bír. De ebből még nem következik, hogy büntető sanctiót állapítsunk meg azok ellen, kik e jogokat nem gyakorolják s a büntető sanctio hiánya nem fosztja meg a választói minőséget *munus publicum* jellegétől. Azt lehet ugyan mondani, hogy ha elfogadjuk a választói minőségnek közfunctiói jellegét, következésképen meg kell állapítani, hogy azt gyakorolni

kell, miután némely törvényhozások a politikai jogok elvesztésével sujtják az azokat nem gyakorlókat. Azonban hasonló dolgokban a büntető határozatok hátrányosabb eredményűek, mint maga a baj, melynek kiküszöbölése céloztatik. Mert ha a szavazati jogával nem élő ellenében, mint sokan kívánják, végső büntetésül annak elvesztését alkalmazzuk, állandóvá teszszük azt a bajt, melyet éppen megakadályozni akarunk, panaszkodván a választó polgárok távolmaradásában nyilatkozó közöny, a közügy iránti érdektelenség ellen.

A kötelező szavazás mellett viszont azt hozzák fel, hogy a szavazati jog nem vonható a magánjogok kategóriájába, melyeket érvényesíteni, vagy attól tartózkodni, teljesen a jogosultnak tetszésére bízott dolog. Házastról, földemről tetszésem szerint rendelkezhetem; egyáltalán magánjogaimat önértékemben, tetszésem szerint gyakorolhatom. De szavazati jogommal a közérdeket kell szolgálnom. Bernaert belga miniszterelnök, az alkotmány-revisio tárgyalása alkalmával így nyilatkozott: «A szavazati jog nem valami természeti, magán- vagy személyes jog; az a társadalom által reánk ruházott közfunctio, sőt általa adott megbízás». E joggal élni állampolgári kötelesség; a ki nem él vele, nem jó állampolgár, méltó tehát a megbüntetésre. Az általános szavazati jognak éppen nincs semmi értelme, ha azt nem mindenki gyakorolja. Nem lehet azt mondani, hogy a kötelezettség kimondása sérelem az egyéni szabadságra. Ily értelemben sérelem azon az esküdti kötelezettség is. De ha közérdek az, hogy az esküdtisék határozzon a bűnösség kérdése felett, s az állampolgárok kényszeríthetők az ebben való közreműködésre, hasonló vagy ennél még nagyobb közérdek az, hogy a törvényhozó szerv legalkalmasabb tagjainak kiválasztásában minden arra jogosult állampolgár résztvegyen.

A szavazási kötelezettség elve semmi esetre sem állapítható meg abból az elvből, hogy a politikai jogok egyszer-

smind politikai kötelességek is. Kívánatos mindenesetre a politikai s egyáltalán az állampolgári jogokkal való élés, mert csak ily úton áll be a nép politikai életében a szükséges mozgalmasság, mely a közviszonyok, politikai intézmények javulásának, fejlődésének egyik feltétele. Kötelesség gyanánt a szavazati jogot azonban csak ezen politikai jog erkölcsi tartalmából lehet levezetni. Mert a törvényhozó szerv hivatása lévén az államilag egyetemes jó érvényreemelése, a választásnak pedig nem az lévén célja, hogy a kisebb szám lépjen a nagy tömeg helyébe, hanem hogy az állampolgárok sorából a legalkalmasabbak szemeltessenek ki e hivatásra, ebből következik, hogy a nemzet ezen akaratfejlődési processusában való részvétel kötelességét az állami erkölcs követeli. Ily értelemben áll az, a mit Stuart Mill mond, hogy a választói jog gyakorlása szorosan a kötelesség dolga. Jogi kötelességgé azonban nem lehet tenni, mert igaz ugyan, hogy ha a választói jog eszköz a politikai kötelesség teljesítésére, akkor arról nem lehet lemondani. De a választásnak a politikai lelkiismereten kell alapulni, tehát jogi felelősség a nem gyakorlásból meg nem állapítható.

Nem azért hagyandó el a választói jog gyakorlásának különféle megtorló szabályokkal való kikényszerítése, mert ez az egyéni szabadságon ejtett sérelemnek tekintendő. E részben nem állja meg helyét az esküdti tiszt gyakorlásának kötelezettségére, illetve az annak teljesítésétől távolmardóval szemben követett eljárásra való hivatkozás sem, mert ámbár az esküdti képesség szintén a politikai jogok közé soroltatik, az mégis külön megbízásnak tekintendő, nem általános jog, csak képesség ezen szintén közfunctio jellegével bíró tiszt ellátására. Ha e tiszt gyakorlata kötelezővé tétetik az azzal felruházottra s az ellenkezőleg viselkedő birsággal sújtatik, itt a közfunctio természetével bíró tisztség gyakorlása kikényszerítésének nem az a célzata, hogy általában

ezen politikai jog gyakoroltassék, hanem itt ama czélszerűségi indok a mérvadó, hogy az ezen tiszttel felruházott állampolgárok távolmaradása következtében ezen intézmény: az esküdtszék működésének megakadályozása elmellőztessék. Ez az országgyűlési képviselő választásánál fenn nem foroghat, itt a választás célja eléretik a nélkül, hogy abban valamennyi jogosult állampolgár részvétele szükségképen megkívántatnék. A választó polgárok fele is megválasztja az országos képviselőt csak úgy, mintha a jogosult választók összessége venne részt a választásban. Gyakorolni a szavazati jogot az állami erkölcs követelménye, de az összeség egyetemes érdekeivel való törődésben rejlő, magasabb belső forrásokból eredő ezen erkölcsi kötelesség jogi szabványok által ki nem kényszeríthető.¹

V. A többes szavazat.

Az általános szavazati jog a demokratia kívánalma, de nagy hiánya, hogy mellette a nagy tömeg elnyomja a kiválóbbakat. «Az egyszerű, általános szavazati jog a társadalmi erénynek, a tehetségnek, a neveltségnek, a rendnek, az erkölcsnek, a tulajdonnak, a családnak, a boldog és állandó társadalmi rend minden elemeinek a nagy tömeg egyenlősítő hullámaiba való fojtása: az a nyers szám, mely a társadalmi állásokat egyenlősíti, mindenre a középszerűség színvonalát erőszakolván rá.»² A tömeg uralom ellensúlyozására tehát

¹ Held: Staat und Gesellschaft. III. 857. l. — Az állampolgárságnak a társadalmi erkölcsi kötelmek teljesítése által is feltételezett kifogástalanságára látszik utalni az 1795. évi francia alkotmány az ember és polgár kötelességeinek elősorolását tartalmazó bevezetése 4. cikkében, mondván: Nul n'est bon citoyen s'il n'est bon fils, bon père, bon frère, bon ami, bon époux.

² Nyssens: Le suffrage universel tempéré. 6. l.

leghatályosabb eszköz, ha kimondatik, hogy mindenkinek van ugyan szavazati joga, de e jog nem egyenlő erejű, vagyis behozatik a többes szavazat rendszere.

Az általános szavazati jog maga se kívánja meg feltétlenül a nyers tömeg uralmát. Nem szükséges, hogy minden polgárnak ugyanoly matematikailag meghatározott része legyen a közdolgok intézésében. Ha a szavazati jogot észszerűen szabályozzuk, ez által még nem nyomjuk el, mint a hogy nem rontjuk meg a gőzgépet azzal, ha tökéletesítjük az első időkből származó kezdetleges szerkezetét. Az általános szavazati jogban egy nagy szervezetlen erő rejlik, ezt szervezni kell. Azon elvek egyike pedig, melyek által ezt elérhetni, a többes szavazat rendszere.¹

Belgium ez elvet tényleg be is iktatta módosított alkotmányába. Az új alkotmány szerint ugyanis a képviselőház tagjai közvetlenül választatnak a következő módon:

Egy szavazattal bír minden 25 éves polgár, ki legalább egy év óta lakik községében és a kire nézve nem forog fenn a törvényben megállapított kizárási esetek valamelyike.

Egy további szavazattal (tehát összesen két szavazattal) bír az, a kire nézve a következő esetek valamelyike áll be:

a) ha 35 éves, nős vagy özvegy s törvényes gyermekei vannak és legalább 5 franc állami adót fizet;

b) ha 25 éves és vagy legalább 2000 franc értékű ingatlannak, vagy legalább 100 franc járadéknak a birtokosa, feltéve, hogy a járadékot legalább két év óta élvezi.

Két kiegészítő szavazattal (tehát összesen három szavazattal) bír az, a ki 25 éves és:

a) valamely akár nyilvános, akár magán felsőbb iskolai oklevéllel bír, vagy pedig

¹ Nyssens: i. m. — Desjardins: i. m. 239. s köv. l. — Burger: Le suffrage universel coordonné. — Frère-Orban: La Révision de la Constitution.

b) valamely oly közfunctiót tölt be, mely a felsőbb iskolai képzettséget feltételezi.

Három szavazatnál többet senki se gyakorolhat.¹

A mi magát Belgiumot illeti, itt a közhangulat régóta kívánta a választói jog reformálását, csak a mód iránt nem volt meg az egyetértés. A szétágazó reformtörekvések mégis e jelszavak körül csoportosultak: általános szavazati jog, a családfők megkülönböztetettsége a szavazatok száma tekintetében, érdekképviselés és a képességre alapított választói jog. Az alsókamara azonban 1893. évi ápril 11. és 12-iki üléseiben, minden egyéb javaslat elvetésével, ápril 18-án túlnyomó többséggel Nyssens indítványát fogadta el, mely a többes szavazat rendszerét az új alkotmányba beleviszi.²

A többes szavazat meg akarja corrigálni az általános, egyszerű szavazati jog hiányait. Legyen mindenkinek szavazati joga, de nem egyforma; az pedig, hogy ki minő mértékben folyjon be az állami akarat képződésének kiindulási pontját képező választási eljárásba: az illetőnek értelmi vagy vagyoni előkelőbbsége alapján határoztatik meg.

Szemügyre véve ugyanis a többes szavazat rendszerének a belga földön életrehívott alakját, azt látjuk, hogy az értelmi előbbrevalóság jön tekintetbe a harminczöt életév és a nős vagy özvegyi állapot meghatározásánál (feltételeztetvén ezeknél a gondolkodásnak ama higgadtabb, belátóbb iránya, mely a család kormányzásával karöltve járónak tekintetik), a felsőbb iskolai képzettséggel bírónál és az ily iskolai

¹ Belga alkotmány. Titre III. Chap. I. Sect. I. Art. 47. — Ezen rendszer alapelveit Nyssens Albert egy 1890-ben fentidézett cím alatt megjelent röpiratszerű művében fejtette ki; a nagyobb szellemi képesség számbavétele azonban itt még nem czéloztatott.

² A többes szavazat rendszerét ismerte már az 1862. évi svéd községi törvény, valamint alkalmaztatott az Angliában a Board of guardians-ba való választásnál.

képzettség kimutatásától függő közhivatalokat betöltőknél. A vagyoni előbbrevalóság az ingatlan- és járadék-birtokosoknál. Látjuk tehát, hogy (ha a szellemi kiváltságot, illetve annak elismertetését és megfelelő érvényreemelését az állami rendben aristokráciának nevezzük) itt aristokratikus, illetve plutokratikus vonásokkal találkozunk. Mégis a többszörös szavazat elve erősen demokratikusnak állíttatik.

A többes szavazat — mondják — indokolt, mert a társadalmi terhek viselésének és a közjóléthez fűződő érdeklődésnek aránya szerint szabja meg a közügyre való befolyás mértékét. Nem helyes az, ha annak, kinek a társadalomban saját jólétén kívül mi érdeke sincs; ki — nem lévén családja és vagyona — csak önmagára gondol, a közügyre ugyanolyan nagy befolyása van, mint a messze jövőre gondolni kényszerülő családapának s a vagyonnal bírónak; ki jobban megérti a nagy társadalmi érdekeket. A család és a vagyon minden polgárisult társadalom alapjai.¹ Indokolt a többes szavazat, mert ha elfogadjuk is azt az elvet, hogy közügyekről lévén szó, a társadalom minden tagja fölemelheti arra befolyó szavát; legnagyobb súlylyal mégis annak kell beszélni, ki az anyagi vagy erkölcsi érdekek legnagyobb összegét képviseli. Indokolt az idősebbeknek, illetve a családfőeknek (az előbbi rendszerint magában foglalván az utóbbi minőséget is) több szavazattal felruházása, mert szükség van arra, hogy a meggyöngyült, tévutakon járó társadalomban a nagyobb belátással bíró, a nagy társadalmi feladatoknak és kötelemeknek jobban tudatában levő elemek megfelelőleg érvényesüljenek és a tapasztalatlanabb fiatal nemzedék befolyását ellensúlyozzák.

De egyedül a többes szavazat alakjában lehet a demokráciát államilag szervezni — mondatik más oldalról. Mert

¹ Nyssens : i. m. 9. l.

mit tesz a demokratia? Az államszervezés alapjává teszi az ősi, születési erénnyel szemben a személyes érdemet; czélja «a személyes érdem erejét a legmagasabb fokra emelni a nemzeti életben». ¹ Ezért mindenkit oly arányban kell felruházni politikai joggal, a mily arányban a nemzet benne önmagát érezi; következésképen csak a többes szavazat alapján lehet a nemzetet szervezni, mint államalanyt. Minden polgárt azon arányban kell politikai joggal felruházni, a mily arányban benne «a nemzet — személyes érdemeinél fogva él». Vagyis általános, de arányos (többes) legyen a szavazati jog. «Ha két állampolgár egyenlő jó hazafi, akkor a nemzet-személy nagyobb quantuma abban lakik, a ki magasabb műveltséggel bír közülök.» Ezért az értelmiséget — nem ugyan az elvont értelemben vett értelmiséget, hanem mint a «nemzeti ész nagyobb fokát» — a többes szavazatok egyik alapjává kell tenni, ha demokratikusan akarjuk szervezni az államot, mert hiszen a demokratia nem egyéb, mint a «személyes érdem aránya szerint szervezett állam (és társadalom)». ² Már pedig a mint az abstract értelmiség, úgy a «nemzeti ész nagyobb foka» is személyes érdem.

Mill is az értelmi előkelőbbség külön érvényesülését kívánja, de nem ily értelemben. Ő ettől eltérőleg az abstract értelmiséget kívánja tekintetbe vétetni oly czélból, hogy a «minorité instruite» el ne nyomassék, vagyis ő a többes szavazatot a kisebbségi képviselő elérésére akarja felhasználni, hogy az valódi súlya szerint legyen képviselve, lévén ő neki a demokratia nem a számszerinti többség privilégiuma, hanem, mint a valódi képviselői alkotmány megtestesülése, az egész nép kormányzata az egész, arányosan képviselt nép által. Ha mindenkit szavazati jog illet is meg, mondja

¹ Kunz: i. m. 30. s. köv. l.

² Kunz: i. m. 17. l.

ő, azért kérdés, hogy egyenlő szava legyen-e mindenkinek. Nem lehet azt mondani, hogy két vélemény, tekintet nélkül kifejezőikre, teljesen egyenlő értékű. A kettő közül valamelyiknek: vagy az okosabb, vagy a jobb embernek igénye van a nagyobb befolyásra.¹ De a gazdagságnak adott túlnyomó befolyást, még mint pillanatnyi kisegítő eszközt se fogadja el, mondván, hogy a szavazati jognak ez az alapja mindig gyűlöletes volt és az is lesz mindig. Szerinte az egyetlen alap, melylyel az egyik polgár szavazata értékesebbnek, nagyobb horderővel bírónak tekinthető, mint a másiké: az egyén szellemi felsőbbisége.²

Ez a rendszer valóban «radicalis individualismust» viz a képviseleti rendszerbe». Mert az a magasabb értelmiség, melyet ő a szavazati jog többségének alapjává tesz, oly értelemben semmi esetre se bírhat nyomatékkel az állami életben, hogy az okosabbat, absolute nagyobb értelmiségűt e czímen nagyobb befolyással is ruházzuk fel. Nem áll az, hogy az okosabbnak a joga is nagyobb. Nagyobb, igen, a kötelessége, mert magasabb szellemi fejlettsége az ennek megfelelő nagyobb kötelességteljesítésre kell, hogy készítse.³

De akár a magasabb értelmiséget (és pedig nem az absolut értelemben vettet, hanem a nemzeti gondolkodás fejlettebb fokát), akár a vagyoni előbbrevalóságot tegyük a többes szavazat alapjává, egyik is, másik is tarthatatlan és igazságtalan. Nem az értelmi magasabb fejlettség egyoldalú túlsúlya mérvadó a választó polgárban, hanem a nemzeti érzés, a polgári erkölcs kisebb vagy nagyobb foka, mely a szellemi előbbrevalósággal szükségképen nincs összekapcsolva. «Gyermekes tévedés azt hinni, hogy a művelődés egymagában

¹ Stuart Mill-Jánosy: A képviseleti kormány. 173. l.

² Stuart-Mill: i. m. 175. l.

³ Held: i. m. III. 873. l.

jobbá teszi az embereket, megváltoztatja ösztöneiket, megrendszabályozza szenvedélyeiket.»¹ Többen, köztük Herbert Spencer, kimutatták, hogy semmi összeköttetés sincs a műveltség kisebb vagy nagyobb foka és az egyesekben meglevő erkölcsi erő között. De még ha el is fogadjuk, hogy a nagyobb politikai belátást nagyobb befolyás illeti meg, lehetetlen ezen befolyás mértékét fokozatok megállapításával meghatározni. Lehetetlenség az egyesek értelmi jelentőségét ily fokozatosan mérlegelni és csak önkényesség nyilatkozik a szavazati jog ily alapon bárminő alakban való megállapításában. Ha azt mondjuk, a műveltebb egyén szavazata többet ér, mint a műveletlené, nemcsak az egyenlőség elve van megsértve, az, hogy egyik polgár szava annyit ér, mint a másiké, de bizonytalan alapot fogadva el a megkülönböztetésre, teljesen bizonytalan eredményre jutunk. E részben a census megállapítás minden hátránya itt is jelentkezik.² Szóval lehetetlen az egyes választó polgárok vélt belső értékének a szavazati jog többszörözésében megfelelő kifejezése.

A vagyoni előbbrevalóságot pedig szintén nem lehet a többes szavazat alapjává tenni, mert a vagyoni érdekeltség képezheti ugyan az ügyekre való befolyás nagyságának alapját a nyereszkesedési célzatú részvénytársulatokban, de nem az államban. Azokban a társulatokban csak egyféle érdekről: az érdekeltégi vagyon gondozása s növeléséről van szó, csak természetes hát, hogy ha az ügyek vitelére való befolyás nagysága a társulati vagyonban való részesedés nagysága, tehát az érdekeltség mérve szerint ingazodik. De ha az államügyek helyes vitelének a vagyonosra nagyobb érdeke

¹ Leroy-Beaulieu : L'État moderne et ses fonctions. 259. s köv. 1.

² Jeder Census erscheint gerade um so verwerflicher, je complicher er selbst, je *relativer* sein Maasstab, je unbestimmter folglich auch sein Resultat ist. — Held : i. m. III. 874. l.

van, mint a vagyontalanra, azért ezen érdekeltséget nem lehet a szavazati jog alapjává tenni, mert akkor az államot az emberek olyan szövetkezésévé süllyesztjük alá, melynek egyedüli czélja a vagyonszerzés és megóvás feltételeinek megvalósítása. Szóval megtagadása lenne az erkölcsi elemnek az állam egész életében. A vagyoni előbbrevalóság úgysis megtalálja a maga társadalmi érvényesülését (főleg a mai materiális irányzatú korszakban), annak állami privilegisálása tehát nemcsak indokolatlan, de igazságtalan is. Indokolatlan, mert az állam az egyes választópolgárban csak a nemzeti erő és gondolkodás megnyilatkozását tisztelheti és ismerheti el, ennek pedig a vagyoni felsőbbbséghez semmi köze. Hogy pedig a többes szavazat alapjai közt épen ez a leggyűlöletesebb a többiek szemében, azt nem is kell említeni, mert nincs társadalmi megkülönböztettség, mint Passy mondja, mely kevesebb tiszteletet és több irígységet keltene az emberekben, mint az, mely a vagyoni felsőbbbségen nyugszik.

Ha általában elfogadjuk a többes szavazat elvét, a legkevésbé kifogásolható lenne a családfők megkülönböztetettsége a szavazatok száma tekintetében.¹ De az elv egészében ellentétben áll azzal, hogy az országos választásnál egyik állampolgár szava annyit ér, mint a másiké; helyes alapot se az értelmi, se a vagyoni előbbrevalóság nem nyújthat a nagyobb befolyás megállapítására és igazságos keresztülvitelére megfelelő megvalósítási módot nem lehet találni.

¹ Ennek behozatalára a francia alsókamarában is történt kísérlet 1872-ben, de eredménytelenül.

VI. A kisebbségi képviselet.

Hogy a képviseleti rendszernek az általános szavazati jog elvén nyugvó berendezése célját elérhesse, kell, hogy a nép minden vélemény- és akaratiránya kifejezésre és megfelelő érvényesülésre jusson és pedig abban a mértékben, a mint az a népben való elterjedtségénél fogva jelentőséggel bír.¹ Ez ma, midőn csak azon vélemény- és akaratirány érvényesül, mely a beadott szavazatok felénél egygyel több hívet számlál és a kisebbségben levők még oly erős tömege is figyelmen kívül marad, el nem érhető. Ezért ez a rendszer,

¹ Ily értelemben áll az, a mit Schultze mond: In einer richtig zusammengesetzten Volksvertretung müssen *alle* vorhandenen berechtigten Lebenskreise, Kräfte und Richtungen des Volkes zum Ausdrucke und zur Geltung kommen und zwar in *dem* Masse, als sie von Bedeutung sind für die im Staate zusammengefasste volksthümliche Gesamtexistenc. Pr. Staatsrecht. II. 139. l. — Concludiamo che l'ideale dell'ottima rappresentanza, e quindi dell'ottimo governo umano si è che la sia lo specchio fedele della nazione, ne riproduca esattamente, come una carta geografica fa pei monti, i fiumi e le valli, tutte le parti e le gradazioni nella loro rispettiva forza ed eccellenza, ossia mediante i migliori uomini che militano nelle loro file e che le governano. Bisogna che la rappresentanza sia la fotografia, lo specchio fedele dello stato degli animi, delle idee, dei bisogni, dei sentimenti, degl'interessi, delle forse, delle volontà di tutti gli elettori. Palma: Corso di dirit. pubb. II. 204. l. — A képviselet legyen «la représentation de la nation, son image, sa photographie». Th. Furet: Majorité et minorités (a «Journal des Économistes» 1869. júniusi füzetében, 428. l.). Une représentation nationale doit être la réunion des mandataires élus par le pays, et que chaque citoyen a le droit d'y être représenté de telle sorte que le fait primitif, aujourd' hui impossible, de la réunion de la nation tout entière pour la discussion de ses intérêts, soit remplacé par le fait seul possible de la réunion de ses mandataires, avec cette condition que cette réunion de mandataires ait exactement la même physionomie qu'aurait la réunion des mandants si cette dernière était possible. U. o. 415. l.

mondják a kisebbségi képviselet hívei, nem is képviseleti tulajdonképen, csak annak neveztetik.¹ Az igazi képviselet csak az, mely minden véleményárnyalatnak megfelelő érvényesülést enged a lehetőség határain belül, vagyis a kisebbségek képviseletének elismerésén nyugvó.²

Hogy mennyire helytelen a mai rendszer, elég arra utalni, hogy mellette a kisebbség még akkor sem részesül figyelemben, ha az összes kisebbségek a népnek tulajdonképen többségét teszik, a mi könnyen előfordulhat, mint erre első ízben Eötvösünk s utána Stuart Mill rámutatott. «Tegyük fel — mondja Eötvös — hogy a kerületek száma 100-ra megyen, 4000 választóval mindenik. Tegyük fel, hogy 51 kerületben a követek 2500-ból álló többséggel választatnak 1500 ellen, holott 49 kerületben a választások 3500-ból álló többséggel történtek 500 ellen. Ez esetben amaz 51 követre 127.500 — a 49-re pedig 171.500 szavazat jutott, azaz a törvényhozás többsége a választók kevesebbségét képviseli.»³ No már, ha a képviseletnek az egész népet kell előtűntetnie — mondja Bluntschli — úgy a nép vonásait kell ábrázátán viselnie, úgy, a mint azok megvannak és magában annak lehetősége, hogy a nép és képviseletének parlamenti többsége egymással ellentétben állanak (a mire Európában is, de főleg Észak-Amerika államaiban számos eset van), nem egyezik meg a képviselet eszméjével.⁴ És ha azt alapjában hamisnak találjuk, hogy egy despota izolált akarata a nép

¹ Du système représentatif nous avons le mot et l'idée, mais la chose nous fait défaut. Pour réaliser cette chose excellente, il faut une représentation nouvelle. Naville: La question électorale. XIII.

² — la représentation de tous dans les limites du possible. U. o. VII.

³ A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. (1854.) I. 214. l. — Stuart Mill: i. m. 134—135. l.

⁴ Politik. 438. l.

akarátát sérthesse, nem lehet azt sem igazságosnak találni, hogy a nép felénél egy kis fractióval nagyobb része, illetve ennek akarata sérthesse a másik rész akarátát.¹

A kisebbségi képviselet elvének hívei azt mondják, hogy a mai többségi rendszer mindenestre elvetendő, mert: *a)* igazságtalan, egy részét a választóknak képviselet nélkül hagyván. Ha, tegyük fel, London-ban sok tory van, a parlament London által választott tagjai azonban csupa whig-ek, akkor minden londoni tory hibásan van képviselve, mert városa nem azokat küldi a parlamentbe, a kiket ő ottan szeretne látni, hanem épen azt, a kit nem akar ott látni;² *b)* elnyomó irányzatú, mert a többség zsarnoki hatalma alatt a még oly eszélyes kisebbség is érvényesülés nélkül marad; *c)* folytonosan megzavarja a közbékét, miután a két párt versengése, melyek közül egyik arra van hivatva, illetve oda céloz, hogy kizárja az érvényesülésből és uralomból teljesen a másikat, legnagyobb mértékben felkelti a szenvedélyeket; *d)* káros eredményű magára a képviselőtestületre, mert olyan eszmék, véleményirányzatok maradnak kizárva a tanácskozásokból, melyeknek az országban sok követője van; *e)* de alapjában véve hamis is a mai rendszer, mert a választói többségek majdnem mindig mesterségesek és miután a képviselet joga csak a többségnek van megadva, mindig fenyeget ama veszély, hogy a határozás souverén joga oly képviseleti többségnek lesz sajátjává, mely tulajdonképen csak kisebbség, a választópolgárok körébeni véleményirányzatok igazi arányait véve tekintetbe.

A mai, pusztá többségi választási rendszer hibája tehát abban áll, hogy a képviselő megválasztására a beadott szavazatok felénél egygyel több szavazat kívántatván, a parla-

¹ Herbert Spencer : La science sociale. 187. l.

² Bagehot : Englische Verfassungszustände. 196. l.

mentben csak a választók egyik része lesz képviselve és ennél fogva a parlamenti pártok arányai nem egyeznek meg a választók tömegének politikai vélemény irányaival. Már pedig, ha nem is lehet szó oly értelemben képviseletről, hogy a parlament a kisebbitett arányú nép legyen, a törvényhozó szerv választott részének, a képviselőknek a választó polgárok akarata és véleményirányzatai szerint kell alakíttatni s ki kell zárva lenni annak, hogy egy oly képviseleti testület alakíttassék, mely csak a választók egyik részének akarata szerint alkottatott egybe s ennek daczára az összes választók képviseletére van hivatva, a minőt létesíteni tehát a választók egyeteme nem akarhatott.¹ Csak az a választási rendszer helyes, mely ugyanolyan arányt képes létesíteni a parlamentben a pártok között, a mily arányban sorakoznak a választók az egyes pártok körül, vagyis az arányos képviselet.

A pusztá többségi rendszer mellett csak akkor hatályos szavazatom, ha a többségben levő párthoz tartozom. Ellenkezőleg az mit sem ér. Vagyis a felénél egygyel több mindenható, a felénél egygyel kevesebb pedig egyenlő a nullával. E mellett a legigazságosabb eszmék, a legjogosabb érdekek hallgatásra lesznek kényszerítve mindaddig, míg csak a felénél egygyel több szavazatra nem tesznek szert. Az egyedüli helyes képviselet a részarányos. Az a vélemény, mely túlnyomó az országban, legyen túlnyomó a törvényhozó testületben is, de legyenek képviselve az ettől eltérő vélemények is és pedig abban az arányban, melyet a népben való elterjedtségüknél fogva követelhetnek maguknak. A mai választási rendszerben fekszik egyik főoka a választástól való tartózkodásban nyilvánuló nagymérvű közönynek

¹ Békésy Károly: A választási rendszer bírálata. (Az «Erdélyi Múzeum» 1894. évi III—VI. füzetében.) 427. l. — Seamen: Le système du gouvernement américaine. 25. l.

is, mert vagy erre van kényszerítve a többségben levő párttal ellentétes álláspontú választó, vagy pedig a meddő ellenzékieskedésre. A polgárok nagy része — mint Prévost-Paradol mondja — nem kívánván leszavaztatni, kisebbségben maradni, elveszti a közügyek iránti minden érdeklődését és visszavonul a választástól, melynek eredményét előre tudja s melynél azt tapasztalta, hogy szavazata úgy se jön számításba. De a pusztá többségi rendszer még a választások szabadságát se biztosítja, mert a választó nem arra szavaz, a ki tetszésének megfelelne, hanem arra, a kinek a megválasztatására a legtöbb kilátása van. Nem arra szavaz, a ki véleményével azonosította magát, hanem a ki legkevésbé visszatetsző neki, ha egyúttal kilátása van a győzelemre.¹

Nem lehet az arányos képviselet megdöntésére azt felhozni, mondják e rendszer hívei, hogy ha minden vélemény képviseltetik, ki van zárva minden parlamenti többség és a parlamenti kormányzásnak vége van. Nemcsak két párt van azonban a parlamentben, hanem számos. Ma is képviselve vannak a véleményárnyalatok, csak hogy nem abban a helyes arányban, melyet megérdemelnének. A részarányos képviselet ezt a valóságnak megfelelőbbé kívánja tenni és nemcsak hogy meg nem akadályozná az erőteljes parlamenti többségeket, sőt ellenkezőleg e rendszer mellett lehetne csak igazán erőteljes többségre számítani. A részarányos képviselet nem gyöngítője lenne az általános szavazati jognak, hanem inkább erősítője; öntudatot adna e sokszor vak erőnek s a demokráciának oly kívánatos állandóságot adná meg.²

A kisebbségi képviselet abból az alapelvből indul ki,

¹ Aubry-Vitet: Le suffrage universel dans l'avenir. (A «Revue des Deux-Mondes» 1870. májusi füzetében.) 380. l.

² P. Lafitte: Lettres d'un parlementaire. (A «Revue politique et littéraire» 1893. évi január 21-iki és köv. füzeteiben.) 57. l.

hogy ha a többségnek van is joga a döntésre, de nincs joga arra, hogy a tanácskozásból kizárja a kisebbségeket, tökéletes hallgatásra kényszerítve, vagyis el kell választani a képviselet jogát a határozás jogától.¹ Ez utóbbi megilleti a parlamenti többséget, az előbbi a választópolgárok egész testületét. Vagyis, a mint Considérant mondja, a divatos választási eljárás alaphibája, hogy e természeténél fogva különböző két szavazatot: a képviseletit (vote *représentatif*) és a határozót (vote *delibératif*) összetévesztik.

Határozzon a többség, de úgy, hogy azért minden véleményárnyalat képviselve legyen. Ha egy gyülekezetben harmincz személy van jelen s ezek két ellentétes táborra oszlanak, melyek közül az egyik 20, a másik 10 hívet számlál, ebben az esetben, ha három képviselőt kell választani, az első résznek két képviselő jut, de a másíknak kétségtelenül joga van a harmadikra; ez egyszerű, kézzelfogható, tiszta matematikai igazság. Vagyis a határozat joga collectiv, személytelen jog, melynek létjoga a szükségszerűsége alapszik a mely a többségnél van. A képviselet joga azonban individualis, személyes jog, mely minden állampolgáré. Csakhogy sajnálatos előítélet a képviseleti rendszer kezdete óta összezavarta e két egymástól különböző jogot.² A demokrátiának az egész nép kormányzásának kellene lenni az egész, egyenlően képviselt nép által; de mai alakjában az csak az egész nép kormánya annak egyszerű többsége által. Az első az igazi egyenlőség, a másik a számszerinti többség előjoga, melynek a kisebbség merev kizárásával egyedül van szava az államban, tehát zsarnoki természetű.³ Louis Blanc is azt mondja, hogy a hol a kisebbségeknek nincs meg arányos

¹ Naville : i. m. 61. l.

² Aubry-Vitet : i. m. 379. l.

³ Stuart-Mill : i. m. 132. l.

befolyása a közügyekre, a kormány csak az előjog kormánya, már pedig minden privilegiumban a zsarnokság csirája lap-pang. Lehet, hogy a választó collegiumban az okosabb kisebbséget elnyomja a kevésbbé eszélyes többség, hogy a választás lombikja nemcsak okosságot, hanem eszélytelenséget is destillál ily módon a politikai vélemények, szenvedélyek nagy tömegéből s gyakran az utóbbi lesz uralkodó. De hogy az intelligentia mindig a kisebbségben volt (mint Schiller mondja) és előbb-utóbb el kell pusztulni az államnak, melyben a többség esztelen rendszere győz, egyike mindenesetre a kisebbségi képviseletet védők leggyöngébb érveinek.

Bármennyire állíttassék is, hogy a mai választási rendszer, mely csak a többségek érvényesülését ismeri el és a kisebbségeknek, ha még oly tekintélyesek is, az állami akarat formálásánál való közreműködésben helyet nem enged — igazságtalan és ennél fogva a képviseletnek nem csupán a nép számához képest. hanem az országban levő pártok, politikai véleményirányok szerint arányosnak kell lenni, hogy e részben az ország valódi állapota fejeztessék ki;¹ bármily lelkes felkarolásban részesült ezen eszme megvalósításán buzgólkodó szövetkezések által s bár itt-ott elismertetést talált a positiv alkotmányjogban is,² az állam organikus ter-

¹ Palma: i. m. II. 242. l.

² A kisebbségi képviselet többféle kísérlet tárgyát képezte főleg az újabb időkben. A legemlétesreméltóbbak: az 1855-ik évi dán választási törvény. (Andrä minister terve.) Miután 1849-ben a képviseleti elem lényegesen kiterjesztetett, 1855-ben a király, a kinél akkor a törvényhozó hatalom volt, az aránylagos képviseleti rendszert oktroýálta az országra a korlátozott szavazat alakjában. A Rigsdag 80 tagja közül 20-at a korona nevezett ki, 30 a tartományi rendek által választott és csak 30 a nép által közvetlen választás útján; a kísérlet tere tehát meglehetősen kicsiny volt. 1863-ban a törvény a kamarák által tárgyaltatik és elfogadtatik. 1866-ban az aránylagos képviselet elve,

mészetéből kiinduló elmélet azt nem helyeselheti. Az, hogy a kisebbségi képviselet megvalósítására törekvő rendszerek mindegyike ellen lehet alapos kifogásokat tenni, magában véve még nem lenne elegendő annak elvetésére, mert ha egyszer egy politikai elv helyessége lényegileg elismertetik, másodrendű kérdés annak megfelelő érvényesülési alakot találni. E részben áll Burke mondása, hogy: «nem létezik olyan valami se az anyagi, se a szellemi világban, a mit a gondviselés jónak talált számunkra, de megtagadta volna tőlünk elérhetésének eszközeit». Áll ez azokkal szemben, kik a kisebbségi képviseletnek elméleti jogosultságát elismerik ugyan, de annak gyakorlati kivihetőségét tagadják. Ha eddig nem sikerült megfelelő rendszer kitalálása, ez a jövőnek

mely eddig csak a törvényben volt meg, bevezettetik az alkotmányba, melynek 40. §-a szerint a Landsting tagjainak választása az aránylagos képviselet elve szerint történik, a választási törvény határozván meg ezen elv alkalmazását. — Angliában az 1867. augusztus 15-iki reformtörvény szerint a városi választókerületek többjében, melyek három vagy négy képviselő küldésére voltak jogosítva, a választó egygyel kevesebb szavazat gyakorlására jogosíttatott fel, mint a hány képviselő választandó volt (Three cornered constituencies), s ekként a harmadik vagy negyedik hely a kisebbségnek jutott. Ezt azonban az 1884-ik évi parlamenti végzemény megszüntette, a mennyiben a több képviselőt választó kerületeket általában eltörölte, behozván az egyes választásokat, a Single seat system-t. (Concha: Anglia alkotmánya. 295. l.) Bluntschli az 1867-iki angol reformra azt mondja: Das ganze Gesetz hat fast nur die Bedeutung eines *verschämten Bekenntnisses*, dass die gewöhnlichen Majoritätswahlen keine Garantie gegen eine ungerechte Ausschlussung der Minderheiten gewähren. (Politik. 447. l.) — Elfogadást talált a kisebbségi képviselet elve még Brazília alkotmányában (1874—1881.), Spanyolországban 1878 óta azon választókerületekben, melyek a Cortes-be háromnál több képviselőt küldenek, Portugáliában 1884 óta, Olaszországban 1882 óta, de csak ama kerületekben, melyek öt vagy ennél több képviselőt választanak, továbbá a kombinált lista-szavazás alakjában némely schweizeri cantonban.

képezhetné feladatát, mi mellett természetesen nem hallgatható el az, hogy egy ily rendszer mindenkor a mesterkelt-ség és jó részben az önkény jellegét fogná magán hordani.¹

A mi már most e rendszer lényegét illeti, alig kell arra rámutatni, hogy első sorban nem fogadható el az, miszerint az okosság és eszélyesség nagyobb foka mindenkor és feltétlenül a kisebbségnél lenne.² Hiszen ha így volna, a kisebbségi képviselet eszmei jogosultságát e révén védők magukkal keverednének éles ellentmondásba. Ha áll az, a mit Göthe mond: «Die Vernunft wird *ewig* in der Minorität sein» akkor a kisebbség körében is mindig a még szűkebb körű kisebbségnél lenne a mélyebb belátás, a mi a végtelenig (illetve egész addig, míg csak ez a kisebbség az egyes emberre le nem olvad) lenne folytatható. Ide vezet az eszme következetes keresztülvitele, nem lévén lehetséges a kisebbségek közt pusztá számbeli megkülönböztetéseket tenni, illetve azt, a mit a nagyobb számú kisebbségre nézve helyesnek, természetesnek találunk, a szűkebb körűvel szemben megtagadni.

A kisebbségi képviselet, bármily tetszetősnek és igazságosnak tűnjék is fel, végső eredményében az állam organikus természetének megtagadása, sőt az állam fölolvasztása a parlamentben. «A kisebbségek képviseletének vitatói — mondja egyik hazai írónk — a parlamentben a néperdeknek hű képét akarják adni, de buzgalmukban magát a tárgyat veszik képnek és a tükör helyébe, hol a test kép-másának kellene megjelennie, magát a testet teszik, mert

¹ A kisebbségi képviseletet megvalósítani kívánó rendszerek száma ma már rendkívül nagy. Az újabb főbb irányok a korlátozott szavazat, a halmozott szavazat és az egymással concurráló lajstromok rendszerén alapulnak.

² Held: i. m. III. 869. l.

nem azt kívánják, hogy az állam minden érdekének legyen a parlamentben képviselője, hanem, hogy az állam egészen felolvadjon a parlamentben.»¹ De a kisebbségi képviselő szem elől téveszti azt is, hogy az állami akaratot kimunkáló organumnak, a parlamentnek nem is lehet az hivatása, hogy minden akaratirányt feltüntessen, mely szerint a választó polgárok az állam cselekvőségét irányozni szeretnék s ha feltüntetné is, az elhatározásra akkor is csak a tömegse, illetve túlsúlyban levő akaratirányok folyhatnak be. Sőt ha a bármi-féle nézet- és akaratirányok számbavételének, az a parlament működésére egyenesen bénító hatású lenne, megakasztván a fő akaratirányok valamelyikének érvényre emelkedését és így az állam cselekvőségét.² Hiába tesszük azt lehetővé, hogy a parlamentben, ebben az úgynevezett «nemzeti ész»-ben, minden valamire való nézet- és akaratiránynak képviselője legyen, mert ezzel elérhetjük ugyan azt, hogy ezen véleményirányzatok megfelelő kifejezést nyernek az elhatározást megelőző tanácskozás folyamán, de nem azt, hogy a végső elhatározásban sikerrel érvényesüljenek.³ Az egyes ember akaratának irányzásánál is csak a legerősebb indokoknak lehet szava,

¹ Schiller Zsigmond: A kisebbségi képviselő. (A «Budapesti Szemle» 1873. évi 3. számában.) 151. l.

² Concha: i. m. 424. l.

³ A parlamentarismus lényege nem egyéb, mint bizonyos formák közt a többség akaratának érvényesítése — mondja találóan Gyulai Pál (a «Budapesti Szemle» 1873. évi 5. füzetében, 157. l.). Ez áll. De mint a parlamentben, úgy a választásnál is a többség nem azért tekintik elhatározónak, mert mindig így volt, hogy a többség győz, hanem mert minden collectiv elhatározásnál az abban résztvevő egyedek egyforma belátóképességűeknek tekintetvén, a *vélelem* az, hogy az a jobb, czélszerűbb, mi mellett a nagyobb rész ítélete nyilatkozott. — Les questions d'intérêt commun sont résolues par le vote des citoyens, et le nombre est *souverain*. Pouvoir souverain du nombre ne veut pas pouvoir despotique, illimité, et indiscutable, — non. Il faut simplement

a megfontolás csak a leghatalmasabb, mert szerinte legtöbb érveléssel támogatott szempontok szerint igazodhatik s távolabb eső, az akaratirányzásnak szűkebb körébe nem vonható lehetőségei számba nem jöhetnek. Ugyanez áll az államnak, e nagy embernek gondolkodó és akaró szervére nézve is. De a kisebbségi képviselőt annál fogva, hogy a legspecialisabb megbízású képviselőket juttatná a parlamentbe, az egyetemes jó eszméjének se tenne hasznos szolgálatokat.

A Hare-Mill-féle szabad egyesülési formának különösen nagy hátránya az, a mire Gneist találóan rámutat, hogy t. i. a helyi összetartozóság minden kötelekét felbontva, a választó polgárok, miként a szélroham a port, felragadja, állandó, napi működésének színteréül szolgáló köréből kiszorítva, előtte teljesen idegen elemekkel való egyesülésre készíti s azáltal mindazt a befolyást, melylyel a szűkebb szomszédi kör az érdekek felismerésére és a politikai nézet- és akaratirányzásra bír, megszünteti.

A politikai eszmék, nézetirányok, a mennyiben tartalmi súlyuknál, belső értéküknél fogva erre képesek, folyton fejlődésben vannak s az ellenzékek abszolút értéke nem a pártjukon álló szavazók időleges számától, hanem eszméik belső értékétől függ.¹ A kisebbség esetleges nagyobb erkölcsi ereje,

entendre par ces mots que la majorité est supérieure (*supra*) à la minorité dans les questions qui, d'un consentement unanime et préalable, doivent être soumises au vote. A. Gigon: La représ. des minorités. (Journal des Économistes. 1874. janv. 61. l.). — Proudhon azt mondja, hogy a képviselői rendszer a maga többségi törvényével nem más, mint az «erősebb jogának észszerű alkalmazása». Azonban más erő is érvényesül itt még, az az elv, hogy a kétséges dolgokban a nagy tömeg véleménye valószínűbb, mint néhány emberé, a nemzet lelkiismeretének kifejezése biztosabb, mint egy töredéké. La Guerre et la paix. I. 234. l.

¹ Franciaországban 1857-ben csak öt ellenzéki képviselő volt, de az általuk képviselt eszmék erkölcsi súlya azért igen nagy volt.

politikai eszélyességbeni túlsúlya úgylis érvényesül; nemcsak, de előbb-utóbb többséggé leszen. Az olyan párt, legyen az akár többség, akár kisebbség, melynek a népben nincsenek gyökerei, melynek létjogot, fejlődésképesseget nem biztosítanak életképes politikai eszmék, mindig jelentéktelen marad. A népben élő politikai eszmék azonban utat törnek maguknak a parlamentbe akárminő választási rendszer mellett is; az eszmék belső ereje, jogosultsága magának előbb-utóbb elismertetést követel. Ha már most a kisebbség hívebb kifejezője az államilag legfőbb jónak s eszméi a többségéi felett állanak erkölcsi súlyban, tartalomban, akkor az ilyen eszmék belső igazsága s ezzel együtt a kisebbség a többség felett érvényre emelkedik. Hiszen a többség eszméinek igazsága mellett a hozzája ragaszkodottak száma úgylis csak vélelem.¹

A kik csak a kisebbségi képviselő eszméinek érvényesülése mellett tudnak beszélni igazi képviselőről, szem elől tévesztik azt is, hogy minden választási rendszernek, bármily jó legyen is az, csak relatív értéke van. Nagy befolyása van a választási rendszernek, de nem ez a fődolog; fő a politikai közgondolkodás minősége. Lehet jó választásokat csinálni rossz választási törvénnyel és megfordítva.²

A kisebbségi képviselői rendszer tisztán mechanikus berendezésekre fekteti a fősúlyt, ezektől reméli az igazi képviselő elérhetését, holott a democratia intézményei, mint egyáltalán minden politikai intézmény, nem vizsgálható oly

¹ Concha : i. m. 411. l.

² Courcelle-Seneuil : i. m. 701. l. — Bluntschli is azt mondja, hogy mindannak, a mit az állam alkotmánya erre nézve megállapíthat, csak viszonylagos értéke van; fő a népjellem, a «Volksggeist»; ha ez meg van romolva, ezen semmiféle képviselői rendszer sem segít, mert a nép hibáját az intézmény is magában fogja hordani. Staatswörterbuch. III. 287. l.

szemmel, mint a hogy a mechanikus szemügyre vesz valamely gépezetet, melynek ha egyes alkotó részei helyesen vannak összeróva, okvetlenül helyesen kell működnie s működésének minden iránya, eredménye előre meghatározható. De mert az állam maga nem gép, nem lelketlen szervezet, mert alkotói se élettelen részek, ezért minden oly rendszer, mely csak külső mechanismus által akar elérni oly czélokat, melyek elérésénél nem az arra szolgáló eszközök meghatározása, hanem az ezeket mozgató, betöltő erkölcsi erők minemisége a döntő, alapjában véve elhibázott és meddő eredményű. Tényleg nem is mutathat fel ezen rendszer itt-ott behozott egyik alakja sem eddigelé kielégítő eredményeket.

Dr. Balogh Arthur.

RENAN ERNŐ.

I.

Séailles Gábor francia bölcsészettanár írt egy kitűnő életrajzot Renanról, mely arra birt, hogy magam is elmondjam nézeteimet a nagyhirű tudósról és gondolkodóról.

Jegyzeteim nem alkotnak egy kerek életrajzot. Ez sok tanulmánnyal járna; noha nagyon érdekes volna Renan egy korkép keretében mutatni be. Én a könnyebb módját s végét fogom meg. Magam elé veszem Séailles művét s az ő munkája fonalán vizsgálom Renan nézeteit s magyarázom az erkölcsi világ törvénye szerint. Remélem, úgy is elérem célomat: a ki egy kissé ismeri a törvényt, mindjárt látja, mily könnyű az alkalmazása a nehezebb erkölcsi, metafizikai, bölcsészeti, aesthetikai és gazdasági kérdésekre is. Természetes, hogy a legfőbb kérdéseket, mint Isten, halhatatlanság stb. ma sem oldhatni meg; az erkölcsi törvény ismeretével új kérdések is merülnek föl, melyek megoldása másoknak van fentartva. Dolgozatommal nem elégítem ki az alapos tudós komoly és részletező igényeit; de talán kinyerem az összefoglaló elmék őszinte és lelkes elismerését, a kiket bizonyosan meg fog lepni az erkölcsi törvény földerítésének bámulatosan sok következménye, melyek minden erőltetés nélkül folynak a haladás hullámanak egyszerű igazságából.

A sok francia író és gondolkodó között kiválóan két férfiú vonzott magához; az egyik *Lamennais*, a másik *Renan*.

Az első az 1820 körüli idealismusnak volt hirdetője, 1817-ben kezdte kiadni nagy művét, az *Essai sur l'indifférence in matière de la religion*-t, mely hangosan követelte és ékesszólóan sürgette, hogy vissza kell térnünk a hithez és a pápai tekintélyhez, épen úgy, mint most a derék Brunetiére. Az idealismus gyarapodásával azonban merészebben kezdett gondolkodni, össze akarta egyeztetni a szabadságot az egyházzal, vagyis az idealrealismus hatalmas központosító, egységes és inquisitíós érzését, gondolkodását óhajtá kiirtani az egyház magatartásából. A pápák gyöngéden elutasíták e törekvést, mindamellett Montalembert, Lacordaire, Dupanloup és más liberális katolikusok buzgó szolgálatait szívesen fogadták s az idealrealismus második feléig túrték. Az erős gondolkodó és hatalmas szavú Lamennais azonban már a harminczas évek elején hűtelen lett az egyházhoz és csodált, ünnepelt socialis izgató lón. Idealismusa kérlelhetlenül ragadta magával. Lánglelke átélte az 1848-iki forradalmat, hogy az idealrealismus centralisatiója törje össze. A bámult ember mindenkitől elhagyatva s magával meghasonolva dőlt sírjába. A huszas évek idealistája nem bírta elviselni az ötvenes évek noha még csekély realismusát, épen úgy mint Heine, Vörösmarty, Bajza József, Tocqueville és mások számtalanon. Mindig mélyen meghatott e férfiú tragédiája. Ime egy ember, a kit szervezete és az ébredező idealismus erkölcsi érzése a valláshoz, mint az erkölcs támaszához vezet, azonban eszének feszítő ereje lerombolja a szabadság korlátjait, de csakhamar sehol sem találja magát otthon, csak a sír fenekén. Törvényem fölfedezése után Lamennais sorsa mindjárt eszembe jutott.

A másik francia gondolkodó, kivel annyira foglalkoz-

tam, Renan volt. Ő már később lépett az élet színpadára. 1823-ban született, abban az évben, melyben Petőfi Sándor, a nagy lantos. A vallásos Bretagne gyermeke volt. Áhitat és jámborság környékezte ifjúságát. Majd pap lőn. De már 1845-ben megérte a rajongó idealismus lassú hanyatlását, üres, tartalmatlan elméleteit, fényes légvárait: realisabb lelke a tudományra áhít, s bár szereti a vallásos érzés jótékony melegét, szívesen megfordul a templomokban, gyönyörködik az egyház fényes szertartásaiban és az egyszerű hívő jámbor áhitatában; sok kínos lelki vajudás után kilép a papnöveldéből, hogy szabadon rajonghasson a történeti és nyelvészeti tudományokért, úgy a mint az idealrealismus alatt szoktak, mikor tőlük az emberiség nagy kérdéseinek megoldását várják.

1849-ben már elkészült egy ily munkájával, megírta a *L'Avenir de la science* erős kötetét, de nem adta ki. Mesterei, közöttük Thierry Ágoston, lebeszéltek róla. Negyven évnél tovább őrizte szekrényében, pedig e műben le volt téve az a bölcsészeti világnézet, melyet oly gyönyörűen kifejtett más alkotásaiban. De a mi mégis hiányzott ezekben: az a túlságos bizalom, a legtúlzóbb hit a tudományos igazság erejében. A lázas idők mámore magával ragadja és buzgó demokratává teszi a fiatal embert, örvend a forradalom mozgalmas napjainak, azt hiszi: az emberiség célja nem a jólét, a boldogság, hanem az értelmi és erkölcsi tökély; a nagy válságok mély barázdákat vonnak az emberi szellemben s megtermékenyítik azokat; azt gondolja, hogy a Parthenon és a Propyleumok, Phidias alkotásai, Plato párbeszédei, Aristophanes vigjátékai oly korszak művei, mely nagyon hasonlít 1793-hoz. Pedig egyik sem az. Plato párbeszédei csak az idealismus napjaiban születhettek a negyedik század elején, Phidias alkotásai, Aristophanes vigjátékai, a Parthenon és a Propyleumok az erősen realis idők szüleményei. De csakhamar kijózanodik a fiatal tudós. A nagy társadalmi forra-

dalmak, minő az 1789-iki, az 1848-iki, az idealisták földönfutásával végződnek, a fényes remények légvárai összedőlnek s egyszerre nagy számmal tűnnek elő a pessimisták, minő maga Renan is lett, a ki még húsz év múlva is azt hitte, hogy nem gyógyult ki belőle. Pedig azt mondhatnók, hogy csak kevéssé érezte. Összefoglaló erejét mérsékelte a komoly munkás realismus, a mely nála mindig hatalmas volt. Később is könnyen tudott simulni az idők árához, annyira, hogy még a legsötétebb realismus napjaiban is, például a nyolczvanas években, sem lett pessimista, hanem finom epicureista és galans optimista. Természetes, hogy nem lehetett megelégedve önmagával. Bizony sokszor érezhette, milyen hitvány, gyarló teremtes lőn, de mint én nem tudtam pessimista lenni, ő sem volt az. Önmagunkkal elégedetlen epicureisták, nyájas, kellemes udvarlók, léha szórakozók levénk.

II.

Séailles Renan bölcsészetről szólva mondja, hogy a század közepén beléfáradtak az ékesszólásba, a hivatalos bölcsészetbe, a szónoki bizonyítékokba, melyek következményeiből czáfolják meg az egyes tanokat és elavult körmondatok zengésével altatják el az ember szellemét. A mint Taine úgy Renan is világosan látta, hogy itt az ideje a nagy hagyományhoz térni vissza, a tudománnyal kapcsolni össze a bölcsészetet, mely nem válhatik el tőle, mint a gondolat a maga tárgyától, számon tartva az új helyzeteket, melyeket a positiv tudomány haladása teremtett a gondolkodónak.

A francia tudós e megjegyzése helyesen tolmácsolja az akkori viszonyokat. Az idealismus bölcsészete a realismus végén tör ki s az eszmék legmagasb és legragyogóbb delére

emelkedik. A positiv tudományok sikereit fölhasználva alkotja meg az idealista a bölcsészetet s mivel igen magasan lebeg, az összeséget, az egyetemest, az általánost tekinti, teljes erővel jelentkezik erkölcsi érzése. Tele van morállal, szónoki és ékesszóló hangon és oratorikus bizonyítékokkal lép föl. Ilyenek voltak a görög bölcsészek 600 körül Krisztus előtt; újra ilyenek lettek 400 körül Sokrates, Plato és a többiek; majd 150 körül, utóbb a III. században Kr. után Plotinos és mások s így tovább 1715 és 1820 körül. A bölcsészet e magas erkölcsi színvonala, ékesszóló okoskodása azonban lassankint hitelét veszti a realismus ébredezésével. Az idealista egyenes és rideg logikája nyers és száraz a realismus édes melegének. Hidegnek, üresnek, felfujtnak, tartalmatlan-nak látja. Neki friss, meleg és solid tartalom kell. A régi positiv tudományt kiaknázza, kimerítette az eszményi bölcsészet, hisz rajta épült, a gyakorlati ismeretek halmazán emelkedett oly magasra. Lassankint érvényesülni kezd a realis, a nemzeti eszme és visszaszorítja az idealismus egy részét, míg a másikat magába olvasztani törekszik. Ekkor fordul az emberiség egy része a tudományhoz, a természeti, történeti, philologiai tudományokhoz s tőle várja megváltását. Emelkedik a tudomány fénye, dicsősége, a nagy tudósok híre-neve, büszkesége, kik csak megvetéssel tudnak szólni az eszményi és morális bölcselőkről. Így láttam ifjú koromban, mikép enyészett el a nagy Hegel, a franczia Cousin és mások előkelő neve, hallottam úton-útfélen minő lenézéssel emlegették őket, bár vénülő, pusztuló barátjaik és híveik minden lehető megtettek, hogy fentartsák hitelüket. Renan és vele Séailles s úgy mások is annak tulajdonítják az *egyetemi bölcsészet* gyors elfajulását, hogy nem vette számba a tudomány haladó és élő sajátságát, sivár és üres lőn, úgy hogy el kelle hallgatnia vagy magát ismételnie. Nagyon igaz. Csakhogy ez az űr mindig bekövetkezik az idealismus elvi-

rágzása után. Jogosan mondja Séailles: Mily okosan tette Spinoza, hogy meghalt negyven éves korában! De nem sejtí, mily nagy igazságot bolygat meg ez észrevételével. Mit csinált volna az *Ethika* után? kérdi tovább. Bizony mit csinált volna? Neki meg kelle hálnia, vagy megörülnie, vagy elbetegesedve, vagy magát az itálnak adva, tengődnie, mert nem tudott simulni a növekedő realismushoz. Plato, Hegel deducatív módszere nem lehetett Renané, nem azért, mert jelleme határozatlan, szelleme kritikai, képzelete vallásos volt, s mert jó és rossz tulajdonai egyesültek, hogy eltérítsék egy elvont bölcsészettől; hanem mivel e bölcsészet idealista volt, Renanban pedig erőbbek valának a realis sajátságok. Ha mikor elhagyta a papnöveldét, lelkén az eszményi rajongás uralkodik, bizonyosan Cousin, Jouffroy és társaik közé szegődik s neve nyomtalanul enyészik el vagy pedig pessimista lesz és Schopenhauer bámulói közt foglal helyet vagy pedig elpusztul mint Lamennais és mások nagyon sokan. De már nincs igaza Séaillesnek, mikor azért üdvözli Renant, hogy általa örökös zátonyra jutott a metaphysika. Nagyon téved. Nekem sikerült most az idealismus hajnalán újra felépíteni az új metaphysikát; az erkölcsi világ törvényének fölfedezése a legesodálatosabb metaphysikai alkotás, melynek azonban távolról sem lesz az a következménye, a mitől Renan fél, hogy megdermeszti a szellemi életet, mert tömérdek régi és új kérdés merül föl, melyekre nem tudok felelni. «A tudományok tudománya, mely fölöslegessé tenné a többieket, sirja lenne az emberi szellemnek és ugyanazon következményei volnának, mint valamely kinyilatkoztatásnak, feltétlen dogmát adván nekünk, elmetszené az emberi szellem minden mozgását, minden kutatását. A scholastikusok mennyországának unalmasságát alig hasonlíthatnók az árnyalat nélküli igazság tunya szemlélőinek állapotához, melyet, mivel nem ők találtak meg, nem szeretnének s jellemők, egyéniségük bélyegét

se nyomhatnák reá.» Szépen és helyesen van mondva, de nem kell tartanunk tőle. Alig tűnik el húsz év az idők homályában, a fölfedezésem iránti rajongás veszíteni fog, újra a tudományhoz fordul az emberiség s tőle várja ama nagy kérdések megoldását, melyekre felelni nem tudok; de már sokan lesznek, a kik a haladás törvényét ismerve csak azért fordulnak a tudományokhoz, hogy új anyagot szerezzenek be a jövőendő építkezéshez. Renan is azért nem csatlakozott az idealista bölcsestisztekhöz, kik egy maroknyi abstractióval akarták megmagyarázni a világot, mert vallásos hajlamai valának, mert szerette a szertartásokat és jelképeket, mert kénye szerint végtelenig variálta a formákat úgy, mint az Isten megjelenítéseit, mert a tények ösvényén haladó és látható eszmére volt szüksége, mert episodokban gazdagabb szent drámára áhitozott és finomabb symbolismusra vágyott; és azért kedvelte mindezeket, mert realista volt, vagyis realisabb mint számos kortársa s így nem kellett neki az eszményiség kissé rideg és száraz alkotásai.

Szerinte Hegel, Hamilton, Cousin felállíták azt a végzetes sorompót, melyen túl már nincs helye a metaphysikának. Séailles is úgy találja, hogy nincs többé létjoga a metaphysikának; elavult tudományos forma, mely nem bírja megoldani a fölmerülő bölcsestisztezi kérdéseket. Az egész vonalon — mondja Renan — a történeti és természeti tudományok látszanak arra hivatva, hogy átvegyék a bölcsestiszte örökségét. Csakhogy Renan még idealrealista, mint Aristoteles, Bacon, Descartes, Kant stb. Ő nem vetheti meg teljesen az eszményítést és nem tud lenni eszmétlen részletező, korlátolt realista, s mikor tagadja a metaphysika jogosultságát, mindjárt hozzátészi: «Ha azt értik a metaphysika alatt, hogy az embernek joga és tehetsége van a tények fölé emelkedni s bennök látni a törvényeket, az összhangot, a költészetet, a szépséget, minde lényegesen metaphysikai tulajdonságokat;

ha azt akarják vele mondani, hogy nem lehet határt vonni az emberi szellemnek, hogy a speculatio lépcsőjén mindig főlebb fog haladni; és ha a tudomány, melyet szembeállítanak minden metaphysikával, nem egyéb, mint a maga közepszerűségében kielégített közönséges empirismus, mely tagadása minden bölcészetnek: akkor, megvallom, van metaphysika!» Ez azonban nem különálló tudomány, hanem csak ismereteink lelke, mely élteni azokat. De minél tovább haladunk a realismusban, annál jobban fogy, enyészik ez a metaphysika, úgy, hogy a realismus delén csupa empirista, szerény észlelő, buta adatgyűjtő lesz a művelt emberiség. A realis eszme nyomása alatt senki sem tud általánosítani. Ha pedig valakinek annyira általánosító szervezete van, hogy nem tud uralkodni fölötte az áram, rendesen pessimista lesz. Renan, Taine tudtak egy kissé simulni a realismushoz, módosították is nézeteiket, de teljesen nem tudták megtagadni magukat, azért a halál martalékai lettek.

De ha nem külön tudomány a bölcészet, hanem csak a tények, a tünemények magyarázata, Renan szerint több úton juthatni el hozzá. Az odavezető királyi út az egyetemes tudomány; a részletesek közül pedig a philologia. 1847-ben, tehát még erősen eszményi napokban írja: «A philologia és philosophia, az eruditio és a gondolat egysége kell, hogy korunk jelleme legyen . . . A philologia vagyis az eruditio látja el a gondolkodókat a dolgok azon erdejével (*silva rerum ac sententiarum* — mint Cicero mondja), mi nélkül sohasem lesz más a bölcészet, mint Penelope szövete, melyet mindig újra kell kezdeni». Még húsz évvel később is majdnem ugyanazon szavakkal ismétli e nézetet, s bár nagyon hanyatlott a philologia becsülete, a hatvanas években még sokan tisztelettel emlegették. A hetvenes években szemlátomást fogyott a philologia tekintélye, míg a nyolczvanas években igazán a legkorlátoltabb studiumok egyike lőn. Az antik és modern

philologia dele az idealismus és az idealrealismus első fele. ekkor bámulják sokan a görög-római és más irodalmak remekeit; de a mint gyarapszik a realismus, lassankint a természettudományokhoz fordulunk, ezekben gyönyörködünk. Csak tőlük várhatunk haszonhajtó ismereteket. A philológiában kevés a gyakorlati, a régi remekirodalom nem igen mulattat, az úgynevezett classikusokat senki sem tudja olvasni, kivált ha az idealrealismus első feléből valók. Mindamellett jól sejtette Renan, hogy a philologia és bölcsészet egysége, előkelő forrása és tényezője az általánosításnak. Magam is hogy rájöttem a haladás törvényére, kiválóan az irodalomtörténetnek köszönhetem. Legelőször a neologia és orthologia szabályos váltakozása tűnt fel nekem a legtávolabb eső irodalmakban, e nyomon kerestem az egyező vonásokat és alkottam meg belőlük az általános igazságot: az erkölcsi világ törvényét.

De hogyan lehetne fölfedezni az eszme életét és törvényét, ha mindnyájunknak alatta kell állanunk? Nincs ember, a ki elpusztíthatná, kiírthatná kebléből a gondolatokat és érzelmeket, melyeket szervezete és az eszme hatása szül. A dolgot azonban megkönnyíti a történelem. Onmagából ugyan nem vetkőzhetik ki az ember, de végig tekintve az emberiség ismert történetén, látjuk, hogy ugyanazon érzés, gondolkodás ismétlődik. Ez ismétlésekből megállapíthatni a törvényt, az erkölcsi világ törvényét. Valóban nagy hálával tartozunk a mult idők halavány naplóinak, mulattató vagy száraz krónikásainak; az ő följegyzéseik épen oly becsesek a gondolkodók szemében, mint az irodalom legcsodálatbbr remekei.

Renannak, mint minden realistának, ezer kifogása volt az idealismus feltétlen igazsága ellen. Tudjuk, hogy az eszménység bölcsészeti világnézete élő hittel vallja, hirdeti az örök igazságokat, melyek az ő magasabb erkölcsi igazságá-

nak felelnek meg. Rendesen úgy szereti felfogni az embert, mint egy megneemesítendő anyagot, melyet reformálni, átalakítani, szebbé, jobbbá, magasztosabbá kell tenni. Természetes, hogy ekként minden idealista kissé erőszakos, követelő, egyoldalú zsarnok lesz. Az egyetemes szempontja vezérli érzésében, gondolkodásában. A realisabb Renan a történetet szerette ezzel a felfogással szembeállítani: *A lét* kategóriája helyett *a levés* kategóriáját. Ez megfelelt a realismus történeti világnézetének, mely a század elején jeles hirdetőkre, a történelmi iskola nagy mestereire talált. Minél behatóbban tanulmányozzuk a történelmet igazi forrásaiban annál inkább, eljutunk odáig, hogy mellőzünk minden általános formulát s csak tisztán ethnographikus tekintetekre szorítkozunk. Főleg a nyelvészet szolgált erre ezer meg ezer bizonyítékkal. E tudomány hallatlan sikereket tudott felmutatni az idealrealismus alatt. Az egész művelt világon, de kivált a német földön számos tudós foglalkozott a nyelvek elemzésével, a történelmi ember életének számtalan részletét tárta fel számunkra, hozzájárultak az archaeologiai ásátások, földrajzi kutatások, ethnographiai vizsgálódások, melyeket a legnagyobb mohósággal olvastunk és tanultunk.

Renan azonban sem a tiszta idealista, sem a tiszta realista nem fogja, nem tudja megérteni. Amaz nem lehet el feltétlen igazságok nélkül, azt tartja, hogy már a tapasztalás előtt vannak lelkünkben kategóriák, eszmék, érzelmek. A realista gyönyörködni fog Renan szép szavaiban, mikor az érdeknélküli, tiszta, személytelen, objectiv tudományról beszél, mikor szüntelen a tényeket hangoztatja, a tények változatosságáról az ő homályos, nem egyszer kétértelmű zengzetes nyelvén szólal meg; de nem hallja szívesen az örökös általánosításokat, nem midőn azt erősíti neki, hogy a bölcsészet a tények lelke, értelme. Azért nem csoda, ha Séailles is Renan eclecticismusáról, természetének dualitá-

sáról beszél. A következtetlenség e vádját azonban kisebb-nagyobb mértékben egyetlen bölcsész sem kerülheti ki, ha az idealrealismus napjaiban szívesen olvassák. Se Kant, se más bölcsész nem járhat oly úton, hogy a Scylla és Charybdis között baj nélkül tudjon áthajózni. Nagyon természetes, mert az idealismus épen ellentéte az erkölcsi, szellemi és aesthetikai élet terén a realismusnak. Az egyik összefoglaló, egységes eszmére törekszik, az utóbbi nem ismeri el az eszmék jogosultságát, neki csak ismeretek, adatok kellenek s irtózik minden összefoglalástól.

Bodnár Zsigmond.

HÁZASSÁGJOGUNK REFORMJA NEMZETKÖZI VISZONYULATAIBAN.

Az 1894. évi XXXI. törvényczikk egységes törvény uralma alá vetette házasságjogi állapotainkat, egyöntetű norma szerint szabályozta, Horvát- és Szlavonországot kivéve, a magyar állam területén kötendő házasságokat, az elválás alaki szabványait, a házastársi viszonynak a jogélet egyéb ágaiba mélyen benyúló következményeit. Ismerjük azokat az irányszempontokat, melyek a törvény megalkotói előtt lebegtek, mikor az állami házasságjog, az állami bírászkodás elvét érvényre emelték a felekezeti jogrendszerek particularismusa felett. E részben a szakkritika eléggé kimerítette pro és contra érveit. Nem úgy azonban a jogélet biztonságának egy más elemi következménye szempontjából, ha t. i. azt vizsgáljuk, hogy az új magyar házassági törvény miként illeszkedik szervesen bele a népek természetes érintkezésének rendszerébe, s mint igyekszik összhangzatba jutni az államok nemzetközi jogviszonyaival. A kérdés olyan, mely a legfokozottabb mértékben teszi próbára a codificatori elme bölcsességét, mert bonyolult és gyakori conflictusoknak elkerüléséről van szó.

A nemzetközi jog a jogtudomány legifjabb és legfejletlenebb ága; eszméi még nem tisztázottak eléggé, s ezért fontos mindezenelőtt bizonyos distinctiókat állapítani meg, melyeket az elmélet igen sok esetben elhanyagol, s melyek a házasság jogcselekményét hármias vonatkozásában segítik kidomborítani, t. i. a felek hazája törvényeihez, a *lex loci*hoz és harmadik államok uralkodó jogrendszeréhez való viszonyulatában.

Nem tagadható, hogy e kérdéseket nálunk még különösen is complicálja Horvátországgal való közjogi viszonyunk, annak

önálló igazságügyi autonómiaja s az a körülmény, hogy ép e miatt a törvény intézkedései a testvérországokra ki nem terjednek.

A nemzetközi jog tana a személyes jogok tekintetében két főrendszer között oszlik meg. Egyik a Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban uralkodó rendszer, a másik az angol, északamerikai és német rendszer. Utóbbi szerint a személyes állapot, személyes képesség, családi és örökösödési viszonyok a tartózkodási hely törvényének vetvék alája, míg az előbbi szerint ezek a nemzetiség, a honosság törvényeit követik és pedig úgy a külföldön megtelepült honosoknál, mint a hazában tartózkodó külföldieknél.

Az első rendszer híveinek az élén oly neveket találunk, mint Mancini, az új olasz polgári törvénykönyvvel, Esperson, Fiore, Lomonaco az olaszok közt, Laurent a belgák közt, s ugyanezen útra tért újabb időben Schweiz is a zürichi polgári törvénykönyvvel, melynek szerzője és magyarázója Bluntschli volt. A mi a második elméletet illeti, az főképp Savigny alapvető munkásságán épült s a német germanistákon és romanistákon kívül táborába számít oly neveket is, mint Wheaton vagy Westlake.

Mindkét rendszer megegyezik abban, hogy az államok közti viszonyosság létesítésére törekszik, de míg a lakhely joga szerinti rendszerben ez közvetlenül foly abból az alapelvből, hogy minden jogviszonynál annak természetes székhelyét kell kijelölnünk, hogy törvényét meghatározhassuk, addig már p. o. az olasz polgári törvénykönyv sikeresebb módját vélte megtalálni e viszonyosság biztosításának a nemzetközi szerződések hosszadalmas útja megkerülésével s ez abban áll, hogy egy nemzet törvényhozása maga ragadja meg a kezdeményeket a külföldi nemzetek jogai föltétlen elismerésében.

Megegyezik e két rendszer továbbá abban is, hogy mindkettő elismer bizonyos absolut törvényeket. Savigny szerint vannak törvények, melyek a közrend vagy közkerkölcös érdekében kizárólagos alkalmazást követelnek, úgy, hogy mikor ilyenek fölmerülnek, kivétel nélkül a „*lex fori*“ kösse a feleket és a bírót; ugyanezt elfogadják a honossági elv védői is.

A német rendszer, mely a lakhely jogához köti egy jogviszony megítélését, a törzsszervezetből fejtett ki, mely a területiség elvét juttatta érvényre. A szent római birodalom meg-

alakulása nem oldhatta fel magában a statutárius jogok számtalan töredékeit, a minek következtése volt a domicilium törvénye irányadásának elismerése, mert hisz az államhonosság akkor még sokkal gyöngébb kapocs volt, semhogy a birodalom alattvalóit összetarthatta volna. Többet mondunk: a statutárius jog szakadozottsága mellett nem is képzelhető más rendszer, mint a lakhely törvényeinek alkalmazása. Ebben analog példát nyújt nek az amerikai Egyesült-Államok, hol minden polgár az unio polgára politikai jogai tekintetében, de egyúttal egy külön állam polgára személyes állapot tekintetében. A mellett az amerikai bevándorlás évről-évre fokozódó arányai mellett Amerikának politikai érdeke is megkívánta, hogy ne nehezítse a bevándorlottak házasságra lépését. A törvény tehát megszabta, hogy ha külföldiek kötnek házasságot Amerikában, kik az amerikai törvények szempontjából érvényes házasságkötésre képesek, de a házasság megkötési helye törvényei szerint nem, úgy a házasság ennek daczára érvényes s épen úgy, ha oly amerikai polgárok lépnek házasságra külföldön, kik az amerikai törvények szerint a házasságkötésre képesek, de a házasság megkötési helye törvényei szerint nem. Tapasztalat mutatja azonban, hogy minden újabb codificationál jobban érvényesül az a gondolat, mely az állam és polgára közti összetartozás érzetét ápolni s e végből a honossági elv alkalmazását mind szélesebben kiterjeszteni törekszik. A jogegység intézménye valamely államban módot nyújt arra, hogy alattvalói személyes viszonyait a nemzeti eszmének alárendelje; már pedig az állam egyik legfontosabb érdeke kétségen kívül a hazafias érzés, a haza iránti kötelesség szikráját ébren tartani, s a nemzeti állam eszméjének külföldön is tekintélyt szerezni. A mellett a „locus regit actum“ elve első tekintetre is bizonyos esetleges, önkényes és állandótlan jelleggel bír, holott a honosság kriteriuma egységes, szükségképeni és változatlan, s legjobban megfelel annak a belső és szoros összefüggésnek, mely a különböző országok általános természeti és geographiai föltételei, s az ezekkel kapcsolatos családi és személyi jogviszonyok, a cselekvőképesség, nagykorúság, házassági akadályok, örökösödési rendszer, egy szóval egy nép egész erkölcsi és jogtudata közt szerves kifejezést nyer. Végre az is kétségtelen, hogy erősebb rugója nem létezik az államok közti viszonyosság propagálásának, mint a honossági elv elfogadása, mely megadja mindenkinek a magáét.

Ezek a szempontok döntötték el már a Code Napoleonban a honossági elmélet nyílt áttörését (3. §.), mely még határozottabban előtérbe lépett az osztrák polgári törvénykönyv azon intézkedésében, melylyel belföldiek személyes képességét külföldön is hazájuk törvényei alá helyezte (4. §.), s még inkább az 1849-diki német váltótörvény 84. §-ában, habár ez a külföldiek vagyoni kötelezettsége tekintetében kivételt állapított meg, s legújabbán a zürichi és az olasz polgári törvénykönyvekben.

De bár ezek szerint ez újabb törvényhozások túlnyomó részben mindenesetre a honossági elvet fogadták is el irányadóul. azért nem szakítottak teljesen a házasságkötés helye törvényeivel sem. Míg a schweizi hatóságok például Schweizban házasságra lépő idegenekkel szemben szigorúan ragaszkodnak a honossági elvhez, addig a belföldiekkel szemben, kik külföldön kötnek házasságot, elismerik a lakhely törvényeit és mindenesetre eltérnek a honossági elv szigorú alkalmazásától, s így aztán például kiskorú schweiziaknak Amerikában egyszerű consensus alapján a szülők beleegyezése nélkül kötött házassága is ismételtén érvényesnek jelentetett ki.

Az 1894. évi XXXI. törvényezikk szintén a honossági elv alapjára helyezkedik, de az a baj, hogy sokkal szigorúbban ragaszkodik ahhoz, mint a mennyire az újabb codificationalis irányzatokkal összefér. Mindjárt látni fogjuk, hogy e két álláspont összeegyeztetlenségének nem egy irányban mutatkozhatnak bonyodalmak, melyek sok esetben alkalmasok ép oly ingatag és bizonytalan helyzetet teremteni a jurisdictio terén, a melynek eddig uralkodtak extraterritorialis házasságjogunkban.

A 46. §. példának okáért a házasság megkötésére jogosított polgári tisztviselőnek jelenti ki az osztrák-magyar követet vagy consult is, ha a házasulók közül mindkét fél, vagy csak a férfi is, magyar honos. Úgyde viszont a 136. §. félreérthetlen szövege szerint „a házasságok érvényessége, alakszerűségek tekintetében, a házasságkötés helyén és idejében fennálló törvények szerint ítélandó meg“. Tegyük fel, hogy magyar alattvaló osztrák-magyar consul előtt oly országban lép házasságra, hol a polgári házasság ismeretlen, s hol a házasságra lépőnek egyházi módon, a tridentinum által előírt formások megtartásával kell megesküdniök, hogy házasságuk érvényes legyen. Tiszta dolog, hogy

ez esetben a házasságkötés helyén fennálló törvények nem respec-táltattak; vajjon érvényes-e ennek daczára a házasság?

De ám concedáljuk a törvény előrelátását, melylyel a 46. §. e) pontjában előírja, hogy a fentebbi módon kötött házasságot úgy kell tekinteni, mintha belföldön kötettek volna. Ez minden-esetre elfogadható argumentum ott, a hol mindkét fél magyar honos, de mitsem változtat a helyzet ellenmondásán akkor, mikor a felek egyike külföldi és pedig oly állam alattvalója, melyben polgári házasság áll fenn kötelező formában és a domicilium elve talál alkalmazást, vagy pedig a mely az exterritorialitás jogát csak az esetben ismeri el idegen diplomatiái közegnél, ha mindkét házasságra lépő fél ugyanazon állam honosa. Ily házasságok például ismételten semmiseknek nyilvánítottak Franciaországban; már pedig ha a házasság érvényessége a házasságkötés idejében és helyén fennálló törvények szerint ítélendő meg, akkor a francia joggyakorlat minket is köt, s így érdekes volna tudni, vajjon ez esetben a honosság (46. §.), vagy a domicilium elve (136. §.) jő-e alkalmazásba voltaképen?

Ebből kifolyólag még nagyobb aggodalommal lehetünk az ily conflictusok megoldására hivatott állami közegek, azaz a külföldiek házassága megkötésére hivatott polgári tisztviselők qualificatiója iránt. Igen természetes, hogy az idegen törvény sohasem téveszthető szem elől ily kötéseknel az állami functiót teljesítő tisztviselő által. Föltéve még, hogy nagy fáradsággal sikerülni fog kimerítő, könnyen felfogható vezérfonalt adni a polgári tisztviselők kezébe a civilizált államok házassági törvényeiről, de hogyan fogják majd nyilvántartani a külföldi törvényhozásban időről időre fölmerülő változásokat, és hogyan lesznek képesek értelmezni a lényegesen eltérő intézkedéseket?

Ily conflictusok kevésbbé gyakoriak lehetnének, ha bizonyos állandó praecis szabályok tekintetében egyöntetűség volna az egyes államok törvényhozása közt. Látjuk például, hogy a házasságkötés alakszerűségei tekintetében törvényünk is magáévá teszi a „lex loci“ mindenütt elfogadott jogszabályát. A házasság ehhez képest megkötöttnek tekinthető, ha azon alakszerűségek szemmel-tartásával kötöttett, melyek az illető külföldi államban érvényesek. Valóban, a házasulóknak nem is áll a kötés más módja rendelkezésükre, nem tőlük függ, hogy melyik formát válaszzák, s arra egyik állam sem volna szorítható, hogy különös módon sza-

bályozza az idegenek házasságkötését. A kérdés e stadiumában még az is fölöslegesnek látszik, hogy a 46. §. rendelkezéseivel gyöngítsük a „lex loci“ föltétlen érvényesülését.

A mi ellenben a cselekvőképesség föltételeit s a házasság kihirdetése körüli szabályokat illeti, ebben nehéz volna elvitatni azon állam feltétlen jogát, melynek a felek honosai; nehéz volna ennek kijátszását bátorítani fel, egyszerűen azzal, ha a házasulandó átlépi a határt. Különben is a házasság létrejötte helye államának mi érdeke sincs abban, hogy a külföldi házasulandókat e részben saját törvényeinek rendelje alá, legfeljebb csak annyiban, a mennyiben a külföldi jog szerint érvényes házasság saját souverain érdekeibe ütköznek, de ilyenekül nem tarthatók a házasságra lépők kora, a szülői beleegyezés körül fennálló szabályok, sőt a rokonsági és sógorági akadályok sem, s ezért túlszigorúnak találjuk a 134. §. intézkedését, mely a vérrokonság akadályát külföldi házasulóknak belföldön kötött házasságára is kiterjeszti s ezzel különösen német honosoknak saját hazájok törvényei szerint minden tekintetben megengedett házasságra lépése elé gördít akadályokat.

A képviselőház igazságügyi bizottságának február 6-án be-terjesztett jelentéséhez fűzött zárhatározatok, indittatva az ellenzék ifelszólalásoktól, kimondták, a mi a nélkül is önként értetődő lett volna, hogy a házassági jog szabályozása tárgyában alkotandó törvény joghatálya Horvát-Szlavonországok területére nem fog kiterjedni; ellenben magyar községi illetőségű magyar állampolgároknak Horvát-Szlavonország területén és horvát-szlavon községi illetőségű magyar állampolgároknak Magyarország területén kötött házasságára a törvény 108—111., 113., 115., 117. és 118. §-ai nyerne megfelelő alkalmazást. Nem habozunk kijelenteni, hogy a törvényalkotás rationalis elvei szempontjából lehetetlen helyeselni e rendelkezés fölvételét, annál kevésbbé oly praecizirozással, mely esetleg súlyosan praejudicálhat Horvátországgal való egész közjogi viszonyunknak s ebben különösen Magyarország souverain államiságának.

Meggyőződésünk, hogy házasságjogunk helyes rendezése, tekintettel Horvátországnak az 1868: XXX. törvényczikkben biztosított autonómiájára, nem lehet más, mint a mi tényleges helyzetnek megfelel. Mi tehát Magyarország és Horvátország között a tényleges helyzet? E kérdés vizsgálata során a követ-

kező tételek emelkednek elénk, mint állandó elvei a horvát-magyar közjogi viszonyoknak.

1. Merő félreértés Magyar- és Horvátország közt viszonyosságról beszélni. Viszonyosságról a nemzetközi jog által elfogadott értelemben csakis egyenrangú államok közt lehet szó, és ha látjuk, hogy éppen azok fektetnek súlyt a viszonyosságra, a kik különben attól féltek, hogy Horvátország a házasságjogi törvénykezés terén Magyarországgal szemben külföldnek deklaráltatik: úgy ebben erős fogalomzavarban leledzenek, köztük még oly kiváló jogtudós is, mint Sztehló Kornél.

2. Nem oszthatjuk az igazságügyminiszternek e kérdés kapcsán a jogügyi bizottság befejező ülésén előadott fejtegetéseit sem, melyekben Horvátországra a külön jogterület analógiáját alkalmazta; mert Horvátország autonómiaja nem az individualis jogfejlés és az önálló területiség elvén, hanem magyar alkotmány-törvényen alapszik.

3. Abból, hogy külön horvát honosság nem létezik, hanem létezik csupán egységes magyar honosság, következik, hogy a javaslatban követett honossági elv alkalmazásának Horvátországgal szemben helye nincs. A magyar törvényhozás nem kényszerítheti Horvátországot a maga házasságjoga respectálására autonómiaja sérelme nélkül; de viszont egyezményileg sem biztosíthatja azt magának souverain államisága feladása nélkül. Igaz ugyan, hogy van eltérő magyar és horvát községi illetőség; ámde az nem nyújthat alapot a házasságra való képesség eltérő szabályozására, mivel a községi illetőség csupán politikai viszonyt fejez ki, ellenben nem szolgálhat személyes és állapotí jogok alanyául; s a „locus regit actum” jogszabálya tárgyául.

Véleményünk szerint a megoldást középen kellett volna keresni. A dolog egyszerű, ha magyarországi illetőségű magyar honosoknak, vagy horvátországi illetőségű magyar honosoknak saját területeiken kötött házasságáról van szó. Ez esetekben a megkötés helyének irányadása nem lehet kérdéses. Ép úgy a megkötés helyének törvényei szerint bírálandók el természetesen külföldieknek Magyarországon vagy Horvátországban kötött házasságai, tehát a magyar, illetőleg a horvát házasságjog szempontjából. Más kérdés aztán, hogy miként fog állni a dolog magyar községi illetőségű magyar alattvalóknak *in fraudem legis* Horvátországban csupán egyházilag megkötött házasságával? Vaj-

jon lehet-e csakugyan tartani attól, hogy a polgári kötés megkerülése sokakat fog arra csábítani, hogy horvát területen kössék meg a házasságot?

Ez az eshetőség valóban beállhat, de könnyű segíteni rajta, ha a házasság érvényessége feltételül kötelezővé tétetik a Magyarországra visszatérő házaspárnak bizonyos idő leforgása alatt polgári kötéssel is ratificálni a megkötött házasságot. És egy ily intézkedésben semmi rendkívüli nincs; elég az 1862. június 18-iki spanyol törvény példájára hivatkozni, mely 50-ik §-ában, akkor még, mikor Spanyolországban nem létezett csak canoni házasság, kimondotta, hogy külföldön kötött házasságoknál, ha mindkét fél, vagy csak a felek egyike spanyol, a spanyol fél személyes képessége és bontó akadályai tekintetében a spanyol törvények lesznek irányadók, fentartva mindazáltal, hogy mindazon esetekben, melyekben a házasság nem kötöttetett lelkész és két tanu jelenlétében, ha a szerződő felek az országba visszatérnek, visszatérésüktől számított két hó alatt kötelesek a házasságot jóváhagyatni, illetőleg ugyanazon idő alatt magukat az esketési anyakönyvekbe bejegyeztetni.

De a mire legtöbb súlyt fektettünk volna, az annak nyílt és félremagyarázhatatlan kimondása, hogy honosság csak egy van, s hogy ennek megfelelően horvát illetőségű magyar honosnak külföldön kötött házassága is az 1894. évi XXXI. törvény-czikk szabályainak van alávetve, s ehhez képest Horvátországra a törvény 137. §-a is kiterjesztést kell hogy nyerjen, mely szerint a „magyar honosok házassági pereiben csak a hazai bíróságok ítélete hatályos“, megjegyezve, hogy „hazai“ bíróságok helyett „magyar“ bíróságok jelöltesse meg ilyenekül, mert Horvátország autonómiája csak közjogi viszonyulatában ismerhető el, de semmi szín alatt sem nemzetközi vonatkozásaiban.

Várnai Sándor.

I R O D A L O M.

Revue politique et parlementaire. Questions politiques, sociales et législatives. Directeur: Marcel Fournier. Paris. Armand Colin et Cie., éditeurs 1895. Nr. 8., 9., 10., 11.

Négy új füzetéről számolunk egyszerre be ez új politikai és államtudományi folyóiratnak, melyről már a mult alkalommal megemlékeztünk. Franciaország közéletének minden actualis kérdését felöleli ez újabb négy füzet tartalma is, a politika, a társadalomtudomány, a törvényhozás, a pénzügy, közegészségügy, statisztika és philantropia köréből. Szakszerű, mély tudással megírt tanulmányokat veszünk a négy füzetben, többek közt *Cheysson*-tól a milánói nemzetközi baleset elleni congressusról, *Challamel*-től az új francia telekkönyvi reformról, *François*-tól az angol és francia check-rendszeréről. *Hubert-Valleroux*-tól a szövetkezeteket illető s a francia senatus elé terjesztett törvényjavaslatról, *Castelar*-tól a spanyol politika köréből, az ingyenes orvosi segély szervezéséről stb.

Legélénkebb taglalásban részesül a folyóiratban a francia közigazgatás decentralizálásának kérdése, melyhez *Aucoc*, *Marcère* és mások szólnak hozzá, s mely ez idő szerint Franciaország politikai újabb fejlődésének legactualisabb, életbevágó kérdése.

Mindenesetre sajtóságos, hogy a mikor nálunk az államosítás hívei minden eszközt megragadnak, hogy a közigazgatási reform nevében harcot izenjenek ezredéves institutióinknak s megbénítsák és kiöljék az erőteljes önkormányzatot, melynek alapja és biztositéka a választási rendszer; a mikor már a kormányzati politika programjába is bevette magát a közigazgatás államosításának jelszava: akkor másutt oly államok is, melyeknek alkotmányos fejlődése homlokegyenest ellenkezik a mienkkel,

minden alkalmat megragadnak, hogy szabaduljanak a centralisatio fojtó nyűgétől, s mélyebb és igazabb erkölcsi alapokra állítsák vissza az állami élet ferde eltévelyedéseit.

Tocqueville mondta egy alkalommal: „a francia forradalomnak két egészen külön phasisa volt; az elsöben Franciaország mindent el akart törölni a multból, a másodikban kezdte visszaszerezni egy részét annak, a mi megmaradt“. Ezen mondasból indulnak ki a „Revue politique“ cikkírói, Aucoc és Marcère senator, mikor bevezetik a csatározást a közigazgatás nagy elvi kérdései felöl. „Les controverses sur la decentralisation administrative“ az Aucoc hosszabb tanulmányának czíme, mely elé Marcère írt előszót.

A mély rázkódásokat és katasztrófákat, melyeken át Franciaország jelenkori történelme mai kifejlődését érte el, a pártok végletei közt ingadozó kormányrendszereket, melyek az alkotmány consolidatiójának útjában állottak, az erőszakos és romboló válságok egész sorait, melyek a caesarismus és a személyes uralom céljaira mindig kész eszközül kínálkoztak — mindezt joggal tulajdonítja ma Franciaországban a felvilágosult politikusok egy elite-je annak a társadalmi desorganisatiónak, mely a központi hatalom minden erőt magába olvasztó administratív hálózatával nyúl ki bele a polgárok öntevékenységebe, megmérgezi azok politikai erkölceit, s a független autonóm élet minden csirájának megsemmisítésével, elszoktatja a nemzet nagy tömegeit a törvények tiszteletétől egyfelöl s polgári jogaik gyakorlásától másfelöl. Ebben a rendszerben, mely Franciaországot csak az anarchia vagy a zsarnokság, a militarismus és a forradalom közt engedi választani, s melynek százados fentartása immár a francia nemzetet politikai és culturalis romlása szélére hajtja: nem csoda, ha mind többen akadnak, a kik keresik a megváltó gondolatot, mely Franciaország megvénhedti társadalmát megiffjítsa, nemzeti egységét visszaadja, s ezt a gondolatot az állami szervezet decentralizálásában vélik föltalálni.

Nem egy concret programm keresztülvitele egyelőre még a cél, csupán az érintkezést keresik a nemzet romlatlan erőivel, beteg ütereit tapogatják, s minél nagyobb propagandát igyekeznek biztosítani az eszmének. Ez a cél vezette a kormányt, hogy egy parlamenten kívüli bizottságot bizzon meg a reform előkészítésével, s hogy egy liga is alakult a propaganda cél-

jaira, melynek élén Marcère senator áll. „Ki nem tudja — írja Marcère e folyóiratban közölt levelében — hogy vannak felesleges közhivatalaink, melyeket el kellene törölni? Ki nem szenvedett a legegyszerűbb cselekményeknél teljesítendő formaszerűségek túlzásai alatt? Kit nem fogott el türelmetlenség az ügyek elintézésénél tapasztalt húzavonák láttára? Miért ez a sok akadémikuskodás, követelődés és vexatio? Legtöbbször semmi egyébért, mint hogy foglalkoztassák a tisztviselőket s szaporítsák a költségeket.“

Ime, ezek az argumentumok, melyek a merev állami centralismus elleni állásfoglalásban vezetik ma a francia közvélemény egy nagy részét. Tagadhatatlan ugyan — mondja Aucoc — hogy az állami administratio ösztöne az emberi természet mélyebb szükségéből hajtott ki: az embereknek — legalább bizonyos körülmények között — hizeleg, hogy az, a kinek engedelmeskednek, maga is másnak engedelmeskedik, s elnyomva azoktól, kik őket közvetlenül kormányozzák, jól esik tudniok, hogy van egy felsőbb hatalom, mely ellenök oltalmazhatja. De tévedés azt hinni, mintha a francia politikai genius már eleve kizárná az állam más, mint centralistikus szervezkedését. A francia önkormányzatnak elemei megtalálhatók ép és egészséges fejlődésükben a 89-iki forradalmat megelőző tíz év történetében, a „conseil general“ és „conseil municipal“-ok autonom testületeiben, melyeket I. Napoleon az államhatalomtól való függés formájába átvontva, állított helyre, s melyeket az 1830-iki charta ismét választási alapon ígért újra szervezni.

Változatos sors után, melyet Aucoc tanulmányában nyomról nyomra kísér, most az 1893. évi február 16-iki decretum újra fölvetette Franciaországban a közigazgatás decentralisatiójának kérdését, mely most főleg a cantonalis szervezet körül forog. A problema nehéz és bonyolult, mert az autonom testületek szabadsága nem szükségkép vonja maga után a polgárok szabadságjogainak kibővítését is, s a törvényhatóságok pénzügyi autonómiaja okvetlenül összhangba kell, hogy hozassék magának az országnak pénzügyei állapotával is. De ebben a mozgalomban, mely Franciaországot eddigi hagyományaival oly gyökeresen szakító útra sodorja, ránk nézve sokkal tanulságosabb leczke foglaltatik, semhogy hallgatással haladhatnánk el mellette.

Raffalovitch, az Institut levelező tagja, a német börze-

reformot ismerteti behatóan és helyes kritikával annak az enquête-nak eredményei nyomán, melyet a német kormány 1891-ben a parlament elé terjesztett két határozati javaslatnak megfelelően hívott egybe, melyek közül az egyik a tőzsdejáték korlátozására, a másik a letéti bankok üzleteinek szabályozására irányult.

Az egybehívott enquête elnöke Koch, a német bank kormányzója volt s 31 tagja közül hat kereskedő vagy bankár, hat nagybirtokos, köztük az agrár-párt vezérei, a többi pedig magasrangú hivatalnok és egyetemi tanár volt. Két teljes éven át tartott az enquête, mely 115 szakértőt hallgatott ki, ezek közül 39-et a kereskedői, 16-ot a gabnavilágból, kilenczet a kávé-, hetet a cukorüzletág képviselőiből, ötöt a szövészeti ipar, 10-et a bányáipar, hatot a szeszipar szakférjain közül, továbbá nyolcz tudóst, öt publicistát stb. A jelentés kidolgozására a bizottság 35 ülést szánt, melyek azonban elég különösen zárt ajtók mellett tartattak. Minden arra irányult tehát, hogy kizárja az *ab irato* tanácskozást.

A mi az enquête eljárási módját illeti, mellőzték a kérdések szabad föltevésének angol rendszerét s előre megállapított s mindenkivel szemben azonos szigorú kérdőpontokat vettek föl.

Vizsgáljuk most Raffalovitch után a ránk nézve is igen tanulságos eredményeket, melyekre az enquête tanácskozásai vezettek. Első sorban is meglep, hogy a német enquête megczáfolhatlannak jelenti ki, hogy a határidőüzletek nélkülözhetetlen módjai bizonyos nagy nemzetközi termények és értékek üzletforgalmának. A gabona-határidőüzleteket, a papirok szállításra vételét és eladását rendkívül hasznosnak véli az árak előre való biztosítására. Szintúgy a nemzetközi adósságok liquidálása és a pénzrendszer állandósága szempontjából nagy fontosságot tulajdonít a határidő-üzleteknek, mert megkönnyítik a címletek ki, s be-özönlését. Ellenben egész szigorral lép fel a tapasztalatlan embe-reknek módjukon túlmenő speculatióra csábítása ellen.

Középutat tartott azonban az enquête e pontban is a túlzó interventionisták és azok között, kik a tőzsdeüzletek és a tőzsdelátogatás korlátlan szabadságát reclamálták. Elfogadta az angol rendszert, mely szerint mindenki, a ki a tőzsdét látogatni akarja, három egyén által kell, hogy ajánltassék, kik ekkép bizonyos morális felelősséget vállalnak érte. A fölvételi kérelem nyolcz napig lenne kifüggesztve a tőzsdén, az ajánlók nevével együtt, kik azután formális tanuságot tesznek felők becsületességéről.

A kérelem elutasítása esetén a megújításnak hat hónap lefolyása előtt nincs helye. Ha pedig a fölvétel után a tag kizáratnék, úgy az ajánló fegyelmi büntetés alá eshetik, sőt az ajánlás jogától is meg lesz fosztható. A tőzsdetanács által hozott fölvételi vagy kizárási határozat ellen felebbezésnek van helye a kormányhoz. Azonkívül a bizottság kötelező felállítását ajánlja a fegyelmi kamarai intézménynek, melynek a kormány megbizottja is tagja lehessen, fenn van tartva a szövetségi tanácsnak az új értékek börzei jegyzésének egyöntetű szabályozása egy bizottság útján, melyben a kibocsátókon és bankárokon kívül a közönség képviseltetéséről is gondoskodva lenne.

Az előbb említett fegyelmi kamara elé utasítja az enquête a következő eseteket: csalárd műveletek az árfolyamok befolyásolására, az átvétel megtagadása, hamis hírek terjesztése, ajánlékok küldése vagy elfogadása oly célból, hogy bizonyos vállalatokra kedvező vagy kedvezőtlen véleményeknek a sajtó útján leendő közlését provokálják vagy megakadályozzák, börzei speculációkra való csábítás az üzletvilágon kívül, ha ezek a csábítások tisztességes üzletemberekhez nem méltóknak látszanak: börzeüzletek kötése kereskedelmi alkalmazottakkal vagy bizományosokkal a cégtulajdonosok beleegyezése nélkül, vagy pedig hozzá nem értő, vagyontalan egyénnel s kiknek hivatása nem vág bele az üzletbe; értéktelen címletek áruba bocsátása, ha az eladó tudja az elértéktelenedést s végre minden színleges trans-actio.

Az új kibocsátások ellenőrzésére tervezett bizottság köteles bekérni és megvizsgálni az eredeti adatokat s gondoskodni arról, hogy a közönség informáltassék minden jogi és ténybeli körülmény felől. Ha az adatok elégtelenek, vagy a közérdek veszélyeztetve látszik, akkor a kibocsátás nem engedélyeztetik.

Kötelező prospectus alól csak a német papirok s bizonyos községi és törvényhatósági kölcsönök élveznek mentességet. Sőt kiterjesztést nyer a kötelező prospectus a részvénytőke minden fölemelésénél és reductiójánál s minden conversio-műveletnél. A tőzsdei jegyzésre való elfogadás esetében a prospectus közzéteendő, megtagadás esetében az elutasító határozat indokait a többi tőzsdékkel is közölni kell, kik szintén csak az előbbivel egyetértésben járhatnak el az elfogadásnál. A prospectusban foglalt valótlan vagy hiányos adatokért a kibocsátó, föltéve, hogy

tudva vagy vétkes mulasztással cselekedett, öt évig viseli a felelősséget.

Legfontosabb eredmény mindenesetre az enquêtenak azon állásfoglalása, hogy nem lehetséges megkülönböztetni külső jelekből a legitim üzleteket az egyszerű szerencsejátéktól, s hogy a határidő-üzletek elkerülhetetlenek. Csupán annyit vél kimondani az enquête, hogy a határidő-üzletek megkötésének érvénye a szerződő felek nyilvános bejegyzésétől függ s e célból első bejegyzésnél 500 márkát, minden következő évben pedig 100 márkát kell fizetni.

Az enquête munkálatai alapján elkészült s már beterjesztett törvényjavaslat hat fejezetből áll, s az első a tőzsdére vonatkozó általános intézkedéseket tartalmazza, a második az árfolyam megállapításáról, a harmadik a tőzsdei jegyzésekről, a negyedik a határidő-üzletekről szól, végre a hatodik büntető határozmányokat állít fel. Az elsőre vonatkozólag fontos intézkedés egy kormánybiztosi állás rendszeresítése minden tőzsdénél, mely folytonos figyelemmel tartsa a börzén történendőket s a tapasztalt visszaélésekről jelentést tegyen. Mint látjuk, ez az osztrák minta egyszerű utánpótlása. A javaslat kizárja továbbá a tőzsde látogatásától a nőket, vagyonbukottakat, polgári jogaik felfüggesztésére ítélt, vagy azoktól felfüggesztett egyéneket.

Az enquête által javasolt fegyelmi bíróság helyett azonban a javaslat becsületbíróság felállítását veszi célba, mely megidézhesse a feleket s elmarasztalhasza becsstelen vagy tisztességtelen üzelmek miatt. Egyebekben az enquête munkálatait fogadta el alapul a javaslat is, s az ötödik fejezetben, a bizományi üzleteknél fölhatalmazza a bizományost is a közvetlen kötésre, azon feltétellel, hogy a megbízót értesítse.

Ezek nagyjában a börzeüzlet szabályozására Németországon nagy hévvel megindult mozgalom eredményei. Mint látjuk, úgy az enquête, mint a javaslat meglehetősen óvatosan járt el s tartózkodott a radikálisabb eszközök alkalmazásától. Így aztán az eredmény aligha elégítheti ki egyik tábor is tökéletesen.

„La statistique et la démocratie“ czímen Fernand Faure tárgyalja azt a szerepet, melyet a statisztika, mint a modern kormányzat nélkülözhetetlen eszköze játszik. Fölemlíti, hogy a khinaiak már több mint négy évezred előtt ismerték a statisztikát s az a görögöknél és rómaiaknál is sokáig a politikai

intézmények helyes functionálásának volt alapja. Még a római birodalom megdőlte s a barbárok fellépése után sem tűnik el a statisztikai tudományok művelése. Szüksége áthatja a közigazgatást és a kezdetleges társadalmat. Bizonyítékai ennek a VIII. század vége óta oly általánosan használt, Polyptikon név alatt ismert registerek.

Sajátságos, hogy inkább csak a modern időkben, különösen a XV. századtól a XVIII. század végeig indult hanyatlásnak, legalább Franciaországban a statisztika művelése. Tény, hogy XV. Lajos alatt nem tudták Franciaország területét, csakis 20—25 % megközelítéssel meghatározni. XVI. Lajos uralkodása végén pedig nagy fáradságba került csak néhány milliónyi különbözettel is megállapítani az ország népességét. A pénzügyi statisztika teljes hiánya, mely képtelen volt a legegyszerűbb bevételi és kiadási adatokat bocsátani akár az adózók, akár a parlament, akár a számvevőszékek, a király és ministerek rendelkezésére: egyike volt azoknak az okoknak, melyek sietteték a végső krízist. Azért bukott meg Turgot 1774-ben, azért nem valósíthatta meg XVI. Lajos elé terjesztett programját, mert nem volt abban a helyzetben, hogy pontosan ismerhesse Franciaország pénzügyi helyzetét, mert a titok, a mysterium alkotó részéül tekintetett a monarchia pénzügyeinek.

Csak a francia forradalom tette az első lépést a statisztika kiemelésére elhanyagolt állapotából. 1796-ban Francois de Neufchâteau belügyminister teremtette meg az első célravezető organumot erre, a statisztikai hivatal felállításával s ennek köszönhetni Franciaország periodikus népszámlálását, a francia földművelés jövedelmei fölbecsülésének első kísérleteit.

Ezekből a tényekből kiindulva, Faure a statisztika fejlődése és a politikai szabadság kiterjedése közti egyenes párhuzam vizsgálatába kezd. Ismétli Chevaliernek 1860-ban mondott szavait, hogy „a statisztika a képviselési rendszer lényeges organuma és szerves kiegészítője“. Helyesebben formulázva, úgy állítja föl Faure a tételt, hogy a statisztika fejlődése egyenes következménye egy állam politikai intézményei többé-kevésbé demokratikus jellegének. Azután vállalkozik annak a bebizonyítására, hogy a demokratia és a statisztika fejlődése közt oki és okozati összefüggés van.

A statisztikának a törvényhozási anyag előkészítésére szol-

gáló nagy fontosságáról is megemlékezik Faure s ezt bő példák-
kal illusztrálja, különösen abban az intézkedésben, midőn 1889-ben
a francia parlament egy pénzügyi törvényt hozott a hétnél több-
gyermekes családapák ingó- és személyadómentességéről. Ezzel
kétségtől oly családapák helyzetén akartak könnyíteni, kiket
képtelennek tartottak számos gyermekek fentartási költségei hor-
dozására. És mi történt? Mihelyt alkalmazni kezdték a törvényt,
kitűnt, hogy annak hatálya kizárólag oly családapákra terjed ki,
kik elég kedvező helyzetben vannak, hogy könnyen fizethessék
adóikat. A statisztika segítségével ez a kis tévedés a törvény meg-
szavazása előtt is kiderülhetett volna.

Továbbá Franciaországnak nincsen sem foglalkozási, sem
baleseti, inség- és betegség-statisztikája, sem foglalkozási ágak
szerinti halálozási statisztikája, vagy munkabér-statisztikája. Innen
a rendkívüli nehézség, melyvel az agg-pénztárak, a balesetek,
inség, betegség elleni biztosítás szervezése találkozik még Francia-
országban, hol mindezekben a német és osztrák statisztika adataira
kénytelenek támaszkodni.

Bonghi, a volt olasz minister „Le règlement de la chambre
italienne” czimen az olasz képviselőház házszabályaihoz szől
hozzá, melynek most elnöke. Az olasz kamarának tudvalevőleg
egy házszabály-bizottsága is van, melyet minden ülésnek kez-
detén az elnök nevez ki s kilencz tagból áll. E bizottság min-
den, e házszabályokra vonatkozó kérdésben kezdeményezés jogá-
val bír, vagy a képviselőház tagjai által benyújtott indítványok
felett véleményt mondhat. Ha pedig jelentésével elkészült, azo-
kat az elnök kezeibe teszi le, ki viszont benyújtja a háznak s
elrendeli kinyomatásukat. A ház maga szabja meg a tárgyalás
napját.

Az olasz házszabályok már most nem mindenben tették
magokévá a törvényjavaslatok háromszori felolvasásának rend-
szerét. Sőt inkább a törvényjavaslatot betérjesztő ministernek
vagy képviselőnek szabadjára van hagyva választani a három-
szori felolvasás, vagy az osztályokhoz útasítás rendszere közt.
Igaz, hogy véglegesen ezt is a ház dönti el, de az rendszerint
alkalmazkodik a minister vagy képviselő kifejezett óhajához.

Ha a háromszori felolvasás rendszerét fogadják el, akkor
kitűzik az első felolvasás napját, mely nem foghat helyet koráb-
ban, mint a kinyomatott törvényjavaslat szétosztását követőleg

nyolcz nappal. Ez első felolvasásnál általánosságban megvitatják a javaslatot s végül szavaznak az elnök által föltett ily kérdés felett: „Áttérjenek-e nyilvános ülésben a másodszori felolvasásra?” Ha a ház nemmel felel, a javaslat el van temetve; ha azonban igent mond, a javaslatot az osztályokhoz útasítják, mely arra szorítkozik, hogy a javaslat egyes cikkelyeit megvitassa, s mindenik osztály megnevez egy megbízottat. Kilencz osztály lévén, a bizottság kilencz tagból fog állani, s jelentését szóbelileg vagy írásban terjesztheti be.

A második nyilvános felolvasásnál, mely nem történhetik előbb, mint a jelentés beterjesztése után hat nappal, tárgyalás alá veszik az egyes szakaszokat, s végre a második felolvasás után legalább nyolcz nappal áttérnek a harmadszori felolvasásra, mely a javaslat revisiójából és titkos szavazás útján való megszavazásából áll. Ez a háromszori felolvasás rendszere.

Parlamentari kezdeményező bizottság azonban nem lévén az olasz képviselőházban, ennek correctivuma az, hogy mielőtt egy képviselő által előterjesztett javaslat felolvasásra kerülne, előbb legalább három osztály kell, hogy a felolvasáshoz hozzájáruljon, miután az illető képviselő annak okát nyilvános ülésen kifejtette. Hogy a hosszas, előzetes vitáknak eleje vételessék, meg van állapítva, hogy csak egy szónok beszélhessen a javaslat mellett, egy ellene.

Ritka eset, hogy egy képviselő törvényjavaslata felolvasásra ne bocsáttassék, de még ritkább, hogy az osztályok által kinevezett bizottság beterjeszse jelentését s a javaslat háromszori felolvasás alá kerüljön. Ez az, a mi gátat vet a kamarák javaslatokkal való elárasztásának. Az interpellatiók sem nagyon feszélyezik az olasz kamarát, mióta azok rendjét úgy szabályozták, hogy az interpelláló képviselő interpelláció iránti kérelmét írásban kell, hogy az elnökhöz beadja, ki ezt felolvassa s a minister, kihez az interpelláció intézve van, azt vagy azonnal elfogadhatja, vagy pedig a választ másnapra tarthatja fenn. Ha elfogadja és nem óhajtja a tárgy rögtönös kifejtését, akkor a vita a következő hétfőre marad. Ha a minister későbbi határnapot akar, azt a kamara állapítja meg, s ha a minister ellenére határoz, akkor az interpelláló képviselő indítványozza a vita napja megállapítását s a kamara dönt. Máskülönbén a hétnek csak egy napja, s hétfő van az interpellatióknak szen-

telve, és ha a bejelentett interpellációkkal nem készülnek el, azokat a következő hétfőre hagyják. Ily rendszer mellett meg-
esik, hogy egy egész ülészak folyama alatt sem nyer elintézés-
egy elfogadott és napirendre tűzött interpelláció.

De viszont aztán megvan az olasz kamarában az inter-
pellatiótól lényegesen eltérő fölkérdezés joga, ugyanaz, a mit a
francia házszabályok „question“ név alatt ismernek. Interpel-
latióknak akkor van helye, ha egy minister magatartása czélját
és okait akarják tudni, kérdezésnek pedig akkor, ha azt akar-
ják tudni, hogy egy tény igaz vagy nem, valami tudomására
jutott-e a kormánynak, vagy nem? valami tárgyban szándéko-
zik-e okmányokat előterjeszteni vagy nem? Ez az angol gya-
korlat utánzása s ily kérdésekre minden ülésnek első negyven
percét szentelik.

Az ismert pénzügyi szakíró: *René Sturm*, az általános
adóreform tervét bírálja, melyet a francia képviselőházban
1894. febr. 10-én 166 képviselő terjesztett be. Ez egy radica-
lis adóreform-tervezet, mely felsorolja az eltörölni kívánt adó-
nemeket, főntartja azonban a dohány- és lőpor-monopoliumot,
a legtöbb bélyeg- és illetékadót, sőt az ingatlan-átruházási ille-
tékeket is. Ellenben eltörölnönek véli az egyenes adókat, a
földadót, melynek elosztása egyenetlen, s azon a kataster újja-
szervezése se igen segíthetne, a személyadót, az ingóadót, mely
igen kétes vagyonbecslésen alapszik, a szabadalmi adót, melynek
tarificatiója complicált s jövőbeli haszonra számít; a katonai
adót stb.

Pálczát tör a javaslat a fogyasztási adók felett is, a
sóra, borra, sörre és más egészségi italokra kivetett fogyasztási
adók felett, melyek aránytalanok és zaklató jellegűek, a szesz-
adó felett, melyre nézve a monopoliumnak ad előnyt, a cukor-
adó felett, melynek a földművelés sinyli meg árát s ugyanaz az
álláspontja az elsőrendű szükségletet képező gyufára, a munkás-
osztályok által fogyasztott olaj, gyertya, eczetre kivetett adóval
szemben. Ez mindössze egy milliárd és 313 millióval rövidítené
meg az állam háztartását.

Mit állít már most ezek helyébe a radicalisok reformja?
Először a szeszmonopoliumot, másodsor a vegyes tőke- és jöve-
delmi adót, harmadsor a fokozatos hagyatéki illetéket.

A mi a szeszmonopoliumot illeti, ennek hozadékát a javas-

lat benyújtói közel 900 millióra számítják. Azaz 2,750.000 hectoliter tiszta szesz valóságos fogyasztására számítanak. Már pedig a mai fogyasztás nem több 1,750.000 hectoliternél s így Sturm szerint a fölvett 900 millióból legalább 300 millió el fog esni.

Azonfelül abban is téved Sturm szerint a radicalisok számítása, mert nem veszi észre, hogy midőn 400 frankban állapítja meg a monopolisált szesz hectoliterének árát, ezen bruttó árból 55 frankot üt le mint tisztítási költségeket, úgy hogy a netto-beneficium hectoliterenkint csak 345 frank voltakép; tehát legalább is 500 millióval csökken mindkét czímen a nagy garrral föltételezett 900 millió bevétel.

Egyébiránt Sturm szerint nincs is szükség a szeszmonopoliumra, mert az abból várható jövedelem a tényleg fennálló rendszer mellett is el volna érhető. Ugyanis a statistika szerint a szeszadó jelenlegi hozadéka átlag 280,000.000 frank, sőt 1892-ben 291,125.734 frankot ért el, nem számítva bele az italmérési engedély után szedett és különböző bélyeg-illetéket, a bírságokat és elkobzásokat, mikkel együtt a hozadék kerek 300 millióra tehető.

Már most tudni kell, hogy a fogyasztási adó tarifája Franciaországban nem halad meg 156 fr. 25 centime-ot hectoliterenként, holott Angliában 500 frankig is emelkedik. Ha tehát csak megközelítőleg emelnék Angolország példájára a jelenleg fennálló tarifát, a nélkül, hogy 500 frankig elmennének, a monopolium mellett előírányzott összeg el volna érhető.

De számíthatni-e valóban a monopolium mellett elérni reménylett 500 millióra? Schweizra hivatkoznak a monopolium védői. Ott, igaz, hogy 1887 óta be van hozva a szeszmonopolium, de a beneficium hectoliterenkint nem haladja túl a 60—65 francot, ez pedig Franciaországban alig adna 115—120 milliót, tehát felét sem a jelenlegi adóhozadéknak. S hogy Schweiz sem merte még eddig 61—65 frankon túl megdrágítani szeszét, annak oka nem az volt, hogy félt volna a szesz túlterhelésétől, mert hisz épen ez ellen indított hadjáratot. Hanem belátta, hogy ily tarifa-emelés kockáztatná a monopolium bukását. Egész más és kivételes a dohánymonopolium természete Sturm szerint, melyen az állam tízszeresen nyer. De ezt nem lehet összehasonlítani a szeszmonopoliummal.

A mi a tervezett vegyes tőke- és jövedelemadót illeti, abban Sturm nem lát fokozatosságot, csupán bőséges kivételeket a számos tagú családok javára. Minden nagykorú vagy nagykorúsított polgár tartoznék részletesen bevallani: 1. tőkéje és jövedelme értékét, 2. azon kiadásokat és terheket, melyeknek levonását megengedi a törvény a tiszta jövedelem kiszámításánál.

Sturm ezt így kivihetetlennek tartja s úgy találja, hogy még tanult embernek sem könnyű általános módon, csak saját céljaira is pontosan megállapítani tőkéi és jövedelmei időnkénti kimutatását. Minden öröklésnél, minden szerzeménynél jöhetnek bizonyos kétes értékek, lejáratoknál többé-kevésbé behajtható hitelek birtokába. Lehet-e egy földet, házat, gyárat, üzletet, klientelát oly egyszerűen fölbecsülni, mint egy tőzsdén jegyzett papírt? Melyik gazda mondhatja meg pontosan, mit bált neki gazdasága? Ki tudja bevallani ingatlana valóságos értékét? Ez annál is nehezebb, mert az adózó a reformterv szerint következő osztályozások szerint kellene, hogy egybeállítsa vagyona különböző elemeit.

A) Műtárgyak, ékszerek, kéjlakok, parkok, vadászterületek.

B) Építési telkek, bútorok, teljesen a tulajdonos által lakott házak stb.

C) Részvények, kötlevelek, járadékok, érték- és jelzálog-papírok, hitellevelek, földjáradék.

D) Ipari, kereskedelmi, gazdasági jövedelem, tisztviselői fizetések, nyugdíjak, önálló keresetek.

Ebből a brutto bevallásból lennének aztán levonandók, még a jelzálog- és váltóadósságok passiv kamatai, a harmadik személyek javára kikötött jogok, szolgalmak, munkások és alkalmazottak fizetései, kölcsönvett tőkék kamatai, gépek és épületek jó karban tartására fordított kiadások stb., a mi még jobban complicálja a számítást.

Mindezeknél fogva Sturm erről az oldalról is elhibázottnak tartja az új adóreform egész bázisát s csodálkozik, hogy annak szerzői alkalmat adtak oly kritikára, mely csak föltétlenül elutasító lehet ezek után.

Érdekes cikkben foglalkozik Berilleu is a francia vasúttársulatoknak az államhoz való viszonyával: „Les compagnies de chemins de fer et les droits de l'état.” Franciaország költségvetéseiben meglepő újabban az államnak a vasúttársulatokkal

szemben elvállalt garanciái folytonos szaporodása. Azon öt társulattal szemben, melyek 1884. óta állami kamatbiztosításért folyamodtak, az évenként előlegezett állami segélyösszegek ekkép alakultak :

1884-ben	54 millió
1885-ben	75 „
1886-ban	86 „
1887-ben	70 „
1888-ban	63 „
1889-ben	26 „
1890-ben	52 „
1891-ben	56 „
1892-ben	89 „
1893-ban	100 „

Az emelkedés tehát az első évtől az utolsóig nem kevesebb mint 85 $\frac{0}{100}$.

Az állami garancia tartamára nézve a nagy vasúttársulatok három csoportba oszthatók, az 1883-diki egyezmények rendelkezései szerint.

1. Az északi és a Páris—Lyon—Földközi tengeri vasúttársulatokkal szemben a garancia 1914. december 31-én jár le.

2. A keleti és nyugati vasútnál az 1883-iki egyezmény a garancia idejét 1934. december 31-ig, illetőleg 1935. december 31-ig szabta meg.

3. A déli és a páris—orleansi vasúttársulatok garancia-idejére nézve, világos rendelkezések nem létében kétely áll fenn. Kötvényeiken e társulatok az állami biztosítást az időpont meghatározása nélkül említik fel, míg a közmunkaügyi minis-teriumból eredő hivatalos közlemények a garancia lejárását 1914. december 31-ére teszik. Ehhez képest a közmunkaügyi minis-terium fel is hívta a nevezett társulatokat, hogy kötvényök szövegét olykép módosítsák jövőre, hogy az állami garancia 1914. december 31-én jár le.

Ez ellen azonban az illető vasúttársulatok az államtanács-hoz felelkeztek, s egy 1895. január 12-én hozott döntvény csaka-ugyan megsemmisítette a ministeri határozatot a vasúttársulatok javára.

Most Berilleu fölteszi magának a kérdést, hogy mily követ-

kezményekkel járhat az államtanácsi döntvény az állam pénzügyi engagementjai tekintetében.

Az 1883-iki egyezmény 13. és 14. szakaszai kifejtik, hogy minő föltételek alatt vállalja magára az állam a garantiát a vasútársulatokkal szemben. A társulat csak abban az esetben folya-
modhatik állami garantiáért, ha az üzemből származó tiszta nyereség nem volna elegendő arra, hogy

1-ször, fedezze a társulat tényleges kiadásait, leszámítva az államtól kapott s tőkáját terhelő annuitásokat;

2-szor, hogy részvényenkint bizonyos minimális osztalékot fizessen, mely az orleansi társulatnál 56 frank, a délinél 60 frank részvényenkint. Ha a tiszta nyereség meghaladja a garantált jövedelem összegét, akkor az egész fölösleg az állami előlegek 4⁰/₀-os kamataival együtt való visszatérítésére fordítandó.

Ezenkívül az 1859-iki egyezmény 5. és 11. szakasza még a következő clausulát tartalmazta a két vasúttársulattal szemben: Az engedély-idő lejártával, vagy a megváltási záradék alkalmazása esetén, ha az állam hitelezője a társulatnak, úgy hitele teljes összege beszámítandó a társulatnak a régi és új hálózat fölszerelésének átvételéért járó összegbe.

Ezen szakasz értelmezése azonban vitás. Kérdés, vajjon a szerződő felek azt értették-e, hogy ha az állam a fölszerelés értékét meghaladó összegig hitelezője a társulatoknak, ezt a többletet köteles-e feláldozni, vagy pedig az is behajtható marad az államkincstár javára?

E kérdés nagy fontossággal bír az ügyre nézve, mert ettől függ, folytathatja-e az állam előlegezéseit, ha azok többé nem találnak is fedezetet az activában, mely esetben azok valóságos ajándékot képeznének a társulatok javára? Van-e joga tehát az államnak fokozatosan, anticipatio útján kimeríteni hagyni azt a tőkét, mely az engedélyidő leteltével neki visszatérítendő?

Ez alig képzelhető. Mert hiszen az államnak oly fegyver áll rendelkezésére, mely megengedi, hogy előre biztosítsa előlegei visszatérülését. Ez az engedély visszaváltása, mely világosan kitűnik az állam és a társulatok közt kötött szerződésből.

Ugyanis azt mondja ez, hogy az államnak a megváltást követő három hó alatt kell hogy megtérítse az anyagfölszerelésnek, a kocsiallománynak, pályaházak és műhelyek berendezésé-

nek szakértőileg fölbeesült értékét. Első sorban tehát azok értékéből nyer kártalanítást az állam hitele.

De még az összes activa kimerítése után is módjában van az államnak a váltásösszeg annuitásával kártalanítani magát. A Code civile 1291. szakasza szerint két adósság közt a beszámítás létrejöhet, ha mindkettőnek tárgya pénzösszeg, mindkettő lejárt és esedékes. Világos — mondja Berilleu — hogy mind e föltételek fenforognak a jelen esetben.

Tegyük fel ugyanis, hogy valamely társaság az államkincstárnak garancia-előlegért, tőkét és kamatait számítva 600 millióval adósa, a nélkül, hogy a tartozás fedezetet találna az ingó vagy ingatlan vagyonban. Másfelől tegyük fel, hogy az államkincstár 100 millió váltás-annuitást tartozik fizetni.

Itt két adóssággal állunk szemben, melyek közül egyik, a társulaté az állammal szemben azonnal követelhető, a másik csak bizonyos határidőben. A két adósság nem mindegyike járt le közvetlenül a megváltási időben. De azért bizonyos, hogy az állam tartozása is a társulattal szemben évenként követelhető. Elég tehát, ha az állam az évi törlesztésnél a neki kamatbiztosításért tartozó összeg beszámításával él mindaddig, míg az összeg teljesen törlesztve nincs.

Így tekintve a dolgot, még ha elismerjük is, hogy az államtanács döntvénye praejudicál a garancia-idő tartamának, az állam nem szenved semmi sérelmet előlegei visszatérültében. Az 1883. évi egyezmény megadja módját a megváltási idő pontos matematikai megállapításának, hogy az engedélyidő lejártával visszafizetendő tőke ne legyen veszélyeztetve. A megváltási jog biztosítja a kincstárt a társulatok részéről az anticipált vagyonelidegenítés ellen, a mi egyébként legalis lenne, de a megváltás következményeit csak súlyosbakká tenné reájok nézve. Az állam ugyanis nem lenne köteles a megváltási összeget törleszteni mindaddig, míg követelése a társulatokkal szemben teljesen fedezve nincs. A francia vasutak kötvénybirtokosai nem hasonlíthatók a spanyol vasutakéhoz, kiknek hypothekalis joguk van az egész hálózatra vagy ennek egy részére, s így előállhatna az az eset, hogy a részvényesek és kötvénybirtokosok fölfüggesztve láthatnák hosszabb-rövidebb időre szelvényeik kifizetését.

Revue philosophique 1895. septembre nr. 9.

Nagyszabású tanulmány vezeti be a füzet e számát *Dugas*-tól Comte Ágostról, a positivizmus atyjáról. A hírneves bölcsezt, a modern philosophiai gondolkodásnak úttörője, érdemes alak arra, hogy vele kritikailag és psychologiaiilag is behatón foglalkozzunk, ekkép nyújtva életsorsához és rendszeréhez kulcsot. Ezt teszi *Dugas*, ki Comte egyéniségét külső és belső viszonyai-ban festi, a reflexio világában dolgozva föl és ítélve meg biographiájának minden mozzanatát. Az elv, mely az író szemei előtt lebeg, Pascalnak az a gondolata, hogy az embereknek egymást követő sorozatát századok folyama alatt úgy kell felfogni, mint egy egyetlen, örök embert, mely folyvást tanul. E szerint megítélni egy embert, mondja *Dugas*, annyit tesz, mint fölfogni azt, a mi egyéniségében a humanitásra mutat vissza. Magától értetődik, hogy ily szempontok mellett sok homályban marad *Dugas* előadásában, a mi Comte különczködéseivel, tévedéseivel áll szoros kapcsolatban. Comte — úgymond — többet érdemel, mint könnyed, gúnyoros, ledér kritikát. Tartozunk vele szemben az igazsággal; de ez az igazság legyen történeti igazság, melynek semmi köze a tények merő materialis pontosságához, a minthogy semmi sem áll a positivizmustól távolabb, mint a tiszta empirizmus.

Két részre oszlik *Dugas* ez első közleménye Comte Ágost feletti tanulmányából. Egyikben mint bölcsezt jellemzi Comte-ot, a másikban külső életviszonyait teszi tanulmány tárgyává. Kiemeli, hogy Comte mint gondolkodó kezdetben mindenben az egység elvét kereste; életében és bölcsezkedésében azt a teljes harmóniát akarta megvalósítani, a mit a régi görögök mint philosophiai eszményt tűztek magok elé.

Ebben azonban nem jutott célhoz. Vajjon gondolkozása változott-e s mondott önmagának ellent, vagy pedig csak egyszerűen kifejlődött, kibontakozott a belső logika törvényei szerint?

Littré kimutatta, hogy az evolutio, az átfejlődés eszméje idegen Comtetól. Ő nem igényli magának, mint Renan és más bölcsezt az a jogot, hogy önmagának ellentmondjon. Ő nem támad fel a logika törvényei ellen. Ha tehát a positivizmus mégsem képzeli magát az absolut igazság birtokában, ez onnan van, mert tagadja, hogy ily igazság léteznék. De legalább hiszi azt, hogy ő tartja kulcsát az egyedüli philosophiai methodusnak.

Abból, hogy a relativismusnak egyik formája, nem következik még, hogy a positivizmusnak liberalisnak vagy toleransnak kellene lenni. Sőt Comte véget vetett az intellectualis anarchizmusnak, ő egy egyetemes hit alapjait akarta megvetni. Tana olyan, mint egy dogma, ha a dogma lényeges ismérve a catholicitás.

Ezekben a kereteken belül azonban Comte eléggé liberalis álláspontot foglal el. Az elmék összhangzatát elérve látja egy közös methodus elfogadásával. Szerinte a methodus mindenben nagyobb fontosságú magánál a tannál. Egy tanhoz csatlakozni — írja Millhez írt levelében 1846. jan. 27-én — annyi, mint elfogadni annak alaptételét és általános módszerét. Mert valóban — teszi hozzá Dugas — a philosophia az igazság keresése, nem pedig az igazság bírása.

Mi több, az általános megegyezés oly kevésbé bizonyítéka az igazságnak, hogy inkább még a priori gyanúsak kell azt tartanunk, mert ily teljes megegyezés gyakran inkább a szenvedélyek elragadtatásának tudandó bű, tehát az ephemer rendszerek, a saint-simonismus, fourrierismus és más ily tévelygések sajátja. A gondolkozás részéről minden szabad és spontán kell, hogy legyen. Elég, ha az emberek a methodus és a legszükségesebb alapelvek birtokában vannak, az alkalmazást, a részleges igazságokat magok találják meg. Innen az, hogy mikor Comte revue-t akart alapítani, kijelentette, hogy szabad folyást enged minden értelmes belső controversiának, mely az elvek szem előtt tartása mellett csupán azok következtetései körül forog.

Még tovább megy Comte a türelmességben, midőn tanítványaiul fogadja nem csupán a beavatott professzionatus tudósokat, hanem minden őszinte gondolkozót. Sőt egyenesen állítja is, hogy igen gyakran több igazi philosophiát találni a practikusoknál, mint a specialis tudósoknál, kik nem mindig mentek a személyes érdekektől, s kik között vannak exclusiv és szűkkeblű lelkek, a kik a tudományt saját dominiumoknak tekintik s azt saját érdekeik, előítéleteik, szenvedélyeik színvonalára süllyesztik alá. A positivizmusnak nincsenek ezeknél nagyobb ellenségei, mert a positivizmus éppen a philosophia harcza a merő tudás ellen, azaz az összszenpontoké a részszempontok ellen, a tágas látköré a szűk látkörűké ellen.

Viszont azonban kiméletlen Comte azokkal szemben is, kik a humanitás vallásába belevitték a schismát, a midőn el-

fogadván a philosophiai elveket, azoknak társadalmi következményeitől visszarettentek. Ezeket „tökéletlen positivistáknak” nevezi és Plato szavait szegzi ellenők, hogy „az igazságnak egész lelkünkkel kell adóznunk”, s Vauvenargues-et, hogy „a nagy gondolatok a szívből jönnek”. Ezen tökéletlen positivisták következetlenségét vagy az elme, vagy a szív elégtelenségének rója föl. Csupán az elmének nincs melege, meggyőződése és ereje. egyedül a szív tudja magát fentartás nélkül odaadni az igazságnak. Ez az oka az értelmi megegyezések gyöngye gyakorlati eredményének, ha nincsenek erkölcsi sympathiához kapcsolva. Egyetlen eltérés elég az elmékben, hogy meddővé tegye a legnagyobb véleményösszhangot, míg ellenben a szív könnyen győzi le a nagy értelmi eltéréseket, ha ugyanazon érzés hajt a közös cél felé. Van egy száraz tudás, mely meddő és terméketlen, mint a sziklára hullott mag, és van egy termékeny tudás, mely szeretetet inspirál és a cselekvést irányozza.

Midőn Comte így az elmét a szívnek alárendeli, nem tesz mást Dugas szerint, mint hogy a cosmológiát és a biológiát rendeli alá a társadalmi tudománynak. Találó szavakkal bírálja Dugas Comtenak ezt az álláspontját. Theoriái különzségének okát nyelve tökélytelenségének tudja be. Mert Comte a közbeszédhez tartja magát s így nem csoda, ha a szív és elme meghatározása némi kétértelműséget takar. Psychologiai nyelvezete sem nem világos, sem nem precis. Hogy értsük például ezt a tételét: „A szív fölmentést adhat az elme meggyőződései alól?” Dugas azt olvassa ki abból, hogy a positivista hit mindig bizonyítható, de nem szükség, hogy mindig bizonyítva is legyen. Pascal szerint is, a bizonyítékok csak az értelmet győzik meg, de a szokás adja a legerősebb és legnyersebb bizonyítékokat. Descartes is megkülönbözteti a világos intuitív vagy okoskodás útján nyert igazságokat és azokat, melyeknek bizonyosságait elfeledtük már s csak kinyilatkoztatását tartottuk meg.

Ebből a kijelentéséből Comtenak Dugas azt következteti, hogy Comte előtt a legszerényebb józanész fölér a legmagasabb tudománynyal. A szív intuitíói vagy sejtései előtte egyenlők, ha ugyan nem magasabbak még a tudomány bizonyítékainál. A szív előtte az a tompa és zavaros érzéklés, a melyről Leibnitz beszél. Innen az, hogy valóságos mélységeket talál a „kitűnő Sophie”, a szolgálója legegyszerűbb szavaiban, s mint inspira-

Egy időre neje tanácsára hajlandó is volt ez útra térni. De csakhamar visszanyerte tehetségei tudatát és kizárólag tudományos általánosságok művelésére adta magát. Mint idealista, nem üzérkedik tehetségeivel, lemond a sikerről, szerencséről, csak-hogy természetes adományait teljes mértékben kifejtthesse.

Valósággal nem érezte magát otthon a tudósok világában, hol a bölcsészek nincsenek befogadva, sem sorozva. Ebből származott az a gyűlölete, melylyel a „pédantocrazia“ iránt viseltett, mely szót Stuart Milltől kölcsönzött s tett magáévá. Nem különleges czímen, hanem elismert tudományos fölény czímen akart pályáján emelkedni. A munkásban a közpálya egy tényezőjét látta s fizetésében nem a munka bérét vagy a haszon jutalmát, hanem egyszerű támogatást, melyet a társadalom nyújt a munkásnak, hogy segítse őt munkája folytatásában. Hite van a gazdasági functiók moralizálásában, s ezt a theoriát makacsul védelmezi.

Minden eseménye életének csak egy-egy várva-várt alkalom elvei kifejtésére. Szerencsés megjegyzéssel világítja meg rugóit Dugas, midőn azt mondja, hogy másoknál az elvek a cselekedetek utólagos igazolásai vagy mentségei, nála ellenben maguknak a cselekedeteknek indító okai. Így mint tanárjelölt ekkép összegezi nézeteit a tanári székek betöltéséről: „Embereket az álláshoz, nem pedig állásokat az emberekhez“ — ennek az elvnek kívánok minden áron érvényt szerezni“. A mellett aggressiv és kevély, a hivatalos állások neki nem imponálnak, s megtámadja Aragot, nem mint embert, de mint „a mérnökök sajátos tévedéseinek hű kifejezőjét“. Nem csoda, ha nem tarthatta meg az „Ecole polytechnique“-ben repetitori állását. Olyan alkalmazott volt, kinek értelmi kiválósága kétségtelen volt, de függetlensége nyugtalanító.

Megfosztva hivatalától, Comte Stuart Millhez folyamodott, ki neki 6000 frank kölcsönt eszközölt ki. De Comte úgy értelmezte ezt is, mint lángelméjének, működésének hozott hódolati adót. Következő évben a kölcsön, daczára Mill esdekléseinek, nem volt megújítható. Comte csalódása kegyetlen volt. Most nyilvános felhívást bocsátott ki a közönséghez, hogy felsegéljék benne a tudományos coterriák áldozatát. Nem hallgattak rá, mire Littré nyitott egy aláírási ívet a mester számára hívei közt.

Ez volt a positivistá segélyösszeg eredete, mely sokáig nem akarta a kívánt magasságot elérni; mikor aztán elérte —

lóját mutatja be madame de Vaux-t, egy tökéletes ignoráns, ki nagyon távol állt a philosophiai speculatióktól.

Dugas ezt tévedésnek jelzi Comte részéről, mert arra mutat, hogy szerinte az igazság egy oly objectiv valóság, melyet el kell ismerni s hirdetni kell, de nem okvetlen szükség érteni, elég érezni, s akár a hit, akár a tudás útján, meg lehet szerezni. Más szavakkal az igazság okszerűen kell, hogy kiderítették a bölcsészek által, de kritika nélkül fogadható el a tömeg által.

Második részében tanulmányának Dugas Comte életsorsát elemzi pszichologiai jellemzése szempontjából. Ez életsors viharos, chaotikus, tele fájdalommal eseményekkel és krízisekkel. Comte magában hordta intellectualis temperamentuma büntetését, mely alkalmatlanná tette őt a gyakorlati életre, képtelenné arra, hogy simuljon annak követelményeihez, hasznára fordítsa a mindennapi tapasztalat lezckéit.

Már ifjúkorát a fegyelmetlenség jellemzi. Az „École polytechnique“-ből kicsapták engedetlenségeért, mely nála nem ifjúkori hiba volt, hanem rendszeres lélekállapot. Comte azon intellectualistához tartozott, kik a tényekkel szemben föllázadnak, s csak az eszmének engedelmeskednek — mondja Dugas — ki egyébiránt Comte életében két időszakot különböztet meg, egyikben mellékkeresettel tartja fenn életét, a másikban segílyt fogadva el barátaitól és tanítványaitól, kizárólag philosophiai feladatainak szenteli magát.

Az első korszak küzdelmes és viszontagságos. Előbb hajlamaihoz mért foglalkozást keres, mely nem vonja el nagyon magán-studiumaitól (nyilvános és magánoktatás a matematikából), azután méltó jutalmát keresi munkásságának és geniejének (egy tudománytörténeti tanszék felállításának Guizot elé terjesztett terve 1833-ban). De az élettel való küzdelmében mindig ő marad a legyőzött. Nem nyerheti meg az óhajtott állásokat, s a miket megnyer, nem bírja megtartani.

Csodálatos — írja Dugas — hogy Comte a maga munkaszeretetével, tudományával és lángeszével nem volt képes magának gondatlan existenciát teremteni. De oka abban van, hogy letért a tudomány azon ösvényéről, mely vagyonhoz juttat, hogy azt kövesse, melyre genieje ragadta. Specialis tanulmányok biztosították volna tudományos jövőjét, megnyitották volna előtte az akadémia kapuit, hozzáférhetővé tették volna a tanári kathedrát.

fejezi be Dugas érdekes tanulmánya első részét — Comte egy „új szellemi hatalom“ szervezésére használta fel az összeget, egy positivista clerust gyűjtött maga köré „apostolokból“ és „papokból“.

„*La metaphysique aux Champs Élysées*“ czímen Milhaud egy dramatizált dialogban szólaltatja meg Descartes-ot, Platót, szent Anzelmet, Kantot, a mint Isten lételének ontologiai bizonyítéka felett eszmecserét folytatnak egymással. Érdekes ötlet ekkép világosítani meg azt az álláspontot, melyet e nagy gondolkozók mindenike elfoglalna, ha alkalma volna eszméit az utókor kritikája szemüvegén át látni. A vitát Protagoras nyitja meg, Descartes híres ontologiai bizonyítéka felett, melylyel szemben szent Anzelm erősíti, hogy ő már hatszáz évvel Descartes előtt bizonyította Proslogiumában, hogy a létezés szükségképeni attribútuma a tökéletes lénynak. A kettő közt folyó szóharczba Plato vág bele, ki szintén a maga számára igényli a tétel eredeti és első szerzőségét.

Egyike azoknak az argumentumoknak, melyekkel szent Anzelm okoskodását megczáfolhatni hitték, a Gauniloné volt s következőkben állott: „Ha egy dús növényzetű, termékeny, gyönyörű s minden tekintetben tökéletes szigetet képzelünk, nem kellene-e ennek létezését is elfogadnunk szent Anzeim argumentuma szerint?“ Íme, hogy felel meg erre szent Anzelm:

„Válaszom könnyű: Azt a tökéletes szigetet, létezzék az vagy nem, lehet nem létezőnek is gondolnunk. S ez az igazság minden dologra alkalmazható, mely kezdődik, végződik, meghatározott helyet foglal el az űrben, vagy meghatározott időtartammal bír s részekből van összealkotva. Gaunilon szigete, bármily tökéletes legyen is, képzetemben nem foglalja el a tenger egész kiterjedését, mert különben nem lenne sziget, határán túl nem létezik, képződése előtt nem létezett. Bármilyen legyen részeinek száma, elég azokat egyenkint szétszednem, hogy ne maradjon meg semmi többé képzetemben. Csak az nem lehet nem létező, a minek nincs sem kezdete, sem vége, mely nem az egymásmellé helyezett részek összetételéből származott, s a mit gondolatunk szükségkép a maga egészében talál meg mindig és mindenütt, mert lényegénél fogva kívül áll téren és időn. Isten tulajdonsága, hogy nem lehet nem létezőnek gondolnunk“.

Most Plato teszi meg ez okoskodásra czáfoló megjegyzéseit:

„És a jámbor szerzetest meggyőzte érvelésed? Hiszen elég lett volna ellenfelednek, a helyett, hogy megtöbbszörözze képzeletbeli szigete anyagi tulajdonságait, a termékenységet, gazdagságát, szépségét, egy ideális szigetet venni föl, időn és téren kívül, mely örök, változhatlan, egyszerű, sehol sem látható, de első oka mindazon szigeteknek, melyeket mindenfelé láthatunk.“

„Nagy költő vagy, Plato — válaszol szent Anzelm — álmaid rejtélyesen szépek, de csak álmok. Ha szigetről van szó, bármily idealisnak képzeljük is azt, azt akarod, hogy ne legyen az az Oceán valamely pontján, hogy partjait ne verdessék a habok, hogy érzékeink előtt felfoghatlan legyen? Hiszen akkor az egy chimaera, egy hiú ábránd, egy üres szó.“

Föllép Kant is, hogy Descartes argumentumát rettenetes sophismának mondja, melylyel ép oly kevésbé van bizonyítva Isten léte, mint a hogy *cogito*-jával nincs bizonyítva a substantialis én létezése. Kimutatja a Descartes azon okoskodásában rejlő tévedést is, melylyel ép oly szükségképeniséggel vél következtethetni a legtökéletesebb lényre, mint a mily bizonyossággal állítja a matematikus, hogy egy háromszög szögeinek összege egyenlő két derékszöggel. Mert — mondja Kant — ez a tétel nem azt mondja, hogy a két derékszögnek megfelelő háromszög szükségképeni, hanem csak azt, hogy ha egy háromszög meg van adva, abban a három szög egyenlő két derékszöggel. De semmi sem gátol abban, hogy úgy a háromszöget, mint szögei tulajdonságát eltöröljük. Épen így áll a dolog egy abszolút szükségképeni lény fogalmával. Ha létezését eltöröljük, azokkal együtt eltöröljük magát a dolgot is minden praedicatumával. Isten mindenható: ez egy szükségképeni ítélet. A mindenhatóság nem törölhető el, mihelyt föltételezzük az istenséget, azaz egy végtelen lényt, melynek eszméjével ez az attributum identikus. De ha azt mondjuk: Isten nincs, akkor sem a mindenhatóság, sem semmi más praedicatum nincs megadva, mert azok mind eltörölvék a subjectummal együtt. Egy legfőbb lény eszméje oly eszme, melyről föl szabad tennünk, hogy merő fantoma az értelemnek, mely semmi valóságnak nem felel meg. Ezzel el van törölve a legfőbb lény és minden attributuma.

Erre Descartes Mersenne-nek adott válaszával felel: „Mind den dolog fogalmában vagy eszméjében benne foglaltatik annak létezése, azzal a különbséggel, hogy egy korlátolt dolog fogalmában csupán a lehető vagy contingens létezés tartalmaztatik,

egy legtökéletesebb lény eszméjével ellenben a tökéletes és szükségképeni lét együtt jár. Ez igazságból, mely az értelem előtt ugyanoly erővel jelentkezik, mint bármely geometriai axioma, következik, hogy a szükségképeni lét Isten természetében benfoglaltatik, más szavakkal a létezés Istenben szükségképeni, tehát Isten létezik.

Hiszen maga Kant volt az — folytatja Descartes — a ki határozottan állította, hogy a matematikai tételek szükségképeniségöket nem analitikus jellegükből nyerik, hanem a lélek bizonyos intensív látásából, s fölfedezte, hogy képesek vagyunk közvetlenül, a priori, synthetikus ítéleteket alkotni.

Kant: Mikor én a geometriai ítéleteket szükségképenieknek, habár synthetikusoknak nyilvánítottam, nyilván az a tény vilt rá, hogy igazságuk abszolút imperatív jelleggel nyomul mindenütt s mindig élénk. Gondolj azonban azokra az ítéletekre, melyeket te akarsz ránk erőszakolni. Elég volt kimondanod, hogy megbotránkoztatod kortársaid nagy részének természetes józan eszét.

Descartes: Micsoda érv ez? Ha mindenki megegyezésére van szükségünk, hogy egy szükséges igazságot higyjünk, akkor valószínű, hogy semmit sem fogunk igazságnak találni. Nem látod e uróaidnál, mivé lettek azok a szükségképeni, egyetemes, a priori, apodictikus geometriai igazságok, melyekről beszélsz? Szemet hunysz a geometriák azon sokfélesége előtt, melyeket ma mint szintén igazságokat, mint ugyanoly apodictikus bizonyosságra igényt tartókat jeleznek, a hol a háromszög szögeinek összege nem egyenlő két derékszöggel, a hol a három dimensio helyett négy dimenzióról beszélnek? A legtöbben közülök elfogadják a a tér fogalmáról szóló elméletedet, sőt megengedik — saját kifejezéseddel élve — hogy az a külső érzéklés a priori formája. De miért volna — teszi hozzá — ez a forma elválaszthatlan ettől vagy attól az anyagtól? Miért volna a priori szükséges, hogy a tér fogalma ilyen vagy amolyan viszonyokban nyilvánuljon? Megengedem, hogy értelmünk olyan, hogy a külső tárgyakat csak a tér formájában foghatja föl. De miért következtetnők abból azt, hogy ne létezhetnének a régi geometria postulatumaitól eltérő térbeli viszonyok? stb.

A neogeometria hiveire való e célzattal fejezi be Milhaud elmés és tartalmas dialogját a metaphysika felidézett nagy philosophusai közt.

Cresson azt a kérdést veti föl cikkében, hogy „lehetetlen-e egy materialis erkölcsstan?” (*Une morale matérielle est-elle impossible?*) Az ember — feleli — értelmiséggel és erkölcsi lelkiismerettel rendelkezik. Mit tegyen, hová álljon e kettő között? Higgyen-e reflexiójának, kövesse-e eszét, mely arra ösztönzi, hogy csak az ügy ismeretével cselekedjék s keresse-e a moral felfogható formuláját? Vagy pedig mondjon le arról, hogy magatartását az élet célja ismeretére alapítsa s értelme abdicálásával ismerje el, hogy az erkölcsi élet az ösztönszerű lelkiismeret parancsainak való tiszta alárendeltségben áll? Mindkét esetben a moral természete lényegesen különböző.

Ha az emberi értelem szabja meg az erkölcsi magatartást, akkor a moral közvetlen eredménye az emberi tudásnak. Az erkölcsi akarat az, a mely ismeri céljait s az arra vezető eszközöket, a mely azt teszi, a mit akar, mert tudja, hogy mit akar, s mely egyszóval szabad és annál erkölcsösebb. minél jobban tudja, midőn jól cselekszik, hogy igazán azt teszi, a mit akar, s ép azért könnyen teszi azt. Ezt a nemét a moralnak nevezi *Cresson* materialis erkölcsstannak.

Ha ellenben a lelkiismeretnek való engedelmességben fekszik a valódi erkölcsiség, akkor minden fordított viszonyban áll. Az erkölcsi akarat nem az többé, mely természetének megfelelően cselekszik, tudva, hogy így cselekszik, hanem az, a mely engedelmeskedik, mert engedelmeskednie kell, s a mely engedelmessége oka felől kérdeztetve, képtelen megmagyarázni, miért engedelmeskedik. Itt a cselekedet annál jobb, minél nagyobb erőfeszítésbe kerül. Egyszóval, a szándék uralja a cselekedetet s adja meg ennek értékét. A kötelesség formája igazolja, a honnan formalis erkölcsstannak is nevezhető.

A kérdés tehát az: az erkölcsstan materialis legyen-e vagy formalis? A feleletet megkönnyíti az, hogy előre látjuk, hová vezet a megoldás. Mert ha a materialis erkölcsstan lehetséges, akkor szükségkép az az igazi.

Tudjuk, hogy Kant a gyakorlati ész kritikájában bizonyítani igyekezett a materialis erkölcsiség lehetetlenségét. Ennek két nemét ismerte. Az egyik az emberi lét célját a boldogságba, a másik egyébbe helyezi. Ehhez képest Kant argumentálása is kettős: az eudaemonismus lehetőségét kritizálja, s minden materialis erkölcsiséget az eudaemonismusra vezet vissza.

Mit állít az eudaemonismus? Azt, hogy az emberi természet lényegesen a boldogságra törekszik s a moralistának meg kell elégednie azzal, hogy a boldogság biztosításának általános és állandó eszközeit keresi. Úgyde a boldogság a megszerzett örömökből s az elkerült fájdalmakból áll. Már pedig az öröm és fájdalom az emberi érzékenységtől függnék, tehát a mi egynek örömet okozott, az szükségkép nem okoz másnak örömet, minélfogva nem lehet általános értelemben kimondani, hogy valamely eszköz a boldogságra vezet. A többi materialis erkölctan a boldogság helyett egyéb célokat, például a jót vagy a tökélyt állítja az emberi törekvések elé. Itt már lehet azt mondani, hogy ez a cél általános és állandó eszközökkel megközelíthető. Csakhogy itt meg az a baj Kant szerint, hogy az iparkodás valaminek elérésére és a vágy arra csak annyiban lehetséges, a mennyiben azon cél elérésétől bizonyos örömrészt, megelégedést remélünk. Következésképp nyilvánvaló, hogy merőben helytelen ezt mondani: vágyom a jóra. Mert csakis a jóval járó öröm elérésére lehet vágyani. Ez az erkölcsi álláspont tehát nem csalatkozik, midőn az úgynevezett jó elérésére szolgáló eszközöket megjelöli, de csalatkozik akkor, mikor azt hiszi, hogy az ember egyéb célokra vágyik, mint a boldogságra.

Úgy látszik tehát, hogy minden oly moral csütörtököt mond, melyet az emberi akarat természetes irányának megértésére akarunk építeni. Mert kénytelen lesz elismerni, hogy az ember természeténél fogva a boldogságra törekszik, ellenben a boldogságra vezető egyetemes és állandó utat nem képes megjelölni.

Ezek elmondása után Cresson vizsgálódása oda irányul, hogy talán Kant argumentációja második részében van a hiba. Talán nem áll az, hogy csak annyiban vágyhatunk valamire, a mennyiben elérésétől bizonyos kielégítést remélünk.

Ennek kifejtésére alapítja tehát okoskodását. Az öröm — úgymond — kielégítés, a fájdalom zavarás. Tegyük fel egy lényt, ki semmire sem törekszik, kiben nincs activitas, az nem fog sem kielégítést, sem zavarást érezni az örömtől vagy fájdalomtól. Ebből azt következteti Cresson, hogy ha boldogságra törekszünk is, de e boldogságra csak azért vagyunk képesek, mert valami egyébire vágyunk, mint a boldogságra. Csak azért akarjuk az örömet, mert valami egyebet akarunk, mint az örömet.

Íme tehát Kant — mondja Cresson — egyáltalán nem bizo-

nyitotta be, hogy hiú törekvés volna erkölcsi magatartásunk egyetemes szabályát egy materialis végelvben keresni. Talán lehetséges egy ily morál, és ha igen, akkor az lesz az egyedüli igazi.

Mindenekelőtt elég volna meghatározni, hogy mi a természetes célja annak a primitív feszültségnek, mely nélkül sensibilitásunk megfejthetlen, azután pedig, hogy mily módok vezetik az embert a cél felé. A kérdés tehát az: Lehet-e egy oly célzt felismerni, mely minden feszültségnek, tehát legelső feszültségünknek is célja legyen? Másodsorban pedig: ha ez a cél megállapítható, alkalmas-e arra, hogy magatartásunk egész rendszerét igazolja?

Előre bocsátja Cresson, hogy ily feszültségi állapot, mely nem egyéb, mint egy adott állapotról új állapotba való átmenetre törekvés, csak oly lénynél található, mely önmagának nem elegendő, mely nem bírja mindazt, a mit egy lény bírhat, tehát egy tökéletlen lénynél. Mi célja és értelme volna egy oly lénynél, melynek semmije sem hiányzik, tehát egy tökéletes lénynél? Világos ennél fogva, hogy ily feszültség a tökéletlenséghez van kötve. Mivel pedig láttuk, hogy sensibilitás is csak annyiban lehető, a mennyiben egy azt logikailag megelőző feszültség adva van, tehát nem engedhető meg egy tökéletesnek képzelt lénynél akarat föltételezése.

Így könnyű már most megérteni, hogy minden feszültség iránya önmaga korlátai közt van adva; az akarat önmagában találja fel célját, s ez nem lehet más, mint a saját megsemmisülésére való törekvés. Hibásan hiszszük, hogy azt akarjuk, a mi örömet okoz nekünk, holott csak azt akarjuk, a mi felfüggeszti akaratunkat. Öröm érzete kíséri feszültségünk minden teljes vagy részleges elnyomását, ellenben fájdalom kíséri annak folytonosságát. Vágyunk nem irányulhat egyébre, mint önmaga elfojtására. Az abszolút nyugalmat, vágyaink halálát óhajtjuk.

Például: enni vágyom. Mire vágyok itt tulajdonképen? Arra-e, hogy egy tárgy bírásához jussak? Vagy pedig arra, hogy az e tárgy által előidézendő állapotba jussak? Tiszta dolog, hogy csupán ez az állapot a cél, a tárgy jelenlétele ennek csak eszköze. Hiszen ha éhes vagyok és valamely művelet által sikerülni fog evés nélkül lecsillapítani étvágyamat, úgy épen úgy óhajtom alkalmilag ily művelet által szüntetni meg éhségemet, mint a hogy evés által. Nem enni kívántam tehát, hanem nem kívánni enni

kivántam. Azt hisszük, hogy egy tárgyat óhajtunk, holott csak óhajításunk megszűntét óhajtjuk, a nyugtalanság elmúltát, a nyugalmat, pihenést.

Azt sem szabad hinnünk, hogy e kielégítetésünkkel együtt járó gyönyörérzet volna vágyunk voltaképeni célja. Ha így volna, akkor annak megszűnése új vágyat gerjesztene. Pedig valósággal a gyönyörérzet csak egy pillanatig tart, azután oly állapot áll be, a melyben sem nem élvezünk, sem nem vágyunk többé.

Íme tehát az első kérdés, melynek megoldása föltételezi a materialis erkölcsan lehetőségét, valóban alkalmas a megoldásra. És pedig az akarat célja nem szorítkozik az egyénre, de minden emberre nézve ugyanaz. A jó nem egyéb, mint minden akarat megsemmisülése. Levezethető-e ebből a kötelesség is?

Legalább Cresson azt hiszi. Adva lévén — úgymond — a cél természete, melyre minden akarat törekszik, legalább *egy* rendszere erkölcsi magatartásunknak mindenesetre igazolható, és akkor . . . itt a nagy ugrás, mert Cresson nem az asketismust, nem az önkéntes halált tekinti mégis boldogulásunk céljának, hanem azt mondja, hogy mivel a tökély nem képzelhető más, mint az absolut intelligentia formájában, tehát minden cselekedet, mely az emberi értelem fejlesztésére szolgál, jó, s minden, a mi erre ártalmas, rossz cselekedet lesz. Ez az a kriterium, melylyel ő a materialis erkölcsan lehetőségét bizonyítottnak hiszi.

* * *

A „*Revue philosophique*“ ez évi augusztusi 8-ik száma Dantec terjedelmes tanulmányát hozza az élet elemi tüneteiről („*Les phénomènes élémentaires de la vie*“), melyet csak főbb vonásaiban van terünk ismertetni.

Az élet fogalma — mondja a cikk — mind e napig még koránt sincs szabatosan meghatározva, annyit azonban lehetetlen tagadni, hogy még eddig nem ismerünk oly kevésbé jellegzetes állatot vagy növényt, hogy habozhatnánk első tekintetre vagy az élő testek, vagy az élettelenek közé sorozni. Nem mondható ilyennek, mint Dantec véli, a híres Bathybius sem, mely fölött annyi vita folyt, de többnyire oly tudósok közt. kik nem látták, vagy csak alkoholban látták. Dantec szerint az élő testek substantiáját az jellemzi legszabatosabban, hogy összetételök szem-

pontjából örökké mozgó egyensúlyozási állapotban vannak, állandó cserében az őket környező külvilággal; például élenyt lehelnek be s majdnem megfelelő mennyiségű szénsavat vesztenek. Erre céloz Dantec, midőn azt mondja, hogy az élet fentartásához föltétlenül szükséges működés az assimilatiótól kísért növés (addition), s ezt a két tünetényt veszi tanulmányában vizsgálódás tárgyául.

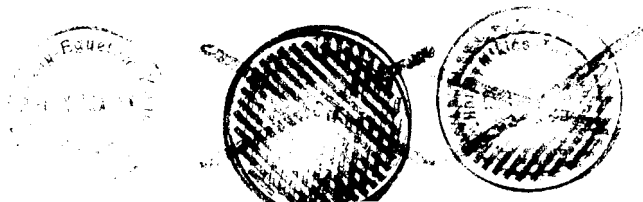
A „növés“ szót azonban némileg specialis értelemben használja. Mert például bármily bonyolultnak találja is az embernél a táplálkozás folyamatát, annak lényeges része ép olyan új anyagjárulék, mint a milyent a timsó-oldatban végbemenő jegeczképződésnél látunk. Épen ezért tanulmányában azokkal a különböző módokkal foglalkozik, melyek szerint az élő testek új anyagokkal növekednek.

E szempontból az ismeretes állatvilág létrájának a legalsó fokán az úgynevezett *Rhizopod*-ok állanak, melyek a vízben élnek. Ezeknél a sejtmag az egyetlen létező organum teljesen homogen protoplasma közepette, mely csak igen gyöngén válik el a víztől, melyben él. Azaz növésük oldódás alakjában történik, mint mikor a vízbe czukrot tesznek.

Majd az *amoebákat*, tehát egy fokkal tökéletesebb szervezetű lényeket tanulmányozza a szerző, melyeknél már az emésztés egy nemét észleli, mert ép úgy mint az embernél, az organismusból eredő folyadékok folytán a szervezeten kívül eszközölt feloszlódásról van itt szó. Természetesen az emésztés tisztán vegyi folyamat.

Még complicáltabb vitalis tünetek tapasztalhatók az *infusoriáknál*, habár a növényi jelenségek szempontjából alig constatálható közöttük és az *amoebák* közt lényeges különbség. Mindez esetekben a processus egyszerűen az, hogy egy, a protoplasmával keverhető állomány járul a protoplasmához. Természetesen, mielőtt a növés végbement, az új állomány bekebeleződik a protoplasmába csak úgy, mint a bor közé töltött víz a pohárban. Ép úgy természetes az is, hogy mindjárt a megnövekedés után, az új állomány résztvesz a protoplasma reakcióiban, a mennyire csak saját természete engedi.

Azután sorra veszi Dantec a növést követő tünetényeket, melyeket együttesen assimilatio névvel jelöl. Ez az az egyetlen rejtélyes folyamat — mondja — mely minden más életjelenség fölött uralkodik. Részletesen ismerteti Balbiani, Hofer és Verworn

merotomiai kísérleteit, melyeknek tárgya az élő organismus egy részének elmetzése az anatómiai és physiologiai változások megfigyelése érdekében. Ezeknek a kísérleteknek főfontosságú eredménye, melyet Dantec is különösen kiemel, annak demonstrálása, hogy a sejtmag befolyással bír a test általános formájának regenerációjára.

Nagy figyelmet érdemelnek *Bourdonnak* a fölismerés, megkülönböztetés és eszmetársítás tárgyában („Observations sur la reconnaissance, la discrimination et l'association“) folytatott kutatásai. A kutatásokat a kiváló tudós többek közreműködésével végezte, kiknek száma rendszeren meghaladta a tizet. Koruk 20—35 év közt ingadozott, kivéve a fölismerésre vonatkozó kísérleteket, melyeknél 16—18 éves ifjak is közreműködtek.

Fölismerés előfordulhat eszmeképzet nélkül is, mint azt következő tényekkel indokolja Bourdon. Fölismerhetünk valakit, habár mielőtt viszont láttuk, képtelenek lettünk volna is arcát elibénk képzelni. Egy valaki nevét hallva, azonnal ráismerhetünk arra, habár azelőtt hiába kutattunk utána emlékezetünkben. A fölismerésnek ez a tüneténye egyik momentumát képezi az észrevétel átmenetének a feledés állapotába, oly értelemben, hogy a fölismerés még akkor is lehetséges, mikor az elképzelés (repraesentatio) már nem lehetséges, s ezt a momentumot különösen érdekes volna az amnesis fejlődésében tanulmányozni.

Bourdon methodusa a fölismerés tárgyában tett kísérleteknél abból állt, hogy bizonyos betű- vagy szó-sorozatokat használt oly formán, hogy minden sorban egyetlen betű vagy szó ismétlődött és ezeket a sorokat meghatározott sebességgel mondatva ki, a kísérletül szolgáló egyént fölszólította a soronkint ismétlődő betű vagy szó megjegyzésére.

Mellékesen megjegyzi Bourdon, hogy betűk használata esetében, ezek csekély száma miatt, nem lehet szem előtt tartani azt a szabályt, hogy egy sorról a másikra ne legyen ismétlés. Szavakkal azonban könnyű dolog akárhány sort összeállítani, melyekben ne forduljon elő ugyanegy szó ismétlése. Ajánlja azt is, hogy csak mindennapi szavakat használjunk, melyek semmi különösen lebilincselő képzet felköltésével nem járnak, mert ily szavak igen könnyen lennének fölismerhetők.

Kitűnik ez a Bourdon által közzétett eredményekből is. Mert például ez a szó: *vendéglő* (restaurant), habár első ízben

csak a sor ötödik helyén, másodszor pedig attól 16, háromtagú szó által elválasztva fordult elő, mégis 65 eset közül 60-szor ismertetett fel. Ellenben azonos betűk, például a *v* betű 5—6 betűtávolságban is csak 44 eset közül 25-ben ismertetett fel. E szót: *következmény* (consequence), 4—7-es helyzetben (t. i. első ízben a sor negyedik helyén, azután attól hetedik betűtávolságban) 65 eset közül csak 32-ben ismerték fel; a *körül-mény* szót (circonstance) 5—8-as helyzetben csak 45-ször, az *elhatározás* (décision) szót 5—10-es helyzetben 58-szor.

Figyelmeztet Bourdon arra is, hogy az első felismerés helye bizonyos esetekben nincs befolyás nélkül a felismerések számára. Így a *rőzsa* és *igazságos* szavak közül, melyek körülbelől ugyanazon érdeket költik, a *rőzsát* az 1—16-os posztióban csak 47-szer ismerték fel 68 közül, míg *igazságos*-t 3—16-os posztióban csak 20-szor. *Érdemet* 1—16-os viszonyulatban 55-ször 65 közül; *kereskedelem*-et 3—16 viszonyulatban csak 26-szor. *Látszólagos*-t 1—16-os helyzetben 57-szer 65-ből, ellenben *kellemes*-t 3—16 elhelyezésben csak 10-szer. Tehát az első hely határozottan elősegíti a felismerést.

A betűkkel való próbánál az is meglepte Bourdont, hogy bizonyos betűk inkább felköltik a figyelmet, mint mások. Ilyenek különösen az *a*, *i*, *j* és azok, melyek kimondva, az előbbi magánhangzókat tartalmazzák, mint *k*, *h*. Így az 5—10-es elhelyezésben az *a*-t 44 esetből 21-szer ismerték fel, holott a *v*-t csak 11-szer. A 4—17-es helyviszonyban *k*-t ugyancsak 44 esetből 16-szor, *o*-t ellenben a 4—18-as fölállításban csak 8-szor ösmerték fel stb. Azt hiszi Bourdon, hogy a szavak könnyebb felismerhetősége részben a betűk fonetikai jellegétől függ. A melyek éles, átható hangokat tartalmaznak, könnyebben fölismerhetők.

További észlelete Bourdonnak, hogy az egytagú szók értelme kevésbbé könnyen ragad meg, mint a hosszabb szavaké. Ennek magyarázatát abban találja, hogy ezek gyakran nem hallhatók és érthetők correctül, míg ez a többtagú szavaknál ritkábban fordul elő.

Térjünk át a megkülönböztetési kísérletekre, melyeknek methodusa abból állott, hogy első sorban egy értelmes szövegből a lap tetején kezdve lehető gyorsan olvastatott egy adott jelre s függélyes vonással jelöltetett meg első alkalommal minden *a*-t, azután

minden *a-t* és *i-t*, harmadizben minden *a-t*, *i-t*, *r-t* és *s t*, elhagyva a nagy betűket.

Következő kísérletnél egy szintén nyomtatott, de értelmetlen szöveget használt. Egy magyar nyelvű ujságnak szövegében a szavakat önkényesen összekapcsolta, úgy hogy a szöveg csak oly sorokból állott, melyekben minden betű egyenlő távolságra állott egymástól. A nagy betűket itt is teljesen mellőzte, azonkívül a francziásan hangzó szavakat betűk hozzátoldásával módosította. Röviden az így létrehozott szövegnek semmi értelme nem volt az olvasó előtt. E szövegben megjelöltetett 1-ször minden *a-t*, 2-szor minden *a-t* és *e-t*, 3-szor minden *a-t*, *e-t*, *l-t* és *t-t*, 4-szer minden *a-t*, *e-t*, *l-t*, *t-t*, *v-t* és *k-t*. Nem részletezzük az elért eredményeket Bourdon táblázatos kimutatása nyomán, csak még a szótársításoknál követett methodust jellemezzük röviden. E célra Bourdon három nagy nyomtatott ívet használt, kettőn ezek közül 100—100 szó volt nyomtatva, kizárólag főnevek vagy igék. A harmadikon kis betűk, nagy betűk, számjegyek (4, 5 stb.), betűvel írott számjelzések (négy, öt stb.), mássalhangzó-csoportok, szótagok, mint: *bé*, *vé* stb. E táblázatnak rendeltetése volt bizonyos befolyások megügyelése, melyek a szótársításoknál előfordulhatnak, pl. hogy kitűnjön, vajjon hajlandó-e az ember nagy betűhöz inkább tulajdonnevet, kis betűhöz közös főnevet csatolni, vagy pedig *bé*-, *vé*-t olvasva, elválasztja-e a hangzót a mássalhangzótól, úgy hogy *bor*-ral, *város*-sal, vagy pedig nem választja el *s béké*-vel, *vér*-rel köti inkább össze? A szavakat és betűket az íveken nagyobb térköz választotta el felülről lefelé, úgy hogy az olvasás rendes távolsága mellett egy szóra figyelve, nem lehetett látni az alatta vagy fölötte levő szót. Balról jobbra még nagyobb üres ter volt hagyva, a hová írnia kellett mindenkinek azt a szót, melylyel önkénytelenül társította a táblázat egyes szavait s betűit.

A kísérlet ekkép folyt le: egy adott jelre a kísérletben résztvevők elkezdtek oldalt írni, minden szóhoz a legelső szót vagy kifejezést, mely eszökbe jutott s melyet az illető szó suggerált nekik.

Az eredményeket aztán a szótársítás időtartama, állandósága, természete stb. szempontjából veszi mérlegelés alá Bourdon, constátálva, hogy az első kísérlet egyik íven perczenként 12'01, a másik íven 11'73 szótársítást eredményezett. A feleletek vál-

tozatossága viszont, egyik kísérlettől a másikig, az értelmi tehetőség állandótlanságára, a használt szavak nagy száma az eszmébségre szolgált Bourdonnak bizonyítékul.

Említsük még fel, hogy főnevek és melléknévek ritkán suggeráltak igéket, alig fordultak elő ily társítások: *toll* — *írni*, vagy: *hideg* — *melegedni*.

Mindent összevéve Bourdon 5739, főnévre adott válasz közül csak 225-at talált igét, és 1486 melléknévre adott válasz közt csak 45-öt igét. Ellenben gyakoriak a főnévnek főnévvel, vagy főnévnek melléknévvvel való társításai (5732 főnévre 9175 főnév s 2339 melléknév), épen úgy melléknévnékné főnévvel vagy melléknévnékné való társításai (előbbi 42 %, utóbbi 55 %).

Nem mellőzhetjük megemlíteni még, hogy a „Revue philosophique“ e füzete közli *Pekár Károly* munkatársunknak az „Athenaeum“ ez évi első számában bemutatott „Új eredmény a physiologiai aesthetikában“ című jeles értekezését „Astigmatisme et esthetique“ czímen.

—n—r.

* * *

A *Revue Occidentale* folyó évi márcziusi füzetében találjuk *Laffitte* Péter, a Positivismus fejének s a Collège de France tanárának beszédét, melyet a cadillaci comitiákon¹ tartott s mely a földműves családokkal s különösen a *földműves nők* szerep-körével foglalkozik. Íme a beszéd szövege:

A Földművelési Comitiák hasznosságát általában fölösleges volna önök előtt fejtegetnem, csak egy specialis szempontból akarom itt méltatni, a mely egyszersmind megmagyarázza szereplésemet ez ünnepély alkalmával.

A földművelésnek mindennemű, még pedig practikus, értelmi és morális jó oldalai mellett lehetetlen meg nem emlékeznünk két rendbeli, még pedig sok tekintetben nyomós hátrányáról sem.

Így az értelem szempontjából a földművelés kellelten túl elvonja az embert az általános eszméktől, melyek nélkül pedig nagy társadalom alig létezhetnék; mert hisz az általános eszmék nélkül képtelenek volnánk felfogni a complicált s nagy terjedelmű

¹ *Comitiáknak* nevezik a gazdasági termékek kiállítását s díjosztásokat, melyenek majd minden megyei járásban tartatnak időnkint.

viszonylatokat, melyek a modern, rendkívül szövevényes társadalmakban az egyes embereket egymáshoz fűzik. Másfelől meg a földművelés bizonyos elszigeteltségi állapotra kárhoztatja az embert, a mely többé-kevésbé káros befolyással lehet a socialitásra nézve. A földművesi comitiáknak egyik főhaszna abban áll, hogy bizonyos mértékben eloszlatják a jelzett két rendbeli káros befolyást, bár csak némileg s azt is csupán spontán módon. Ebből világos lesz azonnal a philosophikus interventio czélszerűsége, mert csak ez képes rendszeresen érvényre juttatni azokat az általános szempontokat, melyeket az imént fölemlítettem. Ez magyarázza meg egyszersmind azt, hogy miért szólítottak föl önök ez ünnepélyben való részvételre, bár ebben a földijök iránt érzett személyes rokonszenvenek is — mely őszinte hálára késztet — nagy része van.

Ez alkalommal való interventióm összefüggésben van életem egyik főczéljával, melynek létesítésére egy emberöltő óta töreksem és melynek velejét e szavakba foglalhatom: *a népszerű felsőbb oktatás*. Ez oktatás célja nem más, mint megismertetni a nép tömegével, osztály- és nemi különbség nélkül, a legmagasabb rendű általános ismereteket, melyeket a tudományos és philosophikus evolutio a századok folyamán létesített.

Ez a cél kétségkívül roppant nehézségekkel jár és én épen a gyakorlat folytán teljes tudatában vagyok az akadályoknak, melyek megvalósulása elé tornyosulnak. Kétségtelen dolog, hogy avégből, hogy valamely tárgy egy egyszerű és mindenki által felfogható formulában összegezhető és kifejezhető legyen, szükséges, hogy felsőbb rendű szellemek alapos és mélyen járó módon feldolgozták legyen azt. A catholicismus, a mely eddigelé az általános vallást létesíteni törekedő kísérletek közül kétségkívül a legkiválóbb, a legmagasztosabb, csak igen későn ért el odáig, hogy egy egyszerű catechismust szerkeszthessen. Az első ilyenmű munkálatot tudtommal Rotterdami Erasmus tette közzé 1531-ben és különösen a tridenti zsinat óta szaporodtak el az enemű munkák. Önök is természetesnek találандják, hogy a tudomány aegise alatt az efajta összegezések gyorsabb tempóban létesülnek, sőt azzal kecsegtetem magamat, hogy e mai napon egy ilyennek, bár még nagyon tökéletlen, vázlatával szolgálhatok önöknek.

A földművelés, természetéből folyólag, a talajnak egy bizo-

nyos meghatározott részletéhez van kötve. E körülménynél fogva már kapcsolatban van, még pedig sokkal bensőbben mint az emberi tevékenység bármely más ága, a haza fogalmával; eme sua sponte kapcsolatra rá kellett mutatnom különösen a végből, hogy levonjam belőle azt a következtetést, hogy a földművelés a tulajdonképeni hazafias iparág. Ez meg mintegy természetes egymásutánban arra indít, hogy előadjam önöknek a haza definitióját egy formulában, melynek szerzőségére büszke vagyok; remélem megbocsátják nekem e büszkeséget, mely alapján nem más, mint az apa érzelme gyermeke irányában.

„A haza egy bizonyos számú családnak egyesülése, a melyek földi bolygónk egy meghatározott részének birtokába helyezkedvén, azt egyazon kormány oltalma és elődeik súlya alatt, az utódok számára munkálják.“

Engedelmet kérek, uraim, hogy e definitio egyes alkotó elemeit részletesebben fejtegethessem. Első helyen észrevehetik önök, hogy szerintem a hazát alkotó elem nem az egyén, hanem a család; ez utóbbi az elsőrendű, egyszerű collectivitás, a mely előkészít bennünket arra, hogy a nagy collectivitás: a haza által és érte éljünk. A haza második eleme: a föld egy meghatározott részletének birtokbavétele, és ez nélkülözhetetlen feltétel nemcsak az egyes hazákra nézve, hanem alapján véve minden normális családra nézve is, a mennyiben a lakóhely tulajdonként való birtoklására ennek valóban szüksége van.

Minden hazának harmadik eleme: a kormány; ez az az apparatus, a melynek segítségével az egésznek a részekre való visszahatása végbemegy. Egy társadalom kormány nélkül olyan, mint egy test lélek vagy agy nélkül. Kormány nélkül nem létezhetnék valóságos szervezet, legfőleg csak összefüggéstelen és anarchikus együttlétezés. Minél inkább fejlődik a társadalom, annál nagyobb szüksége van kormányhatalomra; ezzel egyszerűs mind karöltve jár — és épen nincs vele ellenmondásban, — az egyén fokozatos fejlődése úgy physikai, mint értelmi és morális tekintetben.

Végre a haza negyedik alkotó eleme: a solidaritásnak benső combinatioja a folytonossággal. Tény az, hogy az emberek között való solidaritás hovatovább jobban kifejezésre jut és mainapság a legegyszerűbb és legszerűebb existentia végzetlen mennyiségű befolyásoló elemről van függésben. Ennek bizonyítására nem is kell

más körülményt felhozni, mint a piacok távolságát és különféleségét, melyeken az önök által termelt dolgok elárúsításra kerülnek s fogyasztóik változatosságát.

De, uraim, ha a különböző egyéni tevékenységek solidaritása jellegzetes a haza létezésére nézve, kétséget nem szenved, hogy a folytonosság még sokkal jellegzetesebb. A folytonosság nem más, mint az alárendeltségi viszony, melyben valamennyi elődünk irányában állunk; mert a legcsekélyebb haladást vagy vívmányt bármely téren, melynek gyümölcsét manapság gondtalanul élvezzük, a bennünket e földön megelőzőtt emberek folytonos és nehézségekkel teljes munkálkodása hozta csak létre. Legegyszerűbb s legtalálhatóbb példát erre a betűk, az ábécze feltalálása nyújtja. Írás és olvasás nélkül a legegyszerűbb ipari élet is majdnem lehetetlen volna; pedig az ábéczét a nagy egyiptomi theokratia századokra nyúló tevékenysége készítette elő, majd a phoeniciék ez alapból fejlesztették tovább, a görög-római világ pedig örökség gyanánt ránk hagyta. Mint e példa is mutatja tehát, uraim, minden tekintetben elődeinknek tartozunk köteles halálával. Ámde a positiv társadalmi tudománynak éppen az a feladata, hogy e függésnek törvényeit felfedezze s megállapítsa. Ide vonatkozik Comte Ágost gyönyörű formulája: *A holtak hovatovább fokozottabb mértékben kormányozzák az élőket*; ellenök lázadás alig képzelhető.

Hogyha a fentebb adott definitiót a nagy és szép hazára alkalmazzuk, melyhez tartozunk, t. i. Franciaországra, szembezőkő módon beigazodik annak minden egyes alkotó eleme. Ki tagadhatná, hogy nem őseink azok, kik e szép és terjedelmes országot számunkra szerezték; ők hódították meg fegyverrel, ők védték meg az ellenségek ellen, ők öntözgették verejtékökkel és vérökkel; ők alakították azt hatalmas szervezetté, a melyben az összességnek együtt s egy célra működése szerencsésen kombinálódik minden egyesnek egyéni értékével. Innét folyik a szoros kötelesség, hogy a nagy államférfiak emlékét, kik hazánk nagy rendeltetésének teljesítésében vezérszerepet vittek, tisztelettel környezzük, névszerint, hogy csak a moderneket idézzük: XI. Lajosét, IV. Henrikét, Richelieu, Danton, Carnot és Hocheét, kik mind hozzájárultak úgy az ellenségek elleni védelmezéséhez, mint területének kikerekítéséhez. Valóban értelmi és morális ügyefogyottságnak adná jelét az, ki ezt be nem látná. De önök,

uraim, azok közül valók, kik teljes szívvel hozzájárulnak a mult nagy embereinek dicsőítéséhez, a mely egyik alapfeltétele az emberi természet folytonos tökéletesbülésének.

De a mint van egy nagy haza, úgy létezik egy kicsiny is, a mely előkészít bennünket arra, hogy ama nagyért és általa éljünk: ez pedig a *község*. Ha ez utóbbira nézve tisztán francia területen maradunk, úgy találjuk, hogy Franciaországban a község a feudalitás és az egyház kettős előkészítő hatása alatt jött létre. A földesuraság és a plébánia befolyása hozta létre a valóságban a községet, bár e két tényező közreműködése nem volt mindig egyenlően fontos, és az egyiknek vagy másíknak hatása túlnyomó volt egyes esetekben. Az alkotmányozó nemzetgyűlés, igazán bámulatra méltó és becsületére váló tapintattal meghagyta a mult e nagy alkotását; átvette Franciaországnak községekre vagy plébániákra való felosztását, sőt még oly adminisztratív és politikai functiókkal is felruházta a községet, a melyeknek eddig híjával volt, a nagy Turgot e részbeni törekvéseinek meghiúsulása után. Ez országban csakis két apparatus van, a melyből absolute hiányzik az arbitriarius elem, ezek: maga Franciaország és a *község*, a többi adminisztratív alosztályozás, bár egyik sem föltétlenül önkénytes, mégis elég fokú indeterminátiónak hagynak helyet. Őrizzük meg, uraim, gondosan a nagy és a kis haza közti összhangot.

Három elem játszik főszerepet a község megalapításában: a *mairie*, a mely a közigazgatási, a politikai s a gazdasági élet szerve; az *iskola*, a mely a szellemi tőke s eredmények átörökítésének többé-kevésbé tökéletes apparatusa, és végül a *temető*, e bámulatra méltó intézmény, a mely az emberi folytonosság nagy symboluma. Önökben, földmíves uraim, e haza polgárai között legélénkebb és legmélyebb a kis haza iránti érzelem. Őrizzék azt gondosan és kegyelettel keblök mélyén; természetesen nem azért, hogy elválasszák azt a nagy haza eszméjétől, hanem ellenkezőleg azért, hogy tanulják meg jobban megismerni és szolgálni ez utóbbit, a mint ez is önöket szolgálja. Ezt tevén, kettős értelemben is jó hazafiak lesznek, ez pedig a közre nézve csak nyereség lehet, a mint önökre nézve dicsőség.

Lássuk már most, hogy eme kis hazában miként viselkedik ennek lényeges alkotó eleme: a földmíves család; és a családban ennek lényeges eleme: a nő.

A francia nő az utóbbi időben egész nyugoti Európában valóban igazságtalan támadásoknak lett mintegy czéltáblájává, pedig, mint már más helyütt kifejtettem, legalább is van olyan mint akármely más nemzet nője. Két lényeges vonás jellemzi: az egyik, hogy mély megvetéssel viseltetik a nők úgynevezett politikai jogai iránt, valamint az állítólagos nőemancipatiót illető revolutionarius, azaz ép oly retrograd mint anarchikus, teoriák irányában. Nagyon jól tudja, hogy a családban ép oly nyomós mint a milyen jogos befolyással rendelkezik; világért sem akarná ezt kockára tenni csak azért, hogy alapjában véve egy tökéletlen férfi szerepét viselje. Egy másik tulajdonsága, hogy minden körülmények között könnyen feltalálja magát, azaz triviális kifejezéssel élve: életrevaló; csakugyan bámulatraméltó mily nagyfokú szellemi ruganyossággal képes az élet különböző körülményeihez alkalmazkodni. Tény, hogy láthatunk akárhány nőt, aki salonját odahagyva hirtelen egy gyár vagy jószág igazgatását veszi át. Engedeimökkel egy egyszerű adomával fogom ez állítástomat illusztrálni.

Tessé hercegnő, mindamellet hogy a párisi élet minden elegantiájához volt szokva, mikor a nagy forradalom előidézte emigrationalis mozgalom következtében egyszerre Mecklenburg hercegségbe került, épen nem esett kétségbe. Ott vagyonának maradványából tejgazdaságot alapított; reggelenként a szó szoros értelmében tehenésznő volt, este pedig újra Tessé hercegnő, a magasfokú cultura minden raffineriájával s a XVIII. század kiváló sociabilitásával. E példa pedig nemcsak azt mutatja, uraim, hogy a francia nő a legkülönbözőbb helyzetekhez tud alkalmazkodni, hanem azt is, hogy mikép lehetséges combinálni a tényleges földmives életet a szellem magasfokú culturájával és mindazon delicatessen-szel, mely a nőt magában véve aesthetikus lénynyé teszi és arra képesíti, hogy nagyobb mértékben, mint bármely más lény, a szép érzelmét fejleszse és művelje.

De térjünk vissza a földmives nőhöz. Önök jobban tudják mint én, hogy milyen jelentékeny szerepet játszik a nő földművelésünkben; az ő védő szárnyai alatt van különösen a kerti és háziipari termelés, a mely a francia gazdasátnak oly lényeges és jövedelmező alkotórészét teszi.

A hírneves angol politikus, Gladstone, reagálni akarván az angol gazdasági élet túlságos rendszeressége ellen, a mely csak

gabonát és húst akart volna termelni, egy edinburgi beszédében azt mondta hallgatóinak: Termeljenek rőzsát.

De, uraim, a lényeges dolog az, hogy a francia földműves nő a termelés munkájában való tényleges és fontos részvételt kombinálni képes a szellem kulturájával s a ruházat aesthetikai kellemeivel, a mint a ma esti bálban erről alkalmunk lesz meggyőződni.

Nem szabad különben szem elől tévesztetni, a mit már régóta hangsúlyoztam, s a mit könnyen felejtene, hogy históriailag a földműves osztálynak a középkorban végbement felszabadulásában a szolgaság járma alól, nem a paraszt maga az, a ki felszabadult, hanem a földműves család s a nőnek nem csekély része volt e felszabadulásban; takarékossga és mértékletessége ellenkezőleg nagy mértékben hozzájárult ehhez. Tisztelet illeti azért a földműves nőket e czímen is.

Engedelmet kérek, hogy ez általános észrevételekkel idejüket igénybe veszem. Az önök feladata lesz azokat megtermékenyíteni, a praktikus élet mindenféle tüneményeivel kapcsolatba hozni azokat. E ponton mély harmonia létezik a theoria s a praxis emberei között, s ez utóbbiak közül azoknak, kik kézi munkával foglalkoznak, óriási előnyük van: az, hogy a mit csinálnak, annak hasznossága kétségtelen, bizonyos. Midőn atyám egy hordódongát készített, ezzel a társadalomnak korlátolt terjedelmű, de kétségtelen szolgálatot tett. Én ellenkezőleg a magas s általános tudományos meditációkkal foglalkozom; a mit tettem, annak bizonyára általánosabb bordereje van, de hátha őszinte kívánságom, törekvéseim mellett is, mégis csalatkoztam? . . . De nem tartóztatom tovább önöket, engedjék meg, hogy végezetül poharamat emeljem a *földműves nőkre*.

*

Ugyane füzetben találunk mutatványokat a következő című munkából: *Le Nouveau Calendrier des grands hommes*, melyet az angol eredetiből (The New Calendar of Great Men, edited by Frederic Harrison, London and New-York, Macmillan and Co. 1893. cash 7 sh. 6 d.) Ch. Avezac-Lavigne az imént fordított le. E mű a positivisták kalendáriumban foglalt híres emberek életrajzeit közli s általános érdekénél fogva helyénvalónak tartjuk belőle olvasóinkkal megismertetni a tájékoztató *Előszót*, melyet

a kiadó *Harrison*, az angol positivisták feje, írt meg. Még 15 más szerző vett részt a munka szerkesztésében, a legkiválóbbak közülök: dr. Bridges, Beesly, Lushington stb. Az *Előszó* így hangzik:

A jelen mű első eszméje a londoni Newton-Hallban születelő positivista Comitétől ered, a mely már 1883-ban tervbe vette kiadását azzal a célzattal, hogy általa világosabbá tegye a historicus fejlődési folyamat általános teoriáját, a mint az Comte Ágost több rendbeli munkájában kifejtetett. Tudva van különben, hogy e nagy gondolkozó sociológiája az emberi fejlődés egységén alapul. A végből, hogy megkönnyítse a mult általános conceptióját és szemmel is láthatólag föléleszsze a különböző korok folytonosságának érzelmét, Comte már 1849. április havában közzétett egy táblázatot, melynek e címet adta: *Positivista Kalendárium*¹ vagy az Emberiség története előkészítő korszakának concrét átnézete. Úgy tekintette ezt, mint egy ideiglenes conceptiót, melynek rendeltetése a XIX. századra s nyugoti Európára szorítkozik. Ez a táblázat a szellemi productio minden fájában kiváló, typikus nevek sorozatából áll, és a Mózesstől kezdve egész a jelen század elejéig élt költőkig s tudósokig terjed. A hónapok a legkiválóbb személyiségek neveivel jelöltettek, ötvenkét más jeles ember az év heteinek élére kerültek, a többi nap is mind valamely nagy ember nevét kapta; szökö években pedig ez utóbbiak némelyikének helyét más, kevésbbé jelentékeny név foglalja el. A kalendárium tehát 558 kiváló férfi és nő nevét foglalja magában, melyek fontosságuk szerint négy különböző kategóriára oszlanak (hónapok, hetek főnökei, napi fő- és mellékes típusok), különbség nélkül minden korból, népfajból és országból erednek s egyaránt képviselik a vallásban, művészetben, philosophiában, hadakozásban, politikában, iparban és tudományban kimagasló szerepet játszott nagy embereket.

A jelen kötet e szerint 558 tömör s kivonatos életrajzot tartalmaz, oly személyiségeket, kik mind a civilisatio általános haladásának főbb tényezői gyanánt jönnek számba. Mindegyik életrajz az illető typus jelentékenysége szerint terjedelemre nézve is különbözik. A szerzők főtörekvése oda irányult, hogy mind-

¹ Magyarul is megjelent a «Positivismus mint vallásrendszer» című munkához mellékelve s külön lapon is. (Révai Leo, 1892.)

egyik ténykedését apréciálják és hogy jelezzék, mennyiben járult hozzá a civilisatio nagy művéhez. A biographiai részletek csak arra szolgálnak, hogy kellőleg megmagyarázzák a helyet, melyet az illető typus az emberi fejlődés sorozatában elfoglal. Egyetlen kötetre lévén szorítkozva,¹ e könyvnek távolról sem lehet praetensiója, hogy concurrentiába lépjen a számos kötetre terjedő, biographiai vagy irodalmi részletekben bővelkedő gyűjteményes művekkel. Célunk az volt, hogy minden egyes életrajzra vonatkozólag a legjobb auctoritásokra, még pedig lehetőleg a kortársakra hivatkozzunk, továbbá hogy az eredményeket, vitatás nélkül, resumáljuk.

Könyvünk terve lényegesen különbözik bármilyen más életrajzi gyűjteménytől. Biografikus szótárnak nem mondható, mert a nevek nem következnek betűrendben, hanem történeti egymásutánban és a különböző életrajzok egymással összefüggő sorozatot képeznek. Minden egyes szakasz avagy hónap más-más tárggyal foglalkozik, nevezetesen költészettel, philosophiával, politikával stb. s legtöbbször egyetlen szerző tárgyalja az egész szakaszt. Minden hét vagy alszakasz ugyanazon tárgynak egy korlátozottabb ágával foglalkozik, a melynek az a bizonyos hét szentelve van. (Igy pl. a tizedik hónap Shakespeare aegise alatt a modern drámának van szentelve, ennek negyedik hete Mozart főnöksége alatt a zenészeknek van fentartva s napi typusokul Gluck, Haendel, Beethoven, Rossini, Bellini stb. szerepelnek.) Úgy a hónapi mint a heti seriesben a nevek chronologikus sorrendben következnek, legalább az ugyanazon rangsorozatbeliek. Ilyenformán a legkiválóbb emberek abban a rendben vannak csoportosítva, a melyben a civilisatióknak az a bizonyos ága, melynek életüket szentelték, fejlődött. Következésképp e könyv minden egyes szakasza külön egésznek képez s mint olyan olvasható. Mindegyiket külön jellemző bevezetés is előz meg. Az egész mű tehát úgy tekinthető, mint a civilisatio általános haladásának kézikönyve biographikus alakban.

Még egy más szempontból is különbözik e munka a biographikus szótáraktól. A nevek összeállításában, melyek e gyűjteményben szerepelnek, nem az illetők híre-neve volt mérvadó, sem az, hogy minő helyet foglalnak el az irodalmi vitatkozások-

¹ A francia kiadás két kötetre terjed. Ára 13 frank.

ban. A választás az olyan typusokra szorítkozott, a kik, bár jelentékeny tévedésekkel és számos hézagokkal, hozzájárultak a civilisatio nagy munkájához. Így, hogy példát idézzünk, nem találkozunk benne Alcibiades, Pompejus, II. Fülöp vagy Napoleon neveivel és sok mással sem, melyek egész kis irodalmat támasztottak. A positivista naptár nem szentek vagy herosok gyűjteménye, hanem olyan embereké, a kiknek emlékezete érdemes arra, hogy fenmaradjon ama szolgálatok folytán, melyet az emberi társadalom fejlődésének tettek, e társadalmat úgy vevén szemügyre, a mint az nyugati Európában e század eleje táján létezett.

E munkától ugyancsak távol áll az a czélzat, hogy egy encyclopedia vagy más ilyen általános tudománytár helyét pótolja. Úgy korlátolt terjedelme mint már tárgya maga is kizárnak ilyes pretensiót. A kalendáriumot maga szerzője úgy tekintette, mint egy művészeti productiót; annak minden egyes része ugyanis, ellentétek és harmoniájuk segélyével, hivatva volt élénken szembe-tüntetni az emberi nem általános haladásának synthetikus vagy organikus jellegét. Ez az oka, hogy csakis azok nevével találkozunk benne, kiknek működése teremtő vagy constructiv jellemű, míg a tisztán romboló, felforgató vagy protestáns és revolutionarius typusok, bármi kiválók lettek légyen, benne nem szerepelnek, habár ténykedésők, a maga idején, hasznos volt volna is. A naptár Comte egész művének az a része, a mely legáltalánosabb elismerésben részesült. Még olyanok is hasznosnak és suggestiv jelleműnek találták, a kik rendszerezésének egyéb részleteit elvetették. Általános elfogadásra talált John Stuart Mill ítélete, mely szerint „egyetlen valóban hasznos szolgálatokat tett kiváló ember sem maradt ki belőle, hacsak szerepe nem szorítkozott egyszerűen a tagadásra vagy rombolásra.”

A szerzők a Comte által összeválogatott 558 nevet átvették a nélkül, hogy e sorozaton bármit is változtattak volna. Nem került el figyelmöket, hogy nyomós okokat lehetne felhozni a mellett, hogy e sorból egyes nevek kihagyassanak vagy mások hozzáadassanak, és hogy absurdum volna feltenni, hogy bármilyen névsorozat olyan absolut tökéletességű legyen, hogy javítása egyáltalában lehetetlen s czéltalan volna. Azonban a positivista kalendárium egy a legnagyobb gonddal ponderált egész, s összealkotásában egyéb tekintetek mellett főleg az a szempont volt

döntő, hogy a különböző népek s az egyes korszakok részese-dését az általános fejlődési menetben feltüntesse, a magok fontossága arányában. Ebből kifolyólag több évre terjedő meditatio eredménye nemcsak, hanem készítése idejében szerzője a leg-competensebb emberek véleményét is kikérte s észrevételeiket számba vette. Elannyira, hogy tudomásunk szerint nem létezik más, az idők teljére kiterjedő s az emberi tevékenység minden ágát felölelő osztályozása a jeles és kiváló embereknek, a mely csak meg is közelítené a Comte-féle naptárt; s ez idő szerint nem is tudunk senkit, a ki elegendő competentíát vindicálhatna magának arra, hogy akár revideálhassa, akár módosíthassa e névsort, mint egészet véve. Nem volna nehéz vagy hűsz nevet proponálni olyat, melyet hozzáadni vagy törölni lehetne; de ha a revisio munkája egyszer megindul, lehetetlen belátni, hol állapodnék meg s hogyan volna képes csak két ember is egyet-értésre jutni az iránt, miként kellene öt- vagy hatszáz névből álló listát kellőleg osztályozni.

A bomlasztó vagy revolutionarius hatásuk által hírnévre vergődött személyiségek kizárása lényegesen leszállítja a véleményeltéréseket, úgy hogy a competens emberek ötszáz név iránt könnyen egyezsége juthatnának. A mi ezen felül van, azok iránt a nézetek talán nagyon is szétágaznának. Könnyen meg-lehet azonban, hogy a különböző kritikusok egymás közt csak annyira eltérnének mint Comtetól. Nincs helyén itt commentálni vagy magyarázni Comte ítéleteinek indokait, azonban néhány fel-tűnőbb esetre nézve ezt az illető helyen vagy a hónapok bevezetéseiben meg fogjuk kísérelni.

Azonnal szemébe tűnhetik az olvasónak, hogy a naptár egyetlen kortárs nevét sem foglalja magában s hogy a jelen század első generációjával záródik. Alig egy-két kivétellel (a legkiválóbb az elektromos távíró feltalálójára vonatkozik) nem szerepel benne oly személyiség, kinek működése 1830-nál újabb keletű s egyetlen egy van olyan, ki a XIX. században született. Hiába keresnénk tehát benne a még jelenleg is élő vagy nem régen letűnt jeles tudósok, írók és művészek nevét. Nem szerepel benne sem Faraday, sem Darwin, Helmholtz, Virchow, Pasteur, Hugo vagy Tennyson. A kalendárium conceptiója 1845-ről datálódik s 1849-ben tétetett közzé. Világos, hogy mi most más-képen appreciálunk, mint tették ezt Párisban 40—50 évvel

ezelőtt, s hogy mi sok tekintetben többet tudunk. Azonban, mint-hogy a mű egészében tekintve rég elmúlt idők embereivel foglalkozik, a kiknek túlnyomólag legnagyobb része a XIX. század előtt élt, e körülmény épen nem bír fontossággal s legfőlebb csak egynéhány, a költészet vagy a művészetek terén szerepelt személyiségre nézve jöhetne számba.

Nem szabad szem elől téveszteni, hogy az illustris személyiségek osztályozása a hónapok és hetek mechanikus egyformasága szerint, bizonyos korlátokat szab és nagyban nehezíti és módosítja a kiválasztást. Ez osztályozási módnak különben megvannak előnyei úgy mint hátrányai. Ha egyfelől korlátokat szab s bizonyos anomaliákra szolgáltat okot, másfelől viszont, mint a költészetben a versmérték és a rím műkellékei, bizonyos egységet, arányosságot és tömörséget kölcsönöz az egésznek. Misem lenne könnyebb mint egy, kiváló emberekből álló sorozatot összeállítani, ha semmi mesterséges korlát nem akasztaná meg ebbeli működésünket; már azután bajosabb volna bizonyos symetriát hozni bele a táblázatba. Comte főczélja az volt, hogy az emberi fejlődésnek concrét képét vázolja és tudtommal e törekvésében nem volt elődje. Kalendárioma nem a bírnéért versengő candidatusok érdem- és czímsorozata; semmi kizárólagos jelleggel nem bír; ideiglenes és egészen relativ jellegű; nem annyira a személyes érdemet tartja szem előtt, mint a historikus eredményt.

Főlöszlegesen tartjuk itt a naptár alakja iránt hosszú fejtegetésekbe ereszkedni. Elégséges egy pillantást vetni reá, hogy egész oekonomiája világos legyen. Mostani naptárunknak — a mely egyiptomi, héber, római és szentszéki intézmények keveréke — anomáliái és zavarai onnan erednek, hogy egyrészt lehetetlen az évet egész hetekre felosztani, másrészt hogy a kik rendezték és revidálták, inkább szeszélyöktől, mint a dolgok belátásától vezéreltették magokat. (L. Sosigenes életrajzát.) Comte ellenben pontosan symmetrikus naptárt készített úgy, hogy az évet 52 hétre osztotta s egy napot számfeleltinek tett; a heteket pedig négyesével egy-egy hónapba foglalta; a hónapok száma e szerint 13. Az év utolsó napja, mely sem nem számozódik, sem hétnevet nem kap, mint kiegészítő nap, a holtak emlékének marad szentelve, úgy mint mostan november 1-je; szökő években pedig még egy más pótló nap járul ehhez, a mely a

szent emlékü nők ünnepe. Ilyen formán nemcsak minden év, de minden hónap is mindig új héttel kezdődik. Az évfordulók s más periodikusan visszatérő körülmények nemcsak a hónapnak, hanem a hétnek ugyanazon elnevezésű napjára esnének mindig. Minden hónap mindig pontosan négy hétből, egy félév pedig pontosan huszonhat hétből állana. Soha sem lenne öt hétfő egy hónapban; újév napja úgy mint nyár közepe mindig a hétnek egy ugyanazon napjára esnének; sőt még a szökő év sem okozna zavart a szabályos elrendezésben, mást mint hogy az év végén egy második pótló nap toldatnék be.

Végül értesítjük még az olvasót, hogy az egyes cikkek végére helyezett könyvcímek nem úgy tekintendők, mint oly auctoritások, melyekre a szerzők támaszkodtak a cikk megírásában, hanem mint oly közkeletű művek, melyekben az olvasó bővebb információt találhat. Főtörekvésünk az volt, hogy az életrajzi s más adatokat az eredeti forrásokból merítsük, mikor pedig írókról van szó, ezeknek saját műveiből.

K—n.

* * *

Max Verworn. *Allgemeine Physiologie. Ein Grundriss der Lehre vom Leben.* Jena, Gustav Fischer 1895. XI+584 pag. Ára 15 márka.

Szokatlannak tetszhetik, ha egy philosophiai folyóirat élettanról szóló művet ismertet irodalmi rovatában. A szóban levő mű azonban oly természetű, hogy méltán vonja magára a philosophus figyelmét. Szerző physiologia czímén az élet problémáját veti fel és azt teszi vizsgálódásainak tárgyává. Az élet a physiologia legfőbb problémája és a szerző ezt a problémát — hogy a mű gondolatmenetét előre is jelezzük — a physikai energiatan alapján akarja megfejteni, kiindulva a sejtnék, mint az összes élő anyag elemének életéből. Megmutatja mindenekelőtt, hogy az általános physiologia csakis cellularphysiologia lehet és midőn munkáját a physiologia nagy mestere: *Johannes Müller* emlékének szenteli, hangsúlyozza, hogy ő is úgy mint ez az úttörő tudós, az összehasonlító physiologia álláspontját akarja követni, azt az álláspontot, mely legjobban óv a hamis általánosításoktól, melyre az emberi szervezet egyoldalú physiologiai tanulmányozása vezet.

Szerző művét a physiologia céljainak és eszközeinek tárgyalásával nyitja meg. Felállítja a physiologia problémáját, melyet röviden abban talál, hogy a physiologia feladata az életnek kutatása. A problema tulajdonképen két részből áll: az első az élet kérdése, a második a kutatás módjának helyes körülírása, mely nélkül a physiologia nagyon könnyen idegen térre csap át, mi által pedig még mindig célját eltévesztette. Először is a physiologia fejlődésének főbb stadiumait veszi szemügyre, azaz röviden előadja a physiologia történetét. Századunk főbb vívmányaként e téren három felfedezés említhető: *Robert Mayer*-től az energia megmaradását illető törvény, másodszer a *szervek sejtekből való felépítésének megismerése* és harmadszer a *Lamarck- és Darwin-től* felfedezett *descendencia elmélet*, mely három felfedezés a physiologióra már eddig is nagy befolyással volt és melyektől a jövőre nézve is fontos eredmények várhatók. Különösen az utolsóra nézve ki kell emelni, hogy eddigelé a physiologióra számbavehető hatással még nem volt, de ilyen hatás a jövőben minden bizonynyal várható.

A physiologia eddigi eredményei, a mennyiben az életjelenségeket mechanikai és chemiai törvények alapján magyarázzák, mindig csak a szervezet integrális hatásait követik; csak azokat érthetjük meg, azok keletkezéséről és a szervezet elemeinek: a sejteknek életműködéseiről egyáltalában nem tudunk semmit. Még lehangolóbb az eredmény és sokszorta nehezebb a dolog, ha az élő testnek nemcsak a szervezet fentartására célzó életét vesszük tekintetbe, hanem kiterjeszkedünk a pszichikai jelenségekre is. Ebben az irányban semmiféle haladás nem történt a legrégibb idők óta. Régi tévedés az a feltevés, mintha a testek világa a saját psychénktől teljesen független reális dolog volna és hogy e szerint az összes tüneményeket a testi világ törvényeire, kell hogy visszavezessük. E helyett a helyes problema nem abban áll, hogy a pszichikai tüneményeket anyagi tünemények segítségével magyarázzuk meg, hanem megfordítva abban, hogy az anyagi tüneményeket, melyek lelkünknek csupán csak képzetei, ép úgy mint a többi pszichikai tüneményeket, pszichikai elemekre vezessük vissza.

Kiindulva ezen szempontból, a monistikus világnézetre vezetettünk, azon nézetre, melyben a testek világa és a psyche közötti különbözőség eltűnik, minthogy a testek világa psychénk-

nek csak mintegy részét alkotja. E szerint utolsó analysisben minden tudomány *psychologia* volna.

A *physiologia* szerző szerint jelenleg fejlődésének válságos stádiumába került. A vitalismus korszaka letűnt, az életerő phantomáját, mely a physikai és chemiai erőket az élő testben igazgatta, szerencsésen kiűzték a tudományból, e helyett a *physiologia* arra törekszik, hogy *cellularphysiologiává* legyen. Biztosan feltehető, hogy a *cellularphysiologia* számára is ütni fog az óra, a midőn szerepét végig játszotta és kimerülten más rendező eszmének adja át helyét.

A műnek fő fejezetei a következők: A *physiologiai* kutatás céljai és útjai. Az élő substantia. Az elemi életjelenségek. Az általános életföltételek. Az inger és hatásai. Az élet mechanizmusa.

Szerző lényeges különbséget lát az eleven és a holt fehérnye (albumin) között. Az elsőt *biogen*-nek nevezi. Oly vegyületnek tekinti, melynek könnyű — hogy úgy mondjuk — robbanásszerű bomlékonysága, illetőleg chemiai átalakulhatása következtében az anyagcserét élénken fentartja. Az anyagcsere a sejtben — abban a mértékben a mint a sejt növekvés következtében nagyobbodik és a sejt köbtartalma és felszíne közötti arány változik — nem mehet végbe a kellő mértékben, s ez adja, mint látszik, az impulsust a sejtoszlásra: a szaporodásra.

Az előttünk fekvő mű előnye egyfelől az, hogy a *physiologia* főkérdéseinek természetét tisztába hozni iparkodik; másfelől, hogy az élet tudományát a jelenleg általános alaptörvényként elfogadott energia törvénnyel összhangzába hozni törekszik. Igaz, hogy a problémáknak legfeljebb kijelöléseig jut és hogy egyelőre, azok megfejtésére még kilátás sincs, de azért mégis kijelöli azt az utat, mely egyedül látszik helyesnek, t. i. a *physiologiának* a sejtek *physiologiájára* való visszavezetését. Mert a sejt az organismus építőköve, a differentialis, melyből az egészében felépül. A *physiologiának* pedig el kell jutni arra az álláspontra, melyet a physika napjainkban elfoglalt, hogy t. i. nem beszél a természet különféle erőiről, hanem az egyféle *energiá*-ról, mely magában véve sem szerves, sem szervetlen természetű. Sőt ezen az úton — ha valahol — megtaláljuk az eszközt, melynek segítségével ledönthetjük a testi és a szellemi világ

között eddig fennálló áthághatatlan sorompókat, midőn a testi világot úgy fogjuk fel, mint a térben szétterjedő, az időben átalakuló energia megnyilatkozását.

Heller Ágost.

* * *

„*A királyi méltóság és hatalom Magyarországon*“ című tanulmány látott napvilágot *Dr. Ferdinandy Gézá*tól. Nagyobbára azon önálló dolgozatok felhasználásával és rendszeres keretbe való összeillesztésével van írva a 332 lapra terjedő dolgozat, a melyek épen folyóiratunkban jelentek meg először szerzőtől, minők: „A koronázás és közjogi jelentőségéről“ írott, továbbá: „A felelősség elve a magyar alkotmányban“ című dolgozatok. Szerző a főkérdést öt részben tárgyalja: névszerint ismerteti az államról és főhatalomról szóló általános tanokat, majd a királyi méltóság lényegét a magyar alkotmány szerint adja elő, külön fejezeteket szentelve a trónbetöltés módjának, a koronázás intézményének, melyet a tárgy érdemére nézve nem mindig lényeges külsőségek aprólékos részletezésével ír le, azután a király jogának, s a királynak, mint az állami souverainitás és egyesség külső kifejezőjének.

Ez a felosztás nem épen methodikus, mint látjuk, nem nyújtja mintegy gerinczét az uralkodói hatalom természete szerkesztésének, a mit annak tulajdoníthatunk, hogy a munka nem rendszeres levezetés gyümölcse, hanem inkább csak külsőleg összefüggő részek laza összeillesztése. Egységes alapgondolat nem is vonul végig a munkán; új elméletet az állami főhatalomról és annak szerveiről nem ad, csak a meglevők felől tájékoztat. Az államformák felosztásánál nagyobbára Aristoteles tanához ragaszkodik, melyet pedig már Mohl merőben arithmetikusnak és szerves gondolat nélkül valónak nevezett. A modern államtudomány által mindenütt gondosan keresztülvitt szétválasztását a kormányhatalomnak az államhatalomtól, mely az államformák helyes structurájának alapja, Ferdinandy tökéletesen mellőzi.

Áttérve a királyi hatalom természetére vonatkozó fejtegetésekre, el kell ismernünk, hogy ebben Ferdinandy úgy általában, mint különösen a magyar alkotmány szempontjából a szabadelvű államtan elvei alapján áll. Kitűnik ez különösen a

királyi hatalom korlátolt és átruházott természetére vonatkozó nézeteiből, habár hibásnak kell tartanunk itt is azt a felfogását, hogy az angol alkotmány „megtartotta örökletes és hatalmának Istentől származó önjogú jellegét, még ma is“ (94. lap), holott tudvalevő, hogy a korona jogai Angliában ma már alig terjednek tovább a parlament egyszeri feloszlatásánál.

Munkájának a magyar királyi szék betöltését tárgyzó részénél Ferdinandy hosszabb fejezetet szentel a szabad választás korszakának s a *pragmatica sanctio* által megállapított trónöröklési rendnek, melynek értelmezésében Deák és Salamon Ferencz felfogását követi. Csekély jelentőséggel bír, de mégis feltűnik, hogy itt a *pragmatica sanctio* külön kihirdetéseit közt nem említi, hogy azt, mint az osztrák tartományok, Erdély is külön fogadta el. Téved Ferdinandy a *renuntiatio*-ra nézve is, mert a *renuntiatio* ténye által formailag a főherczegnők nem veszítik el trónöröklési igényeiket mindkét nembeli utódaikra nézve is. sőt *expresse* fenntartják azt az előbb jogosult összes ágak kihalása esetére. A kérdés tehát a magyar közjog szempontjából legalább is vitás.

Abban a controversiában, mely a *pragmatica sanctio* szerződési, vagy alaptörvényi jellege feletti eltérő véleményekben indult meg közjogi irodalmunkban, Ferdinandy azok részére áll, a kik az alaptörvényi jelleget hangoztatják, úgy azonban, hogy az a nemzet és királya közötti szerződés tartalmával bír, ugyanazon *factorok* hozzájárulásával tehát meg is változtatható, s a királyi hitlevelekre hivatkozik, mint a melyek szintén szerződést tartalmaznak nemzet és király közt, azért mégis a forma, melyben megjelennek, a szent korona egységes akaratát kifejező végzemények formája.

„A király joga a törvényhozásban“ czíme alatt a szerző a király azon jogait vizsgálja, melyek őt a *souverain* formában kifejezett állami akarat létrehozása körül illetik, — tehát a törvényhozás körül. Elismeri, hogy az 1848: IV. t.-cz. 6. §-a a királynak az országgyűlés feloszlatására vonatkozó jogát arra korlátozta, hogy az országgyűlés az utolsó évi számadásnak és a következő évi költségvetésnek előterjesztése és az azok tárgyában hozott határozat előtt fel nem oszlatható, úgyde ezt a törvényt — mondja Ferdinandy — az 1867: X. t.-cz. módosította

és a királynak az országgyűlés feloszlatására való jogát korlátlanná tette.

Nézetünk szerint e kérdés sokkal érdekesebb és nagyobb fontosságú, semhogy ne érdemelt volna meg a szerző részéről a legislatorius technika és a magyar alkotmányjog szempontjából kissé bővebb vitatást. Ahhoz sok szó fér, hogy vajjon az 1867: X. az 1848: IV. t. cz. 6. §-át abrogálta-e? Tény, hogy a törvény ezt expressis verbis sehol sem mondja, hanem csupán *föltételezi* a háznak a költségvetés letárgyalása előtti feloszlatását. Ha a törvény akarata nem irányul egyenesen és közvetlenül egy fennálló törvényes intézkedés megváltoztatására; ha az új törvény jellege nem egyenesen kizáró és ellenmondó a régebbi törvénnyel szemben, elméleti állásponttól legalább is tüzetes bizonyítást igényelne egy oly sarkalatos kérdés eldöntése, vajjon csupa közvetett következtetés útján vélelmezhető-e egy alkotmányos alapjog feladása.

A törvényalkotásra irányuló jogosítványok között említi Ferdinandy a törvényszentesítési és veto-jogot is, melyben felfogásunk szerint indokolatlan különbséget lát, melyet nehéz volna objectív momentumokkal támogatni. A szentesítési és a veto-jognak alapja ugyanaz, a különbség a kettő közt csak formai. Hiszen, ha a szentesítés megtagadásától megvonjuk a veto hatályát, akkor rést ütünk azon az alapelve, mely az alkotmányos törvényhozást a nemzet és a király együttes akaratának összehatalálkozásából származtatja. A tévedés eredete valószínűleg szerző azon ferde felfogásában van, melylyel a király kezdeményezési jogkörét túlon túl kibővíti oly irányban, mintha az alkotmányos királyi akarat nyilvánulása már magánál a törvények kezdeményezésénél érdemlegesen nyilvánulna, mely felfogás a tiszta parlamentarismus érdekében el nem fogadható. Különben is pár sorral alább szerző már maga is módosítja nézetét és áthidalhatónak tartja a szentesítési és vetojog között igen mereven fölállított ellentétet.

Nem meríti ki Ferdinandy végül a kegyelmezési jog természetét sem különösen abban a vonatkozásában, vajjon kiterjed-e a királyi kegyelem alkotmányunk szellemében a kegyelmezés tárgyát képező ténynyel kapcsolatos kártérítési követelésre is? Pedig erre nézve bő anyagot találhatott volna úgy judicaturánk, mint régi törvényhozásunk praecedenseiben. A békeköté-

sek törvénybeiktatására sem tud Ferdinandy törvényes intézkedést. Hát az 1681: 84., melyre való hivatkozással annak idején az 1797., 1800. és 1805-diki békekötések beczikkelyezése is szorgalmaztatott? Budapest fővárosa fő- és székvárossá emeltetését is csak 1892-től keltezi Ferdinandy (239. l.). Ne tudná vajjon, hogy már e század elején is a királyi összehívó levélben „in nostra *metropoli* Budensi“ kifejezéssel éltek?

De nem folytatjuk e szemelvényeket, melyeket mindenestre sajnálattal kell regisztrálnunk Ferdinandy könyvében, annál inkább, mert a fiatal tudós tagadhatatlanul kiváló szorgalmat, sok nemes ambítiót árult el tárgya feldolgozásában.

* * *

A magyar nemzet története. Szerkeszti *Szilágyi Sándor*. „Athenaeum“ irodalmi és nyomdai társulat. Első kötet.

Az „Athenaeum“ irodalmi társaság nagyszabású füzetes vállalat, mely Magyarország első illusztrált történetével lesz megajándékozandó a nagy közönséget a millennium alkalmából, immár egy fényes kötetre szaporodva ért első határkövéig, mely a királyság megalapításáig terjed. Impozáns munka ez, melynek létrehozásához mindent felkutatott a szorgalom, a mit csak régi emlékekben, egykoru maradványokban, okiratokban és történeti kútforrásokban előteremtenie sikerült. Több mint negyven önálló képmelléklet s mintegy ötödfélszáz szöveggép díszíti az első kötet művészi kivitelű metszetekben, nagyobbára elsőrendű magyar művészek rajzai nyomán, mint Munkácsy Mihály, Benczur Gyula, Than Mór, Feszty Árpád, Lotz Károly, Vágó Pál, s jeles illusztrátoroktól, mint Dörre, Hány, Cserna, stb. Neogrády Antal aquarell vázlata, Munkácsi „Honfoglalás“-nak a szlávok hódolását feltűntető csoportozatáról, képezi a kötet színes mellékletét. A szövegrészt Vaszari Kolozs primás előszava vezeti be. Mély gondolatokkal, magasan szárnyaló történetphilosophiai felfogással megírt remek kis essay ez maga is, melyet elejétől végig átleng az a hazafias, idealis szellem, mely az ékesszóló főpásztor, a magyar történelem lángszavú tolmácsa minden szavát jellemzi. Egy rhapsodikus zsolozsma hangja csendül meg benne, méltó az ezeréves ünnep emelkedett hangulatához, melynek végső akkordjai a

nemzeteket fentartó gondviseléshez intézett forró hálaimában vesznek el.

Hazánk ó-kori történetét egész a honfoglalásig Frölich Róbert és Kuzsinszky Bálint írták meg, előbbi a római hódítás előtti korszakot, utóbbi a pannon és dák korszakot véve tárgyul. Mindkét részt a magyar nemzeti múzeum őskori gyűjteményéből és a British Museumból szerzett műtárgyak és emlékek reproductiói világosítják. Azonkívül ott látjuk a pécsi földalatti sírkamra képét, az aquincumi mithraeumot, vásárpiaçzot, vízvezetéket, Nemesis-szentélyt, a hunyadmegyei demsusi tornyot, a sarmisegethusai római mozaik-képet stb. A népvándorlás korának feldolgozása Nagy Géza jeles tudományos készültségét dicséri. Egyike ez a leggondosabban megírt részeknek, mely Herodotus, Ammianus Marcellus, Plinius, Tacitus és Dio Cassius idevonatkozó töredékeinek, valamint a nyelvemlékbeli, ethnographiai és archaeologiai adatoknak éles kritikai egybevetésével, alapos megrostálásával deríti fel történetünk e homályos korszakát. A hun és a germán uralom, az avar korszak nem is kaphatott volna hivatottabb feldolgozót e nagytehetségű fiatal tudósnál.

Marczali Henrikre hárult a vezérek kora, egész a királyság megalapításáig, mi a kötetnek majdnem felét foglalja el. Magas látkör, tömör, erőteljes irány, vonzó előadás a kiváló tulajdonsága ennek a monographiának, melynél jobbat aligha producált történetirodalmunk s ezt a hatását épen nem csökkenti az a helylyel-közzel polemikus él, melylyel történetírásunk egyes vitás kérdéseiben elfoglalt álláspontját indokolja és megvédelmezi. Biztos érzékkel és fegyelmezett ítélettel tör magának utat őstörténelmünk sok zavaros forrásának ingoványain s például Szent Istvánról adott jellemzése ép úgy rávall az elfogulatlan és előítélet nélküli tudásra, mint az elemző psychologusra. Ime:

„Nagy ítéletű, óriási tevékenységű, mindenekfölött lelkes embernek kellett lenni annak, ki Magyarország fejlődésének új pályát nyitott. Azt hitték fölöle, hogy isteni látomással, jósló erővel van megáldva, mint a midőn megjövendőlte a besenyők betörését erdélyi birtokába. Igazságszeretetéhez, jótékonyságához menekültek az üldözöttek a világ minden részéből. Felkeresték őt a besenyők a bolgár szélekről, és udvarába jöttek Edmund király száműzött gyermekei, a távoli Angliából.

„Kár, hogy az egyházi történetírás az által, hogy a val-

lasi tökéletesség mintaképének akarta őt bemutatni a halás utókornak, letörölte lényének egyéni vonásait. Személyiségét inkább tetteiből, egész munkájából ítélhetjük meg, mint a forrásokból. És tettei őt valóban királynak, békében nemzete vezérének és harcban urának mutatják, nemcsak szentnek.

„Ahhoz a hatalomhoz, melyet Árpád kardja alapított meg, ahhoz a tekintélyhez, melyet Géza erőszakosságától és politikai lángeszétől örökölt, hozzáadta a törvényhozónak nyugodt méltóságát, az apostolnak szentségét. Nevezetes és figyelemreméltó dolog, hogy a legharczosabb nemzet első királya dicsőségét, világtörténeti hírnevét nem a háború, hanem a béke műveinek, nem a rombolásnak, hanem az alkotásnak köszöni. Mintegy jelképileg mutatja, hogy nemzete előtt más útja is nyílik a nagyságnak, mint az, melyen addig szerezte babérjait.

„Nemzete szavában, énekében a hatalmas, újító király nem igen hagyott nyomot. A regösök Árpádot, Bulcsút, Botondot dicsőítették, a nemzet képzelete fölött a pogánykor, őseinek emléke uralkodott mindaddig, míg fel nem tűnt Szent-Lászlónak lovagi alakja.

„És a magyar nép lelkének e hálátlansága a magyar állam megteremtője iránt nagy és mély történeti tanulságot rejt magában. István egyéniségének egész tűzével karolva fel az idegent, nemcsak a pogány vallást taposta el, hanem nemzetének azt az egész ideális kincsét, mely a régi hithez fűződött. Nagy Alfréd, Nagy-Károly több tiszteletet tanusíthattak a régi germán nyelv, monda, költészet iránt. Nálunk még a kereszténység megalapításáról, nem fejlesztéséről van szó; igen is nagy volt az eltérés, és csak az újnak kizárólagos, egyoldalú érvényesítése biztosíthatta a keresztény királyság jövőjét.

„Erkölcseileg, szellemileg István magasan fölötte állott népének. Nemcsak egyesek, népek is hálátlanok a tanítóik iránt. De a késő utókor, midőn már áttekinthette művét és mérlegelhetette, mivel növelte nemzetének szellemi, erkölcsi erejét, ünnepelte emlékét, áldotta jobbkezeit, mely mint annyi üdvösnek alkotója, a régi mély értelmű legenda szerint nem osztozik minden földinek sorsában — az elenyésztésber.”

A kötet e részéhez csatolt illusztrációk gazdag anyagában találunk képes ábrázolatokat a bécsi képes krónikából, Turóczy krónikájából, a stuttgarti kir. könyvtár psalteriumából, egykorú

rajzokat, facsimileket a st.-galleni codexből, a Magy. N. Múzeum Hartvik-codexéből, Szent István decretuma első lapjának hasonmását, több tájrajzot, vázlatot és szélrajzot. Ily gazdag tartalom valóban méltó és monumentalis emléke a nagy ünnepi alkalomnak, mely sorompóba hívta az Athenaeum áldozatkészsége mellett a magyar történettudomány és rajzoló művészet annyi jeles erőit, hogy közreműködésükkel egy beltartalomban és technikai kiállításban egyaránt magas színvonalon álló dísművel lépjenek a művelt magyar közönség elé.

* * *

Megjelent a Magyar Tud. Akadémia kiadásában Fraknói Vilmos nagy történeti tanulmánya: *„A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig.”* Budapest 1895. 559 l. Ára 5 frt. A történeti vizsgálódás előtt csak újabban megnyitott római „Dataria” regesta-köteteinek a hazánkat érdeklő javadalmazásokat tárgyzó része, kiegészítve a vatikáni titkos levéltár, a Consistorialis Congregatio külön levéltára, a magyar országos, s a bécsi állami és kamarai levéltár okirataival, képezik a munka anyagát. De azért Fraknói műve nem csupán történeti, hanem egyúttal fejtegető is, habár nem polemizál a magyar királyi kegyúri jog természetével foglalkozó újabb tanokkal és művekkel, hanem a jogtudósra bízta kutatásai eredményeiből a consequentiák kivonását.

Fraknói nem terjeszti ki vizsgálatait a jelen század folyamára sem. A Mária Terézia által alapított új püspökségek, a jezsuita rend eltörlése s a tanulmányi alap létesítése képezik határvonalát művének, melynek során folytonos figyelmet szentel azoknak a rokonfejeményeknek is, melyeken a fejedelmi kegyuraság intézménye Európa más államaiban keresztülment. Így vázolja az investitura-harcz visszahatását is Magyarországon, mely a XI. század második felében a magyar királyoknál is csak úgy gyakorlatban volt, mint a német császároknál. Fraknói azonban kimutatja, hogy Kálmán király 16 évvel előbb mondott le az investitura addig gyakorlatban levő formájáról, mint a német császár, s II. Páscál pápa követői előtt már 1106-ban kötelezte magát, hogy az egyházi törvények rendelkezéseihez fog alkalmazkodni.

Alig mult azonban el félszázad s egész nyugati Európában ismét előtérbe lépett az uralkodók törekvése, hogy az egyház fölött a hatalmat magukhoz ragadják. De Bánfi Lukácsnak Magyarországon ekkor is sikerült az ellentéteket kiegyenlíteni s rávette Gejza királyt arra az ígéretre, hogy a pápa tekintélye és tanácsa nélkül a püspökök letételét vagy áthelyezését nem fogja foganatosítani.

Ismerteti azután Fraknoi a káptalani választásokat ez időből Magyarországon, az esztergomi és kalocsai érseki székek, valamint a püspöki székek betöltését a XIII. században. Külön fejezeteket szentel a kegyúri jog fejlődésének Róbert Károly, továbbá Nagy Lajos alatt, egész az 1403-ik évi nagy szakadásig, mely Zsigmond alatt következett be.

A mű második könyve foglalkozik a királyi kegyúri jog további történetével, egész Hunyady Jánosnak a kormányzóságról való leléptéig, 1352-ig. Tudjuk, hogy Zsigmond mindjárt XXIII. János trónralépte után megkísérelte az egyházi szakadás megszüntetését s a pápával való kiegyezést. Fraknoi rámutat az okra is, mely e fordulatot előidézte, s mely nem egyébben állott, mint abban, hogy Zsigmond már akkor a német birodalom koronájára sóvárgott, mely Ruprecht császár halálával gazdátlan maradt. Úgyde a pápa a király kívánatai legfontosabbikát, a kegyúri jog kiterjesztését, a javadalmak adományozásának jogát nem teljesítette. Zsigmond ragaszkodott ennek daczára is kegyúri jogaihoz, a pápa rendelkezéseit részben elfogadta, de a püspökök kinevezését azután is gyakorolta a káptalani választások mellőzésével. Így lépett Pálóczi György is királyi kinevezés alapján az erdélyi püspökség birtokába, a nélkül, hogy a később bekövetkezett pápai előmozdítást bevárta volna. V. Márton pápa legelső bullája 1419. július 31-én ezt az intézkedést megtámadta, azt vitatván, hogy mivel az erdélyi káptalan választói jogát a constanzi zsinat végzéseiben megállapított határidőig nem használta, tehát ez esetben a kinevezés joga ő reá szállott.

Hunyady János kormányzóvá választatása alkalmával a kormányzói hatalomkört szabályozó törvény kimondotta azt is, hogy „olyan hatalma legyen, a milyen a királyi felséget illeti meg”. Ebbe tehát a kegyúri jog gyakorlását is belefoglalta, azzal a megszorítással, hogy a főpapi javadalmakat *a tanácsosok hozzájárulásával adományozza*.

Ezek a végzések, s még tovább a következő év márcziusában tartott országgyűlés végzései kétséget nem tűrőleg törvénybe iktatták — úgymond Fraknoi — a Zsigmond királytól meg-honosított gyakorlatot, hogy a pápai kinevezések csak akkor érvényesek, ha kegyúri bemutatás és kinevezés alapján tör-ténnek.

Az ezen szellemben Hunyady kormányzósága alatt tett adományozásokat, a megürült kalocsai érseki szék és kisebb javadalmak betöltésének körülményeit részletesen adja Fraknoi műve, úgyszintén behatóan ismerteti a dömösi prépostság ügyé-ben V. Miklós pápa és Hunyady János közt támadt conflictust, melyben a szentszék az ő jogi álláspontját egész vonalon meg-ővta, az ország pedig saját akaratát mindenben érvényesítette. Hunyady János egyházpolitikája teljes sikert aratott. A magyar alkotmánynak az a felfogása, hogy az egyházi javadalmakkal való rendelkezés a korona jogaihoz tartozik, átment a köztudatba, a pápaság pedig ellenszegülés nélkül mondott le másfél század óta az ő kezeiben összpontosított hatalmáról.

A királyi kegyúri jognak még világosabb elismerésére mutat rá Fraknoi a főpapi székek betöltése tekintetében V. László alatt. Végigvezet azokon a fejleményeken, melyek II. Pál pápá-nak a királyi kegyúri jog megszorítására czélzó intézkedéseig éleződtek ki; előadja Pázmán emlékirata tartalmát a királyi kegyúri jogról és az erdélyi püspökségről, majd III. Ferdinánd kísérletéről szól az apostoli cím megszerzésére, s a magyar király apostoli jellegének fokozatos előtérbe nyomulásáról. Kimu-tatja, hogy a királyi kegyúri jog lényege nem szenvedett neve-zetesebb változást az idők folyamán Magyarországnak a török járom alól való felszabadulása után sem. I. Leopold a királyi kinevezési jog oltalmazásában ugyanazon az úton haladott, mint elődjei; a kinevezett püspökök kivételes állását föntartotta, de a magyarországi egyház belső ügyeibe nem avatkozott, a szent-szék joghatóságát érintetlenül hagyta. Érdekes elvi kérdésre is kiterjeszkedik a tudós szerző, mely I. József halála után merült fel, s abban állott, hogy vajjon a trónörökös, III. Károly Spanyol-országból való megérkezéséig, az özvegy királynő jogosítva volt-e mint az uralkodói hatalom ideiglenes birtokosa, a királyi kegy-úri jog gyakorlására is? Ez ügyben a nuntiushoz intéztek kér-dést, ki azonban határozott választ nem adhatott, s mielőtt a

szenszék döntött volna az ügyben. III. Károly megérkezett s a kontroversia elvesztette gyakorlati jelentőségét.

Mária Terézia egyházpolitikájának irányát is bőven tárgyalja Fraknói könyve, kapcsolatban az egyházi élet terén fölmerült mozgalmakkal, az új püspökségek alapításával stb. Ebben a keretben szól Kollár irodalmi törekvéseiről is, melyeket nem tisztán tudományos természetűeknek tart, hanem Horváth Mihály után abban a meggyőződésben van, hogy azok impulzusait a kormány köréből nyertek. Méltatja azok tudományos tartalmát is objective, részrehajlás nélkül, s az országgyűlés erőteljes felépését a Kollár által követett irány ellen, mely nem is maradt hatástalan, mert az udvar ezentúl az egyházpolitikai újítások terén Magyarországon csak lassan, óvatosan haladt előre.

Nagy szorgalommal összeállított, becses munkát veszünk, mint e vázlatos ismertetésből is látszik, Fraknói legújabb könyvében, mely döntő kritika zsinórjául szolgálhat jövőben mindazoknak, kik a magyar király kegyúri joga természetével kívánnak foglalkozni.

* * *

„*Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működéséről*“ adott ki figyelemreméltó irodalomtörténeti tanulmányt *Dézi Lajos*, az egyetemi könyvtár tisztviselője. Becses és hézagpótló monographia ez, mely nagy készséggel s önálló kutatások alapján tárgyalja a XVI. század e magyaros és bő satyrai éllel rendelkező költője életét és munkásságát. Dézi Lajosban megvan az irodalomtörténetírók azon nem mindennapi tulajdonsága, hogy szeretettel tud elmélyedni tárgyába, beleéli magát kedvencz írója gondolkodásába, sorsába, kedélyvilágába, vele érez, lát és eszmélkedik s ebben a közösségben tanulmányainak alakja egészen kidomborodik, megelevenül és bizonyos úde frisseségre tesz szert tolla alatt.

A szegény, viszontagságos sorsú szombatos író, ki a feleségnek való nőkről, a leányaikon túladni siető anyákról olyan ironikus képeket rajzol, mintha a mi modern erkölceink közt nőtt volna fel, a „Világi sok zürzavar“ és „Castriota György historiájának“ szerzője, megérdemli, hogy emlékéért feltámaszszák s nyelvezete költői magyarságát ma is követendő például állítsák eléink. A ki így zeng az eladó leányaitat kínáló anyákról:

«Bizony avar gonosz voltát mutatják,
Azért a szép képet nagyon cifrázzák,
Hogy valamely iffiat vele csalják» . . .

az nem közönséges életphilosophiával rendelkezett s Bogáthynál valóban az emberek gyalogságainak humoros felfogásában nemcsak a száraz moralista, hanem a mélyen érző, gyöngéd és nemesszívű költő nyilatkozik meg, ki szerény tanítói javadalmazása mellett vesződve is aranyos bonhomióval pengeti lantját, habár maga írja, hogy „igen koplalék, valék nagy haragban.“

Décsi Lajos gonddal és fáradhatatlan kutatóssal szedett össze minden adatot, mely e majdnem elfeledett költőnk életére vonatkozik, azokat éles logikával csoportosítja s bírálja, nemcsak, de sőt kinyomozta s közli Bogáthynak egy eddig teljesen ismeretlen nagyobb verses műve töredékét is, melyet egy pergamén kötésű colligatuma fedéltömlékében talált s ezzel valóban hálára kötelezte régi irodalmunk minden barátját. Az igen jól megírt kis művet azzal is érdekesebbé és vonzóbbá tudja tenni, hogy kiemeli Bogáthy nyelvi sajátosságait, melyeknek ódon zamatát ily régi jó elavult szók mutatják, mint „labonta“, „boszonta“, „eskenni“, „elrekont“, „korula“, „kellő fia“, „valván.“

A magyar nemzetre ugyan nem szólnék,
Gonosz nevet magyar *valván* nem adnék.

A tanulságos, négy ívre terjedő művecske, mely sokoldalú érdeklődésre tarthat számot, az Athenaeumnál jelent meg.

—n—r.

* * *

Dr. Simon József Sándor és az „Athenaeum“.

Dr. Simon József Sándor egy — mint maga nevezi — „felebbezést“ küldött be hozzánk az „Athenaeum“ folyó évi harmadik számában közölt „Az egységes és realis természetphilosophia alapvonalai. I. A lét philosophiája“ című munkája *kritikai* ismertetése ellen, melyet a személyeskedő kifakadások elhagyásával a következőkben szószerint közlünk.

Meg vagyok szentül győződve róla — úgymond szerző — hogy:
a) azt, hogy e művem — a mint az ismertetés egymásután

betű szerint mondja — „részint a Schelling-féle természetphilosophia feltámasztásával“, a nélkül, hogy új rendszert alkotott volna, mert „hiszen Herbart individualistikus metaphisikája ugyanazokon a nyomokon *indul*“, „részben Kantnak térfogalmához csatlakozva“ . . . de úgy, hogy „szerzőnk tovább *akar* haladni, hogy a tér való mibenlétét vizsgálja s ezt *magával a léttel azonosítja*“, foglalt volna le „új philosophiai szemléletmódot“ a melyről „hogy *új* rendszert is alkotott volna, azt nem lehet mondani“ — már így egymással szembeállítva, bárki is az egymással össze nem férő gondolatok és állítások oly zavarának fogja állítani, a mely egy *új philosophiai* rendszert megbírálni és kijavítani, semmiképen sem lehet hivatva.

b) Én a Du-Bois-Reimond-féle „*ignoramus et ignorabimus*“t távolról sem az ismétlés idézte *egyetlenegy* mondatommal czáfolom meg, hanem a mint az Ajánlat mondja: . . . „ez képezi dolgozatom célját; ennek az *új* gondolkodásiránynak a kijelölése a feladatát s ennek a még *elképzelt* philosophiai rendszernek a kifejtése a *valódi tartalmát*.“ A Du-Bois-Reymond mondatára tehát egy kötéttel felelek.

c) Bizonyos vagyok benne, hogy nincs e világon emberi lény, a ki *közzetetlen egyedi érzékleteiben* az önfeszültséget, öntérbeliséget, önterjeszkedést ne *tevékeny és ellenálló érzékiségnek* tartaná, és így ne látná, mennyire tompult a stílusgyakorlat felfogása, a mikor így szól „pedig maga az *önfeszültség* is *abstractio*, mint a hogy a *térbeliség* is a *terjeszkedésnek* (tehát az *üres*, azaz a *terjeszkedő nélküli terjeszkedésnek*) *abstractiója*.“ Vajjon van-e az efféle gondolkodás számára a szóknak jelentése!? Különben én igazat adok a gyakorlatnak a *térbeliség, önfeszültség* igenis *abstractio* — de a gyakorlat szerzőjének a fejében s nem az érzéki tényben magában.

d) Tisztán látom, hogy az ismertetés szerzője nem érti e saját szavait: „az önfeszültség képezi az alapgondolatot Simon bölcselkedésében, de annak tulajdonképeni *értelmét, jelenségét* nem fejti meg, *összetettségét* nem látja“. Mert ha értené, tudná, hogy ennek a ránk nézve egyedül adott létnyilvánulásnak, ennek az önfeszültségnek, mint az egyedüli *nem-tudatosnak* ép az ő további *összetételeiben*, egymással szemben mutatkozó relativitásában van és lehet csak megadva a tudatban az *értelme* és

jelensége. Ezt pedig munkám minden pontja fokozatosan érzékelteti, a mennyiben a való világ minden jelenségét a *legegyszerűbb atomfeszültségekből* rakja és teszi össze s mibenlétöket ép az ő *összetettségükben* szemlélteti.

e) Nem látszhatom könyvem végén mégsem elismerni, hogy az, a mit előadok, tulajdonképen nem annyira philosophiai rendszer, mint inkább objectiv tényrendszer, a mikor itt enmagam ekkép szólok: „de mégis *philosophiai rendszer* (t. i. dolgozatom) abban az értelemben, hogy magának az objectiv és konkrét természet tényeinek *speculatio* megállapította egységes, érzéki megvilágítása, tehát az *eltugadhatatlan és közvetlen való világ*-nak a gondolkodás mélyeiben rejlő *közvetett, reális* alaptényen épült *objectiv tényrendszere*“. S ez egy kicsikét más, mint a mit az ismertetés meghamisítva adott.

S végre f) e munkámnak mind alapgondolatát, mind módszerét és hangját, mind tartalmát *teljesen újnak* hiszem, tudom és vallom. És mikor erre az ismertetés „nagyfokú dilet-tantismus“ nevet ruház, nemcsak a philosophia történetében, az eddigi rendszerek alapgondolataiban és módszereiben, nemcsak a mai természettudományok alapelméleteiben, hanem egyúttal kérdései munkámban is teljes tudatlanságának adja kétségtelen jeleit. Ha *becsületességének* és *philosophiai* tájékozottságának kétségtelen bizonyítékait akarja adni, akkor bizonyítsa be: 1. hogy a mi munkám *alapgondolatát* illeti, volt valahol a világon *a lét, mint önnyilvánulás, önterjeszkedés, önfeszültség*, mint *tevékeny érzéki térbeliség* azonosítva és érzékeltetve, más szóval, hogy volt a világon philosophiai vagy természettudományi rendszer, a mely ne *térben* kereste volna *az anyagot, erőt, érzéki tárgyakat*, hanem ezzel szemben csak *egyedi test-, molecula- és atomtérbeliségeket* látott volna; 2. hogy a mi munkám *módszerére* vonatkozik, volt már valahol a világon philosophiai vagy természettudományi rendszer, a mely az *atomérzetnek*, mint *atomfeszültségnek*, tényéből a maga életeleven jelenségében, azaz *genetikusan* származtatta és érzékeltette meg a világot; 3. hogy, a mi munkám *tartalmát* képezi, volt valahol egy philosophiai vagy természettudományi rendszer, a mely mindazt, a mi munkám problémáit alkotja, ily *egységes érzéki szemléltetéssel* értelmezi és megoldja; 4. hogy munkám *atomélete, alaptörvényei* nem egészen mások, mint a mai természettudományokéi, s hogy a mai

chemia elemeinek atom- és molecula-viszonyai nem *mathematikailag igazolt* és *merőben* más alakot öltének álláspontom új megvilágításaiban.

Losonczon.

Dr. Simon József Sándor.

E recriminációhoz a bírálat szerzője a következő észrevételeket fűzi:

Tökéletesen igaza van dr. Simon József Sándor úrnak, mikor az „egymással össze nem férő gondolatok és állítások zavarának” bélyegzi az ismertetés azon passusait, melyeket felszólalása a) pontjában szóról szóra idéz. Csakhogy ez a zavar — minden józan olvasó kitalálja — dr. Simon József könyvében van, s csodálatos, hogy a szerző csak az ismertetés tükrében pillantja meg először, holott alkalmá lett volna szemtől-szembe is gyönyörködni abban a képmásban, a melyet az ismertetés csak halvány körvonalaiban adhatott vissza.

Ha tehát új felfogást jelent az a kapkodás a szerző *önmaga által* is „össze nem férőnek” jelzett gondolatok és rendszerek után, melyek Kanttól Schellingén át Herbartig kanyarodnak, akkor ám legyen, elismerjük, hogy Simon József dr. „philosophiai rendszere” újnak új ugyan, csakhogy nem rendszer.

Erősen megütődik a felszólaló, hogy mi az önfeszültséget nem ismerjük el annak a „tevékeny ellenálló érzékiségnek”, melynek ő. De ha nem abstractió az önfeszültség, ugyan mikép érzékelheti meg előttünk? Hiszen önfeszültség téren kívül nem képzelhető, ha pedig térben jelentkezik, akkor már terjeszkedés, mozgás; világos tehát, hogy szerző is „térben keresi az anyagot, erőt, érzéki tárgyakat” — a mit ő annyira tagad.

Aláhúzza a szerző érzékeny felszólalásában azt a passust, hogy szerintünk ő a tér mibenlétét magával a léttel azonosítja. Úgy látszik tehát, ebben is incriminációval akar élni. No hát kérjük, tessék megolvasni, mikor pár sorral alább maga magyarázza munkája alapgondolatát, úgy *mint a létnek, mint önnyilvánulásnak, önterjeszkedésnek, önfeszültségnek (!) azonosítását.* Mást jelent-e ez, mint a mit mi állítottunk, hogy dr. Simon Józsefnél a tér és lét fogalma azonos, tehát a tér a létnek nem csupán nyilvánulási formája?

Hogy dr. Simon József philosophiai észjárása mily természetű, semmi sem árulja el úgy, mint az az önbevallása, hogy

ő azért ült munkához, hogy „*ezt a még egyedül elképzelhető*“ philosophiai rendszert“ megírja, kifejtse. Milyen szerencsés a szerző, hogy Plato, Spinoza, Kant, Fichte, Hegel és a többi éppen reá testálták ennek a még *egyedül hiányzó, egyedül lehető* rendszernek a kifejtését. A miből természetesen az is következik, hogy ha a világ nem akar philosophia nélkül hoppon maradni, hát csak siessen elfogadni dr. Simon József Sándor bölcselkedését, mert azután *már nem jön semmi több.*

No hát, mi nem vagyunk hajlandók erre a fenyegetésre beadni a derekunkat, sőt nem vagyunk hajlandók arra sem, a mire a szerző, *becsületességünkre* hivatkozva, felszólít, hogy perrendszerű bizonyítékát szolgáltatassuk munkája hiányainak. Mert ha a becsületből ily természetű controversiákra is köpenyt lehetne varrni, akkor viszout kénytelenek lennénk dr. Simon József Sándor becsületszárára azt is elhinni, hogy „A lét philosophiája“ a leg-tökéletesebb, legmélységesebb, legjobb munka a világon. Ebbe a dilemmába pedig nem megyünk bele.*

—n—r.

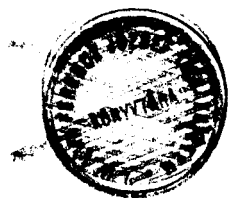
* * *

Földes Béla egyetemi tanár szerkesztésében nagyfontosságú vállalat indult meg: „*Társadalm- és gazdaságpolitikai könyvtár*“ cím alatt. „A társadalmi és gazdasági élet átalakulásával, az anyagi érdekek fontosságának gyors emelkedésével nálunk is napról-napra nő a gazdasági és társadalmi kérdések tanulmányozásának jelentősége. Szükségessé válik tehát, hogy a gazdasági és társadalmi reformok tartalma és iránya felől a tárgyilagos vizsgálódás eredményei a művelt körök közkincsévé tétessenek, különösen pedig, hogy a társadalmi mozgalom és annak céljai iránt felszínre vetett eszmék közül az igazat a hamistól, a túlzást a valótól megkülönböztessék. E tekintetben a közönség támogatására lenni, az eszmék küzdelmében az igazat keresni, előkészíteni, közölni, ez lesz a vállalat feladata.“ A jelen I. füzet két tanulmányt tartalmaz: „A munkásviszony egy modern gyárban“ *Földes Bélától*; és „A socialista szövetkezetek Belgiumban“ dr. Somogyi Manótól. Az elsőben *Földes* azon érdekes kísérletre irányozza a figyelmet, mely *Delft*, németalföldi város egyik

* Ezzel a polemiát befejezzük.

Szerk.

gyárában a munkáskérdés megoldására: a munkások anyagi, vallási, erkölcsi és társadalmi szükségleteinek kielégítésére tétetett, Constatálja, hogy tekintve az elért eredményeket, kétségtelen, hogy e telepen sok történt a munkások érdekében; sok, a mi őket a mai társadalmi állapotokkal, a mai culturával kibékítheti, sok, a mi őket a magasabb társadalmi osztályok előnyeiben részesítheti és standardjokat oly mértékre emeli, hogy azon egy megelégedett egyéni, családi és társadalmi élet létrejöhet. — A második cikkben Somogyi Mauó a munkások szervezkedését Belgiumban — és azt a kérdést vizsgálja, hogy milyen taktikával élt ott a social-demokrata-párt. A füzet ára 30 kr. Kiadja a „Pallas“ irod. és nyomdai részvénytársaság. A vállalatot melegen ajánljuk az érdeklődők figyelmébe.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

NEGYEDIK ÉVFOLYAM.

ELSŐ SZÁM.

F 1922/13-140.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1895.

TARTALOM.

I. A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN. (I.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézától</i>	1
II. TOLSZTOJ ÉS A KERESZTÉNY VALLÁS. — <i>n—n</i>	29
III. AZ OROSZ AGRÁR-REFORMOK. — <i>Várnai Sándortól</i>	47
IV. SPENCER HERBERT ETHIKÁJA. (I.) — <i>Dr. Lechner Jászlótól</i>	62
V. AZ ÁLOM LÉLEKTANA. (I.) — <i>Beljak B. Páltól</i>	83
VI. ÚJ EREDMÉNY A PHYSIOLOGIAI AESTHETIKÁBAN. — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	99
VII. IRODALOM. Concha Győző: « <i>Politika.</i> » —y— — Pászthory János: « <i>Schopenhauer és a keresztény vallás.</i> » Dr. Szlávik Mátyás. — Kováts Gyula: « <i>Az utolsó két egyházpolitikai javaslat.</i> » —r—s. — Szathmáry György: « <i>Hüppe: Lengyelország alkotmánytörté- nete.</i> » N. E. — « <i>Archives de l'anthropologie criminelle.</i> » — « <i>Nuova Antologia, rivista di scienze, lettere ed arti.</i> » — <i>Revue philosophique.</i> » — « <i>Revue d'économie politique.</i> » —n—r. — « <i>Mind.</i> » (10—12. sz.) —r—ó.	103

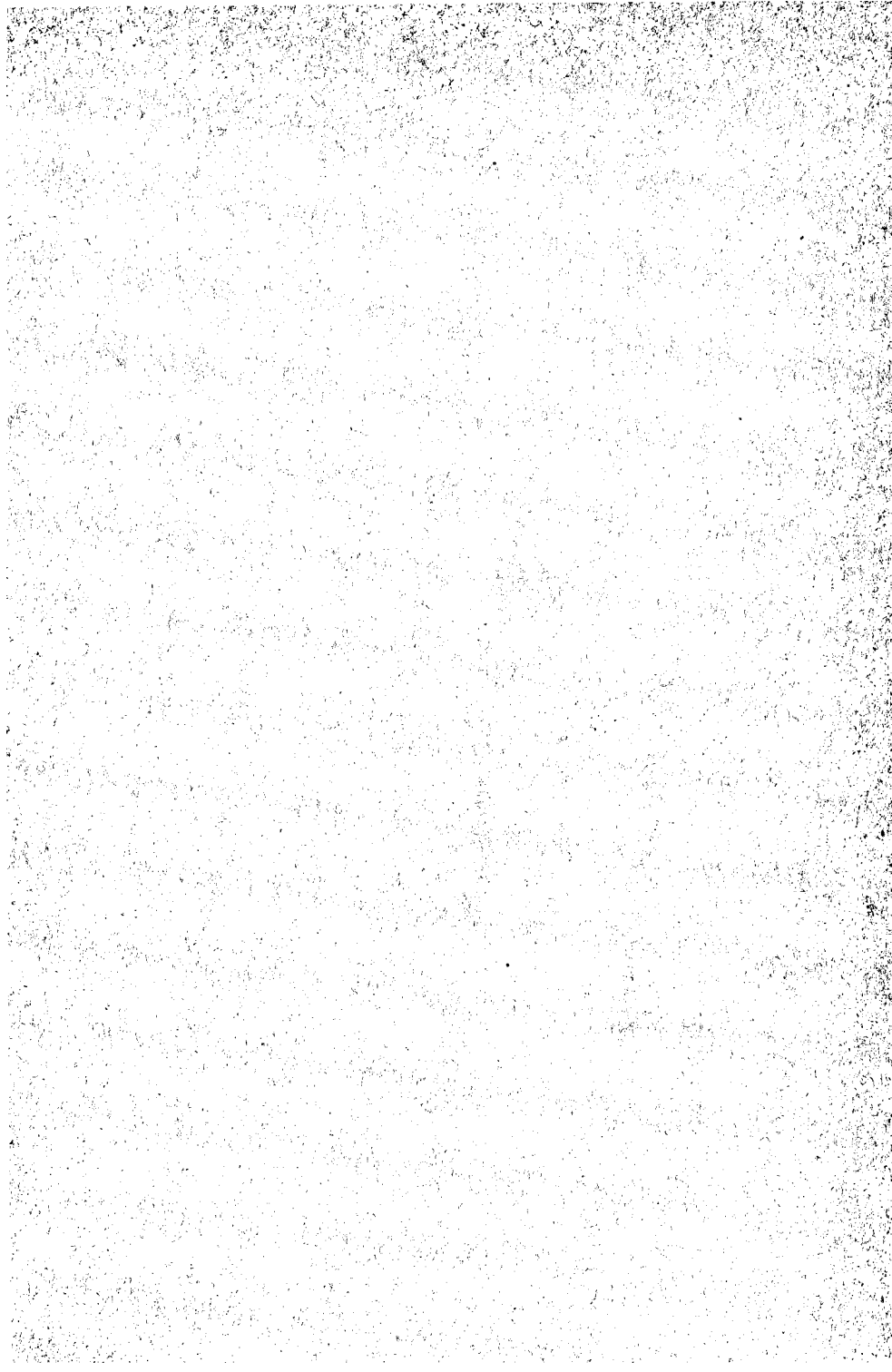
Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1895.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

✱

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23 - 140.

NEGYEDIK ÉVFOLYAM.

MÁSODIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1895.

TARTALOM.

I. A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN. (II.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézától</i>	161
II. AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIAJA. (I.) <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	193
III. EPIKUROΣ TANA AZ ÉLVEZETRŐL. (I.) — <i>Jannsentől</i>	211
IV. PARLAMENTI REFORM. (I.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	229
V. CLASSICISMUS ÉS ROMANTICISMUS. — <i>Bodnár Zsigmondtól</i>	242
VI. SPENCER HERBERT ETHIKÁJA. (II.) — <i>Dr. Lechner Lászlótól</i>	253
VII. AZ ÁLOM LÉLEKTANA. (II.) — <i>Beljak B. Páltól</i>	273
VIII. ÚJABB EREDMÉNYEK A PHYSIOLOGIAI AESTHETIKÁBAN. — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	283
IX. MUNKÁS-ÉLELMEZÉS. — —n—r.	287
X. IRODALOM. « <i>Aus dem Leben König Karls von Rumänien.</i> » —n—r. — Tóth Béla: « <i>Szájruł szájra.</i> » Bellerszegi. — « <i>Revue philosophique.</i> » — « <i>Journal des Economistes.</i> » — « <i>Contemporary Review.</i> » —n—r.	293

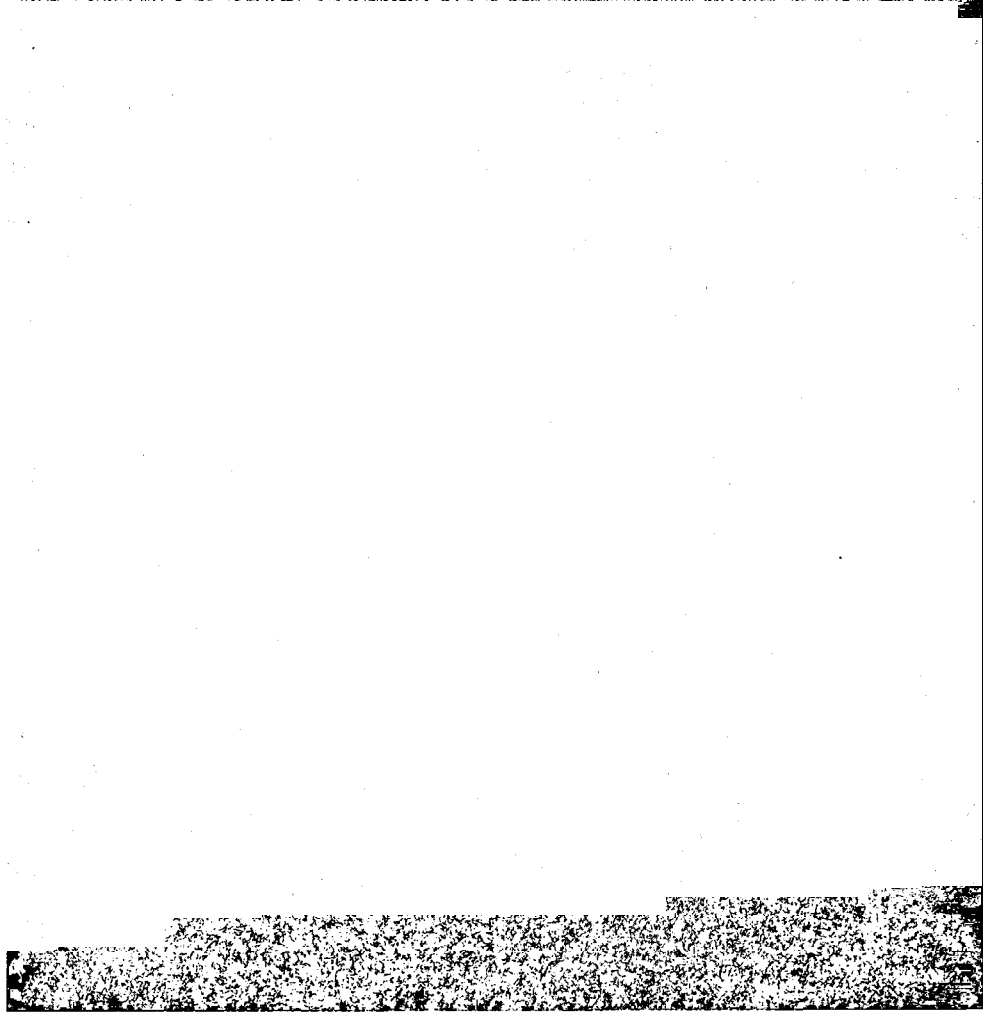
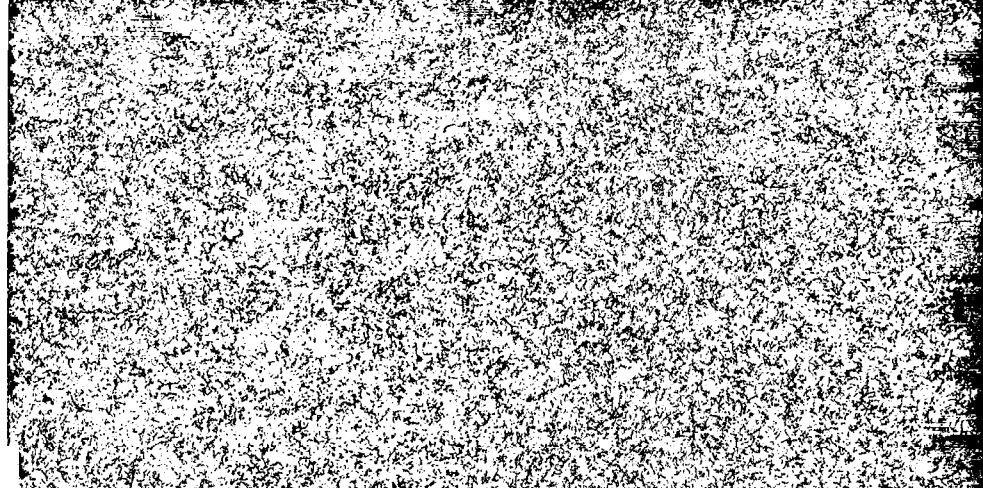
Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1895.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23-140.

NEGYEDIK ÉVFOLYAM.

HARMADIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1895.

TARTALOM.

I. A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN. (III.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézától</i>	321
II. EPIKUROSTANA AZ ÉLVEZETRŐL. (II.) — <i>Jannsentől</i> . . .	354
III. ÉKESSZÓLÁS A MŰVÉSZETEK KÖZT. — <i>Hegedűs Istvántól</i> .	379
IV. EGY HUMANISTA KÖLTŐ. — <i>Várnai Sándortól</i>	400
V. PARLAMENTI REFORM. (II.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i> . . .	420
VI. IRODALOM. <i>«Annales de l'école libre des sciences politiques.»</i> — <i>«Revue philosophique.»</i> — <i>«Revue politique et parlementaire.»</i> — —n—r. — Stange: <i>«Die christliche Ethik in ihrem Verhältniss zur modernen Ethik.»</i> — Gutberlet: <i>«Die Willensfreiheit und ihre Gegner.»</i> Dr. Szlavik Mátyás. — <i>«Kossuth iratainak V. kö- tete.»</i> — Dr. Simon József Sándor: <i>«Az egységes és realis ter- mészet-philosophia alapvonalai.»</i> — Dr. Finkey Ferencz: <i>«Az egység és többség tana a büntető jogban.»</i> —n—r.	432

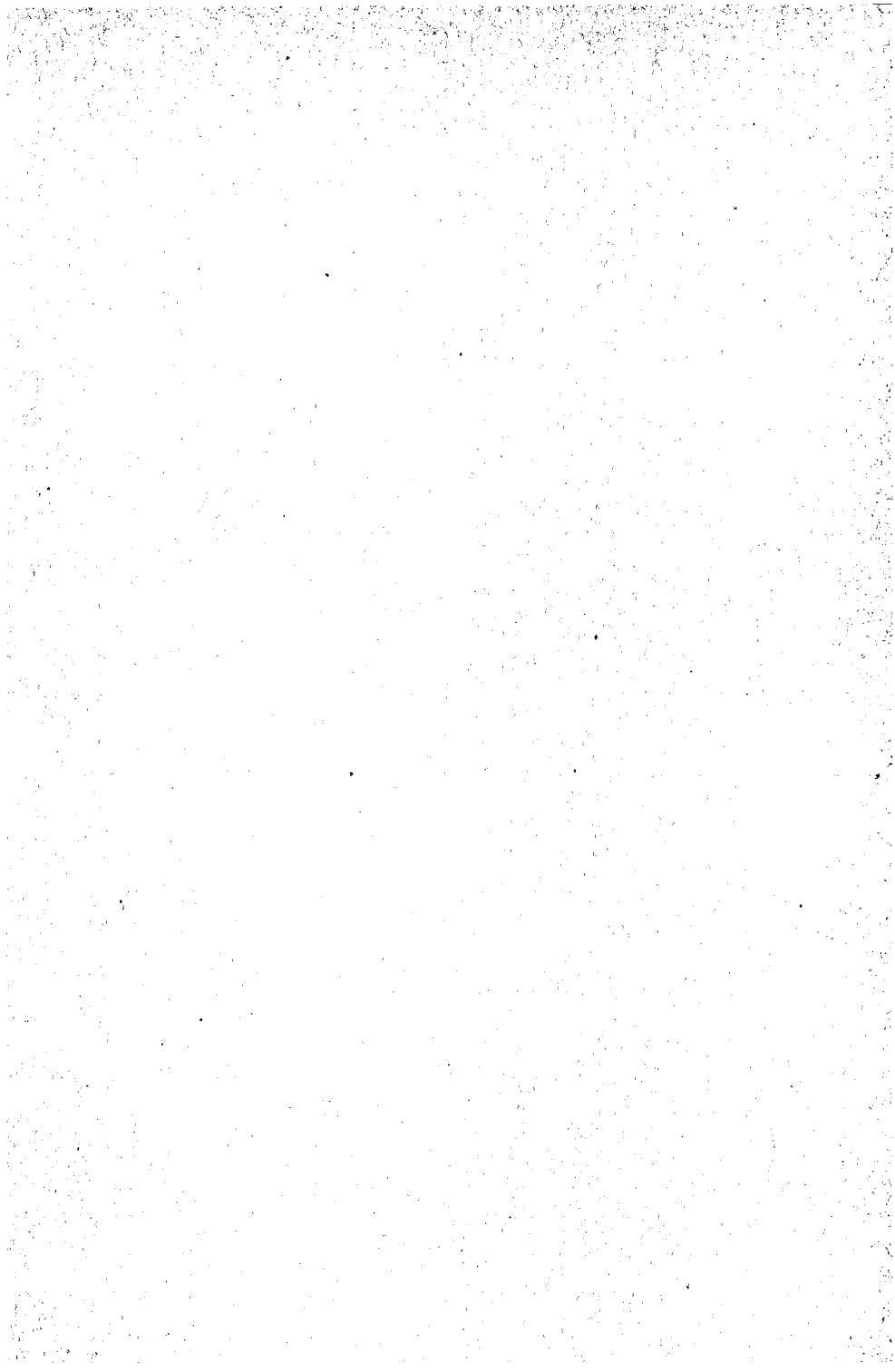
Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTÓR KÖNYVNYOMDÁJA.
1895.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE.

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23-140

NEGYEDIK ÉVFOLYAM.

NEGYEDIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1895.

TARTALOM.

I. A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN. (IV.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézától</i>	464
II. AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA. (II.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	500
III. PARLAMENTI REFORM. (III.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i> . . .	523
IV. RENAN ERNŐ. — <i>Bodnár Zsigmondtól</i>	554
V. HÁZASSÁGJOGUNK REFORMJA NEMZETKÖZI VISZONYULA- TAIBAN. — <i>Várnai Sándortól</i>	565
VI. IRODALOM. « <i>Revue politique et parlementaire.</i> » — « <i>Revue philosophique.</i> » — n—r. — « <i>Revue Occidentale.</i> » K—n. — Max Vernon: « <i>Allgemeine Physiologie.</i> » Heller Ágost. — Dr. Ferdinandy Géza: « <i>A királyi hatalom és méltóság Magyarországon.</i> » — Szilágyi Sándor: « <i>A magyar nemzet története.</i> » — Fraknói Vilmos: « <i>A magyar királyi kegytörvény Szent Istvántól Mária Teréziáig.</i> » — Dézsi Lajos: « <i>Bogáti Fazekas Miklós élete és írói működése.</i> » — n—r. — « <i>Dr. Simon József Sándor és az «Athenaeum.»</i> » — n—r. Földes Béla: « <i>Társadalom- és gazdaságpolitikai könyvtár.</i> » . . .	573

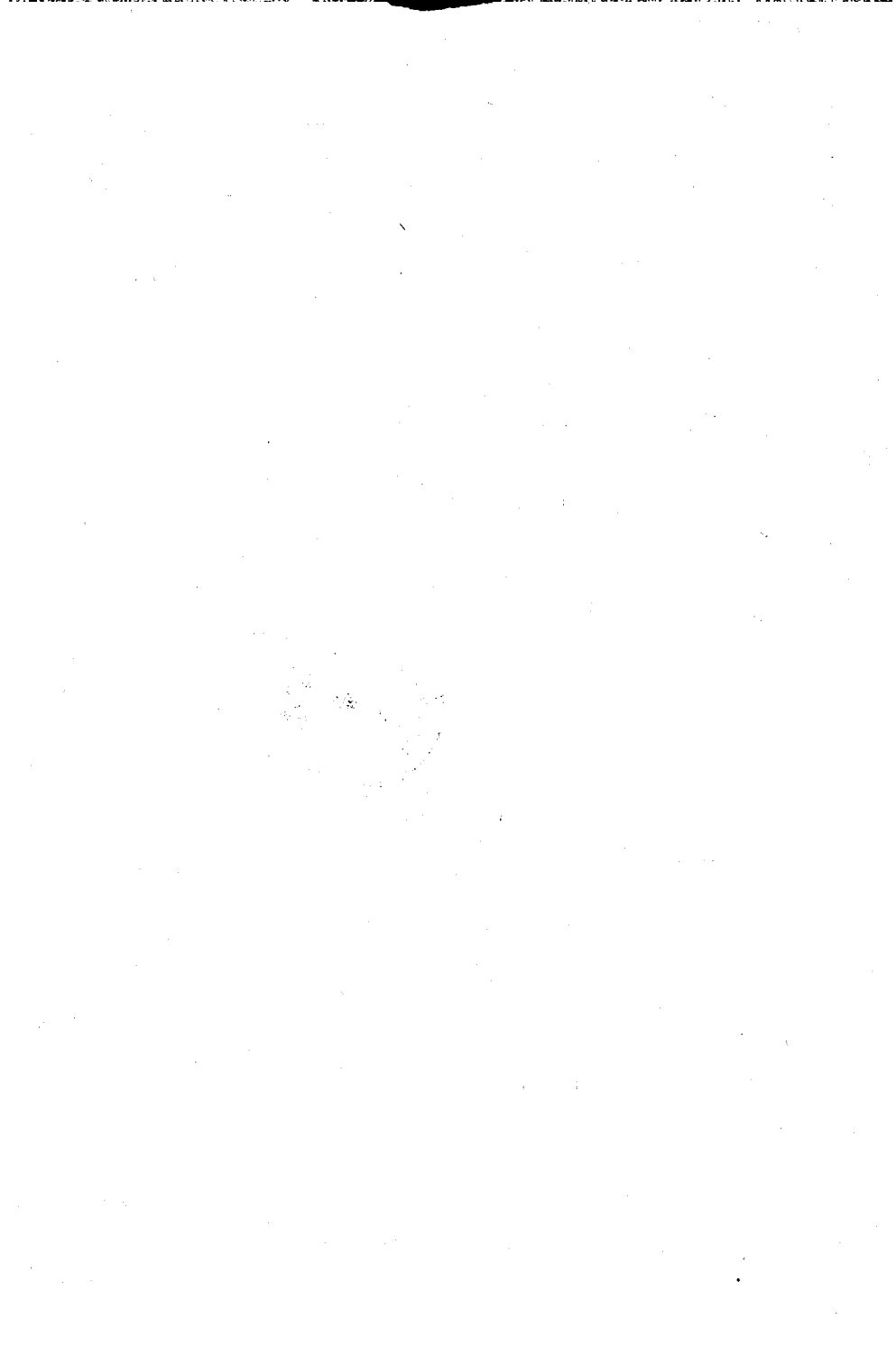
Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1895.